

Saurashtra University

Re – Accredited Grade 'B' by NAAC
(CGPA 2.93)

Bheda, Keshurbhai K., 2012, " पश्चिम भारतनी संस्कृत पत्रकारितानुं विश्लेषणान्मक परिशीलन ", thesis PhD, Saurashtra University

<http://etheses.saurashtrauniversity.edu/1046>

Copyright and moral rights for this thesis are retained by the author

A copy can be downloaded for personal non-commercial research or study, without prior permission or charge.

This thesis cannot be reproduced or quoted extensively from without first obtaining permission in writing from the Author.

The content must not be changed in any way or sold commercially in any format or medium without the formal permission of the Author

When referring to this work, full bibliographic details including the author, title, awarding institution and date of the thesis must be given.

Saurashtra University Theses Service
<http://etheses.saurashtrauniversity.edu>
repository@sauuni.ernet.in

॥ पावकानः सरस्वती ॥

सौराष्ट्र युनिवर्सिटी, राजकोट विनयन विद्याशाभानी
संस्कृत विषयनी पी.एच.डी.नी पदवी माटे प्रस्तुत शोधनिबंध

“पश्चिम भारतनी संस्कृत पत्रकारितानुं
विश्लेषणात्मक परिशीलन”

"An Analytical Study of Western India's
Sanskrit Journalism"

✠ प्रस्तुत करनार ✠

लेडा केशुरबाध करशनबाध

प्राध्यापक,

संस्कृत विभाग,

आर्ट्स अेन्ड कोमर्स कोलेज, माणापदर, जि. जुनागढ.

✠ मार्गदर्शकश्री ✠

डॉ. श्री जे. पी. अेन. द्विवेदी

नियामकश्री

श्री द्वारकाधीश संस्कृत अेकेडेमी अेन्ड
इन्डोलोजिकल रिसर्च इन्स्टीटयुट, द्वारका.

इ.स. २०१२, विक्रम संपत् - २०५९

-: પ્રમાણપત્ર :-

આથી હું પ્રમાણિત કરું છું કે પ્રા. ભેડા કેશુરભાઈ
કરશનભાઈ દ્વારા પ્રસ્તુત થનાર મહાનિબંધ
“પશ્ચિમભારતની સંસ્કૃતપત્રકારિતાનું વિશ્લેષણાત્મક
પરિશીલન” "An Analitical Study of Western
India's Sanskrit Journalism" તેમનું મૌલિક અને
સ્વતંત્ર સંશોધન કાર્ય છે. તેઓશ્રીએ મારા માર્ગદર્શન
હેઠળ આવશ્યક અભ્યાસ નિષ્ઠાપૂર્વક કરેલ છે.

સ્થળ : દ્વારકા

તારીખ : ૧૯-૧૧-૨૦૧૨

ડૉ. જે. પી. એન. દ્વિવેદી

માર્ગદર્શકશ્રી

શ્રી દ્વારકાધીશ સંસ્કૃત એકેડેમી

એન્ડ ઇન્ડોલોજીકલ રિસર્ચ

ઈન્સ્ટીટ્યૂટ, દ્વારકા, જિ. જામનગર

ઈ.સ. ૨૦૧૨

--: જાહેરનામું :-

આથી હું સોગંદપૂર્વક જાહેર કરું છું કે પ્રસ્તુત શોધપ્રબંધરૂપે રજૂ થયેલ સંશોધનકાર્ય મેં ઉપર્યુકતગ્રંથોને આધારે તૈયાર કરેલ છે. તેમાં આવતા નિરૂપણ અને નિષ્કર્ષ સંપૂર્ણપણે મૌલિક છે. આથી હું તેની મૌલિકતાની ખાતરીપૂર્વક જાહેરાત કરું છું. ઉપરાંત તેમાં રજૂ થયેલાં મંતવ્યો અને વિગતો માટે હું સંપૂર્ણપણે જવાબદાર છું. તે પણ હું અહીં જાહેર કરું છું.

સ્થળ : માણાવદર

તારીખ : ૧૯-૧૧-૨૦૧૨

ભેડા કેશુરભાઈ કરશનભાઈ
આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,
માણાવદર,
જિ. જુનાગઢ.

નિવેદન

માનવજાતિનાં વિકાસ માટે પત્રકારિતા એક કાન્તિકારી માધ્યમ છે. લોકતંત્રમાં પત્રકારિતાનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. માણસ પોતાની આસપાસમાં બનતી ઘટનાઓની જાણકારી મેળવવા માટે હમેશાં તત્પર હોય છે. મનુષ્યની આ જીજ્ઞા વિષા વર્તમાનસમયમાં વિશ્વની પ્રમુખ ગતિવિધિઓ સુધી પહોંચી ગઈ છે. મનુષ્યની આ જાણકારી માટેની ઇચ્છા જનસંચારનાં વિવિધ સાધનોથી જ પૂર્ણ થાય છે. પત્રકારિતાનું ક્ષેત્ર ઘણું વ્યાપક બનતું જાય છે. પત્રકારિતા દૈનિકજીવનનો એક ભાગ બની ગયું છે. વસ્તુતઃ પત્રકારિતા આપણને સમાજનાં વિભિન્ન વર્ગો, સમસ્યાઓ તથા વિચારોને સમજવામાં મદદરૂપ થાય છે. પત્રકારિતા એક તરફ સૂચનાઓ અને સમાચારોનું સંકલન, સંપાદન અને પ્રકાશન તથા મુદ્રણ છે તો બીજી તરફ એ વર્તમાન સમયની ઘડકનોને મહેસુસ કરવાનું માધ્યમ પણ છે. પત્રકારિતા લોકોની સેવા કરે છે. અન્યાય તેમજ દમનનો વિરોધ કરે છે તેમજ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહિત કરે છે. વ્યાપક અર્થમાં તે સમાજમાં ઉચ્ચમૂલ્યો અને આદર્શોની પ્રતિષ્ઠામાં ઉપયોગી થાય છે.

સંસ્કૃત જેવી પ્રાચીન, કલાસિકલ અને અઘરી માનવાવાણી ભાષામાં આજે પણ સારી એવી સંખ્યામાં પત્ર-પત્રિકાઓ નિકળી રહી છે. જેમાં દૈનિકથી માંડીને સાપ્તાહિક, પાક્ષિક, માસિક, ત્રૈમાસિક, છમાસિક અને વાર્ષિક જેવી પત્રિકાઓ સામેલ છે. એમાં સાહિત્યિક અને શોધપત્રિકાઓ તો છે જ પરંતુ સમાચારપત્ર, સમીક્ષાપત્રિકાઓ વગેરે પણ છે. સંસ્કૃતભાષામાં સારી સામગ્રી છાપવાવાળી આ પત્રિકાઓ કોઈ એક પ્રદેશમાંથી નથી નિકળતી પરંતુ હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી અને ગુજરાતથી બંગાળ સુધી પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાંથી નિકળતી આ બધી પત્રિકાઓ સારા દેશમાં સમાનરૂપથી ફેલાયેલી છે. આ વસ્તુ એ પ્રમાણિત કરે છે કે સંસ્કૃતભાષા કે જે આપણા સંવિધાનની આઠમી અનુસૂચિમાં અંકિત ૨૨ આધુનિક ભાષાઓમાંની એક છે, જે જીવતી-જાગતી, ખેલતી-કુદતી ભાષા છે.

એ તથ્ય પણ ઉલ્લેખનીય છે કે સંસ્કૃતમાં પત્રકારિતાનો ઉદ્ભવ ૧૯ મી સદીનાં ઉત્તરાર્ધમાં જ થઈ ગયો હતો. ભારતમાં પત્રકારિતાનાં જન્મ પછી ચાલીસ વર્ષ જેવો સમય પણ નહીં થયો હોય ત્યાં સંસ્કૃતની પ્રથમપત્રિકા ‘કાશીવિદ્યાસુધાનિધિ’ જેનું લોકપ્રિય નામ પંડિતપત્રિકા હતું. જે પત્રિકા બનારસમાંથી ઈ.સ. ૧૮૬૬ માં શરૂ થઈ હતી. એ તો વિમર્શાત્મક અને અનુવાદાત્મક સાહિત્યની પત્રિકા હતી. જેમાં અંગ્રેજીગ્રંથોનાં સંસ્કૃત અનુવાદ પણ ધારાવાહિકરૂપથી છપાતા હતા. પરંતુ તેના પછી દેશનાં વિભિન્ન વિસ્તારોમાંથી સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓની એવી સુદીર્ઘ શૃંખલાનો પ્રારંભ થયો, જેમણે આ ભાષાનો ઇતિહાસ જ પુરી રીતે બદલી નાખ્યો. ઈ.સ. ૧૮૭૩ માં બંગાળનાં વિદ્વાન પંડિત ઋષિકેશ ભટ્ટાચાર્ય દેશનાં બીજા ભાગમાં રહેલ લાહોરની સરકારી કોલેજમાં પ્રોફેસર બનીને ગયા હતા. લાહોરમાંથી જ ‘વિદ્યોદય’ નામની સંસ્કૃત માસિક પત્રિકા પ્રગટ કરવાનું શરૂ કર્યું. જેમાં કહાનીઓ, કવિતાઓ, વ્યંગ્ય, વિનોદ, લલિત-નિબંધ વગેરે પણ પ્રકાશિત થયા હતા. સંપાદક ભટ્ટાચાર્ય જ્યારે બંગાળ પાછા ફર્યા ત્યારે ૧૮૮૭ થી એ બંગાળથી પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યું. અને એ ઈ.સ. ૧૯૧૯ સુધી ચાલ્યું. પરંતુ એમની પ્રેરણાથી દેશનાં જુદા જુદા ભાગોમાંથી જે સંસ્કૃત પત્રિકાઓ નિકળવા લાગી તેનો ઇતિહાસ તો પુરી રીતે રોમાંચકારી જ છે.

ઈ.સ. ૧૮૮૮ માં કેરળથી ‘વિજ્ઞાનચિંતામણિ’ નામની માસિકપત્રિકા શરૂ થઈ હતી. તેમજ ઈ.સ. ૧૮૯૩ માં બંગાળથી સંસ્કૃતચંદ્રિકા પત્રિકા શરૂ થઈ. આ પત્રિકા સંસ્કૃતનાં ઇતિહાસમાં યુગાન્તકારી સાબિત થઈ. કારણે કે એનાથી દેશનાં પ્રત્યેક પ્રાન્તનાં રચનાકારોને નવી નવી રીતોમાં કવિતા, કહાની, નિબંધ, પત્ર, પ્રશ્નોત્તર, વ્યંગ્યવિનોદ, વાદ-પ્રતિવાદ વગેરે લખવામાં પ્રોત્સાહિત કર્યા, કારણ કે ૧૮૯૭ થી મહારાષ્ટ્રનાં કોલહાપુરથી અપ્પાશાસ્ત્રીનાં પ્રધાન સંપાદકપણા નીચે નિકળવા લાગી. જે દેશભરનાં સંસ્કૃતસર્જકો સાથે જોડાઈ ગઈ હતી. આ પ્રમાણે ૧૯ મી સદીનાં ઉત્તરાર્ધમાં સંસ્કૃતપત્રકારિતાની જે લહર આવી એણે ૨૦ મી સદીમાં સારા દેશમાં

એક મોટી સંખ્યામાં સુનૃતવાદિની, મિત્રગોષ્ઠી, સૂકિતસુધા, સહૃદયા, શારદા, સૂર્યોદય, મઞ્જુષા વગેરે સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનનો પ્રારંભ કરાવીને એવી ધૂમ મચાવી કે આ પ્રાચીનભાષામાં ફક્ત શાસ્ત્રલેખન થઈ રહ્યું હતું એ ઉપરાંત નવી શૈલીનાં ઉપન્યાસો, કહાનીઓ, ચુટકુલા, નિબંધો, સમીક્ષાઓ વગેરેનું સર્જન વિપુલ પ્રમાણમાં થવા લાગ્યું. 'શિવરાજવિજય' નો પાઠ્યક્રમમાં સમાવેશ થવાને કારણે આજે નાના બાળકો પણ જાણે છે તે સર્વપ્રથમ સંસ્કૃતચંદ્રિકામાં ધારાવાહિકરૂપથી છપાયેલ હતું.

વીસમી સદીમાં તો કાશી, બંગાલ, મદ્રાસ, જયપુર આ બધા પ્રદેશોમાંથી સંસ્કૃતપત્રિકાઓ પ્રકાશિત થવા લાગી હતી. ઇ.સ. ૧૯૦૪ માં જયપુરથી પ્રારંભ થયેલ સંસ્કૃતમાસિક 'સંસ્કૃતરત્નાકર' પણ ઈતિહાસમાં ઉલ્લેખનીય થઈ ગયું. કારણકે એના સંપાદક આધુનિક રીતોનાં સર્જક મથુરાનાથશાસ્ત્રી હતા. જેમણે એમાં પુસ્તકસમીક્ષા, સમાચાર સમીક્ષા, સમાચાર, ચિત્ર અને પત્ર વગેરેની સાથે નવીશૈલીની કહાનીઓ, નવા છંદોમાં કવિતા અને વ્યંગ્યવિનોદની સાથે ચુટકુલા છાપવાની શરૂઆત કરાવી. કર્ણાટકથી મધુરવાણી, બંગાળથી સંસ્કૃતસાહિત્ય પરિવાર પત્રિકા, હિમાલય તળેટીથી દિવ્યજયોતિ આ બધી પત્ર-પત્રિકાઓએ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે સંસ્કૃતભાષા, સારાદેશને, દેશનાં પ્રત્યેક ભૂ-ભાગને એકસૂત્રમાં બાંધી શકે છે. આ પત્રિકાઓ પ્રત્યેક પ્રાન્તમાંથી નિકળતી હતી. સંસ્કૃતપત્રકારિતાનો દોઢ-સો વર્ષનો આ ઈતિહાસ એક પ્રકારનો બુલંદ અવાજ હતો. અને નવલેખનને જીવતદાન દેવાવાળી સંજીવની પણ હતી. આજે પણ દેશનાં પ્રત્યેક પ્રદેશમાંથી પ્રકાશિત થઈ રહેલ પત્ર-પત્રિકાઓની સંખ્યા ૧૦૦ નાં આંકથી ઉપર જાય તેમ છે.

પહેલા પત્રકારિતામાં સમાચાર અને સાહિત્ય સંબંધિત સામગ્રીનો સમાવેશ થતો હતો. પરંતુ આજે પુસ્તકસમીક્ષા, કહાનીઓ, નવલકથાઓ, શબ્દસંપદા, કવિતા, ગઝલો, ઉત્સવ, રાષ્ટ્રીયપર્વ, આસ્થા અને

વૈશ્વિકસ્તરનાં મહત્ત્વપૂર્ણ વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવી રહ્યો છે . જેમાં સમાજમાં પ્રતિદિન બનતી ઘટનાઓ જેવી કે નારીની સ્થિતિ, દલિતોની સ્થિતિ, બાલચિંતન, કૃષિ, ઉદ્યોગ તથા તત્સંબંધિત બહુવિધ વિષયો પર ગંભીર વિચાર કરવામાં આવે છે . એથી પત્રકારિતા આજે માનવજીવનનું અભિન્ન અંગ થઈ ગયું છે . દા.ત. શોધલેખો, પ્રાચીનશાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતો, સરકારી યોજનાઓ, અપ્રકાશિત હસ્તપ્રતો અને અર્વાચીન જ્ઞાન શાખાઓ તથા વર્તમાન સંદર્ભોમાં પ્રાચીન ચિંતનનું વિવેચન પણ પત્રકારિતાનો વિષય થઈ ગયો છે . સમાજનું કલ્યાણ પત્રકારિતા સાથે એવી રીતે સંકળાયેલ છે કે એના વિના માનવજીવન પૂર્ણ કહી શકાય તેમ નથી . પત્રકારિતાનાં ગુણધર્મો અને વિષય પ્રતિપાદન પ્રમાણે સંસ્કૃતપત્રકારિતા પણ આજે બહુ મહત્ત્વપૂર્ણ બનેલી છે . ખાસ કરીને સંસ્કૃતનાં લોકો માટે સંસ્કૃતપત્રકારિતાનું મહત્ત્વ પ્રતિદિન વધતું જાય છે . રાષ્ટ્રનો કોઈ એવો પ્રદેશ નથી કે જેમાં એક ડઝન જેવી સંસ્કૃતપત્રિકાઓ પ્રકાશિત થતી ન હોય . ખાસ કરીને પશ્ચિમભારતનાં ગુજરાત, રાજસ્થાન અને મહારાષ્ટ્ર જેવા પ્રદેશોમાં સંસ્કૃતપત્રિકાઓનો પ્રચાર, પ્રસાર અને ઉપયોગ વધુ થાય છે . આ માટે મેં મારા શોધ નિર્દેશક મહામહોપાધ્યાય ડૉ. જે. પી. એન. દ્વિવેદીસાહેબ, નિયામકશ્રી, શ્રી દ્વારકાધીશ સંસ્કૃત એકેડેમી એન્ડ ઈન્ડોલોજીકલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, દ્વારકાનાં નિર્દેશ પ્રમાણે મેં મારા આ શોધપ્રબંધનો વિષય પસંદ કર્યો. શ્રી દ્વિવેદીસાહેબે મને સતત પ્રોત્સાહિત કરી મને સંસ્કૃત વિષયમાં સંસ્કૃતપત્રકારિતામાં કામ કરવા માટે ઉત્સાહિત કર્યો, તે પ્રસંગ ખરેખર હું જીવનપર્યન્ત ભૂલી શકું તેમ નથી. જેણે મને મારા આ કાર્યમાં હરકદમ મદદ કરી છે તેમજ જેમની કૃપાદષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ તેમજ પોતાની અમૃતસમાન મધુરવાણીથી સતત પ્રિય અને હિતકારક કથન કરી મારા આ શોધકાર્યને વેગ આપેલ એવા પરમપૂજ્ય, ગુરૂવર્ય શ્રી દ્વિવેદીસાહેબને બે કર જોડી વંદન કરું છું .

મેં મારા આ શોધપ્રબંધમાં પશ્ચિમભારતની સંસ્કૃતપત્રકારિતા વિષય ઉપર સંશોધન કરેલ છે . “પશ્ચિમભારતની સંસ્કૃતપત્રકારિતાનું

વિશ્લેષણાત્મક પરિશીલન” એ શીર્ષક અંતર્ગત ત્રણ રાજ્યો રાજસ્થાન, ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રની સંસ્કૃતપત્રકારિતાનો અભ્યાસ કરેલ છે. આ ત્રણ રાજ્યોમાં સંસ્કૃતપત્રકારિતાનો ઉદભવ, વિકાસ તેમજ તેમાંથી નિકળતી સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનું વિવરણ મૌલિક રીતે કર્યું છે. અને એ રીતે મારા આ સંશોધનને મેં મૌલિક બનાવીને એક નવી દિશામાં કદમ માંડવાનો નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે.

કોઈપણ કાર્ય હિતેચ્છુ મિત્રોનાં સહકાર વિના પૂર્ણ થતું નથી. મારા પરમમિત્રોમાં ડૉ. એલ. એમ. પાનસુરિયાસાહેબ, ડૉ. એમ. કે. મેત્રાસાહેબ, ડૉ. આર. એ. વાળાસાહેબ, તેમજ વિદ્વત વ્યક્તિઓમાં ડી. કે. ખરવંડીકર, ડૉ. શ્રીકાન્ત કેલકર, ડૉ. વસંત અનંતરાવ ગાડગીલ, ડૉ. વાસુવેદ પાઠક, ડૉ. જમિયતરામ દવે, પ્રો. મુકુન્દ વાડેકર, ડૉ. બલદેવાનંદ સાગર - ડાયરેક્ટર શ્રી કાલિદાસ એકેડેમી ઉજ્જૈન, ડૉ. થિટે સાહેબ - પુના, ડૉ. જીતુભાઈ શાહ, ડૉ. પ્રજાબેન જોષી આ સર્વેનો આ તકે આભાર વ્યક્ત કરું છું.

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ-૧	સંસ્કૃતપત્રકારિતા : ઉદ્ભવ અને વિકાસ	૧-૪૧
પ્રકરણ-૨	ગુજરાતની સંસ્કૃતપત્રકારિતા : ઉદ્ભવ અને વિકાસ	૪૨-૧૧૯
પ્રકરણ-૩	રાજસ્થાનની સંસ્કૃતપત્રકારિતા : ઉદ્ભવ અને વિકાસ	૧૨૦-૧૬૯
પ્રકરણ-૪	મહારાષ્ટ્રની સંસ્કૃતપત્રકારિતા : ઉદ્ભવ અને વિકાસ	૧૭૦-૨૩૭
પ્રકરણ-૫	પત્રિકાઓની સંપાદનકલા:	૨૩૮-૨૬૮
પ્રકરણ-૬	ઇલેક્ટ્રોનિક મીડિયાની સંસ્કૃતપત્રકારિતા	૨૬૯-૩૦૭
પ્રકરણ-૭	ગુજરાત સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં સંવર્ધકો અને પોષકો	૩૦૮-૩૫૮
પ્રકરણ-૮	રાજસ્થાન સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં સંવર્ધકો અને પોષકો	૩૫૯-૪૦૧
પ્રકરણ-૯	મહારાષ્ટ્રની સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં સંવર્ધકો અને પોષકો	૪૦૨-૪૫૩
પ્રકરણ-૧૦	સંસ્કૃતપત્રકારિતાની વર્તમાનસ્થિતિ અને ભવિષ્ય	૪૫૪-૪૮૮
પ્રકરણ-૧૧	ઉપસંહાર	૪૮૯-૫૦૭
	સંદર્ભસૂચિ	૫૦૮-૫૧૪

પ્રકરણ - ૧

સંસ્કૃતપત્રકારિતા : ઉદ્ભવ અને વિકાસ

- ૧ - ૧ સંસ્કૃતપત્રકારિતાનું સ્વરૂપ
- ૧ - ૨ પત્રકારિતાની પરિભાષા
- ૧ - ૩ પત્રકારિતાની પ્રકૃતિ
- ૧ - ૪ પત્રકારિતાનું મહત્ત્વ
- ૧ - ૫ પત્રકારિતાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ
- ૧ - ૬ સંસ્કૃતમાં પત્રકારિતાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ
- ૧ - ૭ સંસ્કૃતપત્રકારિતાનો ઉદ્દેશ્ય
- ૧ - ૮ સુરભારતીનો પ્રચાર અને પ્રસાર

પ્રકરણ - ૨

ગુજરાતની સંસ્કૃતપત્રકારિતા : ઉદ્ભવ અને વિકાસ

- ૨ - ૧ ગુજરાતપ્રદેશમાંથી પ્રકાશિત થતી સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓ
૧. પિયૂષપત્રિકા
  ૨. Journal of the Gujarat Research Society
  ૩. વેદસંદેશ
  ૪. માણિક્યમ્
  ૫. શારદાપીઠપ્રદીપ
  ૬. સુરભારતી
  ૭. સ્વાધ્યાય
  ૮. સામ્મનસ્યમ્
  ૯. ભાગવતામૃતમ્
  ૧૦. સંબોધિ
  ૧૧. માતૃવાણી
  ૧૨. સામીપ્યમ્
  ૧૩. સમામ્નાય
  ૧૪. સંસ્કૃતસામ્પ્રતમ્
  ૧૫. દેવસાયુજ્યમ્
  ૧૬. સોમજ્યોતિ
  ૧૭. વેદવ્યાસંગ
  ૧૮. સુરભારતી
  ૧૯. સુરાષ્ટ્રીયા

પ્રકરણ - ૩

રાજસ્થાનની સંસ્કૃતપત્રકારિતા : ઉદ્ભવ અને વિકાસ

- ૩ - ૧ રાજસ્થાનપ્રદેશમાંથી પ્રકાશિત થતી સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓ
૧. વિદ્યાર્થી
  ૨. સંસ્કૃતરત્નાકર
  ૩. ભારતી
  ૪. કલ્યાણી
  ૫. સંસ્કૃતસુધા
  ૬. સ્વરમંગલા
  ૭. વિદ્યાવિનોદ
  ૮. કવિત્વમ્
  ૯. મધુમતી
  ૧૦. દેવવાણી
  ૧૧. વિદ્યોદય

પ્રકરણ - ૪

મહારાષ્ટ્રની સંસ્કૃતપત્રકારિતા : ઉદ્ભવ અને વિકાસ

- ૪ - ૧ મહારાષ્ટ્રપ્રદેશમાંથી પ્રકાશિત થતી સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓ
૧. ષડ્દર્શનચિંતનિકા
  ૨. કાવ્યેતિહાસસંગ્રહ
  ૩. ગ્રંથરત્નમાલા
  ૪. સંસ્કૃતચંદ્રિકા
  ૫. કવિ
  ૬. સંસ્કૃતટીચર
  ૭. કાવ્યમાલા
  ૮. કથાકલ્પદ્રુમ
  ૯. સમસ્યાપૂર્તિ
  ૧૦. સૂનૃતવાદિની
  ૧૧. બહુશ્રુતમ્
  ૧૨. Annals of B.O.R.I. (પુના)
  ૧૩. ભારતસુધા
  ૧૪. મધુરવાણી
  ૧૫. મીમાંશાપ્રકાશ
  ૧૬. ભારતીયવિદ્યા
  ૧૭. સુરભારતી
  ૧૮. ભારતીયવિદ્યાભવન બુલેટીન
  ૧૯. બાલસંસ્કૃતમ્
  ૨૦. સંસ્કૃતભવિતવ્યમ્
  ૨૧. વિદ્યા
  ૨૨. ભારતવાણી
  ૨૩. શારદા

-
२४. संस्कृति (विजय)
२५. संविद्
२६. गुंञ्जरव
२७. गीर्वाणसुधा
२८. संस्कृतकु-कुलि
२९. संस्कृतसंवर्धनम्

પ્રકરણ - ૫
પત્રિકાઓની સંપાદનકલા

प्रकरण - ६

ईलेक्ट्रॉनिक मीडियानी संस्कृतपत्रकारिता

- ५ - १ भारतमां प्रसारण
५ - २ टेलिविजन
५ - ३ सिनेमा
५ - ४ ईन्टरनेट
५ - ५ ई-मेल
५ - ६ भारतमां ईन्टरनेट
५ - ७ संस्कृत पत्रकारितानां परिवर्तित रूपो
१. मुद्रण माध्यमोमां संस्कृत पत्रकारिता
  २. श्रव्य-संयार माध्यमोमां संस्कृत पत्रकारिता
  ३. श्रव्य-द्रश्य-माध्यमोमां संस्कृत पत्रकारिता
  ४. विद्युतउपकरण-संयार माध्यमोमां संस्कृत पत्रकारिता
  ५. ई-संस्कृतपत्रिका

પ્રકરણ - ૭

ગુજરાત સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં સંવર્ધકો અને પોષકો

૧. ડૉ. ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યા
૨. સુરેશચંદ્ર જમિયતરામ દવે
૩. શ્રી નરેશ ભગવતીશંકર ભટ્ટ
૪. ડૉ. ભારતીબેન કિર્તીકુમાર શેલત
૫. ડૉ. વાસુદેવ વિષ્ણુપ્રસાદ પાઠક
૬. ચંદારાણા ભગવાનજી ગોપાલદાસ
૭. ડૉ. વિનોદભાઈ પુરાણી
૮. મહેતા રશિમકાન્ત પદ્મકાન્ત
૯. પ્રો. અજિતસિંહ ઈશ્વરસિંહ ઠાકોર
૧૦. દેસાઈ અંજુમન શાંતિલાલ
૧૧. ડૉ. જયપ્રકાશ નારાયણ દ્વિવેદી
૧૨. ડૉ. હર્ષવર્ધન મનસુખલાલ જાની
૧૩. ડૉ. મુકુન્દ લાલજી વાડેકર
૧૪. ડૉ. હરિપ્રસાદ મનોકાણિક પાંડેય
૧૫. ડૉ. પ્રજ્ઞાબેન જોગેશભાઈ જોષી
૧૬. ડૉ. જિતેન્દ્ર બાબુલાલ શાહ
૧૭. શ્રી પ્રફુલ્લ મનહરલાલ પુરોહિત
૧૮. ડૉ. રાજભાઈ નગાભાઈ કાથડ
૧૯. પ્રા. મિહિરભાઈ પ્રદીપભાઈ ઉપાધ્યાય

પ્રકરણ - ૮

રાજસ્થાન સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં સંવર્ધકો અને પોષકો

૧. મહામહોપાધ્યાય ગિરિધરશર્મા ચતુર્વેદી
૨. ભટ્ટ શ્રી મથુરાનાથશાસ્ત્રી
૩. શ્રી સુરજનદાસ સ્વામી
૪. આશુકવિ શ્રી હરિશાસ્ત્રી
૫. પંડિત શ્રી ગણેશરામ શર્મા
૬. પંડિત શ્રી જગદીશ શર્મા
૭. શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રશાસ્ત્રી
૮. ડૉ. બ્રહ્માનંદ શર્મા
૯. શ્રી ગિરીરાજ શાસ્ત્રી
૧૦. શ્રી દીનાનાથ ત્રિવેદી મધૂપ
૧૧. શ્રી રામગોપાલશાસ્ત્રી
૧૨. શ્રી નારાયણશાસ્ત્રી કાંકર
૧૩. ડૉ. મણ્ડન મિશ્ર
૧૪. ડૉ. ગંગાધર ભટ્ટ
૧૫. શ્રી મોહનલાલ પાંડેય
૧૬. શ્રી કલાનાથશાસ્ત્રી
૧૭. ડૉ. પ્રભાકરશાસ્ત્રી
૧૮. ડૉ. બદ્રીનાથ પંચોલિ
૧૯. ડૉ. રાજેશ્વરી ભટ્ટ
૨૦. પ્રો. તારાશંકર શર્મા

પ્રકરણ - ૯

મહારાષ્ટ્રની સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં સંવર્ધકો અને પોષકો

૧. કૃષ્ણશાસ્ત્રી ચિપળુણકર
૨. રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભંડારકર
૩. શિવરામ મહાદેવ પરાંજપે
૪. પંડિત સાતવળેકર દામોદર
૫. વિદ્યાવાચસ્પતિ શ્રીમાનઅખ્યાશાસ્ત્રી
૬. સ્વામી કેવલાનંદ સરસ્વતી
૭. પાંડુરંગ વામનકાણે
૮. લક્ષ્મણગોપાળ ઉર્ફે નાના દાતે
૯. રામાચાર્ય અવધાને
૧૦. શ્રૌતાચાર્ય ધુંડિરાજશાસ્ત્રી બાપટ
૧૧. પંડિત મહાદેવશાસ્ત્રી દિવેકર
૧૨. પંડિત ઉદ્ધવશાસ્ત્રી રૂઈકર
૧૩. પંડિત શ્રીધર વારે
૧૪. ડૉ. ગો. કે. ભટ્ટ
૧૫. પંડિત વિ. કે. છત્રે
૧૬. પંડિત હ. રા. મહાજની
૧૭. શ્રી ભિ. વેલણકર
૧૮. પંડિત બાળાચાર્ય વરખેડકર
૧૯. ડૉ. શ્રીધરભાસ્કર વર્ણેકર
૨૦. રાષ્ટ્રીયપંડિત ગજનન બાલકૃષ્ણ પળસુલે
૨૧. ડૉ. પ્રભાકર નારાયણ કવઠેકર
૨૨. કેશવરામારાવ જોષી
૨૩. અવધૂતશાસ્ત્રી
૨૪. પંડિત વસંત અનંતરાવ ગાડગીલ

૨૫. શ્રી ભાઉશાસ્ત્રી
૨૬. પંડિત ગુલામદસ્તગીર અ. ખિરાજદર
૨૭. ડૉ. દેવીપ્રસાદ ખંડેરાવ ખરવંડીકર
૨૮. ડૉ. શ્રીમતી ઇન્દુશેખર દેશપાંડે
૨૯. શ્રીકાન્ત મધુકર કેલકર
૩૦. કુલકર્ણી સૌ. નિરૂપમાતાઈ
૩૧. ડૉ. ગણેશ ઉમાકાન્ત થિટે
૩૨. કવિ સૌ. માધવીતાઈ
૩૩. પ્રાચાર્ય ડૉ. મધુસૂદન ખોપડીકર

प्रकरण - १०

संस्कृतपत्रकारितानी वर्तमान स्थिति अने भविष्य

- १०-१ संस्कृतपत्रकारितानी वर्तमानस्थिति.
- १०-२ संस्कृत पत्र-पत्रिकाओंनां प्रकाशनमां विषमता.
- १०-३ संस्कृतपत्रकारितामां आधाओ अने तेमनुं समाधान.
- १०-४ संस्कृतपत्रकारितानुं भविष्य.

ପ୍ରକରଣ - ୧୧

ଓପସଂହାର

પ્રકરણ - ૧

સંસ્કૃતપત્રકારિતા : ઉદ્ભવ અને વિકાસ

સંસ્કૃતપત્રકારિતાનું સ્વરૂપ, પત્રકારિતાની પરિભાષા, પત્રકારિતાની પ્રકૃતિ, પત્રકારિતાનું મહત્ત્વ, પત્રકારિતાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ, સંસ્કૃતમાં પત્રકારિતાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ, સંસ્કૃતપત્રકારિતાનું ઉદ્દેશ્ય, સુરભારતીનો પ્રચાર અને પ્રસાર.

૧. પત્રકારિતાનું સ્વરૂપ :-

પત્રકારિતા સમાચાર પ્રેષણ માટેનું એક સશક્ત માધ્યમ છે. સમાજની જુદી જુદી ગતિવિધિઓનો અરીસો છે. પત્રકારિતા જનસમૂહાયને સમાજમાં ચાલતી વિવિધ ગતિઓથી વાકેફ કરે છે. જેમ સાહિત્ય એ સમાજનું દર્પણ છે તેવી રીતે પત્રકારિતા એ સમાજનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. પત્રકારિતા એ જનસમૂહને જાગૃત કરવાનું કામ કરે છે.

પત્રકારિતાનો પ્રારંભ ક્યારે થયો ? એ પ્રશ્ન વિચારણા માગી લે તેવો છે. પ્રાચીન સમયમાં પત્રકારિતાનું સ્વરૂપ કેવું હતું ? આ વિષયમાં જોવા મળે છે કે સૂચના સંસાધનો પહેલાં હતા. જે આજે પણ જોવા મળે છે પરંતુ તેનું સ્વરૂપ હાલમાં દ્રષ્ટિપથને અનુસાર ખરેખર આ યુગ-સમયનો જ કોઈક નવીન પ્રકાર હોય તેમ લાગે છે. પત્રકારિતા એ તો માનવમનની જ્ઞાનપિપાસા શાન્ત કરવા માટેનો એક સમર્થ પ્રકાર છે. વિવિધ સૂચના પ્રદાનનો પત્રકારિતા સ્વરૂપનો સંબંધ જગતનાં સમગ્ર પ્રાણીઓ સાથે જોવા મળે છે. પત્રકારિતા સાચા અર્થમાં રાષ્ટ્રીયચેતના ઉજાગર-જાગૃત કરે છે તેમજ લોકકલ્યાણમાર્ગોને દર્શાવે છે. પત્રકારિતા એ નિષ્પક્ષ તેમજ તટસ્થ વિચારો પ્રસ્તુત કરીને નવીન ચિંતનની દિશા દર્શાવે છે. સામાન્ય રીતે પત્રકારનો વ્યવસાય પત્રકારિતા એમ આપણે જાણીએ છીએ, માનીએ છીએ. પત્રકાર સામાન્ય રીતે સમાજનું વાસ્તવિક તેમજ તટસ્થ ચિત્ર દર્શાવીને લોકોની સેવાનું એક ઉત્તમ કાર્ય કરતો હોય છે. એજ રીતે પત્રકારિતા લોકોની ચેતનાને તેમજ તેમનામાં રહેલી ભાવનાને જાગૃત કરવાનું કામ કરે છે. સાચી સ્થિતિ તેમજ સત્ય વસ્તુનું નિષ્પક્ષ ચિત્રણ કરતી જોવા મળે છે.

પત્રકારિતાનાં જુદા-જુદા સ્વરૂપો આપણને જોવા મળે છે . સમાચારોનું સંકલન, લેખોનો સંગ્રહ, સંપાદનકાર્ય, પત્ર-પત્રિકાઓનું પ્રકાશન તેમજ મુદ્રણ વગેરે પત્રકારિતાનાં જુદા-જુદા સ્વરૂપો છે . વસ્તુતઃ પત્રકારિતાનું સ્વરૂપ એ છે કે જેમાં પત્રકારોએ કરવાનાં કાર્યો તેમજ તેના ઉદ્દેશ્યનું એમાં વિવેચન કરેલ હોય અથવા તો પત્રકારનાં કાર્યો, તેનાં કર્તવ્યો તેમજ તેનાં ઉદ્દેશ્યોનું જેમાં વિવેચન કરેલ હોય તે પત્રકારિતાનું સ્વરૂપ છે .

समसामयिकघटनाचक्रस्य झटिति लिखितमिति वृतमेव पत्रकारता ।^૧

પ્રારંભકાલમાં પત્રકારિતાનો સામાન્ય અર્થ સમાચારોનું સંકલન અને તેઓનું પ્રસારણ એમ કરવામાં આવતો હતો. પછીથી પત્રકારિતાનું કાર્ય આ શબ્દ રૂઢ થઈ ગયો. પત્રકારિતાનું ક્ષેત્ર અત્યંત વ્યાપક જોવા મળે છે . જીવનનાં બધા પક્ષો-પાસાઓ પત્રકારિતા સાથે જોડાયેલા છે . પત્રકારિતા જીવનનાં દરેક પાસાંઓને સ્પર્શે છે અને દરેક પાસાંઓ યથાર્થ સ્વરૂપમાં રજૂ કરવાએ પત્રકારનું સાચું કર્તવ્ય છે . સમાચારોનું સંકલન તેમજ તેનું પ્રસ્તુતીકરણથી માંડીને આજ સુધીમાં પત્રકારિતાનાં સ્વરૂપમાં ક્રાન્તિકારી પરિવર્તનો આવ્યાં છે .

વર્તમાન સમયમાં પત્રકારિતામાં માત્ર સમાચારોનું સંકલન જ નહિ પરંતુ માનવજીવનનું વ્યાપક ક્ષેત્ર તેમાં સમાયેલું જોવા મળે છે . પત્રકારિતા સાંસ્કૃતિક, નૈતિક મૂલ્યોનું સમસામયિક ઘટનાચક્રની કસોટીનું પરિક્ષણ કરવા માટેનું એક ઉપયોગી સાધન છે . જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, આશા, નિરાશા, સંઘર્ષ, ક્રાન્તિ, જય-પરાજય, શુભ-અશુભ, ઉત્કર્ષ પતન વગેરેનાં વિવિધ ભાવોનું યુગને અનુરૂપ ચિત્ર પત્રકારિતારૂપી દર્પણમાં જોઈ શકાય છે . કર્ન. જી. મુગલર મહોદય "Mordern Jouranalism" નામનાં પુસ્તકમાં કહે છે કે - જનરલિજમ શબ્દ ફ્રેંચ ભાષાનાં 'જની' શબ્દમાંથી ઉદ્ભવ્યો છે . 'જની' શબ્દનો અર્થ થાય છે "પ્રત્યેક દિવસનું કાર્યવિવરણ અને પ્રસ્તુતીકરણ". આમ પત્રકારિતા દૈનિક જીવનની ઘટનાનું પ્રકાશન અને પત્રોનું સંવહન કરે છે .

પત્રકારિતા સાચા અર્થમાં મહત્ત્વપૂર્ણ ઉત્તરદાયિત્વ નિભાવવાનું કાર્ય

કરે છે. પત્રકારિતા સમયાનુસાર નાગરિકોમાં કર્તવ્યજ્ઞાનનો ખોધ કરાવે છે. આ ખોધકલા જ પત્રકારિતા કહેવાય છે. સમાજનાં કલ્યાણ માટે પત્ર-પત્રિકાઓનું સારી રીતે પ્રકાશન થાય તેને જ પત્રકારિતા કહેવામાં આવે છે. પત્રકારિતા સત્ય, શિવ અને સુંદરનો ખોધ કરાવે છે. વર્તમાન સમયમાં પત્રકારિતા જનચેતના અને જનજાગૃત્તિનું સશક્ત સાધન છે. ડૉ. રામચંદ્ર તિવારી જો કે પત્રકારિતાને એક વ્યવસાય તરીકે સ્વીકારે છે, પરંતુ ‘રાષ્ટ્રીયચેતનાનું એક સશક્ત સાધન છે પત્રકારિતા’ એમ પણ સ્વીકારે છે. સાંપ્રત સમયમાં - વર્તમાન સમયમાં પત્રકારિતા સંદેશ મોકલવાનું એક સશક્ત સાધન છે.^૨ પત્રકારિતા માનવમનમાં રહેલાં ભાવોને પ્રગટ કરવાનું કાર્ય કરે છે. જ્યારે પત્રકાર એ માનવમનમાં રહેલાં જુદા જુદા વિચારોને સંકલિત કરી લોકકલ્યાણ માટે પ્રકાશિત કરે છે. આ માનવમનમાં રહેલા વિચારો જનઆંદોલન માટે સમર્થ હોય છે. ડૉ. સુશીલ જોષી “હિન્દીપત્રકારતાયા: વિકાસસ્ય વિવિધા: આયામ:” નામનાં પુસ્તકમાં સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવે છે કે પત્રકારિતા સમાજને સશક્ત બનાવવા માટે પૂર્ણ રૂપથી સમર્થ છે.^૩

પત્રકારિતા એ માત્ર વ્યવસાય નથી પરંતુ લોકસેવાનો એવો ધર્મ છે કે જે માનવને સામાજિક ઘટનાથી, રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય, સમાચારોથી પરિચિત કરાવે છે. સત્ય અને અસત્ય, સુંદર અને અસુંદર, કલ્યાણકારક તેમજ અકલ્યાણકારક આમાંથી સત્ય શોધીને સત્યનું વિશ્લેષણ કરીને પત્રકારિતા તેને પ્રસ્તુત કરે છે. પત્રકારિતા એ તો અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ કરીને જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનો ઉદય કરાવે છે. આમ પત્રકારિતા એ માત્ર એક વ્યવસાય ન રહેતાં લોકજાગૃત્તિનું મહત્ત્વનું કાર્ય પણ કરે છે. સમાજમાં બનતી જુદી જુદી ઘટનાઓમાંથી સત્ય તારવીને તેને લોકો સમક્ષ સમાચાર રૂપે મૂકવાનું અતિ મહત્ત્વનું કાર્ય નિભાવે છે. સાંપ્રત ઘટનાઓને યથાર્થ સ્વરૂપમાં જનમાનસ સુધી પહોંચાડવાનું એક અગત્યનું કાર્ય પત્રકારિતા કરે છે.

☆ પત્રકારિતાની પરિભાષા :-

પત્રકારિતાનું સ્વરૂપ જોયાં પછી પત્રકારિતાની પરિભાષા શું છે ? તે પ્રશ્ન સ્વાભાવિક ઉદભવે છે. આપણા દેશનાં અને વિદેશનાં ઘણાં બધા વિદ્વાનોએ પત્રકારિતાની પરિભાષા આપી છે. આમાંથી કેટલાંક વિદ્વાનોએ જે પરિભાષા બતાવી છે તે જોઈએ.

- (૧) ડૉ. બદ્રીનાથકપૂર વૈજ્ઞાનિક પરિભાષા કોષમાં કહે છે કે “પત્ર-પકિઓને માટે સમાચારોનું સંકલન, લેખોનો સંગ્રહ કરવાનું કાર્ય, તેઓનું સંપાદન અને પછીથી તેનાં પ્રકાશનની વ્યવસ્થા એ જ પત્રકારિતા છે.”^૫
- (૨) કર્નલ જી. મુગલરનાં મતે “સામયિક જ્ઞાનનો વ્યવસાય જ પત્રકારિતા છે. તથ્યોની પ્રાપ્તિ કરવી - સત્ય વસ્તુનું શોધન કરવું, તેઓનું મૂલ્યાંકન કરવું તથા સારી રીતે પ્રસ્તુત કરવું તે પત્રકારિતા છે.”^૬
- (૩) “ચેમ્બર ઇન્ડ ન્યુ વેબ્સ્ટર્સ ડિક્શનરી” નામનાં પુસ્તકમાં પત્રકારિતાની પરિભાષા આપવામાં આવી છે. તે મુજબ - પ્રકાશન સંપાદન, લેખન, પ્રસારણ સહિત સમાચારોનું માધ્યમ જે વ્યવસાય કરે છે તે જ પત્રકારિતા.^૭
- (૪) હિન્દી શબ્દસાગર અનુસાર “પત્રકારનું કાર્ય અથવા પત્રકારનો વ્યવસાય એ જ પત્રકારિતા.”^૮
- (૫) અભિવ્યક્તિની સુંદર કલા જ પત્રકારિતા છે. પ્રસિદ્ધ પત્રકાર ડૉ. ભંવરસુર મહોદયનાં મતે “પત્રકારિતા એવો ધર્મ છે જેનો સંબંધ પત્રકારનાં કર્મ સાથે જોડાયેલો છે. જેનાથી તત્કાલ બનતી ઘટનાઓ અને સમસ્યાઓનું નિષ્પક્ષરૂપે પાઠકો સમક્ષ પ્રસ્તુત કરે તેમજ જનજાગરણ કરાવે છે.”

હરબર્ટબુકર “ફ્રીડમ્ ઓફ ઇન્ફારમેશન” નામનાં પુસ્તકમાં લખે છે કે જેનાં માધ્યમથી આપણે આપણાં મસ્તિષ્કમાં જગતનાં કોઈ પણ વિષયને જાણી શકીએ છીએ. પત્રકારિતા સત-અસત, દ્રશ્ય અને

અદ્રશ્ય, શુભ-અશુભનું સામાજિક જીવનનું દર્પણ છે. ^૯

સી. એમ. કૉસ્ટના મતે પત્રકારિતાનું કાર્ય કઠિન જોવા મળે છે. ઉતરદાયિત્વનો ખોધ કરાવવો એ પત્રકારિતાનાં આવશ્યક ગુણો છે. ^૯

પોતાનાં સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ, સત્યનું કથન, નિષ્પક્ષ આચરણ અને સમાન વ્યવહાર.

શ્રી રામકૃષ્ણ રઘુનાથ વાડિલકર મહોદયનાં મતે જ્ઞાન અને વિચારોનું શબ્દચિત્ર અથવા સંપ્રેષણકલા જ પત્રકારિતા છે. ^{૧૦}

શ્રી અર્જુન તિવારીનાં મત મુજબ વિજ્ઞાન, કલા, શિલ્પ વગેરેનો પવિત્ર સંગમ એ જ પત્રકારિતા. ^{૧૧}

આમ જુદા જુદા વિદ્વાનોએ પત્રકારિતાની જુદી જુદી વ્યાખ્યા કરી છે. ફલતઃ સારરૂપે આપણે એમ કહેવા પ્રેરાઈએ છીએ કે પ્રારંભમાં પત્રકારિતાનો અર્થ સીમિત હતો. પછીથી દૈનિક ઘટનાઓનું સંકલન સમાચારપત્રોનાં માધ્યમથી તેઓનું પ્રસારણ એ પત્રકારિતાની સીમામાં સમાવિષ્ટ થયેલ છે. અત્યારે પત્રકારિતાનું ક્ષેત્ર અત્યંત વ્યાપક અને વિશાળ બન્યું છે. જેટલાં સૂચનાના સંસાધનો છે તેનો પત્રકારિતામાં સમાવેશ થાય છે. આકાશવાણી, દૂરદર્શન વગેરે પણ સૂચના માધ્યમથી પત્રકારિતામાં તેનો સમાવેશ થયો છે. વર્તમાન સમયમાં હાલમાં પત્રકારિતામાં સમાચારોનું સંકલન અને તેનું પ્રસારણ એ સીમિત ન રહેતા, પરંતુ પત્રકારિતાનાં માધ્યમથી જ્ઞાન વધે છે, સન્માર્ગ ખતાવે છે, હાસ્ય-વ્યંગ્ય લેખોથી મનોરંજન કરાવે છે અને જનભાવના જાગૃત કરે છે. પત્રકાર સમાજમાં ચેતનાનો ઉદભવ કરાવે છે, વાણિજ્ય, વ્યવસાય, ધર્મ, રમત ગમત, સાહિત્ય, ચલચિત્રો વગેરેનું સમાચાર પત્રોનાં માધ્યમથી લોકોને પરિચય કરાવે છે. આનાથી પરસ્પર વૈમનસ્યનો નાશ થાય છે, શત્રુતા ઘટે છે અને પરસ્પર સહિષ્ણુતા જન્મે છે. વાતાવરણમાં શુદ્ધતા આવે છે. સાંપ્રદાયિક સદ્ભાવ વધે છે. આ રીતે પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં અત્યારે વિશાળ સ્વરૂપે પ્રસારણ જોવા મળે છે.

પત્રકારિતાને મોટા ઉદ્યોગરૂપે અને વ્યવસાયરૂપે જોવામાં આવે

છે. આ એવો વ્યવસાય છે કે જેનાં માધ્યમથી જ્ઞાની પત્રકારો પોતાનાં વિચારોથી જનમાનસને પ્રભાવિત કરે છે તેમજ ઘટનાક્રમોથી લોકોને પરિચિત કરાવે છે. પત્રકારનું મુખ્ય કાર્ય જ એ છે કે ઘટનાઓનું નિષ્પક્ષ અને મહત્ત્વપૂર્ણ વિવરણ સમાજ સમક્ષ પ્રસ્તુત કરવાનું છે. પત્રકારનું કાર્ય લોકોને સત્ય વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવવાનું છે. માનવજીવનનાં જુદા જુદા પ્રકારોથી જોડાયેલ પત્રકારિતા માનવને સમાજ સાથે અને સમાજને રાષ્ટ્ર સાથે જોડવાનું કાર્ય કરે છે, સામાજિક વિચારોનું સંકલન કરે છે, લોકોમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના જગાડે છે, જનમાનસને સદ્વિચારોથી રાષ્ટ્ર સાથે જોડે છે. સમાજમાં દ્રઢ થઈ ગયેલી કુપ્રથાઓને દૂર કરે છે, અનૈતિકતાનો નાશ કરે છે, સમાજને જાગૃત કરે છે. આમ પત્રકારિતા રાષ્ટ્રને સુસંગઠિત, સુસંસ્કૃત અને સમૃદ્ધ બનાવે છે. પત્રકારિતાનાં પ્રયત્નોથી રાષ્ટ્ર સાચી દિશા તરફ ગતિ કરે છે. આમ પત્રકારિતા એવું સાધન છે કે જેનાથી પત્રકાર ઘટનાઓથી સમાજનાં લોકોને પરિચિત કરાવે છે, નીરક્ષીર-ન્યાયથી સમસ્યાઓનું સમાધાન કરે છે તેમજ રાષ્ટ્રનિર્માણ માટે દિશાનિર્દેશ આપે છે. આમ પત્રકાર અને પત્રકારિતાનું મુખ્ય કાર્ય સામાજિક કાન્તિ લાવવાનું છે. સમાજને અને રાષ્ટ્રને વિકાસનાં પંથે લઈ જવાનું છે અને એમ થતાં રાષ્ટ્રને વિશ્વ સાથે જોડવાનું કાર્ય કરવાનું છે.

★ પત્રકારિતાની પ્રકૃતિ :-

પત્રકારિતાનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય લોકોને માટે નૂતન ઘટનાઓની જાણકારી આપવાનો છે. સમાચારપત્રોનાં માધ્યમથી લોકો શિક્ષિત થાય, મનોરંજન મેળવી શકે આવા જુદા જુદા ઉદ્દેશ્યો પત્રકારિતાની પ્રકૃતિમાં સમાવિષ્ટ થાય છે તેમજ ઉદ્દેશ્યોની સારી રીતે પૂર્તિ કરે છે. પત્રકારિતાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ એવી છે કે તે પ્રવૃત્તિઓથી પત્રકારિતા સમાજજીવનને પ્રભાવિત કરે છે. સામાજિક જીવનના ગહનત્તમ ભાગને પત્રકારિતા સ્પર્શે છે. દેશની જનતાની ચિત્તવૃત્તિમાં અનુભૂતિ કરાવી, આત્મામાં સાક્ષાત્કાર કરાવી, માનવમાત્રને જીવનકલા શિખવાડે છે. જીવન જીવવાનો માર્ગ બતાવે છે. સત્યનું શોધન કરવામાં રત પત્રકારિતા સમાજમાં ઉદાત્ત મૂલ્યોનું સ્થાપન

કરે છે, સત્ય શોધી સમાજને એક દર્પણની માફક પ્રતિબિંબ પુરૂ પાડે છે. નૈતિક મૂલ્યોની સ્થાપના કરવાનું ઉદ્દેશ્ય પત્રકારિતામાં રહેલું છે. પત્રકારિતાનું મૂલ્ય ઉદ્દેશ્ય ન્યાયનું સ્થાપન કરવું, અન્યાયને દૂર કરવો, રોષને દૂર કરવો, અસહાયોને કે નિરાધારોને સહાયતા કરવી, પીડિતોનું રક્ષણ કરવું તેમજ જનતાને માટે પથપ્રદર્શન-માર્ગ બતાવવો વગેરે જોવા મળે છે. પત્રકારિતા અશાશ્વતોમાં શાશ્વતનું, અનિત્યમાં નિત્યનું શોધન કરે છે. વસ્તુતઃ રીતે જોઈએ તો પત્રકારિતાનું ઉદ્દેશ્ય સત્યનું સ્થાપન કરવાનું છે. સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને રાજનૈતિક ચેતનાથી વિશ્વબંધુત્વ અને ભાઈચારાની ભાવનાનો વિકાસ કરે છે. પ્રાચીન જીવનની વ્યાખ્યા કે વિશ્લેષણ સાહિત્ય અથવા તો ઇતિહાસમાંથી આપણે મેળવી શકીએ છીએ. પરંતુ વર્તમાન જીવનની યથાર્થતા પત્રકારિતામાંથી જ મેળવી શકીએ. પત્રકારિતા સાંપ્રતસમયનું યથાર્થ અને વાસ્તવિક ચિત્ર આપણને બતાવે છે. સંક્ષેપમાં પત્રકારિતાનાં ત્રણ ઉદ્દેશ્યો જોવા મળે છે.

(૧) સૂચના :-

પત્રકારિતા વિશ્વરંગ મંચ પર ઘટનારી ઘટનાઓથી લોકોને પરિચિત કરાવે છે, બનતા બનાવોથી આમ જનતાને વાકેફ કરે છે. તેમજ પત્રકારિતાનાં માધ્યમથી લોકો સર્વપ્રકારની નીતિઓથી, ગતિવિધિઓથી પરિચિત થાય છે. પત્રકારિતા સાચા અર્થમાં જનહિત સંરક્ષિકા છે. વિશ્વફલક પર બનતા બનાવોને લોકો સમક્ષ પ્રસ્તુત કરી જનહિતનું કાર્ય કરે છે.

(૨) શિક્ષા :-

પત્રકારિતા પ્રધાનરૂપે લોકોને શિક્ષા આપે છે. પત્રકાર જે જુએ છે - એટલે કે ઘટતી ઘટનાનાં સંદર્ભમાં, જે સાંભળે છે તેને મુદ્રિત કરી અન્ય માધ્યમોથી લોકોને તાત્કાલિક તેનાથી વાકેફ કરે છે. પત્રકારિતા જનમતનિર્ધારણમાં મહત્ત્વની ભૂમિકા વહન કરે છે અને તે પણ નૈતિકતાનાં આધાર પર. સંપાદિત થયેલા લેખો તેમજ અગ્રલેખોથી પાઠકોને પરિચિત કરાવે છે તથા મહત્ત્વપૂર્ણ ઘટનાઓનાં સાક્ષાત્કારથી લોકોને પરિચય કરાવે

છે. દેશની ચેતનાને ઉદ્ધીપ્ત કરે છે. આમ પત્રકારિતા જનશિક્ષાનું મુખ્ય માધ્યમ છે. પત્રકાર અને પત્રકારિતા પોતાનાં માધ્યમથી લોકસમૂહાયને રાષ્ટ્ર સાથે જોડવાનું મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય કરે છે તેમજ વિશ્વમાં થતી સાંપ્રત હલચલથી વાકેફ કરે છે.

(૩) મનોરંજન :-

આકાશવાણી, દૂરદર્શન વગેરે જેવા સાધનોથી તેમજ સમાચારપત્રોથી લોકોનાં માનસમાં મનોરંજન સામગ્રી, પિરસી લોકોને આકર્ષવાનું કાર્ય કરે છે. પત્રકારિતા આ સામગ્રી વડે માર્મિક સંદેશ અને શિક્ષા આપે છે. હાસ્ય વ્યંગ્ય લેખો, કાર્ટૂનચિત્રો વગેરે દ્વારા મનોરંજનનાં રૂપમાં લોકોને શિક્ષણ આપે છે. સામાજિક, રાજનૈતિક તેમજ આર્થિક જીવનમાં શ્રેષ્ઠ ભાવોનો સંચાર કરે છે.

હાસ્ય અને મનોરંજનનું પણ માનવજીવનમાં એક આગવું સ્થાન છે. મનોરંજન એ પણ માનવરુચિ માટે એક મહત્ત્વપૂર્ણ પક્ષ છે. આ મનોરંજન નામે મહત્ત્વપૂર્ણ પક્ષની પૂર્તિ સમાચારપત્રોનાં માધ્યમથી થાય છે. આમ જોવા જઈએ તો પત્રકારિતાનાં આ ત્રણ મૂળ ઉદ્દેશ્યો આપણને જોવા મળે છે. પત્રકારિતા સૂચના તેમજ શિક્ષા પણ આપે છે અને સાથે માનવમનને રૂચિકર એવું મનોરંજન પૂરૂં પાડે છે.

★ પત્રકારિતાનું મહત્ત્વ :-

આધુનિક સમયમાં પત્રકારિતા માનવજીવનનાં દરેક ભાગ સાથે જોડાયેલી છે. પત્રકારિતાવિહીન સમાજની કલ્પના કરતાં આપણે શૂન્યમનસ્ક થઈ જઈએ છીએ. ખરેખર તો પત્રકારિતા વિનાનાં સમાજની કલ્પના કરવા આપણે શક્તિમાન નથી. પત્રકારિતા એ મનોરંજનનું સાધન ન રહેતાં માનવમાત્રની ભાવનાની અભિવ્યક્તિનો સરળ ઉપાય છે. પત્રકારિતા દશા અને દિશાનો ખ્યાલ આપે છે તેમજ ખોધ પણ આપે છે. જેવી રીતે કોઈ કુશળ ડૉક્ટર સર્વ પ્રકારે નિદાન કરીને તે મુજબ તેનો ઉપચાર કરે છે તેવી રીતે પત્રકાર પણ પત્રકારિતાનાં માધ્યમથી સર્વ પ્રકારે ઘટનાચક્રનું સારી રીતે અવલોકન કરીને સ્વસ્થ સમાજનું નિર્માણ કરે છે. ^{૧૨}

સ્વસ્થ સમાજની રચના કરે છે.

હૃદયમિશ્ર પત્રકારિતાનો આદર્શ નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે.

- (૧) વિશાળ માનવ પરિવારનું ઐક્ય અને વિશ્વબંધુત્વ.
- (૨) સમાજમાં અને અર્થવ્યવસ્થામાં સુધારા માટે પ્રયત્નશીલ અને જનસેવા.
- (૩) વિશ્વશાન્તિ માટે પ્રયત્ન.

આ બધા ઉદ્દેશ્યોથી પત્રકારિતા માનવકલ્યાણની કામના કરે છે. ^{૧૩}

ઈન્દ્ર વિદ્યાવાચસ્પતિનાં શબ્દોમાં “પત્રકારિતા વર્તમાનયુગનો સૌથી વધુ પ્રભાવપૂર્ણ આવિષ્કાર છે. ^{૧૪} આ રીતે પત્રકારિતા વર્તમાનયુગ માટે લોકો માટે અત્યંત ઉપયોગી સાધન તરીકે આપણી સમક્ષ ઉપસી આવ્યું છે.

સત્યદેવ વિદ્યાલંકાર “પત્રકારિતા એ પાંચમો વેદ છે” એમ કહે છે. ^{૧૫} પત્રકારિતા સમસામયિક જ્ઞાનથી સમાજ જીવનને તથા વ્યક્તિગતજીવનને ખૂબ પ્રભાવિત કરે છે.

પોતાનાં પ્રજાજનોની ચિત્તવૃત્તિની અનુભૂતિ પત્રકારિતાનાં માધ્યમથી સાક્ષાત અનુભવવા મળે છે. વર્તમાનકાળમાં જીવનમૂલ્યો અને નૈતિકતા કે જે ઝડપથી નાશ પામવા લાગ્યાં છે, જીવનમૂલ્યો અને નૈતિકતાનું અધઃપતન થવા લાગ્યું છે ત્યારે તેને બચાવવા અને રક્ષણ કરવા આ પત્રકારિતા એક સક્ષમ શક્તિ રહી છે, જે શક્તિ પરસ્પર સૌહાર્દ, સૌજન્ય, સહિષ્ણુતા, રાષ્ટ્રપ્રેમ, રાષ્ટ્રીય એકતા દ્રઢ કરવા માટે સ્વસ્થ વાતાવરણનું સર્જન કરે છે. જ્યાં સમાજ જાગૃત છે ત્યાં જ પત્રકારિતા સૂર્યની માફક ઉદય પામશે. પ્રજાની જરૂરીયાતો સંતોષવા તેમજ વ્યક્તિગત નિર્માણ માટે પત્રકારિતા શ્રેષ્ઠભવિષ્યનું નિર્માણ કરશે. તે માટે તેનું મહત્ત્વ છે જ તેમાં કોઈ ના કહી શકે તેમ નથી. રાષ્ટ્રીય સમસ્યાઓનું સમાધાન કરવા માટે ગંભીરતાપૂર્વક તે સમસ્યા પર અધ્યયન કરીને પોતાના વિચારોની પ્રતિક્રિયા આપવી અને તેનું પરિણામલક્ષી વિવેચન કરવું એ પત્રકારિતા છે. સમસ્યાનું સમાધાન અને તેનો શ્રેષ્ઠ ઉકેલ એ પત્રકારિતાનું કર્તવ્ય છે. જે પત્રકાર

નિષ્પક્ષ, નિઃસ્વાર્થ સ્વકર્તવ્યનું પાલન કરે છે, વાલ્મીકિ, વ્યાસ, યાજ્ઞવલ્કય વગેરેની માફક ચિંતન કરે છે, તપ કરે છે, સાધના કરે છે અને પછી સ્વકર્તવ્ય જાણે છે અને એ જ સારી રીતે સમાજહિત કરવા માટે પ્રભાવક બને છે અને સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે. આમ પત્રકાર અને પત્રકારિતા નિષ્પક્ષ, તટસ્થ અને નિઃસ્વાર્થભાવે સ્વકર્તવ્યનું પાલન કરે છે. આમ પત્રકારિતા એ સમાજ અને રાષ્ટ્રનાં વિચારોને શુદ્ધ રૂપે દર્શાવનારું, દર્પણ-અરીસો છે. જેમ સાહિત્ય એ સમાજનું દર્પણ છે તેવી રીતે પત્રકારિતા પણ સમાજ અને રાષ્ટ્રની માનસિકતાને દર્શાવનાર, શુદ્ધ સ્વરૂપ દર્પણ છે.

★ સાહિત્ય અને પત્રકારિતા :-

સાહિત્ય અને પત્રકારિતાને ઘનિષ્ટ સંબંધ છે. આ બંને સાહિત્ય અને પત્રકારિતા અન્યો-ન્યાશ્રય અને પરસ્પર પુરક છે. આ બંનેનું ઉદ્દેશ્ય એક જ છે અને તે છે “માનવસેવા”. સહિતત્ત્વનો ભાવ અને કર્મ એ સાહિત્ય. સાહિત્યનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય જનસેવાનો હોય છે. સાહિત્યમાં માનવજીવનનાં ચાર પુરૂષાર્થોની પ્રાપ્તિનું અથવા તો તે માટેનાં કોઈ એકની પ્રાપ્તિ એ માત્ર લક્ષ્ય હોય છે. આનાથી સાહિત્ય પણ જનહિત તથા સેવાનું કાર્ય કરે છે. તેમ પત્રકારિતા પણ જનહિતોને મનમાં ફેલાવે છે. જેમ સાહિત્ય એ સમાજનું દર્પણ છે તેવી રીતે પત્રકારિતા પણ સમાજનું દર્પણ છે. વાસ્તવમાં જોઈએ તો બંને સમાજનાં નેત્રો છે. જેમ દર્પણમાં પોતાનું સ્વરૂપ પ્રતિબિંબ જોઈ શકાય છે, તેમ આના વડે જ સમાજ પોતાનાં દોષોને જોઈ શકે છે, તેનો ત્યાગ કરે છે અને સૌહાર્દ સર્જી શકે છે, સહિષ્ણુતા ઉત્પન્ન કરે છે. માનવ સંસ્કૃતિનાં નિર્માણમાં પત્રકારની ભૂમિકાનું અત્યંત મહત્ત્વ જોવા મળે છે. સાહિત્ય અને પત્રકારિતા આ બંને સમય પ્રમાણે ચાલે છે અને સર્જન પણ કરે છે પરંતુ આમ છતાં બંને વચ્ચે થોડોક તફાવત છે. પત્રકારિતા સમસામયિક ઘટનાઓથી પ્રભાવિત તે સમયનું ચિત્ર ચિત્રે છે. જ્યારે સાહિત્ય એ માત્ર તત્કાલિન ચિત્ર જ ચિતરતું નથી, પરંતુ સહૃદયતા અને કલ્પનાનાં માધ્યમથી ભવિષ્યકાળને પણ જૂએ છે. તેની અંદર ડોકીયું કરે છે. માનવહૃદયને સ્પર્શે છે. પત્રકાર સત્યને જૂએ છે, જ્યારે સાહિત્યમાં સત્ય, શિવ અને સુંદર

આ ત્રણેયનો સમન્વય જોવા મળે છે. ^{૧૬}

સાહિત્યકાર અને પત્રકાર બન્નેની શૈલી પણ ભિન્ન છે. પત્રકાર સંક્ષિપ્ત શૈલી સ્વીકારે છે. થોડામાં ઘણું કહી જાય એટલે કે મિતાક્ષરીપણું સ્વીકારે છે. જ્યારે સાહિત્યકાર વ્યાસશૈલી સ્વીકારે છે. સાહિત્યકાર અલંકૃત શૈલીને સ્વીકારે છે. સાહિત્યકાર કથાવસ્તુને કલ્પનાનો ઢોળ ચઢાવીને અલંકારોથી મઢે છે. જ્યારે પત્રકાર તેનો સ્વીકાર કરતો નથી. ^{૧૭} પત્રકાર યથાર્થને વર્ણવે છે તેમાં કલ્પના કે અલંકારોને સ્થાન નથી. પત્રકાર સરળ ભાષામાં પોતાનું કથન પ્રસ્તુત કરતો હોય છે. જ્યારે સાહિત્યકાર કલ્પનાશીલ હોય છે. પોતાની કલ્પના વડે ઘટના વિશેષમાં ગુપ્ત સૂક્ષ્મ ભાવોને માર્મિકતા અને સંવેદનશીલતાથી કલાત્મક સ્વરૂપે પ્રસ્તુત કરે છે. સાહિત્ય એ માનવ મસ્તિષ્કમાં વિદ્યમાન સૂક્ષ્મ ભાવોને શોધવાનું કામ કરે છે. સાહિત્ય માનવમન સાથે જોડાયેલું છે. જ્યારે પત્રકારિતા ફક્ત બાહ્ય જગતનાં સ્થૂળ ભાવોને જ પ્રગટ કરે છે. પત્રકારિતા સામાજિક ઘટનાક્રમને સાંપ્રત પરિસ્થિતિ અનુસાર રજૂ કરે છે, વર્ણવે છે. ^{૧૮} સાહિત્યકાર વ્યંજનાવૃત્તિનો આશ્રય લઈને પોતાનું કથન પ્રગટ કરતો હોય છે. વ્યંજનાવૃત્તિને પ્રાધાન્ય આપીને કથનનું પ્રગટીકરણ કરવામાં આવતું હોય છે. જ્યારે પત્રકાર એ પ્રથમ શબ્દશક્તિ અભિધામાં કથન પ્રગટ કરતો હોય છે. પત્રકારિતા જુદી જુદી ઘટનાઓનું સૂચનામાત્ર કરતી હોય છે, જ્યારે સાહિત્ય એ જીવનની અનુભૂતિ કરે છે. સાહિત્ય એ લાગણી, સંવેદના, કલ્પના, વેદના તથા અનુભૂતિ સાથે જોડાયેલું છે. સાહિત્ય દર્દદાસ્તાન પણ સુમધુર ભાષામાં રજૂ કરતું જોવા મળે છે. જેનો સંબંધ માનવમન સાથે જોડાયેલ છે. જ્યારે પત્રકારિતા સાંપ્રત ઘટનાઓને યથાર્થ સ્વરૂપમાં રજૂ કરતી જોવા મળે છે.

પત્રકારિતા શાશ્વત સર્જન કરતી નથી. પત્રકારિતાનો સંબંધ માત્ર વર્તમાનકાળ સાથે જ છે. જ્યારે સાહિત્ય એ શાશ્વત ચિંતન છે. સાહિત્યમાં યુગબોધ જોવા મળે છે. સાહિત્ય એ કાળનાં બંધનથી પર છે. સાહિત્યને કાળરૂપી પાશમાં બાંધી શકાતું નથી. સાહિત્ય અને સાહિત્યનાં કર્તા એ

અજર-અમર છે. એટલે જ કહેવાયું છે કે

જયન્તિ તે સુકૃતિનો યે રસસિદ્ધાઃ કવીશ્વરાઃ ।

નાસ્તિ યેષાં યશઃ કાયે જરામરણજં ભયમ્ ॥

સાહિત્ય પ્રત્યેક યુગને પોતાની રીતે ચિતરે છે. સામાન્ય ઘટનામાં પણ જે શાશ્વત સત્યને યોજે છે તે સાહિત્ય છે. જ્યારે પત્રકારિતા વર્તમાન સમય સાથે જોડાયેલ છે. તેનો મુખ્ય આધાર તત્કાલ સમય પર બનતી ઘટનાની વાસ્તવિકતા પર છે. સાહિત્ય અને પત્રકારિતા વચ્ચેનો ભેદ બતાવતા ડૉ. અર્જુન તિવારી કહે છે કે જેમ સુગમ સંગીત અને શાસ્ત્રીય સંગીત વચ્ચે ભેદ છે તેવો ભેદ સાહિત્ય અને પત્રકારિતા વચ્ચે છે. પત્રકારિતા સાહિત્યની જન્મદાત્રી જોવા મળે છે. કારણ કે સાહિત્યના અનેક ભેદો અને શૈલીમાંથી પત્રકારિતાનો વિકાસ થયો છે.

સાહિત્યમાં પત્રકારિતાનું વિશેષ મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન જોવા મળે છે. પત્રકાર પણ અંશતઃ સાહિત્યકાર હોય છે. આવી રીતે સાહિત્યકાર પણ પત્રકાર હોય છે. પ્રથમ તો સાહિત્યકાર પત્રકાર જ હોય છે. જે પત્રકારિતાનું સોપાન છે. પત્રકારિતા સાહિત્યની જન્મદાત્રી છે. સાહિત્યનાં જુદા જુદા વિધાનો, જન્મ અને વિકાસ પત્રકારિતામાં થયો છે. સંસ્કૃત પત્રકારિતાનું પ્રારંભિક લક્ષ્ય જ પત્રકારિતાનાં માધ્યમથી સાહિત્યનું પ્રકાશન કરવું. સંસ્કૃતમાં સામયિક સાહિત્યનાં અભાવથી સંસ્કૃત ભાષા મૃતભાષા છે એમ લોકો કહે છે. આવા સમયે પત્ર-પત્રિકાઓનું વિશેષ યોગદાન હતું. વિદ્યોદય, સંસ્કૃતચંદ્રિકા, સ્વરમંગલા, ભારતી, સંસ્કૃતસુધા વગેરે પત્રિકાઓથી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નૂતન રીતો અને શૈલીનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. ૧૮૭૧ માં વર્ષે વિદ્યોદય માસિક પત્રમાં બંને સાહિત્યનાં ગ્રંથો પ્રકાશિત થયા. સામયિક વિષયોમાં નિબંધો પ્રકાશિત થયા. સાહિત્ય પત્ર-પત્રિકાઓનું માનવજીવનમાં સવિશેષ મહત્ત્વ જોવા મળે છે, કારણ કે સાહિત્યની પત્રિકાઓ રસથી પૂર્ણ રચનાઓથી જીવનને આનંદ આપે છે, ઉત્સાહનો સંચાર કરે છે, સહૃદયોને આહ્વાદ આપે છે, રુચિને પરિષ્કૃત કરે છે.

જેઓ પત્રકારિતાનું સાહિત્યિક મહત્ત્વ સ્વીકારતા નથી તેઓને આચાર્ય શિવપુજન નિવેદન કરે છે કે “હિન્દ સૈનિકો ને જર્હાં દેશ કો ઉદ્બુદ્ધ કરને મેં અથાક પ્રયાસ કિયા હૈ, વહાં જનતા મેં સાહિત્યિક ચેતના જગાને કા શ્રેય મી પાયા હૈ । ભાષા કા આદર્શ રુપ સ્થિર કરને લોકરુચિ કા પરિષ્કાર કરને તથા સાહિત્ય કે અભાવો કો દૂર કરને મેં પત્રો કા મહત્ત્વપૂર્ણ અવદાન હૈ ।”^{૧૯}

હાલનો યુગ એ કોમ્પ્યુટરનો યુગ છે. માણસ પાસે સમયનો અભાવ પ્રવર્તી રહ્યો છે ત્યારે હાલનાં આ યંત્રયુગમાં પાઠકો પાસે એવો સમય નથી કે જેઓ મહાકાવ્યોનું વાંચન કરે, પઠન કરે અથવા તો વિશાળ સાહિત્યનું ગંભીરતાપૂર્વક વિવેચન કરે. પઠન, પાઠન, વાંચન અને વિવેચન એ સમય માગી લે તેવી વસ્તુ છે. આવા સમયે પાઠકો પત્ર પત્રિકાઓમાંથી ગ્રંથોનો સાર અને રહસ્યો સહજરૂપે ગ્રહણ કરે છે.

જેવી રીતે ચાર વેદો અત્યંત વિસ્તૃત છે. તેઓનું સારી રીતે અધ્યયન થોડા સમયમાં કરવું શક્ય નથી. કોઈપણ માણસ અલ્પ સમયમાં વેદનું અધ્યયન કરી શકતો નથી. પરંતુ પત્ર-પત્રિકાઓનાં માધ્યમથી વેદોનું સંક્ષિપ્ત જ્ઞાન લોકો પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ૧૯૯૦ માં જૂન મહિનાની નવમી તારીખે આયોજિત મધુસૂદન ઓઝા વેદ વિજ્ઞાન સત્રમાં વેદોનું મહત્ત્વ દર્શાવવામાં આવ્યું હતું. તેનો ઉલ્લેખ રાજસ્થાન પત્રિકામાં પ્રકાશિત થયો હતો.

શ્રી કિરીટ જોષી કહે છે કે

“વેદોં કે જ્ઞાન કે બિના માનવજીવન અન્ધકારમય રહતા હૈ ક્યોંકિ વેદોં મેં હી માનવીય ચેતના કા પ્રકાશ મિલતા હૈ ।”^{૨૦}

વેદો એ જ્ઞાનમાં ભંડાર છે. વેદો આપણી સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા છે. વેદશાસ્ત્રનાં મૂર્ધન્ય વિદ્વાન શ્રી સૂરજનદાસ સૃષ્ટિ રચના વિજ્ઞાનનો ભંડાર વેદો છે એમ કહેતાં વર્ણવે છે કે “વેદ અપૌરુષેય હૈ । યહ તર્ક પર આધારિત હૈ । વેદોં મેં હર પદાર્થ કી ઉત્પત્તિ કા તાર્કિક વિજ્ઞાન વિદ્યમાન હૈ ।”^{૨૧}

અત્યારે પણ શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણનું તાત્વિક, સંક્ષિપ્ત વિવેચન

રાજસ્થાન પત્રિકામાં ડૉ. અનંત શર્મા દ્વારા લખાયેલ સતત પ્રકાશિત થાય છે. બીજા દૈનિકપત્રોમાં પણ વિદ્વાનો દ્વારા રચાયેલ ધર્મશાસ્ત્રીય સંસ્કારોનું અને દર્શનશાસ્ત્રીય ચિંતન સંક્ષેપમાં પ્રકાશિત થાય છે.

આથી આપણે એમ કહેવા માટે શક્તિમાન છીએ કે ઉત્તમ પ્રકાશન માટે પત્રકારિતા સક્ષમ સાધન છે. પત્રકારિતાનાં માધ્યમથી જ સાહિત્યમાં નવા શબ્દો પ્રવેશે છે. જો કે પત્રકારિતા પણ સાહિત્ય અને સાહિત્યકારનો પ્રચાર કરે છે અને પ્રતિષ્ઠાનું સ્થાપન કરે છે. સર્વસાધારણ જન પત્રકારિતાનાં માધ્યમથી જ સાહિત્યનો પરિચય મેળવી શકે છે. આમ સામાન્ય જનસમુદાય માટે પત્રકારિતા ઉપયુક્ત સાધન છે. સાહિત્યકારનાં માનસમાં રાષ્ટ્રનાં ઉત્થાન માટે, રાષ્ટ્રીય એકતા માટે, સદ્ભાવના માટે, વિકાસ માટે અને નૂતન સમાજની સંરચના માટે જે કલ્પના ઉદભવે છે તે બધી કલ્પના પત્રકારિતાનાં માધ્યમથી જ લોકો સુધી પહોંચે છે. આમ પત્રકારિતા જનમાનસની સજાગતા કેળવે છે. જનમાનસને નૂતન અવસ્થાથી વાકેફ કરે છે.

★ સંસ્કૃત પત્રકારિતા :-

હિન્દી પત્રકારિતા અને સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં લક્ષ્ય જોવા મળે છે. સમસામયિક ઘટનાઓનું પત્રનાં માધ્યમથી વિશ્લેષણ અને સંસૂચન કરવું. જો કે આ વિશ્વમાં કોઈપણ ઘટના ઘટે તેની સૂચના હિન્દી પત્રકાર લોકોને આપે છે. આથી મુખ્યરૂપે હિન્દી પત્રકારિતામાં સૂચનાઓનું આદાન પ્રદાન અને તેનું યથાર્થ ચિત્રણ પ્રમુખરૂપે જોવા મળે છે. જ્યારે સંસ્કૃત પત્રકારિતા પ્રારંભિક કાળથી પત્રકારિતાનાં માધ્યમથી સાહિત્યનું પ્રકાશન કરે છે. સંસ્કૃતમાં નવસાહિત્યનાં પ્રકાશન અને પ્રાચીન સાહિત્યનાં વિવેચન માટે પત્રકારિતાનો પ્રારંભ થયો તેમજ નૂતન સાહિત્યનાં સર્જન અને પ્રકાશનમાં સંસ્કૃત પત્રિકાઓનું સવિશેષ યોગદાન જોવા મળે છે તેમજ સવિશેષ યોગદાન રહ્યું છે. કેકી, સંસ્કૃત રતનાકર, સહદય, સંસ્કૃત ચંદ્રિકા જેવી સંસ્કૃત પત્રિકાઓ નવું સાહિત્ય અને નવીન રીતે પ્રકાશિત થઈ. ઈ.સ. ૧૮૭૧ માં લાહોરમાંથી 'વિદ્યોદય' નામનું માસિક સંસ્કૃત

પત્ર પ્રકાશિત થયેલું. અહિં પ્રાચીન, અર્વાચીન ગ્રંથો પ્રકાશિત થયા. સામાજિક વિષયોમાં નિબંધો પ્રકાશિત થયા. પ્રથમ વ્યંગ્ય લેખો, નિબંધો પ્રકાશિત થયા. સંસ્કૃત સાહિત્યનાં પ્રચાર, પ્રસાર અને પ્રકાશનમાં સંસ્કૃત પત્રિકાઓનું યોગદાન અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ રહ્યું. આ પત્રિકાઓ પાઠકોને - વાચકોને આહ્લાદ આપે છે, સહૃદયોને આનંદ આપે છે, રસનો આસ્વાદ કરાવે છે તેમજ નવસર્જન માટે પ્રેરણા આપે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યનાં વિકાસમાં, તેનાં પ્રચારમાં અને પ્રકાશનમાં સંસ્કૃત પત્રિકાઓનું અત્યંત મહત્ત્વનું યોગદાન રહ્યું છે.

★ પત્રકારિતાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ :-

માનવમન હર્મેશા કાંઈક નવીન જાણવા માટે આતુર હોય છે અને એ જીજ્ઞવિષા પૂર્ણ થયે માણસને આત્મસંતોષ થતો હોય છે. આવા કાંઈક ઉદ્દેશ્ય સાથે પત્રકારિતાનો પ્રારંભ થયેલો છે. પત્રકારિતાનો આવિર્ભાવ ઉદભવ પ્રાચીનકાળથી જ થયો છે. પરંતુ વર્તમાન સમયમાં પત્રકારિતાનું જેવું સ્વરૂપ જોવા મળે છે તેનાથી ત્યારે પ્રાચીન સમયમાં તેનું સ્વરૂપ ભિન્ન હતું. આજે જે મુદ્રણયંત્ર વ્યવસ્થા અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેવી સ્થિતિમાં મુદ્રણયંત્ર વ્યવસ્થા ત્યારે હતી નહિ. આનાં કારણે પત્રકારો ભોજપત્રોથી, શિલાલેખોથી, સ્તંભ લેખોથી પ્રમુખ ઘટનાઓને કંડારતા. તૃતીય શતાબ્દીનાં મધ્યભાગમાં સમ્રાટ અશોકે પ્રજા માટે પોતાની ક્રિયાકલાપને ખતાવી હતી, સૂચવી હતી. રાજ્યની મુખ્ય ઘટનાઓને શિલાલેખો અને સ્તંભલેખોમાં ટાંકીને કરવામાં આવતી. લોકહિતને માટે સામ્રાજ્યનાં જુદા જુદા ભાગોમાં, પર્વતશિલાઓમાં તથા ગુફાઓમાં પોતાનાં રાજ્યની શ્રેષ્ઠ અને મહત્ત્વની તથા યાદગાર ઘટનાઓને લખવામાં આવતી હતી. પત્રકારિતાનું આવું સ્વરૂપ ત્યારે હતું. તત્કાલીન સમયે મુદ્રણયંત્ર વ્યવસ્થાનાં વિકાસનાં અભાવે શિલાલેખોમાં, સ્તંભલેખોમાં તથા ભોજપત્રોમાં લેખન કરવામાં આવતું હતું. આ માટે એક ઉદાહરણ અહિં પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું છે.

“ત एताय अथा, अतं धर्मलिपि, लेखापिताता, किति चिरं तिष्ठेय,

इति तथा च मे पुत्रा । पोता च पौत्रो च अनुवतरां सर्वलोकहिताय ।”^{२२}

ડા. રામગોપાલ મિશ્ર દ્વારા સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ઇતિહાસમાં આ શિલાલેખ ઉધૃત કર્યો છે. આનો અર્થ છે કે ધર્મશીલ ઉપરનો આ લેખ મારા દ્વારા ટાંકવામાં આવ્યો છે જે ચિરકાળ સુધી રહેશે તેમજ મારા વડે લખાયેલો આ શિલાલેખ મારા પુત્રો, પૌત્રો અને પ્રપૌત્રોને સંસાર હિત માટે પ્રેરણા આપતો રહેશે.

સમ્રાટ અશોક પછી અન્ય શિલાલેખો પણ સ્થાપવામાં આવ્યા.

આ શિલાલેખ સાહિત્યિક પત્રકારત્વને સૂચવે છે. આ બધા શિલાલેખોથી જાણવા મળે છે કે પ્રજાને તે ઘટનાઓથી પરિચિત કરવા માટે શિલાલેખોનો પત્રકારિતાનાં રૂપમાં પ્રયોગ થયો. ત્યારે શિલાલેખો, ગુફાલેખો, સ્તંભલેખો, સૂચના સંશોધનો માટે પ્રચલિત હતા અથવા તો તેનો પ્રયોગ થતો હતો. આથી પત્રકારિતાનું ઉદ્ભવસ્થાન તે લેખો હતા. આની પૂર્વે પણ પુરાણોમાં પત્રકારિતાનું સ્વરૂપ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આ દ્રષ્ટિથી જોઈએ તો મહર્ષિનારદ શ્રેષ્ઠ પત્રકાર હતા.^{૨૩} સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પશુ પક્ષીઓનાં માધ્યમથી અને પ્રકૃતિનાં માધ્યમથી સંદેશો મોકલવાની પરંપરા આપણને જોવા મળે છે. અહિં પણ પત્રકારિતાનું સ્વરૂપ આપણે સારી રીતે જોઈ શકીએ છીએ. કાલિદાસનાં અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ નાટકમાં “શકુન્તલા સગર્ભા છે” એવી સૂચના કણ્વઋષિને આકાશવાણીમાંથી થઈ હતી. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મેઘદૂત કાવ્યમાં વાદળને દૂત બનાવીને સંદેશો મોકલવામાં આવેલો હતો. આનાથી જાણવા મળે છે કે આકાશવાણી જેવા પણ કેટલાંક સૂચના મોકલવા માટેનાં સાધનો હતા.

અંગ્રેજોનું શાસન સ્થપાયા પછી ભારતમાં જુદી જુદી ભાષાઓમાં પત્ર-પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થઈ. આધુનિક પત્રકારિતાનો વિકાસ અંગ્રેજોનાં શાસનકાળમાં થયો. વિદેશોમાંથી આવેલા પત્રકારોએ ભારતમાં આવીને પત્રકારિતાનાં બીજાં રોપ્યાં અને એ પત્રકારિતાનાં બીજાં ધીમે ધીમે અંકુર બની ગયા અને સાંપ્રત સમયમાં તે પત્રકારિતારૂપી બીજાં વિશાળ વટવૃક્ષ

જોવા મળે છે. ભારતમાં પ્રથમ સમાચાર પત્ર ઈ.સ. ૧૭૮૦ માં જેમ્સ આગસ્ટનહિકી મહોદયે બંગાળગજટ નામે સંપાદન કરીને પ્રકાશિત કર્યું હતું. ભારતીય ભાષામાં પ્રથમ સમાચાર પત્ર બંગ ભાષામાં ૧૮૧૭ ની સાલમાં દિગ્દર્શન નામે પ્રકાશિત થયું હતું. હિન્દી ભાષાનું પ્રથમ સમાચાર પત્ર ૩૦ મી મે ૧૮૨૬ની સાલમાં ‘‘ઉદન્ત માર્તણ્ડ’’ નામે કલકત્તાથી પ્રકાશિત થયું હતું. આ સમાચાર પત્રનું સંપાદન શ્રી જુગલકિશોર શુકલાએ કર્યું હતું. આ સમાચાર પત્રમાં સંપાદનકાર શ્રી જુગલ કિશોર શુકલાએ આ પત્રનાં વિષયમાં એક લેખ લખ્યો જે આ પ્રમાણે છે.

જુગલકિશોર: કથયતિ વીર: સવિનયમેતત્ સુકુલવંશજ: ।

ઉદિતે દિનકૃતિ સતિ માર્તણ્ડે તદ્વદ્ વિલસતિ લોક ઉદન્તે ॥

ત્યારપછી દેશનાં વિભિન્ન ભાગોમાંથી સમાચાર પત્રો અને પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થવા લાગી.

★ સંસ્કૃતમાં પત્રકારિતાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ :-

૧૯ મી સદીનાં પ્રારંભમાં હિન્દી ભાષામાં પત્રકારિતાનો વિકાસ થયો હતો. આમાથી કેટલીક પત્ર-પત્રિકાઓમાં સંસ્કૃત ભાષામાં પણ કેટલાંક લેખો, સમાચારો, સૂકિતઓ અને પદ્યો પ્રકાશિત થયા હતા. હિન્દી ભાષાનું પ્રથમ પત્ર ‘ઉદન્તમાર્તણ્ડ’ એ શુદ્ધરૂપે સંસ્કૃતનાં નામથી પ્રકાશિત થયું. જો કે બીજી ભાષાઓમાં પણ પત્રો અને પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થયા છે. ત્યારે પ્રખુદ્ર કેટલાંક વિદ્વાનોએ વિચાર્યું કે પરતંત્રત્તાને કારણે અંગ્રેજોએ સંસ્કૃત ભાષાનું અધ્યયન-અધ્યાપન સમાપ્ત કર્યું છે તેમજ અંગ્રેજોનો શિક્ષણ પ્રચાર-પ્રસાર થાય તથા અંગ્રેજોનાં શિક્ષા પ્રસાર નામથી વિદ્યાલયો અને મહાવિદ્યાલયોની સ્થાપના કરી. પરંતુ ત્યાં અંગ્રેજોનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય અંગ્રેજી શાસનની સ્થાપના કરવાનો અને એ શાસનને સુદ્રઢ કરવાનો હતો.

મેકાલે મહોદયે અંગ્રેજી દેશનાં શાસકોને જણાવ્યું કે જ્યાં સુધી ભારતીયો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરશે, સંસ્કૃત ભણશે ત્યાં સુધી ભારતમાં અંગ્રેજી શાસન સ્થિર નહિ બની શકે. અંગ્રેજી શાસનને સ્થિર કરવા માટે ભારતમાં શિક્ષણ પરિવર્તન કરવું પડશે. શિક્ષા પદ્ધતિમાં પરિવર્તન કરવું

પડશે. મેકાલેનાં આ સૂચનને ધ્યાનમાં લેતાં અંગ્રેજ સમ્રાટ જર્જએ તેનાં આ કથનનો સ્વીકાર કર્યો. પછીથી મેકાલે મહોદયે ભારતમાં સંસ્કૃત વિદ્યાલયોના સ્થાને અંગ્રેજી વિદ્યાલયોની રચના કરી, સ્થાપના કરી. આ પહેલાં હજારો સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ દેશમાં બંધે ચાલતી હતી. કલકતા, કાશી, પ્રયાગ વગેરે મહાનગરોમાં જુદી જુદી હજાર જેટલી પાઠશાળાઓ હતી. અહિં આ સંસ્કૃત પાઠશાળાઓમાં ગુરુઓ ભારતીય પદ્ધતિ પ્રમાણે સંસ્કૃતનું પઠન-પાઠન કરતા હતા.

પાઠશાળાઓનાં માધ્યમથી સમાજમાં સુસંસ્કૃત નાગરિકો સ્વરૂપ સુંદર સમાજ વ્યવસ્થા જોવા મળતી હતી. આથી અંગ્રેજી શાસનની અસ્થિરતાનો આત્માનુભવ થયો. પરિણામે મેકાલે મહોદયને અંગ્રેજી શાસનમાં આ પાઠશાળાઓ બાધારૂપ જોવા મળી. આથી મેકાલે મહોદયે નવીન વિદ્યાલયોની સ્થાપના કરીને સંસ્કૃત વિદ્યાલયોની સમાપ્તિ કરી દીધી. મતલબ કે સંસ્કૃત વિદ્યાલયો બંધ કરાવી. અંગ્રેજી વિદ્યાલયોમાં અંગ્રેજી ભાષા સાથે સાથે અંગ્રેજી સંસ્કૃતિનું પણ જુદા જુદા પ્રકારે પઠન પાઠન શરૂ કરવામાં આવ્યું. સંસ્કૃત વિદ્યાલયોનું બંધ થવું અને અંગ્રેજી વિદ્યાલયો શરૂ થયા, પરિણામ એ આવ્યું કે સંસ્કૃત ભાષાનું અધ્યયન અધ્યાપન સીમિત બની ગયું. અંગ્રેજી શાસનને પરિણામે પરતંત્ર ભારતીયો આ પરિસ્થિતિ માટે કાંઈપણ કરવા શક્તિમાન ન હતા. પરંતુ કેટલાક દૂરંદેશી, નીતિવિદો અને વિલક્ષણ વિદ્વાનોએ વિચાર્યું કે લુચ્યા મેકાલેની કુટિલનીતિથી જો સંસ્કૃતનો સર્વથા લોપ થશે - સંસ્કૃત નામશેષ થઈ જશે તો મોટો અનર્થ થશે. આથી તે સર્વ વિદ્વાનોએ પોતપોતાનાં ઘરોમાં અધ્યયન શરૂ કર્યું તેમજ કંઠસ્થ પ્રણાલિથી શાસ્ત્રોને સુરક્ષિત રાખવાનો પ્રયાસ કર્યો અને બુદ્ધિપૂર્વક પોતપોતાનાં ઘરોમાં શાસ્ત્રોને કંઠસ્થ કરવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું.

આમ ઓગણીસમી સદીનાં પ્રારંભમાં જ્યારે હિન્દીમાં પત્ર-પત્રિકાઓનું પ્રકાશન શરૂ થયું, ત્યારે સંસ્કૃતના જાણકારો-વિદ્વાનોએ પણ સંસ્કૃત ભાષામાં પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશન માટે તેમાંથી પ્રેરણા

મેળવી. તે સર્વ વિદ્વાનોએ વિચાર્યું કે સો વર્ષ સુધી સંસ્કૃતનું અધ્યયન-અધ્યાપન અવરોધાતું રહ્યું, તો ફરીથી તેનાં પ્રચાર અને પ્રસાર માટે પત્ર-પત્રિકાઓનું પ્રકાશન જ યોગ્ય રસ્તો છે. આથી પ્રથમ તેઓએ હિન્દી પત્રિકાઓમાં પણ સંસ્કૃત લેખો અને પદ્યો પ્રકાશિત કર્યાં. સંસ્કૃત ભાષાની લોકપ્રિયતા વધારવા માટે કેટલાંક સંસ્કૃત પંડિતોએ સંસ્કૃત ભાષામાં પત્ર-પત્રિકાઓનું પ્રકાશન કરવાનું શરૂ કર્યું. સંસ્કૃતમાં પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનમાં, પ્રકાશકોમાં વિદ્યાવાચસ્પતિ અપ્પાશાસ્ત્રી શ્રી સદાશિવ રાશિવડેકર, શ્રી ઋષિકેશ ભટ્ટાચાર્ય, મ. મ. પં. ગિરિધર શર્મા ચતુર્વેદી, ભટ્ટશ્રી મથુરાનાથશાસ્ત્રી, પંડિત શ્રી અનંત આચાર્ય વગેરે નામો ઉલ્લેખનીય છે.

અંગ્રેજી વિદ્વાન ડૉ. અર્નેસ્ટ હાસ મેકસમૂલરે ઇ.સ. ૧૮૭૬ ની સાલમાં સર્વપ્રથમ સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનું વિવરણ પ્રકાશિત કર્યું.^{૨૪} પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન મેકસમૂલરે “ઇન્ડિયા હાટ કેન ઇટ ટીચ અસ” નામનાં પુસ્તકમાં ૧૮૮૨ ની સાલ સુધીમાં પ્રકાશિત થયેલ સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનો ટુંકો પરિચય લખ્યો છે.^{૨૫} ૧૮૯૨ ની સાલમાં ડૉ. બર્નેટ મહોદયે “બ્રિટિશ કૅટલોગ” નામનાં પુસ્તકમાં સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનો પરિચય વર્ણવ્યો છે. વસ્તુતઃ અત્યારે સંસ્કૃત અનુરાગીઓમાં જિજ્ઞાસા જાગી છે કે સંસ્કૃતની પત્ર-પત્રિકાઓ ક્યાં ક્યાં સ્થાનોમાંથી કઈ કઈ જગ્યાએથી પ્રકાશિત થાય છે ? આથી વિચારી શકાય છે કે ત્યારે વિદ્વાનોએ પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશન ક્રમથી-પ્રકાશનનાં માધ્યમથી સંસ્કૃતનો પ્રચાર અને પ્રસાર સારી રીતે કર્યો હતો. આથી જ અપ્પાશાસ્ત્રી સદાશિવ રાશિવડેકરે પણ સંસ્કૃત ચંદ્રિકામાં ઇ.સ. ૧૮૯૮ થી લઈને ઇ.સ. ૧૯૦૯ સુધીમાં પ્રકાશિત થયેલ પત્ર-પત્રિકાઓનો પરિચય આપ્યો છે. ૧૯૦૭ માં વિન્ટરનીત્ઝે ભારતીય સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખ્યો હતો. "History of Indian Literature" નામનાં પુસ્તકમાં ભારતીય સાહિત્યનું વિવરણ પ્રસ્તુત કર્યું છે. વિદ્વાનો દ્વારા સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનો પરિચય પણ આપવામાં આવ્યો છે કે જે ભાષામાં આજે પણ પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થાય છે. જો કોઈપણ ભાષાનાં પાઠકો કે જાણકારો ન હોય તો તે ભાષામાં

પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનનો શો અર્થ ? એ પણ એક વિચારણીય બાબત છે. બીજું સંસ્કૃતમાં પત્ર-પત્રિકાઓનું પ્રકાશન જો પ્રચુર માત્રામાં થશે ત્યારે - તો જેઓ કેટલાંક થોડું પણ સંસ્કૃત જાણે છે તે પત્ર-પત્રિકાઓનાં માધ્યમથી સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરશે. પોતાની સંસ્કૃતિથી પરિચિત થયેલાં તેમનામાં રાષ્ટ્રગૌરવની ભાવના વધશે, તેમજ સ્વતંત્રતા માટે પ્રેરણા જાગશે વગેરે આ બધું વિચારીને ત્યારે સંસ્કૃતમાં પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનનો પ્રારંભ થયો.

પ્રારંભમાં અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યને પ્રકાશિત કરવા માટે સુરભારતીનો આશ્રય લઈ, સંસ્કૃત ભાષાનું અસ્તિત્વ દર્શાવવા માટે સંસ્કૃત સેવા ભાવનાથી સંસ્કૃતમાં પત્ર-પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થવા લાગી. ૧૯૫૬ ની સાલમાં "The sanskrit Journal has played a valuable part in making sanskrit a live Medium of expression & contemporary thought and of discussion of current problems and insuring new life into that language". ૨૬

પ્રથમ સંસ્કૃત પત્રિકા 'કાશીવિદ્યાસુધાનિધિ' કે જે ઇ.સ. ૧૮૬૬ માં પહેલી જૂને વારાણસીથી પ્રકાશિત થઈ હતી. આ પ્રથમ માસિક પત્રિકા રાજકીય સંસ્કૃત વિદ્યાલયમાંથી પ્રકાશિત થઈ હતી. અપ્રકાશિત પુસ્તકોનાં પ્રકાશન માટે આ પત્રનો પ્રારંભ થયો. પછીથી વારાણસીથી જ ૧૮૬૭ ની સાલમાં 'પ્રત્નકમ્પનન્દિની' નામની પત્રિકા, લાહોરમાંથી ૧૮૭૧ ની સાલમાં 'વિદ્યોદય' નામની માસિક પત્રિકા, ઇ.સ. ૧૮૭૮ માં પટણાથી 'વિદ્યાર્થી' નામનું માસિક પત્ર અને પછીથી આર્ષવિદ્યાસુધાનિધિ: એમ પ્રકાશિત થયા. ઇ.સ. ૧૮૭૮ માં કલકત્તાથી 'બ્રહ્મવિદ્યા', ઇ.સ. ૧૮૮૬ માં પટણાથી ચિદંબરં, તેમજ ઇ.સ. ૧૮૯૬ માં પ્રયાગથી આર્યસિદ્ધાંત પ્રકાશિત થયા. ઇ.સ. ૧૮૮૯ માં કલકત્તામાંથી ઉષા તેમજ ઇ.સ. ૧૮૯૩ માં સંસ્કૃતચંદ્રિકા કલકત્તાથી પ્રકાશિત થયા. ઇ.સ. ૧૮૯૫ માં પુનાથી કવિ: તેમજ ઇ.સ. ૧૯૦૦ માં કચીવરતથી મજ્જુભાષિણી , ઇ.સ. ૧૯૪૧ માં જયપુરથી સંસ્કૃત રત્નાકર , ઇ.સ. ૧૯૫૦ માં જયપુરથી ભારતી વગેરે

પત્રિકાઓ પ્રમુખરૂપે પ્રકાશિત થઈ.

સંસ્કૃત પત્રિકાઓનું સંપાદન કાર્ય અત્યંત કઠિન જોવા મળે છે. તેમાં ધનનો અભાવ એ સર્વપ્રથમ કારણ છે. સંપાદન કાર્યમાં કઠિનતા માટે ધનનો અભાવ એ પ્રમુખ કારણ છે ત્યારપછી ગ્રાહકોનો, પાઠકોનો અભાવ આ પણ વિદ્વન્રૂપ બનતું કારણ છે. લેખકો પણ બહુ અલ્પ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે, મુદ્રકો પણ પ્રાપ્ત થતા નથી. મુદ્રણાલયોમાં સંસ્કૃત મુદ્રકોમાં શબ્દયોજકો તથા શોધકોનો મોટે ભાગે અભાવ પ્રવર્તે છે. આવી બાધારૂપ પરિસ્થિતિ હોવા છતાં જે મનથી સંસ્કૃતની સેવા કરવા ઈચ્છે છે તે સુખને કે દુઃખને ગણકારતાં નથી.

સંસ્કૃત સંપાદકો લક્ષ્યસિદ્ધ કરવા માટે કંટક વેરાયેલાં માર્ગે પણ આળસ વિના ઉત્સાહપૂર્વક ચાલે છે. ઉદાહરણ તરીકે સંસ્કૃત પત્રિકા ભારતી. જે પત્રિકા ઈ.સ. ૧૯૫૦ માં જયપુરથી પ્રકાશિત થાય છે જે છેલ્લા અઠાવન વર્ષથી નિરંતર ગતિથી પ્રકાશિત થાય છે. આ 'ભારતી' પત્રિકાને પાંચ હજારથી પણ વધુ વાંચવાવાળા ગ્રાહકો મળ્યા છે જે સંખ્યા નાનીસુની ન કહેવાય. સમય-સમય પર પાઠકોની પ્રતિક્રિયા મળતી રહે છે તેનાથી પ્રતીત થાય છે કે પાઠકો 'ભારતી' પત્રિકાને સાચા અર્થમાં ભણે, વાંચે છે. જો કે ધનનો અભાવ ડગલે ને પગલે બાધારૂપ થાય છે તે સાચું, પરંતુ પ્રબંધકર્તાઓનાં કઠોર પરિશ્રમ અને અદમ્ય ઉત્સાહથી જ્યારે ધનની ઈચ્છા કરી છે ત્યારે તેઓને ધનની પ્રાપ્તિ થઈ છે. આથી સંસ્કૃત પંડિતોની સતત મહેનત અને સેવાભાવનાથી સંસ્કૃત પત્રિકાઓ સતત પ્રકાશિત થતી રહી છે. વર્તમાન સમયમાં ભારતનાં જુદા જુદા ભાગોમાંથી સંસ્કૃત પત્રિકાઓનું પ્રકાશન સફળતાપૂર્વક થઈ રહ્યું છે. આનાથી સંસ્કૃતમાં સતત સર્જન થતુ રહ્યું છે, તેમજ સંસ્કૃતની લોકપ્રિયતા તથા વ્યવહારુ ઉપયોગીતા જોવા મળે છે. સંસ્કૃત-પત્રકારિતા યુગને અનુરૂપ લેખકોને નવીન સાહિત્યનું સર્જન અને પ્રકાશન કરવા પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. સંસ્કૃત પત્રકારિતા જ આ ભાષામાં લોકવ્યવહાર યોજે છે તેમજ ભાષણ અને પઠન માટે પ્રેરણા આપે છે. નૂતન સાહિત્ય સર્જન માટે તથા

પ્રકાશન માટે યુગની માંગ મુજબ લેખકોને સંસ્કૃત પત્રકારિતા પ્રોત્સાહન તથા પ્રેરણા પુરી પાડે છે.

પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનમાં અત્યારે મુદ્રણ યંત્રોમાં ખાસ કરીને સંગણકયંત્રોનું - કોમ્પ્યુટરનું મુખ્ય સ્થાન જોવા મળે છે. ભાષામાં આવેલાં નવીન આવિષ્કારોને કોમ્પ્યુટર અક્ષરોને યોજવાનું તથા શોધવાનું કામ કરે છે. પછીથી મુદ્રણયંત્રોમાં તેનું મુદ્રણ કરે છે. પ્રાચીનકાળમાં આ મુદ્રણયંત્રોનો વિકાસ થયો ન હતો. તેથી મુદ્રણકામમાં મુશ્કેલી પડતી હતી. પ્રાચીનકાળમાં શ્રુતિ પરંપરા જોવા મળતી હતી. જેમાં ગુરુનાં મુખમાંથી શિષ્યો સાંભળતા અને સાંભળેલું કંઠસ્થ કરતા. ભોજપત્રોમાં, શિલાલેખોમાં, સ્તંભોમાં વગેરેમાં લખવામાં આવતું. આ પરિવર્તન નહિ પામતાં વર્ણો માધ્યમથી પ્રાચીન પંડિતો પ્રાચીન જ્ઞાનની રક્ષા કરતા હતા. ભોજપત્રો, શિલાલેખો તથા સ્તંભોમાં લખેલ સાહિત્ય લાંબા સમય સુધી સુરક્ષિત રહેતું તથા તેની જાળવણી થઈ શકતી.

પરંતુ અત્યારે સાંપ્રત સમયમાં તે મુદ્રણકલાનાં પર્યાપ્ત વિકાસને કારણે આ કાર્ય ઘણું સરળ બની ગયું છે. વર્તમાન સમયમાં મુદ્રણ સુવિધાને કારણે માત્ર પુસ્તકો જ નહિ, પણ પત્ર-પત્રિકાઓનું સહજરૂપે પ્રકાશન થાય છે, પ્રકાશિત થાય છે. પત્રકારિતામાં સમાચારોનું પ્રકાશન એ પ્રમુખ અંગ છે. એવા સમાચારપત્રો સફળ થાય છે કે જેઓ સ્થાનીય, પ્રાંતીય, રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય સમાચારોને યથાશીઘ્ર પ્રકાશિત કરે. સમાચારોને પ્રગટ કરવાની શીઘ્રતા પાઠકોને પ્રભાવિત કરે છે અને એવા સમાચારપત્રોનો જ પાઠકો સ્વીકાર કરે છે જે જલ્દીથી પ્રગટ થતા હોય. પાઠકોના મનમાં આ વસ્તુ સહજરૂપે પડેલી હોય છે કે નવીન સમાચાર સૌથી પ્રથમ વાંચવા મળે. પાઠકો તેનો જ સ્વીકાર પણ કરે છે કે જે સમાચાર પત્ર નવીન સમાચારને પ્રથમ પ્રગટ કરે. પત્રકારિતા આધુનિક યુગમાં વ્યવસાય બનતી ચાલી છે. આથી ભાષાપત્રો વ્યવસાયમાં લાભ આપે છે. પરંતુ સંસ્કૃત ભાષાનાં જાણકારો બહુ ઓછાં છે, સંસ્કૃત પાઠકોની સંખ્યા પણ સીમિત જોવા મળે છે. જ્યાં ગ્રાહકો વિપુલ સંખ્યામાં હોય,

ત્યાં આર્થિક લાભ સુલભ હોય છે . પરંતુ સંસ્કૃતમાં બહુસંખ્યામાં ગ્રાહકો નથી. તેથી વ્યવસાય બુદ્ધિથી કોઈ પણ સંસ્કૃતમાં પત્રનું પ્રકાશન કરતા નથી. આને કારણે જ સંસ્કૃતમાં વિશુદ્ધરૂપે સમાચારપત્રોનો અભાવ જોવા મળે છે .

મોટે ભાગે સંસ્કૃતમાં માસિક, ત્રિમાસિક, છમાસિક અને વાર્ષિક પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થાય છે . સંસ્કૃત પત્રકારિતાનું મૂળ ઉદ્દેશ્ય સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રચાર અને પ્રસાર છે . આમ આ રીતે જોઈએ તો સંસ્કૃત ભાષાનાં વિકાસ, પ્રચાર અને પ્રસારમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાનો ફાળો અત્યંત મહત્ત્વનો છે . પ્રાપ્ત પ્રમાણો અનુસાર સંસ્કૃત પત્રકારિતાનો ઇતિહાસ ઇ.સ. ૧૮૬૬ ની સાલમાં તેનો પ્રારંભ થયો. આ વર્ષથી જ કાશીમાંથી “કાશી વિદ્યા સુધાનિધિ” નામનું સંસ્કૃત માસિક પત્ર પ્રકાશિત થયું. ત્યારપછીથી દેશનાં જુદા જુદા ભાગોમાંથી સંસ્કૃત પત્રોનું પ્રકાશન શરૂ થયું.

વીસમી સદીમાં સંસ્કૃતમાં દૈનિક, સાપ્તાહિક, પાક્ષિક, માસિક, દ્વિમાસિક, ત્રિમાસિક, છમાસિક, વાર્ષિક વગેરે પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થઈ.

★ દૈનિકપત્રો :-

જેમ કેટલાંક સાપ્તાહિકપત્રો સંસ્કૃતમાં પ્રકાશિત થયા તેવી રીતે દૈનિકપત્રો પણ સંસ્કૃતમાં પ્રકાશિત થયેલાં જોવા મળે છે . જો કે દૈનિકપત્રોનું મુખ્ય લક્ષ્ય નવીન સમાચારોનું પ્રકાશન જ છે . સંપાદકીય સ્તમ્ભોમાં રાજનીતિ, ધર્મ, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ વિષયક લેખો પણ પ્રકાશિત થાય છે . મોટેભાગે સ્થાનીય સાહિત્યનું પ્રકાશન દૈનિકપત્રોમાં થતું નથી કે જોવા મળતું નથી. માસિક પત્ર-પત્રિકાઓમાં તત્કાલ બનતી ઘટનાઓનું કે તાત્કાલિક સમાચારોની ચર્ચા ગૌણરૂપે જ પ્રકાશિત થાય છે . તેમાં શાશ્વત સાહિત્યને પ્રમુખરૂપે પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે . સંસ્કૃત ભાષાનું પ્રથમ દૈનિક સમાચાર પત્ર ‘જયન્તી’ નામે પ્રકાશિત થયું હતું.

કેરળ રાજ્યનાં ત્રિવેન્દ્રમ નગરમાંથી તા. ૧ / ૦૧ / ૧૯૦૭ થી આ દૈનિકપત્ર પ્રકાશિત થયું હતું. આ દૈનિક પત્રનાં સંપાદકો કોમલમારુત આચાર્ય અને લક્ષ્મીનંદન સ્વામી હતા. આ દૈનિકપત્ર થોડો સમય નિયમિત રીતે ચાલ્યું, પરંતુ પછીથી ગ્રાહકોનો અભાવ અને ધનનાં

અભાવને કારણે આ દૈનિકપત્રનું પ્રકાશન કાર્યમાં અવરોધ ઉભો થયો. પ્રકાશન કાર્ય અવરોધાયું. જો કે સંસ્કૃતમાં દૈનિકપત્રનાં પ્રકાશનથી સંપાદકનો અભૂતપૂર્વ ઉત્સાહ જોવા મળે છે. ગ્રાહકોનો અભાવ સંસ્કૃત જ્ઞાનનાં અભાવનો, જ્ઞાનની ઉપેક્ષાનો ભાવ પ્રદર્શિત કરે છે.

★ સંસ્કૃતિ :-

આ દૈનિકપત્ર ૧૯/૧૧/૧૯૬૧ નાં રોજ પુનામાંથી પ્રકાશિત થયું. ત્યારે તે 'વિજય'નાં નામથી ચાલતું હતું. પંદર દિવસ સુધી આ વિજય નામ પ્રચલિત રહ્યું ત્યારપછી સંસ્કૃતિ એ નામ પરિવર્તિત થયું. પંડિત બાલાચાર્ય વરખેડકર આના સંપાદક હતા. આ દૈનિકપત્રનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫૦ રાખવામાં આવ્યું હતું. આ દૈનિકપત્રનાં બીજા પાના પર રાજનૈતિક સમાચારો ઉપરાંત બીજા સમાચારો પણ સંક્ષિપ્તમાં રજૂ કરવામાં આવતા હતા. આંતર રાષ્ટ્રીય સમાચારોનું પણ અહિં સંકલન થતું હતું. સંપાદક પોતે પોતાનાં સંપાદન સ્તમ્ભમાં ગંભીર વિષયોનું ચિંતન કરતા હતા. નિબંધોની ભાષા સરળ અને ઉપદેશાત્મક હતી. વિચાર ઉત્તેજક નિબંધો પણ અહિં પ્રકાશિત થતાં હતા. પંડિત બાલાચાર્ય વરખેડકર પોતાના અંગત પૈસાથી આ પત્રનું પ્રકાશન કરતા હતા. તેનું આ કાર્ય અત્યંત પ્રશંસનીય હતું અને સંપાદક પોતે પણ આનાથી અત્યંત સંતુષ્ટ હતા. વસ્તુતઃ વિદ્વાન સંસ્કૃત સેવા માટે આર્થિક કષ્ટ પણ સહી લેતા.

★ સુધર્મા :-

સંસ્કૃત ભાષાનું આ ત્રીજું દૈનિકપત્ર ઈ.સ. ૧૯૭૦ માં પ્રકાશિત થયું હતું. આ દૈનિકપત્રનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૪૦ રાખવામાં આવ્યું હતું. આ પત્રનાં સંપાદક વર્ગરાજ અયંગર હતા. આ દૈનિકપત્રનું સ્વરૂપ નાનું જોવા મળતું હતું. દેશ વિદેશનાં સંક્ષિપ્ત સમાચારો, ધાર્મિક અને વૈજ્ઞાનિક નિબંધો પણ આ દૈનિકપત્રમાં પ્રકાશિત થતા હતા. આમ સંસ્કૃત ભાષામાં ઉપર્યુકત ત્રણ દૈનિકપત્રો પ્રકાશિત થતાં હતા. જયપુરથી અધિકાર નામનું એક પત્ર પ્રકાશિત થતું હતું, પરંતુ જેમાં હિન્દી સાથે સંસ્કૃતમાં પણ સમાચારો પ્રકાશિત થતા હતા આ પત્રમાં જે સંસ્કૃત સમાચારો પ્રકાશિત

થતાં હતા, તેનાં સંપાદક નારાયણશાસ્ત્રી કાંકર હતા. આમ સંસ્કૃતમાં ત્રણ દૈનિકપત્રો જયન્તી, સંસ્કૃતિ અને સુધર્મા પ્રકાશિત થતા હતા અને ચોથું દૈનિકપત્ર અધિકાર નામે જે હિન્દી તેમજ સંસ્કૃત બન્નેમાં સમાચારો પ્રગટ કરતું હતું.

★ સાપ્તાહિક પત્રો :-

જેમ સંસ્કૃત ભાષામાં માસિક પત્ર-પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થાય છે તેવી જ રીતે દૈનિકપત્રો અને સાપ્તાહિક પત્રો કેટલાંક પ્રકાશિત થાય છે. પરંતુ સાપ્તાહિક પત્રો જુદા જુદા ભાગોમાંથી પ્રકાશિત થતાં હતાં. સાપ્તાહિક પત્રોમાં પ્રધાન સ્વરૂપે સમાચારોને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવતું હતું. પરંતુ આ બધા પત્રોમાં પદ્યો, સંસ્કૃત કથાઓ, આલોચનાત્મક લેખો, શોધ-નિબંધો પ્રકાશિત થતા હતા. આ પત્ર-પત્રિકાઓનો ઉદ્દેશ્ય સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રચાર, વિકાસ અને પ્રસાર થાય તેમજ સરળતાથી થાય એ હતો. આમ પત્ર-પત્રિકાઓનાં માધ્યમથી લોકોને સરળ સંસ્કૃત સમજમાં આવે તથા સંસ્કૃત પ્રત્યે અભિરુચિ જાગે તેમજ સંસ્કૃત ભાષા ઉર્ધ્વગતિ સાધે એવા ઉત્તમ ઉદ્દેશ્યોને ધ્યાનમાં રાખી પ્રકાશન કાર્ય કરવામાં આવતું હતું. સંસ્કૃત ભાષાનું પ્રથમ સાપ્તાહિક પત્ર 'વિજ્ઞાનચિન્તામણિ' નામક ઇ.સ. ૧૮૮૮ માં માલખારથી પ્રકાશિત થયું હતું. ત્યારપછી ઇ.સ. ૧૯૦૪માં કાંચીમાંથી 'મન્જુભાષિણી' નામનું સાપ્તાહિક પત્ર પ્રકાશિત થયું હતું. ત્યારપછી ઇ.સ. ૧૯૦૬ માં કોલહાપુરથી 'સુનૃતવાદિની' નામે સાપ્તાહિક પત્ર, ઇ.સ. ૧૯૨૦ માં અયોધ્યાથી 'સંસ્કૃતસાકેત' તેમજ ત્યારપછી ઇ.સ. ૧૯૩૦ માં કલકત્તાથી 'સંસ્કૃતમ્' નામે સંસ્કૃત સાપ્તાહિક પ્રકાશિત થયું હતું. તેમજ ત્યારપછી ઇ.સ. ૧૯૩૪ માં 'દેવવાણી' તથા ઇ.સ. ૧૯૩૬ માં કલકત્તાથી સંસ્કૃત સાપ્તાહિક પ્રકાશિત થયા હતા.

આપણો ભારત દેશ ઇ.સ. ૧૯૪૭ માં આઝાદ થયો. આઝાદી પ્રાપ્ત કર્યા પછી ઇ.સ. ૧૯૪૭ માં મુંબઈથી 'સુરભારતી' નામનું સાપ્તાહિક પત્ર પ્રકાશિત થયું હતું. આ 'સુરભારતી' સાપ્તાહિકનાં સંપાદક શ્રીગોવિંદવલ્લભશાસ્ત્રીએ તેનું સુંદર સંપાદન કર્યું હતું. આ પત્રનાં

વિષયમાં ‘માલવમયૂર’ માં એવી સૂચના મળે છે કે “આ જગતમાં વિશ્વભારતમાં ભારતભારતી ભારતીયતાનું ગૌરવ વધારશે, સમગ્ર ભારતમાં જ્ઞાનનો ફેલાવો કરશે, સંસ્કૃત પત્ર દુર્લભતાને નષ્ટ કરશે, વિદ્વાનજન સમાજનો સહયોગ મેળવશે એવી આ મોહમયી ‘સુરભારતી’ પત્રિકા પ્રચાર પામશે.” આ પત્રિકાને વિદ્વાન ગણની સહાય પણ પ્રાપ્ત થઈ છે. ^{૨૭}

આ ઉપરાંત સંસ્કૃતભાષાપ્રચારિણી, સભા નાગરપુરથી ઈ.સ. ૧૯૫૧ થી સંસ્કૃત ભવિતવ્યમ્ નામે સંસ્કૃત સાપ્તાહિક પ્રકાશિત કરે છે. આ સાપ્તાહિકનાં સંપાદક શ્રીધર ભાસ્કર વર્ણોકર મહોદય હતા. આજે પણ આ સાપ્તાહિક ડૉ. નિ. ૨. વર્હાડપાણે પોતાનાં સંપાદકપણા નીચે નાગપુરથી પ્રકાશિત કરે છે. સાપ્તાહિક પત્રોમાં આ પત્ર ઉત્તમ કક્ષાનું પત્ર છે. સાપ્તાહિક પત્રોમાં આ સાપ્તાહિકનું પ્રકાશન નિયમિત રીતે થાય છે. આ સાપ્તાહિકનાં અનેક વિશેષ અંકો પણ પ્રકાશિત થઈ ચુક્યાં છે. આ સાપ્તાહિકપત્રની વિશેષતા એ છે કે તેની ભાષા સરળ અને સંઘિરહિત છે. ડૉ. વીરરાઘવન મહોદય પત્રનાં વિષયમાં લખે છે કે Special Mention must be made of the weekly sanskrit Bhavitavayama of the Sanskrit Basha Pracharini sabha Nagpur, which is good in the material presented and the style employed. ^{૨૮} ઈ.સ. ૧૯૫૩ માં ભાગલકોટથી ‘વૈજયન્તી’ નામનું સાપ્તાહિક પત્ર પ્રકાશિત થયું. આના સંચાલક ગલગલી રામાચાર્ય હતા અને તેનું સંપાદન પण्डित હરિનાથાચાર્ય એ કર્યું હતું. આ સાપ્તાહિક પત્ર સરળ સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રકાશિત થાય છે. અહિં. પુસ્તક સમીક્ષા પણ થાય છે. ધનનાં અભાવે નિયમિત પ્રકાશનમાં બાધા ઉત્પન્ન થઈ હતી. ઈ.સ. ૧૯૫૩ માં પण्डितપત્રે પण्डितપત્રિકા નામે પત્ર પ્રકાશિત થયું હતું. પરંતુ ઈ.સ. ૧૯૬૦ નાં વર્ષ પછી આનું પ્રકાશન અવરોધાયું હતું. ઈ.સ. ૧૯૫૫ માં અરુણદેવપદે ગુન્ટુરમાંથી ભાષાપત્ર પ્રકાશિત કર્યું હતું. આનું સંપાદન બે સંપાદકોએ - ગો. સ. શ્રી કાશીકૃષ્ણાચાર્ય અને કૃષ્ણસોમયાત્રી એ કર્યું હતું.

ઈ.સ. ૧૯૬૪ માં શ્રી રામબાલકશાસ્ત્રી મહોદયે 'ગાળ્ડીવમ્' નામે સાપ્તાહિકનું સંપાદન કર્યું અને પ્રકાશિત કર્યું હતું. અત્યારે આ સાપ્તાહિક પત્ર સંપુર્ણાનંદ સંસ્કૃત વિશ્વ વિદ્યાલયમાંથી નિયમિત રીતે પ્રકાશિત થાય છે. પોતાની વિશિષ્ટતાથી અને વિષય સામગ્રીથી સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં આ પત્રનું અધિક મહત્ત્વ રહ્યું છે. શ્રી ધર્મદત્ત ચતુર્વેદી એ આ પત્રનાં વિષયમાં લખ્યું છે કે

વૃત્તં સંસ્કૃતમાધ્યમેન સકલં સમ્પ્રેષ્યતે ભારતે,
વાર્તા સર્વસમાજયોગ્યગુણિનાં યેનાત્ર સંગૃહ્યતે ।
જાત્યાં વર્ગજનેષુ ભાવસમતાધર્મેષુ ચ સ્થાપ્યતે,
ગાળ્ડીવં સુધિયઃ પઠન્તિ કિલતત્ સાપ્તાહિકં પત્રકમ્ ।

નિર્ભિકપણે, નિડરતાપૂર્વક તથા તટસ્થ તેમજ નિષ્પક્ષ રીતે જે પત્ર સમાચારોનું પ્રકાશન કરે છે ત્યારે જ પત્રકાર અને પત્રકારિતાની સાચી ગરિમા જળવાય છે. નિર્ભયપણે સમાચારોનું પ્રકાશન કરે એ પત્રની વિશેષતા ગણાય છે. વિશ્વ સંસ્કૃત સંમેલનનાં અવસરે સંસ્કૃતની પ્રગતિનો વિશેષ અંક પ્રકાશિત થાય છે. તેની વાર્ષિક ફી રૂા. ૬૦ છે. આ જ રીતે ઈ.સ. ૧૯૭૭ માં ઉત્તરપ્રદેશ રાજ્યનાં ઈટાવા નગરથી સાપ્તાહિકની પર્યાવલોચના પ્રકાશિત કરવાનું શરૂ કર્યું. આ પત્રનું સંપાદન ડા. આચાર્ય સુરજ નસિંહતોમરે કર્યું હતું. આ ઉપરાંત ઈ.સ. ૧૯૮૨ માં ગોરખપુરનાં વક્ષિપુરથી 'યુગગતિ' નામનું સાપ્તાહિક સમાચાર પત્ર પ્રકાશિત થાય છે. આના વિશેષ અંકોમાં રાષ્ટ્રીય એકતા વિશેષ અંક ઈ.સ. ૧૯૯૮ માં પ્રકાશિત થયો. આમ આપણાં સ્વતંત્રરાષ્ટ્ર ભારતમાં સાપ્તાહિક પત્રોમાં વારાણસીથી 'ગાળ્ડીવમ્' તેમજ નાગપુરથી 'સંસ્કૃત ભવિતવ્યમ્' જે આજે પણ પ્રકાશિત થાય છે.

★ પાક્ષિક પત્રો :-

જેવી રીતે સાપ્તાહિક પત્રો પ્રકાશિત થયા તેવી રીતે ઓગણીસમી સદીમાં પાક્ષિક પત્રો પણ પ્રકાશિત થયાં હતાં. તેનો નામમાત્રથી આપણે સંક્ષિપ્ત પરિચય મેળવીએ જે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. વિદ્ધનમનોરંજની	૧૯૦૭	કાંચી
૨. મનોરંજની	૧૯૦૭	મદ્રાસ
૩. અમરભારતી	૧૯૧૦	ત્રિવેન્દ્રમ (કેરળ)
૪. મિત્રમ્	૧૯૧૮	પટણા (બિહાર)
૫. સહસ્રાંશુઃ	૧૯૨૬	વારાણસી
૬. વાઙ્મય	૧૯૪૦	વારાણસી
૭. ઉચ્છૃંખલમ્	૧૯૪૦	વારાણસી
૮. ભારતવાણી	૧૯૫૮	પુના
૯. સંસ્કૃતવાણી	૧૯૫૮	રાજમુદ્રિત
૧૦. શારદા	૧૯૫૯	પુણે

★ માસિકપત્રો :-

૧. પારિજાત	--	કાનપુર
૨. સંસ્કૃતાયુતમ્	--	દિલ્હી
૩. દિવ્યજયોતિઃ	--	શિમલા
૪. ચન્દામામા	--	ચેન્નઈ
૫. ભારતી	--	જયપુર
૬. ભારતોદયઃ	--	હરિદ્વાર
૭. ગૌર્વાણી	--	વિતુર (આ. પ્ર.)
૮. સૂર્યોદયઃ	--	વારાણસી
૯. સંસ્કૃતશ્રીઃ	--	ચેન્નઈ
૧૦. લોકસુશ્રીઃ	--	પુરી
૧૧. સત્યાનન્દમ્	--	કલકતા
૧૨. સમ્ભાષણ સંદેશઃ	--	બેંગલૂર
૧૩. શારદા	--	પુણે
૧૪. શ્રી પણિડત	--	વારાણસી

૧૫.	સર્વગન્ધા	--	લક્ષ્મણપુર
૧૬.	ગીર્વાણસુધા	--	મુંબઈ

★ દ્વિમાસિકપત્રો :-

૧.	પ્રિયવાક્	--	પુરી
૨.	ભારતમુદ્રા	--	કેરલ

★ ત્રિમાસિકપત્રો :-

૧.	વ્રજગંધા	--	મથુરા
૨.	દૂર્વા	--	ભોપાલ
૩.	સંસ્કૃતમઝરી	--	દિલ્હી
૪.	સ્વરમંગલા	--	જયપુર
૫.	સંગમની	--	પ્રયાગ
૬.	સંવિદ	--	મુંબઈ
૭.	અજસ્રા	--	લાખનઉ
૮.	વિશ્વભાષા	--	વારાણસી
૯.	નાટ્યમ્	--	સાગર
૧૦.	અર્વાચીન સંસ્કૃતમ્	--	નવી દિલ્હી
૧૧.	શોધપ્રભા	--	નવી દિલ્હી
૧૨.	સંસ્કૃત સંમેલનમ્	--	પટણા
૧૩.	ગુંઝારવઃ	--	અહમદનગર
૧૪.	પાવમાની	--	મેરઠ
૧૫.	સાગરિકા	--	સાગર
૧૬.	વિશ્વ સંસ્કૃતમ્	--	હોશિયારપુર
૧૭.	લોક સંસ્કૃતમ્	--	પુદુચેરી

★ ચતુર્માસિકપત્રો :-

૧.	સારસ્વતમ્	--	પટણા
----	-----------	----	------

☆ છમાસિકપત્રો :-

૧. છન્દસ્વતી	--	મેલુકોટેત (કર્ણાટક)
૨. પરિશીલનમ્	--	લખનઉ
૩. પૂર્ણત્રયી	--	ત્રિપુન્દૂર (કેરલ)
૪. દૃક્	--	અલ્હાબાદ
૫. આરણ્યકમ્	--	આરાત (ખિહાર)

☆ વાર્ષિક પત્રો :-

૧. મગ્જરી	--	દૌસાત
-----------	----	-------

આ બધા ઉદ્દેશ્યોથી સંસ્કૃતમાં પત્ર-પત્રિકાઓનું પ્રકાશન જયારે કોઈપણ પ્રકારનાં વિધન વિના પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું ત્યારે નીતિજ્ઞો, શસ્ત્ર બળ વિનાના પણ સંસ્કૃતનાં જાણકારોએ પણ વિચાર્યું કે વર્તમાન સમયમાં પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનથી જ આપણે સ્વતંત્રતા તરફ જવા માટે સમર્થ બની શકીશું. આમ સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનું પ્રકાશન સંપાદકોને, સંસ્કૃત અનુરાગીઓને, સંસ્કૃત વિદ્વાનોને ચોક્કસપણે લાભદાયી તેમજ ઉપયોગી સાબિત થયું છે તેમજ સંસ્કૃત પત્રકારિતાની ગરિમા ઉંચે આવી છે.

☆ સંસ્કૃત પત્રકારિતાનો ઉદ્દેશ્ય :-

કોઈપણ ભાષાનાં વિકાસ માટે તેમજ સાહિત્યનાં પ્રચાર અને પ્રસાર માટે પત્ર-પત્રિકાઓનું અધિક મહત્ત્વ રહેલું હોય છે. મોગલોનાં શાસન સમયથી જ સંસ્કૃત ભાષાનો અને શાસ્ત્રોનો હાસ શરૂ થયો હતો. અધોગતિની શરૂઆત મોગલ શાસનથી જ શરૂ થઈ. ઇતિહાસવિદો કહેતાં કે કેટલાંક યવનશાસકોએ સંસ્કૃત ગ્રંથ રત્નોને બાળી નાખ્યા હતા. ભારતીય જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનને અદ્રશ્ય કરવાની સતત ચેષ્ટા કરતા હતા. યવનોનાં શાસન પછી અંગ્રેજોનું શાસન આવ્યું. અંગ્રેજો યવનો કરતાં લુચ્યા હતા.

યવનોએ માત્ર શાસ્ત્રોને બાળી નાખ્યાં હતા, પરંતુ કુટિલ અને કપટી માનસિકતા ધરાવતા અંગ્રેજી શાસકોએ આ વાતને જુદી રીતે ઓપ આપ્યો. અંગ્રેજી શાસકોએ શિક્ષા ઉપદેશથી ભારતીયોનાં મસ્તિષ્કમાં ચિંતનધારાને બદલવા માટે છુપી રીતે ચેષ્ટાઓ શરૂ કરી. બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને ભારતીયોનાં મનને બદલવાનો પ્રયોગ શરૂ કર્યો. પરિણામ સ્વરૂપ સંસ્કૃત સાહિત્યનાં અભ્યાસુઓની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન ઘટવા લાગી. પરંતુ તે સમયે કેટલીક સંસ્થાઓ શાસ્ત્રરક્ષા માટે કંઠાગ્રપ્રણાલીથી વિદ્યાર્થીઓને પઠન કરાવતી હતી. પરંતુ આ પ્રકારનાં પ્રયત્નથી સંસ્કૃત ભાષા સર્વ રીતે સંકુચિત બનતી ચાલી, તથા તેમાં રસિક અધ્યેતાની સંખ્યા પણ સીમિત બની ગઈ. આથી ઓગણીસમી સદીનાં ઉત્તરાર્ધમાં સંસ્કૃત ભાષાને જીવિત રાખવા તથા સંસ્કૃત સાહિત્યને પ્રકાશિત કરવા માટે અનેક સંસ્કૃત વિદ્વાનોએ સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનનો પ્રારંભ કર્યો. આ જ કમથી રાજસ્થાનમાં પણ “સંસ્કૃત રત્નાકર”નાં પ્રકાશનની સાથે પત્રકારિતાનો શુભારંભ થયો.

આપણે જાણીએ છીએ કે ત્યારે સ્વતંત્ર ભારતમાં અનેક સમસ્યાઓ રાષ્ટ્રને ગ્રસી રહી હતી. ચારે બાજુ હિંસાચાર ફેલાયેલો હતો. માનવમૂલ્યનું પતન થતું ચાલ્યું હતું. ચારેબાજુ ભ્રષ્ટાચાર વધી રહ્યો હતો. લોકોને પોતાનાં કર્તવ્યનું ભાન ન હતું. લોકો સ્વકર્તવ્યમાંથી ચલિત થયેલાં જોવા મળતા હતા. પોતાની ફરજો ભૂલી માત્ર પોતાનાં હક્કો પ્રત્યે જ જાગૃત હતા, માત્ર પોતાનાં હક્કો જ માંગતા. આવી સમસ્યાગ્રસ્ત સમયમાં વસુધૈવ કુટુંબ કમની ભાવના જગાડવા તથા રાષ્ટ્રીય ઐક્યની ભાવના શિખવાડવા માટે સંસ્કૃત પત્રકારિતાની આવશ્યકતા અને મહત્ત્વ ચારે બાજુ જોવા મળતી હતી. રાષ્ટ્રીય ભાવના જાગૃત કરવા માટે તથા સાંપ્રદાયિક સદ્ભાવને રચવા માટે સંસ્કૃત પત્રકારિતા સર્વ પ્રકારે સમર્થ છે એમ આપણે કહી શકીએ છીએ.

સંસ્કૃત સાહિત્ય બહુ વિશાળ અને પ્રાચીન સાહિત્ય છે. વેદો, ઉપનિષદો, આરણ્યકો, બ્રાહ્મણ ગ્રંથો તેમજ આપણા બન્ને રાષ્ટ્રીય

મહાકાવ્યો રામાયણ અને મહાભારત સંસ્કૃતમાં જ રચાયેલાં છે. વિશ્વનાં બધાં વિદ્વાનો સ્વીકાર કરે છે કે સંસ્કૃતનાં વિશાળ સાહિત્યમાં સમૃદ્ધ જ્ઞાનનો ખજાનો જોવા મળે છે. જેટલો શબ્દભંડાર સંસ્કૃતમાં જોવા મળે છે તેટલો વિશાળ શબ્દખજાનો વિશ્વની અન્ય કોઈ ભાષામાં જોવા મળતો નથી. આ દ્રષ્ટિથી સમાજમાં શાન્તિ સ્થાપવા માટે તેમજ વાતાવરણ સ્વચ્છ રાખવા માટે સરળ સંસ્કૃત ભાષાનાં માધ્યમથી સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનની આવશ્યકતા જોવા મળે છે. પત્ર-પત્રિકાઓથી માનવમનમાં પરિવર્તન થાય છે. તેમજ ચિંતનનો નવો પ્રકાર ઉદ્ભવે છે. યુગને અનુરૂપ વિચારધારાથી સામંજસ્ય જન્મે છે તથા સમાજમાં સૌજન્ય તેમજ સહિષ્ણુતા બની રહે છે. જો કે આજે -વર્તમાન સમયમાં પત્ર-પત્રિકાઓનું પ્રકાશન એક વ્યવસાય બની ગયો છે, પરંતુ સંસ્કૃત પત્રકારિતાનો શુભારંભ વ્યાવસાયિક દ્રષ્ટિથી થયો નથી, ચાલતો નથી. નિઃસ્વાર્થભાવે સુરભારતી સેવા ભાવનાથી જ સંસ્કૃત પત્રકારિતા ઉદ્ભવી છે. સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં અન્ય ઉદ્દેશ્યો પણ જોવા મળે છે.

★ સુરભારતી: પ્રચાર અને પ્રસાર :-

જેમ પહેલાંથી પ્રતિપાદિત થયું કે પત્ર-પત્રિકાઓનાં માધ્યમથી દેવવાણીને લોકપ્રિય કરવા તથા તેનો પ્રચાર અને પ્રસાર કરવા માટે સંસ્કૃતમાં પત્રકારિતાનો ઉદ્ભવ થયો છે. ભાષાનાં પ્રચાર અને પ્રસારનું દાયિત્વ શ્રેષ્ઠ સંપાદકો સારી રીતે નિભાવે છે, સારી રીતે નિર્વહણ કરે છે. પચાસ વર્ષ પૂર્વે જયપુરથી માસિક પત્રિકા ભારતીનાં પ્રકાશન માટે બાબાસાહેબ આમ્ટે મહોદયે કહ્યું હતું કે “અમારો ઉદ્દેશ્ય સર્વસાધારણ રીતે સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રચાર અને પ્રસાર થાય” એ છે આથી ‘ભારતી’ માં જે લેખો, કથાઓ, નિબંધો પ્રકાશિત થયા તેની ભાષા સરળ અને બોધગમ્ય થાય. આ પત્રિકા સમગ્ર ભારતમાં માધ્યમિક શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉપયોગી થાય. પંડિતો તો પ્રૌઢ, કઠિન અને પત્નિસમાન ઉપદેશ આપે છે. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને માટે સંસ્કૃત શિક્ષણ પણ સરળતાથી સંસ્કૃત ભાષા દ્વારા સરળ બનશે. ગોત્રનો વિકાસ થાય, સતત વૃદ્ધિ થાય એ

સાંપ્રતસમયની આવશ્યકતા છે. આથી સંસ્કૃત પાઠકોની સંખ્યામાં અભિવૃદ્ધિ કરવા માટે સરળ સંસ્કૃત ભાષામાં જ પ્રયોજવું જોઈએ. એટલે કે પાઠકોને રસ પડે તેવી સરળ સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ભાષાનાં પ્રચાર અને પ્રસાર માટે અનેક પ્રયત્નો કરવા જોઈએ, જેમાં સંસ્કૃત અધ્યયનને ઉત્સાહિત કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિ આપવી આ ઉપરાંત પણ મફતમાં પાઠ્યપુસ્તકો આપવા તથા સંસ્કૃત નાટકો ઉપર આધારિત સચિત્ર પ્રદર્શન પણ યોજવા જોઈએ. પત્ર-પત્રિકાઓમાં સરળ સંસ્કૃત ભાષામાં નવીન રચનાઓ પ્રકાશિત કરવી જોઈએ. સરસ લેખો, સુંદર કથાઓ જ્યારે પત્રિકાઓમાં પ્રકાશિત થશે ત્યારે ચોક્કસપણે પાઠકો આકર્ષિત થશે. સરળ સંસ્કૃત ભાષા, રસિક કથાઓ, સુંદર, મનોહર લેખો પાઠકોને સ્વભાવિકપણે આકર્ષિત કરે છે.

રાજસ્થાન પ્રદેશથી પ્રકાશિત થતી પત્ર-પત્રિકાઓને માટે સંસ્કૃતનાં પ્રચાર અને પ્રસારમાં સમૂહનો સહયોગ પ્રાપ્ત થયો છે. પાઠકો લખે છે કે આ કાર્ય પ્રશંસનીય અને લોક કલ્યાણકારી જોવા મળે છે. સંસ્કૃત ભાષાથી જ ભારતીય સંસ્કૃતિ સુરક્ષિત રહી શકે છે. અત્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિનો હાસ થતો જોવા મળી રહ્યો છે. નૈતિક મૂલ્યોનું ધીમે ધીમે પતન થઈ રહ્યું છે. આવા સમયે આપણે સહુ ભારતીયોએ એકસંપ બનીને સંસ્કૃતિ જાળવવાનાં પ્રયાસો કરવા જોઈએ. જો આપણે ભારતીય સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરશું તો જ વિપુલ સંખ્યામાં સંસ્કૃત પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થશે. ચલચિત્રો પણ સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરવા માટે શક્તિમાન બની શકે તેમ છે. આથી સંસ્કૃતમાં ચલચિત્રો પ્રદર્શિત કરવા જોઈએ. સંસ્કૃત પત્રિકાઓમાં મનોરંજક અને હાસ્યવિનોદાત્મક લેખો પણ થવા જોઈએ, એમાં લખાવા જોઈએ. આનાથી સંસ્કૃત પત્રોમાં પાઠકો, ચોક્કસપણે વધશે. રાજસ્થાન પ્રદેશથી સંસ્કૃત ભાષામાં જેટલાં પત્રો પ્રકાશિત થાય છે તે બધાનો સંસ્કૃતનાં પ્રચાર અને પ્રસારમાં બહુ મોટો સહયોગ પ્રાપ્ત થયો છે.

★ સંસ્કૃત અમરવાક્ય છે :-

ગુજરાતી તથા હિન્દી ભાષા વ્યવહારમાં પ્રયોજાય છે આ બંને

ભાષાઓનો માધ્યમ તરીકે સ્વીકાર કરીને લોકો તેનો વ્યવહારમાં પ્રયોગ કરે છે. પરંતુ વ્યવહારમાં લોકો સંસ્કૃતનો પ્રયોગ કરતા નથી કે માધ્યમ તરીકે તેનો પ્રયોગ થતો નથી. આથી સંસ્કૃત ભાષા એ મૃતભાષા છે એવો જનાપવાદ જનમ્યો. પરંતુ સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનથી આ ભ્રમ નાશ પામી ગયો. આ ભ્રાન્તિ દૂર થઈ ગઈ.

ખરેખર આ સંસ્કૃત ભાષા મૃતભાષા નથી પરંતુ અમૃતભાષા છે. આ અમરવાણી તો રાજસ્થાન પ્રદેશથી પ્રકાશિત થતી સંસ્કૃત પત્રિકાઓનું જીવિત્વ સાધી આપે છે, જીવાતુભૂત તત્ત્વ છે. દેશનાં અન્ય ભાગોમાંથી પણ ન કેવળ માસિપત્રિકા પરંતુ દૈનિકપત્રો પણ કેટલાંક ભાગોમાંથી પ્રકાશિત થાય છે. ચોક્કસ આકાર પ્રકારથી બદ્ધ સંસ્કૃત પત્રિકા ગીર્વાણ વાણીનું ગૌરવ વધારવા તથા અમરત્વ સાધવા માટે પૂરતી છે. સુરભારતીની સુરક્ષા પણ પત્રિકાઓથી થાય છે. પંડિત કૃષ્ણ લાલ શુક્લનું એક પદ જે અહિં પ્રસ્તુત કરીએ છીએ.

યસ્યાં જ્ઞાનનિધિઃ શિવાય જગતઃ સંસ્થાપિતઃ સૂરિભિઃ ।

સા શબ્દામૃતવર્ષિણી મધુવની રક્ષ્યાબુઘૈર્ભારતી ॥^{૨૯}

★ રાષ્ટ્રભાષા સંસ્કૃત :-

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનાં પ્રભાવથી વિદ્યાલયો, મહાવિદ્યાલયો અને વિશ્વવિદ્યાલયોમાં પાઠ્યક્રમોમાં સંસ્કૃત ભાષાને સુયોગ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી. સંસ્કૃતને યોગ્ય દષ્ટિથી મૂલવવામાં આવ્યું ન હતું અને પરિણામે સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યેનો લોકોનો રસ ઓછો જોવા મળતો હતો. કેટલાંક લોકો એમ કહેતા કે સંસ્કૃતના અધ્યયનથી શું લાભ થાય ? તો વળી બીજા એમ કહેતા કે આ અર્થકારી વિદ્યા નથી. કેટલાંક સંસ્કૃત ભાષા એ તો મૃતભાષા છે એમ કહેતા જોવા મળતા હતા. તો બીજા કેટલાંક એમ કહેતા કે વર્તમાન સમયમાં આ ભાષાનો કોઈ ઉપયોગ નથી. પશ્ચિમી સંસ્કૃતિનાં પ્રભાવની અસરને લીધે સંસ્કૃત પ્રત્યેની અભિરુચિનો આંક નીચે આવવા લાગ્યો હતો. ત્રિભાષાસૂત્રમાં પણ સંસ્કૃતને કોઈ સ્થાન આપવામાં આવ્યું ન હતું. સંસ્કૃત પ્રત્યેની સુગનાં મૂળમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ

જોવા મળતો હતો. વસ્તુતઃ જે ભાષામાં આપણું સર્વ સમાયેલું છે તે ભાષાનાં સાહિત્યની પત્ર-પત્રિકાઓ જ નહિ પરંતુ હિન્દી ભાષાનાં પત્ર પત્રિકાઓ પણ સંસ્કૃતને રાષ્ટ્રભાષા બનાવવા માટે સમયે સમયે લેખો પ્રકાશિત કરે છે. સંમેલનોમાં ઠરાવો પણ પાસ કરવામાં આવે છે. જો કે સંપૂર્ણ ઉત્તર ભારતમાં હિન્દી ભાષાનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ થાય છે. આથી હિન્દી રાષ્ટ્રભાષા થાય એ માટે હિન્દીની તરફેણ કરનારાઓએ યોગ્ય રીતે જ પ્રતિપાદિત કર્યું છે. પરંતુ દક્ષિણ ભારતમાં હિન્દીનો સુવિશદ પ્રચાર અને પ્રસાર નથી. આમ છતાં પણ ત્યાં હિન્દી ભાષાનો રોજબરોજનો ઉપયોગ છે. હિન્દી ભાષાને વ્યવહારનું માધ્યમ બનાવ્યું છે. આપણા સ્વતંત્ર ભારતમાં ચૂંટણીઓમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરવા માટે દક્ષિણનાં રાજનેતાઓ હિન્દીનો રાષ્ટ્રભાષાનો સ્થાપનાનો વિરોધ કરે છે. અશિક્ષિત તથા ઓછા શિક્ષણવાળા ગ્રામવાસીઓ ને તેની જ ભાષામાં હિન્દીમાં ભાષણો આપીને તેનો જ તિરસ્કાર કરે છે અને આવી રીતે હિન્દી ભાષાનો વિરોધ ઉભો કરે છે. આથી સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્ર ભાષા સ્વરૂપે નિર્વિરોધ રૂપે જે ભાષાને સર્વ નેતાઓ સ્વીકાર કરે છે તે ભાષા કેવળ સંસ્કૃત ભાષા જ જોવા મળે છે. રાષ્ટ્રીય એકતા માટે, સ્વતંત્રતાના રક્ષણ માટે, પોતાની સંસ્કૃતિનાં પાલન માટે અને સદ્ભાવનાની સ્થાપના માટે સંસ્કૃત ભાષા જ રાષ્ટ્રભાષાનાં સ્વરૂપમાં યોગ્ય બની રહે છે. સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનો આ એક જ ઉદ્દેશ્ય જોવા મળે છે.

★ સંસ્કૃત અનુરાગ :-

આપણે જાણીએ છીએ કે જે જેને ચાહે છે, જેના પ્રત્યે અનુરાગ હોય તે તેનો સર્વ પ્રકારે સ્વીકાર કરે છે. સંસ્કૃત પ્રત્યે પ્રેમ જગાડવા માટે પત્ર-પત્રિકાઓનું પ્રકાશન શ્રેષ્ઠ સાધન બની રહે છે. આ પત્રિકાઓમાં અનેક કાવ્યો, નિબંધો અને લેખો સંસ્કૃત મહિમાને પ્રગટ કરે છે. પાઠકોને સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યે અભિમુખ કરવા સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનું યોગદાન શ્રેષ્ઠ રહ્યું છે. સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે પાઠકોમાં સંસ્કૃત મહાત્મ્યને વધારે છે. તેમાં રજૂ થતા નિબંધો, પદ્યો, કાવ્યો, લેખો

સંસ્કૃતની મહત્તા વધારતાં જોવા મળે છે. જેમકે રામસ્વરૂપ શાસ્ત્રીએ ભારતીમાં એક પદ્યમાં લખ્યું છે કે

કૃતૌ ચ પ્રાતઃ મમ સંસ્કૃતં સ્યાત્
સ્તુતૌ ચ સાયં મમ સંસ્કૃતં સ્યાત્ ।
મધ્યાહનકાલેઽપિ ચ સંસ્કૃતં સ્યાત્
સર્વાસુ વેલાસુ ચ સંસ્કૃતં સ્યાત્ ॥ ૩૦

આ પ્રકારની રચનાઓથી પાઠકોનાં હૃદયમાં સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યે પ્રેમ અને આદર જન્મે છે. સંસ્કૃતનાં જાણકાર વિદ્વાનો એ જેણે સંસ્કૃત સાહિત્ય લખ્યું છે તે કેવળ સેવાભાવની ઇચ્છાથી જ લખ્યું છે નહિં કે ધન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી. એક વિદ્વાને લખ્યું છે કે તેણે પોતાની માતાની ધનની ઇચ્છાથી સેવા નથી કરી પરંતુ કર્તવ્યબુદ્ધિથી પ્રેરાઈને સેવા કરી છે. ધનલિપ્સા અને કર્તવ્યબુદ્ધિ આ બંને અલગ વસ્તુ છે. જોકે આધુનિકતાનાં રંગે રંગાયેલા કેટલાક પુત્રો ધનની ઇચ્છાથી જ માતાનું સેવન કરે છે, માતાની સારસંભાળ રાખે છે ધન પ્રાપ્ત થયા પછી વૃદ્ધ માતાને તરછોડી દે છે. રોજબરોજ આપણે સમાચારપત્રોમાં આવા સમાચારો પ્રકાશિત થતા જોઈએ છીએ. વધુ પડતી લાલસા, અપેક્ષાઓ અને વધુ પડતી આધુનિકતાનું અનુકરણ આ બધા કારણોને લઈને આજે વૃદ્ધાશ્રમો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે જે વસ્તુ બતાવે છે કે મૂળભૂત સંસ્કારોનું અદ્રશ્ય થવું, યુવકોમાં વધુ પડતી ઉચ્છંબલતા અને આને પરિણામે વૃદ્ધ માતા પિતાની સેવાનું પ્રમાણ સદંતર ઘટી ગયું. આ પાશ્ચાત્ય શિક્ષણમાંથી ઉદભવેલો એક પ્રકારનો પ્રભાવ છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાં ધન જ મુખ્ય છે. ભૌતિક સુખ સગવડો પાછળ આંધળી દોટ અને પરિણામે પૈસાને પ્રથમ ક્રમમાં સ્થાન મળી ગયું. પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ ઉપભોગ પ્રધાન સંસ્કૃતિ છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું અનુસરણ કરવાથી આપણા દેશનો વિકાસ કે ઉન્નતિ અથવા તો સંસ્કૃતનું રક્ષણ કરવા આપણે સક્ષમ નથી, આ પ્રકારે આપણે આપણી સંસ્કૃતિ કે સંસ્કૃતનું રક્ષણ કરી શકીશું નહિ. એક વખત ભૌતિક સુખ-સંપત્તિ પાછળ અંધ બનેલો માણસ સહેલાઈથી તેમાંથી

બહાર નિકળી શકતો નથી. કારણ માણસની ઇચ્છાઓ અને આકાંક્ષાઓ સતત વધતી જ રહે છે. આથી જો સમાજમાં અને ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓમાં સંસ્કૃત પ્રત્યેનો રસ જાગૃત કરવો હોય તો તે માટેનું ઉત્તમ સાધન છે સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓ. સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનાં માધ્યમથી વિદ્યાર્થીઓમાં અને સામાજિકોમાં સંસ્કૃત અનુરાગ ઉત્પન્ન થશે.

રાષ્ટ્રનાં સામાન્ય લોકોનાં સુખ-દુઃખથી જોડાયેલ પત્રકારિતા સાર્વજનિક દાયિત્વથી પરિપૂર્ણ એક શ્રેષ્ઠ કલાનાં સ્વરૂપમાં જોવા મળે છે. વાસ્તવમાં પત્રકારિતા એક એવી કલા છે, એક એવી વિદ્યા છે જે વિદ્યા જ્ઞાન અને વિચારોને સારી રીતે પ્રકાશિત કરીને માનવમનની જિજ્ઞાસાને શાંત કરે છે, માનવમનમાં રહેલી જીજીવિષાને સંતોષે છે. માનવોને ચિંતન માટેની નવી દિશાઓ, નવી રીતો આપે છે, તેમજ સામાજિક ચેતના જાગૃત કરે છે. પત્રકારિતાનું જીવનમાં મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન જોવા મળે છે. જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, રાજનીતિ, કલા, સાહિત્ય, સંગીત, સંસ્કૃતિ અને ધર્મોનું જીવનમાં જુદી જુદી રીતે ચિત્રણ કરે છે. જીવનનાં જુદા જુદા પાસાઓને જુદી જુદી રીતે ચિતરવાનું કામ પત્રકારિતા કરે છે. આથી માનવજીવનમાં પત્ર-પત્રિકાઓનાં સ્વીકારને અધિક મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. સંપૂર્ણ વિશ્વસાહિત્યમાં પત્રકારિતા એક અભિનવ સાહિત્ય જોવા મળે છે. સંસ્કૃત પત્રકારિતાનો ઇતિહાસ ઓગણીસમી સદીનાં મધ્યકાળથી શરૂ થયો છે. શરૂઆતમાં સંસ્કૃત પત્ર પત્રિકાઓમાં પ્રમુખરૂપે વૈદિક ધર્મનું વિવેચન કરવામાં આવતું હતું. ધર્મનાં લક્ષણો અને ધાર્મિકતત્વોનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવતું હતું. 'કાશીવિદ્યાસુધાનિધઃ' આ પત્રને સંસ્કૃત ભાષાનું પ્રથમ પત્ર ગણવામાં આવે છે. આ પત્રનું પ્રકાશન ઇ.સ. ૧૮૬૬ માં જૂન મહિનામાંથી કરવામાં આવ્યું હતું. ઇ.સ. ૧૯૧૭ સુધી આ પત્રનું પ્રકાશન ચાલુ રહ્યું હતું. ત્યારપછી સંસ્કૃત પત્રકારિતા સતત વિકાસ પામતી ચાલી. વીસમી સદીમાં દૈનિક, સાપ્તાહિક, પાક્ષિક, માસિક, દ્વિમાસિક, ત્રિમાસિક, છમાસિક તથા વાર્ષિક પત્રો જુદા જુદા સ્થાનોમાંથી પ્રકાશિત થવા લાગ્યાં.

સાહિત્યમાં પણ પત્રકારિતાનું મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન જોવા મળે છે. એટલા માટે જ કોઈપણ ભાષાનાં અને સાહિત્યનાં વિકાસમાં પત્ર પત્રિકાઓની ભૂમિકા પુસ્તકો કરતા પણ અધિક મહિમા પ્રાપ્ત કરે છે. જનજીવનમાં સાહિત્યકારોની ચેતના જાગૃત કરવા તથા તેના માહાત્મ્યને પ્રગટ કરવા માટે પત્ર-પત્રિકાઓનું મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન જોવા મળે છે. સાહિત્યનો હેતુ આખરે તો માનવકલ્યાણને માટેનો હોય છે. સાહિત્ય માનવને જોધ આપે છે, સન્માર્ગે વાળવા માટે પ્રયાસ કરે છે તથા જનકલ્યાણનું કામ કરે છે તો પત્રકારિતા પણ સાહિત્યની જેમ જનકલ્યાણ માટે જોવા મળે છે. શ્રેષ્ઠજનો સાહિત્યકારો અને પત્રકારો આ બંનેનું સમાન મહત્ત્વ સ્વીકારે છે.

‘સર્વોત્તમ પત્રકારિતા એ જ સાહિત્ય છે અને સર્વોત્તમ સાહિત્ય એ જ પત્રકારિતા છે.’

★ पाठशुद्धि ★

१. पत्रकारिता का इतिहास एवं जनसंचार माध्यम - डॉ. संजीव भानावत् - पृ - १.
२. आधुनिक पत्रकारिता - डॉ. अर्जुन तिवारी - पृ. सं. - ६.
३. हिन्दी पत्रकारिता का आलोचनात्मक इतिहास - डॉ. रमेशकुमार जैन - पृ. सं. - ७.
४. हिन्दी पत्रकारिता का विकास और विविध आयाम - डॉ. सुशील जोषी - पृ. सं. - २.
५. वैज्ञानिक परिभाषा कोश - पृ. सं. - ११७.
६. हिन्दी पत्रकारिता का आलोचनात्मक इतिहास - डॉ. रमेशकुमार जैन - पृ. सं. - २.
७. Journalism : "The occupation of the conduction a news mediam including publishing editing, writing of broadcasting" - new websters dictionary.
८. हिन्दी पत्रकारिता का विकास और विविध आयाम - डॉ. सुशीला जोषी - पृ. सं. - ४.
९. हिन्दी पत्रकारिता का आलोचनात्मक इतिहास - डॉ. रमेशकुमार जैन - पृ. सं. - १.
१०. पत्रकारिता का इतिहास एवं जनसंचार माध्यम - डॉ. संजीव भानावत् - पृ. सं. - २-३.
११. आधुनिक पत्रकारिता - डॉ. अर्जुन तिवारी.
१२. हिन्दी पत्रकारिता का विकास और विविध आयाम - डॉ. सुशील जोषी - पृ. सं. - ७.
१३. पत्रकारिता : संकट और संत्रास - हेरम्ब मिश्र - पृ. - २-३.
१४. पत्रकारिता के अनुभव - पृ. - ८२.
१५. समाचार पत्र की सूची - पृ. - ६.
१६. गोमती - सुरभि पत्रिका - डॉ. संजीव भानावत् .
१७. आधुनिक पत्रकारिता - अर्जुन तिवारी.
१८. गोमती - सुरभि पत्रिका - डॉ. संजीव भानावत् .
१९. आधुनिक पत्रकारिता - अर्जुन तिवारी - पृ. सं. - १६.
२०. राजस्थान पत्रिका - १३ जून १९६०.
२१. राजस्थान पत्रिका - २६ फेब्रुआरी - १८८६.
२२. Rock Edict VI, डॉ. रामगोपाल मिश्र - संस्कृत पत्रकारिता का इतिहास.

२३. पत्रकारिता का इतिहास एवं जनसंचार माध्यम - डॉ. संजीव भानावत् -
पृ. सं. - १२-१३.
२४. Dr. Erist Has : catalogue of Sanskrit and Pali book in the British
museum P. 100 19.876.
२५. Max Muller : India what can it teach us P. 72-72, डॉ. रामगोपाल मिश्र -
संस्कृत पत्रकारिता का इतिहास - पृ. - १.
२६. संस्कृत पत्रकारिता का इतिहास - डॉ. रामगोपाल मिश्र - पृ. सं. - १७.
२७. मालवमयूर - वर्ष - १ - अआ ५.
२८. Morden Sanskrit literature - P. 209.
२९. स्वरमंगला वर्ष - ११ - अंक - २.
३०. भारती वर्ष - ३० - अंक - ६, पृ. - ३४२.

પ્રકરણ - ૨

ગુજરાતની સંસ્કૃતપત્રકારિતા

ગુજરાતની સંસ્કૃતપત્રિકારિતાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ, ગુજરાત પ્રદેશમાંથી પ્રકાશિત થતી સંસ્કૃતપત્રિકાઓ અને તત્સમ્બંધ વિવરણ

માનવજાતિનાં વિકાસ માટે પત્રકારત્વ એક ક્રાંતિકારી માધ્યમ છે. લોકતંત્રમાં પત્રકારિતાનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. મનુષ્ય પોતાની આસપાસમાં બનતી ઘટનાઓની જાણકારી મેળવવા માટે હંમેશા તત્પર હોય છે. મનુષ્યની આ જીજીવિષા વર્તમાન સમયમાં વિશ્વની પ્રમુખ ગતિવિધિઓ સુધી પહોંચી ગઈ છે. મનુષ્યની આ જાણકારી માટેની ઈચ્છા જનસંચારનાં વિવિધ સાધનોથી જ પૂર્ણ થાય છે. પત્રકારિતાનું ક્ષેત્ર ઘણું વ્યાપક અને વિસ્તૃત થતું જાય છે. પત્રકારિતા દૈનિકજીવનનો જ એક ભાગ બની ગયું છે. વસ્તુતઃ પત્રકારિતા આપણને સમાજના વિભિન્ન વર્ગો, સમસ્યાઓ તથા વિચારોને સમજવામાં મદદરૂપ થાય છે. પત્રકારિતા એક તરફ સૂચનાઓ અને સમાચારોનું સંકલન, સંપાદન, પ્રકાશન અને મુદ્રણ છે તો બીજી તરફ એ વર્તમાન સમયની ઘડકનોને મહેસુસ કરવાનું માધ્યમ પણ છે. પત્રકારિતા લોકોની સેવા કરે છે, અન્યાય અને દમનનો વિરોધ કરે છે, તેમજ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહિત કરે છે. વ્યાપક અર્થમાં તે સમાજમાં ઉચ્ચ મૂલ્યો અને આદર્શોની પ્રતિષ્ઠામાં ઉપયોગી થાય છે. એટલા માટે અકબર અલ્લાબાદીએ યોગ્ય જ કહ્યું છે

खींचो ज कमानो, न तलवार निकालो

जब तोप मुकाबिल हो तब अखबार निकालो ।^૧

ઘણા લોકોને આ કથન પર વિશ્વાસ કરવો કઠિન લાગશે કે સંસ્કૃત જેવી પ્રાચીન, કલાસિકલ અને અઘરી માનવાવાણી ભાષામાં આજે પણ સારી એવી સંખ્યામાં પત્ર-પત્રિકાઓ નિકળી રહી છે. જેમાં દૈનિકથી માંડીને સાપ્તાહિક, પાક્ષિક, માસિક, ત્રિમાસિક, છમાસિક અને વાર્ષિક જેવી પત્રિકાઓ સામેલ છે. એમાં સાહિત્યિક અને શોધ પત્રિકાઓ તો છે જ પરંતુ સમાચારપત્ર, સમીક્ષા પત્રિકાઓ વગેરે પણ છે. સારી સામગ્રી સંસ્કૃતભાષામાં છાપવાવાળી આ પત્રિકાઓ કોઈ એક પ્રાન્તમાંથી નિકળી

રહી છે એવું નથી, પરંતુ હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી અને ગુજરાતથી બંગાળ સુધી પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાંથી નિકળતી આ બધી પત્રિકાઓ સારા દેશમાં સમાનરૂપથી ફેલાયેલી છે. આ વસ્તુ તો એ પ્રમાણિત કરે છે કે સંસ્કૃત ભાષા કે જે આપણા સંવિધાનની આઠમી અનુસૂચિમાં અંકિત ૨૨ આધુનિક ભાષાઓમાંની એક છે જે જીવતી-જાગતી, ખેલતી કુદતી ભાષા છે.

એ તથ્ય પણ ઉલ્લેખનીય છે કે સંસ્કૃતમાં પત્રકારિતાનો ઉદ્ભવ ૧૯ મી સદીનાં ઉત્તરાર્ધમાં જ થઈ ગયો હતો. ભારતમાં પત્રકારિતાનાં જન્મ બાદ ચાલીશ વર્ષ પણ નહિ વીત્યા હોય ત્યાં સંસ્કૃતની પ્રથમ પત્રિકા ‘કાશીવિદ્યાસુધાનિધિઃ’ જેનું લોકપ્રિય નામ પંડિત પત્રિકા હતું. જે પત્રિકા બનારસમાંથી ઈ.સ. ૧૮૬૬ માં શરૂ થઈ હતી. એ તો વિમર્શાત્મક અને અનુવાદાત્મક સાહિત્યની પત્રિકા હતી. જેમાં અંગ્રેજી ગ્રંથોનાં સંસ્કૃત અનુવાદ પણ ધારાવાહિકરૂપથી છપાતા હતા. પરંતુ તેના પછી દેશનાં વિભિન્ન વિસ્તારોમાંથી સંસ્કૃત-પત્ર-પત્રિકાઓની એવી સુદીર્ઘ શૃંખલાનો પ્રારંભ થયો, જેમણે આ ભાષાનો ઇતિહાસ જ પુરી રીતે બદલી નાખ્યો. ૧૮૭૩ માં બંગાળનાં વિદ્વાન પંડિત ઋષિકેશ ભટ્ટાચાર્ય એ દેશનાં બીજા ભાગમાં રહેલ લાહોરની સરકારી કોલેજમાં પ્રોફેસર બનીને ગયા હતા, લાહોરમાંથી જ ‘વિદ્યોદય’ નામની સંસ્કૃત માસિક પત્રિકા પ્રગટ કરવાનું શરૂ કર્યું જેમાં કહાનીઓ, કવિતાઓ, વ્યંગ્ય, વિનોદ, લલિત નિબંધ વગેરે પણ પ્રકાશિત થતા હતા. સંપાદક ભટ્ટાચાર્ય જ્યારે બંગાળ પાછા ફર્યા ત્યારે ૧૮૮૭ થી એ બંગાળથી પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યું અને એ ૧૯૧૯ સુધી ચાલ્યું. પરંતુ એમની પ્રેરણાથી દેશનાં જુદા જુદા ભાગોમાંથી જે સંસ્કૃત પત્રિકાઓ નિકળવા લાગી તેનો ઇતિહાસ તો પુરી રીતે રોમાંચકારી જ છે.

ઈ.સ. ૧૮૮૮ માં કેરળથી ‘વિજ્ઞાનચિંતામણિ’ નામનું માસિકપત્ર શરૂ થયું અને ૧૮૯૩ માં બંગાળથી ‘સંસ્કૃતચંદ્રિકા’ પત્રિકા શરૂ થઈ. આ પત્રિકા સંસ્કૃતના ઇતિહાસમાં યુગાન્તરકારી સાબિત થઈ, કારણ કે

એનાથી દેશનાં પ્રત્યેક પ્રાન્તનાં રચનાકારોને નવી નવી રીતોમાં કવિતા, કહાની, નિબંધ, પત્ર, પ્રશ્નોત્તર, વ્યંગ્યવિનોદ, વાદ-પ્રતિવાદ વગેરે લખવામાં પ્રોત્સાહિત કર્યા, કારણે કે ૧૮૯૭ થી એ મહારાષ્ટ્રના કોલ્હાપુર નગરથી સુપ્રસિદ્ધ પત્રકાર પંડિત અપ્પાશાસ્ત્રીરાશિવડે કરનાં પ્રધાન સંપાદનપણા નીચે નિકળવા લાગી. જે દેશભરનાં પ્રધાન સંસ્કૃત સર્જકો સાથે જોડાઈ ગઈ હતી. આ પ્રમાણે ૧૯ મી સદીનાં ઉત્તરાર્ધમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાની જે લહર આવી, એણે ૨૦ મી સદીમાં સારા દેશમાં એક મોટી સંખ્યામાં સૂનૃતવાદિની, મિત્રગોષ્ઠી, સૂકિતસુધા, સહદયા, શારદા, સૂર્યોદયઃ, મંજૂષા વગેરે સંસ્કૃતપત્ર પત્રિકારઓનાં પ્રકાશનનો પ્રારંભ કરાવીને એવી ધૂમ મચાવી કે આ પ્રાચીન ભાષામાં ફક્ત શાસ્ત્રલેખન થઈ રહ્યું હતું એ ઉપરાંત નવીશૈલીનાં ઉપન્યાસો, કહાનીઓ, ચુટકુલા, નિબંધો, સમીક્ષાઓ વગેરેનું સર્જન વિપુલ પ્રમાણમાં થવા લાગ્યું. શિવાજીનાં જીવન પર લખેલ અંબિકાદત્ત વ્યાસનો જે ઉપન્યાસ 'શિવરાજવિજય' નો પાઠ્યક્રમમાં સમાવેશ થવાને કારણે આજ નાના બાળકો પણ જાણે છે તે સર્વપ્રથમ 'સંસ્કૃત ચંદ્રિકા' પત્રિકામાં ધારાવાહિક રૂપથી છપાયેલ હતું.

વીસમી સદીમાં તો કાશી, જયપુર, બંગાલ, મદ્રાસ આ બધા પ્રદેશોમાંથી સંસ્કૃતપત્રિકાઓ પ્રકાશિત થવા લાગી હતી. ઈ.સ. ૧૯૦૪ માં રાજસ્થાનનાં જયપુરમાંથી પ્રારંભ થયેલ સંસ્કૃત માસિક 'સંસ્કૃત રત્નાકર' પણ ઈતિહાસમાં ઉલ્લેખનીય થઈ ગયું. કારણ કે એનાં સંપાદક આધુનિક રીતોનાં સર્જક મથુરાનાથશાસ્ત્રી હતા. જેમણે એમાં પુસ્તક સમીક્ષા, સમાચાર સમીક્ષા, સમાચાર, વિચાર, ચિત્ર અને પત્ર વગેરેની સાથે નવીશૈલીની કહાનીઓ, નવા છંદોમાં કવિતા અને વ્યંગ્યવિનોદની સાથે ચુટકુલા છાપવાની શરૂઆત કરાવી. કાશીમાંથી સૂર્યોદય, અમરભારતી વગેરે પત્રિકાઓ તો નિકળવા લાગી, પરંતુ ઉચ્છૃંખલમ્ નામની એક કાર્ડુન અને વ્યંગ્યવિનોદની પત્રિકા પણ નિકળવા લાગી. દક્ષિણ ભારતમાં કર્ણાટકથી પ્રકાશિત થતી મધુરવાણી, બંગાળથી પ્રગટ થતી સંસ્કૃત સાહિત્ય પરિવાર પત્રિકા, હિમાલય તળેટીથી પ્રસિદ્ધ થતી દિવ્યજયોતિ

આવી બધી પત્ર-પત્રિકાઓએ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે સંસ્કૃત ભાષા સારા દેશને, દેશનાં પ્રત્યેક ભૂ-ભાગને એક સૂત્રમાં બાંધી શકે છે. આ પત્રિકાઓ પ્રત્યેક પ્રાન્તમાંથી નિકળતી હતી, પ્રત્યેક પ્રાન્તનાં લેખક એક પરિવારનાં હોવાનો અહેસાસ કરતા અને પ્રત્યેક પત્રિકામાં લખતા હતા. આ બધી પત્રિકાઓ કોઈ રાજકીય ધનપોષણથી નિકળતી હતી એવું પણ નથી. બધી પત્રિકાઓ સ્વધનપોષી હતી. સંસ્કૃત સેવાભાવીઓ અને પાઠકોનાં બળ પર ચાલતી હતી.

સંસ્કૃત પત્રિકારિતાનો દોઢસો વર્ષનો આ ઇતિહાસ એક યુગાન્તરનો બુલંદ અવાજ હતો અને નવલેખનને જીવતદાન દેવાવાળી સંજીવની પણ હતી. આ પત્રકારિતાને નવું પ્રોત્સાહન મળ્યું. સ્વતંત્ર ભારતમાં આપણાં શાસન દ્વારા અપનાવવામાં આવેલી નીતિને કારણે કેન્દ્ર અને રાજ્યસ્તર પર સંસ્કૃતને ઉચ્ચે લાવવાનાં હેતુસર સ્થાપવામાં આવેલી અકાદમીઓ તથા અન્ય સંસ્થાનો કે જેઓએ પોતાની સંસ્કૃત પત્રિકાઓ પણ પ્રગટ કરી અને અન્ય પત્રિકાઓને પણ સમર્થન આપ્યું. પહેલા તો સંસ્કૃત પત્રિકાઓ અખિલ ભારતીય સંસ્કૃત સાહિત્ય સંમેલન અથવા તો બંગાળ સંસ્કૃત સાહિત્ય પરિષદ જેવી સ્વાયત્તશાસી સંસ્થાઓનાં મુખપત્રનાં રૂપમાં નિકળતી હતી. ‘સંસ્કૃતરત્નાકર’ અને ‘પરિજન’ આવી જ પત્રિકાઓ હતી. દિલ્હીમાં જ્યારે સાહિત્ય અકાદમીની સ્થાપના થઈ તો કંટેપરરી ઇન્ડિયન લિટરેચર જેવી અંગ્રેજીની અને સમકાલીન ભારતીય સાહિત્ય જેવી હિન્દીની પત્રિકાની સાથે જ સંસ્કૃતની છમાસિક પત્રિકા ‘પ્રતિભા’ પણ એપ્રિલ ૧૯૫૯ થી શરૂ કરવામાં આવી. જેના સંપાદક ડૉ. વી. રાઘવને સર્જનાત્મક અને સમીક્ષાત્મક સાહિત્યની પત્રિકા બનાવી. જુદા જુદા રાજ્યોમાં જ્યાં જ્યાં સંસ્કૃત અકાદમીઓ શરૂ થઈ, એમણે પણ પોતાની પત્રિકાઓ પ્રકાશિત કરવાનું શરૂ કર્યું. વિશ્વવિદ્યાલયોમાંથી જે શોધ પત્રિકાઓ સંસ્કૃતમાં પ્રગટ થતી હતી અને આજે પણ નિકળી રહી છે એમને આપણે પત્રકારિતાનાં ખાતામાં ગણતા નથી. સર્જનાત્મક સાહિત્ય અને સમાચાર સાહિત્યની પત્રિકાઓ જ પત્રકારિતાની

પરિભાષામાં આવે છે .

આ પરિભાષામાં આવતી પત્રિકાઓને જોઈએ તો આજે પણ દેશનાં પ્રત્યેક પ્રદેશમાંથી પ્રકાશિત થઈ રહેલ પત્ર-પત્રિકાઓની સંખ્યા ૧૦૦ નાં આંકથી ઉપર જાય તેમ છે . સૌથી પ્રભાવિત કરવાવાળું ઘટક છે એનું વિષયવૈવિધ્ય અને પ્રકૃત્તિવૈવિધ્ય . એમાં અખબારની માફક પ્રગટ થવાવાળું દૈનિક પણ છે . જેવા કે મૈસુરમાંથી સુધર્મા અને કાનપુરથી પ્રગટ થતું નવપ્રભાત . સુધર્મા એ ૧૯૭૦ થી સતત પ્રકાશિત થાય છે . સર્વપ્રથમ દૈનિક પત્ર 'વિજય' પુનાથી ૧૯૬૧ થી પ્રારંભ થયું હતું . પુનાનાં એક પત્રકાર અને સંસ્કૃતના બહુ મોટા પંડિત એવા શ્રી વસંત ગાડગિલ સંસ્કૃત સંમેલનોના અવસર પર સંસ્કૃતમાં પ્રતિદિનના રિપોર્ટનું દૈનિક બુલેટીન પોતાની પાક્ષિક પત્રિકા 'શારદા' ના અંકોનાં રૂપમાં પ્રસિદ્ધ કરવાની માટે પ્રખ્યાત છે . ગાડગિલ મહોદય એક સારા પત્રકારનાં રૂપમાં અને પ્રકાંડ પંડિતનાં રૂપમાં આપણી સામે ઉભરી આવે છે . સંસ્કૃત પત્રકારિતનાં ક્ષેત્રમાં તેમનું પ્રદાન ખૂબ મોટું છે .

સાપ્તાહિક પત્રોમાં નાગપુરથી પ્રસિદ્ધ થતું 'સંસ્કૃતભવિતવ્યમ્' અને બનારસથી નિકળતું ગાણ્ડીવમ્' આજે પણ સારી રીતે વાંચવામાં આવે છે . જેમાં સમાચારો પણ હોય છે , કવિતાઓ અને લેખ પણ જેવા કે વૈજયંતિ, યુગગતિ વગેરે અનેક સાપ્તાહિક પત્રિકાઓ પ્રગટ થઈ રહ્યાં છે જો કે કેટલાંક અનિયમિત થઈ ગયા છે . પાક્ષિક પત્રિકાનો ઈતિહાસ પણ ઘણો જૂનો છે . ભારતવાણી, સંસ્કૃતવાણી, હિતસાધિકા, દિશાભારતી, કૃતાંત, મિત્ર, ભકિતસુધા વગેરેનાં નામ એના અંતર્ગત લેવામાં આવે છે . આજે પણ હિતસાધિકા, ગોરખપુરચર્યા એ બે પાક્ષિક ગોરખપુરથી નિકળે છે .

માસિક પત્રિકાઓની એક મોટી સંખ્યા પૂરા દેશમાં લોકપ્રિય છે . જેમાં કેટલીક તો મહત્ત્વપૂર્ણ અને ઉલ્લેખનીય શિક્ષણકાર્ય માટે લોકપ્રિય થઈ છે . જેનાથી ભારતમાં સંસ્કૃતને વ્યવહારભાષાનાં રૂપમાં શિખવાડવાનાં અભિયાનને બહુ મોટો સહારો મળ્યો છે . સંસ્કૃત સંભાષણ

શિખવાડવાનું આવું અભિયાન સંસ્કૃતભારતી વગેરે અનેક સંસ્થાઓએ ચલાવ્યું, જેની વિશિષ્ટ ગતિવિધિઓ કર્ણાટક, ઓરિસ્સા વગેરેમાં એ દ્રષ્ટિથી પણ ઉલ્લેખનીય રહ્યું કે કર્ણાટકનાં શિમોગા ક્ષેત્રનું એક ગામ તો પુરી રીતે સંસ્કૃત ખોલવા લાગ્યું. એવા અભિયાનનાં અંગનાં રૂપમાં બેંગલોરથી ૧૯૯૪ માં પ્રારંભ કરવામાં આવેલ માસિકનું નામ એટલા માટે ‘સંભાષણસંદેશ:’ રાખવામાં આવ્યું, પરંતુ એ આજે બહુ લોકપ્રિય છે. રાજસ્થાનનાં જયપુરથી છેલ્લા ૫૬ વર્ષથી નિયમિતરૂપથી નિકળી રહેલી માસિકપત્રિકા ‘ભારતી’ એ પણ સાતત્યનું કીર્તિમાન બનાવ્યું છે. એવી રીતે કાનપુરથી ‘પારિજાતમ’, ઓરિસ્સા રાજ્યનાં પુરીથી લોકભાષાસુશ્રી:, કોલકતાથી સત્યાનંદમ, કાનપુરથી અભિનવ સંસ્કૃતમ્, ઓરિસ્સાનાં બાલેશ્વરથી અમૃતભાષા વગેરે અનેક માસિકપત્રિકાઓ પ્રકાશિત થાય છે. પ્રિયંવદા, પ્રિયવાક્, ભારતમુદ્રા વગેરે દ્વિમાસિક પત્રિકાઓ પણ કેરળ, ઓરિસ્સા વગેરેમાંથી નિકળે છે.

સંસ્કૃત પત્રિકાઓમાં ત્રિમાસિક પત્રિકાઓની સંખ્યા પાછળનાં કેટલાંક દશકામાં ઘણી વધી છે. એનાં સ્તરને પણ અપેક્ષા કરતા શ્રેષ્ઠ, ઉત્કૃષ્ટ માનવામાં આવી રહ્યું છે. એનાં બે કારણો છે. એક તો એ કે સ્વતંત્રતા પછી ઉત્તરપ્રદેશ, મધ્યપ્રદેશ, રાજસ્થાન, ગુજરાત, દિલ્હી, હિમાચલપ્રદેશ વગેરે રાજ્યોમાં જે સંસ્કૃત અકાદમીઓ રાજકીય ધનપોષણથી શરૂ થઈ, એણે પોતાની પત્રિકાઓ ત્રિમાસિક અથવા તો છમાસિક રૂપે પ્રગટ કરવાનું સુવિધાજનક માન્યું. એમને નાણાકીય બળ પ્રાપ્ત છે આથી મુદ્રણ વગેરેમાં અસુવિધાનો સામનો કરવો પડ્યો નહિ, અને બીજું ત્રિમાસિક વગેરે પત્રોમાં શોધસામગ્રી અને વિદ્વાનોનાં મોટા લેખ વધારે છપાતા હતા. જેમનું સ્તર આપોઆપ સુનિશ્ચિત થઈ જતું હતું. જ્યારે માસિક પત્રોમાં નાની કહાનીઓ, સંસ્કૃત શીખવવાનાં પાઠ વગેરે પણ વિદ્યાર્થીઓની સુવિધા માટે દેવા પડતા હતા. ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો જયપુરની ‘ભારતી’ માસિક પત્રિકામાં સંસ્કૃત શીખવાડવાનાં પાઠ, હિન્દી અનુવાદ સહિત બાલકથાઓ, શબ્દાવલી વગેરેની સાથે

નિયમિતરૂપથી પ્રકાશિત થાય છે. ત્રિમાસિક પત્રિકાઓની પ્રકૃત્તિ અધિકતર શોધાત્મક તથા સર્જનાત્મક સાહિત્યની હોય છે.

ઘણી મોટી સંખ્યામાં નિકળીરહેલી ત્રિમાસિક પત્રિકાઓમાં સ્વાયત્તશાલી સંસ્થાઓની અર્વાચીન સંસ્કૃતમ્ (દિલ્હી), વિશ્વભાષા (બનારસ), વિશ્વ સંસ્કૃતમ્ (હોશિયારપુર), ગુજ્જરવ (અહમદનગર), સંગમની (ઈલાહાબાદ), સંવિદ્ (મુંબઈ), વ્રજગંધા (મથુરા), લોકસંસ્કૃતમ્ (પોંડિચેરી) વગેરે તો પ્રખ્યાત છે જ. અકાદમીઓ અને વિશ્વવિદ્યાલયોની મુખ્યપત્રિકાઓનાં રૂપમાં સ્વરમંગલા (રાજસ્થાન સંસ્કૃત અકાદમી), સંસ્કૃત મંજરી (દિલ્હી સંસ્કૃત અકાદમી), દૂર્વા (મધ્યપ્રદેશ સંસ્કૃત અકાદમી), સાગરિકા અને પ્રખ્યા (સાગર વિશ્વવિદ્યાલય) સારસ્વતી સુષમા (સંપૂર્ણાનંદ સંસ્કૃતવિદ્યાલય, બનારસ), શોધપ્રભા (લાલબહાદુરશાસ્ત્રી સંસ્કૃત વિદ્યાપીઠ, માનિત વિશ્વ વિદ્યાલય દિલ્હી), અક્ષરા તથા વયમ્ (રાજસ્થાન સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યાલય, જયપુર) વગેરે પણ પોતાનું સ્તર બનાવી રાખેલ છે. એમાં શોધલેખ વધારે હોય છે, પરંતુ સર્જનાત્મક સામગ્રી, સંસ્કૃત સમાચાર વગેરે પણ સામેલ હોય છે.

શોધપત્રિકાઓનાં રૂપમાં તો અનેક ષડ્માસિક પત્રિકાઓ પણ વર્ષોથી પ્રસિદ્ધ થાય છે. જેમાં કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમીની 'સંસ્કૃત પ્રતિભા' સર્જનાત્મક રહી છે. રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃત સંસ્થાનની 'સંસ્કૃત વિમર્શ:' ઉત્તરપ્રદેશ સંસ્કૃત સંસ્થાનની પરિશીલનમ્, લાલબહાદુરશાસ્ત્રી રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃત વિદ્યાપીઠ (માનિત વિશ્વવિદ્યાલય) દિલ્હીની શોધપ્રભા, હિમાચલ પ્રદેશ અકાદમીની શ્યામલા, રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃત સંસ્થાન જયપુરની જયંતી વગેરે અકાદમીઓ અથવા તો વિશ્વવિદ્યાલયોની શોધપત્રિકાઓ છે. ઇંદસ્વતી (કર્ણાટક), ભારતીમંદાર (કાનપુર) વગેરે સ્વાયત્તસેવી સંસ્થાઓની પત્રિકાઓ છે. શોધપત્રિકાઓથી અતિરિકત છમાસિક પત્રિકાઓમાં બે પત્રિકાઓ એવી પણ છે જેને જીવતા-જાગતો અજૂબો કહેવામાં આવે છે. એમાં એક તો ગુજરાતમાંથી નિકળતી નંદનવનકલ્પતરુ જે વિરકત જૈન મુનિઓનું પ્રકાશન છે. પરંતુ એમાં વ્યંગ્ય વિનોદ અને

અન્ય સર્જનાત્મક સામગ્રી કેવળ સંસ્કૃતમાં નહિ પરંતુ પ્રાકૃતભાષામાં પણ છપાય છે. અલ્હાબાદથી નિકળતી બીજી પત્રિકા છે. દૃક્ જે કેવળ સંસ્કૃતની પત્રિકા ન રહેતા વધારે પડતી હિન્દી માધ્યમમાં સામગ્રી આપે છે. પરંતુ જેમાં ફક્ત સંસ્કૃત પ્રકાશનોની સમીક્ષા જ નિકળે છે, સર્જનાત્મક અન્ય સામગ્રી નહિ. હિન્દીમાં પણ જ્યારે સમીક્ષા પત્રિકાઓ ચિરંજીવી નહિ બનતી, સંસ્કૃતની આ સમીક્ષા પત્રિકા ૧૯૯૯ થી બરાબર નિકળી રહી છે. જેને જોઈને જ એ અંદાજ આવી જાય છે કે આજ ભારતમાં અને બહાર પણ સંસ્કૃતમાં કેટલી ભારી મોટી સંખ્યામાં પ્રકાશિત થઈ રહી છે જેની સમીક્ષા એમાં છપાય છે.

સંસ્કૃતની પત્ર-પત્રિકાઓની આ નાની એવી ઝલક એ વાતનો અહેસાસ કરાવે છે કે આ પ્રાચીનભાષામાં પણ પત્રકારિતા કેવી રીતે વિકાસ પામી રહી છે. સંસ્કૃતમાં આકાશવાણીથી દરરોજ બે વખત પ્રસારિત થતા તથા દૂરદર્શનથી દરરોજ એક વખત પ્રસારિત થતા સમાચાર બુલેટીન એ અહેસાસ કરાવી જાય છે કે સંસ્કૃતભાષા ન કેવળ પ્રિન્ટ મિડીયાનાં મુદ્રિત સમાચારો અને વિચારોનું માધ્યમ બની શકે છે, પરંતુ દ્રશ્ય-શ્રવ્ય સમાચારોનું માધ્યમ પણ બની શકે છે. સંસ્કૃત એક જીવતી જાગતી આધુનિક ભાષા છે. એનું એક પ્રમાણ એપણ હતું કે મુંબઈથી લગભગ અડધી સદી પહેલાં 'બાલ સંસ્કૃતમ્' નામનું સંસ્કૃત માસિક પત્ર બાળકો માટે નિકળતું હતું. પંડિત રામસ્વરૂપ શાસ્ત્રી એનાં સંસ્થાપક-સંપાદક હતા. એમાં ચિત્ર, કાર્ટૂન, નર્સરી, રાઈમ્સ, લઘૂકથાઓ વગેરે બાલપાઠ્ય સામગ્રી સરળ સંસ્કૃતમાં છાપવામાં આવતી હતી. એ પણ કાંઈ ઓછું આશ્ચર્યજનક નથી. દક્ષિણભારતથી નિકળતા બાલસાહિત્યનાં સુપ્રસિદ્ધ માસિક 'ચંદામામા' નો સંસ્કૃત અનુવાદ પ્રસ્તુત કરીને પ્રકાશિત થનારું સંસ્કૃત બાલમાસિક ચંદામામા એક દીર્ઘજીવી પત્રિકા સિદ્ધ થઈ છે. જે ભાષાઓમાં અનુદિત થઈને આ પત્રિકા નિકળે છે એમાં ગણ્યીગાંઠી ભાષાઓમાં સંસ્કૃત પણ છે એ શું સુખદ આશ્ચર્ય નથી ?^૨

ગુજરાતમાં સંસ્કૃતપત્રકારિતાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ એ સંદર્ભમાં

સૌથી પ્રથમ તો આપણે તેને ત્રણ તબક્કામાં વિભાજીત કરીએ તો સૌથી પહેલા સ્વતંત્રતા પહેલાની પત્રકારિતા, સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કર્યા પછીની પત્રકારિતા અને આધુનિક સંસ્કૃત પત્રકારિતા એમ ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય. તેનાથી સંસ્કૃત પત્રકારિતાની વિકાસયાત્રા કેવી છે તે આપણે સરળતાથી જાણી શકીએ.

વૈજ્ઞાનિક આવિષ્કારોની સાથે સંખ્યાને કારણે માનવજીવનમાં મોટું પરિવર્તન આવ્યું. કાગળ, મુદ્રણ અને યંત્રનાં આવિષ્કારથી પુસ્તકો અને પત્ર-પત્રિકાઓનું મુદ્રણ અને પ્રકાશન સરળતા ભર્યું થઈ ગયું. આપણે જાણીએ છીએ તેમ માનવ હર્મેશા નવીનતા શોધતો હોય છે. નવીન તથ્યો, નવીન ઘટનાઓને જાણવા માટે સદા ઉત્સુક હોય છે. પ્રશાસન, લોકતંત્ર હોય કે રાજતંત્ર હોય પોતાના નાગરિકોને સૂચના અને જ્ઞાન માટે ઉદ્ઘોષણ કરતું હોય છે. ઉદ્ઘોષણ, સંદેશ વગેરે લખીને પત્રો વગેરે દ્વારા મોકલે છે. રામચરિત માનસમાં ગૌસ્વામી તુલસીદાસે વર્ણન કર્યું છે કે રાજા દશરથનાં મૃત્યુ પછી કુમાર ભરત માટે સમાચાર જાણવા માટે દૂતો મોકલ્યા હતા.

દૂત બોલાઈ બહુરિ અસ ભાષા ।

ધાવહુ બેગિ ભરત પહિં જાહૂ ।

નૃપ સુધિ કાહૂ કટહુ જનિ કાહૂ ।

સુનિ મુનિ આયસુ ધાવન ધાણ ।

ચલે બેગ બર વાર્જિ લજાણ ।

(અયોધ્યા કાણ્ડ - દોહા - ૧૫૭)

આજ પ્રમાણે મેઘદૂત નામે ખંડકાવ્ય તો સુપ્રસિદ્ધ જ છે કે જેનાં વિષયમાં બધા લોકો જાણે છે કે મહાકવિ કાલિદાસે પોતાની અદ્ભુત શૈલીમાં યક્ષનો વિરહ સંદેશ મોકલવા માટે મેઘ પાસે યાચના કરી હતી. અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ નામનાં નાટકમાં પણ શકુન્તલા પોતાનાં મનમાં રહેલા ભાવને પ્રગટ કરવા માટે રાજા દુષ્યન્તને ઉદ્દેશીને એક પત્ર લખે છે. પહેલા ભારતમાં અન્ય જગ્યાએ સમાચાર મોકલવા માટે દૂત, ચર, ભાટ જેવા અન્ય લોકો

કાર્યરત હતા. જગતમાં જુદી જુદી ભાષાઓમાં પત્રકારિતાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ ધીમે ધીમે થયો હતો. પરંતુ સંસ્કૃત પત્રકારિતા માટે સ્થિતિ કંઈક ભિન્ન હતી.

આ દેવવાણી પ્રાચીન ભાષા પૂર્ણ ગણિતાત્મક અને વૈજ્ઞાનિક ભાષા છે. આથી સંસ્કૃત ભાષાની પ્રકૃત્તિને જાણવા માટે ભાષા વિજ્ઞાનિકોએ વૈદિક સંસ્કૃત અને લૌકિકસંસ્કૃત એમ બે પ્રકારે વિભાજન કર્યું છે. આ રીતે વૈદિક અને લૌકિક સંસ્કૃતમાં વાર્તાહરણ, સમાચાર પ્રેષણ, સંવાદ સંગ્રહ, ઉદ્ઘોષણા-વિજ્ઞાપન, સંધિહસ્તાક્ષર અંકન, પત્રોનું મુદ્રણ - તેનું પ્રમાણીકરણ વગેરે વિષયો જોવા મળે છે. સમ્રાટ અશોકે દીવાલોમાં, ગુફાઓમાં, શિલાઓમાં અને પત્થરોમાં સર્વજનનાં હિત માટે સૂચનાઓ અંકિત કરી હતી. આમ જ અનુક્રમે આધુનિકી સંસ્કૃતપત્રિકારિતા ઉદ્ભવી છે. સંસ્કૃતપત્રકારિતા ધીમે ધીમે સમૃદ્ધ બનતી જાય છે અને વર્તમાન સમયમાં પોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન સ્થાપિત કરી રહી છે.

સંસ્કૃત પત્રકારિતાની વિશિષ્ટ પરંપરા જોવા મળે છે. કેટલાંક પત્ર પત્રિકાઓનું લક્ષ્ય હોય છે કે જુદી જુદી ઘટનાઓનું અથવા લોકોનાં વૈવિધ્યપૂર્ણ સમાચારોનું પ્રકાશન અને ઉપસ્થાપન. વિશ્વ ઇતિહાસમાં સારી રીતે ઉલ્લેખ છે કે સર્વપ્રથમ 'મોસોપોટોમિયા' - પ્રદેશનાં રાજા ડેરિયસે પોતાની સૂચનાનાં પ્રસારણ માટે શિલાઓમાં લેખો છાપ્યાં હતા - કંડાર્યાં હતા. ભારતમાં પણ સમ્રાટઅશોકે ગુફાઓમાં, શિલાઓમાં, પત્થરનાં સ્તંભોમાં પોતાની સૂચના કંડારીને સર્વજન હિત માટે પ્રસારિત કરી હતી. આમ તામ્રપત્રોમાં, તાડપત્રોમાં અને વસ્ત્રોમાં અનેક પ્રકારનાં લેખો લખેલા મળે છે. તેની જગ્યાએ હવે પત્રકારિતાનાં આધુનિક સ્વરૂપમાં પત્ર-પત્રિકાઓએ પોતાનું સ્થાન ગ્રહણ કર્યું છે.

આજે વર્તમાન સમયમાં દેશનાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રાન્તોમાંથી ઘણા મોટા પ્રમાણમાં સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓ નિકળે છે જેમાં ગુજરાત રાજ્ય પણ એક એવું રાજ્ય છે કે તેમાંથી અનેક પત્ર-પત્રિકાઓ હાલ પણ પ્રકાશિત થાય છે અને પહેલા ભૂતકાળમાં તેનું પ્રકાશન થતું હતું.

ઈ.સ. ૧૯૩૧ માં ગુજરાતમાંથી હીરાલાલ શાસ્ત્રી-પંચોલી અને હરિશંકરશાસ્ત્રીનાં સંપાદકપણા નીચે 'શ્રીપીયૂષ' નામે માસિક સંસ્કૃત પત્રિકા શરૂ થઈ હતી.

'ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી' ની મુખ્યશાખા મુંબઈમાં કાર્યરત છે. માનવકલ્યાણઅર્થે ઉપયોગી જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો અને કેળવણીનો પ્રસાર કરવો તથા જ્ઞાનની સર્વશાખાઓમાં થતા સંશોધનોને આગળ વધારવાનાં ઉદ્દેશથી આ સંસ્થા કાર્યરત છે.

ગુજરાતમાં આ કાર્યનો પ્રારંભ થાય અને વિકસે તે ઉદ્દેશથી તા. ૧૨-૦૩-૧૯૬૧ નાં રોજ અમદાવાદમાં તેની શાખા શરૂ કરવામાં આવી. તે સમયનાં ગુજરાતનાં મુખ્યમંત્રી ડૉ. જીવરાજ મહેતા, પ્રોફેસરશ્રી સી. એન. વકીલ, શ્રી હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા તથા શ્રી પોપટલાલ જી. શાહનો આ સંસ્થાની સ્થાપનામાં મૂલ્યવાન ફાળો હતો.

મુંબઈમાં ઈ.સ. ૧૯૩૬ માં આ મંડળ અને સોસાયટીની સ્થાપના સ્વ. પોપટલાલ શાહની પ્રેરણાથી અને હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા તથા અન્ય પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓનાં સહકાર અને ઉત્સાહથી થઈ. ત્યારબાદ પ્રોફેસર સી. એન. વકીલનાં ઉત્સાહથી આ મંડળનું ત્રૈમાસિક ઈ.સ. ૧૯૩૯ નાં ઓક્ટોબરમાં ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજીની જયંતિનાં ઉત્સવ પ્રસંગે શરૂ કરવામાં આવ્યું. અને તેમાં સંશોધનનાં વિષયોમાં વિદ્વતા અને અન્વેષણથી ભરેલા લેખોનો સમાવેશ કરવામાં આવતો.

ઈ.સ. ૧૯૪૦ માં 'વેદસંદેશ' નામે સંસ્કૃત પત્રિકાનો પ્રારંભ થયો હતો. પદ્મભૂષણ પંડિત શ્રી દામોદર સાતવળેકરજીનું ગુજરાતમાં અને ખાસ કરીને સંસ્કૃતનાં વિદ્વાનોમાં એક મોટું નામ હતું. તેઓ આજીવન સંસ્કૃત સેવામાં રચ્યાપરચ્યા રહ્યા હતા. સંસ્કૃતભાષાનાં પ્રચાર, પ્રસાર અને વિકાસ માટે શ્રી સાતવળેકરજીએ કિલ્લાપારડી, જિલ્લો વલસાડમાં સ્વાધ્યાય મંડળ નામે એક સંસ્થા શરૂ કરેલી. તેમણે વેદનાં પ્રચાર અને પ્રસાર માટે 'વેદસંદેશ' નામે એક માસિક પત્રિકા શરૂ કરી હતી. તેનાં મુખ્ય સંપાદક તરીકે ડૉ. નરેશ ભટ્ટ કે જેઓ સંસ્કૃતનાં એક સારા તજજ્ઞ હતા. વેદનાં

પ્રચાર અને પ્રસારમાં આ શોધપત્રિકાનું યોગદાન સવિશેષ રહ્યું છે. પંડિત સાતવળેકરજી ૧૦૧ વર્ષ જેટલું લાંબુ આયુષ્ય ભોગવ્યું ત્યાં સુધી આ પત્રિકા પ્રગટ થતી રહી. હાલમાં પણ તેનું પ્રકાશન સતત ચાલુ છે.

ઈ.સ. ૧૯૪૮ માં એમ. એન. કોલેજ, વિસનગર, જિ. મહેસાણાનાં સંસ્કૃત વિભાગ દ્વારા 'માણિક્યમ્' નામે પત્રિકા બહાર પાડવામાં આવી હતી. માર્ચ ૧૯૪૮ માં આ પત્રિકાનાં પ્રથમ અંકનું પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું હતું. ઈ.સ. ૧૯૪૮ થી શરૂ કરીને ઈ.સ. ૧૯૭૭ સુધીનાં ત્રીસ વર્ષનાં લાંબા સમય સુધી નિયમિતપણે આ શોધપત્રિકા સતત પ્રકાશિત થતી રહી. આનું સ્વરૂપ વાર્ષિક પ્રકારનું છે. ૧૯૭૭ પછી તેનાં પ્રકાશનમાં અવરોધ ઉભો થયો હતો. ત્યારબાદ ઈ.સ. ૧૯૯૬ માં ફરીવાર વાર્ષિક અંક પ્રગટ થયો હતો અને છેલ્લે ૨૦૦૭-૦૮ માં અંક બહાર પડ્યો હતો આ પત્રિકા અનિયમિતરૂપે પ્રકાશિત થાય છે.

શ્રી દ્વારકાધિશ સંસ્કૃત એકેડેમી એન્ડ ઈન્ડોલોજીકલ રીસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યુટ, દ્વારકામાંથી ઈ.સ. ૧૯૬૦ માં 'પ્રદીપ' નામે સંશોધન પત્રિકા શરૂ થઈ હતી. તેનું સ્વરૂપ વાર્ષિક પ્રકારનું છે. આ સંસ્થાની સ્થાપના જુલાઈ ૧૯૬૦ માં થઈ ત્યારથી આ શોધપત્રિકા સતત પ્રગટ થાય છે. પ્રારંભમાં તેનું નામ 'પ્રદીપ' હતું પરંતુ પાછળથી શારદાપીઠપ્રદીપ રાખવામાં આવેલ હતું. આ પત્રિકામાં ચારેય ભાષામાં લેખો પ્રકાશિત થાય છે. વર્તમાનમાં આ પત્રિકાનાં મુખ્ય સંપાદક તરીકે ડૉ. જયપ્રકાશ નારાયણ દ્વિવેદી છે. અકાદમીનાં નિયામકશ્રી હોદ્દાની રૂએ મુખ્ય સંપાદક ગણાય છે.

ગુજરાતમાં મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, બરોડા એ શિક્ષણનાં ક્ષેત્રે આગળ પડતું નામ ધરાવે છે. તેમાં સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય, એમ. એસ. યુનિવર્સિટી બરોડા દ્વારા 'સુરભારતી' નામે એક પત્રિકા બહાર પડે છે. તેનો પ્રારંભ ઈ.સ. ૧૯૬૨ થી થયેલ છે અને આજ સુધી અબાધગતિથી વાર્ષિક સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. આ પત્રિકાએ પોતાનાં પ્રકાશનનાં ૫૦ વર્ષ પૂર્ણ કર્યાં છે. આ શોધપત્રિકાએ માત્ર ગુજરાતમાં જ નહિ પરંતુ રાષ્ટ્ર લેવલે

પોતાની એક ઓળખ ઉભી કરી છે. તેના સંપાદક હોદ્દાની રૂએ વિદ્યાલયનાં આચાર્ય ખિરાજમાન હોય છે. જ્યારે સહસંપાદક તરીકે વિદ્યાલયનાં અન્ય વિદ્વાનો પોતાની સેવા આપે છે. આ શોધપત્રિકામાં રામાયણ, મહાભારત, ભગવતગીતા, ઉપનિષદ, આગમ પરિચય, વાસ્તુવિદ્યા, કાવ્યશાસ્ત્ર, રાષ્ટ્રભાવના, શિક્ષણનું વ્યાપીકરણ વગેરે વિષયોને લગતા સંશોધનલેખો સંસ્કૃત ભાષામાં લખાય છે અને પ્રકાશિત થાય છે. આમ આ ‘સુરભારતી’ પત્રિકા સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ઉદ્ભવનાં પાયામાં રહેલી છે. સંસ્કૃત પત્રકારિતાને ક્ષેત્રે તેનું યોગદાન અવિસ્મરણીય રહ્યું છે. સંસ્કૃત ભાષામાં જ પ્રકાશિત થતી આ પત્રિકા કદાચ ગુજરાતમાં પ્રથમ જ હશે એમ આપણે માની શકીએ છીએ.

પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, એમ. એસ. યુનિવર્સિટી ખરોડામાંથી ‘સ્વાધ્યાય’ શોધપત્રિકા ઈ.સ. ૧૯૬૩ થી સતત પ્રકાશિત થાય છે. તે ત્રિમાસિક રૂપે પ્રકાશિત થાય છે. ઈ.સ. ૧૯૨૭ માં પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરની સ્થાપના થઈ અને ઈ.સ. ૧૯૪૯ માં સ્થાપિત મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીની સાથે અત્યારે આ સંલગ્ન છે. પ્રાચ્યવિદ્યા વિષયક સંશોધન તેમજ પ્રકાશનક્ષેત્રમાં આ સંસ્થાનું પ્રદાન આંતરરાષ્ટ્રીય મૂલ્ય ધરાવે છે. પુનાની B.O.R.I. મહાભારતની સમીક્ષિત આવૃત્તિનાં સિદ્ધાંત અનુસાર પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરે ‘રામાયણ’ ની સમીક્ષિત આવૃત્તિ કુલ ૭ ભાગોમાં પ્રકાશિત કરી છે. અખિલવિશ્વ માટે આ અતિમૂલ્યવાન તેમજ ઉપાદેય કાર્ય છે. ગુજરાત રાજ્યમાં સંશોધન, પ્રકાશનનાં ક્ષેત્રમાં એમ. એસ. યુનિવર્સિટીનું આગવું પ્રદાન છે. ગુજરાત પ્રદેશમાં એમાં પણ ખાસ કરીને - વડોદરામાં ગુજરાત સંશોધન સ્વાધ્યાયનું પ્રમુખ ત્રિમાસિક ‘સ્વાધ્યાય’ આ પ્રદેશનાં ઉચ્ચવિદ્યાકીય ક્ષેત્રે પોતાની વિશિષ્ટ સેવા આપે છે. વિક્રમ સંવત ૨૦૧૯ દીપોત્સવી (ઓક્ટોબર - ૧૯૬૩) નાં શુભ અવસરે સુપ્રસિદ્ધ ભાષાશાસ્ત્રી, વિવેચક, પ્રાચીનગ્રંથોનાં વિદગ્ધ સંપાદક, સંશોધક અને ઇતિહાસવિદ્ પ્રાધ્યાપક ડૉ. ભોગીલાલ જયચંદભાઈ સાંડેસરા એ ગુજરાતમાં સંશોધન - સામયિક પ્રકાશનક્ષેત્રે અને ઉચ્ચ કેળવણીનાં ક્ષેત્રે જ્ઞાનમય

પ્રદીપ પ્રગટાવી એક વિશિષ્ટ પહેલ કરી હતી. વૈજ્ઞાનિક અભિગમ અને સંશોધન પ્રવૃત્તિ નવા યુગનાં પ્રદાનો હતા.

સ્વાધ્યાય પત્રિકામાં પહેલા લેખો અંગ્રેજીમાં લખાતા હતા. આ સૌનો લાભ ગુજરાતની પ્રજાનાં વિવિધ સ્તરનાં લોકોને મળે તે હેતુથી ભાષાંતર શાખાની સ્થાપના કરી હતી. તેનાં અન્વયે પ્રકાશિત થયેલાં ગ્રંથો અનન્ય સેવા બજાવી રહ્યાં છે. આ લોકસંગ્રાહક કાર્યની તર્કસંગત વિકાસ પ્રક્રિયાનાં આગળનાં તબક્કારૂપ ગણાવી શકાય, એવી સંકલ્પના સાથે ‘સ્વાધ્યાય’ ત્રિમાસિકની શરૂઆત કરવામાં આવી હતી. આનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય એ જ હતો કે વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણનો વિકાસ અને સંશોધન વૃત્તિ ફક્ત એક વિષય પુરતી સીમિત ન રહેતાં, પરંતુ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, જૂની અને અર્વાચીન ગુજરાતી, ઉર્દૂ, અરબી, ફારસી, અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર, શિલ્પશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોમાં પણ વ્યાપે અને તે તે વિષયોનાં પ્રાધ્યાપકો અને શિક્ષકોમાં સમીક્ષાત્મક શોધવૃત્તિ ખીલે એ હેતુ ‘સ્વાધ્યાય’ નાં પ્રકાશન પાછળ રહેલો હતો. ગુજરાતમાં થતાં સંશોધન અંગે કોઈ અહેવાલ તૈયાર કરવાનો આવે તો ‘સ્વાધ્યાય’ નું પ્રદાન અનિવાર્યપણે ગણતરીમાં લેવું પડે એવું પ્રાણવાન અને બલિષ્ઠ એનું વ્યક્તિત્વ છે. આવા જીવંત વ્યક્તિત્વનાં ઘડતરમાં વિદ્વાનો, સારસ્વતો, પ્રાધ્યાપકો, લેખકો, સંશોધકો, આલોચકો, અવલોકનકારો, સહૃદય વાંચકો અને પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિરનાં સંશોધન અધિકારીઓ, પ્રકાશન પ્રક્રિયામાં સહાયભૂત થનારા અનેક કર્મચારીઓનો સક્રિય ફાળો નોંધપાત્ર છે. આ બધાનાં નિરંતર પ્રયત્નોથી ગુજરાતનાં સંશોધન-પ્રકાશન ક્ષેત્રે એણે વિશિષ્ટ આ કેડી રચી છે. આ કેડી આ પ્રદેશનાં ખૂણે ખૂણે પહોંચી છે. જે દિનપ્રતિદિન પોતાના પરિઘનો વિસ્તાર સાધતુ જાય છે. આમ સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રે એમ. એસ. યુનિ. એ પહેલા કદમ માંડ્યા છે. જેમાં સુરભારતી અને સ્વાધ્યાય આ બંને પત્રિકાઓએ પોતાનું વિશિષ્ટ યોગદાન આપ્યું છે.

સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળમાં દેશભરમાં સંસ્કૃતનાં પારંપારિક અને વિદેશીય વિવિધ સ્વરૂપોને આવરી લેતી જે સંસ્કૃત રચનાઓ થવા લાગી, તેમાં

ગુજરાતે પણ પોતાનું યોગદાન આપેલું છે. આ રચનાઓને વ્યાપક વાચક વર્ગ મળી રહે અને રચયિતાઓને પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન મળે તથા પ્રકાશક સંસ્થાશ્રી બૃહદગુજરાતસંસ્કૃતપરિષદની પ્રવૃત્તિઓને પણ પ્રકાશિત કરી શકાય એવા ઉદ્દેશોનાં ઉદાત્ત સંકલ્પથી અમદાવાદમાં ઇ.સ. ૧૯૪૬ થી કાર્યરત શ્રી બૃહદગુજરાતસંસ્કૃતપરિષદે સંસ્કૃત મુખપત્ર પ્રકાશિત કરવાનો સ્તુત્ય નિર્ણય કર્યો અને ઇ.સ. ૧૯૬૪ નાં એપ્રિલ માસમાં તેનો પ્રથમ અંક ‘ઋતમ્ભરમ’ નામે પ્રગટ થયો. આ શોધપત્રિકા ત્રિમાસિક રૂપે પ્રગટ થાય છે. ઇ.સ. ૧૯૬૫ થી આ શોધપત્રિકાનું નામ બદલીને ‘સામ્મનસ્યમ્’ રાખવામાં આવ્યું. તેનાં મુખ્ય સંપાદક ઋષિરાજ અગ્નિહોત્રી હતા. ત્યારબાદ પ્રો. વાસુદેવ પાઠકે મુખ્ય સંપાદકની ભૂમિકા ઘણા વર્ષો સુધી નિભાવી હતી. આ સંસ્કૃત શોધપત્રિકાએ સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસમાં અમૂલ્ય યોગદાન આપેલું છે. ઇ.સ. ૧૯૬૪ થી પ્રકાશિત થતું આ મુખપત્ર અવિરત ગતિથી પ્રકાશિત થાય છે. આમ ધીમે ધીમે સંસ્કૃતપત્રકારિતાનો ઉદ્ભવ પણ થયો અને વિકાસની ગતિ પણ આગળ ચાલી.

વડોદરા શહેરની માફક અમદાવાદ શહેરમાં અને તેની આસપાસનાં વિસ્તારમાં સંસ્કૃત ભાષામાં સંશોધન, પ્રકાશનની કામગીરી સારા એવા પ્રમાણમાં થાય છે અને હાલમાં પણ થઈ રહી છે. અમદાવાદની પાસે સોલા ગામમાં છેલ્લા ચાલીશ વર્ષથી શ્રી કૃષ્ણ શંકર શાસ્ત્રીની પ્રેરણાથી ભાગવત વિદ્યાપીઠનું સર્જન થયું. વિદ્યાપીઠનાં વરતંતુ સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાં સંસ્કૃત આચાર્ય સુધીનાં વર્ગ ચાલે છે. વિદ્યાપીઠ દ્વારા સંસ્કૃત આઠ ટીકાઓ સહિત સંપૂર્ણ ‘ભાગવત’ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું છે. વલ્લભાચાર્ય કૃત ‘સુબોધિની’ ટીકા સહિત તૈયાર કરાઈ છે. ભાગવતની વાચના પણ પ્રકાશિત થઈ રહી છે. પીઠ દ્વારા સંસ્કૃત સંશોધન વિષયક અનેક યોજનાઓ બનાવી છે. ‘ભાગવતામૃતમ’ પત્રિકા ૧૯૭૦ થી માસિક રૂપે સતત પ્રકાશિત થાય છે. આ પત્રિકા પ્રકાશિત કરવા પાછળનો વિદ્યાપીઠનો મુખ્ય આશય આમ જન સમુદાયમાં અને સમાજમાં સંસ્કૃતિ, સંસ્કૃત ભાષા તેમજ સંપ્રદાયનો

વિકાસ થાય એ કેન્દ્ર સ્થાને રહેલ છે .

સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં વિકાસમાં જૈન સંપ્રદાયનું પણ આગવું યોગદાન છે . અમદાવાદ સ્થિત એલ. ડી. ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડોલોજી, નવરંગપુરા, અમદાવાદ દ્વારા 'સમ્બોધિ' નામે રિસર્ચ-જર્નલ એપ્રિલ ૧૯૭૨ થી પ્રકાશિત થાય છે . ૧૯૭૨ થી ૧૯૮૦ સુધી આ જર્નલ ત્રિમાસિકરૂપે પ્રકાશિત થયું હતું. ઇ.સ. ૧૯૮૧ થી તે વાર્ષિકરૂપે પ્રગટ થાય છે .

દુર્લભ પ્રાચીન હસ્તપ્રતો, ગ્રન્થો, કલાસાહિત્યનાં દુર્લભ નમૂનાઓ, સંદર્ભ ગ્રન્થો વગેરેનાં સંકલન-સંરક્ષણ-સંવર્ધન કરવાનાં તેમજ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત વગેરે ભાષા સાહિત્યનાં સંશોધનોને પ્રકાશિત કરવાનાં ઉમદા આશયથી સ્થપાયેલ આ સંસ્થાએ છેલ્લા પચાસેક વર્ષો દરમિયાન હસ્તપ્રત વિદ્યા અને પ્રાચ્ય વિદ્યાઓનાં અભ્યાસ-સંશોધન-પ્રકાશન ક્ષેત્રે મૂલ્યવાન પ્રદાન કરીને આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી છે .

ભારત સરકારનાં "Department of Culture" દ્વારા સંસ્થાની પસંદગી ગુજરાતમાં પડેલી હસ્તપ્રતોનાં સંકલન-સંવર્ધન-સૂચિકરણ પ્રકાશન માટેનાં "National Mission" નાં પ્રાદેશિક કેન્દ્ર તરીકે થઈ છે . જે ગુજરાત માટે ગૌરવની વાત છે . આ કાર્યક્રમ અંતર્ગત ૭૯૦૦ હસ્તપ્રતો નાં બે Catalogues પ્રકાશિત થઈ ગયા છે . અને ૧૬૦૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતોનું સૂચિકરણ કાર્ય પ્રગતિશીલ છે . ભારતીય વિદ્યાનાં જર્નલ્સમાં 'સમ્બોધિ' એક મહત્ત્વપૂર્ણ જર્નલ ગણાય છે . આ પત્રિકામાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી, અંગ્રેજી, હિન્દી વગેરે ભાષામાં લેખો પ્રકાશિત થાય છે . સંશોધન અને પ્રકાશનનાં ક્ષેત્રે આ સંસ્થાનું અને આ જર્નલનું મોટું યોગદાન છે .

સંસ્કૃત ભાષાનાં પ્રચાર, પ્રસાર અને વિકાસમાં લબ્ધપ્રતિષ્ઠિત આવી પીઠોનું અનેરું મહત્ત્વ છે . આવી પીઠો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રૂપે સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસમાં પાયો ખનતી હોય છે . ભુવનેશ્વરી પીઠ, ગોંડલ, જિલ્લો રાજકોટ દ્વારા દર મહિનાની પાંચમી તારીખે 'માતૃવાણી' નામે માસિક પત્રિકા પ્રસિદ્ધ કરે છે . આ પીઠ છેલ્લા ૩૫ વર્ષથી આ 'માતૃવાણી'

પત્રિકાનું નિયમિત રીતે પ્રકાશન કરે છે. ઈ.સ. ૧૯૭૫ થી સતત પ્રકાશિત થાય છે. ઓક્ટોબર ૨૦૧૦ સુધીમાં ૩૫૩ અંક પ્રગટ થયાં છે. પહેલા ત્રિમાસિક પછીથી હાલમાં માસિક રૂપે પ્રકાશિત થાય છે. આ આધ્યાત્મિક મેગેઝીન છે અને ગુજરાતીમાં બહાર પડે છે. પરંતુ તેનું કેન્દ્ર બિન્દુ સંસ્કૃત ભાષા છે. તેનાં મુખ્ય સંપાદક આચાર્યશ્રી ઘનશ્યામજી મહારાજ સતત પ્રેરણા આપી રહ્યાં છે. માનવીનાં મનને ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક વિચારો દ્વારા માનસિક શાંતિ પ્રાપ્ત થાય, મનમાં રહેલી મલિનતા દૂર થાય તેમજ નિર્મળતા આવે એવો શુભ ઉદ્દેશ્ય છે. આ પત્રિકામાં રામાયણ, મહાભારત, ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક, પૌરાણિક કથાઓ, દેવીભાગવતની કથાઓ, ગીતો, ગરબાઓ, સંસ્કૃત સુભાષિતો વગેરે વિષયોને આવરી લેતાં લેખો પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

આમ ગુજરાત પ્રદેશમાં જુદી જુદી સંસ્કૃત વિદ્યાલયો, મહા વિદ્યાલયો દ્વારા સંસ્કૃત લેખન, પ્રકાશનનાં ક્ષેત્રે ધીમી છતાં સચોટ કામગીરી ચાલી રહી છે. સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રે સંસ્કૃત વિદ્યાલયો ઉપરાંત પીઠોનું પણ અનેક યોગદાન રહ્યું છે.

૧૪૫ વર્ષ પુરાણી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી - જેનું બીજું નામ ગુજરાત વિદ્યાસભા દ્વારા સન ૧૯૪૬ માં પ્રસ્થાપિત ભોલાભાઈ જેશીંગભાઈ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન વર્ષોથી સંશોધન, લેખન અને પ્રકાશનનાં ક્ષેત્રમાં અગ્રેસર રહી છે. આ સંસ્થા દ્વારા ઈ.સ. ૧૯૮૪ થી 'સામીપ્યમ્' નામે ત્રિમાસિક સંશોધન પત્રિકા બહાર પાડે છે. સતત ૨૫ વર્ષથી આ શોધપત્રિકા નિયમિત રીતે પ્રકાશિત થાય છે. વિદ્યાભવન શોધ સંશોધન વિષયક સંસ્થા છે. સામીપ્યમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃત ભાષાને લગતા સંશોધન લેખો પ્રકાશિત થાય છે. આ સંશોધન લેખો રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાનાં હોય છે. આ સંસ્થા આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત સંસ્થા છે. કારણકે તેમાં વિદેશી લેખકોનાં લેખો પણ પ્રગટ કરવામાં આવે છે. સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસમાં આવી સંશોધન વિષયક સંસ્થાનોનો ફાળો અમૂલ્ય રહ્યો છે. મુખ્ય સંપાદક તરીકે વિદ્યાભવનાં

ડાયરેક્ટર હોદ્દાની રૂએ ગણવામાં આવે છે .

મહર્ષિ વેદવિજ્ઞાન અકાદમી, અમદાવાદ પણ આવી જ શોધક્ષેત્રમાં અગ્રેસર સંસ્થા છે . અકાદમી દ્વારા ઈ.સ. ૧૯૯૨ માં ‘સમામ્નાય’ નામે જર્નલ શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. આ શોધપત્રિકા વાર્ષિકરૂપે પ્રગટ કરવામાં આવે છે . સંસ્કૃત ભાષાનાં અને એમાં પણ ખાસ કરીને વેદવિદ્યાનાં પ્રચાર, પ્રસાર તેમજ વેદને લગતાં સંશોધનનાં હેતુથી ઈ.સ. ૧૯૮૦ માં શ્રી ઈશ્વરભાઈ જે . પટેલ દ્વારા આ સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. સંસ્થાનું પ્રકાશનનું ભારે મોટું કામ છે . સંસ્થાના પ્રકાશનોમાં સંસ્કૃત ગુજરાતી શાલેયકોશ, વેદપરિચય, સ્મૃતિપરિચય, વાયુપુરાણ, વૈદિક ગણિતશાસ્ત્ર વગેરે છે .

આ શોધપત્રિકામાં વેદ, પુરાણ, ઉપનિષદ, કર્મકાણ્ડ, સ્મૃતિ પરિચય વગેરેને લગતા સંસ્કૃત સંશોધનાત્મક લેખો પ્રગટ કરવામાં આવે છે . આ લેખો રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાનાં હોય છે . આ સંશોધન લેખો સંસ્કૃત, ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજીમાં પ્રગટ કરવામાં આવે છે .

ગુજરાત પ્રદેશમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રે - વિકાસમાં કેટલીક સ્વાયત્તસંસ્થાઓનું પણ યોગદાન વિશેષ રહ્યું છે . સંસ્કૃત પરિષદ અને સેવાભાવી સંસ્થાઓએ સંસ્કૃત પત્રિકાઓ પ્રકાશિત કરીને સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસમાં પોતાનું યોગદાન આપ્યું છે . આવી જ એક સંસ્થા એકલવ્ય એજ્યુકેશન ફાઉન્ડેશન, અમદાવાદમાં છે . જેનાં ચેરમેનશ્રી સુનિલભાઈ હાન્ડાનાં માર્ગદર્શન અને પ્રેરણાથી ડિસેમ્બર - ૨૦૦૫ થી ‘સંસ્કૃત સાંપ્રતમ્’ માસિક પત્રિકાનો પ્રારંભ કર્યો. આ શોધપત્રિકામાં સરળ અને લોકભોગ્ય સંસ્કૃત ભાષામાં લેખો પ્રકાશિત થાય છે . ઉત્તમ વિવેચકો અને ચિંતકોનાં વિવેચનાત્મક, ચિંતનાત્મક તેમજ સંશોધનાત્મક લેખો પ્રકાશિત થાય છે . આ પત્રિકા પાસે હાલમાં ૪૫૦ થી વધુ ગ્રાહકો છે . આ એકેડેમીની સ્થાપના જાન્યુઆરી ૨૦૦૬ માં થઈ, પરંતુ પત્રિકાનો પ્રારંભ ડિસેમ્બર ૨૦૦૫ થી થયો છે . પ્રકાશન નિયમિત રીતે થાય છે . આ પત્રિકા

મોટે ભાગે સંસ્કૃત ભાષામાં જ પ્રકાશિત થાય છે છતાં ક્યારેક અંગ્રેજી ભાષાનો પણ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

સંસ્કારની નગરી તરીકે પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત વડોદરા શહેરમાં સંસ્કૃત ભાષાનાં પ્રચાર, પ્રસાર, સંશોધન, લેખન અને પ્રકાશનનાં ક્ષેત્રે ઘણી સારી કામગીરી થાય છે. ગુજરાતમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસમાં એમ. એસ. યુનિવર્સિટી ખરોડાનો હિસ્સો ઘણો મોટો છે. છેલ્લા ઘણા વર્ષોથી ખરોડામાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસમાં લેખન, પ્રકાશન, સંપાદનમાં ઘણી સારી કામગીરી થઈ છે. ડૉ. પ્રકુલ પુરોહિતનાં મુખ્ય સંપાદનપણા નીચે એપ્રિલ-૨૦૦૬ થી 'દેવસાયુજયમ' નામે સંસ્કૃત માસિક પત્રિકાનો પ્રારંભ થયો. સંસ્કૃતવિદ્યાનાં ક્ષેત્રમાં વડોદરા શહેર 'છોટીકાશી' કે 'અપરવારાણસી' નામે ઓળખાતું. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વિદ્યાને પ્રોત્સાહન આપવાનાં ગાયકવાડ રાજવંશે અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે.

ગુજરાત સરકારની મંજૂરીથી અને કેન્દ્ર સરકારની સહાયથી ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૬ માં વેરાવળ ખાતે સોમનાથ સંસ્કૃત યુનિવર્સિટીનો વિધિવત પ્રારંભ થયો. યુનિવર્સિટીનું મુખપત્ર 'સોમજ્યોતિઃ' નાં પ્રથમ ત્રિમાસિક અંકનું વિમોચન ઓગસ્ટ ૨૦૦૮ માં પ્રસિદ્ધ કથાકાર શ્રી રમેશભાઈ ઓઝાનાં વરદ હસ્તે થયું. જેનાં મુખ્ય સંપાદક ડૉ. નરેન્દ્રકુમાર પંડ્યા છે. આ મુખપત્રનાં પ્રકાશક કુલસચિવશ્રી, શ્રી સોમનાથ સંસ્કૃત યુનિ. વેરાવળ છે. આ પત્રિકાનાં પ્રકાશનમાં ક્યારેક અનિયમિતતા પણ પ્રવર્તે છે. આ પત્રિકામાં સાહિત્ય, વેદ, ધર્મશાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, રામાયણ, મહાભારત, ભગવદ ગીતા, દર્શનશાસ્ત્ર, કર્મકાંડ, સમાજ, સંસ્કૃતિ વગેરે વિષયો ઉપર લેખો પ્રકાશિત થાય છે. આ મુખપત્રનાં માધ્યમથી યુનિવર્સિટીનું તાદૃશ ચિત્ર જોવા મળે છે.

નિર્માણ ફાઉન્ડેશન દ્વારા તા. ૦૩-૦૪-૦૯ નાં રોજ વેદ વ્યાસંગ નામે માસિક પત્રિકાનો રામનવમીનાં દિવસે પ્રારંભ કરવામાં આવેલ છે. એમ. એસ. યુનિ. નાં સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાંથી આ શોધપત્રિકા નિયમિત રીતે પ્રકાશિત થાય છે. ઇ.સ. ૧૯૯૪ માં નિર્માણ ફાઉન્ડેશનની સ્થાપના

ઉચ્ચ વિચારશીલ અને વિદ્યાપ્રેમી શ્રી છોટાલાલ રણછોડજી પારેખની અંતઃસ્ફુરિત પ્રેરણાથી થઈ હતી.

આ શોધપત્રિકામાં ખાસ કરીને ઋગ્વેદનાં પ્રસિદ્ધ સૂક્તોનાં મંત્રો, તેમનો પદપાઠ, શબ્દે શબ્દનો અર્થ ટુંકમાં ભાવાર્થ સાથે આસ્વાદ કરાવતા લેખો તેમજ વેદનાં છ અંગો અને એમનાં ગ્રંથોનો સામાન્ય પરિચય આપતા, એનાં અર્થઘટનમાં એમનો કેવી રીતે ઉપયોગ થાય છે વગેરે રસપ્રદ વિવેચન કરતા લેખો પ્રકાશિત થાય છે. આ ઉપરાંત રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો, ઉપપુરાણોમાં વેદનાં મંત્ર, સૂક્ત, આખ્યાન, તત્ત્વજ્ઞાન કે ગૂઢ રહસ્યોનો અર્થવિસ્તાર વિશે સુંદર લેખો પ્રકાશિત થાય છે. આ શોધપત્રિકાનાં હાલના પ્રધાન સંપાદક પ્રો. મુકુન્દ વાડેકર કે જેઓ પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરનાં નિયામક છે તે પોતાનું યોગદાન આપી રહ્યા છે.

એમ. એસ. યુનિ. ખરોડાનાં સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાંથી આ શોધપત્રિકા દર મહિને પ્રગટ થાય છે. વિશ્વનાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનાં વિવિધક્ષેત્રને પોતાનામાં સમાવવાવાળી દેવવાણી સંસ્કૃત ભાષાની શ્રેષ્ઠતા સ્વયંસિદ્ધ છે. સમાજને આદર્શ તેમજ શ્રેષ્ઠ દિશામાં લઈ જવાવાળા સંસ્કૃત સાહિત્યનો પ્રભાવ ભારતીય સમાજ તેમજ સંસ્કૃતિમાં આજે પણ વિદ્યમાન તેમજ પ્રવહમાન છે. સંસ્કૃત ભાષા પોતાની અત્યંત વૈજ્ઞાનિક પ્રણાલીનાં કારણે દુનિયાનાં સમસ્ત જ્ઞાન-વિજ્ઞાનને સાધારણ ભાષામાં પ્રસ્તુત કરવાવાળી એક માત્ર ભાષા છે. આવા શુભ આશયને ચિત્તમાં પ્રસ્થાપિત કરીને ડૉ. પ્રફુલ પુરોહિતે એક જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. ગુજરાતમાં પ્રથમવાર વડોદરા શહેરમાંથી સંસ્કારની ભાષા સંસ્કૃતમાં દૈનિકપત્રનો પ્રારંભ એપ્રિલ-૨૦૧૦ માં કર્યો. સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસમાં શ્રી પુરોહિતે એક નવા કદમનો શુભારંભ કર્યો. આ સંસ્કૃત દૈનિકપત્ર ગુજરાતમાં સૌપ્રથમવાર વડોદરામાંથી શરૂ થયું. સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં વિકાસમાં સંસ્કૃત દૈનિકપત્રએ પ્રગતિનું એક વધુ મોરપિચ્છ ઉમેર્યું છે. આ દૈનિકપત્રમાં ગુજરાત ઉપરાંત દેશનાં અન્ય પ્રાંતોનાં સમાચાર પણ પ્રગટ કરવામાં આવે છે. મોટેભાગે દરેક ક્ષેત્રનાં સમાચારો આ દૈનિકમાં

પ્રગટ કરવામાં આવે છે. તેનું વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૫૦૦ (પાંચસો પુરા) રાખવામાં આવ્યું છે. ડૉ. પુરોહિતનાં આ કાર્યને ગુજરાતભરમાંથી સારો એવો પ્રતિસાદ સાંપડી રહ્યો છે.

ડૉ. દેવસિંહ બી. રાઠવા, અધ્યક્ષ - સંસ્કૃત વિભાગ, ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીનાં પ્રધાન સંપાદકપણા નીચે ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૧ થી ‘હેમપ્રભા’ નામનાં વાર્ષિક સંસ્કૃત જર્નલનો પ્રારંભ થયેલ છે. તેનું પબ્લિકેશન સંસ્કૃત વિભાગ, ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણમાંથી થાય છે.

આ ઉપરાંત હમણાં પ્રસ્થાન ફાઉન્ડેશન, જુનાગઢ દ્વારા અને રાજભાઈ કાથડનાં પ્રધાન સંપાદકપણા નીચે ઓક્ટોબર-૨૦૧૧ થી ‘સુરાષ્ટ્રીયા’ નામની છમાસિક પત્રિકાનો શુભારંભ કરવામાં આવેલ છે. આ પત્રિકાને I.S.S.N. નંબર પણ પ્રાપ્ત થયેલ છે. તેમજ તાજેતરમાં ડૉ. જિજ્ઞેશ ટાપરિયા - અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત વિભાગ, એમ. બી. કોલેજ ગોંડલનાં પ્રધાન સંપાદકપણા નીચે જૂન-૨૦૧૨ થી ‘રિસન્ટ થોટ’ નામનાં સંસ્કૃત જર્નલનો પ્રારંભ થયો છે. ડૉ. એસ. જે. ઝાલા તેના સહસંપાદક છે. તેનું પબ્લિકેશન ગોંડલથી થાય છે. આમ ગુજરાતમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાનો વિકાસ ધીમી ગતિએ પણ સારો એવો થયો છે.

☆ ગુજરાત પ્રદેશમાંથી પ્રકાશિત થતી સંસ્કૃત પત્રિકાઓ અને તત્સંબંધી વિવરણ :-

૧. શ્રીપીયૂષપત્રિકા :-

નડિયાદ (ગુજરાત) થી ઈ.સ. ૧૯૩૧માં આ પીયૂષપત્રિકાનાં પ્રકાશનનો પ્રારંભ થયો હતો. પત્રિકાનું પ્રકાશનસ્થળ શ્રીપીયૂષપત્રિકા કાર્યાલય, નડિયાદ હતું. આ પત્રિકાની વાર્ષિક કિંમત ત્રણ રૂપિયા હતી. આ પત્રિકા માસિકરૂપે પ્રગટ થતી હતી.

શ્રીપીયૂષપત્રિકા હીરાલાલશાસ્ત્રી પંચોલી અને હરિશંકરશાસ્ત્રીનાં સંપાદનપણા નીચે પ્રકાશિત થઈ હતી. એનાં પ્રકાશક હરિશંકરશાસ્ત્રી જ હતા. બીજા વર્ષથી સંપાદક અને પ્રકાશક હરિશંકરશાસ્ત્રી બની ગયા હતા. ગોસ્વામી અનિરુદ્ધાચાર્ય એનાં સંરક્ષક હતા.

શ્રીપીયૂષપત્રિકા દર્શનપ્રધાનપત્રિકા હતી. એમાં મીમાંસા, ન્યાય, સાંખ્ય, વેદાન્ત વગેરે દર્શનોનાં કેટલાંક પ્રમુખગ્રંથોનું પ્રકાશન થયું હતું. પત્રિકાનાં અંતિમ કેટલાંક પૃષ્ઠોમાં હિન્દીની રચનાઓ પણ પ્રગટ થતી હતી. પારમાર્થિક તત્વનાં જિજ્ઞાસુઓને માટે આ પત્રિકા ઉચ્ચકોટિની હતી.

વસંતરામશાસ્ત્રીનાં શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓનાં રંગીનચિત્રો એમાં અંકિત કરવામાં આવતાં હતાં. ચિત્રપ્રકાશનની દ્રષ્ટિથી આ નિરાલી પત્રિકા હતી. અનેક મનોરમ ચિત્રોનું પ્રકાશન પત્રિકામાં થયેલું છે. લગભગ ત્રણ વર્ષ પછી આ રમણીય પત્રિકાનું પ્રકાશન સ્થગિત થઈ ગયું હતું.

શ્રીપીયૂષપત્રિકાની ભાષા મધુર અને અલંકાર વિભૂષિત હતી. પત્રિકાનાં કેટલાંક અંકોમાં શોધનિબંધ પણ જોવા મળતા હતા. એનું મુદ્રણ ત્રુટિ રહિત હતું. આ પત્રિકા બત્રીસ પાનાની હતી. ‘યો વૈ ભૂમા તદમૃતં’ એ ઉપનિષદ વાક્યનાં પ્રકાશનની પછી દરેક અંકમાં નિમ્નલિખિત શ્લોક પ્રકાશિત થતો હતો. જે આ પ્રમાણે છે.

કાલદાવાનલજ્વાલાવલીઢાન્ સજ્જનાન્ સદા ।

શિશિરીકુરુતાત સર્વાન્ સૈષા પીયૂષપત્રિકા ॥

૨. Journal of the Gujarat Research Society :-

‘ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી’ ની મુખ્ય શાખા મુંબઈમાં કાર્યરત છે.

જેનાં ચેરમેન શ્રી કલ્લોલિનીબહેન હજરત છે. માનવકલ્યાણ અર્થે ઉપયોગી જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો અને કેળવણીનો પ્રસાર કરવો તથા જ્ઞાનની સર્વશાખાઓમાં થતા સંશોધનોને આગળ વધારવાના ઉદ્દેશથી આ સંસ્થા કાર્યરત છે.

ગુજરાતમાં આ કાર્યનો પ્રારંભ થાય અને વિકસે તે ઉદ્દેશથી ૧૨ મી માર્ચ ૧૯૬૧ નાં રોજ અમદાવાદમાં તેની શાખા શરૂ કરવામાં આવી. તે સમયનાં ગુજરાત રાજ્યનાં પ્રથમ મુખ્યમંત્રી ડૉ. જીવરાજ મહેતા, પ્રોફેસરશ્રી સી. એન. વકીલ, શ્રી હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા તથા શ્રી પોપટલાલ જી. શાહનો આ સંસ્થાની સ્થાપનામાં મૂલ્યવાન ફાળો હતો. સંસ્થાને ગતિશીલ બનાવવામાં શ્રીમતી હંસાબેન મહેતા, શેઠશ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈ જગાભાઈ વાળા, શેઠશ્રી આત્મારામભાઈ સુતરિયા તથા ડૉ. સુમંતભાઈ શાહે અધ્યક્ષ સ્થાનોએ રહીને સંસ્થાને ઉત્તરોત્તર વિકસાવી અને ગુજરાતમાં તેનો મહિમા વધાર્યો.

ડૉ. સૂર્યપ્રસાદ મહેતા તથા ડૉ. વિશ્વનાથ અનંત વણીકર જેવા મહાનુભાવોની ઉપાધ્યક્ષ તરીકેની સેવાઓથી રિસર્ચ સોસાયટી ગુજરાતમાં એક મહત્ત્વની સંસ્થા બની ગઈ. પ્રો. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી તથા શ્રી ઠાકોરભાઈ ગોરધનભાઈ પટેલ જેવા નિયામકોએ સંસ્થાની વિકાસયાત્રાને અનેક દિશામાં વિસ્તારી હતી. સંસ્થાનાં કન્વીનર પદે પ્રો. કમળાબહેન સુતરિયા તેમજ ગુજરાતનાં વિદ્વાનો, શ્રેષ્ઠીઓ, સારસ્વતો અને સહકારી તંત્રનાં સહકારથી, સોસાયટીએ અગ્રગણ્ય સંસ્થાઓમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. ગુજરાતનાં સાંસ્કૃતિક જીવનને ચૈતન્યથી ધમકતુ કરનાર સૌનો મહિમા કરીએ એટલો ઓછો છે. ડૉ. સુમંતભાઈ શાહનું તા. ૧૪-૦૧-૨૦૦૧ નાં રોજ નિધન થયું. ત્યારબાદ તેમનાં સુપુત્ર શ્રી નીતિનભાઈ શાહ તા. ૧૭-૦૧-૨૦૦૧ નાં રોજ ‘ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી’ નાં પ્રમુખ બન્યા. ત્યારથી માંડીને આજ સુધી તેઓ આ સંસ્થાનાં પથદર્શક રહ્યાં છે. તેમજ પ્રેમ અને સદ્ભાવની સાક્ષાત મૂર્તિ સમાન પરમ આદરણીય શ્રી કલ્યાણભાઈ ત્રિકમલાલ શાહ જેમને વિદ્યા, વિનય અને વિવેકનાં

ત્રિવેણીસંગમ સમા માનવામાં આવે છે , તેમના માર્ગદર્શન હેઠળ સંસ્થા તેનું અગ્રગણ્ય સ્થાન ટકાવી શકી છે .

આ સોસાયટીનો ઉદ્દેશ જ્ઞાનની સર્વ શાખાઓમાં થતા સંશોધનોને આગળ વધારવા, વ્યવસ્થિત કરવા અને એક તંતુબદ્ધ બનાવવા એ સાથે ગુજરાત અને એની નિકટનાં પ્રદેશોની સાથે સંબંધ ધરાવતા અનેક વિષયોને લગતી મૂળગત યથાતથ સામગ્રી એકઠી કરવી અને પ્રકાશિત કરવી એ રહ્યો છે . જેમાં મુખ્યત્વે આરોગ્ય, ખોરાક, શારીરિક સપ્રમાણતા, માનસિક સ્વાસ્થ્ય જેવા વૈજ્ઞાનિક પ્રશ્નો પર લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કરવું એવો ઉદ્દેશ્ય અને હેતુ રહ્યો છે . ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનાં પ્રદેશોનાં વિવિધ પ્રશ્નોનો ઉકેલ સંશોધનની દ્રષ્ટિએ કરવા અંગે મંડળમાં એકમત પ્રવર્તતો હતો .

મુંબઈમાં ઈ.સ. ૧૯૩૬ માં આ મંડળ અને સોસાયટીની સ્થાપના સ્વ પોપટલાલ શાહની પ્રેરણાથી અને હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા, તથા અન્ય પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓનાં સહકાર અને ઉત્સાહથી થઈ . ત્યારબાદ પ્રોફેસર સી.એન. વકીલનાં ઉત્સાહથી આ મંડળનું ત્રૈમાસિક ઈ.સ. ૧૯૩૯ નાં ઓકટોબરમાં શ્રી ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીની જયંતિનાં ઉત્સવ પ્રસંગે શરૂ કરવામાં આવ્યું . અને તેમાં સંશોધનનાં વિષયોમાં વિદ્વતા અને અન્વેષણથી ભરેલા લેખોનો સમાવેશ કરવામાં આવતો . આ ત્રૈમાસિક સંશોધન ઈ.સ. ૧૯૩૯ થી ઈ.સ. ૧૯૮૫ સુધી સતત, અવિરતપણે પ્રસિદ્ધ થયું . તેનાં પ્રથમ સંપાદક પ્રો. સી. એન. પટેલ હતા . સતત ૪૭ વર્ષ જેવા લાંબા સમય સુધી આ જર્નલ પ્રગટ થતુ રહ્યું . ઈ.સ. ૧૯૮૫ પછી સંજોગોવશાત્ આ ત્રૈમાસિક પ્રસિદ્ધ થતુ અટકે લુ . ત્યારબાદ ઈ.સ. ૨૦૦૭ થી ડૉ. ભારતીબેન શેલત તથા ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયાનાં સંપાદનપણા હેઠળ અને માર્ગદર્શન હેઠળ ફરીથી શરૂ કરવામાં આવેલ . અત્યાર સુધીમાં દરેક વર્ષનાં બે અંક લેખે ઈ.સ. ૨૦૧૧ જુલાઈ - ડિસેમ્બર સુધીમાં ૧૦ અંક પ્રગટ થયા છે . હાલમાં આ સામયિકનાં મુખ્ય સંપાદક શ્રીભારતીબેન શેલત સંપાદનનું કાર્ય કરી રહ્યાં છે . સંસ્થા દ્વારા પ્રગટ જર્નલની ગુણવત્તા જાળવવા માટે ડૉ. કીર્તિભાઈ શેલત અને ડૉ. ભારતીબેન શેલતની કર્મઠતાને

ખિરદાવવી જોઈએ.

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી અને માનવવિકાસ અને કલ્યાણ ટ્રસ્ટ સંચાલિત સંસ્કાર કેન્દ્રમાં વિદ્યાર્થીઓનાં જીવનને સુંદર, નિર્દોષ અને પવિત્ર બનાવવાનો, તેમનાં જીવનમાં સમજણ અને સંવાદિતા પ્રગટાવવાનો, લઘુત્તાગ્રંથિથી અને પૂર્વગ્રહોથી તેમને મુક્ત કરવાનો, તેમની વિચારશક્તિ વિકસે, આત્મવિશ્વાસ વધે અને આત્મનિરીક્ષણ કરતા થાય તે દ્વારા તેમની સામર્થ્યશક્તિ વધે તેમજ ચારિત્ર્યઘડતર દ્વારા તે પવિત્ર અને નિઃસ્વાર્થી બને તે છે. સંસ્થાનાં આયોજિત ભાવિ કાર્યક્રમોમાં વક્તૃત્વસ્પર્ધા, નિબંધસ્પર્ધા, વાંચનશિબિર, યોગશિબિર, કાવ્યપઠન, વાર્તાસ્પર્ધા, પરિસંવાદોનું આયોજન, શૈક્ષણિક સર્વેનું આયોજન કરવામાં આવશે.

પ્રારંભમાં અમદાવાદ ખાતે બે વિભાગો શરૂ કરવામાં આવેલા (૧) ભાષાવિભાગ અને (૨) આરોગ્યવિભાગ. ભાષાવિભાગનું કાર્ય તે સમયનાં મંત્રી પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રીએ સંભાળેલ. તેમણે સંસ્કૃતભાષા ઉપર એક, ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્ર ઉપર ત્રણ તેમજ ગુજરાતી વ્યાકરણનાં મહત્ત્વનાં ત્રણ ગ્રંથ તૈયાર કરી આપ્યાં હતા. યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલો બૃહદ ગુજરાતી કોષ (બે ખંડોમાં) એમનું મહત્ત્વનું પ્રકાશન છે. સ્વ. પોપટલાલ શાહની ભાવનાને સજીવ રાખવા એમણે દસ ભાષાનો 'વનૌષધિકોશ' તૈયાર કરી આપ્યો. જેનું પ્રકાશન વડોદરા યુનિવર્સિટીનાં પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર તરફથી થયેલ છે. એમનું એક આંતરરાષ્ટ્રીય કાર્ય તે સંસ્કૃતમહાભારતનાં બીજરૂપ માત્ર ૮૮૦૦ શ્લોકોની જયસંહિતા તારવી આપી, જેનું પ્રકાશન આ સોસાયટીએ કરી પોતાનાં ગૌરવમાં ઉમેરો કર્યો છે. આ ઉપરાંત તેમણે બીજા ભારતસંહિતા તથા જોડણીલક્ષી અને અન્ય પ્રકાશનો બહાર પાડ્યાં છે. કે. કા. શાસ્ત્રીનાં અવસાન પછી ડૉ. ભારતીબેન શેલત માનદ નિયામક તરીકે કાર્ય સંભાળીરહ્યાં છે. અને ભાષાવિભાગ દ્વારા ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીનાં જર્નલનું કામ અત્યારે વ્યવસ્થિત રીતે ચાલી રહ્યું છે. સંસ્થા દ્વારા ડૉ. ભારતીબેનનાં ગ્રંથ “ગુજરાતનાં શિલાલેખો અને સિક્કા”નું પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું છે.

વર્તમાનમાં સંશોધન, સંપાદન અને ગ્રંથપ્રકાશનની પ્રવૃત્તિ ડૉ. ભારતીબેન શેલત અને ડૉ. કૃષ્ણકાંત કડકિયા સંભાળી રહ્યાં છે. ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીનું જર્નલ ઇ.સ. ૨૦૦૭ થી વર્ષમાં બે વાર પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. જેમાં અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, સંસ્કૃત, ભારતીયસંસ્કૃતિ સંબંધી સંશોધન લેખો પ્રગટ કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ભાષા, સાહિત્ય અને ચિત્રકલાવિષયનાં સંશોધનલેખો પ્રગટ કરવામાં આવે છે. આ જર્નલ્સ હાલમાં વર્ષમાં બે વખત બહાર પડે છે. અંકની કિંમત રૂા. ૫૦ રાખવામાં આવેલ છે. આમાં સારી ગુણવત્તાવાળો કાગળ વાપરવામાં આવે છે. આ જર્નલ્સ ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી, ડી-૪૨, વીમા યોજના દવાખાના સામે, નરસિંહ ભગત છાત્રાલય પાછળ, પાલડી, અમદાવાદ-૭ માંથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

૩. વેદસંદેશ :-

પદ્મભૂષણ પંડિત શ્રી દામોદર સાતવળેકરજીનું ગુજરાતમાં અને ખાસ કરીને સંસ્કૃતનાં વિદ્વાનોમાં એક મોટું નામ હતું. પરંતુ આજે તેઓ આપણી વચ્ચે નથી. તેઓ શ્રી જ્યાં સુધી જીવ્યા ત્યાં સુધી તેમણે સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રચાર, પ્રસાર અને સેવા કરી હતી. તેમણે સ્વાધ્યાય મંડળ નામે એક સંસ્થા શરૂ કરેલી. કિલ્લાપારડી-જીલ્લો વલસાડમાં પદ્મભૂષણ પંડિત શ્રીપાદ સાતવળેકરજીએ જીવનમાં વેદનાં પ્રસાર અને પ્રચાર અંગે ઘણું કામ કર્યું હતું. તેમણે વેદસંદેશ: માસિક પત્રિકા શરૂ કરી હતી આ માસિકપત્રિકા તેમણે ઘણા વર્ષો સુધી ચલાવી હતી. પંડિતજીએ ચારેય વેદો પર સ્વતંત્ર ભાષ્ય રચ્યું હતું. અને વિદ્વાનોએ તેમની વિદ્વતાનો સ્વીકાર પણ કર્યો હતો. તેમણે વિચારેલું કે સામાન્ય લોકોને વેદનો પરિચય થાય એવા હેતુથી આ માસિકપત્રિકા શરૂ કરી હતી. સામાન્યઅનેસરળભાષામાં લોકો સમજી શકે તે રીતે વેદવિષયોની છણાવટ તેઓ આ પત્રિકામાં કરતા હતા.

આ પત્રિકાનાં મુખ્ય સંપાદક તરીકે ડૉ. નરેશ ભટ્ટ કે જેઓ સંસ્કૃત ભાષાનાં એક સારા વિદ્વાન, લેખક છે તેમણે કાર્ય કર્યું હતું. વીસેક જેટલા

પુસ્તકો લખીને સંસ્કૃતનાં ઉચ્ચ કોટિનાં વિદ્વાનની હરોળમાં તેઓએ પોતાનું નામ અંકિત કર્યું છે. પચ્ચીસ જેટલા દેશોમાં તેમણે પોતાનાં પ્રવચન આપેલા અને ઘણી બધી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં તેઓશ્રી આજે પણ જોડાયેલાં છે. અને પોતાનું અમૂલ્ય યોગદાન આપી રહ્યાં છે. વલસાડની શ્રી વિદ્યામૃતવર્ષિણી પાઠશાળા સાથે તેઓ આત્મીય રીતે જોડાયેલા છે, તેમજ ગીતા સમાજનાં પ્રમુખ, વલ્લ ઈન્ડોકલ્ચરલ હેરિટેજ સોસાયટીનાં પ્રમુખ પણ રહી ચૂક્યાં છે જેના આધારે યુરોપિયનો વલસાડ આવે છે. ત્યારે ભારતીય વિચારધારાનો પરિચય આપતા કામો વર્ષોથી થાય છે. વેદસંદેશ: માં મુખ્ય સંપાદક તરીકે ભદ્ર સાહેબે ભજવેલી પ્રશંસનીય ભૂમિકા ચિરસ્મરણીય છે.

સહસંપાદક તરીકે શ્રી રામચંદ્ર રામલાલ રાવલ કે જેઓ કિલ્લા પારડીની પંડિત સાતવળેકરજીની ઘણી અન્ય પ્રવૃત્તિઓ સાથે પણ જોડાયેલા હતા. અને વેદસંદેશ: નાં સહસંપાદક તરીકે સફળ કામગીરી કરી હતી. તેઓશ્રી પણ શૈક્ષણિક અને સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. તેમજ એક વખત નગરપાલિકાનાં પ્રમુખ તરીકે પણ રહી ચુકેલા.

વેદસંદેશ: એ માસિકપત્રિકા વેદનો પ્રચાર અને પ્રસાર કરતી પત્રિકા હતી. પંડિત સાતવળેકરજી ૧૦૧ વર્ષ જેટલું લાંબુ આયુષ્ય ભોગવ્યું ત્યાં સુધી આ પત્રિકા પ્રગટ થતી રહી. સ્વાધ્યાય મંડળ સંસ્થા સાથે ગૌશાળા, પ્રેસ તથા વેદનાં પ્રસાર સાથે જ ભારતીય વિચારધારાને વધુ પ્રકાશિત કરવાની તેમની નેમ હતી. જેથી ઉગતી પેઢીને તેનો સમ્યક પરિચય મળી રહે એવો એમનો આશય હતો. આજે પણ સંસ્થા પાસે ગૌશાળા, પ્રેસ, પુસ્તક પ્રકાશન, વેદસન્દેશ માસિકનું પણ પ્રકાશન આ ઉપરાંત સંસ્થાની અન્ય પ્રવૃત્તિઓ જોઈએ તો વ્યાખ્યાન માળાઓ, જ્ઞાનગોષ્ઠિ, યોગવર્ગો, યુવાનોને નેતૃત્વ મળે તે માટેનાં વર્ગો, વિદ્વતગોષ્ઠિ, ગૌશાળા આધારિત દવાઓ, વેદપુસ્તકોનું પ્રકાશન, કાર્યશિબિરો જેવા અનેક કાર્યો અને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ સંસ્થા દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે. પંડિતજી એ સંસ્કૃત પરીક્ષા, યોગપ્રસાર અને ઉપનિષદ આદિ પર એનક ગ્રંથો રચ્યા

છે. પંડિતજી આ પત્રિકાનાં કેન્દ્રમાં હતા અને એમને અન્ય વિદ્વાનોનો સહયોગ મળતો હતો.

આ શોધપત્રિકાની વિશેષતા તરફ નજર કરીએ તો તેમાં વેદને લગતા વિષયોની છણાવટ કરવામાં આવતી. સરળ ભાષામાં અને સામાન્યજનને સમજાય તેવી રીતે વેદનો પ્રચાર અને પ્રસાર થાય એ આ પત્રિકાની ખાસ વિશેષતા હતી. વેદ ઉપરાંત ઉપનિષદ, પુરાણ, બ્રાહ્મણગ્રંથો, ભારતીય સંસ્કૃતિ, સંસ્કાર, સંસ્કૃતિ આદિ પરનાં લેખો તેમજ મનુષ્યને ઉપકારક થઈ પડે તેવા આયુર્વેદ, યોગ પરનાં લેખો આ શોધપત્રિકામાં પ્રકાશિત થતા હતા અને આજે પણ પ્રકાશિત થાય છે.

પંડિત સાતવળેકરજીનાં નિધન પછી પત્રિકાનાં પ્રકાશનમાં અવરોધ ઉભો થયો હતો અને વેદસંદેશ: પ્રગટતુ બંધ થઈ ગયું હતું. પરંતુ નવા ટ્રસ્ટીઓ આવ્યા તેથી ફરીથી પ્રકાશન શરૂ થયું અને છેલ્લા દશેક વર્ષથી નિયમિત રીતે વેદસંદેશ: નાં ઘણા વાચકો છે. સંસ્કૃતનાં પ્રસાર, પ્રચાર અને વિકાસ માટે સંસ્થા આજે પણ પરિક્ષાઓ લે છે. અને તેમાં બહુ મોટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ ભાગ લે છે. વેદસંશોધનનું કામ પણ હાથ ધરવાનું સંસ્થાનું સ્વપ્ન છે.

૪. માણિક્યમ્ :-

પ્રસ્તુત પત્રિકાનું નામ એમ. એન. કોલેજ વિસનગરનાં દાતા શ્રી શેઠ માણેકલાલનાં નામ ઉપરથી માણિક્યમ્ રાખવામાં આવેલ હતું. માર્ચ ૧૯૪૮ માં આ પત્રિકાનાં પ્રથમ અંકનું પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું હતું. ૧૯૪૮ થી શરૂ કરીને ૧૯૭૭ સુધીનાં ત્રીશ વર્ષનાં લાંબા સમય સુધી નિયમિતપણે આ શોધપત્રિકા સતત પ્રકાશિત થતી રહી હતી. એટલે કે પ્રતિવર્ષ નિયમિતપણે પ્રકાશિત થતી રહી હતી. આ પત્રિકા વાર્ષિકરૂપે પ્રકાશિત થતી હતી. આ સંશોધનપત્રિકા સાધના પ્રેસ, રાવપુરા, વડોદરા, એમ. એન. કોલેજ વિસનગરમાંથી નિયમિતપણે બહાર પડતી હતી.

માર્ચ ૧૯૪૮ માં પ્રથમ અંક બહાર પડ્યો ત્યારે પ્રો. સી. એમ. શુક્લ તેના પ્રથમ સંપાદક હતા. ૧૯૭૭ પછી આ શોધપત્રિકાનાં

પ્રકાશનમાં અવરોધ ઉભો થયો હતો. ત્યારથી માંડીને ૧૯૯૫ સુધી કોઈ અંકો પ્રકાશિત થયા ન હતા. ત્યારપછી ૧૯૯૬ માં ફરી વાર્ષિક અંકરૂપે પ્રકાશિત થયો હતો અને છેલ્લે ૨૦૦૭-૦૮ માં એક અંક પ્રકાશિત થયો હતો. પ્રકાશનની આ પ્રવૃત્તિ સતત ચાલુ રહે, તેમાં કોઈ બાધા ન આવે એ ઈચ્છનીય છે પરંતુ મોટેભાગે આવું બનતું હોતું નથી. કારણકે દરેક સંસ્થાને પોતાનાં વિશિષ્ટ નિયમો, ધારાધોરણો, મૂલ્યો અને આદર્શો હોય છે તેવી રીતે પોતાની ખામીઓ અને કેટલીક મજબુરીઓ પણ હોય છે. એમ. એન. કોલેજ વિસનગરએ સરકારી કોલેજ છે, ખાનગી કોલેજ કે મંડળ સંચાલિત કોલેજ નથી. જેથી ઉચ્ચ શિક્ષણ કમિશનરશ્રીની સીધી દેખરેખ તથા તેની દરમિયાનગીરી નીચે કામ કરવાનું થતું હોય છે. આનો અર્થ એ કે સરકારી કોલેજમાં બદલીપાત્ર નોકરી હોવાથી સંપાદનમાં અને તેનાં પ્રકાશનમાં ક્યારેક બાધા આવે એ સ્વાભાવિક છે. કર્મચારીઓની બદલી થતી હોવાને કારણે પત્રિકાનાં સંપાદકો પણ બદલાતા રહે છે. પત્રિકાનાં પ્રારંભકાળ માર્ચ ૧૯૪૮ થી ૨૦૦૭-૦૮ સુધીનાં સમયગાળામાં અનેક સંપાદકો બદલાયા. માર્ચ ૧૯૪૮ અને માર્ચ ૧૯૪૯ એમ બે વર્ષ પ્રો. સી. એમ. શુક્લ સાહેબે પત્રિકાનાં સંપાદક તરીકે ભૂમિકા ભજવી હતી. ત્યારપછી પ્રો. આર. એમ. વાઘમારે ૧૯૫૦ થી ૧૯૫૩ સુધી એમ ચાર વર્ષ સુધી મુખ્ય સંપાદક તરીકે સુંદર કામગીરી કરી હતી. અને ત્યારપછી પ્રો. જી. એન. ડીક સાહેબ, પ્રો. હસિત બુચ, પ્રો. જિતેન્દ્ર દવે, પ્રો. એચ. વી. નાયક, પ્રો. ઈશ્વરલાલ ઓઝા, પ્રો. કલ્પનાબેન એલ. મરછર જેવા સિનિયર અને વિદ્વાન પ્રાધ્યાપકોએ સંપાદક તરીકે પોતાની અમૂલ્ય સેવાઓ આપી હતી. સતત ૩૦ વર્ષ સુધી અવિરત ગતિથી સંપાદન અને પ્રકાશન થતું રહે એ દાદ માગી લે તેવી વસ્તુ છે અને એમાં આ અધ્યાપકોની નિષ્ઠા, તેમની નિયમિતતા આપણને ઉડીને આંખે વળગે એવી છે.

મુખ્ય સંપાદકની સાથે સાથે સહસંપાદક તરીકેની કામગીરી પણ ખૂબ સુંદર રીતે ચાલી હતી. સહસંપાદકો તરીકે જે વિદ્વાન અધ્યાપકોએ

પોતાનુ યોગદાન આપ્યુ હતુ તેવા અધ્યાપકોનાં નામ આ પ્રમાણે છે . જેમાં શ્રી કે. એસ. મહેતા, નરેન્દ્રભાઈ આચાર્ય, શ્રી પી. એમ. જોષી, બી. વી. રાવલ, શિવપ્રસાદ એસ. પાંડે, આર. સી. ભાર્ગવ, એમ. બી. સિકેનીસ, વી. ટી. ચિટલોંકર, મનોજભાઈ પ્રજાપતિ, શ્રી રાજેશભાઈ ગોહેલ જેવા સિનિયર પ્રાધ્યાપકો દરેક વિભાગનાં અધ્યક્ષશ્રીઓ સહસંપાદનમાં જોડાતા.

આ શોધપત્રિકાની એક ખાસ વિશેષતા એ જોવા મળતી હતી કે ૧૯૪૮ થી ૧૯૭૭ સુધી જેટલા અંકો પ્રસિદ્ધ થયા તે માત્ર સંસ્કૃત ભાષામાં જ પ્રાપ્ત હતા. સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલા લેખો, સ્વરચિત કાવ્યો અને શોધપત્રો છપાવવાનું શરૂ થયુ. આ ઉપરાંત વિભાગ પ્રમાણેનાં શોધપત્રો અને લેખોનો સંગ્રહ થતો અને પ્રકાશિત થતા. આ ઉપરાંત કોલેજમાંથી થતી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે વિદ્વાનોનાં વ્યાખ્યાનો, સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો, બ્લડ ડોનેશન કેમ્પ, N.S.S., N.C.C., સારસ્વતોનાં સન્માન કાર્યક્રમો, કાર્યશિબિરો વગેરે આવા અનેક કાર્યક્રમો થતા હતા. આવી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓનાં અહેવાલો વિગતવાર આ શોધપત્રિકામાં બહાર પાડવામાં આવતા હતા. તે ઉપરાંત કાર્યક્રમોનાં ફોટોગ્રાફ્સ પણ પત્રિકામાં છાપવામાં આવતા હતા.

આવી પત્ર-પત્રિકાઓ જે સંસ્થા બહાર પાડતી હોય છે, પ્રકાશિત કરતી હોય છે. તેમાં તેનુ તાદ્શચિત્ર જોવા મળતુ હોય છે. આવી સંશોધનપત્રિકાઓ દર્પણની ગરજ સારતી હોય છે કારણ કે સંસ્થામાં થતી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ, સંસ્થાની ગતિવિધિઓ અને લેખોનાં માધ્યમથી લોકોને જાગૃત કરવાનું કામ કરે છે અને સાથે સાથે સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રચાર અને પ્રસાર કરવાનું કાર્ય કરે છે.

પ્રસ્તુત શોધપત્રિકામાં સંસ્કૃત ભાષામાં જુદા જુદા વિષયને સ્પર્શતા વિદ્વાન અધ્યાપકોનાં લેખો પ્રકાશિત થતા હતા તેમાં અત્યાર સુધીમાં પ્રકાશિત થયેલા લેખોની યાદી રજુ કરીએ તો એ યાદી ઘણી લાંબી થાય તેમ છે. પરંતુ મહત્વનાં વિષયો જેવા કે રામાયણ, મહાભારત,

ભગવદ્ગીતા, દર્શનશાસ્ત્ર, ઉપનિષદ, ઋગ્વેદ, સામવેદ જેવા વિષયો ઉપરાંત કવિ કાલિદાસ, માઘ, ભારવિ, શ્રીહર્ષ, વ્યાસ, દંડી જેવા કવિઓ ઉપર અને એમની કૃત્તિઓ ઉપર લખેલા લેખો જોવા મળે છે. પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોનાં પ્રસિદ્ધ પ્રસંગોને લેખોનાં માધ્યમથી ખુલ્લાર લાવવાનો સુંદર પ્રયાસ આ પત્રિકામાં થયો છે. આવી શોધપત્રિકાઓનાં માધ્યમથી અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ થાય છે અને જ્ઞાનની ક્ષિતિજો વિસ્તરે છે. આ ઉપરાંત આ શોધપત્રિકામાં વિશિષ્ટ કાર્ય તેમજ મરણ અંગે નોંધ પણ કરવામાં આવતી. આ શોધપત્રિકામાં માત્ર વિદ્વાન પ્રાધ્યાપકોનાં જ લેખો છપાતા એવું નથી પણ સ્નાતક અને અનુસ્નાતક કક્ષાનાં જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થીઓનાં લેખો પણ આવતા અને છપાતા અને એ પણ સંસ્કૃત ભાષામાં પોતાનાં શોધપત્રો તૈયાર કરતા અને પછી પ્રકાશિત થતા હતા.

અધ્યાપકોની વિષયસજ્જતા, સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યેનો તેમનો લગાવ એમની સાધના, હૃદયની વિશાળતા અને જીજ્ઞાસુવિધાને કારણે પ્રસ્તુત માણિક્યમ્ ઘણા લાંબા સમય સુધી સતત પ્રકાશમાન થતી રહી છે. વચ્ચેનાં સમયમાં તેમનું પ્રકાશન અવરોધાયું હતું અને છેલ્લે ૨૦૦૭-૦૮ માં અંકો પ્રકાશિત થયા હતા. હમણાં છેલ્લાં બે વર્ષથી કોઈ અંક પ્રકાશિત થયો નથી. ક્યારેક કોઈક કારણને લઈને પ્રકાશનમાં અવરોધ આવ્યો હોય, તે ગમે તે હોય પરંતુ ભવિષ્યમાં ફરીથી અંકો પ્રકાશિત થશે અને સતત આ શોધપત્રિકા આગળ વધતી રહેશે એમાં શંકાને કોઈ સ્થાન નથી.

૫. પ્રદીપ :-

પ્રદીપ એ શ્રી દ્વારકાધીશ સંસ્કૃત એકેડેમી એન્ડ ઈન્ડોલોજીકલ રિસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યુટ, દ્વારકાથી પ્રકાશિત થનારી સંશોધન પત્રિકા છે. આ સંસ્થાનાં નિયામક તેના મુખ્ય સંપાદક ગણાય છે. અને નિયામક નીચે કામ કરતાં બીજા સિનિયર અધ્યાપક સહાયક સંપાદક તરીકે કામ કરે છે. આ સંસ્થાની સ્થાપના બ્રહ્મલીન જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય સ્વામીશ્રી અભિનવ સચ્ચિદાનંદ આચાર્યજી મહારાજ દ્વારા જુલાઈ ૧૯૬૦ માં થઈ હતી. આ એકેડેમીની સ્થાપના જે વર્ષથી થઈ તે વર્ષથી જ આ સંશોધન પત્રિકા નિયમિત રીતે

પ્રકાશિત થાય છે.

સંસારનાં નિયમ પ્રમાણે દરેક વ્યક્તિ, સમાજ અને સંસ્થાનાં દિવસોમાં પણ ઉતાર-ચઢાવ આવતા હોય છે. પરિવર્તન એ સંસારનો નિયમ છે એ ન્યાયે પરિવર્તન સતત થતુ જ રહે છે. પરિણામ સ્વરૂપે ગયા ૫૦ વર્ષનાં ગાળામાં ફક્ત ૩૨ અંક જ આ પત્રિકાનાં પ્રકાશિત થયેલા છે. કારણ કે આ પત્રિકા કોઈ કોમર્શિયલ અને સરકાર દ્વારા આર્થિક રીતે અનુદાનિત નથી. એનાં પ્રકાશનમાં આ સંસ્થાનાં ટ્રસ્ટશ્રી શારદાપીઠ વિદ્યાસભા આર્થિક સહયોગ કરે છે. માટે વિદ્યાસભાની આર્થિક સ્થિતિ ઉપર પ્રદીપ નાં અંકોનાં પ્રકાશનનો આધાર રહે છે.

મૂલતઃ આરંભમાં પ્રસ્તુત શોધપત્રિકાનું નામ પ્રદીપ હતુ. પરંતુ આર્થિક રીતે શારદાપીઠ વિદ્યાસભા ઉપર નિર્ભર થવાને કારણે તેનું નામ પરિવર્તન થયું અને હવે એનુ નામ છે “શારદાપીઠપ્રદીપ”.

પ્રસ્તુત પત્રિકાનો આકાર પણ લેખોનાં માધ્યમથી સમયે સમયે બદલાતો રહ્યો છે. શરૂઆતમાં આ સંશોધનપત્રિકામાં ઘણા વર્ષો સુધી અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને ગુજરાતીમાં લેખો લખાતા હતા. જેનાં પરિણામે આ સંશોધન પત્રિકાનું રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ સ્વીકારવામાં આવ્યું હતુ. પણ પછીનાં વર્ષોમાં આ પત્રિકાનું માધ્યમ સંપૂર્ણતયા ગુજરાતી થઈ ગયું. જેનાં કારણે રાષ્ટ્રખ્યાતિપ્રાપ્ત આ પત્રિકા પ્રદેશ સ્તરીય થઈ ગઈ. પણ પછી ઈ.સ. ૧૯૯૦ થી નવા નિયામક / સંપાદકનાં આગમન પછી શારદાપીઠપ્રદીપ નાં લેખોનાં માધ્યમ ચતુર્ભાષીય બન્યા. અર્થાત આમાં પ્રકાશિત થનાર લેખોનાં માધ્યમ હિન્દી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને ગુજરાતી બન્યા. મારુ માનવું એવું છે કે કદાચ આ ચાર માધ્યમોનાં કારણો નીચે પ્રમાણેનાં રહ્યાં હશે.

(૧) સંસ્કૃત એકેડેમીથી પ્રકાશિત થવાને કારણે સંસ્કૃત લેખો રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરાવવાને કારણે ફરીથી આ માટે હિન્દી અને અંગ્રેજી માધ્યમો તથા ગુજરાત પ્રાન્તની મેગેઝિન થવાને કારણે ગુજરાતી માધ્યમ રાખવાનું આવશ્યક છે.

(૨) કારણ જે પણ હોય આ વાત સાચી છે કે નવાં સંપાદકનાં પ્રયત્નોનાં કારણે - પરિણામરૂપે શ્રી શારદાપીઠપ્રદીપ એ આપણી ખોવાયેલી પ્રતિષ્ઠા ફરીથી ફક્ત પ્રાપ્ત કરી એવું નથી. આ સિવાય એમની સ્થિતિ આંતરરાષ્ટ્રીય થઈ ગઈ. કેમ કે આ શોધપત્રિકાનું નામ આખી દુનિયાની સાહિત્યિક સંશોધન પત્રિકાઓની સૂચિમાં ઇન્ટરનેટ ઉપર અંકિત છે અને એને હમણાં માર્ચ / એપ્રિલ ૨૦૧૦ માં દિલ્હી કાર્યાલયથી I.S.S. નંબર પણ મળી ગયો છે.

આજ સુધી શ્રી શારદાપીઠપ્રદીપ નામની સંશોધન પત્રિકાનાં સંપાદકો જે થઈ ચુકેલ છે, તેમના નામ નીચે પ્રમાણે છે.

૧. ડૉ. પી. એમ. મોદી - ૧૯૬૦-૬૧
૨. ડૉ. ટી. એન. દવે - ૧૯૬૧-૬૬
૩. ડૉ. જે. એસ. જૈતલી - ૧૯૬૬-૭૨
૪. ડૉ. આર. એસ. ખેટાઈ - ૧૯૭૩-૮૦
૫. ડૉ. એમ. આઈ. પ્રજાપતિ - ૧૯૭૯-૮૧
૬. ડૉ. એમ. ટી. વ્યાસ - ૧૯૮૧-૮૨
૭. ડૉ. એમ. આઈ. પ્રજાપતિ - ૧૯૮૨-૮૯
૮. ડૉ. જી. ડી. ત્રિપાઠી - ૧૯૮૧-૯૦
૯. ડૉ. જે. પી. એન. દ્વિવેદી - ૧૯૯૦થી સતત

સહાયક સંપાદક ડૉ. રમેશચંદ્ર મુરારી છે.

આ સંશોધનપત્રિકા સાહિત્ય, વ્યાકરણ, વાસ્તુપુરાણ, સાહિત્યશાસ્ત્ર, ભાષાવિજ્ઞાન, ધર્મશાસ્ત્ર અને જ્યોતિષ વગેરે વિષયોથી સંબંધિત દેશ-વિદેશનાં લેખકોનાં સંશોધન લેખો પ્રકાશિત કરે છે. જેના વર્તમાન સંરક્ષક અનંત શ્રી વિભૂષિત જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય સ્વામી સ્વરૂપાનંદ સરસ્વતીજી મહારાજ છે. અને એમનાં આદેશને સ્વીકારીને એમનાં પરમશિષ્ય દંડીસ્વામીશ્રી સદાનંદ સરસ્વતીજી જેવા મહાન વિદ્વાન વ્યક્તિત્વ એનાં પ્રકાશન માટે સતત પ્રેરણા આપતા રહે છે. દ્વારકા સંસારનાં છેવટે અરબસાગરનાં કાંઠા ઉપર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં આદેશથી વિશ્વકર્મા દ્વારા

વસાવવામાં આવેલી એક નાનકડી, સુંદર અને ભવ્ય તીર્થ નગરી છે. જ્યાં આજે પણ ઉચ્ચશિક્ષણ વિકાસની દ્રષ્ટિએ શૈશવ અવસ્થામાં છે. જ્યાંથી ૧૦૦-૧૫૦ કિ.મી. ની ત્રિજ્યામાં ઉચ્ચ શિક્ષણની બીજી કોઈ સંસ્થા નથી. તો પણ ઘણી અસુવિધાઓ ભોગવીને આ શારદાપીઠનાં પ્રભારીમંત્રી સ્વામી સદાનંદજી દ્વારા પ્રાપ્ત ઉત્સાહને ગ્રહણ કરીને આ સંશોધન પત્રિકાનાં મુખ્ય સંપાદક પ્રો. જે. પી. એન. દ્વિવેદી એનાં પ્રકાશન અને સ્તરોન્નયન માટે સતત ક્રિયાશીલ છે. પરિણામ સ્વરૂપે આજે આ સંશોધનપત્રિકા રાષ્ટ્રીય જ નહિ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી શકી છે.

શ્રી શારદાપીઠપ્રદીપ વર્તમાન સમયમાં કુલસ્કેપ આકૃત્તિની પત્રિકા છે. જેમાં ઓછામાં ઓછા ૨૫૦ પૃષ્ઠો થાય છે. એનાં લેખો પ્રકાશનમાં જતા પહેલાં એની પરામર્શદાત્રીસમિતિ પાસે જાય છે. પછી ખૂબ છણાવટપૂર્વક પરીક્ષણ કરીને લેખો પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. પ્રદીપ નાં આ પ્રકારનાં અંકો જોઈને જ એમને I.S.S. નંબર મળેલ છે. આ સંસ્થા U.G.C. ની 12BF માં પંજીકૃત છે. આ પત્રિકાનાં અંકો નેક કમિટિનાં વિશેષજ્ઞ સદસ્યોને ગમેલાં હતાં. જેનો હું પોતે સાક્ષી છું. આ સંશોધન પત્રિકાનાં મુખપૃષ્ઠ ઉપર એમનાં નામ પ્રમાણે દીપકનું સિમ્બોલ છે. અને અંતિમ પૃષ્ઠ ઉપર શ્રી દ્વારકાધીશ સંસ્કૃત એકેડેમી ભવનનું ચિત્ર અંકિત છે. આરંભમાં શ્રી શંકરાચાર્યજીનું ચિત્ર પણ છે. મારી સમજ પ્રમાણે એનું તાત્પર્ય એ હશે કે જેવી રીતે અંધકારમાં કોઈ દીપક નાનો હોવા છતાં પ્રકાશનો વિસ્તાર કરે છે, અંધકારનો નાશ કરે છે તેવી રીતે આ પત્રિકા શોધનાં ક્ષેત્રમાં વિદ્યમાન પ્રગાઠ અજ્ઞાન અંધકારને વિનષ્ટ કરશે અને જ્ઞાનની જ્યોતિનું પ્રવર્તન કરશે. જિજ્ઞાસુ અને આનુસંધિત્સુઓ માટે શોધની દ્રષ્ટિ ઉત્પન્ન કરશે. શંકરાચાર્ય વેદાન્તજ્ઞાનનાં મૂર્તિમાનરૂપ છે. અને આદિ શંકરાચાર્યની પરંપરાના પ્રતિનિધિ થવાને કારણે ભગવાન શંકરાચાર્યનું રૂપ છે. માટે એમનાં ચિત્ર, સ્મરણ, સંશોધનનાં ક્ષેત્રમાં (આશીર્વાદ) બધા માટે મંગલદાયી થશે.

આ પ્રદેશ એકેડેમિક દ્રષ્ટિએ અત્યંત પછાત ક્ષેત્રમાં હોવાને કારણે આના નિયામક અને મહાત્માઓનાં અધ્યાવસાય, સાધના અને હૃદયઉદારતા, હૃદયની વિશાળતાને કારણે પ્રસ્તુત સંશોધનપત્રિકા સતત પ્રકાશમાન થતી રહે છે અને થતી રહેશે. ક્યારેક ક્યારેક આ સંશોધનપત્રિકામાં દુર્લભ હસ્તપ્રતોથી સંબંધિત લેખો પણ હોય છે. એનો ઉદ્દેશ્ય એ છે કે એકેડેમી ક્ષેત્રમાં અપ્રકાશિત સામગ્રીને પ્રકાશિત કરવાનો તથા તે બધાને તેનો લાભ આપવાનો છે. આ પત્રિકાનું ગુજરાતની મુખ્ય સંશોધનપત્રિકામાં મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. પ્રદીપ નાં અંતમાં શ્રી દ્વારકાધીશ સંસ્કૃત એકેડેમીની બધી કાર્યપ્રવૃત્તિઓ પણ જોવા મળે છે. જેને જોતાં એમ કહી શકાય કે ખરેખર આ ટીચીંગ કર્મચારીઓ સંશોધનનાં મૂર્તિમાન રૂપ છે. મને એમ લાગે છે કે આ સંસ્થા અને એમની આ સંશોધનપત્રિકા અપ્રતિહત ગતિથી ભવિષ્યમાં સતત આગળ વધતી રહેશે.

૬. સુરભારતી :-

ઈ.સ. ૧૯૬૨ થી સતત પ્રકાશિત થતી આ સંસ્કૃત શોધપત્રિકા અવિરતપણે પ્રકાશિત થતી રહી છે. આ શોધપત્રિકા વાર્ષિક સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. આ પત્રિકાએ પોતાનાં પ્રકાશનનાં ૫૦ વર્ષ પૂર્ણ કર્યાં છે. પોતાનાં પ્રકાશનની વિકાસયાત્રા સતત જાળવી રાખી છે. વડોદરા સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય, મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીમાંથી આ પત્રિકાનું પ્રકાશન થાય છે. આ શોધપત્રિકા એ માત્ર ગુજરાતમાં જ નહિ પરંતુ પૂરા દેશ લેવલે પોતાની એક અનોખી ઓળખ ઉભી કરી છે. કદાચ સૌથી લાંબાગાળાથી સતત પ્રકાશિત થતી આ પત્રિકાએ પોતાની વિકાસયાત્રા અવિરતપણે જાળવી રાખી છે. તેમજ આ શોધપત્રિકાની એક ખાસ વિશેષતા એ રહી છે કે તે માત્ર સંસ્કૃત ભાષામાં જ પ્રકાશિત થાય છે. સંપૂર્ણપણે સંસ્કૃતભાષામાં જ પ્રકાશિત થાય છે અને આ કારણે આ શોધપત્રિકાનું આજે પણ વિદ્વતજનોમાં અને સંસ્કૃત પ્રેમીઓ તેમજ મહાવિદ્યાલયોમાં અનેરૂં મહત્ત્વ છે.

આ શોધપત્રિકાનાં મુખ્ય સંપાદક તરીકે આ સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયનાં

આચાર્ય હોદ્દાની રૂએ ખિરાજે છે. વિદ્યાલયનાં આચાર્ય જ્યાં સુધી હોદ્દા પર ખિરાજમાન રહે ત્યાં સુધી તેઓ શ્રી મુખ્ય સંપાદક ગણાય. પછી જ્યારે ખીજા વ્યક્તિ આચાર્યનો ચાર્જ સંભાળે ત્યારે તેઓશ્રી આ શોધપત્રિકાનાં મુખ્ય સંપાદક ગણાય. આ સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાં આ પ્રકારની એક પ્રથા જ રહેલી છે કે જેઓ આચાર્યપદ ભોગવે તેઓ તે સમયનાં મુખ્ય સંપાદક ગણાય. જ્યારે સહસંપાદક તરીકે સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયનાં વિદ્વાન પ્રાધ્યાપકો પોતાની સેવા આપે છે. એમાં પણ સમયાન્તરે ફેરફાર થતા રહે છે.

આ સંસ્કૃત શોધપત્રિકામાં વિદ્વાનોનાં શોધલેખો પ્રકાશિત થાય છે. માત્ર આ વિદ્યાલયનાં વિદ્વાનોનાં લેખો જ નહિ પરંતુ પૂરા ગુજરાતનાં અને ગુજરાત બહાર દેશનાં સંસ્કૃત વિદ્વાનોનાં શોધલેખો પણ આ પત્રિકામાં છાપવામાં આવે છે. સંસ્કૃતનાં તજજ્ઞો, સંસ્કૃત ભાષાને સમર્પિત એવા દેશલેવલનાં વિદ્વાનોનાં લેખો આ પત્રિકામાં છાપવામાં આવે છે અને એ કારણે આ શોધપત્રિકા માત્ર રાજ્યસ્તરની ન રહેતા રાષ્ટ્રીયસ્તરની પત્રિકા બની ગઈ છે.

આ પત્રિકામાં મોટે ભાગે શોધલેખો પ્રકાશિત થાય છે. આ શોધલેખોની ભાષા પ્રાંજલ અને સુખોધ હોય છે. સરળ ભાષામાં અને સરળ શૈલીમાં લેખો આપવામાં આવે છે. શૈક્ષણિક, ઐતિહાસિક, સાંસ્કૃતિક, ભાષાકીય વગેરે પ્રકારનાં શોધલેખો પ્રસારિત થાય છે. જેમકે રામાયણને લગતા, મહાભારતને લગતા, ભગવદગીતા, ઉપનિષદ, યોગશાસ્ત્ર, આત્માનાં સ્વરૂપ વિશેનાં લેખો, ધર્મશાસ્ત્ર, ઇશ્વરવાદ, આગમપરિચય, દર્શનશાસ્ત્ર, રાષ્ટ્રભાવના, શિક્ષણનું વ્યાપારીકરણ, કાવ્યશાસ્ત્ર, વાસ્તુવિદ્યા વગેરે આવા અનેક વિષયોને આવરી લેતા શોધલેખો માત્ર રાજ્યસ્તરનાં ન રહેતા રાષ્ટ્રીય સ્તરનાં બની જાય છે. કારણ કે આ પત્રિકામાં દેશભરમાંથી સંસ્કૃત ભાષાનાં શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોનાં શોધ લેખો પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે અને એ કારણે જ આ પત્રિકા રાષ્ટ્રીય સ્તરની બની ગઈ છે.

આ પત્રિકાનું પ્રકાશન ઇ.સ. ૧૯૬૨ થી શરૂ થયું ત્યારથી માંડીને આજ સુધી પત્રિકાનાં પ્રકાશનમાં ક્યાંય બાધા આવી નથી. આ પત્રિકાનું પ્રકાશન સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય એમ. એસ. યુનિવર્સિટી વડોદરા દ્વારા થાય છે. પત્રિકાનાં પ્રકાશનનો ખર્ચ સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય દ્વારા વહન કરવામાં આવે છે. આ કારણે આ પત્રિકાએ પોતાનાં પ્રકાશનની નિયમિતતા જાળવી રાખી છે. આ શોધપત્રિકાનો આકાર જોઈએ તો મુખપૃષ્ઠ ઉપર માં સરસ્વતીનો રંગીન પ્રકારનો ફોટો આપવામાં આવે છે. મુખપૃષ્ઠનાં ઉપરનાં ભાગે વિશ્વવિદ્યાલયનું નામ અને પત્રિકાનું નામ અને પછી મધ્યભાગમાં વીણાવાદિની માં સરસ્વતી અને તેની નીચે પ્રકાશકની વિગત આપવામાં આવે છે. પત્રિકાનાં પાછળનાં પૃષ્ઠ પર ક્યારેક મહત્ત્વનાં કાર્યક્રમને લગતા ફોટા છાપવામાં આવે છે. મોટે ભાગે સફેદ પૃષ્ઠ જ રાખવામાં આવે છે. મુખપૃષ્ઠ પછીનાં તરતનાં પાનાઓ પર યથાયોગ્ય રીતે અને ક્રમનુસાર મહત્ત્વનાં કાર્યક્રમનાં ફોટા બ્લોક કલરથી છાપવામાં આવે છે. આ વસ્તુને કારણે આ સંશોધનપત્રિકાનું સ્વરૂપ રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ સ્વીકારવામાં આવ્યું. આ શોધપત્રિકામાં સંસ્કૃત ભાષામાં જ શોધલેખો છાપવામાં આવે છે જે બાબત સંસ્કૃત જગત માટે અને સંસ્કૃત પ્રેમીઓ માટે ગૌરવરૂપ ગણાય. જેવી રીતે અંધકારમાં કોઈ દીપક નાનો હોવા છતાં પ્રકાશનો વિસ્તાર કરે છે, અંધકારનો નાશ કરે છે તેવી રીતે આ પત્રિકા શોધક્ષેત્રમાં વિદ્યમાન પ્રગાઠ અંધકાર, અજ્ઞાનને વિનષ્ટ કરશે. અને જ્ઞાનની જ્યોતિનું પ્રવર્તન કરશે. જિજ્ઞાસુ અને આનુસંધિત્સુઓ માટે શોધની દ્રષ્ટિ ઉત્પન્ન કરશે. સંસ્કારની નગરી તરીકે પ્રસિદ્ધ આ નગરીમાં શોધ-સંશોધનમાં આ પત્રિકાનું અનેરૂ મહત્ત્વ છે. મહાત્માઓનાં અધ્યાવસાય, સાધના અને અધ્યયન, ઉદારતા, હૃદયની વિશાળતાને કારણે પ્રસ્તુત સંશોધનપત્રિકા સતત પ્રકાશમાન થતી રહે છે. આ પત્રિકાનું ગુજરાતની મુખ્ય સંશોધન પત્રિકામાં મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયની અભ્યાસેત્તર પ્રવૃત્તિઓ, કાર્યપ્રવૃત્તિઓ અને ટીચીંગ સ્ટાફ દ્વારા કરવામાં આવેલ કાર્યોની સૂચિ પણ જોવા મળે છે. આ સંશોધન પત્રિકામાં પ્રકાશનમાં આવતા લેખો પ્રકાશનમાં

જતા પહેલા એની પરામર્શ સમિતિ પાસે જાય છે . આને પરામર્શ સમિતિ કે વ્યવસ્થાપક સમિતિ પણ કહેવાય છે . આમાં સહસંપાદકો ઉપરાંત મહાવિદ્યાલયનાં શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનો સમાવિષ્ટ થાય છે . સમિતિ સમક્ષ ગયા પછી ખૂબ છણાવટપૂર્વક તે શોધલેખોનું પરીક્ષણ કરીને લેખો પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે .

૭. સ્વાધ્યાય :-

સંસ્કૃત વિદ્યાનાં ક્ષેત્રમાં વડોદરા ‘છોટી કાશી’ કે ‘અપર વારાણસી’ નામે ઓળખાતું. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વિદ્યા તેમજ પંડિતોને પ્રોત્સાહન આપવાનાં ગાયકવાડ રાજવંશે અનેક પ્રયાસો કર્યા છે . વિદ્યાવ્યાસંગી મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડનાં પ્રયાસોથી વડોદરામાં ૧૯૨૭ માં પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરની સ્થાપના થઈ . ૧૯૪૯ માં સ્થાપિત મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીની સાથે અત્યારે આ સંલગ્ન છે .

પ્રાચ્યવિદ્યા વિષયક સંશોધન તેમજ પ્રકાશન ક્ષેત્રમાં આ સંસ્થાનું પ્રદાન આંતરરાષ્ટ્રીય મૂલ્ય ધરાવે છે . મહારાજ સયાજીરાવે દુર્લભ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત હસ્તપ્રતોનાં પ્રકાશન માટે ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરિઝ પ્રવર્તિત કરી . આ ગ્રંથમાળા અંતર્ગત ૧૯૧૬ થી અત્યાર સુધીમાં લગભગ ૨૦૦ જેટલા મૂલ્યમાન ગ્રંથોનું પ્રકાશન થઈ ચુક્યું છે . આમાં અનેક હસ્તપ્રતોનાં આધારે સમીક્ષિત આવૃત્તિઓ પણ છે . પ્રાચ્યવિદ્યા વિષયક આ ગ્રંથમાળા વિશ્વપ્રસિદ્ધ છે . તેથી અહીં ગ્રંથનામાવલી આપવી ઉચિત નથી . ઘણી વ્યાખ્યાન માળાઓ પણ પ્રકાશિત થઈ છે .

પુનાની B.O.R.I. ની મહાભારતની સમીક્ષિત આવૃત્તિનાં સિદ્ધાંતાનુસાર પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરે “રામાયણ” ની સમીક્ષિત આવૃત્તિ કુલ ૭ ભાગોમાં પ્રકાશિત કરી છે . અખિલ વિશ્વ માટે આ અતિ મૂલ્યવાન તેમજ ઉપાદેય કાર્ય છે . યુ.જી.સી. તેમજ ગુજરાત પ્રશાસનનાં આર્થિક સહયોગથી સંસ્થાએ “વિષ્ણુપુરાણ” ની સમીક્ષિત આવૃત્તિ પણ તૈયાર કરીને પ્રગટ કરી છે . આની સાથે બીજા પણ ઘણા સંશોધન પ્રકલ્પ ચાલે છે . સંસ્થા દ્વારા સન્ ૧૯૫૯ થી નિયમિત રૂપે Journal of the oriental insitute

અંગ્રેજીમાં પ્રકાશિત થાય છે. સંસ્થા પાસે સંસ્કૃત હસ્તપ્રતોનો મોટો મૂલ્યવાન સંગ્રહ છે.

સંસ્થા દ્વારા ૧૯૬૩ થી ગુજરાતીમાં સ્વાધ્યાય નામક સંશોધન ત્રિમાસિક પત્રિકા પ્રકાશિત થાય છે. ભારતીય ચિંતન-પ્રણાલી મુજબ આત્મા વિશ્વરૂપે વિસ્તરી રહ્યો છે. તેથી મનુષ્ય જે જે પદાર્થ વિશે વસ્તુલક્ષી અધ્યયન - સંશોધન કરે છે તે આખરે સ્વનાં અધ્યયન તરફ - સ્વરૂપનાં જ્ઞાન તરફ દોરી જાય છે. આ ત્રિમાસિક સ્વાધ્યાય એવું અભિધાન અધ્યયન સંશોધનનાં આ ગૂઢ ધ્યેય તરફ સંકેત કરે છે. સ્વાધ્યાય શબ્દનો અર્થ એવો થાય કે પોતાની જાતે અભ્યાસ કરવો તે. આ સામયિક સંશોધનાત્મક માહિતી આપતું ગુજરાતી સામયિક છે. તે ત્રિમાસિક સ્વરૂપે વર્ષમાં ચાર વખત - દીપોત્સવી અંક, વસંતપંચમી અંક, અક્ષયતૃતીયા અંક અને જન્માષ્ટમી અંક તરીકે પ્રગટ થાય છે.

ગુજરાતનું સંશોધન સ્વાધ્યાયનું પ્રમુખ ત્રિમાસિક સ્વાધ્યાય આ પ્રદેશનાં ઉચ્ચ વિદ્યાકીય ક્ષેત્રે પોતાની વિશિષ્ટ સેવા છેલ્લા ઘણા વર્ષોથી આપે છે. વિક્રમ સવંત ૨૦૧૯ દીપોત્સવી (ઓક્ટોબર - ૧૯૬૩) નાં શુભ અવસરે સુપ્રસિદ્ધ ભાષાશાસ્ત્રી, વિવેચક, પ્રાચીન ગ્રંથોનાં વિદગ્ધ સંપાદક, સંશોધક અને ઇતિહાસવિદ પ્રાધ્યાપક ડૉ. ભોગીલાલ જયચંદભાઈ સાંડેસરાએ ગુજરાતમાં સંશોધન - સામયિક પ્રકાશન ક્ષેત્રે અને ઉચ્ચ કેળવણીનાં ક્ષેત્રે જ્ઞાનમય પ્રદીપ પ્રગટાવી એક વિશિષ્ટ પહેલ કરી હતી. શિક્ષણક્ષેત્રે વૈજ્ઞાનિક અભિગમ અને સંશોધન પ્રવૃત્તિ નવા યુગનાં પ્રદાનો હતા. પરંતુ સમાજ વિજ્ઞાન શાખાઓ માનસશાસ્ત્ર, નૃવંશવિદ્યા, પુરાતત્ત્વવિદ્યા તેમજ પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન શાખાઓ જેવા વિષયોમાં સંશોધનાત્મક ગ્રંથો અને લેખો સામાન્ય રીતે અંગ્રેજીમાં લખાતા. તે સૌનો લાભ ગુજરાતની પ્રજાનાં વિવિધ સ્તરોને પણ મળતો રહે એવા ઉચ્ચ આશયથી તેમણે ભાષાંતર શાખાની સ્થાપના કરી હતી. તેના અન્વયે પ્રકાશિત થયેલાં ગ્રંથો અનન્ય સેવા બજાવી રહ્યાં છે. આ લોકસંગ્રાહક કાર્યને તર્કસંગત વિકાસ પ્રક્રિયાનાં આગળનાં તબક્કારૂપ ગણાવી શકાય

એવી સંકલ્પના સાથે 'સ્વાધ્યાય' ત્રિમાસિકની શરૂઆત કરવામાં આવી હતી. આનો ઉદ્દેશ્ય એ જ હતો કે વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણનો વિકાસ અને સંશોધન વૃત્તિ ફક્ત ઉપર જણાવ્યાં એ વિષયોમાં જ સીમિત ન રહે પરંતુ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, જૂની અને અર્વાચીન ગુજરાતી, ઉર્દૂ, અરબી, ફારસી, અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર, શિલ્પશાસ્ત્ર, વાસ્તુવિદ્યાકળાનો ઇતિહાસ વગેરે વિષયોમાં પણ વ્યાપે અને તે તે વિષયોનાં પ્રાધ્યાપકો અને શિક્ષકોમાં સમીક્ષાત્મક શોધવૃત્તિ ખીલે એ હેતુ 'સ્વાધ્યાય' નાં પ્રકાશન પાછળ રહેલો હતો.

ઉચ્ચત્તર વિદ્યાકીય ક્ષેત્રે સ્વધ્યાયાયે કરેલી સેવાનાં પરિણામે ઉપર્યુક્ત વિષયોમાં મૌલિક ગણી શકાય એવું ખેડાણ થયેલું નિહાળી શકાય છે. અને તે વિષયોમાં પારિભાષિક શબ્દાવલિનું નિર્માણ થયું છે અને વિદ્વાન પ્રાધ્યાપકો તેમજ વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉપર્યુક્ત વિદ્યાકીય સામગ્રી પુરી પાડી શકાઈ છે.

સ્વાધ્યાયાયે પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ વિકસાવ્યું છે. ગુજરાતમાં થતા સંશોધન અંગે કોઈ અહેવાલ તૈયાર કરવાનો આવે તો 'સ્વાધ્યાય' નું પ્રદાન અનિવાર્યપણે ગણતરીમાં લેવું પડે એવું પ્રાણવાન અને બલિષ્ઠ એનું વ્યક્તિત્વ છે. આવા જીવંત વ્યક્તિત્વનાં ઘડતરમાં વિદ્વાન સારસ્વતો, પ્રાધ્યાપકો, લેખકો, સંશોધકો, આલોચકો, અવલોકનકારો, સહૃદય વાંચકો અને પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરનાં સંશોધન-અધિકારીઓ, પ્રકાશન પ્રક્રિયામાં સહાયભૂત થનારા અનેક કર્મચારીઓનો સક્રિય ફાળો નોંધપાત્ર છે. આ બધાનાં સંનિષ્ઠ, નિરંતર પ્રયત્નોથી ગુજરાતનાં સંશોધન-પ્રકાશન ક્ષેત્રે એણે વિશિષ્ટ કેડી રચી છે. આ કેડી આ પ્રદેશનાં ખૂણે ખૂણે પહોંચી છે, જે પ્રતિદિન પોતાનાં પરિધિનો વિસ્તાર સાધતું જાય છે અને નવા સાધનો તથા વ્યક્તિઓને પોતાનામાં સમાવતું જાય છે.

આઘ સંપાદક ડા. ભોગીલાલ સાંડેસરા એ સ્થાપેલું શોધલેખોનું ઉંચું ધોરણ તેમના નીચે જણાવેલા અનુગામી સંપાદકોએ જાળવ્યું છે અને વર્તમાન સંપાદક પણ એની જાળવણી માટે પ્રયત્નશીલ છે અને ગુજરાતી

ભાષા તથા સંસ્કૃત ભાષાની શોધક્ષમતા નિરંતર પ્રવર્ધમાન બની રહે એવી મનીષા સેવતા પ્રતિભાસંપન્ન, સારસ્વતો, વિદ્વાનો, સિનિયર અધ્યાપકો, લેખકો અને શિક્ષકમિત્રોને પોતાની પસંદગીનાં વિષયો ઉપર સપ્રમાણ, સુરુચિપૂર્ણ શોધ લેખો સ્વાધ્યાયમાં પ્રકાશન અર્થે મોકલતા રહેવા અને એ રીતે સરસ્વતીની ઉપાસના તરફ દોરી જતાં માર્ગને અજવાળતી આ મશાલને જલતી રાખવામાં પોતાનું ચત્કિંચિત યોગદાન આવકારે છે.

સ્વાધ્યાયનાં સામયિકનાં સંપાદકોની યાદી આ મુજબ છે.

ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા (આદ્ય સ્થાપક) -	૧૯૬૩ - ૭૫
ડૉ. અરુણોદય ન. જાની	- ૧૯૭૫ - ૮૧
ડૉ. સુરેશચંદ્ર ગો. કાંટાવાલા	- ૧૯૮૧ - ૮૫
શ્રી રામકૃષ્ણ તુ. વ્યાસ	- ૧૯૮૬ - ૯૨
શ્રી મુકુંદલાલજી વાડેકર	- ૧૯૯૨ - ૯૫
શ્રી રાજેન્દ્ર નાણાવટી	- ૧૯૯૫ - ૦૧
શ્રી મુકુંદલાલજી વાડેકર	- ૨૦૦૧ થી સતત

ચાલુ છે.

એટલે કે વર્તમાન સંપાદક તરીકે શ્રી વાડેકર સાહેબ પોતાની સેવાઓ આપી રહ્યાં છે.

પ્રસ્તુત શોધનિબંધમાં માહિત્તીપ્રદ અને સંકેતસૂચક સંક્ષેપનો પ્રકાર પસંદ કર્યો છે. આથી સંશોધક કે વાંચકને લેખ વાચવા સંબંધી નિર્ણય કરવામાં આ સંક્ષેપ ચોક્કસ મદદરૂપ થશે. સંક્ષેપ તૈયાર કરવા માટે ચોક્કસ પ્રકારની કાર્યપદ્ધતિ અપનાવવામાં આવે છે. જેથી કરીને એકસૂત્રતા જળવાય છે.

સૌપ્રથમ લેખકને વાંચી મહત્ત્વની માહિત્તીને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરી તેને તર્કબદ્ધ રીતે ગોઠવવામાં આવી. ત્યારબાદ ટૂંકાણ, ચોક્કસાઈ અને સ્પષ્ટતાને ધ્યાનમાં રાખી સંક્ષેપ તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તૈયાર થયેલ સંક્ષેપને ચકાસણી માટે આપવામાં આવ્યો. ચકાસણી બાદ સંકલનનું

કાર્ય કરી વર્ગીકરણ અને નિર્દેશીકરણ દ્વારા વિષયનિર્દેશી, કર્તાનિર્દેશી અને લેખનામ નિર્દેશી બનાવી છે .

સંક્ષેપ તૈયાર કરવા પાછળનો મુખ્ય હેતુ વાચક કે સંશોધકનો સમય બચાવવાનો, સાહિત્ય શોધ સરળ બનાવવાનો, સંશોધનનાં પ્રવાહ અંગેની જાણકારી આપવાનો, પસંદગીની સગવડ પૂરી પાડવાનો અને ભાષા અવરોધ દૂર કરવાનો છે .

આથી સ્વાધ્યાય સામયિક લેખોનાં પ્રસ્તુત સંક્ષેપ - વિદ્વાન સારસ્વતો, પ્રાધ્યાપકો, લેખકો, સંશોધકો, આલોચકો, અવલોકનકારો અને સહૃદયવાચકો માટે ચોક્કસ ઉપયોગી સાબિત થશે.

૮. સામ્મનસ્યમ્ :-

ગુજરાતનાં વ્યાપક જનસમાજમાં સંસ્કૃત ભાષા સહિત્યનાં પ્રચાર-પ્રસારમાં સન્ ૧૯૪૬ માં ગઠિત બૃહદ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદનું યોગદાન પ્રશંસનીય સિદ્ધ થયું છે . પરિષદ દ્વારા બે પ્રકારની સંસ્કૃત પરિક્ષાઓનું સંચાલન થાય છે . પ્રાચીન સંસ્કૃત વિભાગની પ્રારંભ, પ્રવેશિકા, પ્રથમા, ભૂષણ અને વિશારદ પ્રતિવર્ષ ૩૫૦ જેટલાં કેન્દ્રમાં લેવાય છે અને ખાસ કરીને માધ્યમિક કક્ષાનાં છાત્રો બેસે છે . પરિષદની સંસ્કૃત વિભાગીય પાઠશાલીય પ્રથમા, મધ્યમા, શાસ્ત્રી, આચાર્ય અને શિક્ષણશાસ્ત્રી પરિક્ષાઓને ગુજરાત સરકારે તેમજ અન્ય રાજ્યોએ અનુક્રમે એસ. એસ. સી., હાયર સેકન્ડરી, બી.એ., એમ. એ. અને બી. એડ. સમકક્ષની માન્યતા પ્રદાન કરી છે .

પરિષદ પ્રતિવર્ષ સંસ્કૃતમાં નાટ્યાભિનય સ્પર્ધા, વક્તૃત્વ સ્પર્ધા, અન્તાક્ષરી સ્પર્ધા, વાર્તાકથન સ્પર્ધા, સંસ્કૃત-દિન-સમારોહ, પંડિત સન્માન, સંસ્કૃત રેડિયોરૂપકપ્રસારણ, નાટ્યાભિનય તાલીમ, પાઠશાલીય અધ્યાપક સંમેલન, વ્યાખ્યાનશ્રેણી, સંસ્કૃતના નિવૃત્ત અધ્યાપકોનું સન્નમાન ઇત્યાદિ વૈવિધ્યપૂર્ણ તેમજ ઉપાદેય કાર્યક્રમોનું સમાયોજન થાય છે . પરિષદની પરીક્ષાઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ઉત્તીર્ણ છાત્રોને ચંદ્રક-પારિતોષિકાદિ અર્પણ કરાય છે .

પરિષદની સાથે ગુજરાતનાં ગણ્યમાન્ય પ્રાધ્યાપકો ઉપરાંત સુખ્યાત ન્યાયાધીશ પણ સંલગ્ન રહ્યાં છે એ વિશેષ ગૌરવનો વિષય છે. પરિષદનાં સંસ્કૃત પ્રકાશનોમાં અમૃતધારા, નૂતનનાટ્યપ્રસ્થાનમ્, નૂતનનાટ્યકૌમુદી (આકાશવાણીથી પ્રસારિત સંસ્કૃત નાટકોનો સંગ્રહ), કથાતરંગિણી, નૂતનનાટ્યરામાયણ, નૂતનનાટ્યવિધિ વગેરે છે.

સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળમાં દેશભરમાં સંસ્કૃતનાં પારંપારિક અને વિદેશી વિવિધ સ્વરૂપોને આવરી લેતી જે સંસ્કૃત રચનાઓ થવા લાગી તેમાં ગુજરાતે પણ પોતાનું યોગદાન આપેલું છે. આ રચનાઓને વ્યાપક વાચક વર્ગ મળી રહે અને રચયિતાઓને પ્રોત્સાહન અને પ્રેરણા મળે તથા પ્રકાશક સંસ્થા શ્રી બૃહદ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદની પ્રવૃત્તિઓને પણ પ્રકાશિત કરી શકાય એવા ઉદ્દેશોનાં ઉદાત સંકલ્પથી અમદાવાદમાં ઈ.સ. ૧૯૪૬ થી કાર્યરત શ્રી બૃહદ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદે સંસ્કૃત મુખપત્ર પ્રકાશિત કરવાનો સ્તુત્ય નિર્ણય કર્યો. અને ઈ.સ. ૧૯૬૪ નાં એપ્રિલ માસમાં તેનો પ્રથમ અંક ઋતમ્ભરમ્ નામે પ્રગટ થયો. આ શોધપત્રિકા ત્રિમાસિક રૂપે પ્રગટ થાય છે. ઈ.સ. ૧૯૬૫ થી આ શોધપત્રિકાનું નામ બદલીને સામ્મનસ્યમ્ રાખવામાં આવ્યું. જેના સંપાદક તરીકે ઋતમ્ભરમ્ નાં સંપાદક પ્રા. ઋષિરાજ અગ્નિહોત્રી હતા. ત્યારબાદ ડૉ. વાસુદેવ પાઠકની સેવાઓ મળેલી છે. પરંતુ ઘણાં જ લાંબા સમયથી પ્રા. શ્રી સુરેશભાઈ જ. દવે તથા પ્રા. ડૉ. ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યા તેનું સંપાદન સફળતાપૂર્વક સંભાળે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિને તથા સંસ્કૃત સાહિત્યને લગતા ગુજરાતીમાં લખાયેલા લેખોને પણ સમાવવાનો નિર્ણય લઈને શ્રી બૃહદ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદે મુખપત્રનાં સંપાદકોનાં સુવિચારને અનુમોદન આપ્યું. આ સાથે સંસ્કૃતનાં અગ્ર ગણ્ય વિદ્વાનોનો પરિચય વિભાગ પણ સમાવવાનો નિર્ણય લેવાયેલ છે.

સામ્મનસ્યમ્ શોધપત્રિકા શ્રી બૃહદ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ, અમદાવાદ દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. આ સંસ્થા મુખપત્રને લગતો તમામ આર્થિક વ્યય ભોગવે છે અને સંસ્કૃત ભાષાના પ્રચાર અને પ્રસારનાં

તેમજ સંસ્કૃત પ્રેમીઓમાં સંસ્કૃત પ્રત્યેનો લગાવ અને લાગણી જન્માવવાનાં પોતાના ઉદ્દેશ્યને આ રીતે પણ વેગવાન બનાવે છે. પરિષદ રચનાત્મક કામ કરી વર્ષોથી સંસ્કૃત ભાષાની સેવાનું અનેરુ કામ કરી રહી છે. જે આપણા સૌ માટે અને સંસ્કૃત જગત માટે ગૌરવ લેવા જેવી વાત છે.

આ સામ્મનસ્યમ્ શોધપત્રિકા ગુજરાતમાં ઘણા વર્ષોથી પ્રગટ થતું એક માત્ર સંસ્કૃત મુખપત્ર છે. આ મુખપત્રમાં સંસ્કૃતમાં રચાયેલી અને સમાવેશક્ષમ સંસ્કૃત રચનાઓ ઉપરાંત કેટલીક કૃત્તિઓ કે તેનાં અંશોનો ગુજરાતી અનુવાદ પણ પ્રગટ કરવામાં આવે છે. સંસ્કૃત સુભાષિતોને અને એ પણ સરળ સંસ્કૃતમાં જનસમાજ સમજી શકે તે માટે તેનું ભાષાન્તર પણ આપવાનાં વિભાગને સ્થાન આપેલું છે. આ મુખપત્ર સામ્મનસ્યમ્ નિઃશુલ્ક છે. તેનું કોઈ લવાજમ રાખવામાં આવેલું નથી. આ શોધપત્રિકાનાં અંક મોકલવામાટે ટપાલયાદી તૈયાર કરવામાં આવે છે. જેમાં સુધારાવધારા પણ કરવામાં આવે છે. આ શોધપત્રિકા એ સંસ્કૃતજનોમાં પોતાની એક આગવી ઓળખ ઉભી કરી છે અને વર્ષોથી સતત પ્રકાશિત થાય છે. તેનાં પ્રકાશનમાં ક્યારેય પણ અવરોધ આવેલ નથી. જે તેની ઉડીને આંખે વળગે એવી વિશેષતા છે.

આ શોધપત્રિકામાં વૈવિધ્યપૂર્ણ સામગ્રી સ્થાન પામે છે. જેમાં સંસ્કૃત ગદ્ય, પદ્ય અને વિપુલ પ્રમાણમાં નાટ્ય હોય છે. રામાયણ, મહાભારત, ભગવદ્ગીતા, ઉપનિષદો ઉપરાંત શાસ્ત્રીય ચર્ચાનાં લેખો, વિદ્વાનોનો પરિચય, સંસ્કૃત કૃત્તિઓનો રસાસ્વાદ કરાવતા લેખો આમ આ પત્રિકામાં વૈવિધ્યસભર લેખો અને માહિતી પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. તેમજ શ્રી બૃહદ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ દ્વારા ચાલતી અનેકવિધ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનો પરિચય, અનુવાદ સાથેનાં કેટલાંક વેદમંત્રો, વિવિધ ચિત્રો, ઇત્યાદિનો પણ તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. સંસ્કૃતને લગતા જનઉપયોગી અને માહિતીસભર લેખો આ પત્રિકામાં પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. નૂતન સંસ્કૃત નાટકોનું પ્રકાશન આ મુખપત્રની વિશેષતા છે.

આ ઉપરાંત કાવ્યો, સુભાષિતો અને તેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર, શાલેય છાત્રોને લક્ષમાં રાખીને લખાયેલ લઘુ વાર્તાઓ, લેખો અને ગીતો, કાવ્યો તથા વિવેચનાત્મક લેખો ગુજરાતીમાં પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. હિન્દી અથવા ગુજરાતીમાં અનુવાદ સાથે પ્રગટ કરવામાં આવતા વેદમંત્રોની પણ નોંધ લેવી ઘટે. વિવિધતાસભર લેખન સામગ્રીનાં પ્રકાશનથી પત્રિકાની ઉંચાઈ ઘણી બધી વધી જાય છે.

સામ્મનસ્યમ્ શોધપત્રિકાનાં મુખ્ય સંપાદક તરીકે શ્રી બૃહદ્ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદનાં પ્રધાનમંત્રી ડૉ. સુરેશ જે. દવે કે જેઓ ઇ.સ. ૧૯૫૬ ની સાલનાં એમ. એ. છે તેમજ સાહિત્યાચાર્ય તથા શિક્ષાશાસ્ત્રી છે અને અનેક વર્ષોથી પોતાની સેવા આપી રહ્યાં છે. સંસ્કૃતનાં પ્રગાઠ તથા પ્રફલ વિદ્વાન છે. તેમજ નીવડેલા સુપ્રસિદ્ધ પ્રાધ્યાપક છે. આ પત્રિકાનાં મુખ્ય સંપાદક તરીકેની પ્રશસ્ય પસંદગીને તેમણે યોગ્ય રીતે સાર્થક કરી છે. આ પરિષદે બે સમિતિનું ગઠન કર્યું છે. જેમાં વ્યવસ્થાપક સમિતિ અને સલાહકાર સમિતિ. વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં પ્રમુખ તરીકે નિવૃત્ત ન્યાયાધીશ શ્રી એમ. એસ. પરીખ તથા કુલપતિ તરીકે જસ્ટીશ શ્રી એસ. ડી. દવે કે જેઓ પણ નિવૃત્ત છે, પોતાની સેવા આપે છે. ઉપરાંત ઉપપ્રમુખો, પ્રધાનમંત્રી, સહમંત્રી તથા સભ્યોની વરણી કરવામાં આવેલ છે. જેમાં આ પત્રિકાનાં મુખ્ય સંપાદક તરીકે પ્રો. સુરેશચંદ્ર જે. દવે કે જેઓ વ્યવસ્થાપક સમિતિનાં પ્રધાનમંત્રી પણ અને પ્રકાશક પણ છે તથા સલાહકાર સમિતિમાં મહામહોપાધ્યાય ડૉ. કે. કા. શાસ્ત્રી, ડૉ. તપસ્વી નાન્દી, ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા, ડૉ. એસ્તરબેન સોલોમન જેવા મૂર્ધન્ય વિદ્વાનો પોતાનું યોગદાન આપી રહ્યા છે. પત્રિકામાં છાપવામાં આવતાં લેખો પ્રથમ સલાહકાર સમિતિ સમક્ષ જાય છે અને પછી તેમાં સુધારા-વધારા કરીને ત્યારબાદ લેખોનું પ્રકાશન થાય છે.

આ શોધપત્રિકાનાં સહસંપાદક નથી પરંતુ બીજા સંપાદક તરીકે સંસ્કૃતનાં પ્રકાંડ પંડિત અને વરિષ્ઠ વિદ્વાન, રાષ્ટ્રપતિ પુરસ્કાર વિજેતા અને અનેક ઉપાધિ તથા બહુમાનથી વિભૂષિત મહામહોપાધ્યાય ડૉ.

ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યાનો અમૂલ્ય લાભ મળે છે . સંસ્કૃત ભાષા માટે પોતાનું જીવન સમર્પિત કરનાર શ્રી પંડ્યા શ્રી બૃહદ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદનાં સક્રિય કાર્યકર અને પદાધિકારી છે . સંસ્કૃતનાં ધુરીણ વિદ્વાન ડૉ. ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યાનો સંપાદક તરીકે પ્રશસ્ય લાભ મળે છે . પરિષદ સાથે તેઓ ગાઢ રીતે સંકળાયેલા હોય સંપાદક તરીકે તેઓનું અમૂલ્ય યોગદાન મળી રહ્યું છે . આ સંસ્થાએ જે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે તેમાં આવા પ્રકાંડ પંડિતો અને વિદ્વાનોનો બહુ મોટો ફાળો રહ્યો છે .

સામ્મનસ્યમ્ એ શ્રી બૃહદ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ અમદાવાદનું પ્રકાશન છે . આ મુખપત્રનું કોઈ લવાજમ લેવામાં આવતુ નથી . સંસ્કૃતની વધુ સારી સેવા થઈ શકે એવા સ્તુત્ય ઉદ્દેશ્યથી તેનું પ્રકાશન શ્રી બૃહદ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ આને અગત્યનાં સેવા કાર્ય તરીકે સમજે છે અને એ રીતે તેનો અમલ કરે છે . સમાજનાં નાનામાં નાના માણસને પણ ઉપાદેય થાય, જનસમાજનું કલ્યાણ થાય તેવા ઉમદા હેતુ સાથે આ સંસ્થા આજે પણ વિકાસની હરણફાળ ભરી રહી છે જે આપણા સૌ માટે ગૌરવની વાત છે .

સામ્મનસ્યમ્ એ શોધપત્રિકા છે . ઇ.સ. ૧૯૬૫ ની સાલથી પ્રગટ થતુ એક માત્ર સંસ્કૃત મુખપત્ર છે . પરંતુ સમય, સંજોગો અનુસાર તથા સલાહકાર સમિતિ તથા પ્રધાનમંત્રીનાં સૂચનો મુજબ તેમાં ફેરફાર પણ કરવામાં આવે છે . સંસ્કૃત રચનાઓ ઉપરાંત કેટલીક કૃત્તિઓ કે તેનાં અંશનો ગુજરાતી અનુવાદ પણ પ્રગટ કરવામાં આવે છે . સંસ્કૃત સુભાષિતોને આમ આદમી સમજી શકે તે માટે તેનું ભાષાન્તર આપવાનાં વિભાગને સ્થાન આપેલું છે . સામ્મનસ્યમ્ એ શોધપત્રિકાનાં માધ્યમથી સંસ્કૃત રચના કરતા ઘણા મહાનુભાવોને રચના કરવાની પ્રેરણા અને તે રચનાઓ મુદ્રિત થતા તેને વાચકો સુધી પહોંચતી જોવાનો આનંદ અને સંતોષ મળી રહે છે . અહીં અનેક મૂર્ધન્ય કવિઓ અને ઉત્તમ વિદ્વાનોની વૈવિધ્યસભર કૃત્તિઓને સ્થાન મળે છે અને એ જ રીતે સતત મળતુ રહેશે તેમજ સંસ્કૃતને વરેલી આ સંસ્થા ઉત્તરોત્તર પ્રગત્તિનાં સોપાનો સર કરતી રહેશે તથા આ

શોધપત્રિકા સતત જનસમૂહાયને જ્ઞાન, પ્રેરણા અને માહિતી આપતી રહેશે એમાં શંકાને કોઈ સ્થાન નથી. આ સંસ્થા સાથે તન, મન અને ધનથી જોડાયેલા સંસ્કૃતનાં વિદ્વાનો સતત પોતાની જ્ઞાનરૂપી ગંગા વહાવતા રહેશે એમ કહેવામાં પણ કોઈ અતિશયોકિત નથી.

૯. ભાગવતામૃતમ્ :-

અમદાવાદની પાસે આવેલા સોલા ગામમાં છેલ્લા ચાલીસ વર્ષથી શ્રીકૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રીની પ્રેરણાથી ભાગવત વિદ્યાપીઠ ચાલે છે. વિદ્યાપીઠનાં વરતંતુ સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાં સંસ્કૃત આચાર્ય સુધીનાં વર્ગો ચાલે છે. વિદ્યાપીઠ દ્વારા સંસ્કૃત આઠ ટીકાઓ સહિત સંપૂર્ણ ‘ભાગવત’ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું છે. વલ્લભાચાર્યકૃત ‘‘સુબોધિની’’ ટીકા સહિત તૈયાર કરાઈ છે. ભાગવતની વાંચના પણ પ્રકાશિત થઈ રહી છે. ભાગવત વિદ્યાપીઠ દ્વારા સંસ્કૃત સંશોધન વિષયક અનેક યોજનાઓ બનાવી છે.

વિદ્યાપીઠ દ્વારા છેલ્લા ચાલીસ વર્ષથી આ માસિક પત્રિકા પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. ૧૯૭૦ થી આ પત્રિકા સતત અબાધિત ગતિથી પ્રકાશિત થાય છે. ભાગવત વિદ્યાપીઠ ટ્રસ્ટ, ભાગવત વિદ્યાપીઠ સોલા ગામ કે જે અમદાવાદ નગરની બાજુમાં આવેલ છે, જે સતત સમાજોપિયોગિતાનું કાર્ય કરી રહ્યું છે.

આ ભાગવતામૃતમ્ માસિકપત્રિકા શ્રી કૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રી (દાદાજી) સંસ્થાપક શ્રી ભાગવત વિદ્યાપીઠ દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. દરેક સંસ્થાને પોતાનાં ચોક્કસ ધારાધોરણો અને નિયમો હોય છે. અહીં આ વિદ્યાપીઠ પણ એક ચોક્કસ ધારાધોરણ પ્રમાણે ચાલે છે. વિદ્યાપીઠનું વાતાવરણ મન અને આત્માને આનંદ આપે એવું છે. આ પત્રિકા પ્રકાશિત કરવા પાછળનો વિદ્યાપીઠનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય આમજનસમુદાયમાં અને સમાજમાં સંસ્કૃતિ, સંસ્કૃત ભાષા તેમજ સંપ્રદાયનો વિકાસ થાય એ કેન્દ્રસ્થાને રહેલ છે. આ પત્રિકા સર્વજનહિતાય અને સર્વજનસુખાય માટે પ્રકાશિત થાય છે. સામાન્યજનનું કલ્યાણ થાય, તેઓને સુખપ્રાપ્તિ થાય અને સારા સંસ્કારોનું સિંચન થાય તેવા ઉદાત્ત હેતુથી ભાગવત વિદ્યાપીઠ

આ પત્રિકાનું અવિરતપણે પ્રકાશન કરે છે . આ ઉપરાંત વિદ્યાપીઠમાં ચાલતી તમામ પ્રવૃત્તિઓનું દિગ્દર્શન સમાજ સુધી પહોંચે તેવો શ્રેષ્ઠ આશય રહેલો છે . વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ ત્યારથી માંડીને આજ સુધી સમાજસેવા કરવામાં તેનું મોટું યોગદાન રહેલું છે અને તેમાં શાસ્ત્રીજીની પ્રધાન ભૂમિકા રહી છે . પત્રિકાનાં માધ્યમથી સમાજોત્કર્ષની પ્રવૃત્તિ સતત કરવામાં આવી રહી છે . આ પત્રિકાનાં મુખ્ય પ્રેરણાદાતા શ્રી કૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રી વેદાન્તાચાર્ય - કાવ્યતીર્થ છે . જેઓ વિદ્યાપીઠનાં આઘસ્થાપક અને વર્તમાનમાં પણ ગાદીપતિ તરીકે ખિરાજમાન થઈ વિદ્યાપીઠને શોભાવી રહ્યાં છે . પત્રિકાનાં મુખ્ય સંપાદનનાં કાર્યમાં જેઓની મુખ્ય ભૂમિકા છે તેવા ત્રણ શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનો પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપી પ્રકાશનનાં કાર્યને સતત ગતિ આપી રહ્યાં છે . જેમાં શ્રી હિતેન્દ્ર વ્યાસ, મા. શ્રી યોગેશભાઈ પંડ્યા તેમજ શ્રી મતંગ ગૌસ્વામી પોતાનું યોગદાન આપી રહ્યાં છે . આ ત્રણેય મુખ્ય સંપાદકોની વિદ્વતા, નિષ્ઠા, તેમની નિયમિતતાને કારણે આ પત્રિકાએ આજે સંસ્કૃતનાં વિદ્વાનોમાં અને સંસ્કૃતપ્રેમીઓમાં એક આગવી ઓળખ ઉભી કરી છે . આ પત્રિકા આજે સારું એવું માન અને સ્થાન ધરાવતી પત્રિકા બની ગઈ છે . જેમાં શાસ્ત્રીજીની પ્રેરણા અને સંપાદકોનો પુરુષાર્થ આપણને દ્રષ્ટિગોચર થાય છે .

આ પત્રિકાની વિશેષતા તરફ દ્રષ્ટિપાત કરીએ તો તેમાં જ્ઞાનસભર માહિતી પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે . તેમજ સરલ સુરગિરાનાં શ્લોકો અનુવાદ સાથે આપવામાં આવે છે . જિજ્ઞાસા જગાડે તથા જિજ્ઞાસા વર્ધન કરે તેવા લેખો પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે . આ ઉપરાંત જનસમુદાય અને તેમની જિજ્ઞાસા સંતોષાય તેવા જ્ઞાનવર્ધક અને જિજ્ઞાસાવર્ધક લેખો પત્રિકામાં છપાય છે જે આ પત્રિકાની અનેરી વિશેષતા છે . આ ઉપરાંત શ્રેષ્ઠ તત્ત્વચિંતકોનાં ચિંતનોને પણ પત્રિકામાં સ્થાન આપી, પત્રિકાને શ્રેષ્ઠ બનાવવામાં આવી રહી છે . ટુંકમાં કહીએ તો જ્ઞાનવર્ધક અને સમાજને ઉપયોગી થાય, જેમાં સમાજનું કલ્યાણ સમાયેલું હોય તેવા લેખો છાપવામાં આવે છે અને પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે .

વિદ્યાપીઠની સ્થાપના પાછળનો મુખ્ય આશય જ એ છે કે સમાજોપયોગી કાર્યો કરવા, સમાજનું ઉત્થાન થાય, સમાજનો વિકાસ થાય અને સમાજને જ્ઞાનસભર માહિતી પ્રાપ્ત થાય તે રહેલો છે. તે પછી સંસ્કૃત સાહિત્યની હોય કે ગુજરાતી સાહિત્યની, પરંતુ સમાજોત્કર્ષ હેતુ છે અને આ બધી રચનાત્મક અને સમાજોપયોગી પ્રવૃત્તિઓનું આબેહૂબ ચિત્ર ભાગવતામૃતમ્ પત્રિકામાં પ્રતિબિંબિત થતુ આપણને જોવા મળે છે. જે આ વિદ્યાપીઠની અને પત્રિકાની વિશેષતા છે. આ પત્રિકા દર મહિનાની ૨૧ મી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે અને તેનું વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૧૦૦ રાખવામાં આવ્યું છે. અને હાલનાં તંત્રી તરીકે શ્રી ઉન્મેષભાઈ દીક્ષિત છે. પ્રકાશક તરીકે ભાગવત વિદ્યાપીઠ, કૃષ્ણધામ (સોલા) તરીકે અમદાવાદ ૬૦ વતી શ્રી ભગવતઋષિ શાસ્ત્રી અને પ્રકાશન સ્થળ તરીકે ભાગવત વિદ્યાપીઠ, ૩૦૨, રિલીફ શોપીંગ સેન્ટર, જી. પી. ઓ. પાસે, અમદાવાદ-૧ છે. પત્રિકાનું આગળનું પૃષ્ઠ રંગીન છે અને બાળકૃષ્ણનો ફોટો છાપવામાં આવે છે. તેમજ પાછળનાં પૃષ્ઠ પર મહાનુભાવોનાં વ્યાખ્યાનો, કાર્યશિબિરો, તાલીમ શિબિરો, ઉદ્ઘાટનો વગેરેની સચિત્ર રંગીન છબીઓ મૂકવામાં આવે છે.

૧૦. સમ્બોધિ :-

આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી અને શેઠશ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈનાં સંનિષ્ઠ પ્રયાસોથી સને ૧૯૫૬ માં સ્થપાયેલ એલ. ડી. ઈન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ ઈન્ડોલોજી, નવરંગપુરા, અમદાવાદ, સ્ટીમર આકારનું ભવ્ય કલાત્મક ભવન ધરાવતી આ કલા-સાહિત્યનાં તીર્થસમી સંસ્થાનું સને ૧૯૬૩ માં તત્કાલીન વડાપ્રધાન શ્રી જવાહરલાલ નહેરુનાં હસ્તે ઉદ્ઘાટન થયું હતુ. દુર્લભ પ્રાચીન હસ્તપ્રતો-ગ્રંથો, કલા-સાહિત્યનાં દુર્લભ નમૂનાઓ, સંદર્ભગ્રંથો વગેરેનાં સંકલન-સંરક્ષણ-સંવર્ધન કરવાના તેમજ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વગેરે ભાષા-સાહિત્યનાં સંશોધનોને પ્રકાશિત કરવાનાં ઉમદા આશયથી સ્થપાયેલ આ સંસ્થાએ છેલ્લા પરચાસેક વર્ષો દરમિયાન હસ્તપ્રત વિદ્યા અને પ્રાચ્યવિદ્યાઓનાં અભ્યાસ-સંશોધન

પ્રકાશનક્ષેત્રે મૂલ્યવાન પ્રદાન કરીને આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતી પ્રાપ્ત કરી છે.

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયમાં Doctoral અને Post-doctoral સંશોધન માટે આ સંસ્થા ગુજરાત યુનિવર્સિટી દ્વારા માન્ય છે. સંસ્થાએ ૫૦ જેટલા વિદ્વાનોને પીએચ. ડી. નાં મહાનિબંધો માટે માર્ગદર્શન આપ્યું છે. સંસ્થાનાં ગ્રંથાલયમાં પ્રાચ્યવિદ્યા વિષયક કેટલાંક દુર્લભ ગ્રંથો સાથે પર્યાસ હજાર જેટલા ગ્રંથોનો સંગ્રહ થયો છે. સંસ્થાનું રિસર્ચ-જર્નલ “સંબોધિ” નામે એપ્રિલ-૧૯૭૨ થી પ્રકાશિત થાય છે. એપ્રિલ ૧૯૭૨ થી ૧૯૮૦ સુધી આ જર્નલ ત્રિમાસિક સ્વરૂપે પ્રકાશિત થતુ હતુ. ઈ.સ. ૧૯૭૨ થી ઈ.સ. ૧૯૭૬ સુધી મુખ્ય સંપાદક તરીકે પંડિત દલસુખ માલવાણિયા અને ડૉ. એચ. સી. ભાયાણી આ બંનેએ પોતાની ભૂમિકા ભજવી હતી. ઈ.સ. ૧૯૭૭ થી ૧૯૮૯ સુધી આ પત્રિકાનાં મુખ્ય સંપાદક તરીકે પંડિત દલસુખ માલવાણિયા ડૉ. એચ. સી. ભાયાણી અને ત્રીજા વિદ્વાન શ્રી ટી. એસ. નાન્દીએ પોતાનું યોગદાન આપ્યુ હતુ. પત્રિકાનાં આદ્યસ્થાપકો તરીકે શ્રી માલવાણિયા અને ડૉ. ભાયાણીનાં નામો આગળ આવે છે. ઈ.સ. ૧૯૮૧ થી આ પત્રિકા ત્રિમાસિકને બદલે વાર્ષિક રૂપે પ્રગટ થવા લાગી હતી.

સમય જતાં પત્રિકાનાં પ્રકાશનમાં અને મુખ્ય સંપાદકમાં બદલાવ આવ્યો હતો. ઈ.સ. ૧૯૯૦ થી ઈ.સ. ૧૯૯૭ નાં સમયગાળામાં આર. એસ. બેટાઈ અને વાય. એમ. શાસ્ત્રીએ મુખ્ય સંપાદક તરીકે કાર્ય કરેલુ હતુ. તેમનાં સંપાદનપણા નીચે સુંદર કામગીરી થઈ હતી. પરંતુ ત્યારબાદ ઈ.સ. ૧૯૯૮ થી ૨૦૦૦ સુધીનાં સમયમાં ડૉ. જે. બી. શાહ અને એન. એમ. કંસારાએ સંબોધિનું સંપાદન કાર્ય કરેલું. તથા ઈ.સ. ૨૦૦૦ થી ૨૦૧૦ સુધીનાં તબક્કામાં એટલે કે વર્તમાનમાં મુખ્ય સંપાદક તરીકે જે. બી. શાહ અને પ્રો. કાનજીભાઈ પટેલ સંપાદન કરી રહ્યા છે. અને આજે પણ પત્રિકા નિયમિત રીતે વાર્ષિક સ્વરૂપે પ્રસિદ્ધ થાય છે. પરંતુ વચ્ચેનાં સમયમાં પ્રકાશનની નિયમિતતા જળવાઈ નથી. જર્નલની સામયિકતા અનુસાર ઈ.સ. ૧૯૭૨ એપ્રિલથી ૨૦૧૦ સુધીમાં ૩૯ અંકો પ્રગટ થવા

જોઈએ પરંતુ ૨૦૧૦ સુધી કુલ ૩૩ અંકો પ્રગટ થયા છે. વચ્ચેનાં સમયમાં પ્રકાશનમાં અવરોધ ઉભો થયો હતો.

આ સંસ્થાનું હસ્તપ્રત ગ્રંથાલય અતિ સમૃદ્ધ છે. એમાં ખાસ કરીને સમગ્ર ગુજરાત - રાજસ્થાનની સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી વગેરે ભાષાઓમાં લખાયેલી તાડપત્રીયાદિ ૭૫૦૦૦ હજાર જેટલી મૂલ્યવાન હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીનાં ભારે પુરુષાર્થ દ્વારા થયો છે. કેટલીક અતિદુર્લભ સચિત્ર હસ્તપ્રતો છે. જેવી કે શાલિહોત્ર, વ્યાયામચિન્તામણિ, મેઘદૂત, ઉતરાધ્યયન, કલ્પસૂત્ર, કુમારસંભવ, ગીત-ગોવિંદ, તુલસી રામાયણ વગેરે. સંસ્થાનાં હસ્તપ્રત વિભાગે દસ હજાર સંસ્કૃત-પ્રાકૃત હસ્તપ્રતોનાં છ ભાગમાં cataloges પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીનાં સંગ્રહની જૂની ગુજરાતી ભાષાની ૬૭૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતોનું સૂચિપત્ર પણ પ્રસિદ્ધ થયું છે. ભારત સરકારનાં Deptt. of culture દ્વારા સંસ્થાની પસંદગી ગુજરાતમાં પડેલી હસ્તપ્રતોનાં સંકલન-સંવર્ધન-સૂચિકરણ-પ્રકાશન માટેનાં National Mission નાં પ્રાદેશિક કેન્દ્ર તરીકે થઈ છે. આ કાર્યક્રમ અંતર્ગત ૭૯૦૦ હસ્તપ્રતોનાં બે catalogue પ્રકાશિત થઈ ગયા છે. અને ૧૬૦૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતોનું સૂચિકરણ કાર્ય પ્રગતિશીલ છે.

સંસ્થાએ અત્યાર સુધીમાં ટીકાઓ, સમીક્ષાત્મક આવૃત્તિઓ, કોશગ્રંથો તેમજ સંદર્ભગ્રંથો પ્રકારનાં ૧૪૦ જેટલા મૂલ્યવાન ગ્રંથો પ્રકાશિત કર્યા છે. “સંગોષ્ઠિ” અંતર્ગત જે તે વિષયનાં નિષ્ણાંતોનાં પ્રવચનોની શ્રેણી ચાલી રહી છે. વર્ષ દરમિયાન અનેક પરિસંવાદો, વ્યાખ્યાનમાળાઓ, કાર્યશાળાઓ વગેરેનું આયોજન થાય છે.

ભારતીય વિદ્યાનાં જર્નલ્સમાં ‘સંબોધિ’ એક મહત્વપૂર્ણ જર્નલ ગણાય છે. દેશવિદેશની ઇ-ડોલોજીકલ સંસ્થાઓમાં આ જર્નલ મંગાવવામાં આવે છે. જે આ પત્રિકાની વિશેષતા છે. તેમજ Exchange માં પણ મોકલવામાં આવે છે. ઇ-ડોલોજીનાં વિષયો પૈકી જૈનવિદ્યાનાં ક્ષેત્રમાં આ પત્રિકાનું આગવું સ્થાન છે. જૈનવિદ્યાનાં જર્નલ્સમાં આ જર્નલ

ઘણું મહત્ત્વપૂર્ણ ગણવામાં આવે છે. દેશ વિદેશનાં અગ્રણી વિદ્વાનોનાં લેખો આ જર્નલમાં છપાય છે. જે તેની મહત્તા દર્શાવે છે.

આ પત્રિકામાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, ગુજરાતી, અંગ્રેજી અને હિન્દી ભાષામાં લેખો પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. પ્રાચીન, મધ્યકાલીન યુગમાં મહત્ત્વપૂર્ણ કૃત્તિઓનાં સંપાદનો તથા તે વિશેનાં શોધપૂર્ણ લેખોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. જૈનધર્મ, જૈનદર્શન અને જૈનસાહિત્યની કૃત્તિઓ વિષયક તથા તે વિશેનાં વિવેચનલેખો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ભારતીયવિદ્યા, ભારતીયસાહિત્ય, ઇતિહાસ, ધર્મ, દર્શન, કલા, સાહિત્ય, અભિલેખ-વિદ્યા, હસ્તપ્રત વિદ્યા વગેરેને આવરી લેતા તમામ વિષયોનાં લેખો આ જર્નલમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. લેખકો તરફથી પ્રાપ્ત થયેલાં લેખોની પસંદગી માટે તજજ્ઞોનો અભિપ્રાય લેવામાં આવે છે. પસંદ થયેલા લેખોને પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. ગુજરાતી અને રાજસ્થાની ભાષામાં લખાયેલ જૈન વાઙ્મયનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ગ્રંથ સમીક્ષાઓ પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવતી જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ તથા સંસ્થાનાં પ્રકાશનોની યાદી પ્રત્યેક અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. ખાસ કરીને જૈનસાહિત્ય અને જૈનવિદ્યાનાં ક્ષેત્રમાં આ પત્રિકાનું અત્યંત મહત્ત્વનું અને આગવું સ્થાન છે. જૈનવિદ્યાનાં જર્નલમાં આ પત્રિકા ઘણું મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે.

૧૧. માતૃવાણી :- (ભુવનેશ્વરી)

દર માસની પાંચમી તારીખે પ્રસિદ્ધ થતું આ માસિક માતૃવાણી શ્રી ભુવનેશ્વરી પીઠ, ગોંડલ, જિલ્લો રાજકોટ (ગુજરાત રાજ્ય) દ્વારા નિયમિત રીતે પ્રકાશિત થાય છે. આ માસિકનાં આઘતંત્રી તરીકે શ્રી ઘનશ્યામજી, આચાર્યશ્રી, શ્રી ભુવનેશ્વરી પીઠ ગોંડલ તથા તંત્રી તરીકે શ્રીમતિ અનિલાબેન ધ. વ્યાસ પોતાની સેવા આપી રહ્યા છે. તેમજ આચાર્યશ્રી ચરણતીર્થ મહારાજ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ, ગોંડલનાં શ્રી અનિલાબેન વ્યાસ અધ્યક્ષ છે, અને તેઓ આ પત્રિકાનાં પ્રકાશક પણ છે. તેમજ સહસંપાદક

તરીકે પ્રકાશન અધિકારી તથા સહસંપાદક શ્રી એ. એલ. દેસાઈ પોતાનું કર્તવ્ય નિભાવી રહ્યાં છે.

ભુવનેશ્વરી પીઠનાં સ્થાપક વિદ્વાન પંડિત જીવરામ કાલિદાસે વર્ષો સુધી સંસ્કૃતની સેવા કરી છે. પોતાનું સમગ્ર જીવન પીઠને સમર્પિત કરી સંસ્કૃતનો પ્રચાર અને પ્રસાર કર્યો હતો. પીઠે અત્યાર સુધીમાં અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથો પ્રગટ કર્યાં છે. એમાં ૭૪૫ શ્લોકવાળી ભગવદ્ગીતા, મહાકવિભાસકૃત પટીફલમ્ (નાટક) ઇત્યાદિ મુખ્ય છે.

આ પીઠ છેલ્લા ૩૫ વર્ષથી આ માતૃવાણી પત્રિકા નિયમિત રીતે પ્રકાશિત કરે છે. ઇ.સ. ૧૯૭૫ થી સતત અબાધિત ગતિએ આ સામયિક પ્રસિદ્ધ થાય છે અને અત્યાર સુધીમાં પીઠે - ઓક્ટોબર - ૨૦૧૦ સુધીમાં ૩૫૩ અંક પ્રકાશિત કર્યાં છે. આ માતૃવાણી જ્યારે પહેલા પ્રકાશિત થયું ત્યારે ત્રિમાસિક સ્વરૂપે પ્રગટ થતું હતું, પછીથી દ્વિમાસિક સ્વરૂપે પ્રગટ થતું હતું. પરંતુ પછીથી માસિક તરીકે પ્રગટ થાય છે જે આજે સળંગરૂપે પ્રકાશિત થાય છે. આચાર્યશ્રી ઘનશ્યામજી મહારાજની પ્રેરણાથી આ આધ્યાત્મિક મેગેઝિન શરૂ કરવામાં આવેલ. આ સામયિક ગુજરાતીમાં બહાર પડે છે છતાં સંસ્કૃત ભાષાને કેન્દ્રમાં રાખીને બહાર પાડવામાં આવે છે.

આ સામયિકનાં મુખ્ય સંપાદક અને આઘતંત્રી તરીકે આચાર્યશ્રી ઘનશ્યામજી મહારાજ સતત પ્રેરણા અને પોતાનું યોગદાન આપી રહ્યા છે. તેમજ સહસંપાદક તરીકે શ્રી દેસાઈ પત્રિકાનું કાર્ય કરી રહ્યા છે. આ પત્રિકાનાં પ્રવર્તકો તરીકે ડૉ. બી. જી. ચંદારાણા, ડૉ. કુસુમબા જાડેજા, શ્રી સી. વી. ઠકરાલ, ડૉ. મોહનભાઈ પટેલ, પ્રો. સૂર્યકાન્ત ભટ્ટ, પ્રો. પ્રવીણભાઈ રાઠોડ, શ્રી યશવંત ત્રિવેદી, પ્રો. ડી. આર. વણકર, પ્રો. શ્રી વસંત પરમાર, શ્રી જયંતભાઈ ગાંધી, શ્રી રમેશ ગજજર, શ્રી વાસુદેવ પાઠક, શ્રી એસ. બી. પંડ્યા વગેરે મહાનુભાવો અને વિદ્વાનો પોતપોતાનું યોગદાન આપી પત્રિકાનાં પ્રવર્તકો તરીકેનું કાર્ય સંભાળી પત્રિકાનાં વિકાસમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે કામ કરી રહ્યા છે.

આ પત્રિકા આધ્યાત્મિક પ્રકારની પત્રિકા છે . લોકોની અંદર ભગવતી ભુવનેશ્વરી પ્રત્યે ભાવના જાગે અને માનવીનાં મનને ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક વિચારો દ્વારા માનસિક શાંતિ પ્રાપ્ત થાય, લોકોનાં માનસમાંથી મલિનતા દૂર થાય અને નિર્મળતા આવે એવો શુભ ઉદ્દેશ્ય છે . આમજનસમૂહાયમાં ધર્મ, દયા, લાગણી, સંસ્કારિતા, ક્ષમા, ધૈર્ય જેવા ઉત્તમગુણોનો આવિર્ભાવ થાય એવા ઉત્તમ ધ્યેય સાથે પીઠ દ્વારા આ સામયિક બહાર પાડવામાં આવે છે .

આ પત્રિકામાં ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક, પૌરાણિક કથાઓ, મહાપુરૂષનાં જીવનપ્રસંગો, તહેવારોની ઉજવણી અને તેનું મહત્ત્વ, તહેવારોની ઉપયોગિતા, રામાયણ અને મહાભારત જેવા રાષ્ટ્રીય ગ્રંથોનાં મહત્ત્વનાં પ્રસંગો, દેવી ભાગવતની કથાઓ, માતાજીની પ્રાર્થનારૂપ કાવ્યો, ગરબાઓ, ગીતો, ભજનો, સુભાષિતો વગેરે વિષયોને આવરી લેતા લેખો પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે . આ લેખો ગુજરાતી ભાષામાં બહાર પડે છે પરંતુ પ્રસંગોપાત તેમાં સંસ્કૃત, હિન્દી, અંગ્રેજી વગેરેમાં લેખ લેવામાં આવે છે અને પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે . આ માસિક પત્રિકામાં પીઠનાં કાર્યદક્ષ અને ઉત્સાહી વિદ્વાનો ઉપરાંત માત્ર સૌરાષ્ટ્રનાં જ વિદ્વાનોનાં લેખો નહિ પરંતુ ગુજરાતમાંથી સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ભાષાનાં વિદ્વત વ્યક્તિઓનાં લેખો પ્રસિદ્ધ થાય છે . જે આ પત્રિકાની વિશેષતા છે . ભુવનેશ્વરી પીઠ દ્વારા કરવામાં આવતી જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે વિદ્વાન વ્યક્તિઓનાં વ્યાખ્યાનો, જુદા જુદા વિષયનાં સેમીનારો, મેડીકલ કેમ્પો, આર્યુવેદિક કેમ્પો, જુદા જુદા પર્વોની ઉજવણી વગેરે કરવામાં આવે છે . અને પત્રિકાનાં માધ્યમથી જનસમુદાય સુધી તેનો સંદેશો પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે . આમ જોઈએ તો આવી પત્રિકાઓ સમાજમાં પોતાનું દાયિત્વ નિભાવતી હોય છે અને લોકોને સુસંસ્કૃત બનાવી સન્માર્ગે વાળવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય છે .

આ માતૃવાણી માસિકનાં આગળનાં મુખ્ય પૃષ્ઠ ઉપર માં ભુવનેશ્વરીની છબી અંકિત કરવામાં આવેલ છે અને તેનાં પાછળનાં પૃષ્ઠમાં

જુદા જુદા પ્રસંગોનાં, ઉદઘાટનોનાં ફોટા છાપવામાં આવે છે અને સંપૂર્ણપણે રંગીન તસ્વીરમાં આપવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે પત્રિકાનાં પાછળનાં અંતિમ પૃષ્ઠમાં પણ રંગીન તસ્વીરો છાપવામાં આવે છે.

૧૨. સામીપ્યમ્ :-

૧૪૫ વર્ષ પુરાણી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (જેનું બીજુ નામ ગુજરાત વિદ્યાલય) દ્વારા સન ૧૯૪૬ માં પ્રસ્થાપિત ભો. જે. વિદ્યાલયન - ભોળાભાઈ જેશિંગભાઈ અધ્યયન - સંશોધન વિદ્યાલયન, અમદાવાદ વર્ષોથી ગુજરાત યુનિવર્સિટી દ્વારા માન્ય સંસ્થાન છે. ખાસ કરીને ભારતીય સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, શિલાલેખો, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત ઇત્યાદિ પ્રાચ્યવિદ્યાનાં વિષયોમાં આનું મૂલ્યવાન પ્રદાન છે. આ સંસ્થાનમાંથી અત્યાર સુધીમાં પ્રાચ્ય વિદ્યા વિષયોમાં પીએચ. ડી. પદવી પ્રાપ્ત કરનારાઓની સંખ્યા લગભગ ૮૦ થી ૯૦ જેટલી છે. વિદ્યાલયને આજ સુધી પ્રાચ્યવિદ્યા વિષયક ૮૫ જેટલા સંશોધન ગ્રંથો પ્રકાશિત કર્યા છે. દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય, મધ્યકાલીન ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ, પુરાણોમાં ગુજરાત, જયેષ્ઠીમલજ્ઞાતિ અને મલ્લપુરાણ, ભારતીયઆર્યભાષા અને હિન્દી, જૈનઆગમસાહિત્યમાં ગુજરાત, ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, સંસ્કૃતસાહિત્યમાં વનસ્પતિ, યોગશતક, મહામાત્ય વસ્તુપાલનું સાહિત્યમંડળ તથા સંસ્કૃતસાહિત્યમાં તેનો ફાળો, Jaiminiyam Upadesasutram, indian literary theory and practical criticism વગેરે નોંધપાત્ર છે.

વિદ્યાલયને ગુજરાત સરકારશ્રીની આર્થિક સહાયથી 'ભાગવતપુરાણ' ની સમીક્ષિત આવૃત્તિ તૈયાર કરીને પ્રકાશિત કરી છે. સંસ્કૃત શ્રેષ્ઠ કવિઓ અને વિદ્વતજનોનાં વ્યાખ્યાન માળાનું આયોજન સંસ્થા દ્વારા પ્રતિવર્ષ થાય છે. જેમાં નામી અનામી વિદ્વાનો પોતાનાં જ્ઞાનનો લાભ આપે છે. આ વ્યાખ્યાનો પ્રકાશિત કરાય છે. વિદ્યાલયને વિશાળ ગ્રંથાલય છે. જેમાં ૭૦૦૦૦ ગ્રંથો છે અને પુરાતન અવશેષોથી સમૃદ્ધ મ્યુઝિયમ પણ છે. આમાં ૧૦૦૦૦ ની સંખ્યામાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અરબી-ફારસી

હસ્તપ્રતો સંગ્રહાઈ છે. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વગેરે હસ્તપ્રતોનું કેટલોગ પણ 'A descriptive catalogue of Sanskrit and Prakrit Manuscripts parts I-II' નામે સન ૧૯૮૬ માં પ્રકાશિત થયું છે. આ સંસ્થા દ્વારા ઈ.સ. ૧૯૮૪ થી ગુજરાતી ભાષા માં 'સામીપ્ય' નામક ત્રિમાસિક સંશોધન પત્રિકા બહાર પડે છે. સતત નિયમિતપણે ૨૫ વર્ષથી આ શોધપત્રિકા પ્રકાશિત થાય છે. જે આજે પણ અબ્યાધગતિથી, નિરંતર પ્રગટ થાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ થતું હોવા છતાં સંસ્કૃત ભાષાને કેન્દ્રમાં રાખીને સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રચાર અને પ્રસાર કરે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃત ભાષાને લગતા સંશોધન લેખો આ પત્રિકામાં પ્રકાશિત થાય છે. સંસ્કૃત ભાષાનાં પ્રચાર, પ્રસાર અને વિકાસ માટે આ સંસ્થા અને આ સંસ્થાનાં નિયામક તથા સર્વે સ્ટાફ તેમજ વિદ્વાનો સતત પ્રયત્નશીલ છે.

દરેક શોધ સંસ્થાને પોતાનું શોધ સામયિક હોય છે. કારણ કે શોધ સામયિક એ સંસ્થાનું દર્પણ છે. જે માં સંસ્થામાં થતી અનેક વિધ પ્રવૃત્તિઓનું પ્રતિબિંબ ઝિલાતુ હોય છે. આ ભો. જે. વિદ્યાભવન પણ આ પ્રકારની એક શોધ સંશોધન વિષયક સંસ્થા છે. 'સામીપ્ય' એ આ પ્રકારનું એક શોધ સામયિક છે. આ રીતે ભો. જે. વિદ્યાભવન સંસ્થા આ શોધપત્રિકાની પ્રવર્તક સંસ્થા ગણાય.

ભો. જે. વિદ્યાભવન દ્વારા પ્રકાશિત થતાં આ રિસર્ચ જર્નલમાં સંસ્કૃત સહિતની પ્રાચ્યવિદ્યાઓનાં સંશોધનાત્મક લેખોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આ સંશોધન લેખો રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાનાં હોય છે. ગુજરાતી, હિન્દી, અંગ્રેજી ભાષામાં હોય છે. અહીં સામીપ્ય સર્જક અને ભાવકનું છે.

આ સંશોધનપત્રિકામાં પ્રકાશિત થતા શોધલેખો પ્રાચ્યવિદ્યા, ઇતિહાસ, પુરાણ, ભારતીય સંસ્કૃતિ, સંસ્કૃત, પુરાતત્વને લગતા હોય છે. માત્ર ગુજરાત કે સ્વદેશી લેખકો, વિદ્વાનોનાં લેખો જ નહિં પરંતુ વિદેશી લેખકોનાં લેખો પણ હોય છે. એટલે એટલું જરૂર કહી શકાય કે આ સંસ્થા

માત્ર રાષ્ટ્રીય જ નહિ આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિપ્રાપ્ત સંસ્થાન છે . આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે આ સંસ્થા પ્રતિષ્ઠા પામેલી છે અને બહુ જૂની સંસ્થાન છે . રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્યો, ભારતીય આર્યભાષા, હિન્દી, ગુજરાતી, જૈનસાહિત્ય, સંસ્કૃતસાહિત્યમાંવનસ્પતિ, યોગશતક વગેરે વિષયોને આવરી લેતા સંશોધન લેખો પણ છાપવામાં આવે છે અને તેને પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. આ 'સામીપ્ય' શોધપત્રિકાએ સંસ્કૃત જગતમાં પોતાનું અને પોતાની સંસ્થાનું નામ ઉજ્જવળ કર્યું છે. ભારતીય સંસ્કાર, ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃત ભાષાને સમર્પિત થયેલી આ સંસ્થાએ આજે માત્ર ભારતમાં જ નહિ પરંતુ વિશ્વમાં પોતાની ઈમેજ ઉભી કરી છે.

સામીપ્ય શોધપત્રિકાનાં મુખ્ય સંપાદક આ સંસ્થા - ભો. જે. વિદ્યાભવનનાં ડાયરેક્ટર ગણાય છે. એનો અર્થ એ થયો કે હોદ્દાની રૂએ સંસ્થાના નિયામક - ડાયરેક્ટર હોય તે મુખ્ય સંપાદક ગણાય. અને નિયામક બદલતા રહેતા હોય છે. એટલે નિયામક જે સમયે હોય તે સમય પુરતા તે મુખ્ય સંપાદક ગણાય. આ સંસ્થાનો આ એક શિરસ્તો છે. આ રીતે ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ડૉ. પી.સી. પરીખ, ડૉ. ભારતીબેન શેલત અને ડૉ. રશ્મિકાન્ત મહેતા વગેરે મુખ્ય સંપાદક ગણાય. આવી જ રીતે સહસંપાદકની બાબતમાં પણ છે. હોદ્દાની રૂએ શોધસંસ્થાનાં નિયામક ચિફ એડીટર ગણાય તો એમનાં શૈક્ષણિક સંવર્ગમાં તેની હાથ નીચેનાં જે અધ્યાપક હોય તે સહ સંપાદક - આસિસ્ટન્ટ એડીટર ગણાય. એ રીતે ડૉ. રામજીભાઈ ટી. સાવલિયા સહસંપાદક ગણાય. વર્તમાન સમયમાં ઉપર્યુકત વ્યવસ્થાનાં ભાગરૂપે વિદ્વાનો પોતાનું કર્તવ્ય નિભાવી સેવા આપી રહ્યાં છે.

આ 'સામીપ્ય' શોધપત્રિકા ભોળાભાઈ જે શિંગભાઈ અધ્યયન શોધસંસ્થાન, અમદાવાદમાંથી પ્રગટ થાય છે અને પરોક્ષતઃ આ વિદ્યાભવનનું ટ્રસ્ટ ગુજરાત વિદ્યાસભા ગણાય. ક્યારેક સમય, સંજોગો અનુસાર શોધપત્રિકા બહાર પાડવામાં વિલંબ થાય છે. ક્યારેક એવું પણ બને છે કે એકસાથે બે અંકો પ્રગટ થાય છે. પરંતુ મોટે ભાગે આ પત્રિકાનાં

પ્રકાશનમાં નિયમિતતા જળવાય છે. આ શોધપત્રિકા દર ત્રણ મહિને બહાર પડે છે. એપ્રિલ-જૂન, જૂલાઈ-સપ્ટેમ્બર, ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર અને જાન્યુઆરી-માર્ચ. આ શોધપત્રિકાનું લવાજમ ભારતમાં રૂા. ૧૦૦ ટપાલ ખર્ચ સહિત રાખવામાં આવેલ છે. છુટક અંક મંગાવનારે રૂા. ૭૦ ફી આપવી પડે છે. જ્યારે વિદેશમાં મંગાવનારે અમેરિકા માટે ૮ ડોલર તેમજ યુરોપ અને અન્ય દેશો માટે ૩.૫૦ પૌંડ ટપાલ ખર્ચ સહિત ખર્ચ ભોગવવો પડે છે.

સંશોધનાત્મક સાહિત્યનાં પ્રકાશનક્ષેત્રમાં ‘સામીપ્ય’ પત્રિકાનું ચોક્કસ મહત્ત્વ છે. સતત પરચીસ વર્ષથી પ્રકાશિત થતા આ શોધ સામયિકમાં સમાવિષ્ટ લેખો આંતર રાષ્ટ્રીય કક્ષાનાં હોય છે. સંસ્કૃત વિષયને લગતા લેખો આ સામયિકમાં હિન્દી-ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભાષામાં હોય છે. પ્રકાશન માટે બહારથી આવેલા વિદ્વતજનોનાં લેખો સૌથી પ્રથમ તો નિયામક પાસે આવે છે. નિયામક તથા તેની નીચેનો સ્ટાફ આ લેખો પર વિચાર વિમર્શ કરી, તેની યોગ્યતા-અયોગ્યતા ચકાસી તેને પ્રકાશિત કરવા માટે મંજૂરી આપે છે. આ રીતે સંકલનથી ચાલીને ચર્ચા વિચારણા કર્યા પછી તેને પ્રકાશન માટે યોગ્ય ઠેરવે છે. કોઈ વિદ્વાનનાં શોધલેખને અન્યાય ન થાય કે તે શોધલેખ અપ્રકાશિત ન રહી જાય તેની પણ ખાસ કાળજી લેવામાં આવે છે.

આ સામીપ્ય એ શોધસંસ્થાનું સામયિક છે તેથી તેમાં લેખ પ્રકાશિત થાય તે ગૌરવ ગણાય. સંસ્થાવૃત્ત આમાં પ્રકાશિત થાય છે. ગ્રંથાવલોકનો પણ પ્રકાશિત થાય છે. શોધ સંશોધન અને અધ્યયનનાં ક્ષેત્રે અગ્રેસર રહેલી આ ભો. જે. વિદ્યાભવન સંસ્થા વર્ષોથી સંસ્કૃતનાં ક્ષેત્રમાં શોધકાર્ય કરી રહી છે. આ સંસ્થાનું સમાજ પર અને ખાસ કરીને સંસ્કૃત જગત પર બહું મોટું ઋણ છે. છાત્રોને શોધક્ષેત્રમાં ઉપાદેય થઈ નિત્ય નવીન શોધો તરફ પ્રેરણા પૂરી પાડે છે અને એમાં સંસ્થાનાં નિયામક અને તેનો સર્વે અધ્યાપકગણ ઉદારદ્રષ્ટિ રાખી સંશોધનને લગતી ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડે છે. આ સંસ્થા ઉત્તરોત્તર પ્રગત્તિનાં પંથે અગ્રેસર રહેશે તેમાં કોઈ

સંશય નથી અને આ શોધપત્રિકા પણ નિરંતર પ્રકાશિત થતી રહેશે અને પ્રત્યક્ષ તેમજ પરોક્ષ રીતે સંસ્કૃત જગતનું કલ્યાણ કરતી રહેશે એ વાત ચોક્કસ છે.

૧૩. સમામ્નાય :-

મહર્ષિ વેદવિજ્ઞાન અકાદમી, અમદાવાદમાંથી પ્રગટ થતું આ રિસર્ચ જર્નલ વાર્ષિકરૂપે બહાર પડે છે. ઇ.સ. ૧૯૯૨ થી આ શોધપત્રિકા પ્રગટ થાય છે. વેદવિદ્યાનાં પ્રચાર, પ્રસાર તેમજ વેદને લગતા સંશોધનનાં હેતુથી સન ૧૯૮૦ માં શ્રી ઇશ્વરભાઈ જે. પટેલ દ્વારા સ્થાપિત આ અકાદમી ગુજરાત યુનિવર્સિટી દ્વારા માન્ય છે. આ અકાદમી વેદવિષયક સંશોધનોને લગતું, વેદોનો વ્યાપ વધે, લોકોને વેદવિષયક જાણકારી મળી રહે એવા શુભ આશય સાથે વેદવિદ્યાનાં પ્રચારનું અમૂલ્ય કામ કરી રહી છે. સંસ્થામાંથી અત્યાર સુધીમાં ૨૦ થી ૨૫ જેટલા છાત્ર પીએચ. ડી. થયા છે. સમયાન્તરે ગુજરાતમાં વિભિન્ન સ્થાનોમાં ઉપનિષદ - શિબિર, પાણિનીય વ્યાકરણ-શિબિર, કર્મકાંડ-વર્ગ, વૈદિક ગણિત વર્ગ, વ્યાખ્યાન માળા વગેરેનું આયોજન સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓ છે. સંસ્થા પ્રકાશનનું ભારે મોટું કામ કરે છે. સંસ્થાનાં પ્રકાશનોમાં સંસ્કૃત-ગુજરાતી શાલેય કોશ, વેદ પરિચય, ગરૂડપુરાણ, માર્કણ્ડેય પુરાણ, વાયુપુરાણ, સ્મૃતિ પરિચય, વૈદિક ભૂગર્ભ જલવિદ્યા, Sciences and the Vedas, વૈદિક ગણિતશાસ્ત્ર, વૈદિકવિમાનવિદ્યા, વૈદિક ખગોળવિદ્યા ઇત્યાદિ છે.

યુનિવર્સિટી દ્વારા માન્ય આ સંશોધન-સંસ્થાનમાં યુનિવર્સિટી ભવન જેવું કામ થાય છે. યુનિવર્સિટી ભવનોમાં અધ્યાપકોનાં વ્યક્તિગત સંશોધનકાર્ય પણ ચાલે છે. આમ છતાં યુનિવર્સિટીનું પોતાનું પ્રદાન મૂલ્યવાન બને એવો પ્રયાસ જરૂરી છે. આ સંદર્ભમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીનું પ્રદાન મૂલ્યવાન છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીનું જર્નલ “વિદ્યા” વર્ષો સુધી પ્રકાશિત થયું હતું. અત્યારે હાલમાં તે બંધ પડી ગયું છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું દ્વીમાસિક “વિદ્યાપીઠ” વર્ષો સુધી ચાલ્યું અત્યારે તે પણ બંધ થઈ ગયું છે.

આ રિસર્ચ જર્નલ સમામ્નાય એ સંશોધનપત્રિકા છે. તેનું સ્વરૂપ વાર્ષિક પ્રકારનું છે. આ રીતે મહર્ષિ વેદવિજ્ઞાન અકાદમીનું પ્રકાશન છે. દરેક શોધસંસ્થાને પોતાનું શોધ સામયિક હોય છે. સમામ્નાય એ આ પ્રકારનું શોધસામયિક છે. શોધ સંસ્થાનું ટ્રસ્ટ આનું પ્રવર્તક ગણાય. આ રીતે મહર્ષિ એગ્રિકલ્ચરલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ આ પત્રિકાની પ્રવર્તક ગણાય.

સમામ્નાય નો અર્થ વેદ થાય છે. આમ તો આ શોધપત્રિકા બહાર પાડનાર સંસ્થાનો મુખ્ય આશય જ એ છે કે વેદવિદ્યાનો પ્રચાર, પ્રસાર અને વિકાસ થાય તેમજ વેદ વિષયક સંશોધનો થાય. એટલે આથી આ સંશોધનપત્રિકામાં વેદ, પુરાણ, ઇતિહાસ, ઉપનિષદ, કર્મકાંડ, સ્મૃતિપરિચય વગેરેનાં સંસ્કૃતને લગતાં સંશોધનાત્મક લેખો પ્રગટ થાય છે. આ લેખો આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાનાં હોય છે. આ લેખો સંસ્કૃત - અંગ્રેજી - હિન્દી - ગુજરાતીમાં હોય છે.

પત્રિકાનાં મુખ્ય સંપાદક તરીકે સંસ્થાનાં નિયામક - ડાયરેક્ટર હોદ્દાની રૂએ મુખ્ય સંપાદક ગણાય. જે સમયે જે નિયામક હોય તે ત્યારનાં સમયનાં મુખ્ય સંપાદક ગણાય. જો કે નિયામક બદલતા રહેતા હોય છે. આ રીતે ડૉ. નારાયણ કંસારા, ડૉ. દશરથ વેદિયા, ડૉ. રશ્મિકાન્ત મહેતા જે તે સમયે હોદ્દા પર હતા. તે સમયનાં સામયિકનાં મુખ્ય સંપાદક રહ્યાં છે. આવી સંસ્થાનોમાં નિયામક મુખ્ય વ્યક્તિ ગણાય છે અને તેની નીચેનાં જે અધ્યાપકો હોય તે હોદ્દાની રૂએ સહસંપાદક ગણાય. આ રીતે સહસંપાદકો તરીકે જેમની ભૂમિકા રહી છે એવા અધ્યાપકો તરીકે ડૉ. જી. એસ. શાહ, ડૉ. જે. કે. ભટ્ટ, ડૉ. પ્રજ્ઞાબેન જોષી, ડૉ. અમૃત ઉપાધ્યાય વગેરે વિદ્વાન અધ્યાપકો સહસંપાદક તરીકે પોતાનું યોગદાન આપતા હતા.

મહર્ષિ વેદવિજ્ઞાન અકાદમી, અમદાવાદ દ્વારા આ શોધપત્રિકા બહાર પાડવામાં આવે છે અને પરોક્ષતઃ આ સંસ્થાનું ટ્રસ્ટ મહર્ષિ એગ્રિકલ્ચરલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ છે. ઇ.સ. ૧૯૯૧ - ૯૨ થી નિયમિતપણે સતત નવ

વર્ષ સુધી આ શોધપત્રિકા પ્રગટ થઈ હતી. આ પત્રિકાનો છેલ્લો અંક ઈ.સ. ૧૯૯૯-૨૦૦૦ નો છે. ઈ.સ. ૨૦૦૦ પછી પ્રકાશન કાર્યમાં બાધા આવતા પ્રકાશન કાર્ય અટકી ગયું છે. ઈ.સ. ૨૦૦૦ પછી અંક બહાર પડ્યો નથી. સંશોધનાત્મક સાહિત્યનાં ક્ષેત્રમાં આ સંસ્થાનું નામ આગળ પડતું છે. સંશોધનાત્મક સાહિત્યનાં પ્રકાશન ક્ષેત્રમાં આ શોધ સામયિક 'સમામ્નાય' નું ચોક્કસ મહત્ત્વ છે. સંસ્કૃત વિષયને લગતા, સંસ્કૃત ભાષાને કેન્દ્રમાં રાખીને સંસ્કૃતમાં લખાયેલા લેખો આમાં સમાવિષ્ટ છે. આ લેખો હિન્દી-ગુજરાતી-અંગ્રેજી-સંસ્કૃત એમ ચતુર્ભાષીય હોય છે અને એક શોધ સંસ્થાનનું સામયિક છે તેથી તેમાં લેખ છપાય તે ગૌરવરૂપ ઘટના ગણાય. આ શોધપત્રિકામાં સંસ્થા દ્વારા વર્ષ દરમિયાન કરવામાં આવતી જુદી જુદી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ, શિબિરો, વ્યાખ્યાન માળાઓ, જ્ઞાનગોષ્ઠિ, કર્મકાણ્ડ, વૈદિકગણિતવર્ગ વગેરેનો વાર્ષિક અહેવાલ, સંસ્થાવૃત્ત, ગ્રંથાવલોકન, હસ્તપ્રતસૂચિ, પુસ્તકોની સ્વીકારનોંધ વગેરે પ્રકાશિત થાય છે. આખરે તો કોઈપણ શોધસંસ્થાનું શોધ સામયિક એ તેનો અરીસો-દર્પણ છે. સંસ્થાની આબેહૂબ છબી સામયિકમાં પ્રતિબિંબિત થતી જોવા મળે છે. આ સંસ્થા સતત પ્રગતિ કરતી રહેશે અને શોધક્ષેત્રમાં પોતાનું નામ ઉજ્જવળ કરશે એવી મને પુરી આશા અને શ્રદ્ધા છે.

૧૪. સંસ્કૃત સાંપ્રતમ્ :-

આ માસિક પત્રિકાનો પ્રારંભ એકલવ્ય એજ્યુકેશન ફાઉન્ડેશનનાં ચેરમેન માનનીય શ્રી સુનિલભાઈ હાન્ડાનાં માર્ગદર્શન અને એમની પ્રેરણાથી વર્ષ ૨૦૦૫ નાં ડિસેમ્બર માસથી થયો. ત્યારથી માંડીને આજદિન સુધી સતત આ પત્રિકા માસિક સ્વરૂપે પ્રકાશિત થાય છે. એકલવ્ય સંસ્કૃત એકેડેમી, અમદાવાદ દ્વારા આ પત્રિકાનું પ્રકાશન થાય છે. એકેડેમીનાં ડાયરેક્ટર તરીકે પ્રાધ્યાપક શ્રી મિહિરભાઈ ઉપાધ્યાય પોતાની સેવા આપી રહ્યાં છે કે જેઓ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, ભારતીય ભાષા સંસ્કૃતિ સંસ્થાનમાં સંસ્કૃત ભાષાનાં અધ્યાપક તરીકે હાલ કાર્યરત છે.

સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ અને સંસ્કૃત

જિજ્ઞાસુઓ તથા સંસ્કૃત પ્રેમીઓ માટે સંપર્ક અને અધ્યયનું માધ્યમ બનાવવાનાં હેતુથી આ પત્રિકાનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો. સંસ્કૃત એકલવ્ય એકેડેમી સંસ્થાનું એક મિશન છે કે સંસ્કૃતાભિમાનીઓ સાથે સંપર્કમાં રહેવાનો છે. આ પત્રિકા પ્રારંભમાં ચાર પૃષ્ઠ ધરાવતી હતી, અત્યારે હાલમાં આઠ પૃષ્ઠ થયા છે અને નવેમ્બર ૨૦૧૦ થી બાર પૃષ્ઠ કરવાનું એકેડેમીનું આયોજન છે. સંસ્કૃત ભાષાનાં પ્રચાર અને પ્રસારનું કાર્ય એ દરેક ભારતીયનું દાયિત્વ છે. સંસ્થાનાં ડાયરેક્ટર અને આ પત્રિકાનાં મુખ્ય સંપાદક મા. શ્રી મિહિરભાઈ ઉપાધ્યાય ભારતનાં નાગરિકો સંસ્કૃતમાં રસ લેતા થાય, સંસ્કૃત ભાષાનાં માધ્યમથી સુસંસ્કૃત બને એવું ઉમદા કાર્ય કરી રહ્યા છે. અને આ આવું ઉમદા કાર્ય સંસ્કૃત સાંપ્રતમ્ માસિક પત્રિકાનાં માધ્યમથી કરી રહ્યા છે. જે બાબત ખરેખર ગૌરવ લેવા જેવી છે. સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રચાર, પ્રસાર અને વિકાસ થાય એવો ઉમદા હેતુ આ એકેડેમીનો છે જે પત્રિકાનાં પ્રકાશનનાં માધ્યમથી પૂર્ણ કરવા સતત પ્રયત્નશીલ છે.

સંસ્કૃત સાંપ્રતમ્ ની વિશેષતા ઉડીને આંખે વળગે એવી છે કારણ કે સરળ અને લોકભોગ્ય સંસ્કૃત ભાષામાં લેખો પ્રકાશિત થાય છે. તેમજ ગુણવત્તાયુક્ત કાગળ અને છાપકામ કરવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત બીજી વિશેષતા એ છે કે ડિસેમ્બર-૨૦૦૫ થી પત્રિકાનાં પ્રકાશનનો પ્રારંભ થયો તે આજ દિન સુધી દર મહિને અંકો પ્રગટ થાય છે તે અગત્યની વાત છે. વચ્ચેનાં સમયમાં ક્યાંય પણ પ્રકાશનમાં અવરોધ આવેલ નથી. સતત સાતત્ય જાળવી ધ્વનિમુદ્રણ વગેરે પણ કરવામાં આવે છે.

સંસ્કૃત સાંપ્રતમ્ માત્ર નિયમિતપણે પ્રકાશિત થાય છે એટલા પુરતું જ નથી, પરંતુ તેનાં ગ્રાહકોને યોગ્ય સમયે પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા પણ કરે જ છે. તેમજ આ પત્રિકામાં વિષયવસ્તુ પ્રમાણેનાં ચિત્રો પણ આપવામાં આવે છે. જે પત્રિકાની એક આગવી વિશેષતા છે. અત્યારે એકેડેમી પાસે પત્રિકાનાં ૪૫૦ જેટલા ગ્રાહકો છે. એકલવ્ય સંસ્કૃત એકેડેમીની સ્થાપના જાન્યુઆરી ૨૦૦૬ માં થઈ છે પરંતુ પત્રિકાનો પ્રારંભ ડિસેમ્બર ૨૦૦૫ થી થયો છે. અને અત્યાર સુધી ૫૨ અંકો પ્રસિદ્ધ થયા છે. પ્રકાશન નિયમિત

રીતે થાય છે. એકલવ્ય એજ્યુકેશન ફાઉન્ડેશનના ચેરમેનશ્રી સુનિલભાઈ હાન્ડાના માર્ગદર્શન અને એમની પ્રેરણાથી અને એકેડેમીનાં ડાયરેક્ટર અને મુખ્ય સંપાદક, વિદ્વાન પ્રાધ્યાપક શ્રી મિહિરભાઈ ઉપાધ્યાયની નિષ્ઠા, પરિશ્રમ, નિયમિતતાથી આ માસિક પત્રિકાનું પ્રકાશન નિયમિત રીતે થાય છે અને ભવિષ્યમાં પણ થતુ જ રહેશે તેમાં શંકાને કોઈ સ્થાન નથી. આ પત્રિકા મોટેભાગે સંસ્કૃત ભાષામાં જ પ્રકાશિત થાય છે. તેમ છતાં ક્યારેક અંગ્રેજી ભાષાનો પણ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. સાંસ્કૃતિક ચેતના અને નવોત્થાન યાત્રાની ગતિ સતત વધતી રહે એવી કામના એકેડેમી સેવી રહી છે.

૧૫. દેવસાયુજ્યમ્ :-

સંસ્કારી નગરી નામે પ્રસિદ્ધ થયેલ વડોદરા શહેરમાં સંસ્કૃત ભાષાનાં પ્રચાર, પ્રસાર અને વિકાસનું કાર્ય ખૂબજ સારી રીતે ચાલે છે. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વિદ્યા તેમજ પંડિતોને પ્રોત્સાહન આપવાનાં ગાયકવાડ રાજવંશે અનેક પ્રયાસો કર્યા છે. સદ્ગત મહારાજ સયાજીરાવ ઉત્તમ વહીવટકર્તા હોવા સાથે દીર્ઘદર્શી કેળવણીકાર પણ હતા. કેળવણી ક્ષેત્રે એમણે ઘણી લોકોપયોગી યોજનાઓ અમલમાં મૂકી હતી. શિક્ષણક્ષેત્રે વૈજ્ઞાનિક અભિગમ અને સંશોધનપ્રવૃત્તિ નવા યુગનાં પ્રદાનો હતા.

મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીમાં સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાં થી એપ્રિલ ૨૦૦૬ થી 'દેવસાયુજ્યમ્' સંસ્કૃત માસિક પત્રિકાનો પ્રારંભ થયો. ગુજરાતમાંથી સંસ્કૃત ભાષામાં નહિવત પત્રિકાઓનું પ્રકાશન થાય છે. તેથી સંસ્કૃતમાં પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનનો વિચાર આવ્યો અને આ વિચારને અમલમાં મૂકવાનો આરંભ કર્યો. સંસ્કૃત ભાષામાં લોકો લખતા વાંચતા થાય, લોકોને સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યે પ્રેમ અને રુચિ જાગે તેમજ સંસ્કૃતનો મહાવરો જાગે તેમજ સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રચાર-પ્રસાર થાય એવા અનેક શુભઆશયોને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રફુલ્લભાઈ પુરોહિતે પોતાના સંપાદકપણા નીચે દેવસાયુજ્યમ્ નામે સંસ્કૃત માસિક પત્રિકાનો એપ્રિલ ૨૦૦૬ માં પ્રારંભ કર્યો. જેને હાલ માત્ર વડોદરા શહેરમાં જ નહિ

પૂરા ગુજરાતમાં સારો પ્રતિસાદ મળી રહ્યો છે. જે આ નગરની તેમજ ગુજરાતની સંસ્કૃતિની દેન છે. આ માસિક પત્રિકા નિયમિત રીતે પ્રકાશિત થાય છે. આ સંસ્કૃત પત્રિકાએ પોતાની વિકાસયાત્રા અવિરતગતિથી જાળવી રાખી છે, વિકાસની તરફ ગતિ કરતાં કરતાં એપ્રિલ-૨૦૧૦ માં ચોથા વર્ષમાં મંગલ પ્રવેશ કરી ચુકી છે.

આ પત્રિકાનાં મુખ્ય સંપાદક તરીકે સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયનાં મૂર્ધન્ય અને શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન એવા પ્રફુલ્લભાઈ પુરોહિત પોતાની અવિરત સેવા આપી રહ્યાં છે. તેમની વિદ્વતા, એમનું વ્યક્તિત્વ, હૃદયની વિશાળતા અને સૌને સાથે લઈને સહયોગથી કામ કરવાની ભાવનાને પરિણામે આ પત્રિકાએ આજે પોતાની એક આગવી ઓળખ ઉભી કરી છે. આ પત્રિકાના સંપાદન અને પ્રકાશનમાં શ્રી પુરોહિત પોતાનું વિશિષ્ટ યોગદાન આપી રહ્યાં છે.

વિશ્વનાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનાં વિવિધ ક્ષેત્રને પોતાનામાં સમાવવાવાળી દેવવાણી સંસ્કૃત ભાષાની શ્રેષ્ઠતા સ્વયંસિદ્ધ છે. વિશ્વમાં સંસ્કૃત ભાષાની સમકાલીન ભાષાઓ તેમજ સાહિત્ય પ્રાયઃ લુપ્ત થયેલ છે. પરંતુ સંસ્કૃતની સાથે એવું થયું નથી. સમાજને આદર્શ તેમજ શ્રેષ્ઠ દિશામાં લઈ જવાવાળા સંસ્કૃત સાહિત્યનો પ્રભાવ ભારતીય સમાજ તેમજ સંસ્કૃતિમાં આજે પણ વિદ્યમાન તેમજ પ્રવાહમાન છે. આજ કારણે સંસ્કૃતભાષા પ્રવર્તમાનમાં પણ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. સંસ્કૃત ભાષા પોતાની અત્યંત વૈજ્ઞાનિક પ્રણાલીનાં કારણે દુ નિયાનાં સમસ્ત જ્ઞાન-વિજ્ઞાનને સાધારણ ભાષામાં પ્રસ્તુત કરવાવાળી એક માત્ર ભાષા છે. આવા શુભ આશયને ચિતમાં પ્રસ્થાપિત કરીને માનનીયશ્રી પુરોહિત સાહેબે એક જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞનો આરંભ કર્યો છે. અને તેમાં તેને સારી એવી સફળતા પ્રાપ્ત થઈ છે. સંસ્કૃત ભાષાને સમર્પિત અને સેવારત એવા શ્રી પુરોહિતે સંસ્કારી નગરી વડોદરાની શાનમાં ચાર ચાંદ લગાવવાનાં એક ભાગરૂપે ગુજરાતમાં પ્રથમવાર વડોદરા શહેરમાંથી સંસ્કારની ભાષા સંસ્કૃતમાં દૈનિકપત્રનો પ્રારંભ એપ્રિલ-૨૦૧૦ માં કર્યો. સંસ્કૃત ભાષાનાં પ્રચાર-પ્રસાર તેમજ સૌ સંસ્કૃત વાંચતા થાય તેમજ દરેક સુધી સંસ્કૃત પહોંચાડવાનાં ભગીરથ કાર્યમાં તન, મન અને ધનથી પદાર્પણ

કર્ચુ. આવી પરમ સેવાને આપણે સહુએ વંદન કરવા જોઈએ.

આ પત્રિકાની વિશેષતા તરફ જોઈએ તો તેમાં વિવિધ માહિતીસભર સંસ્કૃત ગીતો, ગરબાઓ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન તેમજ પ્રાચીનથી અર્વાચીન સંસ્કૃત જગતની માહિતી તથા સંસ્કૃત, સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોની માહિતી, વિદ્યાર્થીઓ, યુવા લેખકો સંસ્કૃત રસિકોથી લઈને વ્યુત્પન્ન વિદ્વાનોનાં લેખો આ પત્રિકાનું મુખ્ય આકર્ષણ છે. ગુજરાત તેમજ ભારતમાં પત્રિકાઓનો ફેલાવો કરે છે તેમજ વેદથી માંડીને આધુનિક લેખો આ પત્રિકામાં છપાય છે જે આ પત્રિકાનું એક અનેરું આભુષણ છે. પત્રિકાની આ ઉપર્યુક્ત વિશેષતાને કારણે સંસ્કૃત રસિકોમાં અને સંસ્કૃતના શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોમાં પોતાની એક આગવી ઓળખ ઉભી કરી છે.

સંસ્કૃતિ : સંસ્કારેણ જ્ઞાયતે । સંસ્કારસ્ય ભાષા સંસ્કૃતભાષા એ ન્યાયે સંસ્કૃતભાષા એ સંસ્કારનો ખજાનો છે. આ જ્ઞાનરૂપી સાગરમાંથી આપણે જેટલું પ્રાપ્ત કરીએ એટલું ઓછું પડે તેમ છે. દેવસાયુજ્યમ્ માસિક પત્રિકાનાં સંરક્ષક તરીકે ડૉ. ચંદ્રકાન્ત સુરા પોતાનું અમૂલ્ય યોગદાન આપી રહ્યાં છે. તથા સહસંપાદક તરીકે ડૉ. મીના પાઠક અને પ્રા. અતુલ ઉનાગર પોતાની સેવા બજાવી પત્રિકાને શોભાવી રહ્યાં છે.

આ પત્રિકામાં જ્ઞાનવર્ધન થાય તેવા સુંદર લેખોનું ચયન થાય છે. રામાયણ, મહાભારત, વેદ, વિજ્ઞાન, જયોતિષશાસ્ત્ર, વાસ્તુશાસ્ત્ર, સાહિત્ય, ધર્મ, વેદાંત, નાટક, સંસ્કૃત કથાઓ, સંસ્કૃત ગીતો, ગરબા, અનુવાદ, ગીતો જેવા વિષયો ઉપર વિદ્વાનશ્રીઓનાં લેખો છપાય છે. મહાવિદ્યાલયનાં સિનિયર પ્રાધ્યાપકો ઉપરાંત સંસ્કૃતજ્ઞોમાં રત્ન સમાન ડૉ. ગૌતમભાઈ પટેલ, ડૉ. વાસુદેવ પાઠક, પંડિત મિથિલાપ્રસાદ ત્રિપાઠી જેવા અનેક વિદ્વાનોનાં લેખો પણ છપાય છે. જે આ પત્રિકાની વિશેષતા છે. આ લેખો પ્રાપ્ય બન્યા પછી પરામર્શક સમિતિ પાસે જાય છે અને તેનાં ઉપર સમીક્ષા કરવામાં આવે છે અને સમીક્ષા કર્યા પછી લેખો પત્રિકામાં પ્રકાશિત થાય છે. આ પરામર્શક સમિતિમાં ડૉ. રાજેન્દ્ર નાણાવટી, પ્રો. ઉમાદેશ પાંખડે, પ્રો. જયદેવ જાની, પ્રો. મુકુન્દ વાડેકર જેવા સંસ્કૃતનાં

પ્રથમ હરોળનાં વિદ્વાનોનો સમાવેશ થાય છે . દેવસાયુજ્યમ્ પત્રિકાનાં વિકાસમાં પરામર્શ સમિતિનો અમૂલ્ય ફાળો રહેલો છે . જે ફાળો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રૂપે જોવા મળે છે . પરામર્શ સમિતિ એક અર્થમાં સાચા માર્ગદર્શકની ભૂમિકા અદા કરે છે અને પત્રિકાની ગુણવત્તા જાળવણીનું કામ કરે છે .

સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય, મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીમાંથી નિકળતી માસિક સંસ્કૃત પત્રિકા દેવસાયુજ્યમ્ ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરશે તેમાં શંકાને કોઈ સ્થાન નથી. ગ્રાહકો, લેખો તેમજ સહયોગીઓનાં સહયોગથી સંસ્કૃત પત્રિકાની વર્તમાન સ્થિતિ ખૂબ જ સારી છે . આ પત્રિકાનાં કાર્યમાં ઉત્સાહને કારણે પડતી મુશ્કેલીઓનો પણ અંદાજ આવતો નથી. આ સંસ્કૃત પત્રિકા દ્વારા દરેક લોકો સુધી સંસ્કૃત પહોંચે અને દરેક સંસ્કૃત વાંચતા-લખતા થાય તેવી આશા અને શ્રદ્ધા સંપાદકને તથા સહસંપાદકો તેમજ પરામર્શ સમિતિને હૃદયે વસેલી છે .

૧૬. સોમજ્યોતિ :-

ભારતનાં બાર જ્યોતિર્લિંગોમાં જેની ગણના થાય છે એમાંનું એક જ્યોતિર્લિંગ એટલે વેરાવળમાં પ્રભાસપાટણ ખાતે આવેલ સોમનાથ મંદિર. શાસ્ત્રો અને ધર્મગ્રંથોમાં સોમનાથ મહાદેવ મંદિરનું અત્યંત ગરિમાપૂર્ણ મહત્ત્વ આજે પણ એટલું જ છે . આજે પણ દરરોજ હજારો યાત્રાળુઓ સોમનાથ મંદિરનાં દર્શન કરી ધન્યતાનો અનુભવ કરે છે . પ્રભાસપાટણમાં સમુદ્રનાં કિનારા પાસે આવેલ આ સોમનાથ મંદિર બાર જ્યોતિર્લિંગ માહેનું એક જ્યોતિર્લિંગ છે . મંદિરનાં પરિસરનું વાતાવરણ, સમુદ્રનો કિનારો આ નૈસર્ગિક વાતાવરણ માનવીનાં મનને મોહી લે તેવું છે . મનને શાંતિ મળે અને માનવીની મનોકામના પૂર્ણ થાય એવી આસ્થા સાથે આજે પણ હજારો માણસો દર્શનાર્થે આવે છે . આવા સુંદર, રમણીય અને દર્શનીય ધામનાં પરિસરમાં ગુજરાત સરકારની મંજૂરીથી અને કેન્દ્ર સરકારની સહાયથી સોમનાથ સંસ્કૃત યુનિવર્સિટીનો વિધિવત રીતે પ્રારંભ થયો. મંદિરનાં પરિસરની બાજુમાં એક વર્ગમાં ફેબ્રુઆરી-૨૦૦૬ માં

યુનિવર્સિટીનો શુભારંભ થયો. યુનિવર્સિટી સેન્ટરનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો. એકાદ વર્ષ જેટલો સમય યુનિવર્સિટી સેન્ટર ત્યાં ચલાવવામાં આવ્યું. પરંતુ ત્યારપછી મા. મુખ્યમંત્રીશ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદીનાં અથાગ પ્રયત્નોથી અને સોમનાથ ટ્રસ્ટની સહાયથી વેરાવળ શહેરમાં તેનાં માટે જગ્યા ફાળવવામાં આવી અને ત્યાં નવા બિલ્ડિંગમાં તા. ૦૫-૦૨-૦૭ નાં રોજ મુખ્ય મંત્રીશ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદીનાં વરદ હસ્તે અને રાજ્યપાલશ્રી નવલકિશોર શર્માની ઉપસ્થિતિમાં સોમનાથ સંસ્કૃત યુનિવર્સિટીનું લોકાર્પણ થયું. આ શ્રી સોમનાથ સંસ્કૃત યુનિ. વેરાવળનાં પ્રથમ પદવીદાન સમારંભમાં તા. ૨૫-૦૮-૦૮ નાં રોજ આર્શીવચન આપવા માટે ખાસ ઉપસ્થિત રહેલા પરમ પૂજ્યશ્રી રમેશભાઈ ઓઝાએ યુનિવર્સિટીએ શરૂ કરેલ યુનિવર્સિટી મુખપત્ર “સોમજયોતિ:” નું વિમોચન કર્યું હતું. ‘સોમજયોતિ:’નો પ્રથમ અંક ઓગસ્ટ-૨૦૦૮ માં પ્રકાશિત થયો હતો. સોમજયોતિ દ્વારા યુનિવર્સિટીમાં થતી ગતિવિધિઓની અને સારસ્વતોનાં લેખો દ્વારા સંસ્કૃતમાં લખાયેલાં અને લોકો સુધી ન પહોંચેલાં ગ્રંથોનો આપણને સૌને પરિચય થશે. આ સોમજયોતિ મુખપત્ર યુનિવર્સિટી દ્વારા ત્રિમાસિક સ્વરૂપે પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. જેના સંપાદક તરીકે કાર્યકારી કુલપતિ મા. શ્રી ડૉ. નરેન્દ્રકુમાર એલ. પંડ્યા હતા. જેઓ પ્રધાન આચાર્ય તરીકે પણ પોતાની સેવાઓ આપી રહ્યા છે. પરંતુ પછીથી તેઓ શ્રી આ સોમજયોતિ મુખપત્રનાં પ્રેરણાસ્તોત્ર અને માર્ગદર્શક તરીકે પોતાની સંનિષ્ઠ સેવા બજાવે છે. ત્રીજા અંકનાં પ્રકાશનવેળાએ મુખ્ય સંપાદક તરીકે યુનિવર્સિટીનાં અનુસ્નાતક વિભાગનાં અધ્યક્ષ ડૉ. દેવેન્દ્રનાથ પાંડેય બિરાજે છે. તેમજ ઉપકુલસચિવનો કાર્યભાર સંભાળતા શ્રી દશરથભાઈ જાદવ પણ મુખ્ય સંપાદક તરીકે પોતાની ભૂમિકા ભજવી રહ્યા છે. જ્યારે સહસંપાદકો તરીકે પંકજભાઈ રાવલ, ડૉ. ડાહ્યાભાઈ મોકરીયા તેમજ ભાવપ્રકાશ ગાંધી, ઉપરાંત લલિતભાઈ પટેલ અને ડૉ. રમેશચંદ્ર શુક્લ જેવા વિદ્વાનો સોમજયોતિનાં પ્રકાશનમાં પોતાનું અમૂલ્ય યોગદાન આપી રહ્યા છે. તેમજ આ મુખપત્રનાં પ્રકાશક કુલસચિવશ્રી, શ્રી સોમનાથ સંસ્કૃત

યુનિવર્સિટી, રાજેન્દ્રભુવન રોડ, વેરાવળ છે. આનો અર્થ એ થયો કે કુલસચિવ અને કુલપતિ પ્રો. ડૉ. પંકજભાઈ એલ. જાની મહોદયનાં માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા નીચે યુનિવર્સિટીમાં કામ કરતા સિનિયર અને વિદ્વાન પ્રાધ્યાપકો દ્વારા આ સોમજયોતિનું સંપાદન અને પ્રકાશન થાય છે. આ મુખપત્ર ત્રિમાસિક છે.

પરિવર્તન એ સંસારનો નિયમ છે એ ન્યાયે સમાજ, વ્યક્તિ કે સંસ્થા કે યુનિવર્સિટીનાં દિવસોમાં આરોહ-અવરોહ આવતા હોય છે. પરિણામે સોમનાથ સંસ્કૃત યુનિવર્સિટીમાં અત્યાર સુધી માત્ર ૪ અંકો જ પ્રકાશિત થયા છે. આ યુનિવર્સિટીને યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ કમિશન, ન્યુ દિલ્હી દ્વારા માન્યતા આપવામાં આવેલ છે અને સંપૂર્ણપણે અનુદાનિત સંસ્થા છે. શ્રી સોમનાથ સંસ્કૃત યુનિવર્સિટીનું કાર્યક્ષેત્ર સમગ્ર ગુજરાત રાજ્ય છે. અને દરેક સ્તરે અધ્યાપનનું માધ્યમ સંસ્કૃત છે. ગુજરાત રાજ્યમાં કુલ ૨૬ સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયો, ચાર સંશોધન અને અનુસ્નાતક કેન્દ્ર ઉપરાંત ૨૭ સર્ટીફિકેટ અને ડિપ્લોમાં કેન્દ્રોને માન્યતા આપવામાં આવેલ છે.

સોમજયોતિ મુખપત્રમાં અંગ્રેજી, ગુજરાતી, હિન્દી અને સંસ્કૃત ભાષામાં લેખો પ્રકાશિત થાય છે. આમ છતાં મોટે ભાગે સંસ્કૃત ભાષામાં લેખો વધુ પ્રકાશિત થાય છે. આ યુનિવર્સિટીનાં પ્રાધ્યાપકો તથા બહારનાં મૂર્ધન્ય વિદ્વાનો એવા ડૉ. જયપ્રકાશ નારાયણ દ્વિવેદી, ડૉ. ગૌતમભાઈ પટેલ જેવા સંસ્કૃત રત્નોનાં લેખો પણ પ્રકાશિત થાય છે. આને કારણે આ પત્રિકાનું મહત્ત્વ અનેકગણું વધી ગયું છે. કારણ કે જ્યારે અલગ સંસ્કૃત યુનિવર્સિટી અસ્તિત્વમાં આવી હોય ત્યારે તેમાંથી બહાર પડતી પત્રિકાનું મહત્ત્વ આપોઆપ રીતે અનેકગણું વધી જાય એ સ્વાભાવિક છે. આ પત્રિકાનું મહત્ત્વ માત્ર ગુજરાત પ્રદેશ પુરતુ જ સીમિત નથી રહ્યું પરંતુ રાષ્ટ્રીય સ્તરનું બની ગયું છે.

યુનિવર્સિટીનાં આ મુખપત્રમાં સાહિત્ય, વેદ, ઇતિહાસ, વ્યાકરણ, ધર્મશાસ્ત્ર, જયોતિષશાસ્ત્ર, રામાયણ, મહાભારત, ભગવદ્ગીતા, ગુરૂની મહત્તા, વાસ્તુશાસ્ત્ર, કર્મકાંડ, દર્શનશાસ્ત્ર, સંસ્કૃતની રોજગાર પરકતા,

સમાજ, સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનો સાહિત્ય સાથે સંબંધ જેવા અનેક મહત્ત્વપૂર્ણ અને ગહન વિષયો ઉપર સંસ્કૃત ભાષાનાં શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોનાં લેખો જોવા મળે છે. આવા અદ્ભુત રસપૂર્ણ, મનનીય લેખોથી આ પત્રિકાની ઉંચાઈ ઘણી બધી વધી જાય છે. સંસ્કૃત ભાષાનાં પ્રચાર અને પ્રસાર માટે આવા લેખો અત્યંત ઉપયોગી પુરવાર થાય છે.

સોમનાથ મહાદેવનાં સાનિધ્યને નજર સમક્ષ રાખીને સોમનાથ સંસ્કૃત યુનિવર્સિટીની જે સ્થાપના થઈ છે, અને એના નામને આધારે પત્રિકાનું નામ પણ સોમજ્યોતિ: જે યોગ્ય જ છે. કારણ કે સોમ એટલે જ્ઞાન અને જ્યોતિ: એટલે પ્રકાશ. જ્ઞાનની જ્યોતિ, જ્ઞાનનો પ્રકાશ સંસ્કૃત અને સંસ્કૃતિરૂપે સમગ્ર જાતને પ્રકાશિત કરશે. કારણ કે આ મુખપત્રનાં માધ્યમથી આપણને યુનિવર્સિટીનું તાદૃશચિત્ર જોવા મળે છે. યુનિવર્સિટીમાં યોજાતા વિવિધ કાર્યક્રમો જેવા કે વિદ્વાન અધ્યાપકોનાં વ્યાખ્યાનો, પદવીદાન સમારંભ, વિદ્યાર્થીઓને અપાતા રોકડ પુરસ્કાર તથા પારિતોષિકો, સંસ્કૃતનાં સારસ્વતોનું સન્માન, સંસ્કૃતમહાવિદ્યાલયોનાં અધ્યાપકો અને પ્રધાનાચાર્યોઓ માટે તાલીમ કાર્યક્રમ, યુનિવર્સિટીમાં શરૂ થતા નવા નવા વિષયોની માહિતી, જુદા જુદા મહાનુભાવોની મૂલાકાતનો અહેવાલ, સંસ્કૃતપરિસંવાદ, યુવકમહોત્સવ, સંસ્કૃત સંભાષણ વર્ગ, રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરની કાર્યશિબિરો આવા અનેક કાર્યક્રમો સોમનાથ સંસ્કૃત યુનિવર્સિટીમાં ક્રમશઃ યોજાય છે. જેનો વિગતવાર અહેવાલ આ સોમજ્યોતિ: પત્રિકામાં બહાર પાડવામાં આવે છે. આ રીતે પણ આ પત્રિકાનું મૂલ્ય ઘણું ઉંચું આંકવામાં આવે છે અને માત્ર રાજ્યસ્તરની જ નહિ પણ રાષ્ટ્રીય સ્તરની આ પત્રિકા બની ગઈ છે.

આ ઉપરાંત યુનિવર્સિટીમાં ચાલતા જુદા જુદા વિષયો, યુનિવર્સિટી સંલગ્ન મહાવિદ્યાલયો અને કોલેજોના નામ, સ્થળ અને પ્રધાનાચાર્ય સહિતની માહિતી તથા ડિપ્લોમાં અભ્યાસ કેન્દ્ર સ્થળ સહિતની માહિતી આ પત્રિકામાં પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

“સોમજ્યોતિ:” પત્રિકા હાલમાં કુલસ્કેપ આકૃત્તિની પત્રિકા છે. આ

સંશોધન પત્રિકાનાં મુખપૃષ્ઠ ઉપર જમણી બાજુ એ યુનિવર્સિટીનાં બિલ્ડિંગની છબી અને ડાબી બાજુએ શ્રી સોમનાથમંદિરનો ફોટો અંકિત છે. અને મુખપૃષ્ઠ ઉપર જમણી બાજુ નીચેનાં ભાગે નાના ટીપકનું સિમ્બોલ રાખવામાં આવેલ છે. જે ખરેખર યોગ્ય જ છે. મારા મત પ્રમાણે એનું તાત્પર્ય એ હશે કે જેવી રીતે અંધકારમાં કોઈ ટીપક નાનો હોવા છતાં પ્રકાશનો ફેલાવો કરે છે, અંધકારનો નાશ કરે છે એટલે કે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ કરી જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશનો વિસ્તાર કરે છે. તેવી રીતે આ સંશોધનપત્રિકા પણ સંશોધનનાં ક્ષેત્રમાં વિદ્યમાન પ્રગાઠ અંધકાર અને અજ્ઞાનને નષ્ટ કરશે અને જ્ઞાનની જ્યોતિનુ, જ્ઞાનનાં પ્રકાશનું પ્રવર્તન કરશે. જિજ્ઞાસુઓ માટે સંશોધનની દ્રષ્ટિ ઉત્પન્ન કરશે. ભગવાન શિવ-દાદા સોમનાથ જ્યાં બિરાજતા હોય અને ત્યાં સંસ્કૃત યુનિવર્સિટી સતત કાર્યરત હોય, સંસ્કૃતનાં શ્રેષ્ઠીઓ સતત આવ-જા કરતા હોય એ સંજોગો ઉભા થવા એ આપણા સૌનું સદ્ભાગ્ય છે. માટે એમના સ્મરણ, ચિત્ર સંશોધનનાં ક્ષેત્રમાં (આશીર્વાદ) બધા માટે મંગલમયી થશે.

યુનિવર્સિટીનાં કુલપતિ, કુલસચિવ, ઉપકુલસચિવ, મુખ્ય સંપાદક તથા સહસંપાદક આ બધા અધ્યાવસાય, એમની સાધના અને ઉદારતા, હૃદયની વિશાળતા અને એમનાં સૌજન્ય અને નિષ્ઠાને કારણે પ્રસ્તુત સોમજ્યોતિ: સંશોધનપત્રિકા સતત પ્રકાશમાન થતી રહે છે અને થતી રહેશે. અને પોતાની જ્ઞાનરૂપી જ્યોત સદાય પ્રજ્જ્વલિત રહેશે. આ યુનિવર્સિટીનાં હોદ્દેદારો, અધ્યાપકો તથા શૈક્ષણિક કર્મચારીઓ સંશોધનનાં મૂર્તિમાન રૂપ છે. મને લાગે છે કે આ સંસ્થા - અને એમની આ સંશોધનપત્રિકા સતત, અવિરત ગતિથી ભવિષ્યમાં આગળ વધતી રહેશે.

૧૭. વેદવ્યાસજ્ઞ :-

નિર્માણ કોમિશન દ્વારા વેદવ્યાસજ્ઞ નામનાં આ ત્રિમાસિકનો પ્રારંભ એપ્રિલ-૨૦૦૯ (૦૩-૦૪-૦૯) ને રામનવમીનાં પવિત્ર દિવસે કરવામાં આવ્યો. અને અત્યાર સુધીમાં ૫ અંકો તો પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે. વેદો અથવા વૈદિક સાહિત્ય એટલે સૌથી પ્રાચીન વાઙ્મય. આ પત્રિકાનાં

ઉદ્ભવની પાછળ એક સુંદર ઉદ્દેશ્ય જોવા મળે છે તે જાણવા જેવો છે. નિર્માણ ક્ષાઉન્દેશનની સ્થાપના એક તદ્દન ગ્રામીણ પણ ઉચ્ચ વિચારશીલ અને વિદ્યા પ્રેમી શ્રી છોટાલાલ રણછોડજી પારેખની અંતઃસ્ફુરિત પ્રેરણાથી ડિસેમ્બર ૧૯૯૪ માં થઈ હતી. તેના દ્વારા શરૂઆતથી અત્યાર સુધી નાની મોટી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ થતી રહી છે. જેવી કે હોસ્પિટલોમાં એક્સ-રે વિભાગની સ્થાપના કરવી તથા ઓકસફોર્ડ યુનિવર્સિટી જેવા ઉચ્ચ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં અભ્યાસ માટે છાત્રવૃત્તિ આપવી આ ઉપરાંત શાળાઓ ખાંધવી, ગ્રામોદ્ધાર કરવા, ધર્મકાર્યો માટે દેવાલયો ખાંધવા જેવી પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં આવતી. આવા કાર્યો કરવા છતાં પણ ઉંડે ઉંડે લાગ્યા કરતુ કે આ તો બધી પેટ ભરવાની પ્રવૃત્તિઓ છે. અને વિચારોમાં કે આદર્શોમાં ઉણપ વર્તાયા કરતી, ખાલીપો લાગતો પણ એ શૂન્યાવકાશ શેનાથી ભરવો અને કેવી રીતે ભરવો એ સમજમાં નહોતુ આવતુ.

ચિંતન કરતા લાગ્યુ કે સંસ્કૃતિ, ધર્મ કે નીતિનું આપણે માનવજાત (ખાસ કરીને ભારતીયો) ગૌરવ લઈએ છીએ તેનું મૂળ વેદોમાં છે. એ વેદો આજે મહદ્અંશે ભુલાઈ ગયા છે. અને એનાં પરનાં હજારો વર્ષોનાં આવરણોથી એનું સાચુ રૂપ ઢંકાઈ ગયું છે. એવો વિચાર આવ્યો કે જો આ વેદોને એનાં મૂળ અને સાચા રૂપમાં સમજી-સમજાવી શકાય તો એનું ગૌરવ લીધેલું સાર્થક ગણાય અને માનવ-માનવ વચ્ચેનાં સંબંધો ભાવશૂન્ય મટી કદાચ ભાવપૂર્ણ થાય. એ વેદો દેવદત્ત છે અને માનવ કલ્પનાથી સર્જિત નથી. નહિ તો એ ક્યારના કાળની ગતિમાં સમાઈને લુપ્ત થઈ હોત. એ વેદો જો આપણી સંસ્કૃતિ-આદર્શ જીવન જીવવા માટેના દૈવી નિયમોનાં પાયા અને આધાર એવી સરળ ભાષામાં શા માટે ન મૂકવા ? જો એમ કરવામાં આવે તો ઘડિયાળનો કાંટો કદાચ ઉલટી દિશામાં ફરે અથવા તો આજનાં યંત્રયુગમાં અવિતરપણે ભટકતો માનવી કદાચ થંભી જાય અને વિચારે કે હું ક્યાં છું ? કોણ છું ? ક્યાંથી આવ્યો છું ? શા માટે આવ્યો છું ? મારે શું કરવાનું છે ? વગેરે પ્રશ્નો ઉપર વિચાર કરતા અંતર્મુખ થાય.

આ વિચારને સાકાર કરવા ચિંતકો, વિદ્વાનોની મુલાકાત લેવામાં આવી, તેમનાં મંતવ્યો જાણવામાં આવ્યા, સલાહો લેવામાં આવી અને તે બધામાંથી જે પરિણામ આવ્યું તે આ વેદવ્યાસજ્ઞ ત્રિમાસિકનો વિચાર અને સ્થાપના. આ પત્રિકાનાં ઉદ્ભવમાં એક ઉંડું ચિંતન અને એના પરિણામ સ્વરૂપ વેદવ્યાસજ્ઞ નો જન્મ થયો એપ્રિલ ૨૦૦૯ ને રામનવમીનાં શુભ દિવસે.

આજથી લગભગ પાંચથી સાત હજાર વર્ષો પહેલાનાં પ્રાચીન ઋષિઓનું આર્ષદર્શન, નિસર્ગની અનેક શક્તિઓને પ્રત્યક્ષ નિહાળતા પ્રાદુર્ભૂત થયેલાં સ્તુતિસુમનો વેદોનાં વિવિધ મંત્રો અને સૂકતોમાં સંગ્રહિત કરવામાં આવેલ છે. વેદોમાં અસંખ્ય સ્તુતિઓ અને આખ્યાનો સાથે ભારતીય ગૂઢ તત્ત્વજ્ઞાન, વ્યવહારદર્શન, સમાજપ્રબોધન અને વિજ્ઞાન તંત્રવિજ્ઞાનનું વિવેચન થયેલું છે. વેદો આપણા જાગતિક ધર્મ અને સંસ્કૃતિનાં આધાર સ્તંભ છે. પ્રાચીન છતાંય વિજ્ઞાનતંત્ર જ્ઞાનનાં આજનાં યુગમાં અત્યંત ઉપયુક્ત એવા વેદો અંગે સામાન્ય લોકો, વિદ્યાર્થીઓ તેમજ આપણા વૈભવશાળી વારસાથી અજાણ આધુનિક વિદ્વાનોમાં પણ સરસ અને સુબોધ લેખો દ્વારા સાદી અને સરળ પ્રાદેશિક ભાષામાં, સમાજમાં વેદોમાં રહેલાં અલૌકિક જ્ઞાનનો પ્રસાર થાય, વેદજ્ઞાનનો ઘરે ઘરે પ્રકાશ ફેલાય અને લોકોનું જીવન મહર્ષિઓનાં ઉપદેશ મુજબ રાગદ્વેષરહિત અને પરસ્પર સૌહાર્દપૂર્ણ બની, ભારતીય સમાજ વિશ્વને આદર્શ એવી સંસ્કૃતિનું નેતૃત્વ કરે, એવા ઉત્તમ અને ઉદાત સદ્ઉદ્દેશ્યથી આ ત્રૈમાસિકનો શુભારંભ કરવામાં આવેલ છે.

આ પત્રિકાનાં હાલનાં પ્રધાન સંપાદક તરીકે પ્રો. મુકુન્દ વાડેકર કે જેઓ કાર્યકારી નિયામક પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર એમ. એસ. યુનિવર્સિટી ખરોડમાં પોતાનું યોગદાન આપી રહ્યાં છે. તેમજ સંપાદક તરીકે ડૉ. શ્વેતા જેજુકર સંસ્કૃત વિભાગ આર્ટ્સ ફેકલ્ટીમાં અધ્યાપિકા તરીકે શ્રેષ્ઠ કામગીરી કરી રહ્યાં છે. તેમજ સહસંપાદક તરીકે ડૉ. મિલિન્દ જોષી તથા ડૉ. ગાર્ગી પંડિત આ બંને સહમંત્રી તરીકે પણ કાર્ય કરી રહ્યાં છે. તેમજ કાર્યકારી

સમિતિનું ગઠન કરવામાં આવેલ છે. તેમાં જોષી અને ગાર્ગી પંડિત ઉપરાંત ખજનચી તરીકે સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય એમ.એસ. યુનિવર્સિટીનાં બે વિદ્વાનો પ્રફૂલ્લ પુરોહિત અને કુ. કુજ્જલ પટેલ સતત માર્ગદર્શન આપી રહ્યાં છે. શ્રેષ્ઠ અને વિદ્વત વ્યક્તિઓનાં સલાહ, સૂચન અને પ્રેરણાથી પત્રિકા હર્મેશા ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરે છે. સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યાલયનાં આ વિદ્વાનોની વિદ્વતા, એમનું સૌજન્ય, અને તેઓશ્રીની પ્રેરણાથી 'વેદવ્યાસંગ' નું પ્રકાશન નિયમિત રીતે તો થાય જ છે સાથે સાથે આ પત્રિકાને એક જુદો જ ઓપ-નિખાર મળ્યો છે.

વેદવ્યાસજ્ઞ પત્રિકામાં ખાસ કરીને ઋગ્વેદનાં અત્યંત પ્રસિદ્ધ સૂક્તોનાં મંત્રો, તેમનો પદપાઠ, શબ્દે શબ્દનો અર્થ, ખાસ શબ્દો ઉપર વિશેષ ટિપ્પણી - ટુંકમાં ભાવાર્થ સાથે આસ્વાદ કરાવતા લેખો તેમજ વેદનાં છ અંગો જેવા કે શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુકત, છન્દ અને જ્યોતિષ અને એમના ગ્રંથોનો સામાન્ય પરિચય આપતા એના અર્થઘટનમાં એમનો કેવી રીતે ઉપયોગ થાય છે ? વગેરે રસપ્રદ વિવેચન કરતા લેખો છપાય છે. ઉપરાંત રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો તેમજ ઉપપુરાણોમાં વેદનાં મંત્ર, સૂક્ત, આખ્યાન, તત્ત્વજ્ઞાન કે ગૂઢ રહસ્યોનો અર્થવિસ્તાર જેને ઉપખૂંટણ કહે છે તેનાં વિશે સુંદર લેખો પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. તેમજ વેદસંસ્કૃતિ એટલે કે વેદકાલીન સભ્યતા, સમાજ, અર્થવ્યવસ્થા, ધાર્મિકતા, રાષ્ટ્રવાદ અને વિશ્વખંધુત્વની ભાવના પ્રગટ કરતા લેખો છપાય છે. તેમજ કાલિદાસ, ભાસ, અશ્વઘોષ, બાણભટ્ટ, માઘ, ભારવિ, શંકરાચાર્ય, શ્રી હર્ષ જેવા મહાકવિઓ અને વિશ્વપ્રસિદ્ધ પ્રતિભાશાળીઓનાં કાવ્યસાહિત્યમાં વેદનાં મંત્રો, સૂક્તો, આખ્યાનો કે યજ્ઞાદિસંબંધી સૂચિત કે વર્ણિત વિવેચન ઉપર પ્રકાશ પાડતા લેખો પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

આમ આ પ્રસ્તુતપત્રિકામાં વેદવિષયક વિવિધ પાસાઓમાં અને સિદ્ધહસ્ત લેખકોનાં તેમજ નવા શોધછાત્રોનાં તેમને વેદવિષયક સંશોધન માટે પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન મળી રહે એવા લેખો પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

આ પત્રિકાનું શીર્ષક ઘણું અગત્યનું છે. વેદ અને વ્યાસંગ એ બે શબ્દોથી નિષ્પન્ન આ સામાસિક શબ્દનો વિગ્રહ વેદોનો વ્યાસંગ એવો થાય છે. વ્યાસંગ રૂપે, વિવિધ પ્રકારે, સર્વપાસાઓથી આસકત થવું, સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટયા અધ્યયન કરવું. એટલે કે વેદોનો, સમગ્રતયા, વિવિધ પાસાઓથી વિચાર. આમ વ્યાસંગ શબ્દ અનેક અર્થનો ઘોતક છે અને વેદ શબ્દનો સામાન્યતયા અર્થ ‘જાણવું’ જે વિદ પરથી બન્યો છે. તેથી વેદ એટલે જ્ઞાનરાશિ, જ્ઞાનનો ભંડાર, જ્ઞાનનો મહાસાગર. આમ વેદોનાં જ્ઞાનનું વિશેષરૂપ, વિવિધરૂપે સૂક્ષ્મદ્રષ્ટિથી અધ્યયન કરવું એવું અર્થઘટન શીર્ષકમાં સમાયેલું છે.

શાસ્ત્રીય ગ્રંથોનાં આધારે લોકભોગ્યભાષામાં - સામાન્ય માણસ સમજી શકે તેવી ભાષામાં વેદોનો સરળ પરિચય આપતી આ ત્રિમાસિક પત્રિકા છે. આ પત્રિકાની એ વિશેષતા રહી છે કે સરળ ભાષામાં વેદોનો પ્રચાર અને પ્રસાર કરવાનું કાર્ય કરે છે. દરેક પત્રિકાને પોતપોતાની વિશેષતાઓ હોય છે. આ પત્રિકા ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થતી હોવા છતાં તેમાં સંસ્કૃતનાં પ્રાચીન સાહિત્ય - વેદ, વેદાંગ, વેદકાલીન સમાજ, વેદતત્ત્વજ્ઞાન જેવા વિષયોનાં લેખો પ્રકાશિત થાય છે. સંસ્કૃત ભાષાની અને સંસ્કૃતિની ધરોહર સમાન વેદને સરળ અને લોક ભોગ્ય ભાષામાં વિદ્વાનોનાં લેખોનાં માધ્યમથી સરળ ભાષામાં સામાન્ય જન સુધી જ્ઞાનને પહોંચતું કરવું એ આ પત્રિકાની ખાસ વિશેષતા છે. સરળ અને સુગમ ભાષામાં વેદનાં અર્થઘટનો અને તેને લગત લેખો પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. વેદનાં સૂકતો, વેદનાં અંગો, વેદસંસ્કૃતિ, વેદ તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક ગહનજ્ઞાન ધરાવતા લેખો, પરંતુ સરળ ભાષામાં રજૂ કરી વાંચકોને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરાવવાનું કામ આ પત્રિકા કરે છે. તેમજ તેનાં પ્રકાશનમાં પણ કોઈ બાધા નથી, નિયમિત રીતે પ્રકાશિત થાય છે. પ્રધાન સંપાદક, સંપાદકો તેમજ કાર્યકારી સમિતિનાં સર્વે સભ્યો, વિદ્વાન અધ્યાપકોનાં સાથ-સહકાર, તેમની કાર્યનિષ્ઠા, પુરૂષાર્થને કારણે આ પત્રિકા નિયમિત રીતે પ્રકાશિત થાય છે અને ભવિષ્યમાં પણ પ્રકાશિત થતી રહેશે તેમજ

જ્ઞાનપિપાસુઓની તૃષ્ણાને સંતુષ્ટ કરતી રહેશે.

૧૮. સુરભારતી :-

આ સંસ્કૃતપત્રિકાનો પ્રારંભ ઓગસ્ટ ૨૦૦૯ માં આણંદમાંથી થયો હતો. આણંદ મુકામે સંસ્કૃત શોધ સંસ્થાન નામે એક સંસ્થા સ્થાપિત થયેલી છે જેના રજીસ્ટ્રેશન નંબર F ૧૨૪૩ છે. આ 'સુરભારતી' પત્રિકાનું પ્રકાશન આ સંસ્થા દ્વારા થાય છે.

આ સાહિત્યિક પ્રકારની પત્રિકા છે. આ પત્રિકામાં સંસ્કૃત, હિન્દી અને અંગ્રેજી ત્રણેય ભાષામાં શોધલેખો પ્રસિદ્ધ થાય છે. માત્ર અને માત્ર સંસ્કૃત ભાષાનાં જ લેખો પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. આ પત્રિકાનાં સંપાદક તરીકે શ્રી અતુલભાઈ ઉનાગાર પોતાની સેવા આપી રહ્યાં છે જ્યારે સહસંપાદક તરીકે શ્રી રાહુલભાઈ જોષી પોતાનું યોગદાન આપી રહ્યાં છે. એક પરામર્શસમિતિનું પણ ગઠન કરવામાં આવેલ છે. આ પરામર્શ સમિતિમાં (૧) પ્રો. મિથિલાપ્રસાદ ત્રિપાઠી - (ઉજ્જૈન) (૨) પ્રો. હર્ષદરાય ધોળકીયા (ઈન્દોર) (૩) ઉમાબેન વૈદ્ય (મુંબઈ) આ ત્રણ વિદ્વાનો પોતાનું માર્ગદર્શન આપી રહ્યાં છે.

આ પત્રિકામાં ગુજરાત રાજ્ય બહારનાં વિદ્વાનોનાં લેખો પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. સૌથી પ્રથમ તો શોધલેખો પરામર્શ સમિતિ પાસે જાય છે. પરામર્શસમિતિ આ લેખોની યોગ્યતા-અયોગ્યતા તપાસીને પછી તેને પ્રગટ કરવા માટે સંમતિ આપે છે. ત્યારપછી લેખો પ્રકાશિત થાય છે.

આ પત્રિકાનાં પ્રથમ અંકની વિમોચનવિધિ ઈ.સ. ૨૦૦૯ માં પૂજ્યશ્રી મોરારીબાપુનાં વરદ હસ્તે કરવામાં આવી હતી. અને બીજી સૌથી મોટી અગત્યની વાત એ છે કે ત્યારનાં ગુજરાત રાજ્યનાં રાજ્યપાલ શ્રી નવલકિશોર શર્માએ પ્રથમ અંકમાં પોતાનો શુભેચ્છાસંદેશ આપ્યો હતો.

આ પત્રિકાનાં પ્રકાશન પાછળનો હેતુ ઘણો ઉમદા જોવા મળે છે. જે આ પ્રમાણે છે.

“કિસી બી દેશ કા સાહિત્ય ઉસ દેશ કા દર્પણ હોતા હૈ । દેશ કા અતીત સે વર્તમાન તક કા પરિચય, તત્વચિંતન, સંસ્કૃતિ, સમ્યતા, વિજ્ઞાન,

સાહિત્ય કે માધ્યમ સે અભિવ્યક્ત હોતા હૈ ।

ભારત એક પ્રાચીનતમ રાષ્ટ્ર હૈ । સુસંસ્કૃત, સબલસમૃદ્ધિ, શાન્તિ, સમન્વય, સૌહાર્દ, એકાત્મતા, ઁજ, ઁન્નત્તિ આદિ હમારે પ્રાણભૂત તત્વ હૈ । ભારત ભૂતકાલ મે વિશ્વગુરુ થા । લાર્ડ મેકાલે કી શિક્ષાપદ્ધતિ સે નવશિક્ષિત પીઢી દેશ કી ગૌરવગાથા સે અનભિજ્ઞ હૈ । માર્કસ વેન જૈસે લેખકો કો લિખના પડા “ભારત ઁપાસનાપંતો કી ધાત્રી, માનવજાતિ કા પાલક, ભાષા કી જન્મભૂમિ, ઁતિહાસ કી પરદાદી હૈ । મૂલ્યવાન એવમ્ સૃજનશીલ સામગ્રી કા ઁંડાર અકેલે ભારત મે હૈ । આજ આવશ્યકતા ઁસ બાત કી હૈ કિ સંસ્કૃત સાહિત્ય મે સંગ્રહિત સંસ્કૃતિ, પરંપરા તથા તત્ત્વજ્ઞાન સે આજ કી પીઢી સે પરિચિત હો, ઁસ દ્રષ્ટિસે સંસ્કૃત સાહિત્ય મે નિરુપિત હમારી પ્રાચીનજ્ઞાનસંપદા વર્તમાન પીઢી કો સુરભારતી કે માધ્યમ સે પ્રકાશિત કરને કા હમારા પ્રયાસ હૈ ।

(શ્રાવણી પૂર્ણિમા વિ.સ. ૨૦૬૫)

૧૯. સુરાષ્ટ્રીયા :-

આ ‘સુરાષ્ટ્રીયા’ પત્રિકાનો પ્રારંભ ઓક્ટોબર-૨૦૧૧ થી થયો છે. આ ઁમાસિક સ્વરૂપની રાષ્ટ્રીયશોધ પત્રિકા છે. આ પત્રિકામાં ચારભાષાનાં અર્થાત્ ગુજરાતી, ઁન્દી, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતભાષાનાં સંશોધનલેખો પ્રકાશિત થાય છે. આ પત્રિકા ચાર વિષયનાં સંશોધન લેખો પ્રકાશિત કરે છે. આ પત્રિકાને I.S.S.N. - 2249 - 4383 નંબર પ્રાપ્ત થયેલ છે.

આ પત્રિકા પ્રસ્થાન ઁન્ડેશન, જુનાગઢ જેનાં રજિ. નં. E-૪૫૩૨ જુનાગઢ છે, તેનાં દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. આ પ્રસ્થાન ઁન્ડેશન સંસ્થાની સ્થાપના જુનાગઢ મુકામે તા. ૧૯-૦૮-૨૦૦૦ નાં રોજ કરવામાં આવેલ છે. ઓક્ટોબર ૨૦૧૧ થી આ પત્રિકાનો પ્રારંભ થયો છે. પ્રસ્થાન ઁન્ડેશન સંસ્થા, જુનાગઢનાં આર્થિક સહયોગથી ચાલતી આ પત્રિકા છે.

આ પત્રિકાનાં મુખ્ય સંપાદક ઁ. રાજભાઈ એન. કાથડ છે કે જે ઁ હાલ સૌરાષ્ટ્ર ઁનિવર્સિટી રાજકોટમાં સંસ્કૃતભવનમાં રીડર તરીકે સેવા

આપી રહ્યા છે. આ શોધપત્રિકામાં પ્રગટ થવા માટે આવતા લેખો સૌથી પ્રથમ પરામર્શ સમિતિ પાસે જાય છે. આ પરામર્શ સમિતિ આવેલા લેખો ઉપર વિચાર-વિમર્શ કરીને તેને અનુમોદન આપ્યા પછી પત્રિકામાં શોધલેખો પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. આ પત્રિકાને માટે એક પરામર્શસમિતિનું પણ ગઠન કરવામાં આવેલ છે. જેથી કરીને શોધલેખોની ગુણવત્તા જળવાઈ રહે છે. ગુણવત્તામાં પાર ઉતરે એવા લેખો જ પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે એ સિવાયનાં - નબળી ગુણવત્તાવાળા લેખોને પરામર્શસમિતિ અનુમોદન આપતી નથી.

આ પત્રિકાનાં સહસંપાદક તરીકે કાન્તિલાલ જી. કાથડ, ગૌરી કે. મકવાણા, દક્ષાબેન એલ. વાઘ અને દિલીપભાઈ બી. સોંદરવા પોતાની સેવાઓ આપી રહ્યા છે.

પ્રકરણ - ૩

રાજસ્થાનની સંસ્કૃતપત્રકારિતા

રાજસ્થાનની સંસ્કૃત પત્રિકારિતાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ, રાજસ્થાન પ્રદેશમાંથી પ્રકાશિત થતી સંસ્કૃત પત્રિકાઓ

સંસ્કૃત પત્રકારિતાના ક્ષેત્રે રાજસ્થાન પ્રદેશનું વિશિષ્ટ સ્થાન જોવા મળે છે. સંસ્કૃત ભાષાનાં અધ્યયન અને અધ્યાપનનાં પ્રોત્સાહનથી સંસ્કૃત અને સંસ્કૃતિની ગૌરવમયી પરંપરા રાજસ્થાન પ્રાન્તમાં હમેશાં ગંગા નદીની માફક વહી રહી છે. સંસ્કૃતનાં અનુરાગીઓ, અહીંનાં શાસકો તથા વિદ્વતજનોએ પોતાનાં કર્તવ્યથી સંસ્કૃત ભાષાનાં રક્ષણ માટે તત્પર એવા તેઓએ આ સંસ્કૃત ભાષાને જનજીવનમાં પ્રસ્થાપિત કરી છે. સંસ્કૃતનાં માધ્યમથી આપણી સાંસ્કૃતિક પરંપરા જીવિત છે. અહિંનાં શાસકોની સંસ્કૃત પ્રત્યેની અમીદ્રષ્ટિ તથા કોમળભાવનાથી સમયે સમયે કવિઓ અને વિદ્વાનોને સન્માન અને રાજયાશ્રય આપેલ છે.

રાજસ્થાનમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાનું જે ગૌરવ અત્યારે જોવા મળે છે તેમાં પત્રકારવિદ્વાનોની ત્યાગભાવના વિશેષરૂપે ઉલ્લેખનીય છે. સામાન્ય રીતે પત્રકારોની ત્યાગભાવના, નિષ્પક્ષતા, ખેલદિલીને કારણે જ પત્રકારિતાનું મૂલ્ય ઉંચું જતું હોય છે. પત્રકારની સાચી શોભા પત્રકારિતા છે અને પત્રકારિતાની સાચી શોભા પત્રકાર છે. અહિં રાજસ્થાન પ્રદેશમાં એવા પત્રકારો થયા છે કે જેણે પત્રકારિતાને સાધન માનીને પોતાનું સંપૂર્ણ જીવન પત્રકારિતા માટે સમર્પિત કર્યું છે. સંસ્કૃત ભાષાનાં પ્રચાર અને પ્રસાર માટે આ પત્ર-પત્રિકાઓ સર્વશ્રેષ્ઠ સાધન માનવામાં આવે છે. અહિંનાં વિદ્વાનોએ સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનું પ્રકાશન કરીને પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રે ઉલ્લેખનીય યોગદાન આપ્યું છે. રાજસ્થાનનાં પ્રતિભાસંપન્ન લેખકોએ પત્ર-પત્રિકાઓમાં અભિનવ સાહિત્ય પ્રકાશિત કર્યું છે. ‘સુરભારતી’નાં ઉપાસકો તથા રાજસ્થાનનાં વિદ્વાનોએ સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનથી સંસ્કૃત ભાષાની સમૃદ્ધિ વધારી છે. સંસ્કૃત ભાષાનાં પ્રચાર અને પ્રસારમાં અનુપમ સહયોગ આપ્યો છે.

વીસમી સદીમાં જે દેશોમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાનો પ્રાદુર્ભાવ થયો તે

જ વીસમી સદીમાં રાજસ્થાનમાં સંસ્કૃત-પત્રકારિતાનો આરંભ થયો. આનાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યની ચેતનાધારામાં રાજસ્થાનની સંસ્કૃત સાહિત્ય ધારા જરાપણ ઉતરતી નથી. રાજસ્થાન પ્રદેશમાંથી પ્રકાશિત થતી પત્ર-પત્રિકાઓનો પરિચય આ અધ્યાયમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવશે. વિશ્લેષણ કરતાં આ સ્પષ્ટ રીતે જાણવા મળે છે કે રાજસ્થાનની પત્રકારિતામાં સાહિત્યિક પત્રકારિતા જ મુખ્ય જોવા મળે છે. રાજસ્થાન પ્રદેશમાંથી મોટા ભાગે માસિક, ત્રિમાસિક તથા છમાસિક પત્ર-પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થાય છે. રાજસ્થાન પ્રદેશમાંથી દૈનિક સમાચાર પત્રો પ્રકાશિત થતા નથી. રાજસ્થાનની સંસ્કૃત પત્રકારિતા દેશની સંસ્કૃત પત્રકારિતા મુજબ જ સાહિત્યિક પત્રકારિતા શૈલીમાં પરિસિમિત છે. જો કે આમ છતાં પણ રાજસ્થાનથી પ્રકાશિત થતી પત્ર-પત્રિકાઓમાં સામયિક ઘટનાઓનું વિવરણ, તેમની સમીક્ષા, સામયિક લેખો, રચના વગેરે જરૂર પ્રકાશિત થાય છે. સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં નાટકો, કથાઓ, કાવ્યો તથા મહાપુરૂષોનાં જીવનચરિત્રો સમયે સમયે પ્રકાશિત થતા હતા. મહાત્મા ગાંધી તથા પંડિત જવાહરલાલ નેહરુનાં મૃત્યુ સમયે પણ ઘણી બધી રચનાઓ આ પત્રિકાઓમાં પ્રકાશિત થઈ હતી. આ બધું પ્રમાણિત કરે છે કે સમ સામયિક સાહિત્યને પણ સંસ્કૃત પત્રિકાઓમાં સમુચિત સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે.

રાજસ્થાન પ્રદેશમાંથી પ્રકાશિત થતી સંસ્કૃત પત્રિકાઓમાં સંસ્કૃત ગીતો, ગજલગીતો, સંવાદો, સાક્ષાત્કારો, ચિત્રકથાઓ, સમાલોચના, આયુર્વેદ વિષયક શોધ લેખો, નારી સમસ્યા, મનોવિનોદકણિકાઓ તથા જુદા જુદા સ્તંભો નવા જ દ્રષ્ટિકોણથી નૂતન પ્રકારે જ પ્રકાશિત થાય છે. આ કાર્ય નવીન રીતે સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓ વડે જ સંપાદિત થાય છે. પરંતુ સંસ્કૃતની બધી પત્ર-પત્રિકાઓમાં શોધલેખો અને નવસર્જનાત્મક લેખો હમેશાં પ્રકાશિત થાય છે. સંસ્કૃત પત્રકારિતાનો આ પ્રવાહ સો વર્ષથી પણ વધારે વર્ષોથી સતત વહી રહ્યો છે.

★ પત્રકારિતાનો ઉદભવ અને વિકાસ :-

રાજસ્થાનમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાની આધારશીલા હિન્દી પત્ર પત્રિકાઓ સાથે ઓગણીસમી સદીનાં પૂર્વાર્ધમાં સ્થાપિત થઈ. એટલે જ સદ્ગુણસ્મારક નાથદ્રારાથી, મધુમતી ઉદયપુરથી, વિશ્વંભરા બીકાનેરથી, પરોપકારી અજમેરથી વગેરે હિન્દી પત્રિકાઓમાં સંસ્કૃત સુભાષિતો અને સંસ્કૃત લેખો ક્યારેક ક્યારેક પ્રકાશિત થતા હતા. વળી ઈ.સ. ૧૮૮૦ માં રાજસ્થાનમાં સ્વતંત્રરૂપે સંસ્કૃત પત્રિકારિતાનો પ્રારંભ થયો.^૧ અહિંથી આ પત્રોથી સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ઇતિહાસમાં પ્રતિષ્ઠા સ્થાપિત કરી. નાથદ્રારાથી સૌપ્રથમ 'વિદ્યાર્થી' નામનું પત્ર શરૂ થયું. આ પત્રનાં સંપાદક હતા દામોદરશાસ્ત્રી મહોદય.^૨ જો કે આ 'વિદ્યાર્થી' નામનું પત્ર બહુ લાંબા સમય સુધી ચાલ્યું નહિં, આમ છતાં રાજસ્થાનમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં આ પ્રથમ સોપાન હતું. આ પ્રમાણે જ આ પ્રથમ પગથિયું હતું અને પછીથી બીજા પત્રપત્રિકાઓ શરૂ થયા.

ઈ.સ. ૧૯૦૨ ની સાલમાં ભરતપુરનગરથી 'વિદ્યાવિનોદ' નામની પત્રિકા પ્રકાશિત થઈ.^૩ પછીથી ઈ.સ. ૧૯૦૪ માં જયપુર થી 'સંસ્કૃતરત્નાકર' નામનું પત્ર પ્રકાશિત થયું.^૪ આ સંસ્કૃત રત્નાકર નામની પત્રિકા ઈ.સ. ૧૯૪૯ સુધી રાજસ્થાનથી સતત પ્રકાશિત થતું રહ્યું. દેશની પત્ર-પત્રિકાઓમાં આ પત્રને મુખ્યસ્થાન પ્રાપ્ત થયું હતું. અખિલ ભારતીય સંસ્કૃત સાહિત્ય સંમેલને સ્વમુખમાં આ પત્રને અહિં ઘોષિત કર્યું. આનાથી આ પત્રનો મહિમા ઘણો વધી ગયો. વસ્તુતઃ આ સંસ્કૃતરત્નાકર પત્ર જયપુરનાં યુવાનો, સર્જકોની સંસ્કૃત સેવા તથા સંસ્કૃત પ્રત્યેની તેમની અભિરુચિનો પરિચય આપતું હતું. ઈ.સ. ૧૯૪૯ ની સાલ સુધી રાજસ્થાનથી સતત પ્રકાશિત થતું રહ્યું. ત્યારપછી ઈ.સ. ૧૯૪૯ માં આ પત્રનું મુખ્યાલય વારાણસીમાં સ્થાનાન્તર કર્યું.^૫

પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનનો ક્રમ ધીમે ધીમે આગળ વધ્યો. આ જ ક્રમથી ઈ.સ. ૧૯૧૦ માં 'કવિત્વમ્' નામની એક પત્રિકા જયપુરથી પ્રકાશિત કરવામાં આવી. પરંતુ આ પત્રિકા બહુ ટુંકા સમય સુધી ચાલી.

ઈ.સ. ૧૯૧૩ સુધી આ પત્રિકા પ્રકાશિત થઈ.^૬ પરંતુ પછીથી ધનનાં અભાવે તેની યાત્રા આગળ ન ચાલી. રાજસ્થાનમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસક્રમમાં ઉદયપુરથી મધુમતી^૭ બીકાનેરથી દેવવાણી^૮ અને ભરતપુરનગરથી વિદ્યોદય પત્રિકા^૯ પ્રકાશિત થઈ હતી. જો કે આ બધી પત્રિકાઓ અલ્પ સમય સુધી જ ચાલી, પરંતુ સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ઇતિહાસમાં આ પત્રિકાઓનું મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન જોવા મળે છે. ઈ.સ. ૧૯૦૪ માં જયપુરથી સંસ્કૃત રત્નાકર પ્રકાશિત થયું તે છેક ૧૯૪૯ સુધી અવિરત પ્રકાશિત થતું રહ્યું. પરંતુ પછી એક વર્ષ સુધીનાં સમયગાળામાં જયપુરથી એક પણ પત્રિકા પ્રકાશિત થઈ નહિં. ઈ.સ. ૧૯૫૦ માં જયપુરથી સંસ્કૃત માસિક પત્રિકા ‘ભારતી’ નામે શરૂ થઈ. પ્રારંભમાં આ માસિક પત્રિકાનાં પ્રથમ સંપાદક સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન સ્વામી સુરજનદાસમહોદય હતા.^{૧૦} સંસ્કૃત પત્રિકાઓમાં આ ‘ભારતી’ માસિક પત્રિકા લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહી. વર્તમાન સમયમાં પણ અબાધગતિથી આ ભારતી માસિક પત્રિકા પ્રકાશિત થાય છે. આનો શ્રેય પ્રબંધ સંપાદક ગિરિરાજશાસ્ત્રી મહોદયને ફાળે જાય છે. આ શાસ્ત્રી મહોદયે પોતાનાં જીવનનું મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય સ્વીકારીને ભારતીની સેવા કરી. સ્વજીવનનું લક્ષ્ય સમજીને ભારતીને પોતે સમર્પિત થઈ ગયા. આજે વર્તમાન સમયમાં પણ તે જ ભાવના થી દિવસ-રાત આ પત્રિકાનું સર્વપ્રકારે સેવન કરી રહ્યાં છે.

ઈ.સ. ૧૯૬૪ માં ગોવિંદપ્રસાદદાધીચે ‘કલ્યાણી’ નામે સંસ્કૃત માસિક પત્રિકાનું સંપાદન કર્યું.^{૧૧} ઈ.સ. ૧૯૬૫ માં આચાર્ય ઉમેશશાસ્ત્રી મહોદયે ‘સંસ્કૃતસુધા’ નો પ્રારંભ કર્યો હતો. આ જ ક્રમથી ઈ.સ. ૧૯૭૦ માં ઉદયપુરથી ત્રિમાસિક ‘મધુમતી’ પ્રકાશિત થયું હતું.^{૧૨} જલબિંદુની માફક ‘મધુમતી’ એક અંક પ્રસિદ્ધ થયા પછી લુપ્ત થઈ ગયું. આ ‘મધુમતી’ ત્રિમાસિકનાં સંપાદક ડૂંગરપુરનાં સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન પંડિત ગણેશરામ શર્મા હતા. પંડિત ગણેશરામ શર્માનાં નિર્દેશ મુજબ જ ઈ.સ. ૧૯૭૫ માં સંસ્કૃતની ત્રિમાસિક પત્રિકા ‘સ્વરમંગલા’ નામે પ્રારંભ

થયો. પહેલા થોડાં સમય સુધી આ ત્રિમાસિક પત્રિકા છમાસિક પત્રિકાનાં રૂપમાં પ્રાપ્ત થતી હતી. આર્થિક સહયોગ પૂર્ણરૂપે મળતા આ પત્રિકા પાંચ વર્ષ સુધી ઉદયપુરથી સતત પ્રકાશિત થતી રહી. ઇ.સ. ૧૯૦૦ ની સાલમાં રાજસ્થાનમાં 'સંસ્કૃત સાહિત્ય એકાદમી' ની સ્થાપના કરવામાં આવી. પછીથી આ પત્રિકા જયપુરથી પ્રકાશિત થાય છે. આ ત્રિમાસિક 'સ્વરમંગલા' પત્રિકા નિયમિતરૂપે પ્રકાશિત થાય છે. આથી આ પત્રિકા વિદ્વાનોમાં સવિશેષ આદરપાત્ર બની રહેલ છે.

રાજસ્થાનનું આ ગૌરવ છે કે એકાવન વર્ષથી સંસ્કૃત માસિક પત્રિકા 'ભારતી' તથા છેલ્લા સાઠઠ વર્ષથી ત્રિમાસિક સંસ્કૃતપત્રિકા 'સ્વરમંગલા' કોઈપણ પ્રકારનાં અવરોધ વિના, અબાધગતિથી, અવિરતપણે પ્રકાશિત થાય છે. જોકે આ બંને પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનમાં જુદી જુદી સમસ્યાઓ અને વિઘ્નો ઉપસ્થિત થયાં હતા. પરંતુ વિઘ્નોને દૂર કરીને ઉત્તમજનોએ આ સેવાયજ્ઞ સતત ચાલુ રાખી ઉત્તમ કાર્ય કરેલ હતું. પ્રકાશકો અને સંપાદકોએ ઉત્તમ પુરુષાર્થ કરીને પોતાની કર્તવ્યનિષ્ઠા બજાવવામાં સતત સાતત્ય જાળવી, પત્રિકાઓનું પ્રકાશન જાળવી સુરભારતીની સેવા કરી છે અને સતત સેવા કરી રહ્યાં છે.

વૈજયન્તી-જયન્તી, મેઘા-ત્રિવિધા-પ્રતિભા, વિશ્વંભરા જ્ઞાનાંજલિ- ભારતમાર્તણ્ડ - અમરવાણી - સંમેલન વગેરે પત્રિકાઓ તથા સંસ્કૃત હિન્દી મિશ્રિત પત્રિકાઓનું રાજસ્થાનની સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રે પ્રશંસનીય યોગદાન જોવા મળે છે. જોકે રાજસ્થાનથી શુદ્ધ સંસ્કૃતનું દૈનિક પત્ર પ્રકાશિત થતું નથી. પરંતુ ઇ.સ. ૧૯૭૨ થી જયપુરથી પ્રકાશિત થતું 'અધિકાર' દૈનિક પત્ર પ્રારંભકાળથી માંડીને આજ સુધી છેલ્લા ઓગણચાલીસ વર્ષથી સતત સંસ્કૃતમાં સમાચારોને પ્રકાશિત કરે છે, સમાચારોને પ્રગટ કરે છે. આ દૈનિકપત્રમાં સંક્ષેપમાં, સરળ સંસ્કૃતમાં સંસ્કૃત સમાચાર, સ્તમ્ભ પ્રકાશિત થાય છે આનાથી દૈનિકપત્રનું મહત્ત્વ વધી જાય છે.

આ ઉપરાંત અજમેરથી પ્રકાશિત થતા 'વેદસવિતા' અને

‘સંસ્કૃતકલ્પતરુ’ આ બન્ને પત્રો પણ સંસ્કૃતગર્ભિત વેદવિષયક સામગ્રીને પર્યાપ્તરુપે સંપાદકો પ્રકાશિત કરે છે. આથી આ પત્રોની પણ ગણના સંસ્કૃત પત્રિકાઓમાં થવા લાગી છે. રાજસ્થાનમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાની ધારા ઇ.સ. ૧૮૮૦ થી આજ સુધી અસ્ખલિતરૂપે સતત વહી રહી છે. રાજસ્થાન પ્રદેશમાંથી પ્રકાશિત થતી સંસ્કૃત પત્રિકાઓનું એક આગવું મહત્ત્વ અને અનેક મૂલ્ય છે. આ પ્રદેશમાંથી પ્રકાશિત થતી સંસ્કૃત પત્રિકાઓનું માત્ર રાજસ્થાનમાં જ નહિં પરંતુ સંપૂર્ણ ભારત વર્ષમાં તેનો અનેરો આદર છે. સારરૂપે આપણે એટલું જરૂર કહી શકીએ કે સૌથી વધારે વર્ષથી રાજસ્થાનમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતા સતત વિકાસ કરેલ છે. વિકાસની આ ધારા અવિરતપણે આગળ વધતી ચાલી છે. તેમાં સમયે સમયે અનેક સમસ્યાઓ અને વિઘ્નો પણ આવેલા, પરંતુ તેની વિકાસની ગતિ સતત ચાલુ રહી છે. અખિલ ભારત વર્ષમાં રાજસ્થાનું સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રે એક વિશિષ્ટ સ્થાન જોવા મળે છે. રાજસ્થાનની સંસ્કૃત પત્રિકારિતાનાં વિકાસની આ યાત્રામાં અહિંના શાસકો, વિદ્વાનો, સંપાદકો તથા પ્રકાશકોનો અમૂલ્ય ફાળો અને મહત્ત્વનું યોગદાન રહ્યું છે.

★ રાજસ્થાન પ્રદેશમાંથી પ્રકાશિત થતી સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓ :-

વીસમી શતાબ્દીનાં પ્રારંભમાં જ્યારે દેશનાં જુદા જુદા ભાગોમાંથી સંસ્કૃત પત્રપત્રિકાઓનું પ્રકાશન થઈ રહ્યું હતું ત્યારે સંસ્કૃત ભાષાનાં અને સંસ્કૃત સાહિત્યનાં પ્રચાર અને પ્રસાર માટે અથવા તો સંસ્કૃત પત્રિકાઓનું અધિક મહત્ત્વ જાણીને રાજસ્થાનવાસી વિદ્વાનો, સંપાદકો અને પ્રકાશકોએ પણ સંસ્કૃત ભાષામાં પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનનો પ્રારંભ કર્યો. આ પ્રદેશમાંથી પ્રકાશિત થતાં સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનું વિવરણ અહીં પ્રસ્તુત છે.

૧. વિદ્યાર્થી
૨. સંસ્કૃત રત્નાકર:
૩. ભારતી
૪. કલ્યાણી

૫. સંસ્કૃતસુધા
૬. સ્વરમંગલા
૭. વિદ્યાવિનોદ:
૮. કવિત્વમ્
૯. મધુમતી
૧૦. દેવવાણી
૧૧. વિદ્યોદય:

હવે આપણે આ દરેક પત્ર-પત્રિકાઓનું વિવરણ તથા પરિચય નીચે પ્રમાણે વિગતવાર જોઈએ.

૧. વિદ્યાર્થી :-

વિદ્યાર્થી નામનું આ સંસ્કૃત પાક્ષિકપત્રનું સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં અવિસ્મરણીય અને મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન છે. રાજસ્થાનમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાનું આ પત્ર આઘપ્રવૃત્તક છે એટલા માટે જ રાજસ્થાન પ્રદેશમાંથી પ્રકાશિત થતું આ સર્વપ્રથમ જ સંસ્કૃતપત્ર છે. રાજસ્થાનની સંસ્કૃત પત્રકારિતાનો શુભારંભ આ પાક્ષિકપત્ર ‘વિદ્યાર્થી’ થી જ થયો હતો. ઇ.સ. ૧૮૭૮ માં વર્ષે ‘વિદ્યાર્થી’ નામે આ માસિકપત્રનાં પ્રકાશનનો પ્રારંભ પટણાથી થયો હતો. ઇ.સ. ૧૮૮૦ સુધી આ પત્ર માસિકરૂપે પટણાથી પ્રકાશિત થયું હતું. ત્યારપછીથી રાજસ્થાનનાં ઉદયપુર મંડલ અંતર્ગત ઇ.સ. ૧૮૮૦ માં નાથદ્વારાથી ‘વિદ્યાર્થી’ પત્રનું પ્રકાશન પાક્ષિકરૂપે શરૂ થયું. આ ‘વિદ્યાર્થી’ નામે સંસ્કૃત ભાષાનું પ્રથમ પાક્ષિકરૂપે શરૂ થયું. આ ‘વિદ્યાર્થી’ નામે સંસ્કૃત ભાષાનું પ્રથમ પાક્ષિક હતું. આ પાક્ષિકનાં સંપાદક શ્રી દામોદરશાસ્ત્રી મહોદય હતા. ^{૧૩} આ પત્ર બહુ લાંબા સમય સુધી ચાલ્યું ન હતું. થોડાંક સમય પછી આ પત્રને ભારતેન્યુહરિશ્ચંદ્રનાં હિન્દી માસિકપત્રિકામાં - હરિચંદ્રચંદ્રિકામાં સમાવિષ્ટ કરી દીધું હતું. ઇ.સ. ૧૮૮૧ થી ‘વિદ્યાર્થી’ પત્રને હરિચંદ્રચંદ્રિકામોહનચંદ્રિકા નામથી પ્રકાશિત કર્યું હતું. ^{૧૪} રાજસ્થાનમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં સન્માનીય એવા પંડિત દામોદરશાસ્ત્રીનો પ્રથમ પ્રયાસ અત્યંત પ્રશંસનીય

હતો. શાસ્ત્રી મહોદયે શરૂ કરેલી આ યાત્રા અવિરત ચાલુ રહી. આમ રાજસ્થાનમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાના પ્રારંભનો બધો શ્રેય - યશ શ્રદ્ધેય પંડિત દામોદરશાસ્ત્રીને ફાળે જાય છે. ઈ.સ. ૧૮૮૦ ની સાલમાં રાજસ્થાનનાં રણપ્રદેશમાં સંસ્કૃતપત્રકારિતાની આધારશીલા સ્થાપિત કરી, ત્યાં હમણાં એક સુંદર ભવનનું નિર્માણ કર્યું. પરંતુ આજે પણ તે વિસ્તારની શોભાની મોટી આવશ્યકતા જોવા મળે છે.

આમ રાજસ્થાનની સંસ્કૃત પત્રકારિતામાં પંડિત દામોદરશાસ્ત્રીનું અત્યંત મહત્ત્વનું યોગદાન રહ્યું. અંતે આ 'વિદ્યાર્થી' નામક પત્રનાં સંદર્ભમાં એટલું જરૂરી કહી શકીએ કે આ પત્રનું આયુષ્ય ટુંકૂ હતું. છતાં પણ રાજસ્થાનની સંસ્કૃતપત્રકારિતામાં તેનું યોગદાન ઘણું હતું.

૨. સંસ્કૃતરત્નાકર :-

આ વિષયનું સૌભાગ્ય છે કે 'સંસ્કૃતરત્નાકર' નામનું આ માસિક પત્ર જયપુરથી પ્રકાશિત થયું હતું, ત્યારે કેટલાક મૂર્ધન્ય વિદ્વાનો મિત્રતા બાંધીને કાવ્યશાસ્ત્રનાં વિનોદ માટે કોઈક જગ્યાએ, ક્યારેક નિશ્ચિત સ્થાને પરસ્પર મળતાં હતા. આવા પ્રસંગે વિદ્વાનજનોમાં ઉત્તમવિચારોની આપલે થતી હતી. જ્ઞાનની ચર્ચાઓ થતી હતી. દરેક પોતપોતાના વિચારો પ્રગટ કરી પોતાની વિદ્વતા બતાવતા. આવા સમયે એક વખતે વાર્તાલાપ પ્રસંગમાં તુરત જ એક વિચાર આવ્યો કે સંસ્કૃતનું એક માસિક પત્ર શરૂ કરવું જોઈએ. 'શુભકાર્યમાં શીઘ્રતા' એ ન્યાયે, એમ બુદ્ધિપૂર્વક વિચારીને તે જ બેઠકમાં પત્રનું નામ 'સંસ્કૃતરત્નાકર' નક્કી કરવામાં આવ્યું. જયપુર સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયનાં આચાર્ય, વ્યાખ્યાતા, વાચસ્પતિ, મહામહોપાધ્યાય શ્રી ગિરીધરશર્મા ચતુર્વેદી મહાશય જ્યારે સંસ્કૃત પાઠશાળામાં આચાર્ય સ્થાને બેઠાં ત્યારે જ પરસ્પર વાર્તાલાપ કરીને તુરત જ એક સંસ્કૃત પ્રકાશનનો વિચાર બધાનાં ઉત્સાહથી નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો. સર્વસંમતિથી તેનું નામ 'સંસ્કૃતરત્નાકર' એવું નામ નિર્ધારિત કર્યું. આ પત્રનાં મુખપૃષ્ઠમાં વૈયાકરણી તથા વ્યાકરણશાસ્ત્રનાં વિભાગાધ્યક્ષ શ્રી ચન્દ્રદત્તમૈથિલમહોદયે લખ્યું હતું

ચિત્રં દ્વિજપતિમણ્ડલ કલાસમૃદ્ધ્યાડયમેઘમાનોઽપિ ।

વેલામતિક્રામન્ સંસ્કૃતરત્નાકરો જયતિ ॥ ૧૫

જયપુરમાં ત્યારે મુદ્રાલયમાં બાલચંદ્રચંત્રાલય સુપ્રસિદ્ધ હતું. ત્યારે બાલચંદ્રશાસ્ત્રી આ ચંત્રાલયનાં અધ્યક્ષ હતા. નિવેદન કરીને ઉત્સાહપૂર્વક તેણે પ્રકાશન કાર્ય કર્યું. સમિતિમાં જયપુરનાં વિદ્વાન મૂર્ધન્ય વિદ્યાવાચસ્પતિ શ્રી મધુસૂદનશર્મા મહોદયને પ્રમુખ તરીકે નિમવામાં આવ્યાં.

મીમાંસા, વેદ, ધર્મ સંબંધી મધુસૂદનશાસ્ત્રી મહોદયે લખેલાં તત્વાર્થો, શાસ્ત્રરહસ્ય ઉદ્ઘાટિત કરતાં નિબંધો આ પત્રમાં પ્રકાશિત કર્યાં. બાલચંદ્રચંત્રાલયમાંથી આ પત્ર એક વર્ષ સુધી પ્રકાશિત થયું. ત્યારપછી આર્થિકહાનિ, નાણાકીય મુશ્કેલીને કારણે આ પત્રનું પ્રકાશન અવરોધાયું. પરંતુ આ સ્થિતિમાં વિદ્વાનોએ પરસ્પર સંધી, સમજૂતિ કરીને પોતે જ પત્રનાં પ્રકાશન માટે ધન આપ્યું. બે વર્ષ સુધી આવી રીતે આ પત્રનું પ્રકાશન કાર્ય ચાલ્યું. વ્યાકરણાચાર્ય શ્રી સૂર્યનારાયણશાસ્ત્રી એ આ પત્રનું સંપાદનકાર્ય બે વર્ષ સુધી કર્યું. ‘સંપાદકમહોત્ત્વમ્’ નામનાં નિબંધમાં શ્રી સૂર્યનારાયણશાસ્ત્રીએ લખ્યું હતું,

કિં ચાયં નિજજન્મલાભદિનતો યાવન્નવર્ષાત્મકઃ

સજ્જાતો નહિ તાવદસ્ય વિષયે સ્વાતન્ત્રયમાસીદ્ધિ નઃ ।

તેનાસીન્ન વિશોધનં ન નિયતિનેૈવોન્નતિર્નાકૃતિઃ

પત્રસ્યાસ્ય નિજસ્વરૂપસદૃશી ધિક્પારતન્ત્રયં પરમ્ ॥ ૧૬

તેમજ અમોએ પોતે જ નાણાકીયભારનો સ્વીકાર કરીને પ્રકાશનનાં કાર્યનું સંચાલન કર્યું. સંપાદક મહોદયનાં આ લેખથી એ વસ્તુ પ્રતીત થાય છે કે ત્યારે સંસ્કૃતપત્રોનાં પ્રકાશનનું કાર્ય ઘણું દુષ્કર હતું. ત્યારે સંસ્કૃતપત્રો માટે ગ્રાહકો પણ મળતા ન હતા. તથા પાઠકો પણ પ્રમાણમાં સીમિત સંખ્યામાં મળતા. સંસ્કૃતમુદ્રણાલયો પણ ઉપલબ્ધ હતા નહિં. સંસ્કૃત પ્રત્યે રુચિ ધરાવતા તથા પ્રેરણા પામેલા કેટલાંક સીમિત સંખ્યા ધરાવતા વિદ્વાનો જ લેખો લખતા હતા. નાણાથી માંડીને પાઠકો, ગ્રાહકો વગેરેનાં

અભાવ તથા અલ્પ સંખ્યાને કારણે પત્ર પત્રિકાઓનું સંપાદન, પ્રકાશન કાર્ય કરવું તેમજ લાંબા સમય સુધી નિભાવવું કઠિન હતું. સારુ કાર્ય કરવાનો સ્વીકાર કર્યા પછી તેને છેક અંત સુધી નિભાવવું તે ન્યાયે કઠિનાઈઓ વચ્ચે પણ ગિરધરશર્મા ચતુર્વેદીનાં મિત્રોએ સંસ્કૃતરત્નાકરનું પ્રકાશન કર્યું. પાંચમા વર્ષનાં બારમાં અંકમાં લખેલો આ શ્લોક અહિં પ્રસ્તુત છે જે આ પ્રમાણે છે

લોકક્ષયેऽપિ વિલયો ન હિ યસ્ય દ્રષ્ટઃ

સ્પૃષ્ટઃ સ ચાભિ કુટિલૈસ્તુ વિદ્યેઃ કટાક્ષૈઃ ।

વિદ્વત્કૃપાસુજલવૃષ્ટિવિપુષ્ટદેહો

રત્નાકરઃ પુનરહો સમુપસ્થિતોઽયમ્ ॥^{૧૭}

ઈ.સ. ૧૯૦૪ માં વર્ષમાં સૌથી પહેલા આ પત્ર જયપુરથી પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું. ત્યારે આ પત્રનું વાર્ષિક લવાજમ દોઢ રૂપિયો હતું. પહેલા વર્ષે સતત બાર અંક પ્રકાશિત થયા. બીજા વર્ષે ધનના અભાવે પ્રથમ માસિક અંક પ્રગટ થયા પછી ચાર અંકો એકી સાથે પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા. ત્યારપછી દશમો અને અગીયારમો માસિક અંક સંયુક્ત માસિકરૂપે, ક્યારેક ત્રિમાસિકરૂપે તો ક્યારેક દ્વિમાસિકરૂપે આ પત્રનું પ્રકાશન થતું હતું. જ્યારે સાતમાં વર્ષમાં પ્રવેશ થયો ત્યારબાદ દશમો અને અગિયારમો અંક સંયુક્ત રીતે પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો. ત્યારપછી જુદા જુદા અંતરાયો, જુદી જુદી બાધાઓથી બાધિત આ પત્રનું પ્રકાશન થોડા સમય સુધી અવરોધાયું. ભદ્રશ્રી મથુરાનાથ શાસ્ત્રી ‘અભિનવઆવેદનમ્’ લેખમાં લખ્યું છે કે “પ્રિય પાઠક મહાશય કે કથાકાર શું કહે છે તે સમજવા માટે આળસનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, જો એમ ન થાય તો આપણી કલમ યોગ્ય દિશામાં પ્રસરતી નથી. પત્રમાં પ્રકાશિત કરવાના થતાં લેખો માટે પ્રમાદનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. અરે ઓ સહ્યદયીઓ આ આનંદનો અવસર છે કે ઘણા લાંબા સમય પછી આપણને આ ‘સંસ્કૃતરત્નાકર’ પત્રની સેવા કરવાનો સમય ઉપસ્થિત થયો છે.

આમ વિદ્વાનોનાં મહામૂલા પ્રયત્નથી ત્યારથી આ પત્રનું પ્રકાશન નિયમિતરૂપે શરૂ થયું. ઈ.સ. ૧૯૧૩ ની સાલમાં સંસ્કૃત સાહિત્ય

સંમેલનની સ્થાપના કરવામાં આવી. ત્યારપછી સંસ્કૃત સાહિત્ય સંમેલનનાં અંગ રૂપે 'સંસ્કૃતરત્નાકર' પ્રકાશિત થયું. સંમેલનનાં પ્રમુખપત્રરૂપે આ માસિકપત્ર ત્રણ વર્ષ સુધી સતત પ્રકાશિત થયું. પરંતુ ત્યારપછી ફરીને પ્રકાશનમાં અવરોધ ઉભો થયો. વિદ્વાનોનાં પ્રયત્ન છતાં પત્રનાં પ્રકાશનમાં બાધા ઉભી થઈ. પરંતુ મહામહોપાધ્યાય ગિરિધર શર્માનાં અથાક પ્રયત્નોથી ઈ.સ. ૧૯૩૩ નાં જૂન માસ સુધી અવિરતપણે સહૃદયી પાઠકો 'સંસ્કૃતરત્નાકર' ને વાંચતા રહ્યા, તેનું અધ્યયન કરતા રહ્યા.

પ્રારંભમાં પાંચ વર્ષ સુધી પ્રસિદ્ધ વ્યાકરણાચાર્ય સૂર્ય - નારાયણશાસ્ત્રીએ તેનું સુંદર સંપાદન કાર્ય કર્યું. પછીથી આ સુંદર સંપાદનકાર્યની ધુરા ભદ્ર શ્રી મથુરાનાથ શાસ્ત્રી મહોદયે પોતાનાં શિરે સ્વીકારી. આ જ સમયે સંસ્કૃત રત્નાકરનાં ચાર વિશેષ અંકો પ્રકાશિત થયા. શિક્ષા, આયુર્વેદ, વેદ તથા દર્શન શાસ્ત્રોની સામગ્રી વિશેષઅંકોમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવી. આયુર્વેદ અંકનું સંપાદન રાજવૈદ્ય શ્રી નંદકિશોર શર્મા, શ્રી સૂર્યનારાયણ શાસ્ત્રી તથા ભદ્ર શ્રી મથુરાનાથ શાસ્ત્રી આ ત્રણેય વિદ્વાનોએ સંયુક્ત રીતે મળીને કર્યું. તથા શિક્ષા નામના વિશેષ અંકનું સંપાદન મૂર્ધન્ય વિદ્વાનો એવા શ્રી મથુરાનાથશાસ્ત્રી, ગિરિધરશર્મા ચતુર્વેદી, સૂર્યનારાયણશાસ્ત્રી અને મોતીલાલ શર્માએ કર્યું હતું. અને દર્શન નામે વિશેષ અંકનું સંપાદનકાર્ય ચતુર્વેદી અભિનંદન સહિત ભદ્ર શ્રી મથુરાનાથ શાસ્ત્રીએ કર્યું હતું.

ઈ.સ. ૧૯૪૯ ની સાલમાં અખિલભારતીયસંસ્કૃતસાહિત્ય સંમેલનનું ઓગણીસમું અધિવેશન વારાણસીમાં યોજવામાં આવ્યું હતું. આ અધિવેશનમાં શ્રી દેવનાયક આચાર્યને સંમેલનનાં મહામંત્રીપદે ઘોષિત કરવામાં આવ્યા હતા. આ સંમેલનમાં એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો કે સંમેલનનું પ્રમુખપત્ર વારાણસીથી પ્રકાશિત કરવામાં આવશે. થોડાંક સમય પછી જ પ્રકાશનમાં અનિયમિતતા ઉભી થઈ. તેર વર્ષ સુધી સતત આ પત્ર પ્રકાશિત થયું. પછીથી તેનાં પ્રકાશનનું સ્થળ બદલીને કાનપુરમાં રાખવામાં આવ્યું, કાનપુરથી પ્રકાશિત થતું ચાલ્યું. ઈ.સ. ૧૯૫૯ માં

અખિલ ભારતીય સંસ્કૃત સાહિત્ય સંમેલનનું રાજસ્થાનમાં ચિતોડગઢ નામનાં સ્થળે યોજવામાં આવેલ અધિવેશનમાં સંસ્કૃત રત્નાકરના પુનઃ પ્રકાશન માટે નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. કવિ શિરોમણી ભટ્ટશ્રી મથુરાનાથ શાસ્ત્રી અને ધર્મશાસ્ત્ર આચાર્ય શ્રી વૃદ્ધિ ચન્દ્ર શાસ્ત્રીએ સંપાદનકાર્ય કરવા માટે અવલોકન કર્યું. તેમાં અંદર ડોકીયું કર્યું. જાતે કરેલા નિર્ણયમાં ભટ્ટશ્રી મથુરાનાથ શાસ્ત્રીએ ભારતીય પત્રિકાનાં સંપાદનકાર્યનો વ્યાપ વધાર્યો. પરંતુ રત્નાકરનાં સંપાદનકાર્યમાં તથા તેનાં પ્રકાશનમાં પોતે એકલા અસમર્થ હતા. આથી વૃદ્ધિચન્દ્રશાસ્ત્રીની સાથે સાથે દુર્ગાદત્ત શર્મા મિથિલાની સહાયક સંપાદકપદે નિયુક્ત કરી. યથાકથિત તેના ચાર અંકો જયપુરથી પ્રકાશિત થયા. ત્યારપછી ડૉ. મણ્ડનમિશ્રમહોદયનાં પ્રસ્તાવ મુજબ ભારતદેશની રાજધાની દિલ્હી નગરીથી પ્રકાશનનો પ્રારંભ થયો. દિલ્હીવાસી ગોસ્વામી ગિરધારીલાલ મહોદયનાં સંપાદનપણા નીચે થોડાંક સમય સુધી સંસ્કૃત રત્નાકરનું પ્રકાશન થયું. પરંતુ દુર્ભાગ્યે શ્રી ગિરધારીલાલ મહોદયનું નિધન થયું. તેનાં અવસાનથી સંસ્કૃત રત્નાકર પત્ર અલિપ્ત થઈ ગયું. આમ રાજસ્થાન પ્રદેશમાંથી પ્રકાશિત થતી સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓ શરૂ થઈ અને ફરી લુપ્ત થઈ, તેમાં વળી સ્થાન ફેરફારો પણ થતા રહ્યા અને સંપાદકો અને પ્રકાશકો પણ બદલાતાં રહ્યા.

આટલી ચર્ચા કર્યા પછી એક પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે થાય કે સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનનો હેતુ શું છે ? આ વિષયમાં વિચાર કર્યા પછી સંસ્કૃત રત્નાકરનાં પ્રકાશનનો ઉદ્દેશ્ય સ્પષ્ટ રીતે સંપાદકે પ્રથમ વર્ષે પ્રથમ અંકમાં સ્પષ્ટ રીતે લખ્યું છે કે “અત્યારે સામયિક પત્રોમાં જ મનુષ્યોનાં અભિનિવેશને સમાવીને તેનાં વડે જ પોતાની ઈચ્છિત સિદ્ધિને સાકાર કરવા, અભિલિપિત સિદ્ધિને સફળ બનાવવા ધર્મ, ઇતિહાસ, સાહિત્ય આદિ વિષયોને આ સંસ્કૃત રત્નાકરમાં બોલાવીને, રત્નાકરમાં બતાવીને સંસ્કૃત માસિકપત્રને પ્રકાશિત કરવા માટે આપણે ચારેબાજુથી બંધાવું જોઈએ.”^{૧૮}

જેમ અહિં ઉલ્લેખ થયેલો છે તેમ પ્રારંભમાં ચાર વર્ષમાં રત્નાકરમાં ધર્મ, પુરાણ, ઇતિહાસ અને સાહિત્ય વિષયક નિબંધો પ્રકાશિત થતાં હતા.

‘પ્રકીર્ણક’ નામક વિરચિત સ્તમ્ભમાં વિદ્વાનોએ સ્વરચિત સંસ્કૃત શ્લોકો પ્રકાશિત કર્યા હતા. ત્યારે સર્વે મૂર્ધન્ય વિદ્વાનો પણ માત્ર રાજસ્થાનનાં જ નહિં, પરંતુ ભારતનાં બધા પ્રાન્તોમાંથી વિલક્ષણ તથા વિચક્ષણ સર્વે વિદ્વાનો સંસ્કૃતરત્નાકર પત્રમાં પોતાનાં લેખો અને કવિતા પ્રકાશિત કરવા માટે નિયમિતરૂપે મોકલતા હતા. આમ ઉત્તમ વિદ્વાનો દ્વારા મોકલાતા ઉત્તમ લેખો, શ્રેષ્ઠ કાવ્યોને કારણે જ રત્નાકરમાં પ્રકાશિત થતી રચનાઓ અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ હતી. તેથી આ પત્રનું મૂલ્ય ઘણું બધું વધી ગયું હતું. રત્નાકરનાં પ્રથમ પૃષ્ઠમાં કેટલાંક નિયમોને પણ મુદ્રિત કરવામાં આવ્યા હતા. તે અહિં નીચે મુજબ છે જે આપણે જોઈએ.

૧. આ પત્ર દર માસની પૂનમે (શુકલ પૂર્ણિમા) એ પ્રકાશિત થાય છે.
૨. આ પત્રમાં દર્શાવવામાં આવતા વિષયો કે બાબતો જે વી કે ધર્મવિષયક, પુરાણ, ઇતિહાસ-વિષયક, સાહિત્ય-વિષયક અને પ્રકીર્ણક પ્રકાશિત કરવામાં આવશે તો પ્રકાશિત થશે.^{૧૯}
૩. આ પત્રમાં શાસ્ત્રીય, ધર્મદર્શનવિજ્ઞાન વગેરે વિવેચકપરક બાબતો તથા વિનોદયુક્ત શિક્ષાપદ્ધતિપરિષ્કાર વિચારો એમ આ મુજબ માત્ર સાહિત્ય સંબંધી નિબંધો અને કાવ્યોને પ્રકાશિત કરવામાં આવશે.^{૨૦}

થોડાંક સમય પછી પ્રકાશનવિરુદ્ધમાં ફરીને પ્રકાશન સમયે નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો કે આ પત્રમાં એવા લેખો પણ પ્રકાશિત થવા જોઈએ કે જે પાઠકોને મનોરંજન પુરુ પાડે અને સાથે સાથે તેને ઉપયોગી પણ થાય. ત્રીજા વર્ષનાં પ્રથમ અંકમાં લખ્યું છે કે “લેખો પાઠકોને અધિક મનોરંજન પુરુ પાડે તેવા મનોરંજક લખવામાં આવે તથા તેનાં માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું. અત્યારે રત્નાકરમાં પ્રકાશિત થતાં લેખો તથા કાવ્યો અધિક મનોરંજન પુરુ પાડે તેવા નથી. વિસ્તૃત, સમય ઉપયોગી અને મનને આનંદ આપે એવા લેખો પ્રકાશિત થાય એમ અમે નક્કી કર્યું.”^{૨૧}

આમ આ પત્રમાં પ્રકાશિત થતાં લોકોપયોગી અને પાઠકોને પ્રેરણા પૂરી પાડે તેવા તથા મનોરંજક હોવા જોઈએ, એવો સાર પ્રસ્તુત કરવામાં

આવ્યો.

સનાતનધર્મ વિરુદ્ધ એવા લેખો અહિં આ પત્રમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવશે નહિ એવી ઘોષણા પણ નિયમોમાં કરવામાં આવી. જે નાથી સામાજિક અને નૈતિક મૂલ્યોની જાળવણી થઈ શકે. ધર્મને પરિપ્રેક્ષ્યમાં રાખીને મૂલ્યોનું ઉર્ધ્વગમન થાય તેવા લેખો અને કાવ્યો પત્રમાં પ્રદર્શિત થાય તેવાં દ્રષ્ટિકોણનાં પત્રો પ્રગટ થાય એ ઈચ્છનીય છે. આ ઉપરાંત પાઠકોની સંખ્યામાં સતત વધારો થતો રહે એવાં સૂચનો પણ પત્રમાં સમયે સમયે પ્રકાશિત કરવામાં આવતા હતા. જો કે દરેક પાઠક પોતે એક એક નવીન ગ્રાહક લઈ આવે તો આપણે પણ આ સંસ્કૃતરત્નાકર પત્રને સુંદર રીતે સજીને પ્રગટ કરી શકીએ. જે નાથી પાઠકોને પણ આત્મસંતોષ થાય સાથે સાથે તેમનું મન પણ સદા પ્રસન્ન રહે. ^{૨૨}

આ પ્રમાણે અહિં જ આવી રીતે પ્રકાશિત થાય, જો આપ સર્વે પણ સંકલ્પબદ્ધ થઈને સંમત થાઓ ત્યારે આપણે સંસ્કૃત રત્નાકરને જ સાપ્તાહિક કરીને આપની તેવી કામના પૂરી કરી શકવા પ્રયત્નશીલ બનીએ. ^{૨૩} અત્યંત શુદ્ધ અને આકર્ષક મુદ્રણ પાઠકોને પરાણે આકર્ષિત કરતું હતું. ત્રુટિઓ શોધતાં પણ નજરે ન પડતાં લક્ષ્યસિદ્ધ સુધી પહોંચતા હતા. માનવસ્વભાવથી જન્મેલ વર્ણભૂલમાં પત્રનાં અગ્રિમ અંકમાં શોધપત્રમાં ભૂલશોધન પ્રકાશિત કરવામાં આવતી હતી. પત્રમાં જાહેરાત આપવામાં તેને વ્યવસાય તરીકે ગણવામાં આવતું ન હતું. માત્ર પત્રિકાઓ અથવા પુસ્તકોમાં જાહેરાતો અંતિમ પૃષ્ઠમાં છાપવામાં આવતી હતી. પ્રારંભનાં અંકોમાં સ્વામી લક્ષ્મીરામ અભિષેકાચાર્ય ઔષધાલય સાંગાનેર દરવાજા રાજપૂતાના જયપુરથી આ જાહેરાત પ્રકાશિત કરવામાં આવતી હતી. ^{૨૪}

સંસ્કૃત રત્નાકરની આ પ્રસિદ્ધિ અને લોકપ્રિયતા સંપૂર્ણ ભારતમાં પ્રસરી ગઈ હતી. જુદા જુદા પ્રાન્તોમાંથી આવતાં લેખો અને કવિતાઓ રત્નાકરની લોકપ્રિયતાનું પ્રમાણ બતાવે છે. રત્નાકરને શ્રેષ્ઠ પત્ર માનીને જુદા જુદા વિદ્વાનો શ્રેષ્ઠ લેખો અને ઉત્તમ કાવ્યો પ્રકાશન માટે મોકલતા

હતા. આ વસ્તુ રત્નાકરની શ્રેષ્ઠતા સાબિત કરે છે. રત્નાંકરનાં વિષયમાં તૃતીય વર્ષનાં બીજા અંકમાં પ્રકાશિત થયેલો એક શ્લોક અહિં પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે.

સર્વદા વર્ધમાનઃ સ્યાદેષ રત્નાકરઃ ક્ષિતૌ ।

જયતાત્સ કવિસ્તુત્યઃ શુભ્રસદ્દરત્નભૂષણઃ ॥ ૨૫

સ્વામી લક્ષ્મણશાસ્ત્રીએ પણ ત્રણ શ્લોકો તેની પ્રશંસા કરવા માટે લખ્યાં છે તેને હવે આપણે જોઈએ.

પઠતાં જનયજ્ઞ જ્ઞાનં દોષત્રયવિવર્જિતમ્ ।

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધ્રસદર્પ સંહરત્ સદા ॥૧॥

મુદં સંસ્કૃતિ વિજ્ઞેભ્યો દદાનં તનુ-વિસ્તરૈઃ ।

સુલેખૈઃ રમ્યવાગ્ગુર્મિક્કિઃ પ્રત્નાનાદ્ભગર્ભિતૈઃ ॥૨॥

નાલોકભુવા વાચો વિવૃદ્ધયૈ રચિતોદયમ્ ।

ઇદં ત્રિપથગૂઢાહ્વં ક્ષિતૌ પત્રં પ્રકાશતે ॥૩॥ ૨૬

અંતમાં આપણે નિષ્કર્ષરૂપે એટલું જરૂર કહી શકીએ કે પ્રકાશનમાં જોકે બાધા આવી હતી, પરંતુ કાર્ય પૂરૂ કરીને જ જંપવું પછી ભલે દેહ પડી જાય. ઉત્તમજનો પ્રારબ્ધમાં ન માનતાં પુરૂષાર્થને ભજતા હોય છે. પોતાનાં આ કાર્યને ચરિતાર્થ કરવા માટે વિદ્વાનો વડે સંસ્કૃત રત્નાકરને સફળતાપૂર્વક પ્રકાશિત કરી પાઠકોને તથા તેનાં ગ્રાહકોને મનોરંજન આપી ઉપયોગી સામગ્રી પૂરી પાડી હતી. શ્રેષ્ઠજનો કાર્યનો આરંભ કરીને તેને પૂર્ણતા સુધી પહોચાડતા હોય છે. મધ્યમકક્ષાના પુરૂષો કાર્યનો આરંભ કર્યા પછી વિદ્વનો આવતાં અધવચ્ચે છોડી દેતા હોય છે. જ્યારે નિમ્નકક્ષાનાં પુરૂષો વિદ્વનો આવવાનાં ભયે કાર્યનો આરંભ જ નથી કરતા. રાજસ્થાનની સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં ઇતિહાસમાં સર્વપ્રથમ પ્રકાશિત થઈને સંસ્કૃત પત્રોનાં પ્રકાશનનો માર્ગ સ્વીકારીને અને પોતાનાં બાળપણથી માંડીને યુવાની સુધી અહિં જ આપીને પાઠકોની બહુ સેવા કરી હતી.

૩. ભારતી :-

સંસ્કૃત ભાષાનાં અને સંસ્કૃત સાહિત્યનાં પ્રચાર, પ્રસાર અને વિકાસ

માટે રાજસ્થાનને હમેશાં અગ્રગણ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત થયું હતું. શરૂઆતમાં રાજસ્થાન પ્રદેશમાંથી સંસ્કૃત રત્નાકર શરૂ થયું હતું.^{૨૭} ત્યારપછી આ જ પ્રદેશમાંથી ઈ.સ. ૧૯૫૦ ની સાલમાં ભારતીપત્રિકાનું પ્રકાશન શરૂ થયું હતું. જયપુરથી પ્રકાશિત થતી આ પત્રિકા બાબા સાહેબ આમ્ટે મહોદયની પ્રેરણાથી ગિરીરાજશાસ્ત્રીનાં સંપાદનપણા નીચે પ્રારંભ થયો હતો. મુખ્ય સંપાદક તરીકે ગિરીરાજશાસ્ત્રીએ મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. આનાં પ્રથમ સંપાદક વિદ્વાનમૂર્ધન્ય શ્રી સુરજનદાસ સ્વામીમહોદય હતા.

સમુદ્ભૂતા સુરજનાત્ સાક્ષરઃ સરલા તથા ।

સર્વદા સૂરિભિઃ સેવ્યા ભારતે માતુ ભારતી ॥^{૨૮}

બે વર્ષ સુધી શ્રી સુરજનદાસ મહોદયે આ ભારતી પત્રિકાનું સંપાદન કર્યું હતું. ત્યારે એક પ્રતનું મૂલ્ય ચાર રૂપિયા હતું અને તેનું વાર્ષિક મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા હતું. ત્યાર પછી શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રશાસ્ત્રી ભટ્ટ શ્રી મથુરાનાથશાસ્ત્રી, શ્રી હરિશાસ્ત્રી, પંડિત જગદીશ શર્મા આદિ આનાં સંપાદક હતા. આ ચારેય વિદ્વાનોએ ભારતીનું સંપાદન કાર્ય સંભાળ્યું હતું. વર્તમાનમાં આનાં સંપાદક પંડિત પ્યારે મોહનશર્મા છે. આ પત્રિકા પોતાનાં મુખપૃષ્ઠમાં હમેશાં આદર્શ પુરૂષો તથા મહાન પુરૂષોનાં ચિત્રો કે છબીઓ અંકિત કરે છે. એક અંકમાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનાં ચિત્રની નીચે આ શ્લોક લખેલો હતો.

રક્ષા વૃતં વિદ્યયાઽપિ, સન્તિ યે રક્ષણે રતાઃ ।

જહિતાન્ સત્વરં પાર્થ, રક્ષ ભારતસંસ્કૃતિમ્ ॥^{૨૯}

“ભારતી પત્રિકાનાં ઉદ્દેશ્યો અને નિયમો” એ લેખમાં આનાં ઉદ્દેશ્યો વર્ણવતા લખ્યું છે કે “ભાષાનો પ્રચાર સરળ સંસ્કૃત વડે તેમજ સામયિકોનાં વિચારોની ઉત્કૃષ્ટતા માનસિક વિચારોને પરિપોષે એવી સામગ્રીથી આનું સમર્પણ એ આ પત્રનો ઉદ્દેશ્ય છે.”^{૩૦}

નિયમિત પ્રકાશન, સુંદર સંપાદન તથા મૂલ્યોની ઉત્તમ રીતે થતી જાળવણી પત્રની ગરિમાને ચાર ચાંદ લગાવતી હોય છે. પરંતુ નિયમિત રૂપે પ્રકાશન થવું અને સારી રીતે સંપાદન કાર્ય થવું એ અત્યંત અઘરી

બાબત છે. કારણ કે સમયાન્તરે જેમ લોકોની માનસિકતા બદલે છે તેમ સંપાદકની માનસિકતા પણ બદલાવ પામતી હોય છે. પ્રતિકૂળતા વચ્ચે પણ અબાધગતિથી પ્રકાશન કાર્ય થતુ રહે એ ખૂબ મહત્ત્વનું પાસું છે.

જયપુરથી પ્રકાશિત થતાં હિન્દી સાપ્તાહિક પત્રમાં યુગો પછી પણ આનાં ઉદ્દેશ્યો પ્રકાશિત થાય છે. પત્રમાં લખ્યું છે કે

“સંસ્કૃતભાષા કો અત્યન્ત સરલ વ સામયિક વિષયોં સે પરિપૂર્ણ કરકે હી આમ જનતા મેં ફેલાયા જા સકતા હૈ । સરલ સંસ્કૃત ભાષા મેં પાઠકોં કા સામયિક વિચાર સામગ્રી પ્રદાન કરના ભારતીપત્રિકા કા ઉદ્દેશ્ય હૈ ।”

પત્રિકાનાં પ્રથમ વર્ષે પ્રથમ અંકમાં સંપાદક શ્રી સુરજનદાસે લખ્યું હતુ કે “જુદા જુદા અનેક સરળ, સચોટ અને સંક્ષિપ્ત લેખોથી સુશોભિત આ પત્રથી સમસ્ત ભારત દેશમાં સંસ્કૃત ભાષા, સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ભારતીય સંસ્કૃતિનાં પ્રચારથી પોતાનું લક્ષ્ય નિર્માણ કર્યુ છે. આ પત્રિકાએ સંસ્કૃત ભાષા અને ભારતીય સંસ્કૃતિ તથા સંસ્કૃતસાહિત્યનું ગૌરવ વધારીને પોતાની ગરિમા તો વધારી છે, સાથો-સાથ ભારતદેશની પણ ગરિમા વધારવામાં સફળ રહ્યું છે. તેમજ સંસ્કૃતનાં વિદ્વાનોની પ્રતિષ્ઠા પણ વધારી છે. સંસ્કૃત ભાષા સાથે સંબંધિત સૌથી પણ અધિક એવા શ્રેષ્ઠ નિબંધો આ પત્રિકામાં પ્રકાશિત થયા હતા. આ પત્રિકામાં છપાયેલા સંસ્કૃત ભાષા સંબંધી લેખો વાંચીને વિદ્વાનજનોમાં એક આનંદની લહેર વ્યાપી ગઈ હતી. આ નિબંધોનાં સારરૂપે વિદ્વાનો એ લખ્યું છે “આ ભાષા કોઈ એક વર્ગ વિશેષની ભાષા નથી કે કોઈ સંપ્રદાયવિશેષની ભાષા નથી. આ ભાષામાં દરેક સંપ્રદાયનો સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે તો પછી આ ભાષાની ઉપેક્ષા કરવી કેમ શક્ય બને ?”^{૩૧}

એક અંકમાં કોઈ વિદ્વાને લખ્યુ હતું કે “બધી જ ભાષાની ઉત્પત્તિ સંસ્કૃતમાંથી જ થઈ છે. સંસ્કૃત ભાષા બધી જ ભાષાઓની જનની છે. આથી પ્રાન્તીય ભાષાઓનાં જીવનરક્ષણ માટે અને એકતાનાં પ્રચાર માટે સંસ્કૃત ભાષાનું મહત્ત્વ સર્વથા સ્વીકારવું જોઈએ. આપણા ચારેય પ્રાચીન

વેદો ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ તથા અથર્વવેદ પણ સંસ્કૃત ભાષામાં જ લખાયેલા છે. આમ આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ સંસ્કૃત ભાષામાં જ ઉપલબ્ધ છે. આપણા બંને રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્યો રામાયણ અને મહાભારત પણ સંસ્કૃતમાં જ લખાયેલ છે. આ વસ્તુને ધ્યાનમાં રાખીને સંસ્કૃત ભાષાનો આપણે સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો. આપણા દેશની સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા મૂળ સ્વરૂપે સંસ્કૃત ભાષામાં જ રહેલી છે. આ ભાષા આપણી એકતા અને અખંડિતતા જાળવવા સમર્થ છે. ભારત દેશની સંસ્કૃતિથી પ્રતિપાદિત થાય છે કે સંસ્કૃત ભાષા જ રાષ્ટ્રીય એકતાની ભાવના વધારવામાં સમર્થ અને સક્ષમ છે. સંસ્કૃત ભાષાની આ ગુણસંપદા ધ્યાનમાં રાખીને સર્વેએ સંસ્કૃતનું મહત્ત્વ સમજવું જોઈએ અને તેનો હૃદયથી સ્વીકાર કરવો જોઈએ. રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડિતતાની જાળવણી અને વૃદ્ધિ કરવામાં આ ભાષાનું યોગદાન મોટું છે. આથી આપણું પરમ કર્તવ્ય બની રહે છે કે સંયુક્ત ભારતરાષ્ટ્રનું સ્વરૂપ વિભૂષ્ટ અને ખંડિત ન થાય. તેથી રાષ્ટ્રીય એકતા માટે સંસ્કૃતનું મહત્ત્વ સર્વથા સ્વીકારવું જોઈએ.^{૩૧} જે દેશની ભાષામાં દેશની સંસ્કૃતિ, સભ્યતા, રાષ્ટ્રીય ઐક્યની ભાવના સચવાયેલા પડ્યાં હોય તે ભાષાનું સ્થાન પણ શ્રેષ્ઠ હોય, તેનો અહોભાવપૂર્વક સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

આ પત્રિકામાં વિદ્વાનો અને મહાપુરૂષોનાં જીવનચરિત્રો, શ્રેષ્ઠ પ્રકારનાં નિબંધો, ગવેષણાત્મક લેખો, વૈજ્ઞાનિક સામગ્રી, હાસ્યવિનોદ કણિકાઓ, સુભાષિતો, સુંદર સૂકિતઓ, રત્નકણિકાઓ, સ્તુતિઓ, ગીતો, ચિત્રપટગીતો, સુંદર કવિતાઓ, રાષ્ટ્રપ્રેમથી ભરપુર કવિતાઓ, રાષ્ટ્રીય ભાવનાને પ્રેરે એવા ઉત્તમ લેખો, દેશની એકતા અને અખંડિતતા બની રહે તેવા પ્રેરક લેખો, સાંપ્રદાયિકસદ્ભાવ જગાડે તેવા નિબંધો સતત પ્રકાશિત થતા હતા. આમ આ પત્રિકામાં પ્રગટ થતું સાહિત્ય જ બતાવે છે કે આ પત્રિકા સાધારણ પત્રિકા નથી.

રાષ્ટ્રીય ધ્વજનું મહત્ત્વ દર્શાવતાં કોઈએ કહ્યું છે કે

અહિંસા-સત્યમસ્તેયં ભારતાત્ કુત્ર નિર્ગતમ્ ।

તત્ત્રયં મૃગયન્ રાષ્ટ્રે ધ્વજો વ્યોમ્નિ વિરાજતે ॥^{૩૩}

કેટલાંક લોકો અપરિપકવ બુદ્ધિથી પ્રેરાઈને સંસ્કૃત ભાષાનું જુદા અર્થમાં અર્થઘટન કરે છે. તેઓ કહે છે કે સંસ્કૃત ભાષા મૃતભાષા છે, અને તેનો વ્યવહારમાં કોઈ ખાસ એવો ઉપયોગ નથી. પરંતુ આ માત્ર સચોટ મૂલ્યાંકન નથી. વાસ્તવમાં સંસ્કૃત ભાષા મૃત નથી પરંતુ અમૃતભાષા છે. કોઈ ભાષાનું અધુરુ કે અધકચરુ મૂલ્યાંકન કરવું એ આપણી અપરિપકવતા ખતાવે છે. તેનાથી ભાષાની ગરિમામાં કોઈ ફરક પડતો નથી.

દૈનિક જીવનમાં પ્રચલિત અંગ્રેજી શબ્દો સંસ્કૃતમાં પણ તેવી જ રીતે સ્વીકારીએ છીએ, તેનો સંસ્કૃતમાં પ્રયોગ કેવી રીતે કરવો એ વિષયમાં કહેવાયુ છે કે ‘ટેબલ, કોટ, પેન્ટ, કપ વગેરે આધુનિક શબ્દ સંસ્કૃત ભાષામાં યથાતથ સ્વીકારાયા છે, તેઓને નપુસકલિંગ આપીને તેઓનું ભાષાન્તર કરવું શક્ય નથી, અને આવશ્યક પણ નથી.’^{૩૪}

પત્રિકામાં નિયમિતરૂપે મંગલાચરણ અને માસાવતરણ પ્રકાશિત થતા હતા. વિશેષઅંકો નિયમિતરૂપે સમયે-સમયે પ્રકાશિત થતા હતા. આ વિશેષ અંકોમાં ખાસ કરીને આરોગ્ય વિષયક અંકો,^{૩૫} આયુર્વેદ અંકો^{૩૬} વગેરે વિશેષરૂપે સંગ્રહિત થતા હતા, વિશેષરૂપે પ્રકાશિત થતા હતા. પ્રકાશિત થતી સમસ્ત સામગ્રીમાં સ્વાસ્થ્ય વિષયમાં પાઠકોને અત્યંત ઉપયોગી થતી હતી. પત્રિકાનાં મુદ્રણ કાર્યમાં ત્રૂટિઓ ઉદ્ભવતી હતી જ, પરંતુ તેને ગણકારવામાં કે ધ્યાનમાં લેવામાં આવતી ન હતી. અહિં આ મુદ્રણકાર્યની ખાખતમાં ખાસ કરીને મુદ્રકોનો સંસ્કૃત જ્ઞાનનો અભાવ જવાબદાર હતો. સંસ્કૃત ભાષાનાં પૂર્ણજ્ઞાનનાં અભાવે મુદ્રણકાર્યમાં ખામીઓ જોવા મળતી હતી. આ ભારતી પત્રિકાનો વ્યાપ માત્ર એક રાજસ્થાન પ્રાન્ત પુરતો જ સીમિત ન હતો, પરંતુ અન્ય પ્રાન્તો સાથે પણ તેનો અનેરો નાતો હતો અને બીજી એક ખાસ વિશેષતા આ પત્રિકાની એ જોવા મળે છે કે આ પત્રિકાનાં લેખકો માત્ર રાજસ્થાનના જ નહિ પરંતુ ભારતનાં સર્વે પ્રાન્તોમાંથી વિદ્વાનો આ પત્રિકામાં પ્રકાશન માટે પોતાના

લેખો મોકલે છે. આ પત્રિકાનો વ્યાપ ઘણો મોટો છે. માત્ર એક રાજસ્થાન પ્રાન્તને લક્ષમાં રાખીને આ પત્રિકા ચાલતી નથી. ખાસ કરીને અન્ય રાજ્યો જેવા કે ઉત્તરપ્રદેશ, આન્ધ્રપ્રદેશ, મધ્યપ્રદેશ, પંજાબ, હિમાચલપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, બિહાર, દિલ્હી વગેરે રાજ્યો અને પ્રાન્તોમાંથી વિદ્વાનો પોતાની રચનાઓ પ્રકાશન માટે મોકલે છે. જુદા જુદા પ્રાન્તોનાં જુદા જુદા વિદ્વાનોનાં લેખો આ પત્રિકામાં પ્રકાશિત થતા તેનું મહત્ત્વ સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં અનેકગણું વધી જાય એ બહુ સ્વાભાવિક છે. આ વસ્તુ આ પત્રિકાની ઉંચાઈ તેમજ તેની ગરિમા બતાવે છે. આ પત્રિકાની લોકપ્રિયતા કેટલી છે તેનો ખ્યાલ આના પરથી આવે છે. પત્રિકાની સાચી લોકપ્રિયતા આમાં જોવા મળે છે. કેન્દ્રસરકાર જુદા જુદા રાજ્યોની રાજ્યસરકારોને પત્રિકા માટે નિયમિતરૂપે જાહેરાતો આપે છે. ઈ.સ. ૧૯૯૯-૨૦૦૦ ની સાલમાં સંસ્કૃત વર્ષમાં કેન્દ્ર સરકારે સહાયતા માટે લાખો રૂપિયા આપ્યાં હતા. પત્રિકાઓનાં નિયમિત પ્રકાશનમાં કેન્દ્રસરકારનો ફાળો અમૂલ્ય છે. અને રાજ્યસરકારો પણ સહાયભૂત થવા માટે લાખો રૂપિયાની ગ્રાન્ટ આપે છે. કેન્દ્રસરકાર અને રાજ્યસરકારોનો અભિગમ પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનમાં હમેશાં હકારાત્મક રહ્યો છે અને આને પરિણામે પત્રપત્રિકાઓનો સતત વિકાસ થતો રહ્યો છે. રાજસ્થાન સંસ્કૃત અકાદમી પણ નિયમિતરૂપે ભારતીપત્રિકાને સહાયતા આપે છે. રાજસ્થાનસરકારની અન્ય સંસ્થાઓ પણ પત્રિકાને માટે જાહેરાતો આપે છે. સરકારનો પત્રિકા પ્રત્યેનો અભિગમ હકારાત્મક રહ્યો છે. ગ્રાહકો પાસેથી જે શુલ્કનાં રૂપમાં પૈસા પ્રાપ્ત થાય તે આનું આવકનું મુખ્ય સાધન રહ્યું છે. જાહેરાતનાં માધ્યમથી પત્રિકાને જે પૈસા મળતા તેનો આવકનાં સાધનમાં ઘણો ફાળો છે. જાહેરાત માટે સમયે-સમયે પત્રિકાનાં માધ્યમથી વિજ્ઞાપનદાતાઓ - જાહેરાત આપવાવાળાને નિવેદન કરવામાં આવતું હતું.^{૩૭} સંસ્કૃત પત્રિકાઓનાં પાઠકોની સંખ્યા સીમિત જ હોય છે. આનાં કારણે જ પોતાના અસ્તિત્વનાં રક્ષણ માટે સંચાલકો-પ્રબંધકો સતત પ્રયત્નશીલ રહેતા હોય છે. પાઠકોની સીમિત સંખ્યાને કારણે પત્રિકાનું અસ્તિત્વ ટકાવી

રાખવું ઘણીવાર અઘરૂં બની જતું હોય છે. આને પરિણામે પ્રબંધકોની જવાબદારી ઘણી વધી જતી હોય છે. આના માટે પ્રબંધકોએ સતત જાગૃત રહી, પ્રયત્ન કરી આગળ વધવાનું હોય છે. આ વિષયનું પરમ સૌભાગ્ય છે કે ભારતી પત્રિકા છેલ્લા એકાવન વર્ષથી નિયમિતરૂપે પ્રકાશિત થાય છે. આ પ્રકાશનનાં કાર્યમાં વિદ્વાનો, પ્રબંધકોનો યથાશક્તિ ફાળો નોંધનીય રહ્યો છે. પત્રિકાનાં પ્રકાશનની નિયમિતતા જાળવી રાખવી એ પણ કાંઈ નાની સુની વાત નથી. એમાં કોઈકનો પ્રબળ પુરુષાર્થ સમાયેલો હોય છે.

પત્રિકામાં પ્રકાશિત થવા માટે વિદ્વાનો પાસેથી આવતા લેખો સારા અક્ષરમાં હોય એ ઇચ્છનીય છે. એટલે જ સંપાદકો, 'લેખકો પોતાનાં લેખો સુવાચ્ય અક્ષરે લખીને મોકલે' એમ સમયે સમયે નિવેદન કરતાં હોય છે. 'બુદ્ધિશાળી, ઉત્તમજનોએ શુદ્ધ અને સુવાચ્ય લેખો મોકલવા' ^{૩૮} જેથી કરીને લેખો છાપતી વખતે ભૂલો ઓછી થાય અને શુદ્ધલેખન જાળવાઈ રહે. તેમજ શુદ્ધલેખનથી પત્રિકાનું મૂલ્ય પણ ઉંચું અંકાઈ જતું હોય છે.

ગ્રાહકો પણ સમયે-સમયે નિવેદન કરતા હોય છે કે 'દેવવાણી સંસ્કૃત શીખવા અથવા અભ્યાસ વધારવા માટે ભારતી પત્રિકાનાં ગ્રાહક બનો.' ^{૩૯} ગ્રાહકોનાં આવા નિવેદનોથી સંસ્કૃત ભાષા શીખવા માટેની અભિરુચિ કેળવાય છે. તેમજ અભ્યાસમાં પણ વધારો થાય છે. આવા નિવેદનોની ક્યારેક પ્રત્યક્ષ કે ક્યારેક પરોક્ષ રીતે અસર થતી હોય છે.

કોલેજ શિક્ષા સંચાલક શ્રી શંકર સહાય સકસેના મહોદયે પત્રિકાનાં પ્રકાશનનાં વિષયમાં લખ્યું હતું કે "સંસ્કૃત માસિક પત્રિકાનું પ્રકાશન એ એક દુઃસાહસ માત્ર જ છે એમ કહેવું સમુચિત છે. એટલે જ આ માસિક પત્રિકાની ગ્રાહક સંખ્યા અતિસીમિત જોવા મળે છે." ^{૪૦}

આ પત્રિકા સંસ્કૃત ભાષાનના વિકાસ, પ્રચાર અને પ્રસારમાં સતત સફળ રહી છે. આ કથનનું પ્રમાણ કે સાબિતી સૌથી પણ વધુ નેતાઓના, મહાપુરૂષોનાં, ભારતનાં રાષ્ટ્રપતિનાં, મુખ્ય મંત્રીઓનાં અને પ્રધાનમંત્રીનાં સમયે સમયે મોકલેલા શુભઆશીષ વચનો જોવા મળે છે. ઈન્દિરા ગાંધી જેવા શક્તિશાળી સ્ત્રીનેતાએ પણ પત્રિકા માટે પોતાનાં શુભઆશીર્વાદ

મોકલ્યા હતા. વધુ તો શું ! ભારતીપત્રિકાની સફળતા માટે પ્રધાનમંત્રી શ્રીમતી ઇન્દિરા ગાંધી પોતાની ધન્યવાદ સાથે શુભ અભિલાષા મોકલે છે. ૪૧

વિદ્વાનો, મહાપુરૂષો, મુખ્યમંત્રીઓ, રાષ્ટ્રપતિ તથા પ્રધાનમંત્રી સહિત મહાનુભાવોનાં આશીર્વાદ તથા તેમના પૂર્ણ સહયોગથી ભારતીપત્રિકા નિરંતર અખાધગતિથી પ્રકાશિત થાય છે. આમ રાજસ્થાન પ્રદેશમાંથી શરૂ થયેલી સંસ્કૃત માસિક પત્રિકાઓમાં આ ભારતી પત્રિકા એક એવી પત્રિકા છે કે જે સતત અખાધગતિથી એકવન વર્ષથી કાંટાળા માર્ગ પરથી તરીને, પાર ઉતરીને શ્રેષ્ઠ સંપાદકોના પ્રયાસોથી તેમજ વિદ્વાનોનાં પ્રયાસોથી, તથા કૌશલ્ય તેમજ કુનેહથી નિરંતર અખાધગતિથી આજે પણ ચાર હજાર જેટલી સંખ્યાનાં પાઠકોનાં મનને આનંદ આપે છે. અહિં શ્રી શર્માનું સંપાદન કૌશલ્ય, મુખ્ય સંપાદકનું વિદ્વતાપૂર્ણ સંરક્ષણ તથા પ્રબન્ધ સંપાદકનું પ્રબન્ધ કૌશલ્ય મુખ્ય રૂપે તેનાં કારણો છે. ભારતી પત્રિકાની લોકપ્રિયતાનું શ્રેય આને જ જાય છે. ભારતી પત્રિકાની પ્રશંસામાં નરસિંહ શાસ્ત્રીનું કથન ઉચિત જ છે.

મધુરકૃતિમનોજ્ઞા સુન્દરાકારમ્યા,
મધુરનવરસાર્દ્રા ભાવવૈવિધ્યપૂર્ણા ।
જયપુર પુરિજાતા ભારતી દિવ્યકાન્ત્યા,
જયતુ જયતુ નિત્યં દેવવાગવૈજયન્તી ॥ ૪૨

★ રાજસ્થાન પ્રાન્તમાંથી પ્રકાશિત થતી ભારતી પત્રિકાની વિશેષતા :-

સંસ્કૃત ભાષા મૃતભાષા છે, સંસ્કૃત કઠિન છે એમ લોકો કહે છે, પરંતુ ભારતી પત્રિકામાં જે લેખો પ્રકાશિત થયા હતા તેનાં અધ્યયનથી એ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે સાધારણ સંસ્કૃત જાણતો માણસ પણ ભારતીનું સંસ્કૃત જાણવા માટે શક્તિમાન બને છે. ભારતીનું સંસ્કૃત વાસ્તવમાં એટલું બધું કઠિન કે અઘરું નથી. પરંતુ સરળ અને સામાન્યજનને સમજાય તેવી તેની સરળ ભાષા છે. વસ્તુતઃ સંસ્કૃત કઠિન નથી પરંતુ વ્યવહારમાં આનો પ્રયોગ લુપ્ત થઈ ગયો છે. જે ભાષા આમજનનાં વ્યવહારની ભાષા બની

હોય તે કઠિન હોય તો પણ સરળ લાગતી હોય છે . પરંતુ સંસ્કૃતનો વ્યવહારમાં આટલો પ્રયોગ નથી. આને કારણે આ સંસ્કૃત ભાષા કઠિન છે એમ લોકો કહે છે. વાલ્મીકિ રામાયણમાં આદિકવિએ જે લખ્યું છે તે અત્યંત સરળ છે. રામાયણની ભાષા સરળ અને બોધગમ્ય છે. ભારતી પત્રિકાનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય દર્શાવીને પ્રથમ સંપાદકે પ્રથમ અંકમાં જ લખ્યું છે “સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યે સર્વસાધારણ ભારતીયોને અભિરુચી જગાડવા માટે, વિવાદગ્રસ્ત વિષયોને છોડીને, સરળ ભાષા વડે સારગર્ભિત સંસ્કૃતને પરિપોષક એવી પાઠસામગ્રી વડે ઉપસ્થાપન કરી સંસ્કૃત સાહિત્યનાં અનુપમભંડારનો આસ્વાદ કરાવવાનો આ પત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે.” આ પત્રિકામાં રજૂ થતું સાહિત્ય સરળ, સુબોધ, બિનવિવાદી અને સંસ્કૃતને પોષે એવું છે. આને પરિણામે સર્વસામાન્ય જનને પણ આ પત્રિકા આકર્ષે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પડેલા અનુપમ ખજાનાનો સામાન્યજન આસ્વાદ કરી શકે તેવો હેતુ આ પત્રિકાનો જોવા મળે છે.

વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃત પ્રત્યે આકર્ષિત થાય એટલા માટે એ હેતુથી સરળ સંસ્કૃતમાં લઘુવાક્યોથી લેખોનું પ્રકાશન થાય એ પણ આનો ઉદ્દેશ્ય છે. પ્રથમ સંપાદકે જ ભારતી પત્રિકાનાં ઉદ્દેશ્યને પ્રથમ અંકમાં જ પ્રથમ પાના પર જ વર્ણવ્યો છે. “સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રચાર સરળ સંસ્કૃતમાં થાય, સામયિકોનાં ઉત્કૃષ્ટ વિચારો, માનસિક વિચારોને પરિપોષે એવી સામગ્રી વડે આનું સમર્પણ પત્રનો ઉદ્દેશ્ય છે.”

સચિત્ર પત્રિકાનું પ્રકાશન ભૌતિક રૂપે પણ આકર્ષણ વધારે છે. પ્રારંભમાં મુખપૃષ્ઠમાં ચિત્રોડગઢનાં વિજયસ્તંભનું ચિત્ર પ્રકાશિત કરવામાં આવતું હતું. ત્યારપછીથી વીરપુરુષોનાં અને વિદ્વાનોનાં ચિત્રો મુખપૃષ્ઠમાં પ્રકાશિત થતા હતા. આજે પણ ભારતીની આ વિશેષતા જે મની તેમ જળવાઈ રહી છે.

★ લેખસામગ્રી :-

પત્રિકામાં શરૂઆતથી જ કાવ્યો, નાટકો, કથાઓ, વિદેશીવાર્તાઓ, સમસ્યાપૂર્તિઓ, બાલસ્તંભો, હાસ્યવિનોદ સામગ્રી, વિજ્ઞાનસામગ્રી તથા

પુરાણોનો પરિચય સરળ ગદ્યમાં આપવામાં આવે છે. મહાપુરૂષોનાં જીવનચરિત્રો પણ સમયે સમયે પ્રકાશિત કરવામાં આવતા હતાં. વિદ્વાનો, શ્રેષ્ઠજનો તથા મહાન વ્યક્તિઓનાં જીવનચરિત્રોને પત્રિકામાં પ્રકાશિત કરવામાં આવતા હતાં. આને કારણે પાઠકોને મહાપુરૂષોનાં જીવનચરિત્રોમાંથી ઉત્તમ પ્રેરણા મળતી હતી. પાઠકોમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના જાગૃત થાય, દરેક પાઠકનાં મનમાં દેશદાઝ જન્મે તેમજ પાઠકોમાં રાષ્ટ્રપ્રેમ જન્મે એ પણ આ પત્રિકાનો એક ઉદ્દેશ્ય છે. જુદા જુદા વાદો મટી જાય, ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયો પરસ્પર સહયોગની ભાવનાથી રહે, આપસ-આપસમાં સ્નેહ અને સદ્ભાવ બની રહે એવો ઉમદા આશય આ પત્રિકામાં રહેલો છે. આંતરરાષ્ટ્રીયક્ષેત્રે પણ સ્નેહ, સદ્ભાવ, સહિષ્ણુતા સ્થાપિત થાય અને જન જન વચ્ચે કરુણા જન્મે તેવો દ્રષ્ટિકોણ પત્રિકામાં બતાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. દયા, સહિષ્ણુતા અને સદ્ભાવના સ્થાપિત કરવા માટે પ્રારંભથી આજ સુધી જુદા જુદા નિબંધો પત્રિકામાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા હતા. આવા પ્રસ્તુતીકરણને કારણે પાઠકોમાં એક પ્રકારની દેશદાઝ જન્મે છે. સુરજનદાસ સ્વામીનાં સંપાદનકાળમાં આ પ્રકારનાં ૧૫ જેટલાં નિબંધો પ્રકાશિત થયા હતા. આમ રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાનાં પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓની છણાવટ કરવામાં આવેલ છે. કાશ્મીર સમસ્યાથી લઈને શરૂઆતમાં જ અનેક લેખો પત્રિકામાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યાં હતા. ભારતી પત્રિકા રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતીપ્રાપ્ત પત્રિકા છે. તેમાં જુદા જુદા વિદ્વાનો અને તજજ્ઞો દ્વારા અનેક પ્રકારનાં ઉત્તમ લેખો, નિબંધો, રાષ્ટ્રપ્રેમને જાગૃત કરતા અનેક લેખો ઉપરાંત રાષ્ટ્રસંબંધી સમસ્યાઓને પણ પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે. ભારતી પત્રિકા અજોડ, અનુપમ અને શ્રેષ્ઠ દરજ્જો ધરાવતી પત્રિકા છે. આ પત્રિકાની ગરિમા સાધારણ ન હોતા અસાધારણ છે. પત્રિકાની આ શ્રેષ્ઠતાનો યશ તેના સંપાદક, પ્રબંધકો અને વિદ્વાન તજજ્ઞોને ફાળે જાય છે.

☆ વ્રતોત્સવોનો પરિચય :-

ભારતીય સંસ્કૃતિને સુરક્ષિત રાખવા માટે પાઠકો ભારતીય વ્રતોત્સવો દ્વારા પરિચિત થાય એટલા માટે વ્રતોત્સવોનો પરિચય આપતા લેખો અને નિબંધો સમયે સમયે પત્રિકામાં પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. વડીલો તેમજ વૃદ્ધોને ઉપયોગી થાય તેવું જ નહિ પરંતુ બાળકોને પણ ઉપયોગી થાય તેવી લઘૂકથાઓ, વ્યાકરણની સરળતાથી સમજૂતિ મળે તે માટે વ્યાકરણનાં નિયમો પત્રિકામાં સતત પ્રકાશિત થાય છે. એકાંકી નાટકોનું અને જેનું ગાન થઈ શકે એવા ગીતોનું પ્રકાશન પણ પત્રિકાની વિશેષતા જોવા મળે છે.

☆ નવસાહિત્ય પરિચય :-

અન્ય સાહિત્યની માફક સંસ્કૃતમાં પણ નવીન સાહિત્ય સતત રચાતુ રહ્યું છે. તેનાથી પાઠકો પરિચિત થાય એટલા માટે પુસ્તકસમીક્ષા સતત પ્રકાશિત થાય છે. પ્રારંભમાં પણ જયપુર વૈભવગ્રંથની સમાયોલના, પ્રથમસંપાદકે કરી હતી. જ્યાં કોઈપણ જગ્યાએથી કાંઈપણ નવીન સાહિત્ય રચાતુ તેની સૂચના સમીક્ષાનાં માધ્યમથી અહિં પ્રસ્તુત કરવામાં આવતું. વૈજ્ઞાનિક આવિષ્કારોનો પરિચય પણ સમયે સમયે પ્રકાશિત કરવામાં આવતો હતો. પુસ્તક સમીક્ષાનાં માધ્યમથી નવીન રચાયેલ સાહિત્ય પ્રકાશિત થતુ હતું.

☆ દેશવાર્તા :-

આ સ્તમ્ભમાં રાજનૈતિકક્ષેત્રે, આર્થિકક્ષેત્રે અને શૈક્ષણિક ક્ષેત્રમાં જે કોઈ ઘટનાઓ ઘટતી તે ઘટનાઓનો પરિચય સંક્ષેપમાં આપવામાં આવતો હતો. આ ઉપરાંત સંસ્કૃત સેમીનારો, કાર્યશાળા, કાર્યશિબિરો કે સંસ્કૃત સંમેલનો અથવા તો સંસ્કૃત સાથે સંબંધિત કાર્યક્રમો જે કોઈપણ સ્થળે થતાં હતા તે બધાનો પરિચય પ્રારંભથી જ ભારતીય પત્રિકામાં પ્રકાશિત થતો હતો. સામાજિક, રાજકીય જેવા ક્ષેત્રો ઉપરાંત વિષય સંલગ્ન કાર્યક્રમોનો સંક્ષેપમાં પરિચય આ પત્રિકામાં પ્રગટ થતો હતો, પ્રકાશિત થતો હતો.

☆ વિદ્વાનોનાં વિચારો :-

પત્રિકાનાં વિષયમાં વિદ્વાનોનાં વિચારો કેવાં હોય છે આ બાબતમાં સમયે-સમયે લેખોનાં માધ્યમથી જુદા જુદા વિદ્વાનોનાં મંતવ્ય અહિં પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં. જેમકે પ્રથમ અંકમાં જ ભારતનાં સૂચના પ્રસારમંત્રી મહોદયે લખ્યું હતું કે “હું સંસ્કૃત ભાષા પૂર્ણરૂપથી જાણતો નથી. હું સંસ્કૃતમાં પ્રત્યુત્તર આપવા સક્ષમ નથી એ બાબતનો મને ખેદ છે. હું ખેદ અનુભવું છું. પરંતુ આપનો પ્રયત્ન પ્રશંસનીય છે. હું આપના પ્રયત્નોને વેગ મળે એવી હૃદયની શુભેચ્છા પાઠવું છું. જે પ્રચલિત વિષયોનો આધાર લઈને અત્યંત સરળ સંસ્કૃત ભાષામાં લખવામાં આવશે ત્યારે જ આવું માસિક પત્ર લોકપ્રિય બનશે.”

મહામહોપાધ્યાય શ્રી ગિરિધર શર્મા ચતુર્વેદી મહોદયે આ પ્રમાણે લખ્યું છે કે “ભારતી પત્રિકામાં મોટે ભાગે વિદ્યાર્થી ઉપયોગી સરળ વિષયો સરળ ભાષામાં જ પ્રકાશિત થાય છે. લેખકો બહુ પ્રૌઢ અને વિદ્વાન હોય છે. પત્રોની ભાષા સરળ હોય એ જ ઉપયોગી બને છે. એમાં શંકાને કોઈ સ્થાન નથી. આ પત્રિકાની ભાષા અને વિષયો બંને સરળ છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને તે ખૂબ જ ઉપયોગી નિવડશે એવો મારો વિશ્વાસ છે.

શ્રી ગે. રા. સાવડે મહોદયે ભારતીની પ્રશંસા કરતા લખ્યું છે કે

ભારતસ્યાદ્ભુતં ભાગ્યં ભારતી ભાતિ ભારતે ।

પ્રમુખં માસિકં પત્રં નિર્ભયં તદ્ વિરાજતે ॥

આપણાં રાષ્ટ્રભારતનું અદ્ભુત સૌભાગ્ય છે કે ભારતમાં આ પત્રિકા શોભે છે. પ્રમુખ માસિક પત્ર નિર્ભય રીતે શોભે છે.

☆ વિશેષાંક :-

પત્રિકામાં અમુક અગત્યની ઘટનાઓ કે મહાપુરૂષોનાં જીવનનાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં પ્રસંગો તેમજ ઉત્સવો વિશેષને વિશેષ રીતે પ્રકાશિત કરવામાં આવતા હોય છે. સમયે-સમયે મહાપુરૂષો કે મહાન નેતાઓ તેમજ વ્યક્તિ વિશેષનાં જીવન પર આધારિત અથવા તો ઉત્સવ વિશેષને આધાર માનીને ઘટના વિશેષને લઈને વિશેષ અંકો પ્રકાશિત થતા હતા.

આજ સુધીમાં સૌથી પણ વધારે વિશેષ અંકો પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યાં છે .

★ સંપાદકની વિશેષતા :-

ભારતી પત્રિકાનું પ્રારંભથી આજ સુધી આઠ જેટલાં સંપાદકોએ સંપાદન કર્યું છે . સંપાદકો પોતાનાં સંપાદનમાં મોટે ભાગે તત્કાલ સમસ્યાઓ, તત્કાલિન ઘટનાઓ તથા તેનું સમાધાન મૌલિકરૂપે લખતા હોય છે . રાજનૈતિક, આર્થિક, સામાજિક, વૈચારિક સમસ્યા અથવા તો રાજ્યને લગતી, રાષ્ટ્રને લગતી કે આંતરરાષ્ટ્રીય સમસ્યાઓ આ બધાનો આમાં સમાવેશ થતો હતો. સંપાદકનાં પોતાનાં મૌલિકપ્રદાનને અહિં અવકાશ રહેતો હતો. પોતાની મૌલિક શક્તિથી જુદી જુદી સમસ્યાઓ અને ઘટનાઓનો ચિતાર સંપાદક પોતે પત્રિકામાં આપતો હોય છે . વ્રતોત્સવો, પર્વો વગેરેને પરિચય પણ મોટે ભાગે સંપાદકીય પૃષ્ઠોમાં પ્રગટ કરવામાં આવતો હતો. આંતરરાષ્ટ્રીય સમસ્યાનું સમાધાન શાંતિથી જ કરવું જોઈએ એમ પણ સંપાદકીય લેખોમાં ચિત્રિત કરવામાં આવતું હતું. જેમ કે પહેલાં સંપાદક લખતો -

“શાંતિ માટે યુદ્ધમાર્ગનો હમેશાં ત્યાગ કરવો જોઈએ, યુદ્ધ સર્વથા શાંતિને હણે છે . કાન્તિથી કદાપિ સ્થાયી શાન્તિ ઉદય પામતી નથી. કે પછી હિંસા વડે કે યુદ્ધ વડે સામ્રાજ્યને સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જનકલ્યાણ અને શાંતિ માટે યુદ્ધને ત્યાજ્ય ગણવું છે . યુદ્ધ દેશની અર્થવ્યવસ્થા ખોરવી નાખે છે. જો કદાચ વધુ લાંબો સમય યુદ્ધ ચાલે તો બેકારી પણ બેકાબુ બની જાય છે.”

★ નારીસ્તમ્ભ :-

આ પત્રિકાની આ એક બીજી વિશેષતા છે કે નારી ચેતના અને નારી જાગૃતિ માટે પત્રિકામાં જુદા સ્વરૂપે દર મહિને નારી સ્તમ્ભમાં તેની સાથે સંબંધ લેખો પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે . નારી જાતિનાં વિકાસ માટે, સ્ત્રી સમય સાથે કદમ મિલાવી શકે તેમજ સ્ત્રીઓમાં રહેલી સુષુપ્ત શક્તિઓ પત્રિકાનાં માધ્યમથી બહાર આવે એવા પ્રયત્ન અહિં કરવામાં આવે છે . આ બધા લેખો માત્ર સંસ્કૃતમાં જ નહિ પરંતુ સંસ્કૃત અને હિન્દી બંને

ભાષામાં પ્રકાશિત થાય છે .

★ આયુર્વેદ સ્તમ્ભ :-

લોકોનું આરોગ્ય અને સ્વાસ્થ્ય સંબંધી સુખાકારી જળવાઈ રહે એવા ઉમદા આશયથી પત્રિકામાં આયુર્વેદ સ્તમ્ભ પ્રકાશિત કરવામાં આવતો. સંસ્કૃત ભાષાનાં માધ્યમથી લોકોને સ્વાસ્થ્યશિક્ષણ પ્રાપ્ત થઈ શકે એવી બુદ્ધિથી પ્રેરાઈને આ સ્તમ્ભનું પ્રકાશન કરવામાં આવે છે . હિન્દી અને સંસ્કૃતમાં આ બન્ને ભાષામાં આ સ્તમ્ભમાં દરેક માસે લખવામાં આવે છે . લોકો પોતાનાં શરીર સ્વાસ્થ્ય પ્રત્યે જાગૃત રહી નીરોગી બની રહે એવા શુભ આશયથી આયુર્વેદ સ્તમ્ભ દર માસે પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે .

★ શબ્દવારિધિ :-

ત્રણેય ભાષાઓમાં એક જ શબ્દનો અર્થ જાણવા માટે આ સ્તમ્ભ નિયમિતરૂપે પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે . આ સ્તમ્ભમાં એક જ શબ્દનો હિન્દીમાં, અંગ્રેજી ભાષામાં તેમજ સંસ્કૃત ભાષામાં અર્થ લખવામાં આવે છે . જેનાથી હિન્દી ભાષાનાં જાણકારો પણ સંસ્કૃત શબ્દથી પરિચિત થાય તથા સંસ્કૃતભાષાનાં જાણકારો અંગ્રેજી ભાષાથી પરિચિત થાય છે . આમ એકબીજી ભાષાનાં શબ્દોની જાણકારી મળી રહે એવા દ્રષ્ટિકોણથી આ પત્રિકામાં આ સ્તમ્ભ નિયમિત રીતે પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે .

★ ન્યાયસિદ્ધાન્તો અને લઘૂકથાઓ :-

અન્ય નિબંધો પણ સાતત્યથી હિન્દી અને સંસ્કૃતમાં પ્રકાશિત થાય છે . આ પણ આ પત્રિકાની એક વિશેષતા જોવા મળે છે .

★ સૂકિતસુધા :-

આ સ્તમ્ભથી સંસ્કૃતમાં જે સદુપદેશ આપનારા શ્લોકો, સુભાષિતો તેમજ સુંદર સૂકિતઓ છે તેઓનું અહિં આમાં પ્રકાશન થાય છે . આનાં કારણે પત્રિકાની ગરીમા અનેકગણી વધી જાય છે .

★ વ્યાકરણ સ્તમ્ભ :-

દરેક ભાષામાં તેનું વ્યાકરણ તેનાં માટે અત્યંત અગત્યનું પુરવાર થતુ હોય છે . વ્યાકરણનું પ્રારંભિક જ્ઞાન પાઠકોને પ્રાપ્ત થાય એવી બુદ્ધિથી

પ્રેરાઈને પ્રતિ માસે આ સ્તમ્ભમાં ક્રમશઃ વ્યાકરણનાં નિયમો હિન્દી અને સંસ્કૃતમાં પ્રકાશિત થાય છે. વ્યાકરણનું પાયાનું જ્ઞાન મળી રહે એવા દ્રષ્ટિકોણથી દર મહિને હિન્દી અને સંસ્કૃત બંને ભાષામાં નિયમિત રીતે પ્રકાશિત થાય છે.

★ માસાવતરણ અને મંગલાચરણ :-

પત્રિકાનાં પ્રારંભમાં મંગલાચરણ દર માસે પ્રકાશિત થાય છે આનો ઉદ્દેશ્ય એ છે કે ભારતીયપત્રિકાનાં પાઠકો ભારતીય પરંપરાથી પરિચિત થાય. આપણી આ પરંપરા અથવા સંસ્કૃતિ જોવા મળે છે કે કોઈપણ કાર્યનાં પ્રારંભમાં મંગલાચરણ અવશ્ય કરવામાં આવે છે. આપણા દેશની આ એક વિશેષતા છે કે આપણી સંસ્કૃતિ કે ભારતીય પરંપરામાં કોઈપણ શુભ કાર્યનો પ્રારંભ મંગલાચરણથી કરવામાં આવે.

કહેવાયું પણ છે કે

“મજ્જલાદીનિ મજ્જલાન્તાનિ મજ્જલમધ્યાનિ ચ શાસ્ત્રાણિ પ્રથન્તે ।”

આ પ્રમાણે જ માસવિશેષમાં શું વિશિષ્ટતા છે તેનો પરિચય કરવા માટે ભારતીય કયો માસ, ભારતીય માસ નામથી પાઠકોને અવગત કરવા માટે પ્રતિ માસે માસાવતરણ અહિં સારી રીતે લખવામાં આવે છે.

તું કમાં ભારતી પત્રિકાની આ બધી પ્રમુખ વિશેષતાઓ અહિં દર્શાવવામાં આવી છે.

૪. કલ્યાણી :-

સંસ્કૃત ભાષાનાં પ્રચાર અને પ્રસાર માટે ગોવિંદપ્રસાદદાધીચી મહોદયે ઈ.સ. ૧૯૬૪ માં જયપુરથી કલ્યાણી સંસ્કૃત માસિકનું પ્રકાશન કર્યું. શ્રી ગોવિંદપ્રસાદદાધીચી સ્વયમજ આનાં મુખ્ય સંપાદક હતા. આ પત્રિકાનું વાર્ષિકમૂલ્ય માત્ર બે રૂપિયા જ હતું. પત્રિકાનાં પ્રથમ વર્ષનાં પ્રથમ અંકનાં મુખપૃષ્ઠમાં પંડિત જવાહરલાલ નેહરુનું ચિત્ર હતું. અને ત્યાં જ એ ચિત્રની બાજુમાં આ શ્લોક પ્રકાશિત થયો હતો.

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

સ્વદેશે ધનધર્માદિવૃદ્ધયે બુદ્ધિશુદ્ધયે ।

કલ્યાણી ભારતે ભાતુ નિત્યં કલ્યાણલબ્ધયે ॥ ૪૩

આ પ્રમાણે બીજા વર્ષે પણ એક શ્લોક મુખપૃષ્ઠ પર જોવા મળે છે .

યે સંસ્કૃતં વેદાધીયતે વા

ત એવ વાચ્યા કિલ ભારતીયાઃ ।

ગૃહે ગૃહે જાગૃતજાગૃતાશુ

સ્વસંસ્કૃતં વેદમધીધ્વમાર્યાઃ ॥ ૪૪

આમ પત્રિકાએ શરીર-કલેવર પ્રાપ્ત કર્યું, પરંતુ લઘૂ કલેવરમાં નિબંધો, કવિતા, નાટક, બાલકથા, હાસ્યવિષયક લેખો, આયુર્વેદને લગતા લેખો તથા વ્યાકરણ, મહિલા સ્તમ્ભ વગેરે પ્રકાશિત થતાં હતા. સંપાદક પોતે સામયિક વિષયોમાં પોતાનાં વિચારોને સારી રીતે લખતાં હતા. પત્રિકામાં મુખ્ય મુખ્ય વિદ્વાનોનાં લેખો પણ પ્રકાશિત થતા હતા. તેઓમાંના કેટલાક વિદ્વાનોનાં નામો છે જે અહિં રજૂ કરીએ છીએ.

શ્રી રુપનારાયણન્યાયાચાર્ય, શ્રી કમલાકર કમલ મહોદય, શ્રી દુર્ગાદત્તશર્મા, મૈથિલમહાશય, ડૉ. પ્રભાકરશાસ્ત્રી, શ્રી હરિનારાયણગોયલ, શ્રી રમાકાન્તશર્માભિષગાચાર્ય, વૈદ્યમદનગોપાલ, શ્રી કાન્તિસ્વરૂપ ચતુર્વેદ મહોદય, શ્રી ગોવિંદપ્રસાદ તથા મુખ્ય વિદુષીનારીઓમાં શ્રી મતીરત્નાપ્રભાદેવી, શ્રીમતિ ઉમાદેવી, દાધીચી વગેરે અને વિદ્વાનગણ અને વિદુષીઓએ પત્રિકામાં પોતાના શ્રેષ્ઠ લેખો લખ્યાં હતા. અને પોતાના લેખોથી પત્રિકાનું અને સાથે સાથે સંસ્કૃત ભાષાનું ગૌરવ વધાર્યું હતું. પત્રિકાનાં પ્રકાશનમાં ભારતદેશનાં તત્કાલિન ઉપરાષ્ટ્રપતિ ડૉ. જાકિર હુસેન સાહેબ, મહારાણી ગાયત્રી દેવી, સ્વરૂપ નારાયણ પુરોહિત વગેરે પોતાની શુભકામનાઓ મોકલી હતી.

આ પત્રિકાની ભાષા સરળ તેમજ સુગમ્ય હતી. તથા આ પત્રિકામાં પ્રકાશિત થતી રચનાઓ સરળ અને બોધગમ્ય હતી. મુદ્રણ શુદ્ધિને જરૂર

દ્રષ્ટિસમક્ષ રાખવામાં આવતુ હતુ. જો મુદ્રણકાર્યમાં બેપરવા દાખવવામાં આવે તો તે પત્રિકાની ખામી ગણાતી. પરંતુ એ બાબતે ઘણી ચોક્કસાઈ રાખવામાં આવતી હતી. અને આને કારણે આ પત્રિકાનું મહત્ત્વ ઘણુ ઉંચુ હતુ. પરંતુ ઘણીવાર નાણાને અભાવે અથવા તો આર્થિક સહયોગ પુરતા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત ન થાય તો પણ પત્રિકાનાં પ્રકાશનમાં અવરોધ ઉભો થતો હોય છે. અહિં પણ દુર્ભાગ્યવશાત ત્રણ વર્ષ પછી આર્થિક સહયોગનાં અભાવે પત્રિકાનું પ્રકાશન અવરોધાયું હતું. ^{૪૫}

પત્રિકાઓનાં પ્રકાશન, સંપાદન કે તેનાં મુદ્રણકાર્યમાં પૈસા અગત્યનું પરિબળ બની રહે છે. પત્રિકાનાં અવલોકનથી જાણવા મળે છે કે સાચે જ આર્થિક સહાયતાથી જ આ પત્રિકાએ રાજસ્થાનની સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ઇતિહાસમાં મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન કર્યું હતુ. આર્થિક સહયોગ મહત્ત્વનો પૂરવાર થાય છે.

૫. સંસ્કૃતસુધા :-

ઈ.સ. ૧૯૪૬ ની સાલમાં ઉમેશશાસ્ત્રી મહોદયનાં સંપાદનપણાનીચે ‘સંસ્કૃતસુધા’ નામની ત્રિમાસિક પત્રિકા પ્રકાશિત થઈ હતી. આ પત્રિકાનાં મુખ્ય સંપાદક યોધરાજસારસ્વત હતા. આનું વાર્ષિકમુલ્ય રૂ. બે હતું. પત્રિકાનાં પરિચય નામના અંકમાં વિદ્વાનો અને મહાપુરુષોનાં શુભ આશીર્વાદ પ્રકાશિત થતાં હતા તેમાં મુખ્ય હતા શ્રી ચન્દ્રશેખર દ્વિવેદી. શ્રી ચન્દ્રશેખર દ્વિવેદી એ પોતાનાં આ આશીર્વાદમાં લખ્યુ હતુ કે ‘આ જાણીને હું આનંદ અને હર્ષની લાગણી અનુભવું છું’, કે રાજસ્થાનનાં જયપુરથી સંસ્કૃતની ત્રિમાસિક પત્રિકાનું તુરત જ પ્રકાશન થાય, એટલાં માટે જ હું હૃદયની શુભેચ્છા આપું છું.’ ^{૪૬}

રાજવિધાનસભાનાં સદસ્ય શ્રી સ્વરૂપ નારાયણ પુરોહિતે લખ્યું હતું કે, “જયપુર સે સંસ્કૃત ત્રૈમાસિક પત્રિકા નિકાલને કી યોજના કે મૈં ઉદેશ્ય સે, સ્વાગત કરતા હૂં । સંસ્કૃત કી ઉન્નતિ ચાહનેવાલોં કો યહ આપકી પત્રિકા વાસ્તવ મૈં સુધા રુપ સે લાભાન્વિત કરે, યહ મેરી અભિલાષા હૈ । મૈં હૃદય સે અભિનંદન દેતા હૂં ઓર આપકી યહ પત્રિકા દીર્ઘસમય તક નિર્વિઘન

ચલતી રહે, યહી મેરી શુભકામના હૈ ।’’૪૭

પ્રથમ અંકનાં અંતિમ પૃષ્ઠમાં આ પત્રિકાનાં પ્રકાશનનાં કેટલાંક ઉદ્દેશ્યો લખેલા છે જે અહિં પ્રસ્તુત છે -

૧. સંસ્કૃત સાહિત્યનાં વિકાસ અને પરિવર્ધન માટે શોધપૂર્ણ લેખોનું પ્રકાશન થાય.
૨. સંસ્કૃત સાહિત્યની વૃદ્ધિ અને વિકાસનાં હેતુસર અભિનવ સાહિત્યનું પ્રકાશન થાય. સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ માટે નવીનત્તમ સાહિત્યનું પ્રકાશન ઇચ્છનીય છે.
૩. વિવેચનાત્મક, ગવેષણાત્મક અને ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયક નિબંધોનું પ્રકાશન થાય.
૪. બાળકો માટે સુકોમળ પ્રવૃત્તિ સરળ સંસ્કૃતમાં ગદ્ય તેમજ પદ્યમાં પ્રકાશિત થાય, તેમજ સ્ત્રીઓ માટે જ્ઞાનપૂર્ણ નિબંધોનું પ્રકાશન થાય.
૫. સંસ્કૃત ભાષાનાં સાર્વભૌમ પ્રચાર અને પ્રસાર માટે સાહિત્યનું પ્રકાશન થાય.

ઈ.સ. ૧૯૬૫ માં ફેબ્રુઆરી માસમાં લોકસભાનાં સદસ્ય એવા મહારાણી ગાયત્રીદેવીએ આનું ઉદ્દઘાટન કર્યું હતું. ચંદ્રશેખર દ્વિવેદી, સ્વરૂપ નારાયણ પુરોહિત, વિદ્યાધર શાસ્ત્રી, ડૉ. મણ્ડન મિશ્ર, શ્રી રાવત સારસ્વત, સ્વામીશ્રી બાલાનંદશાસ્ત્રી, શ્રી સાવર મલલોહિયા વગેરે જેવી અનેક વિભૂતિઓ આનાં સંરક્ષક બન્યા હતા. બીજા વર્ષે પરમપૂજ્ય સ્વામી હરિદાસ શાસ્ત્રી સહસંપાદક અને બલદેવશર્મા સાહિત્યાચાર્ય આનાં પ્રબંધ સંપાદક બન્યા હતા. બે વિશેષઅંકો પ્રકાશિત થયા હતા. ભારતદેશનાં વડાપ્રધાન એવાં જવાહરલાલ નેહરુ, મહોદયની પુણ્યસ્મૃતિમાં નેહરુ સ્મૃતિઅંક પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાં પંડિત જવાહરલાલ નેહરુનાં જીવનની મહત્ત્વની ઘટનાઓ અને પ્રસંગો દર્શાવવામાં આવ્યાં હતા. ઈ.સ. ૧૯૬૫ નાં વર્ષમાં માર્ચ માસમાં દ્વિતીય વર્ષનાં પ્રથમ અંકમાં મહાકવિ કાલિદાસની કૃત્તિઓ સાથે સંબંધિત લેખો અને કાલિદાસનાં

જીવનપરિચાલક લેખો પ્રકાશિત થયા હતા. આમાં કાલિદાસનું જીવન અને તેનાં સર્જનની છણાવટ કરવામાં આવેલ હતી. ડૉ. જાકિર હુસેન સ્મરણિકાની સફળતા માટે પોતાની શુભકામના મોકલતા હતા.

પત્રિકાનો આકાર પ્રમાણમાં નાનો જોવા મળતો હતો. પ્રથમ વર્ષનો ત્રીજો અંક તો માત્ર છ પૃષ્ઠમાં જ પ્રકાશિત થયો હતો. માલવમયૂર પત્રિકાનાં સંપાદકે આ વિષયમાં લખ્યું હતું કે

“સંસ્કૃત સુધાનાં બે અંકો આપણી પહેલાનાં જોવા મળે છે. જો કે એમાં ફક્ત વીસ પૃષ્ઠ જ જોવા મળતા હતા. છતાં પણ તેમાં છપાયેલા સાહિત્યથી આપણે ભાવિકો ભાવનાનું અનુમાન કરીને સરળતાથી પામી શકીએ.”^{૪૮}

પત્રિકાની લેખશૈલી વિષયની બાબતમાં દરભંગાવિશ્વવિદ્યાલયનાં ઉપકુલપતિ શ્રી ઉમેશ મિશ્રે લખ્યું હતું કે - “સંસ્કૃતસુધા એ નામની સંસ્કૃત ત્રિમાસિક પત્રિકા એ મેં જોઈ છે, તેનું મેં અવલોકન કર્યું છે. આ પત્રિકાની લેખશૈલી સમયને ઉચિત, સરળ અને વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી છે.”^{૪૯}

પિલાનીનગરનાં બિડલા સંસ્કૃત આયુર્વેદ કોલેજનાં પ્રધાન આચાર્ય શ્રી અનંદ દેવ ત્રિપાઠી મહોદયનાં શબ્દોમાં જોઈએ તો “સંસ્કૃતસુધા નામની ત્રિમાસિક સંસ્કૃતપત્રિકા સરળ સંસ્કૃતમાં ગઠિત થયેલી છે, સુમનોહર તેમજ પરમઉપયોગી છે. એ જોઈને પત્રિકાથી સંસ્કૃતનો પ્રચાર અને પ્રસાર થશે, તેમજ સંસ્કૃતનાં અનુરાગીઓ માટે મોટો ઉપકાર થશે.”^{૫૦}

પત્રિકામાં ગીતો, કવિતાઓ, મૂકતકો, સ્તોત્રો, સાહિત્યશિક્ષા, સંસ્કૃતભાષા સાથે સંબંધિત નિબંધો, હિન્દીમાં રૂપાંતરિત થયેલી કવિતાઓ પ્રકાશિત થતી હતી. હિન્દીનાં પ્રમુખ કવિઓનાં પત્રો પણ સંસ્કૃતમાં રૂપાંતરિત થતા હતા. સંસ્કૃત રત્નાકરમાંથી અને ભારતીપત્રિકાનાં લેખો પણ આ પત્રિકામાં પ્રકાશિત થતા હતા.

શ્રી ગિરિજાપ્રસાદ - શર્મા - ગિરીશ, શ્રી પ્યારેમોહન શર્મા,

સ્વામી શ્રી હરિદાસ શાસ્ત્રી, શ્રી શિવચરણશાસ્ત્રી, શ્રી રાધામોહનશાસ્ત્રી, શ્રી પ્રેમદાસ સ્વામી, શ્રી નરસિંહ પુરોહિત, શ્રી માણિક્યલાલ વર્મા, શ્રી દુર્ગેશશાસ્ત્રી, શ્રી રેવતી રમણ શર્મા વગેરે આ પત્રિકાનાં પ્રમુખ લેખકો હતા. રાજસ્થાન પ્રદેશમાંથી મોટે ભાગે શ્રી વિશ્વનાથ કેશવ છત્રે, કલ્યાણ જલેશ્વર અને પાંડિચેરી સ્થાનોમાંથી લેખો લખવામાં આવતા હતા. પરમપૂજ્ય શ્રી વાસુદેવસોમ અગ્રવાલ કાશી વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી, છજ્જુરામશાસ્ત્રી દિલ્હીથી પોતાની રચનાઓ મોકલતા હતા. આ પત્રિકા ત્રણ વર્ષ સુધી પ્રકાશિત થઈ હતી. બહુ ટુંકા સમયમાં જ લોકપ્રિય થઈ ગઈ હતી.

શ્રી મન્મથકુમાર મિશ્ર જે પ્રસિદ્ધ અભિભાવક કે જેણે લખ્યું હતું કે “સંસ્કૃતસુધા એ નામની જે પત્રિકા સંસ્કૃત ભાષાનાં પ્રચાર, પ્રસાર અને અભિવૃદ્ધિ માટે રાજસ્થાનપ્રદેશનાં કેન્દ્રિય નગર - રાજસ્થાનની રાજધાની એવા જયપુરમાંથી વર્ષ પહેલાં પ્રકાશિત થઈ હતી જે દેશનાં નગરોમાં શોખાવાટી સમાન, ખૂબ જ થોડાં સમયમાં જ લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી હતી.”^{૫૩}

શ્રી દીનાનાથ ત્રિવેદી મધુપે એક સમસ્યાપૂર્તિ કરી હતી. તે અહિં લખેલ છે.

“યોન્મૂલને શ્રુતિસદાચરણસ્ય શક્તા
તામાંગલવાચમિહ કેઽપિ ભજન્તુ કામમ્ ।
યાઽઽસ્વાદિતા સુરગણૈરપિ સન્તતં તાં
સન્તસ્તુ સંસ્કૃતસુધાં ન પરિત્યજન્તિ ॥”^{૫૪}

૬. સ્વરમંગલા :-

રાજસ્થાનની સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ઇતિહાસમાં આ સ્વરમંગલા પત્રિકાનું મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન જોવા મળે છે. જ્યારે આ વિશ્વમાં પરમાણુશસ્ત્રોની પ્રતિસ્પર્ધા વધતી જોવા મળતી ત્યારે માનવજીવન જ સંકટગ્રસ્ત બની ગયું હતું. ત્યારે વિશ્વશાન્તિ માટે, દેશમાં અરાજકતા ન ફેલાય, અને આપસ-આપસમાં સહિષ્ણુતા બની રહે તથા માનવજાતનાં

સંરક્ષણ માટે ભારત સરકારે સંસ્કૃત ભાષાનો આશ્રય લીધો હતો. તે જ ક્રમે સંસ્કૃત અકાદમી દ્વારા સ્વરમંગલાનાં નિયમિત પ્રકાશનનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો હતો. રાજસ્થાન પ્રદેશમાંથી સંસ્કૃતમાં નવસર્જન પ્રકાશિત કરવા માટે, નવીન રચનાકારોને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે સ્વરમંગલા નામની પત્રિકા છઠ્ઠીસ વર્ષ સુધી સતત પ્રકાશિત કરવામાં આવી હતી. આનાં માધ્યમથી સુપરિચિતો અને અપરિચિતો, અનેક કૃત્તિકારોએ પોતાની અનુભૂતિને અભિવ્યક્તિમાં સક્ષમ બનાવી હતી.^{૫૫}

સ્વરમંગલા રાજસ્થાન પ્રાન્તની માત્ર એક સંસ્કૃત સાહિત્ય પત્રિકા છે કે જેનું લક્ષ્ય એ જોવા મળે છે કે આ પ્રદેશની સંસ્કૃત સાથે નિબંધ સાંસ્કૃતિક સંપત્તિ, સંરક્ષણ અને સર્જનશીલ બુદ્ધિશાળીઓને પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રોત્સાહન આપવું.^{૫૬}

ઈ.સ. ૧૯૭૫ ની સાલમાં રાજસ્થાનનાં ઉદયપુરથી આનો પ્રથમ અંક પ્રકાશિત થયો હતો. આનાં સંપાદક પંડિત ગણેશ રામશર્મા હતા. પોતાનાં સંપાદનમાં તેણે લખ્યું હતું કે

આ પત્રિકા સ્વરમંગલાનો આ પ્રથમ અંક હતો જે ત્યાં આપનાં પાઠક મહાનુભાવોનાં માટે જોવા મળતો હતો. આશા રાખીએ કે સંસ્કૃતસેવાજ્ઞાનનાં અનુષ્ઠાનમાં આ સ્વરમંગલા પત્રિકાએ પણ પોતાનું અનેક યોગદાન આપ્યું હતું. આ દેશનાં સંસ્કૃત પંડિતો ખાસ કરીને રાજસ્થાન પ્રાન્તનાં સંસ્કૃત વિદ્વાનોએ આ પત્રિકાનું ત્યારે જન્મેલી, કોમળ સ્વભાવવાળી, સુકુમાર સંસ્કાર પત્રકાર કૂળ કન્યાની માફક લાલન પાલન પોષણથી આનું સંરક્ષણ કર્યું હતું.^{૫૭}

પહેલા આ પત્રિકા છમાસિક પત્રિકારૂપે પ્રકાશિત થતી હતી, પરંતુ ઈ.સ. ૧૯૭૬ ની સાલ સુધી આ પત્રિકા ત્રિમાસિક પત્રિકા રૂપે પ્રકાશિત થતી હતી. પ્રારંભમાં છ વર્ષ સુધી આનાં બે અંકો જ સંપાદિત થયા હતા. આ પરંપરામાં પંડિતશ્રી ગણેશરામ શર્મા, ડૉ. પ્રભાકર શાસ્ત્રી, શ્રીમતિ ઉર્મિલાદેવી શર્મા, ડૉ. સુધીરકુમાર ગુપ્ત, ડૉ. પુષ્કરદત્ત શર્મા, શ્રીમતિ વિમલા શર્મા, શ્રી સદાશિવ પાઠક મહાશય, શ્રી શ્યામચરણ

ત્રિપાઠી, ડૉ. બ્રહ્માનંદ શર્મા અને ડૉ. ચંદ્રશેખર પુરોહિત જેવા વિદ્વાન અને પંડિતોએ આ પત્રિકાનું સંપાદન કર્યું હતું. સાતમાં વર્ષ આનાં ત્રીજા અંકથી ત્રિમાસિક રૂપે ચાર અંકો પ્રતિવર્ષ પ્રકાશિત થયાં હતા. દશમે વર્ષે ડૉ. મંડનમિશ્રે આનું સંપાદન કર્યું હતું. દશમે વર્ષે ડૉ. મંડનમિશ્ર સંપાદક તરીકે જોવા મળ્યાં હતા. તેરમાં વર્ષે ડૉ. ગંગાધર ભટ્ટે આ પત્રિકાનું સંપાદન કર્યું હતું. ત્યારપછી ડૉ. શિવસાગર ત્રિપાઠી, ડૉ. રુપનારાયણ ત્રિપાઠી, ડૉ. પ્રભાકર શાસ્ત્રી અને શ્રી મોહનલાલ પાંડે વગેરેએ આ પત્રિકાનું સંપાદન કર્યું હતું. અત્યારે શ્રી સુરેન્દ્રકુમાર શર્મા આનાં સંપાદક છે. અકાદમીનાં અધ્યક્ષ શ્રી હરિરામ આચાર્ય પ્રધાન સંપાદક અને પ્રબંધ સંપાદક છે. તેમજ નિર્દેશક તરીકે શ્રી વિનોદશાસ્ત્રી પોતાની મહત્વની ભૂમિકા અદા કરી રહ્યાં છે.

આ પત્રિકાનાં સમયે-સમયે વિશેષ અંકો પ્રકાશિત થતાં હતા. આ વિશેષ અંકોમાં નેતાઓનાં, વિદ્વાનોનાં અને મૃધન્યોનાં જીવનચરિત્રો અને તેમની કૃત્તિઓ પ્રકાશિત થતી હતી. સ્વરમંગલા પત્રિકામાં કેટલાંક નિયમો પ્રકાશિત થયા હતા. “આમાં ગંભીર ચિંતનયુક્ત વિશિષ્ટલેખો, શાસ્ત્રીય, આલોચનાત્મક, વર્ણનાત્મક, શોધનિબંધો, રૂપકો, કથા અને હાસ્યપ્રધાન આમ સર્વપ્રકારની કૃત્તિઓ આક્ષેપ-પ્રતિઆક્ષેપ રહિત સ્વીકારવામાં આવશે.”^{૫૮}

આ પત્રિકા શુદ્ધરૂપે, ઉચ્ચકોટિની સાહિત્યિક પત્રિકા જોવા મળે છે. આ પત્રિકામાં પ્રકાશિત થતાં લેખો એ માત્ર સરળ સંસ્કૃતમાં નિબંધ હોય છે એમ નથી. પરંતુ પ્રૌઢભાષામાં શોધપૂર્ણ લેખો પણ અહિં આ પત્રિકામાં પ્રસ્તુત થાય છે. તથા વૈવિધ્યપૂર્ણ સામગ્રી અહિં આ પત્રિકામાં પ્રકાશિત થાય છે. રાજસ્થાન પ્રદેશમાંથી મોટાભાગનાં ભાગોમાંથી વિદ્વાનો અને પંડિતો અહિં પ્રકાશન માટે પોત-પોતાની રચનાઓ મોકલે છે. દૂરસુદૂર પ્રાન્તોમાંથી પ્રકાશન માટે આવતા લેખો, કાવ્યો, સુંદર રચનાઓ એ આ પત્રિકાની લોકપ્રિયતા સૂચવે છે. માત્ર નજીકનાં ભાગોમાંથી જ નહિ પરંતુ દૂરનાં વિસ્તારોમાંથી પ્રકાશન માટે આવતી સામગ્રી એ પત્રિકાની

લોકપ્રિયતા દર્શાવે છે. તેમજ તેનાથી પત્રિકાનું સાહિત્યજગતમાં સન્માન વધી જતું હોય છે. જુદા જુદા શોધ નિબંધોથી નવી પ્રતિભાઓ ઉત્સાહિત થતી જોવા મળે છે. પત્રિકાની સાથે વિદ્વાનોનું મહત્ત્વ પણ વધી જતું હોય છે. પત્રિકાનું મુદ્રણ-છાપકામ ખામીરહિત અને શુદ્ધ છે. આ પત્રિકાની ગ્રાહક સંખ્યા ચારસોથી પણ વધુ છે. ગ્રાહકોની સંખ્યામાં અભિવૃદ્ધિ કરવા માટે આઠમાં વર્ષનાં ચોથા અંકમાં પ્રસારિત કરેલી સૂચના જોવા જેવી છે, એ હવે જોઈએ - ‘અનુગ્રાહકોએ વિદ્વાનો દ્વારા થતાં પ્રસાર કાર્યમાં સહાય કરવી જોઈએ. પત્રિકાનાં આ અંકોને જોઈને ગ્રાહકોને સ્વીકારવા માટે ગ્રાહકોની સંખ્યામાં વધારો કરવા માટે અન્ય સદસ્યો, સંસ્કૃત સંસ્થાઓ, વિશ્વવિદ્યાલયો, વિદ્યાલયો તેમજ અન્ય સંસ્થાઓની પણ પ્રેરણા લેવી જોઈએ. જેનાથી આનો યથાવાંચિત પ્રસાર થાય.’^{૫૯}

વિદ્વાનો દ્વારા થતાં આ કાર્યમાં જો અન્ય સંસ્થાઓ હૃદયથી જોડાય અને આર્થિક સહયોગ પ્રાપ્ત થાય તો જરૂર પ્રસાર કાર્યમાં ગતિ આવે. તેમજ ગ્રાહકોની સંખ્યામાં પણ ચોક્કસ અભિવૃદ્ધિ થાય. એટલાં પ્રમાણમાં જરૂર પત્રિકાનાં પ્રકાશનને પણ વેગ મળે.

મોટે ભાગે આ નિયમિત રૂપે પ્રકાશિત થાય છે. ક્યારેક સંજોગો, વર્તમાન સ્થિતિ કે નસીબજોગે વિલંબથી પણ પ્રકાશન થતું હતું. પરંતુ પ્રકાશનમાં હુમેશાં નિયમિતતા જોવા મળતી હતી. આનાં સંપાદક શ્રીરુપનારાયણ ત્રિપાઠીએ લખ્યું કે “આનાં પ્રકાશનમાં અને મુદ્રણમાં જોકે ક્યારેક વિલંબ થતો જોવા મળેલ છે. પરંતુ નિયમિતતા ટકાવી રાખવી એ અગત્યનું પાસું છે.”^{૬૦}

આ પત્રિકાનાં વિષયમાં શિક્ષાઉપનિર્દેશક ચિરંજીવલાલ ભટ્ટે લખ્યું હતું કે, સ્વરમંગલાનું અવલોકન કરતાં સર્વ વિષયોનાં ગૂઢ વિચારોનું તેમાં ગુંફન અથવા સરળ, મનોરમ અને હૃદયગ્રાહિકા છે ખરેખર. અત્યંત હર્ષ થતાં હું આપ સર્વેને અભિનંદન આપુ છું. આપ સર્વે ધન્યવાદને પાત્ર છો. શુભ એ હુમેશાં કલ્યાણકારક હોય છે.

શિક્ષાવ્યાકરણપ્રધાનવિષયૈઃ સાહિત્યમર્માન્વિતૈઃ
 સેવ્યેયં સુરભારતી પ્રસરણાર્થાયોદ્ધૃતા સંકટે ।
 ધન્યાસ્તે ખલુ રાષ્ટ્રસંસ્કૃતિવહાઃ રાષ્ટ્રોન્નતૌ તત્પરાઃ
 સાજીવ્યાત્ સ્વરમંગલા નિરવધિઃ કુર્યાત્ સતાં મંગલમ્ ॥ ૬૧

૭. વિદ્યાવિનોદ :-

ભરતપુર જનપદમાંથી ઈ.સ. ૧૯૦૨ ની સાલમાં 'વિદ્યાવિનોદ' નામની સંસ્કૃતપત્રિકા પ્રકાશિત થઈ હતી. આ પત્રિકાની સૂચના સંસ્કૃતચંદ્રિકામાં મળે છે. આ પત્રિકા બહુ લાંબા સમય સુધી ચાલી ન હતી. પરંતુ ટુંકા સમયમાંજ તે લુપ્ત થઈ ગઈ હતી. આથી જ આનો ઉલ્લેખ અન્ય કોઈ જગ્યાએ જોવા મળતો નથી. ૬૨

૮. કવિત્વમ્ :-

ઈ.સ. ૧૯૧૦ માં રાજસ્થાનનાં જયપુરથી આ પત્રિકાનું પ્રકાશન થયું હતું. ૬૩ આ પત્રિકામાં તેનાં નામને અનુરૂપ કવિતાઓ જ ખાસ કરીને પ્રકાશિત થતી હતી. ખાસ કરીને કવિતાઓનું પ્રકાશન થતું હતું. નવસર્જકોનાં કાવ્યો અને પ્રાચીનોનાં પ્રકાશિત થયેલાં કાવ્યો આમાં પ્રકાશિત થતાં હતા. બીજું કોઈ સાહિત્ય ખાસ કરીને કાવ્યો સિવાય અહિં કંઈ જોવા મળતું ન હતું. ઈ.સ. ૧૯૩૧ ની સાલ સુધી આ 'કવિત્વમ્' પત્રિકા પ્રકાશિત થઈ હતી. ત્યારપછી આ પત્રિકાનું પ્રકાશન અવરોધાયું હતું.

૯. મધુમતી :-

રાજસ્થાન સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી ઉદયપુરથી પ્રકાશિત થતી આ સંસ્કૃત પત્રિકા પ્રથમ સંસ્કૃત પત્રિકા હતી. મધુમતી પત્રિકા હિન્દી ભાષાની પત્રિકામાંથી જન્મેલી હતી. પંડિત ગણેશરામ શર્માનાં સંપાદનપણા નીચે ઈ.સ. ૧૯૭૦ ની સાલમાં ઉદયપુરથી મધુમતિનો પ્રારંભ થયો હતો. ૬૪ ડુંગરપુરમાં વસતા વિદ્વાન અને પ્રકાંડ પંડિત ગણેશરામ શર્મા એ મધુમતિનાં પ્રકાશનમાં સવિશેષ પ્રયત્ન કર્યો હતો. સંસ્કૃત પત્રિકા સ્વરૂપે મધુમતિ પત્રિકાનો પ્રથમ અંક ઈ.સ. ૧૯૭૦ ની સાલમાં ઓકટોબર મહિનામાં પ્રકાશિત થયો હતો. આનાં સંપાદક પંડિત શ્રી ગણેશરામશર્મા

એક અનુભવસિદ્ધ, સુયોગ્ય લેખક, પ્રકાંડ પંડિત, તજજ્ઞ, ચિંતક અને સંપાદન કુશળનાં રૂપમાં ઉભરી આવ્યા હતા. બિલકુલ નિઃસ્વાર્થભાવે શર્મા મહોદયે આ સંસ્કૃત પત્રિકાનું સેવન કર્યું હતું. દુર્ભાગ્યવશાત સંસ્કૃતની આ પત્રિકા મધુમતી ટુંકા આયુષ્યમાં જ વિલંબમાં પડી ગઈ. ફરીને સાહિત્ય અકાદમીએ શ્રી ગણેશ રામશર્માનાં પરામર્શ અનુસાર ઇ.સ. ૧૯૭૫ નાં વર્ષમાં જુદા સ્વરૂપે સંસ્કૃતની ત્રિમાસિક પત્રિકા સ્વરમંગલાનો પ્રારંભ થયો.

૧૦. દેવવાણી :-

રાજસ્થાનનાં બીકાનેર નગરમાંથી દેવવાણી પત્રિકાનું પ્રકાશન શરૂ થયું. અમર ભારતીમાં આનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. ^{૬૫} આ પત્રિકા પણ પૈસાનાં અભાવે માત્ર એક અંકથી જ પોતાનું જીવન ત્યજી દીધું હતું. એટલે માત્ર એક અંક પ્રગટ થયા પછી આ પત્રિકા લુપ્ત થઈ ગઈ હતી. એટલે જ આનો અહિં તહિં ક્યાંય પણ ઉલ્લેખ જોવા મળતો નથી.

૧૧. વિદ્યોદય :-

આ પત્રિકાનું પ્રકાશન પણ ભરતપુર ગામમાંથી જ શરૂ થયું હતું. ‘આજ કા ભારતીય સાહિત્ય’ નામનાં ગ્રંથમાં આ પત્રિકાની સૂચના જોવા મળે છે. ^{૬૬} થોડાંક સમય સુધી આ પત્રિકા ચાલી પરંતુ પછીથી અહિં તહિં ક્યાંય દ્રષ્ટિપથમાં આવી નથી, કાળની ગર્તામાં ક્યાંય લુપ્ત થઈ ગઈ.

★ રાજસ્થાન પ્રદેશમાંથી પ્રકાશિત થતી સંસ્કૃત મિશ્રિત પત્ર-પત્રિકાઓ :-

સંસ્કૃત, હિન્દી અને અંગ્રેજી ભાષામાં મિશ્રિત એવી કેટલીક પત્રિકાઓ રાજસ્થાન પ્રદેશમાંથી પ્રકાશિત થતી હતી. આ પત્રિકાઓમાં ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક, એવાં સાહિત્યનું પ્રકાશન થતું હતું. આ પત્રિકાઓમાં વેદ, પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્ર, દર્શનશાસ્ત્ર, ન્યાય તેમજ રામાયણ, મહાભારત તથા સંસ્કૃતનાં શ્રેષ્ઠ મહાકવિઓ વગેરે સાથે સંબંધિત શોધસાર લેખો પ્રકાશિત થતાં હતા. સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસમાં આ પત્રિકાઓ એ મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન કર્યું હતું, તેનો ફાળો અમૂલ્ય હતો. રાજસ્થાન પ્રદેશમાં સંસ્કૃત ભાષાનાં પ્રચાર, પ્રસાર અને વિકાસ માટે રાજસ્થાન સંસ્કૃત

સાહિત્ય સંમેલન, રાજસ્થાન સંસ્કૃત પરિષદ, રાજસ્થાન સંસ્કૃત શિક્ષક સંઘ વગેરે સંસ્થાઓ દ્વારા યોજવામાં આવતાં સંમેલનોની સ્મૃતિમાં સ્મરણિકા પ્રકાશિત કરવામાં આવતી હતી. સંસ્કૃત પત્રકારિતામાં તેઓનું પણ ઉલ્લેખનીય યોગદાન જોવા મળતું હતું. તેઓમાં પ્રમુખ પત્રિકાઓનો નામોલ્લેખ અહિં આપવામાં આવેલ છે.

૧. સદ્ધર્મસ્મારકમ્ :-

નાથદ્વારામાંથી સુદર્શન મુદ્રણ યંત્રાલયમાંથી ઈ.સ. ૧૯૪૦ નાં વર્ષમાં આ માસિકપત્ર શરૂ થયું હતું.

૨. પ્રતિભા :-

આ માસિક પત્રિકા મહારાજ સંસ્કૃત કોલેજમાંથી ઈ.સ. ૧૯૩૭ નાં વર્ષમાં શરૂ થઈ હતી. શ્રી શંકર ભટ્ટ અને શ્રી ગણેશનારાયણશર્માએ આ માસિકપત્રિકાનાં પ્રથમ અંકનું સંપાદન કર્યું હતું.

૩. સમ્મેલનપત્રિકા :-

રાજસ્થાન સંસ્કૃત સાહિત્ય સમ્મેલનની પત્રિકા ચૌદ અધિવેશનોની યાદી સ્વરૂપે-સ્મારિકારૂપે પ્રકાશિત થઈ હતી.

૪. ત્રિવિધા :-

રાજસ્થાન કોલેજ જયપુરની આ ત્રિવિધા નામની વાર્ષિક પત્રિકા ઈ.સ. ૧૯૬૩-૬૪ નાં વર્ષે શરૂ થઈ હતી.

૫. ભારતીયશોધસારસંગ્રહ :-

પ્રાચ્યવિદ્યાની ત્રિમાસિક શોધપત્રિકા એપ્રિલ ૧૯૭૧ માં ડૉ. સુધીરકુમાર ગુપ્ત મહોદયનાં સંપાદનપણા નીચે શરૂ થઈ હતી.

૬. અધિકાર :-

આ પત્રિકા દૈનિકપત્રિકા સ્વરૂપે જયપુરથી પ્રકાશિત થાય છે. આ પત્રિકા હિન્દી ભાષામાં પ્રગટ થાય છે. આ પત્રિકાની વિશેષતા એ છે કે હિન્દીમાં પ્રગટ થતી હોવા છતાં તેમાં સંસ્કૃત સમાચારો નિયમિતરૂપે પ્રકાશિત થાય છે.

૭. મેઘા :-

રાજસ્થાન વિશ્વવિદ્યાલયનાં સંસ્કૃત વિભાગમાંથી ઇ.સ. ૧૯૭૩ - ૭૪ નાં વર્ષે વાર્ષિક પત્રિકા સ્વરૂપે આ પત્રિકા પ્રકાશિત થાય છે.

૮. વૈજયન્તી :-

રાજસ્થાન સંસ્કૃત સંવિદ સંસ્થા દ્વારા પ્રકાશિત થતી આ પત્રિકાનો પ્રથમ અંક માર્ચ ૧૯૭૬ માં પ્રકાશિત થયો હતો.

૯. જ્ઞાનાઞ્જલિ :-

ઇ.સ. ૧૯૮૩ - ૮૪ નાં વર્ષમાં દાદુ સંસ્કૃતમહાવિદ્યાલયમાંથી જયપુરથી આ પત્રિકા વાર્ષિક પત્રિકા રૂપે પ્રકાશિત થાય છે.

૧૦. ભારતમાર્તણ્ડ :-

મહામહોદય રામકર્ણ શ્યામકર્ણ શર્માનાં સંપાદનપણા નીચે ઇ.સ. ૧૯૯૮ માં રાજસ્થાનનાં જોધપુરથી માસિક પત્રિકા સ્વરૂપે પ્રકાશિત થાય છે.

૧૧. અમરવાણી :-

ઇ.સ. ૧૯૫૬ માં ગંગાનગરમાંથી પ્રકાશિત થતી આ પાક્ષિકપત્રિકા છે. જે મહિનામાં બે વખત પ્રકાશિત થાય છે.

૧૨. જયન્તી :-

કેન્દ્રિય સંસ્કૃત વિદ્યાપીઠ જયપુરથી ઇ.સ. ૧૯૮૯ - ૯૦ માં વાર્ષિક પત્રિકાનું પ્રકાશન શરૂ થયું હતું.

૧૩. રાજસ્થાન વિશ્વવિદ્યાલયપત્રિકા :-

સંસ્કૃત અને હિન્દી આ બંને વિભાગનાં સહયોગથી પ્રમુખશોધ લેખોની વાર્ષિક પત્રિકાનું પ્રકાશન ઇ.સ. ૧૯૬૫ ની સાલમાં રાજસ્થાન વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી શરૂ થયું હતું.

૧૪. કેકી :-

ઉમેશશાસ્ત્રી મહોદયનાં સંપાદનપણા નીચે ઇ.સ. ૧૯૭૦ નાં વર્ષે રાજસ્થાનનાં જયપુરથી પ્રકાશિત થતી આ ત્રિમાસિક પત્રિકા છે.

૧૫. મઝરી :-

મહાવિદ્યાલયની વાર્ષિક પત્રિકા સ્વરૂપે ઇ.સ. ૧૯૭૧ માં રાજકીય સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાંથી આનું - આ પત્રિકાનું પ્રકાશન શરૂ થયું.

૧૬. જ્ઞાનગંગા :-

શ્રી સનાતનધર્મ સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાંથી વાર્ષિક પત્રિકા સ્વરૂપે આ પત્રિકાનું પ્રકાશન ઇ.સ. ૧૯૭૬ - ૭૭ ની સાલમાં શરૂ થયું હતું.

૧૭. વિશ્વમ્ભરા :-

આ પત્રિકાનું પ્રકાશન હિન્દી વિશ્વભારતી બીકાનેરમાંથી ઇ.સ. ૧૯૬૧ નાં વર્ષમાં ઓક્ટોબર માસમાં શરૂ થયું હતું.

ઇ.સ. ૧૯૪૦ ની સાલમાં નાથદ્રારામાંથી સદ્ધર્મસ્મારક નામનાં પત્રનું પ્રકાશન થયું હતું. આ માસિક પત્રનાં અઠાવીશમાં પૃષ્ઠ પર હિન્દીમાં ધર્મ, વેદ, દર્શન, મહાકાવ્યો, સુભાષિતો તેમજ અન્ય અનેક ઉપયોગી વિષયોનાં લેખો પણ પ્રકાશિત થયાં હતા. ^{૬૭} આ હિન્દી ભાષાપત્રમાં અંતરંગાવરણે એક શ્લોક પ્રત્યેક આ અંકમાં મુદ્રિત થયેલો છે. જે શ્લોક આ પ્રમાણે છે.

સદ્ધર્મસ્મારકઃ કુર્યાત્ શ્રી હરૌ પરમાં રતિમ્ ।

સતામસારસંસારતરીકૈવર્તકઃ સદા ॥

આ ઉપરાંત પ્રતિભા, ત્રિવિધા, ભારતી શોધસાર સંગ્રહ, અધિકાર, મેઘા વગેરે હિન્દી પત્રોમાં પણ સંસ્કૃત સમાચારો, શ્લોકો, અન્ય લેખો વગેરે પ્રકાશિત થતાં હતા. મહારાજ સંસ્કૃત કોલેજની પ્રતિભા પત્રિકાનું પ્રકાશન ઇ.સ. ૧૯૩૭માં વર્ષમાં શરૂ થયું હતું. ^{૬૮}

જુદી જુદી સ્મરણિકાઓ પણ હિન્દી અને સંસ્કૃતમાં પણ પ્રકાશિત થતી હતી. ઇ.સ. ૧૯૭૬ ની સાલમાં આનાં પ્રથમ અંકમાં સંપાદકે લખ્યું હતું ‘વૈજયન્તી પત્રિકાનાં પ્રકાશનથી સંસ્કૃતના જાણકારોને ખરેખર સંતોષ થશે, નવી નવી વસ્તુ અને વિજ્ઞાનથી લાભાન્વિત થશે, અને વળી આ વિશ્વમાં વૈજયન્તીની માફક સંસ્કૃતનો વિજય થશે, સમયની માંગ મુજબ સમાજને ઉદ્બોધન કરશે તેમજ સમયે સમયે સર્વભારતીયોને આહલાદક

અનુભવ કરાવશે. ૬૯

મુખપૃષ્ઠમાં આ શ્લોક હતો.

કલ્યાણી દેવવાણીયં જનમાનસબલ્લભા ।

ભવન્તી ભવ્યમાદધ્યાદ વૈજયન્તી સમર્ચિતા ॥

આનાં સંપાદકમંડળમાં શ્રીરામગોપાલશાસ્ત્રી, શ્રી રઘુવીરચતુર્વેદી, શ્રી કૃષ્ણવલ્લભગોસ્વામી, શ્રી કલાનાથશાસ્ત્રી, ડૉ. પ્રભાકરશાસ્ત્રી, શ્રી જગદીશપ્રસાદશર્મા સહિત અનેક મહાનુભાવો તેમાં એકઠાં મળેલા હતા. ત્રણ વર્ષ સુધી જ અંકો પ્રકાશિત થયા હતા. પરંતુ જે અંકો પ્રકાશિત થયા હતા, તે સર્વે મોટે ભાગે વિશેષઅંકો હતા. હિન્દી અને સંસ્કૃત ભાષામાં ઉચ્ચસ્તરીય લેખો પ્રકાશિત થયા હતા. અમરવાણી એક પાક્ષિક પત્રિકા હતી. આ પત્રિકાનું પ્રકાશન ઇ.સ. ૧૯૫૬ ની સાલમાં શ્રી ગંગાનગરમાંથી શરૂ થયું હતું. આ પણ શ્રી જીવનદત મહોદયનાં સંપાદનપણા નીચે થોડાંક સમય સુધી જ પ્રકાશિત થઈ હતી.

આ ઉપરાંત સંમેલનપત્રિકા, સંસ્કૃતશિક્ષા દર્પણસ્મારિકા, જ્ઞાનાન્જલિ, જયન્તી, જ્ઞાનગંગા વગેરે પત્રિકાઓ પણ સમયે-સમયે હિન્દી અને સંસ્કૃતમાં સન્મિલિતરૂપે પ્રકાશિત થતી હતી.

‘કેડી’ નામની સંસ્કૃત હિન્દી મિશ્રિત પત્રિકાનો ઇ.સ. ૧૯૭૦ માં વર્ષે જયપુરથી પ્રારંભ થયો હતો. આ પત્રિકાનાં સંપાદક પંડિત ઉમેશશાસ્ત્રી મહોદય જોવા મળતા હતા. આ એક માત્ર ત્રિમાસિક પત્રિકા હતી. આ પત્રિકાનું જીવન અલ્પકાળ સુધી જ ચાલ્યું હતું. ઇ.સ. ૧૯૭૨ માં વર્ષ સુધી જ આ પત્રિકાની જીવનયાત્રા ચાલી હતી.

મન્જરી પત્રિકા મહાવિદ્યાલયની પત્રિકા સ્વરૂપે ઇ.સ. ૧૯૭૧ માં વર્ષે રાજકીય સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાંથી પ્રકાશિત થઈ હતી. આ પત્રિકામાં વિદ્યાર્થીઓનાં લેખો વિશેષરૂપે પ્રકાશિત થતા હતા. મહાવિદ્યાલયનાં શિક્ષકો પણ વિદ્યાર્થીજીવનમાં ઉપયોગી થાય તેવા લેખો પણ લખતાં હતા. વિદ્યાર્થીઓમાં નવસર્જનની પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહિત કરવા શ્રીપ્યારેમોહનશર્માનાં પ્રયાસોથી આ સતત પ્રકાશિત થતું હતું, પરંતુ

શ્રી શર્માની સ્થાનકેર થતા - બદલી થતા પછી આનું પ્રકાશન જ અવરોધાયું. આ પત્રિકાની જીવનયાત્રા પાંચ વર્ષની હતી. ^{૭૦} 'જ્ઞાનગંગા' શ્રી સનાતનધર્મસંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાંથી પ્રકાશિત થતી વાર્ષિક પત્રિકા હતી. આ પત્રિકાનું પ્રકાશન ઇ.સ. ૧૯૭૬ - ૭૭ ની સાલમાં શરૂ થયું હતું. પત્રિકાનાં પ્રબંધ સંપાદક શ્રી રામદયાળુ સાહિત્યાચાર્ય જે તત્કાલીન પ્રધાન આચાર્ય હતા. આ ત્રણ ભાષામાં - હિન્દી, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી મિશ્રિત પત્રિકા હતી. સંસ્કૃત તરંગનાં સંપાદક શ્રી રામદયાળુ સાહિત્યાચાર્ય તથા સહસંપાદક શ્રી સીતારામશાસ્ત્રી એક વરિષ્ઠ અધ્યાપક હતા. હિન્દી તરંગનાં સંપાદક શ્રી ભગવતીપ્રસાદશર્મા એક વરિષ્ઠ અધ્યાપક અને છાત્ર સંપાદક હતા. શ્રી રામસ્વરૂપશર્મા અંગ્રેજી તરંગનાં સંપાદક હતા. શ્રી નટવર બિહારીલાલમાથુર છાત્રસંપાદક અને મદનલાલ શર્મા ઉપાધ્યાય હતા. ^{૭૧} આનાં બે અંકો જ પ્રકાશિત થયા હતા. બીજો અંક ઇ.સ. ૧૯૮૬ - ૮૭ ની સાલમાં પ્રકાશિત થયો હતો. ^{૭૨}

'વિશ્વમ્ભરા' આ પત્રિકા સંસ્કૃત, હિન્દી અને રાજસ્થાનની મિશ્રિત પત્રિકા હતી. આ પત્રિકાનું પ્રકાશન હિન્દી વિશ્વભારતી બિહારનેરથી ઇ.સ. ૧૯૬૧ ની સાલમાં ઓક્ટોબર માસમાં થયું હતું. આ પત્રિકાનાં સંપાદક શ્રી વિદ્યાધરશાસ્ત્રી મહોદય હતા. પ્રબંધ મંડળમાં ડૉ. પ્રભાકરશાસ્ત્રી પણ હતા. આ ત્રિમાસિક પત્રિકા હતી. ^{૭૩} આ પત્રિકા વર્તમાન સમયમાં પણ અબ્યાધગતિથી સતત પ્રકાશિત થાય છે. ^{૭૪} આનાં સંપાદક ડૉ. દિવાકરશર્મા છે.

સંસ્કૃત પત્રકારિતામાં પણ પત્રિકાઓનું ઉલ્લેખનીય યોગદાન સમાયેલું છે. સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રે રાજસ્થાનનું ગૌરવપૂર્ણ અને ઉલ્લેખનીય યોગદાન છે. સંસ્કૃત ભાષાનાં પ્રચાર અને પ્રસાર તેમજ તેનાં વિકાસ માટે તથા સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યે લોકાભિરુચિ જાગ્રત કરવા માટે આ પ્રદેશમાંથી સંસ્કૃત પત્રિકાઓનું પ્રકાશન શરૂ થયું. રાજસ્થાનમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાનો ઉદભવ જોકે ઇ.સ. ૧૮૮૦ ની સાલમાં નાથદ્વારાથી પ્રકાશિત થયેલ 'વિદ્યાર્થી' નામનાં પત્રથી જન્મ થયો. છતાં પણ વ્યવસ્થિત રૂપે

સંસ્કૃત રત્નાકરનાં પ્રકાશનનાં સમયથી જ સંસ્કૃતમાં પત્રકારિતાનો ઉદભવ થયો. વ્યવસ્થિતરૂપે પ્રારંભ થયો. ત્યારપછી રાજસ્થાનમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતા ઉત્તરોત્તર વિકસિત અને વધતી ચાલી. આમ સંસ્કૃત પત્રિકારિતા ધીમે ધીમે વિકાસ પામવા લાગી. સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસ અને તેની પ્રગતિમાં રાજસ્થાન પ્રદેશનું અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ અને ઉલ્લેખનીય યોગદાન રહેલું છે. આ પ્રદેશમાંથી અનેક માસિક, ત્રિમાસિક અને વાર્ષિક એમ અનેક પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થાય છે.

રાજસ્થાન પ્રાન્તમાંથી પ્રકાશિત થતી સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનાં અભ્યાસ અને અવલોકનથી નિષ્કર્ષ રૂપે આપણે એટલું જરૂર કહી શકીએ કે કાશી અથવા જયપુર એ પ્રાચીન ઉક્તિ જયપુરને પૂર્ણરૂપે લાગુ પડે છે. જયપુરનું આ ગૌરવ છે કે મોટે ભાગે સુપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃતપત્રિકાઓ જયપુરથી જ પ્રકાશિત થઈ હતી. જયપુરને ગુલાબીનગરી તરીકે પણ નવાજવામાં આવે છે તે યોગ્ય હોય એમ લાગે છે. છતાં પણ જો કે કેટલીક પત્રિકાઓ નિયમિતરૂપે પ્રકાશનમાં અસમર્થ છે અને વચ્ચે જ અવરોધાઈ હતી. કેટલીક પત્રિકાઓ વચ્ચે જ પ્રકાશિત થતી બંધ થઈ ગઈ હતી. જયપુરથી પ્રકાશિત થતી પત્રિકાઓમાં ત્રિમાસિક પત્રિકા “સ્વરમંગલા પત્રિકા” છેલ્લા ૨૬ વર્ષથી સતત પ્રકાશિત થાય છે. આ પત્રિકાનું સ્થાન સંપૂર્ણભારતપ્રદેશમાંથી પ્રકાશિત થતી સંસ્કૃત પત્રિકાઓમાં મહત્ત્વપૂર્ણ અને ગૌરવવંતુ જોવા મળે છે. બીજી માસિક પત્રિકા ‘ભારતી’ જયપુરથી જ છેલ્લા ૫૩ વર્ષથી અબધાગતિથી પ્રકાશિત થાય છે. આ પત્રિકા ભારતનાં ખૂણે ખૂણે જાય છે. તેનો ફેલાવો માત્ર એક પ્રાન્ત પૂરતો સીમિત ન રહેતા પૂરા ભારતમાં તે પ્રસરેલ છે. આ પત્રિકાનાં ગ્રાહકો ભારતનાં દરેક પ્રાન્તમાંથી છે. અત્યારે ચાર હજારની સંખ્યામાં આનાં ગ્રાહકો અને પાઠકો આનાથી લાભાન્વિત થઈ રહ્યાં છે. આ પત્રિકામાં જુદા જુદા સ્તમ્ભો પ્રકાશિત થાય છે. પત્રિકામાં પ્રકાશિત થતા જુદા જુદા સ્તમ્ભોની ઉપયોગિતા પ્રબુદ્ધોને, પાઠકોને, વિદ્વાનોને, વિદ્યાર્થીઓને તેમજ સામાન્ય સંસ્કૃતનાં જાણકારોમાં સમાન રીતે જોવા મળે છે. કેટલાંક સ્તમ્ભો હિન્દી અને સંસ્કૃતમાં પ્રકાશિત

થાય છે. જો કે જે સંસ્કૃત જાણતા નથી તેઓ પણ આનાથી લાભાન્વિત થાય છે. જયપુરથી પ્રકાશિત થતી પત્રિકા ભારતી સંસ્કૃતમાં ધર્મ, વેદ, પુરાણ, સાહિત્ય, ન્યાય, દર્શન, આયુર્વેદ, વ્યાકરણ, જયોતિષ વગેરે જુદા જુદા વિષયોની જ્ઞાનસરિતા વહાવીને દેવવાણીનાં પ્રચાર અને પ્રસારમાં પોતાનું દાયિત્વ સફળતાપૂર્વક વહન કરે છે.

રાષ્ટ્રીય ભાવના અને સાંપ્રદાયિક સદ્ભાવનાનાં સંયોજનમાં સંસ્કૃત પત્રિકા મુખ્યરૂપે પોતાનું ઉત્તરદાયિત્વ પૂરૂ કરે છે. સંસ્કૃત જીવે છે એવું સાબિત કરી આપ્યું છે. મને લાગે છે કે સંસ્કૃત પત્રિકાઓનાં સહયોગથી સંસ્કૃતનાં અભ્યાસુઓની સંખ્યા ચોક્કસ વધશે.

★ पाठशिल्पी ★

१. संस्कृत पत्रकारिता का इतिहास - डॉ. रामगोपाल मिश्र - पृ. २६.
२. संस्कृत पत्रकारिता का इतिहास - डॉ. रामगोपाल मिश्र - पृ. २६.
३. संस्कृत पत्रकारिता का इतिहास - डॉ. रामगोपाल मिश्र - पृ. ७२.
४. संस्कृत पत्रकारिता का इतिहास - डॉ. रामगोपाल मिश्र - पृ. ७२.
५. संस्कृत पत्रकारिता का इतिहास - डॉ. रामगोपाल मिश्र - पृ. ७४.
६. संस्कृत पत्रकारिता का इतिहास - डॉ. रामगोपाल मिश्र - पृ. ७६.
७. संस्कृत पत्रकारिता का इतिहास - डॉ. रामगोपाल मिश्र - पृ. १११.
८. संस्कृत पत्रकारिता का इतिहास - डॉ. रामगोपाल मिश्र - पृ. १२२.
९. आज का इतिहास - पृ. ४२६.
१०. संस्कृत पत्रकारिता का इतिहास - डॉ. रामगोपाल मिश्र - पृ. ६७.
११. संस्कृत पत्रकारिता का इतिहास - डॉ. रामगोपाल मिश्र - पृ. २२८.
१२. संस्कृत पत्रकारिता का इतिहास - डॉ. रामगोपाल मिश्र - पृ. २२८.
१३. संस्कृत पत्रकारिता का इतिहास - डॉ. रामगोपाल मिश्र - पृ. २६.
१४. संस्कृत पत्रकारिता का इतिहास - डॉ. रामगोपाल मिश्र - पृ. २६.
१५. संस्कृत रत्नाकर - वर्ष - १, अंक - १.
१६. संस्कृत रत्नाकर - वर्ष - ५, अंक - १२.
१७. संस्कृत रत्नाकर - वर्ष - ५, अंक - १२.
१८. संस्कृत रत्नाकर - वर्ष - १, अंक - १.
१९. संस्कृत रत्नाकर - वर्ष - १, अंक - ३.
२०. संस्कृत रत्नाकर - वर्ष - ३, अंक - १.
२१. संस्कृत रत्नाकर - वर्ष - १, अंक - ७.
२२. संस्कृत रत्नाकर - वर्ष - १, अंक - ७.
२३. संस्कृत रत्नाकर - वर्ष - ५, अंक - १.
२४. संस्कृत रत्नाकर - वर्ष - १, अंक - ७.
२५. संस्कृत रत्नाकर - वर्ष - ३, अंक - २.
२६. संस्कृत रत्नाकर - वर्ष - १३, अंक - ८.

२७. संस्कृत रत्नाकर - वर्ष - १३, अंक - ८.
२८. भारतीवर्ष - २, अंक - ७, पृ. १८५.
२९. भारतीवर्ष - ३९, अंक - २, मुष्पृष्ठ.
३०. भारतीवर्ष - ३, अंक - ११.
३१. भारतीवर्ष - ३९, अंक - २, पृ. ७२.
३२. भारतीवर्ष - ३७, अंक - ७, पृ. २७३.
३३. भारतीवर्ष - ३८, अंक - १०.
३४. भारतीवर्ष - १०, अंक - ५, पृ. १२१.
३५. भारतीवर्ष - ११, अंक - ४-५.
३६. भारतीवर्ष - १४, अंक - ६-७.
३७. भारतीवर्ष - २८, अंक - ८, पृ. ३०८.
३८. भारतीवर्ष - २८, अंक - ८, पृ. ३०४.
३९. भारतीवर्ष - ३४, अंक - ९.
४०. भारतीवर्ष - ११, अंक - ११, पृ. २३६.
४१. भारतीवर्ष - १७, अंक - ६, पृ. २२०.
४२. भारतीवर्ष - १६, अंक - ११, पृ. ३४७.
४३. कल्याणी वर्ष - १, अंक - १, मुष्पृष्ठ.
४४. कल्याणी वर्ष - २, अंक - ६-७.
४५. जयपुर की संस्कृत साहित्य को देन - डॉ. प्रभाकरशास्त्री - पृ. १७२.
४६. संस्कृतसुधा - वर्ष - १, अंक - १.
४७. तदैव.
४८. संस्कृतसुधा - वर्ष - १, अंक - ३.
४९. संस्कृतसुधा - वर्ष - १, अंक - ३.
५०. स्वरमंगला - वर्ष - १, अंक - ४.
५१. संस्कृतसुधा - वर्ष - १, अंक - ३.
५२. संस्कृतसुधा - वर्ष - २, अंक - २.
५३. संस्कृतसुधा - वर्ष - १, अंक - ४.

५४. संस्कृतसुधा - वर्ष - १, अंक - १.
५५. स्वरमंगला - वर्ष - २, अंक - ३.
५६. स्वरमंगला - वर्ष - १, अंक - २.
५७. स्वरमंगला - वर्ष - १, अंक - १.
५८. स्वरमंगला - वर्ष - ३, अंक - १.
५९. स्वरमंगला - वर्ष - ८, अंक - ४.
६०. स्वरमंगला - वर्ष - १२, अंक - ३-४.
६१. स्वरमंगला - वर्ष - १, अंक - २.
६२. संस्कृत पत्रकारिता का इतिहास - डॉ. रामगोपाल मिश्र - पृ. ७२.
६३. संस्कृत पत्रकारिता का इतिहास - डॉ. रामगोपाल मिश्र - पृ. ७६.
६४. राजस्थान गौरवम् : प्रकाशक राजस्थान संस्कृत अकादमी - पृ. १६७.
६५. संस्कृत पत्रकारिता का इतिहास - डॉ. रामगोपाल मिश्र - पृ. १२२.
६६. आज का भारतीय साहित्य - पृ. ४२६.
६७. राजस्थान में हिन्दी पत्रकारिता : डॉ. मनोहर प्रभाकर - पृ. १०२.
६८. राजस्थान का संस्कृत पत्रकारिता को अवदान : डॉ. ज्योति शर्मा -
पृ. ७०.
६९. वैजयन्ती - मार्च - १९७६.
७०. शर्मणा स्वयं प्रतिबोधिता.
७१. ज्ञानगंगा (महाविद्यालय पत्रिका) - १९७६-७७ प्रथमोडङ्क.
७२. ज्ञानगंगा (द्वितीय तरंग) - १९८६-८७.
७३. विश्वम्भरा वर्ष: १ | अंक १ | - अक्टूबर - १९६१
७४. स्वयं डॉ. दिवाकर शर्मणा, दूरभाषे प्रतिबोधितः ।

પ્રકરણ - ૪

મહારાષ્ટ્રની સંસ્કૃત પત્રકારિતાનો ઉદભવ અને વિકાસ,

મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશમાંથી પ્રકાશિત થતી સંસ્કૃત પત્રિકાઓ

વિવિધવિષયતલ-સ્પર્શિની સંસ્કૃતવિદ્યા જ પ્રાચીન સમયમાં ભારતની પ્રધાન વિદ્યા જોવા મળતી હતી. મેઘાવિનો, પંડિતોએ સંસ્કૃત વિદ્યા અંતર્ગત શાખાઓનું જ અધ્યયન કરીને પોતાનું પોત પ્રકાશ્યું હતું. સંગીત વગેરે કલામય સંસ્કૃતવાજ્ઞમયનો અભ્યાસ કરીને પરમાત્મ-સ્વાત્મ મનોરંજન મેળવ્યું હતું. સંસ્કૃત રાજનીતિને જ અનુસરીને રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. સંસ્કૃત તત્ત્વજ્ઞાનનો જ અભ્યાસ કરીને જ્ઞાનીઓ પોતાનું મન સુસંસ્કૃત કરતા હતા. આવી રીતે રાજાઓ, સચિવો, પંડિતો, સૈનિકો, ખેડૂતો, વ્યાપારીઓ, નોકરો, કલાકારો, શિલ્પીઓ, ભિક્ષુકો વગેરે એ બધા પણ સંસ્કૃત જ્ઞાન વડે જ પોતાનું શ્રેય પોતાનામાં સંપાદિત કરતા હતા. આ ભારતીય સંસ્કૃતસંસાર ઈ.સ. ૧૦૦૦ પહેલા સુધી અક્ષુણ્ણ રીતે ચાલ્યો હતો. ત્યાં સુધી ભારતીયો જ આ પ્રદેશ ઉપર શાસન કરતા હતા.

ભારતવર્ષીઓનો પ્રાચીન ઇતિહાસ સુસમૃદ્ધિ ઘોતક હતો. ત્યારપછી મધ્યમ કાલખંડ અજ્ઞાન વગેરે દોષોથી યુક્ત હતો. પરંતુ ત્યારપછીથી આ અર્વાચીન સમય ફરીને વિજ્ઞાન પ્રવૃત્તિઓથી ભરેલો હતો. ભારતવર્ષીઓનો પ્રાચીન સમય સમૃદ્ધ હતો, જ્યાં સુધી સંસ્કૃતવિદ્યા પૂર્વોક્ત રીતથી સર્વત્ર ભારતમાં પ્રચલિત હતી, ત્યાં સુધી ભારતીયોનું જીવન સંસ્કારમય અને સમૃદ્ધ જ હતું. જ્યારે ફરીને સંસ્કૃત-સંસ્કૃતિ ક્ષીણ થવા લાગ્યાં, ત્યારે ભારતવર્ષની સમૃદ્ધિ પણ એવી જ અવસ્થામાં જતી રહી.

આ સમય પણ સંસ્કૃતશાસન સમય ગૌતમબુદ્ધ સુધીનો ગણાય. આમ છતાં પણ પાલિ જેવી પ્રાકૃત ભાષાઓનો સારો એવો પ્રચાર થયો હતો. તે પ્રાચીન સમયમાં જોકે પ્રાકૃતભાષાનો પ્રચાર થયો હતો, છતાં પણ સભ્ય ભાષા તરીકે સંસ્કૃતભાષા જ હતી. આ જ મહાન કાલખંડમાં કેટલાંક ક્ષત્રિય

રાજાઓ થઈ ગયા. જેમનાં પુણ્યચારિત્ર્યથી સંસ્કૃતસંસાર સમૃદ્ધ થયો હતો.

પુદ્ગલ અને મહાવીર દ્વારા પ્રાકૃતભાષા વડે જ જ્યારે ધર્મતત્ત્વોનો પ્રચાર શરૂ કર્યો એ સંસ્કૃત ભાષાનો ક્રમશઃ પડતીનો સમય હતો. ત્યારે વિદેશી રાજાઓનાં આક્રમણ પણ શરૂ થયા. પછીથી ભારતવર્ષીઓનાં સ્વાસ્થ્ય ધીમે ધીમે નષ્ટ થવા લાગ્યા. ગહનશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ પણ શિથિલ થવા લાગ્યો. જો કે બીજાઓનાં આક્રમણથી અહિંનું સ્વાસ્થ્ય નાશ થવા લાગ્યું, આમ છતાં પણ જ્યાં સુધી સંસ્કૃતપ્રિય રાજાઓ હતા ત્યાં સુધી આ સંસ્કૃત વિદ્યા રાજાઓનાં આસ્થાનમંડપોમાં ગૌરવભેર જળવાઈ રહી હતી. આ સમય હર્ષવર્ધન સુધીનો સમય હતો. ત્યારપછીથી ફરીને વિદેશીઓનું શાસન જેમ જેમ ભારતવર્ષમાં વિસ્તરવા લાગ્યું, તેમ તેમ સંસ્કૃતસંસાર મલિન સ્પર્શ-દોષનાં ભયથી પોતાનામાં સંકોચાવા લાગ્યો.

મોટેભાગે ઈ.સ. ૧૦૦૦ પહેલાં માહમ્મદોનું ભારતવર્ષીય પ્રદેશોમાં શાસન શરૂ થયું હતું. ત્યારે ભારતીયોનાં સ્વાસ્થ્ય વિનાશની સાથે સાથે પોતાની સંસ્કૃતિને અનુરૂપ શાસન પણ લુપ્ત થઈ ગયું હતું. ત્યારે વિદ્યાલયો, દેવાલયો, ધર્માલયો મોટે ભાગે નાશ થઈ ગયા હતા. સંસ્કૃતસંસાર એમના કોપનો બલિ બન્યો હતો. સર્વત્ર મોહ, અજ્ઞાન, અધર્મ વગેરે દોષો પ્રસરી ગયા હતા. આ પ્રતિકૂળ સમયમાં પણ ફરીને કેટલાંકને ધન્યવાદ કે જેઓએ પ્રાણને અવગણીને સંસ્કૃત-સંસ્કૃતિ રક્ષણમાં તત્પર જોવા મળતા હતા. કેટલાંક વિદેશી રાજાઓ પણ વિદ્યાપ્રિય હતા કે જેના આશ્રિત પંડિતરાજ જગન્નાથ વગેરે સંસ્કૃતભારતીને પોષતા હતા. માધવાચાર્ય જેવાએ સંસ્કૃત વિશ્વને ઉદ્ધૃત કરતા હતા. આવા બીજા અનેક પણ થયા હતા કે જેમણે પોતાના તપોબળથી સંસ્કૃત જગત ઉભુ કર્યું હતું. પરંતુ શાસકોનાં જ પરધર્મવિદ્યાજ્ઞેષથી સંસ્કૃતસંસાર પૂર્વરૂપ ધારણ ન કરી શક્યો. પરંતુ ઉત્તરોત્તર હીનદશાને પામવા લાગ્યો. આવી દુર્દશા જોઈને સ્વસંસ્કૃતિ રક્ષણ માટે કટિબદ્ધ થયેલાં ભારતીય રાજાઓમાં છત્રપતિ શ્રી શિવરાજ મોખરે

હતા. આનાં જ શૌર્યકૌશલ્યથી માહમ્મદોનો મદ - અભિમાનનો નાશ થવાનો પ્રારંભ થયો હતો.

માહમ્મદોનાં શાસનપ્રભાવથી ભારતીય ભાષાઓમાં પણ વિકૃતિ આવી હતી. આથી ધર્મભૂમિનાં રક્ષણ માટે મહારાજે આના ભાષાશુદ્ધિકરણ માટે રાજવ્યવહારકોશનું નિર્માણ કર્યું. અરે ! મહારાજની દૂરદર્શિતા કેવી છે ! કે જે યશોગાન તલ્લીન કવિવર હજુ પણ સંતોષ પામતા નથી. કવીન્દ્ર પરમાનંદ શિવરાજનાં સમયમાં જ થયા હતા, તેણે તેમની પ્રશંસા કરી હતી. ત્યારપછી પુરૂષોત્તમ કવિએ શ્રી શિવકાવ્યની રચના કરી હતી. શ્રી અંબિકાદત્તવ્યાસે ‘‘શિવરાજવિજય’’ નું ગઠન કરીને તેમની યશપતાકાને ઉદ્ધૃત કરી હતી. આજે પણ ડૉ. શ્રી વર્ણેકર સરસવાણી પ્રણાલી વડે વહેતી શ્રી શિવરાજયોદયકીર્તિની સીમાઓને પોતાનામાં અસીમ કરીને ફેલાવે છે. જેના નામથી મહારાષ્ટ્ર શબ્દ અંતર્ગત મહત્ત્વને સાર્થક કર્યું હતું. શિવરાજપ્રધાન પરંપરા દ્વારા પુનામાં પણ શ્રાવણ-ભાદરવા મહિનામાં પંડિત-પુણ્ડરીક સત્કાર સમારંભ થયો હતો. જેનાથી ખરેખર જુદી જુદી દિશા અને દેશમાં રહેતા પંડિત મહારાજોએ પોત-પોતાની કુશળતા અનુસાર સત્કાર પામીને સંસ્કૃતવિદ્યાભ્યાસ પરંપરાને સારી રીતે વધારી હતી. જેનાથી વારાણસી જેવું મહત્ત્વ એકવાર પુનાનગરીને પ્રાપ્ત થયું હતું.

જ્યારે મહારાષ્ટ્રીય પંડિતપ્રધાનશાસન સમાપ્ત થયું ત્યારે ખરેખર સર્વત્ર ભારતવર્ષમાં અંગ્રેજોનું શાસન પ્રવૃત્તિ રહ્યું હતું. ભારતીય પદ્ધતિથી પ્રાપ્ત કરેલ વિદ્યાવાન લોકોની ત્યારે સદંતર ઉપેક્ષા થતી હતી. અંગ્રેજોનાં આધિપત્યમાં સંસ્કૃતવિદ્યા પ્રાપ્ત કરેલા લોકોની ઘોર ઉપેક્ષા થતી હતી. ત્યારે ભારતવર્ષમાં અંગ્રેજોને અનુકૂળ થાય તેવા બહુ ઓછા હતા. પોતાના દેશમાંથી તેવા અધિકારીઓ લઈ આવવા અશક્યવત હતું. આવી સ્થિતિમાં પોતાના મત પ્રમાણે અહિં ભારતમાં જ આવા લોકો તૈયાર કરવા જોઈએ તેમ માનીને ભારતીયોને અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવું જોઈએ. આથી અંગ્રેજી શાસકો દ્વારા પોતાના મત મુજબનું શિક્ષણ આપવાનું શરૂ કર્યું. લોર્ડ બેન્ટિક નામનાં ભારત અધિકૃત શાસન સમયમાં ઈ.સ. ૧૮૩૫ માં ભારતીય લોકોને

કેવી રીતે શિક્ષણ આપવું ? એનો નિર્ણય કરવા માટે એક સમિતિ બનાવવામાં આવી. આ સમિતિનાં અધ્યક્ષ લોર્ડ મેકોલ મહાશયને રાખવામાં આવ્યાં આથી ભારતીય લોકોને શિક્ષણ આપવા પાછળનો તેનો સ્વાર્થ માત્ર હતો. પોતાનાં રાજ્યમાં વસતા લોકો જ્ઞાની બને એવો તેનો વિચાર માત્ર હતો. શિક્ષણ પામેલા લોકોએ શાસનને અનુકૂળ બનીને વર્તવું, તેમાં વિરોધ ન કરવો એ અપેક્ષા એમનામાં હતી, એમાં કોઈ શંકા નથી. મેકોલ જેવાઓનો સંસ્કૃતવિદ્યાનો પરિચય વિકૃત જ હતો. વાસ્તવિક તથ્ય એ હતું કે સંસ્કૃતનું નામોનિશાન પણ ન રહેવું જોઈએ એવું પોતાનાં નિવેદનમાં મેકોલે કહ્યું હતું. અંગ્રેજી ભાષા જ સર્વ રીતે જ્ઞાન-વિજ્ઞાન દ્રષ્ટિથી સંપન્ન છે એવો તેમનો મત્ત હતો. ભાષાશાસ્ત્ર, નીતિ, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોનું વિદેશોનું જ્ઞાન તદ્દન નહિંવત હતું. ત્યારે એ આશ્ચર્ય ન હતું કે મેકોલ મહાશયે પોતાનાં નિવેદનમાં સંસ્કૃત વિદ્યાનો ઉપહાસ કર્યો હતો અને એ પ્રતિપાદિત કર્યું કે “અંગ્રેજી વિદ્યા જ અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા જ ભારતીયોને આપવી” એમ આમ સંસ્કૃતવિદ્યાનું નામમાત્રનું પણ સ્થાન રહેવા ન દીધું. ત્યારપછી સંસ્કૃતવિદ્યા પક્ષપાતિઓએ સંસ્કૃતવિદ્યા જ ભારતીયોને આપવી અને એના માટે બહુ પ્રયત્ન કર્યો. સંસ્કૃત નામશેષ થઈ ગયું એમ જોઈને ભારતીયોમાં મહાન ક્ષોભ જનમ્યો. પરંતુ આ આંદોલન આની સફળતામાં કામીયાબ ન થયું. પંડિતોનો ક્ષોભ શમી ગયો. પરંતુ લોર્ડ મેકોલનાં નિવેદનથી પંડિતોનાં મનમાં ફરી વિચાર શરૂ થયો. જ્યાં સુધી સંસ્કૃત નામમાત્રનું ન રહે ત્યાં સુધીમાં પોતાના નિવેદનો બંધ ન કર્યાં. શાસ્ત્રીય વિષયોનો અભ્યાસ શાળાઓમાં અને મહાશાળાઓમાં અંગ્રેજી ભાષામાં જ કરવો. શાસ્ત્રીય વિષયોનો અભ્યાસ પ્રદેશીયભાષા દ્વારા પણ તેના અભિલાસુકો કરતા. ઉત્તેજન-દ્રવ્યો વગેરે ફરીને પ્રાચીન નીતિનો શિક્ષણક્રમ માટે સમાન જ હોવો જોઈએ. પરંતુ પ્રત્યક્ષદશામાં સંસ્કૃતવિદ્યા રાજયાશ્રય મેળવી ન શકી. પરંતુ અંગ્રેજીવિદ્યા જ ઝડપભેર સુસમૃદ્ધ બની ગઈ.

પ્રારંભિક અવસ્થામાં નવશિક્ષિતોમાં સંસ્કૃત-અંગ્રેજીનો સુધમુર સંગમ દ્રષ્ટિપથમાં આવ્યો. પરંતુ અંગ્રેજી ભાષા જ સર્વ રીતે વિદ્યોત્કર્ષ પ્રદાન કરવાવાળી છે એમ થતા સંસ્કૃતઅભ્યાસુઓની સંખ્યા ક્રમશઃ ઘટવા

લાગી. નવી શાળાઓમાં શિક્ષિતોનાં મનમાં સ્વધર્મ, સ્વભાષા વગેરે વિષયોમાં તિરસ્કાર ઉદ્ભવ્યો હતો. ફરીને સંસ્કૃતવિદ્યાની આ અવસ્થા પ્રભાવશાળી બનવા તરફ આગળ ચાલી. આથી જ તેની ઉન્નતિ માટે સંસ્કૃત પંડિતો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ત્યાં સંસ્કૃતવિદ્યા પરીક્ષાનો પ્રારંભ થયો.

અંગ્રેજોના જ સંપર્કથી પ્રથમ તો એક અભૂતપૂર્વ ઉપાધિ સંસ્કૃત ભાષા ઉપર આવી પડી. આ એ ઉપાધિ કે સંસ્કૃત ‘મૃતભાષા’ જ છે એ આજે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ સ્વદેશમાં ભાષાની આ ઉપાધિ આને ત્યજતી નથી એવું જોવા મળે છે. અંગ્રેજોની કુશળતા અને લુચ્યાઈથી પોતાની ભાષાની ધુરા ઉન્નત થવા લાગી. સંસ્કૃત ભાષામાં વિવિધ વિષયોમાં વિદ્યમાન ગ્રંથોનાં વિષયમાં અજ્ઞાન જ હતું એમ જોવા મળ્યું. આથી ગ્રંથોનું મુદ્રણ જ સર્વ રીતે નૂતન અભિગમથી કરવા માટે એવું નક્કી કરીને રાજરાજેન્દ્રલાલ મિશ્રે ‘બિબ્લિઓથેકા ઇન્ડિકા’ એ નામનું માસિકપત્ર પ્રકાશિત કરવા શરૂ કર્યું. પ્રકાશિત થયા પછી તેના દ્વારા ફરીને સંસ્કૃતગ્રંથો મુદ્રણ થવા લાગ્યા.

કલકત્તામાં જીવાનંદ વિદ્યાસાગર જેવી, વારાણસીમાં ચૌખંબા સંસ્કૃત ગ્રંથમાળા દ્વારા, અલ્હાબાદમાં બસુ જેવાએ, મુંબઈમાં નિર્ણયસાગર શ્રી વેકંટેશ્વરમુદ્રણાલય વગેરે દ્વારા, મદ્રાસ પ્રાન્તમાં વાણીવિલાસ મુદ્રણાલય વગેરે દ્વારા ગ્રંથોનું મુદ્રણ- પ્રકાશન વગેરે શરૂ થયું. જેમાં અનેકવિધ વિષયોમાં ફરીને ગ્રંથો મુદ્રિત થયા. વારાણસી આ સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયની ‘પંડિતપત્રિકા’ એ નામનું માસિકપત્ર પ્રકાશિત થયું. જ્યાં ઘણા બધા ગ્રંથો ક્રમશઃ પ્રકાશિત થયા. લજ્જિત થયેલ અને હાંસીને પાત્ર થયેલ સંસ્કૃત ભાષા આ પ્રકાશનથી ખરેખર ગ્રંથસંપત્તિથી સંસ્કૃતભાષાની સમૃદ્ધિ ઉજ્જવળ બની. ભાષા પ્રચાર માટે કોશ-વિપુલતા અપેક્ષિત હતી. અમર, વિશ્વ, શાશ્વત, મેદિની જેવા ઘણાં જ પ્રાચીન શબ્દકોષો સંસ્કૃતભાષામાં હતા. આમ છતાં વિશેષપ્રચાર માટે નવી શૈલી દ્વારા કોષ નિર્માણ કાર્ય શરૂ થયું. રાજસરરાધાકાન્તમહાશય દ્વારા ‘શબ્દકલ્પદ્રુમ કોષ’ તૈયાર કરવામાં આવ્યો. પંડિતવરતારાનાથતર્કવાચસ્પતિ દ્વારા ‘વાચસ્પત્યમ બૃહદભિધાનમ્’ એ નામનો યોગ્ય નામવાળો મહાન કોષગ્રંથ

રચવામાં આવ્યો.

આમ પ્રકાશિત થયેલા અનેક સંસ્કૃતગ્રંથોને જોઈને પશ્ચિમનાં દેશોનાં વિદ્વાનો સંસ્કૃત-વિદ્યામાં રસ દાખવવા લાગ્યા. વિલિયમ જોન્સ મહાશયે રચેલ શાકુન્તલ અનુવાદ વાંચીને જર્મનદેશનો ગેટે નામનો કવિ મસ્તક પર રાખીને નાચ્યો હતો. શાસ્ત્રીય ગ્રંથોની વિશાળતા જોઈને વેદ વગેરે વિષયોમાં જ પાશ્ચાત્યપંડિતો દ્વારા મોટો પરિશ્રમ શરૂ કરવામાં આવ્યો. અહીં જર્મન દેશનું પ્રાધાન્ય જોવા મળતું હતું. ભારતવર્ષમાં ત્યારે નવી શાળાઓમાં સંસ્કૃત અધ્યાપકો પણ ઉત્તમશ્રેણીના પરંતુ અંગ્રેજો જ હતા. આમ છતાં આ પાશ્ચાત્ય પ્રાધ્યાપકો દ્વારા ભારતીય પંડિતો પાસેથી જ શાસ્ત્રીયગ્રંથ લઈને વિદ્યાલયોમાં અધ્યાપન કર્યું હતું. ડૉ. બુલ્હરમહોદયે પંડિત દિવેરકર વિનાયકશાસ્ત્રી પાસેથી ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. પંડિત અનંતશાસ્ત્રી પેઠ્ઠારક પાસેથી ડૉ. કોલર્હર્ન મહાશય વ્યાકરણમાં નિપુણ થયા હતા. આમ છતાં પણ મોટું આશ્ચર્ય એ હતું કે પ્રાચીન પાઠશાળામાં અધ્યયન કરેલા પંડિતો પોતાના વિદ્યાર્થી કોલર્હર્ન વગેરે મહોદયોની અપેક્ષાએ દશમાં ભાગનું વેતન પણ ન મેળવતા.

આમ પાંડિત્યમાં ઉત્તમ શ્રેણી ધરાવતા હોવા છતાં ભારતીય પંડિતો નવી વિદ્યાલયોમાં શિક્ષકો હોવા છતાં તેઓને ઉત્તેજન મળ્યું ન હતું. શાસન દ્વારા ઉપેક્ષિત પ્રાચીનપાઠશાળાનાં અધ્યાપકોની સ્થિતિ આપણે સ્વયમ વિચારી શકીએ એમ છીએ.

જો કે સંસ્કૃત પંડિતોનાં આંદોલનને કારણે શાળાઓમાં અંગ્રેજી વિદ્યા સાથે સંસ્કૃતઅધ્યયનનો પ્રારંભ થયો. આમ હોવા છતાં ભારતીયવિદ્યા પહેલા જેવો વૈભવ પ્રાપ્ત ન કરી શકી. ત્યારે શાસન અંગ્રેજોનું હતું. અત્યારે ફરીને ભારતદેશ સ્વતંત્ર બન્યો છે. પોતાના નોકરોનું નિર્માણ પાશ્ચાત્ય શાસનકાલીન વિદ્યાલયોનો ઉદ્દેશ્ય હતો. ભારતીય વિદ્યાલયોનો નિષ્કામ કર્મયોગ પ્રવર્તી રહ્યો હતો. સ્વધર્મપ્રચાર પણ પાશ્ચાત્યોનાં ધ્યેયકક્ષામાં શોભતો હતો. ભારતીયશાસન તે વિષયમાં નિરપેક્ષ જોવા મળતું હતું. અંગ્રેજોની આ અંગ્રેજીશિક્ષા કેવી હતી કે પોતાની ભૂમિમાં સંસ્કૃત ભાષા

મુખ્યભાષા પદ પ્રાપ્ત ન કરી શકી.

નવી શાળાઓમાં શિક્ષિતોનાં હૃદયમાં મોટેભાગે સ્વત્વપ્રણય જોવા મળતો ન હતો. પાશ્ચાત્ય વેષભૂષા, ધર્મ તેમજ વિદ્યાનાં વધુ પડતા અનુકરણથી જ સર્વે ભારતીયો તેમના રંગે રંગાઈ ગયા હતા. જ્યાં ભારતમાં સંસ્કૃત-સંસ્કૃતિનું આનંદ-નૃત્ય હતું ત્યાં જ કોઈક પદ્ધતિ વડે અપેક્ષા કરતા મોટેભાગે અસંસ્કૃત બનાવી દીધા હતા.

★ સંસ્કૃતવિદ્યોદયનો ઉદભવ :-

નવી શાળાઓમાં શિક્ષિતોનાં હૃદયમાં સ્વજન્મભાષા પ્રત્યે પણ દ્વેષ જનમ્યો હતો તો પછી સંસ્કૃતભાષાની તો શી વાત કરવી ? અંગ્રેજી સાહિત્ય સમક્ષ ભારતીય-ભાષા-ઝાલ એ વળી કયો પદાર્થ ? કઈ વસ્તુ ? એમ તેઓ માનતા હતા. અંગ્રેજોની આ કૂટનીતિ તેમજ સ્વાભિમાન-વિહીનતા તથા ભારતીયોનાં ચિત્તમાં રાજ કરતા અંગ્રેજોની માનસિકતા ને દૂર કરવા માટે પ્રાદેશિકભાષાઓમાં તે તે વિદ્વાનો દ્વારા પછીથી તેવી માસિક વગેરે પત્રો પ્રકાશિત કરવાનું શરૂ કર્યું. મહારાષ્ટ્રમાં જ્ઞાનપ્રકાશ, કેસરી જેવા વૃતાંતપત્રો તેમજ નિબંધમાળા જેવાં માસિક પત્રોનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. નિબંધમાળા માસિકપત્ર દ્વારા તેના સંપાદક પંડિત વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપણુકર મહાશય દ્વારા મહારાષ્ટ્રનાં લોકોમાં સ્વાભિમાન જાગૃતિ કરી. સ્વધર્મ, સ્વદેશ અને સ્વભાષામાં નિષ્ઠા જગાવી. અને મહારાષ્ટ્રીય ભાષાનું ઉજ્જવળ સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કર્યું. આમ અન્ય પ્રદેશોમાં પણ રાષ્ટ્રભક્તિ વધારવા માટે પત્રિકા વગેરે પ્રચાર દ્વારા પ્રયત્નો કર્યા. તે તે પ્રદેશની ભાષાનું ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠા સ્થાપિત કરવા જુદી જુદી પત્ર-પત્રિકાઓ પ્રકાશિત કરવામાં આવી. જેના ક્ષણ સ્વરૂપે રાષ્ટ્રીય આંદોલન શરૂ થયું. આમ ભારતીયો જાગૃત થવા લાગ્યા. આમ છતાં સંસ્કૃત ભાષાની પરિસ્થિતિ જેમની તેમ જ રહી. ‘મૃતભાષા’ એ સંસ્કૃત ભાષાનું વિદેશીઓએ આપેલું માનપત્ર બિરૂદ ભારતીયોનાં મનમાં ઠસાઈ ગયું હતું. સંસ્કૃતપંડિતો દ્વારા અંગ્રેજી સાહિત્ય પરિચયથી નિબંધલેખનની શૈલી ઉપલબ્ધ કરાવી. જે શૈલી અનુસાર તેમજ અંગ્રેજી પત્રિકા અનુસાર પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનનો પ્રારંભ થયો.

તેવી જ રીતે સંસ્કૃતભાષામાં સર્વપ્રથમ એક માસિકપત્ર પ્રકાશિત થવાનું શરૂ થયું. તેનું નામ હતું 'વિદ્યોદય'. આના સંપાદક કલકત્તાવાસી પંડિતવર શ્રી ઋષિકેશશાસ્ત્રી હતા. વિદ્યોદયનાં પ્રકાશનનો પ્રારંભ ઈ.સ. ૧૮૭૩ માં થયો હતો. આમાં કાવ્ય, શાસ્ત્રાર્થ, નિબંધ, વૃત્તાંત વગેરે વિષયો પ્રકાશિત કરવાનો ઉપક્રમ હતો. ઈ.સ. ૧૮૮૮ માં કેરળમાંથી વિજ્ઞાનચિંતામણિ નામનાં સાપ્તાહિકપત્રનાં પ્રકાશનનો પ્રારંભ થયો. અહીં આ પત્રમાં નિબંધ, સમસ્યાપૂર્તિ વગેરે સાથે સંક્ષિપ્તવૃત્તાંતો પણ પ્રકાશિત થતા હતા. વિદ્યોદયનાં પ્રકાશન પછી ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ તેની ખુબ પ્રશંસા કરી હતી. આ પત્રિકામાં નવી શૈલી દ્વારા લખાયેલા નિબંધોએ ખુબ પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી હતી. વિદ્યોદયમાં પ્રકાશિત કેટલાંક નિબંધોનો સંગ્રહ "પ્રબંધ-મંજરી" એ નામે પહેલા પ્રકાશિત થયો હતો. આ જ સંસ્કૃત પત્રિકા પ્રકાશનનો પ્રારંભ હતો. પછીથી વૃત્તપત્રીય સૌષ્ઠવની પૂર્ણતા લાવવામાં આ બંને પત્રિકાઓનો ફાળો મોટો હતો એમ કહેવામાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી. આમ છતાં પણ સંસ્કૃત-સંસાર આ નવીન પ્રકારથી સમાકૃષ્ટ હતો એ તો સત્ય જ છે.

તે સમયમાં પ્રકાશિત થયેલા પત્રોમાં મોટેભાગે રાષ્ટ્રભક્તિ જાગૃત કરવાનો ઉદ્દેશ્ય હતો. પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં તે વિષયને લગતી ઘણી પત્રિકાઓ શોભતી હતી. આથી જ તે તે ભાષાના જાણકારો, પત્રવાંચન રસિકોએ સ્વદેશી અને વિદેશી એમ અનેકવિધ વૃત્તાંતોની સમાલોચના કરી હતી. આપણા દેશની સમુન્નતિ વિષયમાં આપણે શું કરવું જોઈએ તેના વિષે તેઓ બરાબર જાણતા ન હતા. અનેકવિધ નવીન વિષયો દ્વારા સ્વભાષા સાહિત્યને પોષણ કર્યું હતું.

સંસ્કૃત ભાષામાં જ વૃત્તાંત વગેરે પત્રોની સમૃદ્ધિનાં અભાવથી આ શક્ય બન્યું ન હતું. પત્રોમાં સામર્થ્ય જોવા મળતું ન હતું. આમ સંસ્કૃત પ્રચારકોની કર્તવ્ય કક્ષા પહેલા નિર્દિષ્ટ કરેલા સાધારણ-ભાષાંતર, દેશ-વિદેશ વાર્તા પ્રસાર, રાષ્ટ્રીયકર્તવ્યવિચાર, નવીનશૈલી દ્વારા સંસ્કૃતસાહિત્યસંવર્ધન વગેરે તેના મૂળ ઉદ્દેશ્યો હતા. પરંતુ તેનાથી પણ અધિક સંસ્કૃત ભાષા

પ્રચારણ, પંડિતોમાં પત્રિકા પ્રચારણ, રાષ્ટ્રીયકર્તવ્યની સાથે ભારતીય સાંસ્કૃતિક કાર્યોનો વિચાર વગેરે વિષયો પણ હતા. સંસ્કૃત ભાષાની પોતાની જ સરસ રમણીયતાથી સંસ્કૃતવિદ્વાનોની ભાષાંતરીય સાહિત્યપઠનમાં અપ્રવૃત્તિ સ્વભાવિક જ હોય. આથી જ પ્રાપ્ત થયેલ આ પ્રાદેશિક ભાષામય પત્રિકાઓનું પઠન ફરીને સંસ્કૃતપંડિતોનું ન જ હતું. પછીથી દેશ-વિદેશ વાર્તાની ગંધ પણ એમનામાં ન હતી. પછી આ આને જાણવા માટે અનેકવિધ વિષયક સંસ્કૃત-પત્ર સંપાદનવિચક્ષણતા અપેક્ષિત હતી. આપણા વડે પણ મહત્તમ જરૂરીયાત સંતોષાય એવું કરવું જોઈએ.

અંગ્રેજી-પરિપાટી પરિચયથી નવી શાળાઓમાં શિક્ષિતોની બુદ્ધિ સ્વદેશીય આચાર વગેરે વિષયમાં વિપરીત થઈ ગઈ હતી. અને આથી ભારતીય ધર્મશાસ્ત્ર સંપ્રદાયોમાં જુદા જુદા આક્ષેપો આમના દ્વારા કરવામાં આવ્યાં હતા. તેનાથી સામાન્યજનોનું અંતરંગ ધર્મની બાબતમાં વ્યાકુળ થયું હતું. પાશ્ચાત્ય દ્વારા શોધાયેલ નવા નવા આવિષ્કારોનાં પ્રભાવથી ફરીને દ્રષ્ટિ હણાઈ ગઈ હતી અને સંસ્કૃત-સંસ્કૃતિ નીંદા પામ્યા હતા. આવી સ્થિતિમાં ઘણા બધા વિદ્વાનો દ્વારા આ આક્ષેપોને નિરસ કરવા માટેનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. હવે આ બધા વિદ્વાનો એકદેશીય વિચારવાળા હતા. તે જેમ કે જેઓ સંસ્કૃતપંડિતો હતા તે મોટેભાગે પોતાના દેશનાં ઇતિહાસ વગેરે વિષયમાં ઉદાસીન જોવા મળતા હતા. જેઓ પુરાવૃત્તવિદો હતા તેઓ સનાતનધર્મમાં શ્રદ્ધાવાન ન હતા. જેઓ ત્યાં શ્રદ્ધાવાન હતા તેઓ વૈજ્ઞાનિક વાર્તાને સાંભળતા ન હતા. જેઓ વિજ્ઞાનસંપન્ન હતા તેઓ રાષ્ટ્રભક્ત ન હતા. જેઓ રાષ્ટ્રભક્ત હતા તેઓ ધર્મપરીવર્તનવાદીઓ હતા. જેઓ ધાર્મિક હતા તેઓ સંસ્કૃતપ્રચારમાં વિમુખ હતા, નિરસ હતા. જે લોકો ખરેખર પ્રચારકો હતા તેઓમાં ભાષાંતરનાં વિષયમાં પ્રીતિ ન હતી. ઘણી બધી ભાષાનાં જાણકાર હોવા છતાં તેમાં સંસ્કૃતભક્તિ દુર્લભ હતી. સાચે જ આ લોકોમાં ગદ્ય-પદ્યાત્મક સાહિત્યની પ્રેરણા ભાગ્યે જ જોવા મળતી હતી. પ્રણયશાલિત્વ હોવા છતાં પત્રિકા-સંપાદન-કૌશલ્ય દુર્લભ હતું. ખરેખર સાચે જ આમનામાં પરમેશ-ભક્તિ સદંતર દુર્લભ હતી.

‘મૃતભાષા સંસ્કૃત’ એ મનમાં ઠસાયેલી ભાવનાને દૂર કરવા બહુ મોટો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર હતી તે જ સંસ્કૃતનું વ્યવહાર-સુલભ સંપાદન. એટલા માટે જ પ્રચલિત વિષયોમાં સરળમાં સરળ સંસ્કૃત ભાષા દ્વારા પ્રબંધ રચના જરૂરી હતી. આમ સંસ્કૃત સંસાર પ્રવર્તન માટે અપેક્ષિતોનાં ગુણોનો સમૂહ એકત્ર થઈને શોભતો ન હતો. આથી જ તે વિદ્વાનોનાં તેવા પ્રયાસો સાર્વભોમત્વ પ્રાપ્ત ન કરી શક્યા. તે પછી આ ન્યૂનતા સંસ્કૃત સંસારમાં વિદ્યાવાચસ્પતિ શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રીરાશિવડે કરનાં પ્રાદુર્ભાવથી અદ્રશ્ય થઈ ગઈ.

શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રી સ્વયમ મહાનપ્રતિભાશાળી અને સંસ્કૃત પંડિત હતા. જે ખરેખર ધાર્મિક, ઉપાસક, રાષ્ટ્રભક્ત, દાર્શનિક, સાહિત્યકાર, સમાલોચક, ગદ્ય વાઙ્મય પ્રણેતા, પદ્યરચનાપ્રવિણ, કવિવર, બહુશિલ્પી જાણકાર, અનેક ભાષાવિશારદ, પ્રાચીન સાહિત્યનાં જાણકાર, પત્રકલા કુશળ, સામયિક વાર્તા અન્વેષક, માસિક પત્ર પ્રચાર કોવિદ, સાપ્તાહિક પત્રસંચાર વિચક્ષણ, પુરાણતત્ત્વવિદ, ભૂગોળ-ખગોળ વિજ્ઞાનનાં જ્ઞાતા, વ્યાખ્યાન કરનારાઓમાં વરિષ્ઠ, ભાષાન્તરઅનુવાદકપ્રવર, સરસ સાહિત્ય-લેખન વિચક્ષણ, સરસ-મધુર સંસ્કૃત ભાષી, વિદ્વાન છતાં વિનમ્ર, વિશિષ્ટ છતાં સામાન્ય અનેકભાષા પ્રવાહોથી સમસ્તવિષયસ્પર્શી, બુદ્ધિશાળી અને પ્રભાવસંપન્ન જોવા મળતા હતા. જેમણે જ ટુંકી આયુષ્યમાં જ સંસ્કૃત સંસાર ઉદ્દિપ્ત કર્યો હતો. સંસ્કૃત ભાષા ઉપર લાગેલું મૃતભાષાનું બિરૂદ તેમણે નષ્ટ કર્યું હતું. રાષ્ટ્રભક્તિને સુસંસ્કૃત કરી હતી. વિદેશીઓની માયાજાળને નાશ કરી હતી. ધર્મદ્રેષીઓનાં પ્રલાપને ખંડિત કર્યો હતો. સંસ્કૃત જગતમાં ચૈતન્ય જગાવ્યું હતું. સામાજિક નીતિનું પરિશીલન કર્યું હતું. રાજનીતિનું અનુશીલન કર્યું હતું. સંસ્કૃત પત્ર-કલા પ્રાપ્ત કરીને સંપન્ન કરી હતી. વિદ્વાતાનાં આદર્શને અધ્યાપિત કર્યો હતો. સંસ્કૃત વિદ્યા-પ્રચાર પ્રતિષ્ઠા પ્રસ્થાપિત કરી હતી. અનેક વિદ્વાનોની પ્રશંસાના ખૂબ લાંબા સમય સુધી સુનિર્મલમધુર યશભાગી બન્યા હતા.

આમ શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રી રાશિવડે કરે મહારાષ્ટ્રમાં સંસ્કૃત સંસારને

સમુજ્જવલિત કર્યો. અંગ્રેજી શાસન દ્વારા સંસ્કૃત ભાષાને હીનભાષા તરીકે ચિત્રિત કરવામાં આવી હતી. ‘સંસ્કૃત ભાષા મૃતભાષા છે’ એવું ભારતીય પ્રજાનાં માનસમાં ઠસાવીને આ ભાષાથી લોકોને દૂર કરવાનો એમનો હેતુ શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રી જેવા વિદ્વાન વ્યક્તિએ સફળ ન થવા દીધો હતો. સંસ્કૃત ભાષા અઘરી છે. મૃતભાષા છે તેમજ વ્યવહારુ ભાષા નથી, અંગ્રેજી ભાષા જ સર્વોપરી છે એવું પ્રજાના માનસમાં ઠસાવી દીધું હતું. પરંતુ અપ્પાશાસ્ત્રીએ અંગ્રેજોની આ મેલીમુરાદને પારખી જઈને તેને દૂર કરવા માટે સંસ્કૃતભાષાનો પ્રચાર અને પ્રસાર શરૂ કર્યો. મહારાષ્ટ્રમાં રહીને સંસ્કૃતભાષામાં પત્ર-પત્રિકાઓ પ્રકાશિત કરવાનું શરૂ કર્યું. પ્રકાશન અને સંપાદન માટે વિદ્વાનોની સહાય લેવામાં આવી અને આ માટે વિદ્વાનોને તૈયાર કરવામાં આવ્યા. આમ આ રીતે મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં શ્રી ગણેશ થયા. અંગ્રેજી સાહિત્યનાં પરિચયથી પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનનો પ્રારંભ થયો. તેવી જ રીતે સંસ્કૃત ભાષામાં સર્વપ્રથમ માસિકપત્ર પ્રકાશિત કરવાનું શરૂ કર્યું. જે મુજબ પ્રથમ પત્રિકા ‘વિદ્યોદય’ નું પ્રકાશન થયું. ઈ.સ. ૧૮૭૩ માં કલકત્તામાંથી પંડિતવર્ય શ્રી ઋષિકેશશાસ્ત્રી નાં સંપાદકપણા નીચે વિદ્યોદયનો શુભારંભ થયો. આ પત્રિકામાં કાવ્ય, શાસ્ત્રાર્થ, નિબંધ, વૃત્તાંત વગેરે વિષયો પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા. ત્યારબાદ ‘વિજ્ઞાન-ચિન્તામણિ’ નામે સાપ્તાહિક પત્રનો ઈ.સ. ૧૮૮૮ માં કેરળમાંથી પ્રારંભ થયો. આ પત્રમાં નિબંધ, સમસ્યાપૂર્તિ વગેરે સાથે સંક્ષિપ્તવૃત્તાંતો પણ પ્રકાશિત થતાં હતા. અહીંથી જ સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકા પ્રકાશનનો પ્રારંભ થયો. વિધિવત રીતે જોઈએ તો આ બંને પત્ર-પત્રિકાનાં પ્રારંભથી સંસ્કૃતપત્રકારિતાનો ઉદ્ભવ થયો ગણાય. શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રીનાં નેતૃત્વ નીચે સંસ્કૃતનાં વિદ્વાનોને પત્ર પત્રિકાઓનાં પ્રકાશન અને સંપાદન તરફ વાળવામાં આવ્યા. સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ઉદ્ભવમાં શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રીની પ્રધાન ભૂમિકા રહી છે. શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રી સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં ભીષ્મપિતામહ ગણાય છે.

શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રીએ મહારાષ્ટ્રમાં રહીને સંસ્કૃત ભાષાનાં પ્રચાર અને

પ્રસાર માટે પ્રધાન ભૂમિકા ભજવી હતી. સંસ્કૃતભાષામાં રચ્યા-પચ્યાં રહીને પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશન અને સંપાદન કાર્ય કરીને પત્રકારિતાનાં ઉદ્ભવમાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી હતી. આવા પ્રકાંડ પંડિત અને શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન એવા શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રીનો જન્મ કારતકસુદ તેરસને તા. ૦૨-૧૧-૧૮૭૩ નાં રોજ મહારાષ્ટ્રનાં રાશિ વડે ગામમાં ગુળવણી નામે બ્રાહ્મણકુળમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ સદાશિવ ભટ્ટ હતુ અને માતાનું નામ પાર્વતીદેવી હતુ.^૧

ભારતમાં આધુનિક યુગનો આરંભ પુનર્જાગરણની સાથે જ થયો. આ પુનર્જાગરણનાં કારણથી પાશ્ચાત્ય વિશ્વને વધુમાં વધુ જાણવા અને અવગત કરવા માટે આપણામાં જિજ્ઞાસા જાગૃત થઈ. એટલા માટે અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન આવશ્યક બન્યુ. સુધારવાદીઓંદોલનનાં પ્રમુખ સંચાલન અને ભારતીય નવજાગરણનાં નાયક રાજારામમોહનરાય (કે જેનો જન્મ તા. ૨૨-૦૫-૧૮૭૨ અને મૃત્યુ તા. ૨૭-૦૯-૧૯૨૭) આ તથ્યને હૃદયમાં રાખીને અંગ્રેજી ભાષાનાં શિક્ષા પ્રસારનાં પક્ષને સમર્થન કર્યુ. આ જ પ્રમાણે આધુનિકતાની મૂળ વિશિષ્ટતાની સમગ્રતાને તુરત જ આત્મસાત કરવા માટે અપેક્ષિત ભૂમિકા નિર્માણ કરી.

અંગ્રેજી શિક્ષણનાં કારણથી સમગ્ર દેશમાં પણ કમશઃ સાંસ્કૃતિક પરિવેશાત્મક પરીવર્તન શરૂ થયુ. આ નવા જન્મેલાં પરીવર્તનથી પ્રભાવિત લોકોનો ખીજો એક વર્ગ ઉભો થયો.

આનાથી ખીજો ભારતીય વર્ગ આધુનિકતાની કેટલીક નવી રીતો-ફેશન ગણીને અંગ્રેજી-જીવન પદ્ધતિથી પ્રભાવિત ભારતીયતાને સ્વીકારવા તૈયાર થયો. ખીજો વર્ગ એ હતો કે ભારતીય શિક્ષા, રાજનીતિ, અર્થનીતિ, વિજ્ઞાન વગેરે દ્વારા યુરોપીય વિશ્વને પ્રભાવિત કરવા માટે તત્પર હતો.

રાજારામમોહનરાય ત્યારે વિશિષ્ટ પત્રકારોમાં અદ્વિતીય જોવા મળતા હતા કે જેણે આવી પ્રશસ્ત પરંપરા સ્થાપિત કરી હતી કે જેનાથી આધુનિક ભારતનાં જ નહિ, પરંતુ સંપૂર્ણ માનવતા માટે ઉપકારી સિદ્ધ થઈ, ઉપયોગી સાબિત થઈ.

અંગ્રેજોનાં શાસનમાં ભારતમાં પ્રશાસનની અનુદાર નીતિથી ભારતીયો પીડાતા હતા. રાજારામમોહનરાયે આંદોલન શરૂ કરીને નવીન વિચારકોને આંદોલન કરવા માટે પ્રેરણા આપી. આજ પ્રમાણે તે સમયે એક સામાજિક મલિનતાને સાફ કરવા માટેનો એક ઉપક્રમ હતો. અને બીજો આપણી સામાજિકચેતના જાગૃત કરવાનો હતો. ત્યારે આર્થિક, સામાજિક, રાજનૈતિક હેતુ માટે શરૂ થયેલુ આંદોલન વધુને વધુ સક્રિય થાય, તેમજ પરીવર્તન માટે, સ્વાધીનતા માટે વાર્તાપત્રોની પ્રાથમિક આવશ્યકતા અનુભવવા લાગી. આવી વિશિષ્ટ અવધારણા એમણે મનમાં નક્કી કરીને તેણે અંગ્રેજી, બંગાળી, ફારસી તેમજ હિન્દી ભાષાઓમાં અનેક વાર્તાપત્રો પ્રકાશિત કરવા માટે પ્રારંભ કર્યો.

આ પહેલા, પ્રથમ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ (૧૮૫૭) થી પૂર્વે કલકત્તામાંથી અનેક હિન્દીભાષી પત્ર-પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થતી હતી. તેઓમાં 'બંગદૂત' પ્રજામિત્ર, હિન્દીભાષાનું પ્રથમ દૈનિકપત્ર 'ઉદન્તમાર્તણ્ડ' અને સમાચારસુધાવર્ષણ એ બીજી પત્રિકાઓ હતી. આ તથ્યને આધારે ડૉ. સુનીતિકુમાર ચટ્ટોપાધ્યાય એ લખ્યુ હતું કે "યદિ કલકત્તે કો હિન્દી કી આધુનિક ગદ્યશૈલી કી જન્મભૂમિ કહા જાય તો કુછ અત્યુક્તિ ન હોગી ।".

વીસમી સદીનાં પ્રારંભિક બે દશકાની હિન્દી-પત્રકારિતાનું મૂળ-સ્વર ઉગ્ર રાષ્ટ્રીયતા જ હતુ. ભાષા આંદોલન પણ પત્રકારિતાનાં માધ્યમથી સતત બલવત્તર બન્યું હતુ. યુગનાં પ્રભાવથી લિપિઆંદોલન પણ શરૂ થયુ. જેનો વ્યાપકપણે પ્રસાર કરવા માટે ઇ.સ. ૧૯૦૬ નાં વર્ષમાં કલકત્તાથી જ 'દેવનાગર' એ નામનું વાર્તા-પત્ર પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું. આનાથી પ્રતીતિ થાય છે કે ભારતીય-પત્રકારિતાનો આ ઇતિહાસ અભૂતપૂર્વ, અપ્રતિમ-પ્રયોગ-પૂર્ણ જોવા મળતો હતો. પછીથી ગાંધીયુગની પત્રકારિતા સાથે જ હિન્દી ભાષાની સાહિત્યિક-પત્રકારિતા ઉદ્ભવી.

અહિ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે જેમ રાજારામમોહનરાયથી જવાહરલાલ નેહરુ સુધી પછીથી પરંતુ ડૉ. રામમનોહર લોહિયા સુધી આધુનિક ભારતીય રાષ્ટ્રીયતાનાં મોટેભાગે દરેક રચનાકાર પત્રકારો પણ હતા, તેવી રીતે

આધુનિક હિન્દી સાહિત્યનાં મોટાભાગનાં શ્રેષ્ઠ લેખકો અહિં - તહિં, યેનકેન પ્રકારે પત્રકારિતા સારી રીતે જાણતા હતા. આ પરંપરા ભારતેન્દુ - હરિશ્ચંદ્રથી સચિન્દ્રાનંદ - હીરાનંદવાત્સ્યાયન - 'અજ્ઞેય' સુધી સ્પષ્ટપણે જોવા મળતી હતી. પત્રકારિતાનાં પ્રારંભિક સ્વરૂપમાં અંગ્રેજી ભાષાનાં પત્ર - પત્રિકાઓની મોટી ભૂમિકા હતી એ ન ભૂલવું જોઈએ.

આ ઇતિહાસ અત્યંત બૃહદ્ જોવા મળે છે. પરંતુ અહીં એ ખરેખર જાણવા મળ્યું કે નિયતરૂપથી અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રકાશિત થતા વાર્તા - પત્રોમાં ૧૯૨૦ ના વર્ષનાં અંતિમ ચરણમાં પ્રકાશિત થયેલા 'એમસ્ટર્ડમ' એ પ્રથમ વાર્તાપત્ર હતું. આ જ પ્રમાણે ઇ.સ. ૧૭૦૨ નાં વર્ષમાં માર્ચ મહિનામાં દશમાં દિવસે પ્રકાશિત થયેલ 'કોરાંટ' એ નામનું અંગ્રેજી ભાષાનું પ્રથમ દૈનિકપત્ર હતું.

આ જ પ્રમાણે ઇ.સ. ૧૮૨૬ નાં વર્ષમાં મે મહિનામાં દેવનાગરી લિપિમાં હિન્દી ભાષાનું પ્રથમ સાપ્તાહિક પત્ર 'ઉદન્તમાર્તણ્ડ' પંડિત યુગલકિશોરશુકલ દ્વારા શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. આ પછી ઇ.સ. ૧૮૨૯ નાં વર્ષમાં મે માસમાં દસમી તારીખે 'બંગદૂત' નામનું પત્ર પ્રકાશિત થયું હતું. ત્યારબાદ ઇ.સ. ૧૮૫૪ માં વર્ષે કલકત્તાથી 'સમાચારસુધાવર્ષણ' એ નામનું દૈનિકપત્ર પ્રકાશિત થયું હતું. ત્યારબાદ અનેક હિન્દીભાષી પત્ર પત્રિકાઓ શરૂ થઈ હતી.

★ પ્રથમ સંસ્કૃતપત્રિકા કાશીવિદ્યાસુધાનિધિ :-

સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં પણ દેશનાં બહુ જુજ પ્રદેશમાંથી બહુ ઓછી - વિરલ પત્ર - પત્રિકાઓનું પ્રકાશન થતું હતું. ઇ.સ. ૧૮૬૬ નાં જુન મહિનાની પ્રથમ તારીખથી કાશીકવીન્સ કોલેજમાંથી કાશીવિદ્યાસુધાનિધિ જેનું બીજું નામ પંચિડત પત્રિકા હતું એ સંસ્કૃતપત્રિકાનાં પ્રકાશનનો પૂર્ણસ્વરૂપે તે સંસ્કૃત પત્રકારિતાનો શુભારંભ થયો. પછીથી ઇ.સ. ૧૮૭૩ નાં વર્ષમાં પંડિતવર્ય શ્રી ઋષિકેશશાસ્ત્રી દ્વારા 'વિદ્યોદય' નામનું સંસ્કૃત માસિકપત્ર પ્રકાશિત થવાનું શરૂ થયું. આ પત્રનાં પ્રકાશનની સાથે જ સંસ્કૃત પત્રકારિતામાં વ્યંગ્યશૈલી જોવા મળી.

‘વિદ્યોદય’ એ પત્રિકા પોતાની લોકાભિમુખ પ્રવૃત્તિથી અને ઓજ-પૂર્ણભાષા દ્વારા પ્રશંસનીય બની અને સર્વત્ર સુપ્રસિદ્ધ થઈ. ત્યારે અનેક પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થતી હતી. પરંતુ સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં ઇતિહાસમાં છત્રીસ વર્ષ પછી ત્રિવેન્દ્રમથી તા. ૧-૬-૧૯૦૭ નાં રોજ ‘જયન્તી’ એ નામે પ્રથમ સંસ્કૃતદૈનિકપત્ર પ્રકાશિત થયું. તે પછી તે પત્રનાં કેટલાંક અંકો પ્રકાશિત થયા પછી તેમાં પ્રકાશનમાં બાધા આવી. આમ જુદી જુદી ભાષાઓનાં પત્ર-પત્રિકાઓનો આ મહાન ઇતિહાસ છે.

જયચંદ્રશર્મા દ્વારા પોતાનાં પ્રધાન સંપાદકપણા નીચે ‘સંસ્કૃતચંદ્રિકા’ એ યથાર્થ નામની માસિક પત્રિકા પ્રકાશિત કરી. અને પુરસ્કારરુપે શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રી રાશિવડેકરનાં વરદહસ્તમાં સમર્પિત કરી. આ રાષ્ટ્રભક્તિ પરાયણ પ્રથમ પત્રિકા કોલ્હાપુર-વાઈ-પુણેથી પ્રકાશિત થઈ. ઇ.સ. ૧૮૯૩ નાં મે મહિનામાં વૈશાખ મહિનાનાં આરંભમાં સંસ્કૃતચંદ્રિકા એ નામની માસિક પત્રિકા શરૂ થઈ. આ પત્રિકાનાં આરંભથી શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રી તેના પાઠક બન્યા હતા. સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં આ પત્રિકાનું મૂલ્ય બહુ ઉંચું જોવા મળે છે.

☆ મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશમાંથી પ્રકાશિત થતી સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓ :-

૧. ષડ્દર્શનચિન્તનિકા :-

મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશનાં પુનાથી આ પત્રિકા સંસ્કૃત-મરાઠી ભાષામાં પ્રકાશિત કરવામાં આવતી હતી. ખાસ કરીને આ પત્રિકામાં છ દર્શનો વિશેની માહિતી આપવામાં આવતી હતી. તેનાં મુખ્ય સંપાદક હતા. એમ. મોરેશ્વર કાંટે. આ પત્રિકા સતત માસિકરૂપે પ્રકાશિત થતી હતી. ઇ.સ. ૧૮૭૭ થી પુનાથી સતત પ્રગટ થતી હતી. મેકસમૂલરનાં મત પ્રમાણે -

There is a monthly serial published at Bombay by M. moreshwar kunte, called the 'Shad-darshana chintanika, or 'studies in indian philosophy' giving the text of the ancient systems of philosophy with commentaries and treatises, written in sanskrit.^૧

આ પત્રિકાનું પ્રકાશન સ્થળ ષડ્દર્શન ચિન્તનિકા કાર્યાલય, જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રેસ, સદાશિવપેઠ, મ્યુનિસિપલહાઉસ, ૬૪૧ પુના હતું. આ પત્રિકાનો પ્રચાર ખાસ કરીને પાશ્ચાત્યદેશોમાં અધિક હતો. સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશન, સંપાદન વગેરેમાં પુનાનો જ્ઞાનો ઘણો વધારે હતો. પુનાથી પ્રકાશિત થતી આવી પત્રિકાઓ ખાસ કરીને સંસ્કૃત-મરાઠી, સંસ્કૃત-અંગ્રેજી, સંસ્કૃત-હિન્દી વગેરે ભાષાઓમાં પ્રકાશિત થતી હતી. આમ છતાં સંસ્કૃતને કેન્દ્રમાં રાખીને પ્રગટ થતી હતી.

૨. કાવ્યેતિહાસસંગ્રહ :-

ઇ.સ. ૧૮૭૮ માં આ પત્રિકાનો પ્રારંભ ખન્દલ (પુના) થી થયો હતો. આ પત્રિકા માસિક સ્વરૂપે પ્રગટ થતી હતી. આ પત્રિકા પણ સંસ્કૃત મરાઠીમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવતી હતી. એનાં સંપાદક જનાર્દન ખાલજી મોડક મહોદય હતા. આ પત્રમાં ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશનાં કવિઓની રચનાઓ મરાઠી અનુવાદ સહિત પ્રકાશિત કરવામાં આવતી હતી. મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશનાં સંસ્કૃત અને મરાઠી કવિઓનાં કાવ્યો, તેમની રચનાઓ મરાઠી અનુવાદ સાથે પ્રગટ કરવામાં આવતી હતી.

૩. ગ્રંથરત્નમાલા :-

આ પત્રિકા ઇ.સ. ૧૮૮૭ માં મુંબઈથી પ્રકાશિત કરવામાં આવતી હતી. આ પત્રિકા માસિકનાં રૂપમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવતી હતી. આ પત્રિકામાં કેટલાંક અર્વાચીન ગ્રંથો પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવેલા છે. તે મુજબ -

વિવિધાલક્ષારસહિતા
શાસ્ત્રોપેતા સુશોભનાસુ કલા ।
મહતાં મોદાય ભવેત્
મનીષિણાં ગ્રન્થરત્નમાલેયમ્ ॥

આ પત્રિકામાં પ્રકાશિત મહત્ત્વપૂર્ણ કૃત્તિઓમાં ઉદારરાઘ, કુવલયાશવવિલાસ, રાઘવપાણડવીય અને રતિમન્મથ નાટક તથા શ્રી નિવાસચમ્પૂ મુખ્ય છે.

૪. સંસ્કૃતચન્દ્રિકા :-

મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશનાં પુના નગરમાં શોભતા વિદ્યાવાચસ્પતિ રાશિવડેકર શ્રીમાન અપ્પાશાસ્ત્રી બે સંસ્કૃત પત્રિકાઓનું સંપાદન અને પ્રકાશન કરતા હતા. તેમાં પ્રથમ પત્રિકા હતી સંસ્કૃતચન્દ્રિકા. તેનું સંપાદન કલકત્તા નિવાસી પંડિત જયચંદ્રશર્માએ લાંબા સમય સુધી કરીને સવૈભવ પ્રકાશિત કરી હતી. “માતૃભક્તિ” વિષયિણી સંસ્કૃત નિબંધ સ્પર્ધા જ્યારે અપ્પાશાસ્ત્રીએ પ્રથમ નંબરે જીતી ત્યારે પંડિત જયચંદ્રશર્માએ પુરસ્કારરૂપે પોતાની પ્રિયપત્રિકા-કન્યાચન્દ્રિકા તેમને સમર્પિત કરી. ત્યારે રાશિવડેકર દ્વારા સંપાદિત અને પ્રકાશિત ‘સૂનૃતવાદિની’ નામની રાષ્ટ્રવિચારપ્રધાન પત્રિકા લોકપ્રિય બની હતી. સંસ્કૃતચન્દ્રિકા પ્રાપ્ત કરીને શ્રીમાન અપ્પાશાસ્ત્રી બે પત્રિકાઓનું સંપાદનકાર્ય એક જ સમયમાં કરીને પત્રિકા ક્ષેત્રમાં એક અદ્વિતીય ગૌરવસ્થાન અને અદ્વિતીય શોભા પ્રાપ્ત કરીને સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રે અમર બની ગયા હતા.

આ પત્રિકાનો પ્રારંભ ઇ.સ. ૧૮૯૩ નાં મે મહિનામાં થયો હતો. આ પત્રિકાનાં પ્રારંભથી જ શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રી આ પત્રિકાનાં પાઠક રહ્યાં હતા.

ધીમે ધીમે ફરીને તેનાં લેખક પણ થયા હતા. સંસ્કૃતચંદ્રિકાનાં બીજા ખંડનાં ચોથા અંકમાં અપ્પાશાસ્ત્રીનાં શ્લોકો પહેલાં પ્રકાશિત થયા હતા. તે આ પ્રમાણ છે.

યદોત્તરં પ્રયુજ્યતે સુનિશ્ચિતં બુધેન કિં
શિખા સમુજ્જવલા ક્વ, કિં ચકાર રજ્જગો નરઃ ।
દધતિ કઃ સ્વમસ્તકે મહાભરાં વસુન્ધરાં
તદા મયૂરમસ્તકે નનર્ત પન્નગેશ્વરઃ ॥
અનારતં કા મધુરાભિલાષા લયાશ્રિતઃ કિં કુરુતે નરશ્ચ ।
કરોતિ સન્ધ્યાસુ હવિઃ ક્વ હોતા પિપીલિકા નૃત્યતિ વહ્નિકુણ્ડે ॥
ઉચ્ચાનધસ્તાદ વિદધદવચાંશ્ચ સમુન્નતૌ ।
અરા ઇવ જનાન્ કાલશ્ચક્રવત્ પરિવર્તતે ॥
વક્ષઃપીઠે વીક્ષ્ય કાન્તાજનસ્ય પીનોરોજશ્છદમનેશં વસન્તમ્ ।
પાટીરાત્મા તં પરિષ્કર્તુકામો મન્યે યાતઃ કલકતાં કુણ્ડલીશઃ ॥^૨

આમાં સમસ્યાપૂર્તિશ્લોકો પ્રારંભમાં જ આપવામાં આવ્યાં છે. અહીં મજ્જુષાનાં સંપાદક પંડિત ક્ષિતીશચંદ્રે જે ટિપ્પણી આપી છે તે આ મુજબ છે.

“આ પ્રાથમિક પદ્યોમાં જો કે શબ્દોનો બળજબરીથી માત્ર પ્રયોગ કર્યો છે. આમ છતાં પ્રસાદગુણ મોટેભાગે સર્વત્ર વિલસતો હોય એમ લાગે છે. આ જોઈને એમ લાગે છે કે આ પોતાનાં યશથી આપ્લાવિત કરી દેશે.”^૩

આમ પ્રાથમિક પદ્યોમાં પણ શ્રીમાન અપ્પાશાસ્ત્રીનું અલંકાર-ધ્વનિ વગેરે વિન્યાસ-ચાતુર્ય સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે.

આ પત્રિકા માસિક સ્વરૂપની પત્રિકા છે. આ પત્રિકાનાં પ્રકાશન પાછળનો ઉદ્દેશ્ય એ હતો કે સરળ સંસ્કૃત ભાષા દ્વારા વિના કલેશ ઉપદેશ, દાર્શનિક વગેરે વિષયોની જાણકારી વગેરે હતો. સરરમેશચંદ્રમિત્ર, ગુરુદાસ વન્ધોપાધ્યાયધર્માધિકારી એ બન્ને ચંદ્રિકાનાં પ્રચારમાં પ્રેરક હતા. હરિદાસમિત્ર પ્રકાશક હતા. સંસ્કૃતચંદ્રિકાનું મુદ્રણ કલકત્તામાં જ ૬૯ ગનજાઉંડરી રોડ, કાશીપુર હાર્ટિકલ પ્રેસ, ૭૫ કટન શહેરી, નારાયણ ચંત્ર,

કલકત્તામાં થતું હતું. ચંદ્રિકાનાં પ્રથમ વર્ષનાં પ્રથમ અંકમાં સંપાદક પં. જયચંદ્રશર્મા ભટ્ટાચાર્યનાં હૃદયમાં રહેલાં સંસ્કૃતચંદ્રિકાનાં વિકાસનો ચમત્કાર સાથે પ્રાદુર્ભાવ થશે, તેનાં કેટલાંક અંશ અહીં આપવામાં આવ્યા છે. જે આ પ્રમાણે છે.

“સંસ્કૃતચંદ્રિકા અપિ સુદૂરે દેશે વિચરન્તી કેનાપિ દૈવહતકેન સંરુદ્ધા પ્રતિનિવૃત્તા ચ મદીય-હૃદય-શ્યાંયા સુદીર્ઘદિનાનિ સુપ્તા બભૂવ । ગતે ચ કિમપિ કાલે શ્રી મદીશ્વરેચ્છયા મહાત્મના શ્રીયુતરમેશચંદ્રમિત્રેણ, શ્રીયુતગુરુદાસ વન્ધોપાધ્યાયેનૈવ ચ સા ‘સંસ્કૃતચન્દ્રિકા’ પુનર્જાગરિતા સમાજ્ઞપ્તા ચ પુનર્ભારતવર્ષસ્ય યશોગાનાય પ્રોત્સાહિતા ચ દિગન્તં પર્યપ્તુમ્ । તાવેવ પ્રાક્તનવર્તમાનૌ મહાધર્માધિકરણિકૌ ચ તૌ મન્યમાના, તયોરાદેશાંશ્ચ શિરસિ વહન્તી સંસ્કૃત ચન્દ્રિકા પુનઃ પ્રચલિતુમ્ આરેભે” ઇતિ ।^૪

સંસ્કૃત ભાષાની સમૃદ્ધિ અને વૈભવ પહેલાંથી જ પંડિત જયચંદ્રશર્માનાં હૃદયમાં સારી રીતે ઉલ્લાસિત હતો. પરંતુ દુર્ભાગ્યવશ અસ્ત પામેલ તે વૈભવને ફરીથી ઉજાગર કરવા માટે સંસ્કૃતચંદ્રિકા નામની માસિક પત્રિકાનાં પ્રચારનો વિચાર એમનાં મનમાં ઘણાં લાંબા સમયથી પડેલો હતો.

આ પત્રિકાનાં સંપાદક દ્વારા ચંદ્રિકાનાં બીજાખંડનાં ફાલ્ગુન અંકમાં નિબંધસ્પર્ધા ઘોષિત કરવામાં આવી. નિબંધ માટે “માતૃભકિત” એ વિષય હતો. પ્રથમ ક્રમે આવનાર માટે ‘શબ્દકલ્પદ્રુમ’ એ નામનો મહાનકોષગ્રંથ રાખવામાં આવ્યો હતો. જે વિક્રમસવંત ૧૭૮૦ માં શ્રી રાજાસરરાધાકાન્ત બહાદૂરે રચ્યો હતો. જેની કિંમત રૂપિયા પંચોતેર રાખવામાં આવી હતી. અખ્યાશાસ્ત્રીએ સ્વરચિત નિબંધ સ્પર્ધા માટે મોકલ્યો હતો. આ જ નિબંધ પ્રથમ નંબરે આવતા સ્પર્ધા જીતી ગયા હતા. અખ્યાશાસ્ત્રીને ‘શબ્દકલ્પદ્રુમ’ નામનો મહાનકોષગ્રંથ પ્રાપ્ત થયો. અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ આ નિબંધ સંસ્કૃતચંદ્રિકાનાં ત્રીજા વર્ષનાં વિક્રમ સવંત ૧૮૧૭ નાં વર્ષે જયેષ્ઠ, અષાઠ, શ્રાવણ એ ત્રણેય માસિક અંકોમાં પ્રકાશિત થયો હતો. આ માતૃભકિતનિબંધની આ પત્રિકાનાં સંપાદકે ભરપૂર પ્રશંસા કરી હતી.

આ પત્રિકાનો આકાર જોઈએ તો દરેક અંક ૨૪ પાનાનો હોય છે.

આના મુખપૃષ્ઠ પર આ શ્લોક હ્રમેશા શોભતો હોય છે .

દોષક્ષતં ચાત્ર હિ શોષણીયં દયારસં સાધુ સદાભિષિચ્ય ।

સતાં પદે તત્પ્રચતે ન ધૂર્ત કિં મક્ષિકા તત્ ત્યજતિ સ્તુતાઙ્ઘ્રો ॥

જ્યારે મંગલાચરણમાં ફરી આ શ્લોક દરેક અંક ઉપર શોભતો હોય છે . જે નીચે પ્રમાણે છે .

“શિવાદીનપિ કર્માણિ કારયન્તી જનાનિવ ।

માયાવલમ્બ્યતે સેયમમ્બા શ્રીશિવસુન્દરી ॥

સંપાદક શિવનાં પરમભક્ત હતા એ એનાથી સ્પષ્ટ થાય છે . શ્રી જયચંદ્રશર્માએ ચાર વર્ષ સુધી સંસ્કૃતચંદ્રિકાનું સંપાદન કાર્ય કર્યું હતું. આ સમય દરમિયાન અનેકવિધ પ્રબંધો પણ આમાં પ્રકાશિત થયા હતા.

આમ આ માસિકપત્રિકા અનેક પ્રકારનાં પ્રબંધોનાં પ્રકાશનનું પ્રકાશનસ્થાન બની હતી. પરિચય માટે પ્રથમ વર્ષથી લઈને ચોથા વર્ષ સુધીનાં પ્રકાશિત થયેલા લેખોનું દિગ્દર્શન કરવામાં આવતું. તેનાથી ખરેખર પાઠકોને સંસ્કૃતચંદ્રિકાનું રોચક સ્વરૂપ જાણવા મળતું હતું.

આ પત્રિકાનું વાર્ષિક લવાજમ વિદ્યાર્થીઓ માટે એક રૂપિયો હતું. અને અન્ય ગ્રાહકો માટે દોઢ રૂપિયો હતું. આ માસિક પત્રિકા હતી, અને પ્રારંભમાં સંસ્કૃત તથા બંગાળી ભાષામાં અલગ અલગ મુદ્રિત કરવામાં આવતી હતી.^૫

સંસ્કૃત ભાષા-ભાષીઓનાં હૃદયમાં સંસ્કૃતચંદ્રિકાએ આશાનો સંચાર કર્યો હતો. સંપાદનકર્મમાં અખ્યાશાસ્ત્રી હ્રમેશાં અનુભવી અને દક્ષ હતા. એનું સંપાદનકાર્ય ખૂબ જ યોગ્યતાની સાથે કરવામાં આવતું હતું. આ પત્રિકામાં શોધપ્રધાન, લલિત અને ગંભીર લેખો પ્રકાશિત કરવામાં આવતા હતા. એમાં સરસ કવિતાઓ પણ પ્રકાશિત થતી હતી. જેમાં માધુર્ય તથા અલૌકિક કવિકર્મ જોવા મળતું હતું.

આ પત્રિકાની પોતાની કેટલીક મુખ્ય વિશેષતા હતી. એના પ્રથમ ભાગમાં ગદ્ય, પદ્ય અને ગીત વગેરે કાવ્યગ્રંથોનું પ્રકાશન થતું હતું. બીજા ભાગમાં સમાલોચના અને ત્રીજા ભાગમાં ધાર્મિક નિબંધોનું આકલન કરવામાં

આવતુ હતુ. ચોથા ભાગમાં ચિત્રાત્મક કવિતાઓ તથા અન્ય સૂચનાઓ તેમજ પાંચમા ભાગમાં વાર્તાસંગ્રહ રહેતો હતો. છઠ્ઠા ભાગમાં પત્ર પ્રકાશિત થતા હતા. આ પ્રકારે પત્રિકા મોટેભાગે અનેક વિષયોથી જોડાયેલી હતી. અનુવાદ, વિનોદવાટિકા તથા દેશવૃત્તાંત પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવતા હતા.

સંસ્કૃતચંદ્રિકામાં પ્રકાશિત થતા લેખોનો વ્યાપક - વિષય - વિસ્તાર અને વિભિન્નતાથી જ એનાં ઉચ્ચસ્તરનું અનુમાન લગાવી શકાતુ હતુ. આ સંસ્કૃત ભાષાની પ્રમુખપત્રિકાઓમાં પ્રધાન છે. જેમાં વિવિધ વિષયો પર ગવેષણાત્મક તથા પાંચિડત્યપૂર્ણ સામગ્રી પ્રકાશિત થતી હતી. વાસ્તવમાં 'સંસ્કૃતચંદ્રિકા' ના પ્રકાશનથી સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનો સુવર્ણયુગ શરૂ થાય છે. શરૂઆતથી જ એમાં સાહિત્ય, સમાલોચના, ઇતિહાસ, સમાજશાસ્ત્ર વગેરેનાં સંબંધમાં અનુસંધાનપૂર્ણ તથા વિચારપૂર્ણ લેખો પ્રકાશિત થયા. સંસ્કૃતચંદ્રિકા પ્રમાણે જ -

સંસ્કૃતભાષામયી માસિકપત્રિકા ચન્દ્રિકા પ્રતિમાસં કોલ્હાપુરા - ત્પ્રકાશયતે । અસ્યાં ચ કવીનાં કાલનિર્ણયો મહાત્માનાં ચરિતાનિ દેશેતિવૃત્તવિષયકાધર્માદિવિષયકાશ્ચ પ્રબન્ધા નવ્યાનિ ખણ્ડકાવ્યાનિ રુપકાણિ સમાલોચના વિનોદકાવ્યાનિ પ્રબન્ધાઃ પ્રકાશ્યન્તે ।

સંસ્કૃતચન્દ્રિકાયાઃ સર્વાઙ્ગીણસૌષ્ઠવાપાદનાય સર્વાશતઃ પ્રયત્તમાનાનામસ્માકં યદિ ક્વાપિ કિમપિ સ્ખલિતમુપલક્ષ્યેત્ સુધીભિસ્તદા તદવશ્યં નિવેદનીયમિતિ સાદરં સાનુરાગં ચાભ્યર્થયામહે ।^૬

સંસ્કૃતચંદ્રિકા ચંદ્રિકાની સમાન હતી. જેનું પાન ચકોર વિદ્રતગણ કરી રહ્યો હતો. પત્રિકાનાં વિષયો પોતાની ગંભીરતા માટે અધિક પ્રસિદ્ધ હતા. એમાં અર્વાચીન વિષયસંબંધી સામગ્રીનું પ્રકાશન અધિક થયુ. પત્રિકાનું પ્રકાશન ખૂબ જ સજાગતાની સાથે કરવામાં આવતુ હતુ. અંબિકાદત્ત વ્યાસ, કૃષ્ણમાચારી, અન્નદાયરણતર્કચૂડામણિ, મહેશચંદ્ર, આચાર્ય મહાવીર પ્રસાદ દ્વિવેદી વગેરે ઉચ્ચકોટિનાં પ્રસિદ્ધ લેખકોની રચનાઓ આમાં પ્રકાશિત થઈ છે.

સંસ્કૃતચંદ્રિકાનાં દરેક અંકો જ નિયત વિષયસ્તમ્ભો હતા. જેમકે વિવિધવિચાર, ધર્મતત્ત્વ, નીતિતત્ત્વ, સ્ત્રીશિક્ષા, પુસ્તકપરિચય વગેરે એમ આનાથી સંસ્કૃતચંદ્રિકાનાં વિષયવૈવિધ્યનો પરિચય થતો. વિશ્વવિદ્યાલયનાં વિદ્યાર્થીઓ માટે પણ આ પત્રિકામાં પ્રશ્નો અને તેનાં ઉત્તરો પ્રકાશિત થતા હતા. આ બધી વિશેષતાઓને કારણે આ પત્રિકા ઘણી પ્રશંસાપાત્ર બની હતી.

સતત ચાર વર્ષ સુધી સંસ્કૃતચંદ્રિકાનું મુદ્રણ કલકત્તામાં થયું હતું. પરંતુ પછીથી અપ્પાશાસ્ત્રીએ પ્રકાશન, મુદ્રણ વગેરેની યોજના બનાવી હતી. પાંચમા વર્ષનાં પ્રથમ અંકનું પ્રકાશન કોલ્હાપુરથી થયું હતું. જે સમય હતો વિક્રમ સવંત ૧૮૯૧ અને વૈશાખમાસ. અને ઇ.સ. પ્રમાણે મે ૧૮૯૭ આ સમયથી આ પત્રિકાનું પ્રકાશન સ્થળ કલકત્તાને બદલે કોલ્હાપુર થઈ ગયું. સંપાદક તરીકે શ્રી જયચંદ્રશર્મા જ હતા. જ્યારે સહસંપાદક અને પ્રકાશક તરીકે શ્રીમાનઅપ્પાશાસ્ત્રી શોભતા હતા. આ પ્રમાણે પ્રધાનસંપાદક કલકત્તામાં, મુદ્રણ કલકત્તામાં અને પ્રકાશન કોલ્હાપુરથી આમ આ વ્યવસ્થા આ માસિક પત્રિકાની હતી.

શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રી દ્વારા પોતાનાં પ્રકાશિત થયેલાં પ્રથમ અંકમાં આ બીજો એક મંગલશ્લોક પણ મુદ્રિત થયેલ જોવા મળતો હતો. જે શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

પદ્મભૂપ્રમુખા यस્ય કિઙ્કરા અમૃતાન્ધસઃ ।

સ સુધાંશૂલ્લસચ્ચૂડ કોઽપિ દેવોઽવલમ્બ્યતે ॥

આજે પણ સંસ્કૃતચંદ્રિકા માસિકપત્રિકાઓની આદર્શ બની ગઈ છે. તેમ સુજ્ઞ લોકો સ્વીકારે છે. જો કે આ પત્રિકાનાં સંપાદન-પ્રકાશન-પ્રચાર વગેરેનો ભાર માત્ર શ્રીમાન અપ્પાશાસ્ત્રીનાં શિરે જ હતો. છતાં પણ પ્રધાન સંપાદક તરીકે શ્રીજયચંદ્રશર્માનો જ હુમેશા ઉલ્લેખ કરતા. જ્યારે સહસંપાદક તરીકે પોતાનાં નામનો ઉલ્લેખ કરતા. આ કમ ચંદ્રિકાનાં ચૌદમ્હંડની સમાપ્તિ સુધી ચાલ્યો. અરે કૃતજ્ઞતાની પરાકાષ્ટા કહેવાય ! આવું પરોપકારી જીવન હતું શ્રીમાનઅપ્પાશાસ્ત્રીનું.

આ માસિકપત્રિકામાં સર્વપ્રથમ અનેક પત્ર-પત્રિકાઓનું વિસ્તૃત વિવરણ અને સમીક્ષા જોવા મળતા હતા. આ ઉપરાંત કવિતાઓ, કથાઓ, નિબંધો, નાટક, ઉપન્યાસ, લેખો વગેરે પ્રકાશિત થતુ હતુ. આ પત્રિકાનું મહારાષ્ટ્રની સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસમાં અનેરુ યોગદાન રહ્યું છે. “અપ્પાશાસ્ત્રી રાશિવડેકર” નામનો પીએચ.ડી. પ્રબંધ ડૉ. હીરાલાલ શુક્લનો પ્રસિદ્ધ થયો છે. જે સાગર વિશ્વ વિદ્યાલય, મધ્યપ્રદેશમાંથી પ્રસિદ્ધ થયો છે.

૫. કવિ :-

ઈ.સ. ૧૮૯૫ માં પુનાથી આ પત્રિકાનાં પ્રકાશનનો પ્રારંભ થયો હતો. આ પત્રમાં અર્વાચીન વિષય પ્રકાશિત કરવામાં આવતા હતા. આ પત્રનું પ્રકાશન માસિકરૂપે થતુ હતુ. ઘણા વર્ષો સુધી આ પત્ર માસિક સ્વરૂપે પ્રગટ થતો હતો.^૭ આ સાધારણ કક્ષાની પત્રિકા હતી. આમ છતાં ઘણા લાંબા સમય સુધી સતત પ્રકાશન થયુ હતુ. મહારાષ્ટ્રપ્રદેશમાં શિક્ષણનાં ક્ષેત્રે પુનાનું યોગદાન ઘણું અગ્રેસર રહ્યું છે. પત્ર-પત્રિકાઓનાં સંપાદન, પ્રકાશન વગેરે બાબતોમાં પુના હમેશાં આગળ રહ્યું છે. મહારાષ્ટ્રની સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસમાં પુના શહેરનો ફાળો ઘણો અગત્યનો છે.

૬. સંસ્કૃતટીચર :-

આ માસિકપત્ર મુંબઈ-ગિરગાંવથી પ્રકાશિત કરવામાં આવતુ હતુ. આ માસિકપત્ર સંભવતઃ સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી મિશ્રિત હતુ. આ પત્ર ઈ.સ. ૧૮૯૫ માં ગિરગાંવમાંથી પ્રગટ થતુ હતુ. આ પત્રની વધારે વિગત પ્રાપ્ત નથી. આ પત્રની આટલી જ સૂચના (વિગત) જોવા મળે છે.^૮

૭. કાવ્યમાલા :-

આ પત્રિકા મુંબઈથી પ્રકાશિત કરવામાં આવતી હતી. ઈ.સ. ૧૮૯૭ માં આ પત્રિકાનાં પ્રકાશનનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો હતો. ગ્રંથરત્નમાલા અને કાવ્યમાલા આ બંને પત્રિકાઓ કાવ્ય વગેરે પ્રકાશિત કરવાવાળી માસિકપત્રિકાઓમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. આ કાવ્યમાલા પત્રિકા માસિકપત્રિકા છે. એમાં કુટકર રચનાઓ પ્રકાશિત થયેલી નથી. આ

માસિકપત્રિકામાં ઋગ્વેદને લગતુ સાહિત્ય પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે . મેકસમૂલરનાં મત મુજબ ઋગ્વેદને પ્રકાશિત કરવા માટે અલગ અલગ બે માસિક પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનનો આરંભ કરવામાં આવ્યો. જેમ કે -

"Of the Rig-veda, The most ancient of sanskrit books, Two editions are now coming out in monthly numbers, The one published at Bombay, by what may be called the Liberal party, The other at Prayaga (Allahabad) by Dayanand Saraswati, The representative of Indian orthodoxy. The former gives a paraphrase in Sanskrit, and a Marathi and an english Translation, The latter a full explanation in Sanskrit, Followed by a Vernacular commentary. These books are published by subscripon, and the list of subscribers among the natives of India is very considerable."^૬

ઉપર્યુક્ત બધી માસિકપત્રિકાઓમાં ચિરસ્થાયી સાહિત્ય જ પ્રકાશિત થયું છે . પ્રતિમાસ પાઠકોને ચિરસ્થાયી સાહિત્ય પ્રાપ્ત કરાવવાનું શ્રેય આ માસિક પત્રિકાઓને ફાળે જ જાય છે . આ માસિકપત્રિકાઓનાં નામ અને એનો ઉદ્દેશ્ય જ ચિરસ્થાયી સાહિત્યનાં પ્રકાશનમાં મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા અદા કરી રહી છે .

આમ આવી રીતે સંસ્કૃત અને સંસ્કૃતમિશ્રિત પત્ર-પત્રિકાઓનું પ્રકાશન ભારતનાં જુદા જુદા પ્રદેશોમાંથી ૧૯ મી સદીમાં થયું . એમાં પ્રકાશિત થયેલ સાહિત્યનું જ્યાં એક બાજુ અનેરુ મહત્ત્વ છે , તો બીજી બાજુ આ પત્ર-પત્રિકાઓમાં સ્વાતંત્ર્ય સંબંધિત સાહિત્ય પ્રકાશિત થયું છે . તો એ દ્રષ્ટિએ પણ આવી પત્રિકાઓનું મહત્ત્વ છે . ૧૯ મી સદીની સંસ્કૃતપત્રપત્રિકાઓએ પોતાની આ મહાન પરંપરા જાળવી રાખી છે . જે ગૌરવની વાત છે .

૮. કથાકલ્પદ્રુમ :-

સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં વિકાસમાં પ્રધાન ભૂમિકા ભજવનાર, સંસ્કૃત

પત્રકારિતાનાં ભીષ્મપિતામહ તેમજ શ્રેષ્ઠ પત્રકાર શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રીનાં સંપાદનપણા નીચે ઈ.સ. ૧૮૯૯ માં કોલ્હાપુરથી સંભવત આ પત્રનો પ્રારંભ થયો હતો. આ માસિકરૂપે પ્રકાશિત થતુ હતુ.

આ પત્રની સૂચના ‘‘સંસ્કૃતચંદ્રિકા’’ નાં કેટલાંય અંકોમાં જોવા મળે છે. તે મુજબ -

We have intended to publish a monthly Sanskrit journal, Named 'Kathakalpdram' if 300 subscribers are available. It will contain Free translation of 'Arabian nights in Sanskrit with necessary changes suitable to Hindus. Sanskrit contains no such composition to day and therefore our efforts is to remedy the defect. It will contain 8 pages and the size of it will be the same as that of Sanskrit chandrika is itself the proof of it. ^{૧૦}

૯. સમસ્યાપૂર્તિ :-

અપ્પાશાસ્ત્રીરાશિવડે કરનાં પ્રધાન સંપાદકપણા નીચે એક માત્ર સમસ્યાપૂર્તિ પ્રકાશિત કરવાવાળી સમસ્યાપૂર્તિ પત્રિકાનું પ્રકાશન ઈ.સ. ૧૯૦૦ માં કોલ્હાપુરથી થયું હતુ. આ પત્રિકાનું પ્રકાશન સ્થળ સંસ્કૃતચંદ્રિકા કાર્યાલય કોલ્હાપુર હતુ. સંસ્કૃત ચંદ્રિકામાં આ પત્રિકાનાં પ્રકાશનનું કારણ અને એની સૂચના જોવા મળે છે. જે આ પ્રમાણે છે -

सम्प्रति समङ्कुरितमिच्छन्त्योपि बहूनां कवीनां प्रतिभाः सलिलसेकविनाकृता वीरुध इव प्रतिदिनमधिकाधिकं परिम्लायन्ति । एवं विधेऽपि समये परिस्फुरत्प्रतिभाः केचन कविप्रवराः प्रणायन्तोऽपि सन्ति कान्यानि द्रविणाभावव्याकुलीकृता न पारयन्ति मुद्रयितुं प्रबन्धमात्मीयम् । अतः पल्लवयितुं कवीनां प्रतिभालता अभिलष्यामो वयमागामिनो डप्सरात्प्रभृति सहैव चन्द्रिकया प्रतिमासं षोडशपृष्ठात्मकं समस्या पूर्तिखण्डं पृथगेव प्रकाशयितुम् । ^{११}

આ પત્રિકા દર મહિને પ્રકાશિત થતી હતી અને તેનો અંક ૧૬ પાનાનો

હતો. સંસ્કૃતચંદ્રિકા અને સમસ્યાપૂર્તિ આ બંને પત્રિકાનું પ્રકાશન એક જ સ્થળે થતુ હતુ. ૧૯મી શતાબ્દમાં પ્રકાશિત થતી આ પત્ર પત્રિકાઓમાં સમય-સમય પર ઉચ્ચકોટિની સામગ્રી પ્રકાશિત થતી હતી. એમાં કેટલીય પત્ર-પત્રિકાઓમાં સંસ્કૃતભાષાને સામાન્ય જન સુધી પ્રસારિત કરવા માટે તેને અનુરૂપ સામગ્રી પ્રકાશિત થઈ હતી. ૧૯ મી શતાબ્દની ઉત્તમ પત્ર-પત્રિકાઓમાં વિદ્યોદય, ઉષા, સંસ્કૃતચંદ્રિકા, સહદયા, સંસ્કૃત-ચિંતામણિ તથા મઞ્જુભાષિણી મુખ્ય છે.

૧૯ મી સદીની સંપૂર્ણ પત્ર-પત્રિકાઓમાં યુગોપયોગી સંદેશ અને પ્રોત્સાહન વિદ્યમાન છે. રાષ્ટ્રીય ઘટનાઓ, રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિઓનાં ઘાત પ્રતિઘાત તેમજ પ્રતિકૂળ ઘટનાઓ કે વિપરીત સંજોગો રહેવા છતાં પણ અનેક દિશાઓમાં તથા અનેક દ્રષ્ટિએ તેનું અક્ષુણ્ણ મહત્ત્વ રહ્યું છે. સમય સમય પર બનતી ઘટનાઓ, સંજોગો, રાષ્ટ્રમાં નિર્માણ પામતી પરિસ્થિતિ, અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ ઘટનાઓ આ બધાનો ચિતાર પત્ર-પત્રિકાઓનાં માધ્યમથી આમજન સુધી પહોચાડવાનું કામ આ પત્ર-પત્રિકાઓ કરતી હોય છે. આ રીતે પોતાનું દાયિત્વ નિભાવતી હોય છે.

સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓ સિવાય અનેક એવી પત્ર-પત્રિકાઓનું પ્રકાશન ૧૯ મી સદીમાં થયુ હતુ, કે જેમાં અન્ય ભાષાઓનું પણ પ્રકાશન થતુ હતુ. જો કે આવી પત્ર-પત્રિકાઓમાં સંસ્કૃતના સુભાષિતો, ઉપદેશાત્મક શ્લોકો વગેરેનું પ્રાચુર્ય રહેતુ હતુ. સંપૂર્ણ ભારતીય ભાષાઓ સંસ્કૃતથી પ્રભાવિત છે. આથી એ પત્ર-પત્રિકાઓમાં સંસ્કૃતભાષા માટે ચોક્કસ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું હતુ.

૧૦. સૂનૃતવાદિની :-

ઈ.સ. ૧૯૦૬ માં શ્રીમાન અપ્પાશાસ્ત્રીએ 'સૂનૃતવાદિની' એ નામની સાપ્તાહિક સંસ્કૃત પત્રિકાનો મહારાષ્ટ્રનાં કોલહાપુરથી પ્રારંભ કર્યો હતો. વિક્રમ સવંત ૧૮૨૮ નાં માગસર સુદ ચૌદશને ગુરુવાર તા. ૨૯-૧૧-૧૯૦૬ નાં રોજ આ સાપ્તાહિક પત્રિકાનો પ્રથમ અંક પ્રકાશિત થયો હતો. 'સૂનૃતવાદિની' નાં અંકમાં પાનાની સંખ્યા ૧૬ હતી.

દર ગુરુવારે આ પત્રિકાનો અંક પ્રકાશિત થતો હતો. આ વિષયમાં ચંદ્રિકાનાં તેરમાં અંકનાં સાતમાં અંકમાં અપ્પાશાસ્ત્રી એ કહ્યું હતું કે - “વિદિતમેવૈતત ચન્દ્રિકાયાઃ પ્રણયિનાં યદાસીત્ અસ્માકં મનોરથઃ પ્રકાશયેમ સાપ્તાહિકીં સંસ્કૃતપત્રિકા સૂનૃતવાદિનીં નામેતિ । પઠિત એવ અસ્માભિઃ પ્રહિતોઽસ્યા, આદર્શોઽમીભિઃ । સા પુનઃ પત્રિકા માર્ગશીર્ષ શુક્લ-ચતુર્દશીતઃ પ્રભૃતિ પ્રકાશયિતુમ્ આરબ્ધાઽસ્માભિઃ । પ્રતિગુરુવાસરં ચૈષા પ્રકાશયતે । યદ્યપિ અસ્યા આદર્શસંખ્યયા સમં પ્રેરિતેષુ પત્રેષુ નિવેદિતમ્ એવ અસ્માભિઃ યત્ સંખ્યામ્ ઇમામ્- અવલોક્ય યે ન પ્રત્યાચક્ષીરસ્તે કિલ ગ્રાહકા એવ સૂનૃતવાદિન્યા ઇત્યપ્રતિષિદ્ધં પરમતમ્ અનુમતં ભવતિ ઇતિ ન્યાયેનાવગચ્છન્તઃ પ્રતિસપ્તાહમ્ ઇષાં સકાશે સૂનૃતવાદિનીં પ્રેષયિષ્યામ્ ઇતિ । તથાપિ નેદાનીં તથા વિધાતુમ્ ઇચ્છામઃ । ભૂયાંસો હિ પ્રથમતસ્તૂર્ણીં સ્થિતાઃ પરસ્તાત્ પ્રત્યાચક્ષત્ ઇતિ । અતો યૈઃ કિલ ચન્દ્રિકાયાઃ પ્રણયિભિઃ અભિલષ્યતે સૂનૃતવાદિની નિવેદયન્ત્વેતે સ્વયમેવ પ્રેર્ય પત્રિકામ્ ઇતિ વિજ્ઞાપ્યતે” ઇતિ ।^{૧૨}

વારંવારની ગ્રાહકોની પાસેથી આવતી ફરિયાદનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરીને શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રીએ સૂનૃતવાદિની પત્રિકાનાં પ્રેષણમાં દક્ષતા-કુશળતા પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી. સંસ્કૃતચંદ્રિકાનાં અંકનાં ૨૪ પાના હતા. તેની સરખામણીમાં આ પત્રિકાનાં અંકનાં ૧૬ પાનાં હતા અને તે પણ ચારગણા વિશાળ હતા.

આમ સૂનૃતવાદિનીનો આદર્શ ઉભો કરીને શ્રીમાન અપ્પાશાસ્ત્રીએ સંસ્કૃતપત્રકલાનો આદર્શ પ્રસ્થાપિત કર્યો હતો. ખરેખર જેમ સંસ્કૃતચંદ્રિકાનો પાંચમો અંક વાંચીને પાઠકો મંત્રમુગ્ધ બની ગયા હતા તેવી રીતે સૂનૃતવાદિનીનો આ આદર્શ જોઈને પણ રસિક પ્રવરો અત્યંત આનંદિત થયા હતા. સૂનૃતવાદિની વિષયમાં ગ્રાહકોની ઉત્કંઠા અને પરાકાષ્ઠા ‘વિજ્ઞાન-ચિન્તામણિ’માં લખેલાં લેખમાં સ્પષ્ટ થાય છે. તા. ૨૪-૯-૧૯૦૬ નાં દિવસે વિજ્ઞાનચિન્તામણિમાં અણ્ણજ્ઞાર્યમહાશાન્ત મહોદયે પોતાની મનોવ્યથા પ્રગટ કરી હતી. જે આ પ્રમાણે છે.

“तत्रभवद्भिः प्रियमहाभागैः विद्वत्-कुल-चूडामणिभिः सर्वतन्त्र कूलंकषां - वैदुषीमहिमभिः संस्कृतचन्द्रिकायाः सहकारिसंपादकैः अप्पाशर्मविद्यावाचस्पतिमहाशयैः प्रचिकटयिषिता काऽपि ‘सूनृतवादिनी’ समाख्या पत्रिका । अत्रेदं किमपि विषादस्थानम् । इदम्मासिक्याः संस्कृतचन्द्रिकाया अन्तिमे पृष्ठे पुनः संपद्येत् चतुःशती ग्राहकाणां तदैव ‘सूनृतवादिनी’ बहिरवतार्येतेति दृश्यते । द्विशत्येवात्र ग्राहकाणां अतिमात्रदुर्लभेति नैवात्र मात्रयापि विवदितव्यम् । एतादृशे च संदर्भे-व्यतिकरे कथं लभ्येत चतुःशती ग्राहक-महाभागानाम् । यद्यसौ निर्दिष्टा ग्राहकसंख्या न संपद्येत तदा नैवावतार्या सूनृतवादिनीत्येवं खल्वभिप्रायः संपादकमहोदाराणाम् । इदमेव शोकास्पदम् अस्माकम्” इति । तवैवाङ्के अनुपदम् एव चिन्तामणि-संपादकैः पं नीलकण्ठशास्त्रिभिः प्रत्युक्तम् एतत्

“अत्र यदुक्तं द्विशत्येव ग्राहकाणां अतिमात्रदुर्लभेति नैवात्र मात्रयाऽपि विवदितव्यमिति तत्र वयं प्रत्यवतिष्ठामहे । संस्कृतचन्द्रिका सहकारिसंपादकस्य अस्मत् सुहृदोऽप्पाशास्त्री विद्यावाचस्पति महाशयस्य वचोवैखरी स्वयमेव क्षमते समावर्जयितुं सहृदयान् सकलान् । अपि च गैर्वाणी - प्रणयिनस्तत्सौहार्दवशवदा नियतम् अहमिकया प्रेषयेरन् सरसान् उपन्यासान् । किं च । आदर्शभूतेयं प्रथम-संचिकैव शक्नोतितराम् इमं दूढयितुमभिप्रायम् । अन्यत् च । सांप्रतम् अङ्कुरितः खलु सनातन-धर्म प्रणयिनां कश्यन् व्यवसायविशेषः । अपरं च । वङ्गेषु प्ररूढः स्वदेशाभिमानः शाखोपशाखा - परंपराभिः भारते सर्वत्रापि प्रसरति । इतरत्र अपि । राजकीया अपि इदानीं गैवाण्याम् अपि प्रकाशयन्ति प्रणयम् । अतो लिप्सिता संपादकैः चतुःशती ग्राहकाणां ततोऽप्यधिकाऽपि संख्या सपदि संपद्येतेति तत्र च अवश्यं परमकारुणिको भगवान् भवानीवल्लभो वितरेद् एव करुणाम् इति च अस्माकीनः सुदृढो विस्रम्भः ।” इति^{१३}

आम पंडित नीलकंठशास्त्री द्वारा सूनृतवादिनी पत्रिकानो आदर्श चिन्तामणिमां सुंदर रीते रजू कयो छे . शुं सौभाग्य छे श्री अप्पाशास्त्रीनी लेभिनीनुं . सूनृतवादिनीनां आदर्शनुं हृदयस्पर्शीत्व.

આમ અપ્પાશાસ્ત્રીની યશપ્રતિષ્ઠાનો મહિમા ગરિષ્ઠ છે એમાં કોઈ સંશય નથી.

આ પત્રિકાનાં મુદ્રણની વ્યવસ્થા કલકત્તામાં જ રાખવામાં આવી હતી. આ વ્યવસ્થાને ઉપકારક માનીને શ્રીમનમાધવરાય અમાત્યનાં કોલ્હાપુરસ્થિત મહેલમાંથી અપ્પાશાસ્ત્રી કલકત્તામાં આવી ગયા હતા. ચંદ્રિકા અને સૂનૃતવાદિનીનું કાર્યાલય સ્થાન કલકત્તા જ હતું.

આનાં પહેલા અને છેલ્લાં પાનામાં આ બંને પત્રિકાઓની નિયમાવલી, ગ્રંથો વગેરેની જાહેરાતો, પત્રિકાને સંલગ્ન મહાત્માઓનાં અભિપ્રાયો વગેરે મુદ્રિત કરવામાં આવતા હતા. બીજા પાના ઉપર પ્રધાનલેખ અને સંપાદકીય ટિપ્પણી તેમજ ત્રીજા પાના પર અનેકવિધ વાર્તાઓ આપવામાં આવતી હતી. આની ભાષાશૈલી અત્યંત સરળ, સરસ, સૌષ્ઠવ સંપન્ન અને સુમનોહર હતી. શ્રીમદઅપ્પાશાસ્ત્રીનાં સકલ શાસ્ત્ર - મર્મ વિજ્ઞાનથી સામયિક વિવિધ પ્રબંધ, લેખન-ચાતુર્ય, વૃતાંત-સંગ્રહ નિપુણતા વગેરેને લઈને આ પત્રિકામાં પ્રગટ થયેલાં અનેકવિધ નિબંધ બહુ ટુકા સમયમાં જ પ્રતિષ્ઠા પામી ગયા હતા. ધાર્મિક-મહત્તર નેતૃત્વની સાથે લોકવૃતાંત-પરિશીલન-વિચક્ષણતા પણ શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રીનાં પ્રસિદ્ધ હતા. આનાથી મહાધાર્મિક, સંસ્કૃત-સંજીવક, અનેકવિધ-પ્રબંધપ્રણેતા, કવિપ્રવર, ભારતીય-સંસ્કૃતિ-પરિષ્કર્તા, ટીકાકાર, કુશળ પત્રપંડિત એમ અપ્પાશાસ્ત્રી પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા હતા.

શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રીની લેખની 'શ્રી શિવઃ શરણમ્' એમ લખીને જ તેનો પ્રારંભ થતો હતો. શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રીની શિવ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા અપાર હતી. સૂનૃતવાદિનીનાં પ્રથમ અંકનાં મંગલાચરણમાં આ શ્લોક જોવા મળે છે. જે નીચે પ્રમાણે છે.

યદ્ભાષા ભાસતે વિશ્વં યેનૈવ પરિપાલ્યતે ।

અન્તમપ્યેતિ તદ્ યસ્મિંસ્તમેકં શિવમીદ્મહે ॥ ઇતિ ।

આનાથી શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રીની શિવ પ્રત્યેની નિષ્ઠા જોવા મળે છે. સૂનૃતવાદિનીનાં પ્રત્યેક અંકનાં મુખપૃષ્ઠમાં આ મંગળપદ્ય જોવા મળતું હતું.

શિવપદ-સરસી-રુહૈક-ભૃઙ્ગી પ્રિયતમ્-ભારત-ધર્મ-જીવિતેયમ્ ।

મદયતુ સુધિયાં મનાંસિ કામં ચિરમિહ સૂનૃતવાદિની સુવૃત્તૈઃ ॥

વૃત્તાંતપ્રધાન હોવા છતાં પણ સૂનૃતવાદિની સનાતન ધર્મનો જ પ્રચાર થવો જોઈએ એવો ભાવ દર્શાવે છે.

સૂનૃતવાદિનીનું ઘોષવાક્ય ધર્મપ્રભાવઘોતક હતુ. જે આ પ્રમાણે છે. “ધર્મે સર્વે પ્રતિષ્ઠિતમ્” તે આ બીજા પૃષ્ઠ પર પ્રધાનલેખમાં આરંભે શોભતુ હતુ.

મોટે ભાગે દરેક અંકોમાં અખ્યાશાસ્ત્રી દ્વારા આ બંને પત્રિકા સંસ્કૃતચંદ્રિકા અને સૂનૃતવાદિનીની નિયમાવલી પ્રકાશિત કરવામાં આવતી હતી. આ બંનેના નિયમો સમાન જ હતા. આ પત્રિકાની નિયમાવલી તરફ દ્રષ્ટિ કરીએ તો (૧) તેનું વાર્ષિક મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા રાખવામાં આવતુ હતુ. (૨) આ લવાજમ આગળથી મોકલવાનું રહેતુ હતુ. (૩) માત્ર એક અંકની કિંમત એક આનો હતી. (૪) જો કોઈપણ એકી સાથે દશની સંખ્યામાં અંક ખરીદે તો એક અંક વિના મૂલ્યે આપવામાં આવતો હતો. (૫) જે સપ્તાહથી અંક શરૂ કરવામાં આવતો ત્યારથી તેનાં વર્ષનો પ્રારંભ ગણવામાં આવતો હતો. (૬) મતભેદ અને નિંદા વિનાનાં વૈદિકમાર્ગનાં અનુરોધથી રચિત પ્રબંધો અવશ્ય પ્રકાશિત થતા હતા. (૭) ભાષા સૌષ્ઠવ-વિશિષ્ટ જ પ્રબંધો ખાસ કરીને મુદ્રિત થતા હતા. (૮) વિદેશી વસ્તુ વિષયક જાહેરાતો અથવા તો સનાતન ધર્મદ્રોહ થાય તેવું કાંઈ પણ પ્રકાશિત થતુ નહીં.

આ પત્રિકામાં સમાચારો ઉપરાંત ધાર્મિક, સામાજિક અને અન્ય સામયિક નિબંધોનું પણ પ્રકાશન થતુ હતુ. સનાતનધર્મથી વિરુદ્ધ પ્રબંધોનું પ્રકાશન થતુ નહીં. ચાર પાનાની આ પત્રિકામાં સરળ ભાષામાં શિક્ષાત્મક નિબંધ પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવતા હતા.

અખ્યાશાસ્ત્રીની ભાષા સરળ અને પ્રવાહી તથા પ્રભાવોત્પાદક છે. પત્રિકામાં કેટલાંક સરળ પ્રબંધ પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યાં હતા. વૈદિકમાર્ગની પ્રતિષ્ઠા કરવાવાળા નિબંધોનું પ્રકાશન આમાં થયેલ છે.

સામયિક પ્રબંધ ફક્ત ગદ્યમાં જ સ્વીકારવામાં આવતા હતા. મુદ્રણ કલાત્મક અને ત્રુટિરહિત હતું.

સૂનૃતવાદિની યુગને અનુરૂપ ઉચ્ચકોટિની પત્રિકા હતી. તેની આવક - જાવકનું મુખ્ય ઉત્તરદાયિત્વ શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રી ઉપર હતું. શાસ્ત્રીજી એને પ્રકાશિત કરવા માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહેતા. આ દિશામાં એમણે અનેકવાર વાઈકેટ, કરવીર, રાશિવડે, ગગનબડાવા વગેરે સ્થળોમાં રહેવું પડતું હતું. અંતમાં રાજનૈતિક ખટપટ અને ધનનાં અભાવે પત્રિકાનું પ્રકાશન સ્થગિત થઈ ગયું. આ પત્રિકા અત્યંત પ્રસિદ્ધ અને ઉચ્ચ આદર્શોની સ્થાપના કરવામાં સફળ થઈ. ડૉ. રાઘવનનાં મત મુજબ -

"The honour of pioneering effort in this line goes to the Sanskrit-chandrika the sunritavadini of Kolhapur with which Appasastrī Rasivadeker was actively associated."^{૧૪}

શ્રીમાન અપ્પાશાસ્ત્રી સંસ્કૃતના મહાનપંડિત હતા. સંસ્કૃત પ્રત્યે એનો અનુરાગ પદે પદે જોવા મળે છે. એમણે પોતાનું સમસ્ત જીવન દેવવાણીનાં પ્રસાર અને પ્રચાર માટે સમર્પિત કર્યું. એમનું પારિવારિક જીવન સુખી ન હોવા છતાં પણ તેઓ કર્મઠ મનીષી હતા. એમનાં વિચાર ઉચ્ચકોટિનાં હતા.

આ પત્રિકાનો પ્રચાર અને પ્રસાર માત્ર ભારતમાં જ થયો હતો એવું નથી, પરંતુ વિદેશમાં પણ તેની માંગ હતી. સૂનૃતવાદિનીનો ઉદ્દેશ્ય ધર્મસેવા, રાષ્ટ્રભક્તિ, સંસ્કૃત-વિદ્યારક્ષણ વગેરેનો હતો. આ પત્રિકાનાં પ્રચારનો ઉદ્દેશ્ય એ માત્ર ધનોપાર્જન ન હતું. દેશદ્રોહ અથવા ધર્મદ્રોહ પ્રબંધો વગેરેનું પ્રકાશન સર્વથા નિષિદ્ધ હતું. પ્રકાશનને યોગ્ય પ્રબંધોના વિષયોમાં પણ ભાષા સૌષ્ઠવ, લિપિ-સૌષ્ઠવની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી હતી.

સૂનૃતવાદિની પત્રિકા ખરેખર વૃત્તાંતપ્રધાન પત્રિકા હતી. આથી જ તેમાં જુદી જુદી વાર્તાઓ, સંપાદકનાં અભિપ્રાયો, સ્વધર્મ, સ્વરાષ્ટ્રવિષયક દ્રઢ અભિમાનથી યુક્ત પ્રધાનલેખો વારંવાર પ્રગટ થતા હતા. આનાથી સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનમાં પણ શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રીને કાંઈક નેતૃત્વ પ્રાપ્ત

થયું હતું.

આમ સંસ્કૃતચંદ્રિકા અને સૂનૃતવાદિની આ બંને પત્રિકાઓનું મહારાષ્ટ્રમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં બહુ મોટું નામ હતું. મહારાષ્ટ્રની સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં પાયામાં આ બંને પત્રિકાઓની પ્રધાન ભૂમિકા હતી.

૧૧. બહુશ્રુતમ્ :-

ઈ.સ. ૧૯૧૪ માં વર્ધાથી બહુશ્રુતમ્ નામે પત્રિકાનાં પ્રકાશનનો પ્રારંભ થયો. એનાં સંપાદક પંડિત બાલચંદ્રશાસ્ત્રી વિદ્યાવાચસ્પતિ હતા. આ પત્ર દરેક ઋતુનાં આરંભે પ્રગટ કરવામાં આવતો હતો. આ પત્ર સતત પ્રગત્તિનાં પંથે આગળ ચાલ્યો, અને બીજા વર્ષથી દર મહિનાની પુનમે પ્રકાશિત થવા લાગ્યો. લગભગ બે વર્ષ સુધી આ પત્ર પ્રકાશિત થયો. આ પત્રનું વાર્ષિક લવાજમ માત્ર દોઢ રૂપિયો હતું. આ પત્ર માસિકમાં પરિવર્તિત થતાં તેનું મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા થઈ ગયું હતું. આ પત્ર રઘુવીર છાપખાના, વર્ધાથી પ્રકાશિત કરવામાં આવતું હતું. તેનું પ્રાપ્તિસ્થાન રામગઢશીકર હતું.

આ પત્રની ભાષા સરળ અને પ્રભાવ ઉપજાવે તેવી હતી. એમાં રાજનીતિ સંબંધી નિબંધ પ્રકાશિત કરવામાં ન આવતા હતા. એમાં વેદ, ધર્મ, સંસ્કૃતિ વગેરેનાં વિષયમાં નિબંધ તથા સ્કૂટ ગીત જોવા મળતા હતા. પત્રમાં કવિઓનાં જીવન પણ પ્રકાશિત થયેલ છે. આ પત્રમાં એક માત્ર વાચસ્પતિનાં નિબંધ, કવિતા, સમાલોચના વગેરે પ્રકાશિત થતા હતા. અન્ય લેખકોની રચનાઓ પત્રમાં પ્રકાશિત કરવામાં ન આવતી હતી. પત્રનાં અંતિમ પૃષ્ઠમાં સમાચાર પ્રકાશિત કરવામાં આવતા હતા. પત્રનાં પ્રમુખ પૃષ્ઠ ઉપર નીચે આપેલ શ્લોક હમેશાં પ્રકાશિત કરવામાં આવતો હતો. જે આ પ્રમાણે છે.

શ્રુતિશ્રુતં પુરસ્કૃત્ય બહુશ્રુતમથાશ્રયન્ ।

સંસ્કૃતં માનયન્નેષ સંચકાસ્તિ બહુશ્રુતઃ ।

સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રચાર જનસાધારણ સુધી લઈ જવાનાં ઉદ્દેશ્યને લઈને અનેક પત્ર-પત્રિકાઓનું પ્રકાશન થયું છે. આ માસિકપત્રિકાનો ઉદ્દેશ્ય પણ આવાં જ પ્રકારનો છે. સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રચાર, પ્રસાર અને સંસ્કૃત

આમજનની ભાષા બને એવો છે . બહુશ્રુત પત્રનો ઉદ્દેશ્ય - વૈદિકધર્મપ્રવૃત્તિ - પુર:સરં સંસ્કૃત સાહિત્યવર્ધનેચ્છાસ્ય પત્રસ્યોદ્દેશ્યમસ્તિ ।

૧૨. Annals of B.O.R.I. (પુના) :-

પુનામાં ભાંડારકર પ્રાચ્ય સંશોધન સંસ્થા નામે એક સંશોધન વિષયક સંસ્થા આવેલી છે . આ સંસ્થા માત્ર મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશ પુરતી જ સીમિત નથી, પરંતુ રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત સંસ્થા છે . સંશોધનનાં ક્ષેત્રમાં આ સંસ્થાનું કાર્ય અને યોગદાન અપ્રતિમ છે . આ સંસ્થા પાસે વિશાળ લાઇબ્રેરી છે .

આ સંસ્થા પોતાનું એક મુખપત્ર પ્રગટ કરે છે તેને અંગ્રેજીમાં Annals of Bhandarkar Oriental Research Institute કહેવામાં આવે છે . આ છમાસિક પત્રનું પ્રકાશન ઈ.સ. ૧૯૧૮ થી પુનામાંથી કરવામાં આવે છે . આજે પણ આ પત્ર સતતપણે પ્રકાશિત થાય છે . આ પત્રનાં પ્રથમ સંપાદક ડૉ. બેલવેલકર હતા. ડૉ. દાંડેકર, ડૉ. બેલંકર જેવા વિશ્રુત વિદ્વાનો પોતાનો સહયોગ આપતા હતા. પ્રારંભનાં તબક્કે આ મુખપત્ર છમાસિક સ્વરૂપે પ્રગટ થતુ હતુ. પરંતુ અત્યારે વાર્ષિકરૂપે પ્રગટ થાય છે .

આ નિયતકાલિક સંસ્કૃત અને સંસ્કૃત સંલગ્ન વિષયો પર લેખન કરે છે . અને પ્રકાશિત કરે છે . આ પત્રમાં પ્રકાશિત થતાં લેખોની ભાષા મોટેભાગે અંગ્રેજી રહે છે . પરંતુ ક્યારેક ક્યારેક સંસ્કૃતમાં પણ લેખો પ્રકાશિત થાય છે . આ મુખપત્રનાં અંકનાં લગભગ ચારસો જેટલા પાના હોય છે . એમાં કેટલાંક અપ્રકાશિત ગ્રંથોનું પ્રકાશન થયું છે . ધર્મસૂત્ર (શંખપ્રણીત ૫-૨), મધુસૂદન વિરચિત કૃષ્ણ કૂતુહલ નાટક (૧-૩) તથા ક્યારેક ક્યારેક અન્ય નિબંધ પણ પ્રકાશિત થયા છે . આ સંશોધન સંસ્થાની એક વ્યવસ્થાપક સમિતિ હોય છે . તેમજ (૧) સચિવ અને (૨) સંગ્રહાધ્યક્ષ બંને હોદ્દાઓ હોય છે . આ બંને ઉપર બિરાજમાન વ્યક્તિ સંપાદક હોય છે . તેમજ સહસંપાદક તરીકે સંસ્થાનાં અન્ય વિદ્વાનો પોતાનું યોગદાન આપતા હોય છે .

વર્તમાન સમયમાં સંપાદક તરીકે ડૉ. ગણેશ ઉમાકાન્ત થિટે પોતાનું

યોગદાન આપી રહ્યાં છે. આ મુખપત્રમાં દેશ-વિદેશનાં લેખકોનાં લેખો પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. માત્ર ભારતભરનાં જ લેખકો નહિ, પરંતુ વિદેશી લેખકો પણ લેખો મોકલે છે. જેને પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. આ મુખપત્રની કિંમત હમેશા બદલાતી રહે છે. સમય-સંજોગો પ્રમાણે દર વર્ષે કિંમત બદલાતી રહે છે. વ્યવસ્થાપક સમિતિ અંતર્ગત આ વાત નક્કી થાય છે. આ મુખપત્રનાં અંકો વિદેશમાં પણ મોકલવામાં આવે છે. આ પત્રનું સ્તર ઘણું જ ઉંચું છે. કારણ કે આમાં દેશ-વિદેશનાં ગણનાપાત્ર વિદ્વાનોનાં લેખો પ્રગટ થાય છે. આ સંશોધન સંસ્થા આજે પણ સંશોધનનાં ક્ષેત્રમાં અગ્રિમ હરોળમાં ઉભી છે. મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં જે કંઈ પણ કાર્ય થયું છે, જે પત્રકારિતાનો વિકાસ થયો છે એમાં આ સંસ્થાનું યોગદાન અનેરું છે, એમ કહેવામાં કોઈ અતિશયોક્તિ નથી.

૧૩. ભારતસુધા :-

ઈ.સ. ૧૯૩૨ માં મહારાષ્ટ્રનાં પુના શહેરમાંથી 'ભારતસુધા' નામની પત્રિકાનાં પ્રકાશનનો પ્રારંભ થયો હતો. આ પત્રિકા ભારતસુધા પાઠશાળાનાં અધિકારીઓ દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવી હતી. ભારતસુધા સંસ્કૃત પાઠશાળા, કસબા ૧૪૧૧ પુના પત્રિકાનું પ્રાપ્તિસ્થાન હતું. એની વાર્ષિક કિંમત અઢી રૂપિયા હતી. મહામહોપાધ્યાય વાસુદેવશાસ્ત્રી અભ્યંકર, વેદાન્તવાગીશ શ્રીધરશાસ્ત્રી પાઠક, ડૉ.વાસુદેવગોપાલપરાંજ પે, પ્રો. શંકરવામન દાંડેકર, શ્રી શૈલાદ્રિ ગોવિંદ કાનડે અને પુરૂષોત્તમ ગણેશશાસ્ત્રી વગેરે વિદ્વાનો સંપાદકમંડળમાં હતા. પ્રથમ અંક આદર્શ રૂપમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો હતો. આ પત્રિકા આર્ય સંસ્કૃત મુદ્રણાલયથી મુદ્રિત થઈને સદાશિવપેઠ, પુનાથી પ્રકાશિત કરવામાં આવતી હતી. આ પ્રકારે દ્વૈમાસિક સ્વરૂપે બે જ પત્ર-પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થઈ. જેમાં બહુશ્રુત ધાર્મિક પત્રિકા હતી અને ભારતસુધા સામાન્યકોટિની પત્રિકા હતી.

૧૪. મધુરવાણી :-

બેલગાંવ મહારાષ્ટ્રમાંથી ઈ.સ. ૧૯૩૫ માં 'મધુરવાણી' પત્રિકાનું

પ્રકાશન થયું હતું. આ પત્રિકા લગભગ તેર વર્ષ સુધી બેલગાંવથી અને ત્યારપછી બાગલકોટથી પ્રકાશિત થવા લાગી હતી. ઇ.સ. ૧૯૫૫ થી પત્રિકાનું પ્રકાશન ગદગ (ધારવાડ) થી થવા લાગ્યું. તેનું વાર્ષિક મૂલ્ય પાંચ રૂપિયા હતું.

પ્રારંભમાં આ પત્રિકા ગલગલી રામચાર્યનાં પ્રધાન સંપાદકપણા નીચે તથા બુર્લી શ્રી નિવાસાચાર્યનાં સહસંપાદકપણા નીચે પ્રકાશિત થઈ હતી. બેલગાંવમાં સંપાદક ગલગલીપઠરી નાથાચાર્ય હતા. ગદગ (ધારવાડ) થી જે સમયે આ પત્રિકા પ્રકાશિત થઈ રહી હતી, એ સમયે એના પ્રધાન સંપાદક ગલગલી રામાચાર્ય અને સંપાદક પઠરીનાથાચાર્ય હતા.

મધુરવાણી પત્રિકા સ્થગિત થવાનું કારણ ધનનો અભાવ હતો. તે મુજબ -

મધુરવાણી કુતો નાવિષ્ક્રિયતે ?

અનાનુકૂલ્યાત્

કિં તદનાનુકૂલ્યમ્ ?

મુદ્રણાસૌકર્યમ્ ।

કુતસ્તત્ ?

દ્રવ્યાભાવાત્ ।

આ પત્રિકા ગીર્વાણવાણી, વ્યવહાર ઉપયોગી કર્તવ્ય ઉદ્દેશ્યને લઈને પ્રકાશિત થઈ હતી. એમાં સરળ નિબંધ અને કવિતાઓનું પ્રકાશન થતું હતું.

પત્રિકાનાં બારમાં વર્ષે એવી સૂચના મળી હતી કે ‘મધુરવાણી’ પત્રિકા આગળનાં વર્ષોથી સાપ્તાહિકરુપે પ્રકાશિત થશે. એની પહેલાં જ બુર્લીશ્રી નિવાસાચાર્યનાં મૃત્યુનાં કારણે પત્રિકાનું પ્રકાશન સ્થગિત થઈ ગયું.

મઝ્જુષા પત્રિકા મુજબ -

“યાસ્તાવદેવાભાષામપ્યઃ પત્રિકાસ્તૃણીકૃતસ્વાર્થાઃ પ્રચરન્તિ ભારતભૂમ્યાં તેષ્વેયમન્યતમા પ્રધાનતમા ચ મધુરવાણીત્યન્વર્થનામ્ની । અસ્યાશ્ચ સમ્પાદકવર્યેમહતીમપિ હાનિમુરરીકૃત્ય પ્રાકાશ્યતૈષા ।

પ્રિયવાચકમહાભાગાઃ ! આસીદસ્માકં બલવતી પ્રત્યાશા યદ ભારતવર્ષસ્ય સ્વાધીનતાસમધિગમાનન્તરં પુનરપિ પ્રોહ્ડીના સ્યાદેવભાષાવૈ જયન્તી સર્વત્રૈવાપ્રતિહતં તથાપિ કિં પશ્યામઃ । મધુરવાણીયં આત્મનામાનુસારં મધુરયા વાણ્યા સતતં હિતમુપતિશન્તી સર્વેષાં જનાનાં સુખશાન્તિપ્રદા તથા સર્વાદરભાજનભૂતા ઉદારધનિકાનાં સાહાય્યમવાચ્ય મહાન્તમુત્કર્ષમધિ ગચ્છન્તિ સુરસરસ્વતીસેવાં કુર્વન્તી ચિરં જીયાત્ ।”૧૫

વીસમી સદીમાં વિભિન્ન ભાષાઓમાં પત્ર-પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થઈ રહી હતી. ભૌતિક પ્રગત્તિની સાથે સાથે આધ્યાત્મિક પ્રગત્તિ તરફ ધ્યાન દોરવા માટે તેમજ લોકમાં સંસ્કૃતભાષાનું જાગરણ કરવા માટે તથા ભારતીય સંસ્કૃતિનો પરિચય સમાજને કરાવવા માટે કેટલીક પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થઈ હતી. જેમાં આ મધુરવાણી પત્રિકા સમાજહિતને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રકાશિત કરવામાં આવી હતી.

આ મધુરવાણી પત્રિકા પાઠકો સમક્ષ એક ઉત્તમ પ્રકારની પત્રિકાનાં સ્વરૂપમાં ઉપસી આવેલ છે. સંસ્કૃતનાં શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોનાં લેખો આ પત્રિકામાં પ્રગટ થતા હતા. આમાં સરળ નિબંધો, કવિતાઓ વગેરે પ્રકાશિત થતું હતું. આ પત્રિકાનાં દરેક અંકોનાં ખીજા પૃષ્ઠ પર નીચે આપેલો શ્લોક પ્રકાશિત કરવામાં આવતો હતો. જે શ્લોક આ પ્રમાણે છે.

સુધાનિસ્યન્દિન્યા મધુરમધુરાલાપકલયા
 खलावज्ञामूर्च्छाभिमरपहरन्ति सुरगिरः ।
 मनोज्ञालङ्कारा रसिकजनचेतांसि सहसा
 वशीकुर्वाण्यं भुवि मधुरवाणी विजयते ॥

આમ આ મધુરવાણી પત્રિકા સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવતી પત્રિકા છે. મહારાષ્ટ્રની સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસમાં આવી પત્રિકાઓનું યોગદાન અગ્રેસર રહ્યું છે.

૧૫. મીમાંસાપ્રકાશ :-

આ પત્રિકાનાં પ્રકાશનનો પ્રારંભ ઈ.સ. ૧૯૩૬ માં પુનાથી થયો હતો. વિક્રમસવંત ૧૮૫૮ ને આસોસુદ ૧૦ નાં દિવસે પ્રથમ અંક પ્રગટ થયો

હતો. આ પત્રિકા માસિકરૂપે પ્રગટ થતી હતી. આનાં મુખ્ય સંપાદક મીમાંસક શિરોમણિ વામનશાસ્ત્રી કિંજવડેકર હતા. અને સહકારિસંપાદક તરીકે રામચંદ્રશાસ્ત્રી કિંજવડેકર, દીક્ષિત હતા. મીમાંસાગ્રન્થપ્રકાશક સમિતિ, પુનાથી આ પત્રિકા પ્રકાશિત થતી હતી.

મીમાંસાગ્રન્થ પ્રકાશક સમિતિ, પુનાની સ્થાપના ઈ.સ. ૧૯૩૫ નાં જુલાઈ મહિનામાં થઈ હતી. શ્રી વામનશાસ્ત્રી મહાશય, મ.મ. વૈદ્યનાથશાસ્ત્રી (બેંગલોર), તર્કવિદ્વાન નાગેશશાસ્ત્રી ઉટ્ટિપન બેટગિરી (ધારવાડ), મીમાંસાકોવિદ દત્તાત્રેયશાસ્ત્રી તામ્બે (પૂણે), મ.મ. માધવશાસ્ત્રી ભાંડારી (લાહોર), મીમાંસા વિદ્વાન ટી. સુબ્બાશાસ્ત્રી (શ્રૃંગેરી), દીક્ષિત રામચંદ્રશાસ્ત્રી કિંજવડેકર (પૂણે) - આ બધાનાં સહયોગથી આ સંસ્થા સ્થાપિત થઈ હતી.

સંસ્કૃતરત્નાકર પ્રમાણે -

પુણ્ય (પુના) પતનસ્થમીમાંસાગ્રન્થ પ્રકાશન સમિતિ દ્વારા પ્રતિમાસં પ્રકાશ્યમાનઃ મીમાંસકશિરોમિણવામનશાસ્ત્રિ, દીક્ષિતરામચન્દ્રશાસ્ત્રિભ્યાં સંપાદ્યમાનઃ સોડયં પ્રકાશો નિયતમેવ કલિકાલજલદપટલસમાચ્છન્નં મીમાંસાસુધાકરં પુનરપિ સર્વજનનયનાતિથિ વિદ્યતે । આજ્ઞાલભાષયા સંસ્કૃતભાષયા ચેતિહાસધર્મશાસ્ત્ર વેદાન્તમીમાંસાશાસ્ત્ર નિબન્ધાન્ પરમસુન્દરૈર્વિશુદ્ધૈશ્ચાક્ષરૈઃ સમુદ્રય સર્વસજ્જનાનાં સેવાયામુપાયની કુર્વન્ સોડયં મીમાંસાપ્રકાશઃ કિયતીં વા શ્લાઘાં નાર્હતિ ।^{૧૬}

આ વાર્ષિક પત્રિકાની કિંમત પાંચ રૂપિયા હતી. આ સંસ્થાની સ્થાપના પાછળનો ઉદ્દેશ્ય કંઈક આવો હતો. મીમાંસાશાસ્ત્ર સાથે સંબંધિત ગ્રંથોનાં પ્રકાશનથી વૈદિક (હિન્દુ) વ્યવહારશાસ્ત્ર, મીમાંસા અને ન્યાયનાં ઉપયોગી જ્ઞાનની પ્રવૃદ્ધિ અને પ્રવર્તન કરવાનો હતો. તથા વૈદિકશાસ્ત્રનું સંશોધન કરીને તે સંબંધી ઉપકારક ગ્રંથોની અભિનવ રચના અને પ્રસિદ્ધિ કરવાનો હતો. મીમાંસાશાસ્ત્રને સારી રીતે જાણવા માટે તેને અનુરૂપ પ્રયોગરૂપ જ્ઞાન અનુષ્ઠાન માટે તેમાં અંતર્ગત તત્ત્વોનું વિશદીકરણ અને સંશોધન કરવું. મીમાંસાશાસ્ત્ર અને તે સંબંધી અન્યશાસ્ત્રોને ઉદ્દેશીને

નિયતકાલિક પત્ર-પત્રિકાઓનું પ્રકાશન કરવું વગેરે ઉદ્દેશ્યો સાથે આ સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ ઉદ્દેશ્ય પ્રમાણે આ સંસ્થા ત્રણ શાખાઓમાં વિભક્ત હતી. (૧) ગ્રન્થશાખા (૨) વ્યવહારશાસ્ત્ર શાખા (૩) નિયતકાલિક પત્રિકા શાખા.

આ નિયતકાલિક પત્રિકા શાખામાંથી આ મીમાંસાપત્રિકા માસિક પત્રિકારૂપે પ્રકાશિત થતી હતી. આ પત્રિકામાં અંગ્રેજી ભાષામાં અને સંસ્કૃત ભાષામાં મીમાંસા વિષયક લેખો, મીમાંસાપંડિતોનાં જીવનચરિત્રો, રાજકીય ન્યાયમંદિરથી આદેશિત થતા વ્યવહાર વિષયોનાં વૈદિક (હિન્દુ) વ્યવહાર સંબંધીઓનાં નિર્ણયોનું મીમાંસા દ્રષ્ટિથી પરિક્ષણ, સર્વભાષામયી પુસ્તકોનું પરિક્ષણ વગેરે વિષયો પ્રકાશિત થતા હતા.

મીમાંસાશાસ્ત્ર અનેક શાસ્ત્રોને સ્પર્શતુશાસ્ત્ર છે. જેવા કે વ્યવહારશાસ્ત્ર, જયોતિષશાસ્ત્ર, વ્યાકરણશાસ્ત્ર વગેરે અનેક શાસ્ત્રો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. મીમાંસાશાસ્ત્ર સર્વ રીતે સમર્થ છે. એમાં કોઈ સંશય નથી. ભારતવર્ષનાં લોકોને માટે કામધેનુની જેમ આ શાસ્ત્ર ગરજ સારે છે.

આ વિષયોને લોકો સુધી પહોંચાડવાનું કામ આ પત્રિકાનાં માધ્યમથી થયું છે. આ પત્રિકાનું પ્રાપ્તિસ્થાન જનરલ સેક્રેટરીશ્રી, મીમાંસા ગ્રંથ પ્રકાશક સમિતિ, ૪૦૩, સદાશિવ પેઠ, પુના-૨ હતુ.

૧૬. ભારતીયવિદ્યા :-

આ ભારતીયવિદ્યા પત્રિકા ભારતીયવિદ્યાભવન, મુંબઈમાંથી ઈ.સ. ૧૯૩૯ માં પ્રકાશિત થઈ હતી. ભારતીયવિદ્યાભવનની સ્થાપના મુંબઈમાં વિક્રમસવંત ૧૯૯૫, કારતકસુદ પુનમને ૭ મી નવેમ્બર ૧૯૩૮ માં થઈ હતી. ભવનની સ્થાપના વિધિ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય સ્મારક ઉત્સવપ્રસંગે કરવામાં આવી હતી. એ ઉત્સવનાં અધ્યક્ષ સ્થાને ભવનનાં સ્થાપક પ્રમુખ માન્યવર શ્રી ક. મા. મુનશીજી હતા. આમ શ્રી ક.મા. મુનશીની પ્રેરણા અને ઉત્સાહથી મુંબઈમાં ભારતીયવિદ્યા ભવનનો જન્મ થયો.

ભારતીયવિદ્યાભવન એ સંસ્થા સંસ્કૃતભાષાનાં પ્રસાર અને પ્રચાર માટે સતત કાર્યશીલ છે. અને સંસ્કૃતભાષા અને સંસ્કૃતિ વિશે આ સંસ્થાને

અત્યંત પ્રેમ છે, એ વાત સૌ કોઈ જાણે છે. સંસ્કૃત ભાષા એ માત્ર ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની જ ભાષા નથી, પણ તે લોકભાષા પણ છે. સંસ્કૃતભાષા લોકભોગ્ય અને લોકવ્યવહારની ભાષા બને એ માટે ભવન સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યું છે.

મુંબઈ સ્થિત ભારતીયવિદ્યાભવન દ્વારા પ્રકાશિત આ 'ભારતીયવિદ્યા' સંશોધન વિષયક ત્રૈમાસિક પત્રિકા છે. જેનું પ્રકાશન નવેમ્બર ૧૯૩૯ માં થયું હતું. જેના સંપાદક હતા શ્રી જિનવિજયમુનિ. તેમજ પ્રકાશક મંત્રી, ભારતીયવિદ્યાભવન, અંધેરી, મુંબઈ. આની વાર્ષિક કિંમત પાંચ રૂપિયા હતી. અને દર ત્રણ મહિને પ્રકાશિત થતી હતી. કારતક, મહા, વૈશાખ અને શ્રાવણ એમ ક્રમશઃ નવેમ્બર, ફેબ્રુઆરી, મે તથા ઓગસ્ટ એમ પ્રકાશિત થતી હતી.

આ પત્રિકા હિન્દી-ગુજરાતી ત્રૈમાસિક પત્રિકા હતી. અને અંગ્રેજી છમાસિક પત્રિકા હતી. આમ છતાં આ પત્રિકામાં સંસ્કૃત ભાષાને લગતા ઘણા લેખો પ્રગટ કરવામાં આવતા હતા. ભવન સંસ્કૃતભાષાનાં પ્રચાર અને પ્રસાર માટે પણ સતત કાર્યશીલ હતું. તેથી સંસ્કૃતભાષાનાં લેખો પણ આ પત્રિકામાં પ્રગટ કરવામાં આવતા હતા.

સંપાદક મંડળમાં શ્રીમાન ક. મા. મુન્શી-નિવૃત્ત ગૃહમંત્રી તથા ન્યાય સચિવ, મુંબઈસરકાર, દીવાનબહાદુર શ્રી કૃ. મો. ઝવેરી - નિવૃત્ત ન્યાયમૂર્તિ, હાઈકોર્ટ મુંબઈ, તેમજ ડૉ. આઈ. જે. એસ. તારાપોરવાલા, પ્રો. બ. પા. ભટ્ટ, શ્રી જિનવિજયજી મુનિ (પ્રધાન સંપાદક હિન્દી ગુજરાતી ત્રૈમાસિક) તથા ડૉ. મણિલાલ પટેલ (પ્રધાન સંપાદક અંગ્રેજી છમાસિક) હતા.

આ પત્રિકાનું સિમ્બોલ પ્રજ્જવલિત દીપક અને તેમાં નીચે 'અમૃતં તુ વિદ્યા' એ વાક્ય લખેલું જોવા મળે છે. 'ભારતીયવિદ્યા' એ હિન્દી-ગુજરાતી ત્રૈમાસિક પત્રિકા હતી. જેનાં વર્ષમાં ચાર અંક પ્રગટ થતા હતા. આમાં હિન્દી અને ગુજરાતી બંને ભાષામાં લેખો પ્રકાશિત થતા હતા. આ પત્રિકામાં ભારતવર્ષનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે દરેક

વિષયોનાં પરિચાયક અને વિવેચકલેખ, નિબંધ, ટીકા-ટિપ્પણી વગેરે પ્રકાશિત કરવામાં આવતુ હતુ. આ પત્રિકાની અનુપૂર્તિનાં રૂપમાં પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, પાલી, અપભ્રંશ અને પ્રાચીન દેશી ભાષામાં ગઠન કરાયેલ કેટલીક કૃત્તિઓને મૂળરુપમાં પ્રકાશિત કરવાનું આયોજન પણ હતુ. છાપવા માટે આવતા લેખોની યોગ્યાયોગ્યતાનો નિર્ણય કરવાનો અધિકાર સંપાદકોને હતો.

‘ભારતીયવિદ્યા’ આ નામનું એક પત્ર અંગ્રેજી ભાષામાં પણ ભવન દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવતુ હતુ. જે પત્ર છમાસિક હતુ. જેની વાર્ષિક કિંમત ચાર રૂપિયા હતી.

૧૭. સુરભારતી :-

ઈ.સ. ૧૯૪૭ માં સુરભારતી પત્રિકાનાં પ્રકાશનનો પ્રારંભ થયો. ઈ.સ. ૧૯૪૭ માં સર્વપ્રથમ સ્વતંત્ર ભારતનું પ્રથમ સંસ્કૃત સાપ્તાહિક પત્ર ‘સુરભારતી’ મુંબઈથી પ્રકાશિત થયું. આ પત્રિકાનાં સંપાદક શ્રી ગોવિંદ વલ્લભશાસ્ત્રી હતા. આ પત્રિકા સુરભારતી કાર્યાલય, ૧૧૬ ભુલેશ્વર મુંબઈથી પ્રકાશિત થતી હતી. તેનું વાર્ષિક લવાજમ ચાર રૂપિયા હતુ. તે ૩૨ પાનાની ઘણી સારી પત્રિકા હતી. તેમાં દેશનાં લબ્ધપ્રતિષ્ઠિત સંસ્કૃતનાં વિદ્વાનોનાં લેખો આવતા હતા. લેખોની ભાષા ઘણી સરળ અને સુગમ હતી. આ સાપ્તાહિક પ્રકારની પત્રિકા હતી.

મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશની સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસમાં આ પત્રિકાનું યોગદાન ઘણું અગત્યનું રહ્યું છે. આ પત્રિકાએ પુરા દેશમાં પોતાની એક આગવી ઓળખ ઉભી કરી છે. આજે પણ આ પત્રિકા સતત પ્રકાશિત થાય છે. સુરભારતી પત્રિકાનાં વિષયમાં માલવમયૂર પત્રમાં પ્રકાશિત થયેલી સૂચના સુવ્યવસ્થિતરૂપમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. તે આ પ્રમાણે છે.

“વિશ્વસ્મિન્ન વિશ્વભારતે ભારત-ભારતી-ભારતીય-ભારતીયતા-ગૌરવવિવદ્વિષયા પ્રસરન્તી સંસ્કૃતપત્રદોર્લભ્યમપાકુર્વતી વિદ્વજ્જનમણ્ડલસહયોગમુપનયન્તી મોહમયીતઃ સુરભારતીય પત્રિકા પ્રચરતિ । ઇયં પત્રિકા વિદ્વદ્ધર-વૃન્દ-લબ્ધ સહાયાસ્તિ ।”^{૧૭}

આ પત્રિકા આઝાદી પ્રાપ્ત થયાનાં સમયથી સતત પ્રગટ થાય છે. આ પત્રિકાનું સ્તર ઉચ્ચકોટિનું માનવામાં આવે છે. સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થયા પછી સૌપ્રથમવાર આ સાપ્તાહિક પ્રગટ થયું છે. આ રીતે પણ એની મહત્તા ઘણી છે.

૧૮. ભારતીયવિદ્યાભવન બુલેટીન :-

ભારતીયવિદ્યાભવનની સ્થાપના મુંબઈમાં વિક્રમસવંત ૧૯૯૫, કારતક સુદ પુનમને ૭ મી નવેમ્બર ૧૯૩૮ માં થઈ હતી. ભવનની સ્થાપના વિધિ શ્રી હે મચંદ્રાચાર્ય સ્મારક ઉત્સવ પ્રસંગે કરવામાં આવી હતી. એ ઉત્સવનાં અધ્યક્ષ સ્થાને ભવનના સંસ્થાપક-પ્રમુખ માન્યવર શ્રી ક.મા. મુનશીજી જ હતા. એમણે પોતાનાં એ પ્રસંગનાં વ્યાખ્યાનમાં ભવનનાં ઉદ્ભવનાં અને ભાવિવિકાસનાં મનોરથો પ્રગટ કર્યા હતા.

“જ્યારે કલિકાલસર્વજ્ઞની જન્મતિથિ ઉજવીએ છીએ ત્યારે મુંગાલાલ ગોએન્કા ઉચ્ચતર સંસ્કૃત શિક્ષાપીઠનું ઉદ્ઘાટન કરીએ છીએ અને ‘ભારતીયવિદ્યાભવન’ ની સ્થાપના પણ કરીએ છીએ. જ્યાં પ્રાચીન ભારતીયવિદ્યા અને આપણા અર્વાચીન આદર્શોનો સમન્વય થાય, તેમજ નવું સાહિત્ય, નવો ઇતિહાસ અને નવા સંસ્કાર પ્રગટાવવાનાં પ્રયત્ન થાય એવું એક કેન્દ્ર સ્થાપવાનાં સ્વપ્નો ઘણા વર્ષ થયા સંસદ સેવી રહી હતી. આ સ્વપ્નની સિદ્ધિને માર્ગે જે આજે આપણે પગ દઈ રહ્યાં છીએ તેનું કારણ શેઠ મુંગાલાલ ગોએન્કાનું ઔદાર્યને કેટલાંક ટ્રસ્ટોનાં ટ્રસ્ટીઓનો સહકાર છે. સંસ્કૃત શિક્ષાપીઠમાં આજે પ્રાકૃત માટે મુનિશ્રી જિનવિજયજી, સંસ્કૃત અને ભાષાશાસ્ત્ર માટે શાંતિનિકેતનનાં ભૂતપૂર્વ અધ્યાપક ડૉ. મણિલાલ પટેલ, ગુજરાતી માટે પ્રો. ભાનુશંકર વ્યાસ અને અંબાલાલ જાની જેવાનો સહકાર મેળવવા આપણે ભાગ્યશાળી થયા છીએ.

ભવનનાં ઉદ્દેશોની વાત કરીએ તો ટુંકમાં આ પ્રમાણે કહી શકાય. (૧) ભારતીય ભાષાઓ અને સંસ્કૃતિનાં દરેક અંગ-પ્રત્યંગને લગતી પદ્ધતિસર શોધખોળ કરવી અને કરાવવી. (૨) ભારતવર્ષની પ્રાચીન અને અર્વાચીન ભાષાઓ દા.ત. સંસ્કૃત, પાલિ, અર્ધમાગધી, પ્રાકૃત-મહારાષ્ટ્રી,

અપભ્રંશ, રાજસ્થાની, જૂની અધ્યાપન અને અન્વેષણ માટે સમુચિત પ્રબંધ કરવો. (૩) ભારતવર્ષની ઉપર્યુકત ભાષાઓનું જે જે સંસ્થાઓ તથા પાઠશાળાઓ, પ્રાચીન પરંપરાથી ચાલતી આવેલી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ મુજબ અધ્યયન-અધ્યાપન કરાવતી હોય તેમની, યોગ્ય શરતો સાથે સંચાલન અને વ્યવસ્થા કરવાનું સ્વીકારવું. (૪) ભારત-વર્ષમાં સાહિત્ય, ઇતિહાસ તથા સંસ્કૃતિનો સંશોધનાત્મક અભ્યાસ કરાવવો તેમજ તદ્વિષયક પ્રકાશનો બહાર પાડવા. (૫) ઉક્ત પ્રકાશનો તેમજ તે વિષયક સ્વતંત્ર મૌલિકગ્રંથો દ્વારા ગુજરાતી, હિન્દી, સંસ્કૃત અને એવી અન્ય ભાષાઓ સમૃદ્ધ બનાવવી. (૬) ભારતીય સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિને લગતાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરી સંશોધનમાં કામ આવે એવું એક પુસ્તકાલય સંગઠિત કરવું. (૭) અંગ્રેજી, ગુજરાતી, હિન્દી વગેરે ભાષાઓમાં પુસ્તકો, જર્નલો અને સામયિકો બહાર પાડવા.

ભારતીયવિદ્યાભવન દ્વારા ‘‘ભારતીયવિદ્યાભવન બુલેટીન’’ નામે પત્રિકાનાં પ્રકાશનનો પ્રારંભ ઈ.સ. ૧૯૪૭ માં કરવામાં આવ્યો. આ પત્રિકાનું પ્રકાશનસ્થળ ભારતીયવિદ્યાભવન, કુલપતિ મુન્શી માર્ગ, ચોપાટી રોડ, મુંબઈ છે. આનાં સંપાદક શ્રી જે. એચ. દવે છે. આ સમાચારપ્રધાન પત્રિકા છે. આમાં સંસ્કૃત વિશ્વ પરિષદ શાખાઓનાં સમાચાર, સુભાષિતો, કાલિદાસ જયંતિ સમારોહનું વિવરણ, સંસ્કૃતમાં ભાષણ, પ્રશસ્તિ, સંસ્થાઓનું વિવરણ વગેરે જેવા વિષયો પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ક્યારેક અર્વાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથો પણ પ્રકાશિત થયા છે. આ ભારતીય વિદ્યાભવનનું પોતાનું એક બુલેટીન છે જે અવિરતપણે પ્રગટ થાય છે. ભવનમાં થતી પ્રવૃત્તિઓની વિગત પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. ખાસ કરીને વ્યાખ્યાનમાળાઓ, સેમીનાર, વિદ્વતજનોનાં સન્નમાન વગેરે આવા અનેક પ્રકારનાં કાર્યક્રમોનાં સમાચાર આ પત્રિકામાં પ્રગટ કરવામાં આવે છે. આ સંસ્થા રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત સંસ્થા છે.

૧૯. બાલસંસ્કૃતમ્ :-

ઈ.સ. ૧૯૪૯ માં મુંબઈથી ‘બાલસંસ્કૃતમ્’ પત્રનાં પ્રકાશનનો પ્રારંભ થયો. આ પત્રિકા બાલસંસ્કૃત કાર્યાલય, આગરારોડ, ઘાટકોપર, મુંબઈ-૭૭ થી પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. એની વાર્ષિક કિંમત રૂપિયા પાંચ છે. કવિરાજ્યનાં પંડિત રામસ્વરૂપશાસ્ત્રીનાં પ્રધાન સંપાદકપણા નીચે મુંબઈથી આ માસિક પત્રિકાનો શુભારંભ કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રબંધ સંપાદક પ્રિન્સિપાલ નગીનદાસ સન્થેરીય હતા. વૈદ્ય રામસ્વરૂપશાસ્ત્રીની ધારણા છે કે સંસ્કૃતનો પ્રચાર બાળકોમાં થવાથી સંસ્કૃત જનસાધારણની ભાષા બની જાય છે. આ પત્ર એક માત્ર બાલોપયોગી છે.

સંપાદકનું માનવું છે કે સંસ્કૃત ભાષા એ ભારતીયોનાં વિજ્ઞાનનાં મંદિરનું મુખ અથવા તો દ્વાર છે. જ્યાં સુધી ભારતીય વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃતભાષા ભણશે નહિ ત્યાં સુધી ભારતીયવિજ્ઞાનનું દ્વાર ખૂલશે નહિ. ભારતીયવિજ્ઞાનનું ખારણું બંધ જ રહેશે. કારણ કે સંસ્કૃત એક એવી ભાષા છે જેમાં બધી ભાષાઓનું જ્ઞાન સમાયેલું છે. અધ્યાપકો દ્વારા જ જાણે કે સંસ્કૃતને કઠિન બનાવી દીધું છે, પરંતુ તેઓએ પુનઃ પ્રયત્ન કરીને સુસરલ પાઠનપદ્ધતિ વડે સરળ કરવું જોઈએ. ‘બાલસંસ્કૃતમ્’ ની ભાષા હમેશાં સરળ, સુરૂચિકર, વિષય સરળ અને બાલોપયોગી છે. આ પત્રમાં પ્રકાશિત થતા લેખોની ભાષા સરળ અને બાળકોને ગમે તેવી હોય છે. આ પત્ર દ્વારા બાળકોને સંસ્કૃત ભાષાનું પ્રાથમિક જ્ઞાન કરાવવામાં આવે છે. આ દિશામાં આ એક જ એવો પત્ર છે કે જેના દ્વારા બાળકોને સંસ્કૃતનું પ્રાથમિક જ્ઞાન મળી રહે. સરળ સંસ્કૃત ભાષામાં શ્લોકો, નાની-નાની વાર્તાઓ, કથાઓ, સુંદર સુભાષિતો વગેરે સામગ્રી આ પત્રમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. આ પત્રમાં સરળ પુસ્તકોનું પણ પ્રકાશન કરવામાં આવે છે. સંપાદકનો આ પ્રયાસ પ્રશંસનીય અને ઉપયોગી છે. મુદ્રણ વગેરે સઘળું કામ સંપાદક પોતે જ કરે છે. આ પત્રનાં પ્રચાર અને પ્રસાર માટે સંપાદક પોતે જ ધાર્મિક વગેરે પ્રસંગોમાં જઈને તેનું વિતરણ કરે છે. સંપાદક લેવલે થતો આ પ્રયાસ અત્યંત મહત્વનો

અને નોંધનીય છે. પત્રની સફળતાનું આ જ રહસ્ય છે. પત્રિકામાં વિશેષ રીતે બાળકોને ઉપયોગી એવું સાહિત્ય પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. પત્રનાં પ્રકાશન પાછળનો ઉદ્દેશ્ય કંઈક આવો જોવા મળે છે.

“પુરે પુરે ગૃહે ગૃહે કુપ્યાં બાલે યુવસ્પિ ।

સંસ્કૃતસ્ય પ્રચારાય પ્રભૂયાદ્ બાલસંસ્કૃતમ્ ॥”

આ પત્રને સૌથી વધુ સફળતા મળી છે. સરળ સંસ્કૃત ભાષામાં બાળકો માટે વિભિન્ન વિષયો પર પ્રહેલિકા, નિબંધ વગેરેનું પ્રકાશન આ પત્રમાં થયું છે. વ્યાકરણ, દર્શન, ધર્મ, કવિ-ચર્યા વગેરે પ્રમુખ વિષયોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. નાનીનાની વાર્તાઓ પણ પ્રગટ થઈ છે. બાળકોને માટે રૂચિકર સામગ્રીનું ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે. તે જેમ કે -

પત્રે ઽસ્મિન્ન પ્રકાશિતસાહિત્યં સર્વેભ્યઃ રોચતે, વિશેષેણ વિદ્યાલયીયેભ્યશ્ચાત્રેભ્યઃ । સંસ્કૃતં નામ મુખં દ્વારં વા ભારતીયાનાં વિજ્ઞાનાનાં મંદિરસ્ય । યાવદ્ ભારતીયાશ્ચાત્રા સંસ્કૃતં ન પઠેયુસ્તાવદ્ ભારતીયવિજ્ઞાનસ્ય દ્વારં વર્તતે તેષાં કૃતે અપિહિતમ્ । અતએવ બાલકાનાં પ્રાથમિકજ્ઞાનમપેક્ષતે । તેષાં કૃતે એવ બાલસંસ્કૃતસ્ય પ્રકાશનં પ્રામુખ્યેણ ક્રિયતે ।

એટલા માટે આ પત્રમાં એક માત્ર છાત્રોપયોગી સામગ્રી પ્રકાશિત થતી રહી છે.

૧. સંસ્કૃતભવિતવ્યમ્ :-

સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસમાં આ પત્રિકાનું યોગદાન બહુ મોટું છે. મહારાષ્ટ્રનાં નાગપુરમાં તા. ૨૦ - ૧૧ - ૧૯૫૦ માં સંસ્કૃતભાષા પ્રચારણીસભાની સ્થાપના થઈ હતી. એમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય સંસ્કૃતભાષા લોકભોગ્ય અને લોકાભિમુખ થાય તેવો હતો. આ પત્રિકાનાં મુખ્ય સંપાદક પ્રો. સ. ના. કુલકર્ણી હતા. જેઓ સંસ્કૃતનાં પ્રસિદ્ધ પંડિત હતા. સંસ્કૃતભાષાપ્રચારણી સભા બાળકોથી માંડીને વૃદ્ધો સુધી જુદા જુદા સંસ્કૃતનાં ઉપક્રમ ચલાવતી હતી. જેમાં સંસ્કૃતપરિક્ષા, પ્રશિક્ષણ વર્ગો, ચાર ભાષામાં સંસ્કૃત વ્યવહાર કોષ, સંસ્કૃત બાલપુસ્તિકા જેવાં અનેક કાર્યક્રમોનો સમાવેશ થતો હતો. ‘સંસ્કૃતભવિતવ્યમ્’ એ સાપ્તાહિક

પત્રિકાનું પ્રકાશન ઈ.સ. ૧૯૫૧ માં થયું હતું. ડૉ. શ્રીધર ભાસ્કરવર્ણેકર આ સાપ્તાહિકનાં પ્રથમ સંપાદક હતા. તેઓએ સતત ચાર વર્ષ સુધી સંપાદન કાર્ય કર્યું હતું. આ સાપ્તાહિકનો આકાર વૃત્તપત્ર-છાપા જેવો હતો. આનાં અંકો ચાર પાનાનાં હતા. એમાં કેટલાંક વિશેષઅંકો અને ભેગા કરેલાં અંકો બહાર પાડેલા દેખાય છે. દરેક અંકનાં મુખપૃષ્ઠ પર એક સંસ્કૃત સુભાષિત હોય છે. જે એમનું ઘોષવાક્ય છે. જે વાક્ય સંપાદકીય લેખ ઉપર આવે છે. જે સુભાષિત આ પ્રમાણે છે. “સંસ્કૃતં સંસ્કૃતેર્મૂલમ્ ।” આ સુભાષિત વાક્યનો અર્થ સુંદર છે. ‘સંસ્કૃત સંસ્કૃતિનું મૂળ છે.’ આ પત્રિકાનાં મુખપૃષ્ઠ ઉપર જ ‘વાર્તાવિહાર’ નામની એક કોલમ આપવામાં આવે છે. તેમાં બધાં જ પ્રકારનાં સમાચાર જાણવા મળે છે. આમ આ સાપ્તાહિકની રચના વૃત્તપત્ર જેવી છે. જેમાં વાચકને દરેક પ્રકારનાં સમાચાર જોવા મળે છે.

આ સાપ્તાહિકમાં ‘બાલાનામ્ કૃતે’ એવો એક બાળકો માટેનો વિભાગ જોવા મળતો હતો. જેમાં બાળકોને મનોરંજન સાથે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તેવી સામગ્રી આપવામાં આવતી હતી. ‘અંતરજ્ઞમ્’ એ શીર્ષક હેઠળ આ પત્રિકામાં આવતા વિવિધ વિષયોની અનુક્રમણિકા હતી.

સંસ્કૃતભાષાપ્રચારણીસભા નાગપુરથી ઈ.સ. ૧૯૫૧ થી આ સાપ્તાહિકનાં પ્રકાશનનો પ્રારંભ થયો. જે આજે પણ અવિરતપણે પ્રકાશિત થાય છે. જે આ પત્રિકાની વિશેષતા છે. આ સાપ્તાહિકનાં પ્રારંભથી ચાર વર્ષ સુધી ડૉ. શ્રીધરભાસ્કરવર્ણેકરે મુખ્ય સંપાદકની ભૂમિકા અદા કરી હતી. ઈ.સ. ૧૯૫૫ થી ૧૯૫૬ એમ એક વર્ષ સુધી સ.પા. ગાનુ તેનાં સંપાદક રહ્યા હતા. ત્યારબાદ ૧૯૫૬ થી ૧૯૫૮ સુધી શ્રી ના. જવાહીવાર હતા. સાથે સાથે શ્રી ડી. વી. વરાડ પાળે પણ સંપાદક હતા. ત્યારપછી ૧૯૬૦ સુધી ફરીથી વર્ણેકર મુખ્ય સંપાદક બની કાર્ય સંભાળેલ હતું. ઈ.સ. ૧૯૬૦ થી ૧૯૬૨ સુધી શ્રી વરાડ પાળે સંપાદક હતા. ૧૯૬૨ થી ૧૯૬૫ સુધી નાગપુરનાં સંસ્કૃત વિદ્વાન ડૉ. કે. રા. જોષી સંપાદક બન્યા હતા. ત્યારબાદ વરાડપાળે, શ્રી સ. ના. કુલકર્ણી આમનું સંપાદક

મંડળ બન્યુ હતુ. ઈ.સ. ૧૯૬૭ માં શ્રી કુલકર્ણી સાહેબનું નિધન થતા તે પછી બાકી બે વિદ્વાનોએ ૧૯૭૩ સુધી સંપાદકપણાની જવાબદારી સ્વીકારી સુંદર કામગીરી કરેલી હતી. શ્રી વરાડ પાણ્ડેય ૧૯૭૬ માં દિવગંત થયા, ત્યારબાદ ડૉ. કે. રા. જોષી અને તેમનાં સાથી મિત્ર વિદ્વાનોએ સંપાદકનું કાર્ય સંભાળેલ. આજે પણ આ પત્રિકા સતત પ્રકાશિત થાય છે. હાલમાં ડૉ. ની. ર. વર્હપાણ્ડેનાં પ્રધાનસંપાદકપણા નીચે સંસ્કૃતભવન-૨, પશ્ચિમ, ઉચ્ચન્યાયાલય માર્ગ, નાગપુર, ૪૪૦૦૦૧ મહારાષ્ટ્રમાંથી પ્રકાશિત થાય છે.

આ સાપ્તાહિકનાં સંપાદનમાં સમયે સમયે વિદ્વાનો બદલાતા રહ્યાં છે. આમ છતાં તેનું પ્રકાશન સતત થાય છે. ૧૯૭૬ થી ૧૯૭૯ સુધી શ્રીધરધુસે સંપાદકમંડળમાં આવેલ હતા. આ ઉપરાંત સ.મો. અયાચિત અને ડૉ. પંકજ ચાંદે, નાગપુર જેણે સંપાદકની ભૂમિકા અદા કરી હતી. ડૉ. પંકજ ચાંદે સંસ્કૃતનાં મોટા ગજનાં વિદ્વાન અને નાગપુરમાં યુનિવર્સિટીનાં કુલપતિ તરીકે કાર્યરત હતા. ૧૯૮૩ થી ૧૯૮૬ સુધી ડૉ. સ. મો. અયાચિત સંપાદક બન્યા હતા. જ્યારે ૧૯૮૬ થી ૮૮ સુધી ના. ર. પતરકીને સંપાદક બન્યા હતા. ૧૯૮૮ થી પછી ડૉ. ની. ર. વર્હપાણ્ડે સંપાદક હતા. આ સાપ્તાહિકને સતત ધબકતુ રાખવામાં આવા બધા મહારાષ્ટ્રનાં વિદ્વાનોનું યોગદાન અમૂલ્ય હતુ.

સંસ્કૃત ભાષા એ માનવજીવન સાથે સંકળાયેલી અને સર્વવિષયો અભિવ્યક્ત કરવા માટે સમર્થ છે, એ બતાવવું એ જ આ પત્રિકાનું લક્ષ્ય છે. વૃત્તપત્રોને જે સામગ્રી જરૂરી હોય છે તે સામગ્રી દ્વારા સ્વાવલંબી સાપ્તાહિક વૃત્તપત્ર તરીકે પ્રસ્તુત પત્રિકા ભાગ ભજવે છે, આ જ માત્ર સંકલ્પ હતો. કલ્યાણપ્રદ ગુણો પ્રાપ્ત કરવા માટે આવશ્યક એવી વિચારસંપદા આ સંસ્કૃતના સાહિત્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એવા સાહિત્યનું અધ્યયન આ માનવનો અધિકાર છે. તે માટે આવશ્યક એવા સંસ્કૃતનો પરિચય લોકોને કરાવવા માટે આ સાપ્તાહિક ‘સંસ્કૃતભવિતવ્યમ્’ અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે. આમ આ પત્રિકાનાં ઉદ્ભવમાં ઉમદા આશય

સમાયેલો હતો. ઈ.સ. ૧૯૫૧ થી આજ સુધી આ પત્રિકા સતત પ્રકાશિત થનાર આ સંસ્કૃત સાપ્તાહિકે સંસ્કૃત લલિતસાહિત્ય માટે અમૂલ્ય યોગદાન આપ્યું છે. આ પત્રિકાનું સ્થાન મહારાષ્ટ્રમાંથી પ્રકાશિત થતી સંસ્કૃત પત્રિકાઓમાં હમેશાં અગ્રણી રહ્યું છે. ઈ.સ. ૧૯૫૧ થી પ્રકાશિત થનાર આ પત્રિકાની સંપાદક પરંપરા બહુ જ મોટી અને ઝાઝરમાન છે. મોટા વિદ્વાનો, મોટા વિચારવંતો અને સંસ્કૃતનાં વિદ્વાનો સંપાદક તરીકે મળ્યાં હોવાથી સંપાદકીય લેખો વિશેષ ગુણશાળી છે. આમાં પ્રકાશિત સંપાદકીય લેખોનું એક ચોક્કસ સ્તર છે.

‘સંસ્કૃતભવિતવ્યમ્’ પ્રકાશનનાં સમયથી જ ઉન્નત અને ઉન્મુક્ત રહ્યું છે. આ પત્રમાં સમાચારોનું સરળ ભાષામાં પ્રકાશન થાય છે. સમાચારો ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષામાં આપવામાં આવેલા ભાષણો પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. બાળકો માટે પણ સામગ્રી પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. આધુનિક વિજ્ઞાનો માટે પત્રમાં સ્તમ્ભ હોય છે. નાની-નાની રોચક કહાણિઓનું પ્રકાશન પત્રમાં થતુ રહે છે. પત્રનો આદર્શ શ્લોક આ પ્રમાણે છે.

યાવદેવ પ્રતિષ્ઠા સ્યાત્ ભારતસ્ય મહીતલે ।

જ્ઞાનામૃતમયી તાવત્ સેવ્યતે સુરભારતી ।

સંસ્કૃતભવિતવ્યમ્ એક ઉચ્ચ કોટિનું પત્ર છે. એનાં વિશેષ અંક પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. એમાં ધર્મ, સાહિત્ય, સમાજ અને રાજનીતિ વગેરે વિષયોમાં સરળ નિબંધ જોવા મળે છે. આધુનિક સમસ્યાઓનું વર્ણન સરસતાની સાથે કરવામાં આવે છે.

આ પત્રિકાનું વાર્ષિક લવાજમ ચાલીશ રૂપિયા છે અને પ્રત્યેક અંકનું લવાજમ માત્ર એક રૂપિયો રાખવામાં આવેલ છે. આનાં અનેક વિશેષ અંકો પણ પ્રકાશિત થયા છે. અનેક વિશેષ અંકો આ પત્રિકાનો વિસ્તાર, વૈભવ અને ગંભીરતા દર્શાવે છે. આ સંસ્કૃત સાહિત્યની ભાષા સરળ અને સંધિરહિત છે. ડૉ. વી. રાઘવન લખે છે કે ‘સંસ્કૃતભવિતવ્યમ્’ માં પ્રકાશિત થતી સામગ્રી અને પત્રિકાની શૈલી અનુપમ છે. આની ભાષા સરળ, સંધિરહિત છે.

Special mention must be made of the weakly Sanskrit Bhavitavyam of the Sanskrit pracharini sabha, Nagpur, which is good in the material presented and the style employed.

આ સંસ્કૃત સાપ્તાહિક શ્રી મંગેશ પ્રકાશન, શ્રી શાંતાદુર્ગા નિવાસ, નવી રામદાસ પેઠ, નાગપુર - ૪૪૦૦૧૦ થી વર્તમાન સમયમાં પ્રકાશિત થાય છે. અને હાલ આ પત્રિકાનાં સંપાદક ડૉ. શ્રીધર ભાસ્કર વર્ણોકરનાં પુત્ર ડૉ. ચંદ્રગુપ્ત વર્ણોકર સંપાદન કરી રહ્યાં છે.

૨૧. વિદ્યા :-

મહારાષ્ટ્રનાં બેલગાંવથી ઈ.સ. ૧૯૫૬ માં આ પત્રિકાનાં પ્રકાશનનો પ્રારંભ થયો. આ પત્રિકા વિદ્યા કાર્યાલય, દેશપાળે ગલિ ૧૫૫૮, બેલગાંવથી પ્રકાશિત કરવામાં આવતી હતી. આ પત્રિકાનું વાર્ષિક મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા રાખવામાં આવ્યું હતું.

શ્રી પંડિત વરખેડી નરસિંહાચાર્ય તથા પંડિત શિરોમણિ ગલગલી રામાચાર્ય આ બંને પ્રકાંડ પંડિતોનાં સંપાદનપણા નીચે આ પત્રિકાનું પ્રકાશન થયું હતું. સંસ્કૃતનાં આ બંને પંડિતોનાં સહયોગ તથા તેમના સંપાદકપણા નીચે આ પત્રિકાનાં પ્રકાશનનો શુભારંભ થયો હતો.

આ 'વિદ્યા' પત્રિકા સત્યધ્યાન વિદ્યાપીઠની મુખ્યપત્રિકાનાં રૂપમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવી હતી. આ પત્રિકામાં સ્તુતિઓ, અષ્ટક, માસાવતરણિકા, વિમર્શ તથા માધ્વતત્ત્વષિયક નિબંધોનું પ્રકાશન થતું હતું. ઉદ્બોધન, મહાત્માઓનાં ચરિત્ર, પૌરાણિક કથાઓ, ઐતિહાસિક ઘટનાઓ વગેરે પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યાં. આ વિદ્યા પત્રિકા હિન્દી પત્ર 'કલ્યાણ' ની સમાન દાર્શનિક અને ધાર્મિક પત્રિકા હતી. પત્રિકામાં પ્રૌઢ નિબંધોનો અભાવ જોવા મળતો હતો. આનું મુદ્રણ ઉચ્ચકોટિનું હતું. લગભગ ત્રણ વર્ષ સુધી પત્રિકા પ્રકાશિત થઈ હતી. આ પત્રિકાનાં પ્રત્યેક અંકનાં મુખ્યપૃષ્ઠ પર પરાવિદ્યાનો પ્રશંસાત્મક શ્લોક હર્મેશા પ્રકાશિત કરવામાં આવતો હતો. જે શ્લોક આ પ્રમાણે છે.

વિમુક્તેર્યા પદ્યાં સુમતિજનબોધ્યાં વિદધતિ
મનોજ્ઞાર્થાન્ દધાત્સતતમમરોધાનતરુવત્ ।

અવશ્યં સંવેદ્યાખિલવિષયહૃદ્યા ચ નિતરાં
પરા સેયં વિદ્યા જગતિ નિરવદ્યા વિજયતે ॥

આ પત્રિકાનો ઉદ્દેશ્ય પરાવિદ્યા પ્રાપ્ત કરાવવાનો હતો. આ પત્રિકામાં દાર્શનિક સિદ્ધાંતોનું ગવેષણાપૂર્ણ વિવેચન જોવા મળે છે. ઉપર્યુકત શ્લોકમાં માધ્વસંપ્રદાય સાથે સંબંધિત પરાવિદ્યાની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે.

૨૨. ભારતવાણી :-

પુના સ્થિત સંસ્કૃતસભાસંસ્થા દ્વારા આ મુખ્યપત્ર 'ભારતવાણી' નો તા. ૧૪-૦૧-૧૯૫૮ નાં રોજ પ્રારંભ થયો હતો. આ પાક્ષિક પ્રકારની પત્રિકા હતી. આ પત્રિકાનાં પાના આઠ હતા. અને વૃત્તપત્રનાં જેવી તેની રચના હતી. તેમજ જુદા જુદા સ્તમ્ભો હતા. આ પત્રિકાનાં બીજા પાના ઉપર સંસ્કૃત વાર્તાઓ, જાહેરખબરો, છાયાચિત્રો અને બાળકોનો વિભાગ આપવામાં આવતો હતો.

સ્વતંત્રભારતમાં સર્વપ્રથમ પાક્ષિક તરીકે આ પત્રિકા હતી. અને પુનામાંથી પ્રકાશિત થતું હતું. મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં પુના એ એક વિદ્યાનું ધામ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતું. અને ખાસ કરીને સંસ્કૃત ભાષામાં અને સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રે અદ્વિતીય કામગીરી થયેલી જોવા મળે છે. પુનામાંથી જ અનેક પત્ર-પત્રિકાઓ હિન્દી, સંસ્કૃત વગેરે ભાષામાંથી પ્રકાશિત થતી હતી.

આ પાક્ષિકનાં મુખ્ય સંપાદક ડૉ. વી. જી. રાહુરકર હતા. કે જેમણે ઘણા લાંબા સમય સુધી સંપાદન કાર્ય સંભાળેલ હતું. તેમજ ડૉ. સહસ્ર બુદ્ધે, ડૉ. ગજનન બાલકૃષ્ણ પળસુલે, ડૉ. વસંત ગાડગીલ, ડૉ. જમ્બે, ડૉ. વારે વગેરે વિદ્વાનો આ 'ભારતવાણી' નાં સંપાદક મંડળમાં હતા. આ પાક્ષિકનું મુખ્ય વાક્ય આ પ્રમાણે હતું. "સંસ્કૃતિ: સંસ્કૃતાશ્રિતા ।" આ વાક્યનો અર્થ 'સંસ્કૃતિ સંસ્કૃતને આશ્રિત છે' એવો થાય છે. આ 'ભારતવાણી' માં પ્રકાશિત થતા કેટલાંક વિશેષ અંકો ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાનાં જોવા મળતા હતા. જો કે આ પાક્ષિકનાં કેટલાંક અંકો વિશેષરૂપે પ્રકાશિત થતા હતા. તેમાં ખાસ કરીને કેટલાંક અંકો ઉત્તમ કક્ષાનાં જોવા મળતા હતા.

સંસ્કૃત પ્રચારનાં એક માધ્યમ તરીકે આ પત્રિકાનો પ્રારંભ થયો હતો. ચિત્રસહિત આ પત્રમાં નિબંધ, કથા, કવિતા અને અનુદિત સાહિત્ય વાર્તાઓ દ્વારા સાથે જ પ્રકાશિત થતુ હતુ. તેમજ આ બધુ સમાચારો દ્વારા પણ પ્રકાશિત થતુ હતુ. “કા વાર્તા વિશ્વમળડલે ?” એ શીર્ષક અંતર્ગત વિશ્વસમાચાર સંક્ષિપ્તમાં પ્રકાશિત થતા હતા.

આ પાક્ષિકનાં ઉદ્ભવનાં મૂળમાં સંસ્કૃતભાષાનો પ્રચાર અને પ્રસાર સમાયેલ હતો. સંસ્કૃતમાં રૂપાંતરિત વાર્તા, લેખ, કાવ્ય, નાટ્ય ઇત્યાદિનો ઉપયોગ કરીને લોકોને સંસ્કૃત તરફ આકર્ષિત કરવાનો આ પાક્ષિકનો મુખ્ય આશય હતો. આમ લોકો સંસ્કૃત સાથે તાદાત્મ્યતા કેળવે, સંસ્કૃતાભિમુખ બને તેવા ઉમદા હેતુ સાથે આ પત્રિકા પ્રકાશિત થતી હતી. આ ‘ભારતવાણી’ પાક્ષિકનો ઉદ્દેશ્ય લોકોને સંસ્કૃત પ્રત્યે સજાગ કરવાનો તથા સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રચાર, પ્રસાર અને વિકાસ થાય એ હતો. સંસ્કૃતભાષા લોકોભોગ્ય બને, સંસ્કૃત ભાષા વ્યવહારની ભાષા બને તેમજ લોકોને સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યે રસ જગાવવાનો હતો.

આ ભારતવાણીનો ઉદ્દેશ્ય સંસ્કૃત પ્રત્યે પ્રેમ તથા પ્રચાર મુખ્ય હતો. તે જેમ કે -

સંસ્કૃતવિષકેણ પ્રેમ્ણા સંસ્કૃતવિષયિણ્યા ચિન્તયા ચ પ્રકાશિતમિદં પત્રમ્ । સંસ્કૃતં વિના ન સંસ્કૃતિઃ ઇતિ નિઃસંદિગ્ધમ્ સામાન્યજનાનાં કૃતેઽસ્માભિઃ પત્રિકેયં પ્રકાશયતે । યતશ્ચ સંસ્કૃતસ્ય કાઠિન્ય પ્રવાદેન પરાઙ્મુખીભૂતાયાઃ જનતાયાઃ સંસ્કૃતાભિમુખી કરણમસ્માકં ઉદેશ્યઃ । અતઃ સુબોધા ભાષા શોભનં બહિરંજ્ઞાં તથા નાવીન્યવૈવિધ્યાદિના ભૂષિતમન્તરજ્ઞમિતિ સર્વાત્મના પત્રિકા આકર્ષકત્વનિર્માણે વયં સવિશેષં પ્રયતિષ્યામહે ।^{૧૮}

આ પાક્ષિક પત્રિકા ભાષાદ્રષ્ટિથી વિશેષસ્થાન ધરાવે છે. તેમજ તેમાં અનેક પ્રકારનાં વિષયો હોવાથી પણ એનાં વિશેષગુણો જોવા મળે છે. આ પાક્ષિકનું ગુણવત્તાની દ્રષ્ટિએ સ્તર ઘણુ ઉંચુ હતુ. અને બીજી સૌથી મોટી એની વિશેષતા એ હતી કે દરેક અંક યોગ્ય સમયે પ્રકાશિત થતો હતો. પત્રિકાનાં અંકનું નિયમિત રીતે પ્રકાશન થવું એ પત્રિકાની મોટી વિશેષતા

ગણાય છે. આ પાક્ષિકનો આકાર વૃત્તપત્રનાં જેવો હોવાથી સમાચારોની સાથે જ કાવ્ય, નાટ્ય, લેખ, વાર્તા વગેરે પ્રકાશિત થતા હતા. આ ભારતવાણી પાક્ષિક સંસ્કૃત ભાષામાં જ પ્રકાશિત થતુ હોવાથી સંસ્કૃત પત્રિકાઓમાં તેનું સ્થાન ઘણું જ અગત્યનું છે.

૨૩. શારદા :-

મહારાષ્ટ્રનાં પુણે નગરમાં ભારતવિશ્વજ્ઞાનપીઠ જે માન્યતા પ્રાપ્ત ગુરુકુળ નામે સંસ્થા આવેલી છે. શારદા એ જ્ઞાનપીઠ સંસ્કૃતપત્રિકા છે. તા. ૧૪-૧૧-૧૯૫૯ નાં રોજ આ પત્રિકાનાં પ્રકાશનનો પ્રારંભ થયેલ છે. છેલ્લા ૫૨ વર્ષથી આ પત્રિકા સતત પ્રકાશિત થાય છે. આ શારદા પત્રિકાનાં પ્રકાશનની પહેલાં પુના નગરમાં પંડિત ગાડગીલ વસંત, કાર્યકારી સંપાદક, પ્રધાન સંપાદક ડૉ. ગ. બા. પળસુલેનાં સંપાદકપણા નીચે 'ભારતવાણી' પાક્ષિક પત્રિકાનાં પ્રકાશનનો પ્રારંભ કર્યો હતો. દુર્ભાગ્યવશ આ પત્રિકાનું પ્રકાશન લાંબા સમય સુધી ચાલ્યુ નહિ. પહેલા આ પત્રિકા છમાસિકરુપે પ્રકાશિત થતી હતી, પરંતુ ત્યારપછી કાર્યકારી સંપાદક ડૉ. વસંત ગાડગીલ શર્માએ પદનો ત્યાગ કર્યો. પછીથી નવીન પોતાની પત્રિકા 'શારદા' નો સ્વતંત્ર રીતે પ્રારંભ કર્યો. આ એ જ પત્રિકા છે જે વર્તમાન સમયમાં શ્રી ભગવતપ્રસાદથી પ. પુ. શૃંગેરી શારદા પીઠાધિશ્વરની પ્રેરણા અને કૃપાથી બાવનમાં વર્ષમાં પ્રવેશી ચૂકી છે.

ભારતવાણી હોય અથવા શારદા હોય પંડિત ગાડગીલ વસંતશર્માની સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં સાહસનાં મૂળ સ્ફૂર્તિ પ્રેરણાસ્થાન હતા, પ્રાતઃ સ્મરણીય કીર્તિમાન વિદ્યાવાચસ્પતિ રાશિવડેકર શ્રીમદ અપ્પાશાસ્ત્રી. આ જ પુના નગરમાં સો વર્ષ પહેલાં વિદ્યાવાચસ્પતિ રાશિવડેકર શ્રીમદ અપ્પાશાસ્ત્રી દ્વારા બે સંસ્કૃત પત્રિકા-રત્નનું સંપાદન કરીને પ્રકાશિત કરી હતી. તેમાં પ્રથમ પત્રિકા સંસ્કૃતચન્દ્રિકા અને બીજી હતી સૂનૃતવાદિની.

મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશમાંથી પ્રકાશિત થતી સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓમાં શારદાનું સ્થાન અગ્રિમ છે. કારણ કે આ પત્રિકાનાં પ્રકાશનમાં ક્યારેય બાધા આવી નથી. ઈ.સ. ૧૯૫૯ થી સતત પ્રગટ થાય છે.

શ્રીમદ અપ્પાશાસ્ત્રી પ્લેગની બીમારીને કારણે ૨૫ - ૧૦ - ૧૯૧૩ નાં રોજ સ્વર્ગવાસી થયા. તેમની બંને પત્રિકાઓ સંસ્કૃતચંદ્રિકા અને સૂનૃતવાદિની નિરાધાર બની ગઈ. એટલુ જ નહિ પરંતુ સમસ્ત સંસ્કૃત જગત શોકસાગરમાં ડુબી ગયુ. કારણ કે મહારાષ્ટ્રની સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ઉદ્ભવ અને વિકાસમાં શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રીનું મુખ્ય યોગદાન હતુ. તેમને મહારાષ્ટ્રની સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ભીષ્મપિતામહ ગણવામાં આવે છે.

સંસ્કૃતચંદ્રિકા અને સૂનૃતવાદિની આ બંને પત્રિકાઓ અને શ્રીમદ અપ્પાશાસ્ત્રીનનાં પુણ્યસ્મરણથી સંસ્કૃતનાં રાષ્ટ્રસ્તરનાં વિદ્વાન અને સંસ્કૃતના શ્રેષ્ઠ પત્રકાર એવા ડૉ. પંડિતવસંતઅનંતગાડગીલે પોતાનાં સંપાદકપણા નીચે તા. ૧૪ - ૧૧ - ૧૯૫૯ નાં રોજ આ શારદા પત્રિકાનાં પ્રકાશન, સંપાદન, પ્રસારણનો શુભારંભ કર્યો.

આ પત્રિકામાં જાહેર ખબરો, લલિત સાહિત્ય, વિદ્વાનોનાં લેખો વગેરે હોય છે. આમાં સંપાદકીય લેખો આપવામાં આવે છે. એ બધા જ લેખો જુદા જુદા વિષયો ઉપર લખવામાં આવેલા હોય છે. સાથે સાથે સંસ્કૃતભાષાનાં જે શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનો થઈ ગયા તેમની અપ્રકાશિત કૃત્તિઓને પણ પ્રયત્નપૂર્વક પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. જેમ કે અપ્પાશાસ્ત્રીચરિતમ્ અને શ્રીમાન અપ્પાશાસ્ત્રીનાં દુર્લભપત્રોનાં સંગ્રહ વગેરે. આ બધા પત્રો સંસ્કૃતમાં હોય છે. દીવાળી ઉપર પ્રકાશિત થતા દરેક અંકમાં મોટેભાગે વ્યક્તિવિશેષ અંક પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. આ વ્યક્તિવિશેષમાં જેમ કે મહાત્માગાંધી વિશેષઅંક, સ્વામીવિવેકાનંદ વિશેષઅંક, શહીદ ભગતસિંહ વિશેષઅંક વગેરે. આ શારદા પત્રિકામાં અન્યત્ર પ્રકાશિત થનારી સંસ્કૃતપત્રિકાઓનું પણ મૂલ્યાંકન અને પરિચય કરવામાં આવે છે. આ બધી આ પત્રિકાની વિશેષતા છે. જે જાહેરખબરો પ્રકાશિત થાય છે એ બધી સંસ્કૃતભાષામાં રૂપાંતરિત કરીને પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. આ પત્રિકામાં પ્રકાશિત લેખોનું સ્તર ઘણું ઉંચું હોય છે. આ પત્રિકાએ સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસમાં ચાર ચાંદ લગાવી દીધા છે. આ 'શારદા' પત્રિકા માત્ર મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશ પૂરતી જ સીમિત ન રહેતાં રાષ્ટ્રીય સ્તરની પત્રિકા

બની ગઈ છે.

આ પત્રિકાનું વાર્ષિક મૂલ્ય પાંચ રૂપિયા છે. આ પત્રિકામાં બાલભારતી, આંતરભારતી, શિશુભારતી વગેરે સ્તમ્ભોમાં બાળકોને માટે સામગ્રી પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. આ પત્રિકાની ભાષા સરળ અને ઉપદેશાત્મક છે. જેમ કે - પ્રસારય સંસ્કૃતધ્વજમ્ । પ્રતાડય સંસ્કૃતદુન્દુભિમ્ । પ્રપુરય સંસ્કૃત શંઙ્ગમ્ । પઠ સંસ્કૃતમ્ । વદ સંસ્કૃતમ્ । લિખ સંસ્કૃતમ્ ।^{૧૯}

આ પત્રિકામાં સંસ્કૃતભાષામાં આકાશવાણી સમાચાર, નાટકોનાં ચિત્રો, ઉત્સવોનું વિવરણ, જીવન-ચરિત, સંસ્કૃત-વિશ્વવાર્તા તથા સમાલોચના વગેરેનું પ્રકાશન થાય છે. આ ઉપરાંત કવિતા, નાટક, નિબંધ, લઘુકથા, અનુવાદ, સમાચાર વગેરે વિવિધ પ્રકારની રચનાઓનું પ્રકાશન થાય છે. આ સાહિત્યિક અને ઉચ્ચકોટિની પત્રિકા છે. અર્વાચીન ઉચ્ચકોટિનાં લેખકોની રચનાઓનું પ્રકાશન આ પત્રિકામાં ક્યારેક ક્યારેક થાય છે. આ પત્રિકાનાં અનેક વિશેષઅંકો મહત્ત્વપૂર્ણ છે. શ્રીમાન અપ્પાશાસ્ત્રી સાથે સંબંધિત બે વિશેષ અંકો અત્યાર સુધીમાં પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યાં છે.

આમાં શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોનાં લેખો પ્રગટ થાય છે. આ બધાં જ લેખોની ભાષા અને એમની શૈલી સરળ અને લાલિત્યપૂર્ણ છે. રોજબરોજનાં વિષયો માટે સંસ્થાપક નવા નવા શબ્દો શોધી કાઢે છે. એમનાં મતે દરેક ભાવના, દરેક વિચાર અને આજનાં આધુનિક યુગમાં જે જે વસ્તુઓ છે તે બધાને સંસ્કૃતભાષામાં વ્યક્ત કરી શકાય છે. જ્યાં જ્યાં પણ વિશ્વસંસ્કૃત સંમેલન થયાં છે ત્યાં જઈને પંચિડતગાડગીલજી 'શારદા' નો દૈનિક અંક પ્રકાશિત કરે છે. ગાડગીલ સ્વયમ પણ એક સંસ્કૃતનાં સારા કવિ છે. આ પત્રિકાનાં સાતત્યમાં ગાડગીલનો જાળો ખૂબ મોટો રહ્યો છે. તેમનાં પ્રધાન સંપાદકપણા નીચે આ પત્રિકા સતત વિકાસ પામતી ચાલી છે. આ 'શારદા' પત્રિકા વાર્ષિકરૂપે પ્રગટ થાય છે. દર વર્ષે દીવાળી ઉપર આમનો અંક પ્રકાશિત થાય છે. આ પત્રિકા નિયમિત રીતે પ્રકાશિત થાય છે.

૨૪. સંસ્કૃતિ: (વિજય) :-

૧૯ મી નવેમ્બર ઈ.સ. ૧૯૬૧ નાં રોજ પુનાથી આ પત્રિકાનો પ્રારંભ થયો હતો. આરંભના પંદર દિવસ સુધી આ પત્ર ‘વિજય:’ નામથી પ્રકાશિત થતું હતું. આ દૈનિકપત્ર છે. પંદર દિવસ પછી આ પત્રનું નામ બદલીને ‘સંસ્કૃતિ:’ રાખવામાં આવ્યું હતું. ત્યારથી માંડીને સતત રીતે, સુચારૂપથી પ્રકાશિત થાય છે. આ પત્ર પંડિતબાલાચાર્યવરખેડકરનાં પ્રધાન સંપાદકપણા નીચે પ્રકાશિત થયું. આ પત્રની વાર્ષિક કિંમત પંદર રૂપિયા રાખવામાં આવી હતી. અને એક અંકની કિંમત છ પૈસા રાખેલ હતી. આ પત્ર પુનાપેઠથી બુધવારનાં રોજ પ્રકાશિત થતું હતું. થોડા સમય માટે પંદરપુરથી પ્રકાશિત થયું હતું. સોમવારનાં દિવસે આ દૈનિક પ્રકાશિત થતું નહિ. બે પાનાનાં આ પત્રમાં સમાચાર પ્રકાશિત કરવામાં આવતા હતા. પ્રથમ રાજધાની-વૃત્તસંગ્રહ ભાગમાં રાજનૈતિક સમાચારો ઉપરાંત અન્ય સમાચારોનું પણ સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરવામાં આવતું હતું. વિવિધ વૃત્તસંગ્રહ નામનાં બીજાભાગમાં પ્રાદેશિકસમાચાર અને અન્ય દેશ-વિદેશનાં સમાચારોનાં સારનું આકલન કરવામાં આવતું હતું. બીજા પાના પર સાંસ્કૃતિક વિવેચન કરવામાં આવતું હતું. આજ પાનાના સંપાદકીય સ્તંભમાં ક્યારેક ક્યારેક ગંભીર વિષયોનું પણ વિવેચન કરવામાં આવતું હતું. સંપાદકીય નિબંધોની ભાષા સરળ અને વિચારાત્મક તથા ઉપદેશાત્મક હતી. ભારતીય સંસ્કૃતિને લગતા લેખો, નિબંધો વિશેષ પ્રગટ થતા હતા. ભારતીય સંસ્કૃતિની મહત્તા અને સંપાદકનાં વિચારોત્તેજક નિબંધ પ્રકાશિત થયેલ છે. તે જેમકે આ પ્રમાણે છે.

“આસહસ્ત્રાવધિવર્ષેભ્યઃ માનવઃ શક્તિઃ અવલમ્બ્ય એહિકે પારલૌકિકે વિષયે ચ સુખાવાપ્ત્યૈ કાશ્ચિન્નિયમાનહગીકૃત્ય કૃતકૃત્યતાં ભજતે । તાનેવ નિયમાન્ વદન્તિકેચિત્ વિપશ્ચિતઃ સંસ્કૃતિરિતિ કેચિત્ ધર્મ ઇતિ । કેચિત્ સંસ્કૃતિધર્મયોઃ કંચિત્ ભેદં કલ્પયન્તિ । પરં ન વયં તથા મન્યામહે । યતઃ સંસ્કૃતિશબ્દઃ ધર્મશબ્દાપેક્ષયા નૂતનઃ । સંસ્કૃતિવિહિનં જીવનં ન માનવજીવનં, અપિતુ પશુભ્યોઽપિ હીનતરં યત્ કિંચિત્ । ભારતીયાં સંસ્કૃતિં સ્વીકૃત્ય સર્વૈઃ

માનવીયં જીવનં પ્રથમં સંપાદનીયમ્ । તદેવ સાર્થજીવનં ભવેત્ યત્ સાંસ્કૃતિકં
ભવેત્ ।^{૨૦}

ભારતીય સંસ્કૃતિ, તેનાં આદર્શો, ભારતીય સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યોની જાળવણી કેમ કરવી ? સંસ્કૃતિ અને સંસ્કાર વિનાનું જીવન પશુ સમાન છે . આવો બોધ આપણને ઉપર્યુકત પેરેગ્રાફમાંથી મળે છે . આ પત્રમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનાં આદર્શોને લગતા લેખો જોવા મળે છે . ભારતીયોએ સૌથી પ્રથમ સંસ્કૃતિનો સ્વીકાર કરીને માનવજીવન સાચા અર્થમાં જીવવું જોઈએ તેવો સાર અહીં પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યો છે . આ પત્રનું મુદ્રણ સામાન્ય છે . અનેક અશુદ્ધિઓ રહેવાને કારણે ક્યારેક ક્યારેક અર્થ સમજમાં નથી આવતો .

આ 'સંસ્કૃતિ' નામે દૈનિક પત્ર સ્વતંત્રભારતનું પ્રથમ સંસ્કૃત દૈનિક પત્ર છે . જે પુનાથી પ્રકાશિત થયું . પુનાસ્થિત ડેકન કોલેજનાં તે વખતનાં પ્રોફેસર પંડિત બાલાચાર્ય વરખેડકર હતા . એમણે લાંબા સમય સુધી આ દૈનિક પત્રનું સંપાદન કર્યું હતું . પંડિત બાલાચાર્ય પોતાનાં વ્યક્તિગત ખર્ચ - સ્વખર્ચથી આ દૈનિકને જે ઉત્સાહથી પ્રકાશિત કરતા હતા તે ખરેખર પ્રશંસનીય છે . તેમજ ધન્યવાદને પાત્ર છે . આવી વ્યક્તિને સાચા સંસ્કૃત સમર્પિત વિદ્વાન કહી શકાય તેમાં કોઈ અતિશયોક્તિ નથી . સંસ્કૃતની સાચી સેવા આર્થિક કષ્ટ સહન કરીને પણ આવા વિદ્વાનોએ જ કરી છે .

પત્રમાં નિમ્નલિખિત શ્લોક પ્રકાશિત કરવામાં આવતો હતો . જે આ મુજબ છે .

યા વેદસ્મૃતિશાસ્ત્રવિન્મુનિવરૈર્જુષ્ટા સુખૈકાસ્પદા

દૈવીસમ્પદમાશ્રિતા ભગવતા શ્રીશેન સંરક્ષિતા ।

યા વર્ણાશ્રમધર્મસારહૃદયા કામાર્થમોક્ષપ્રદા

નિત્યા વિશ્વહિતૈષિણી વિજયતે સા વૈદિકીસંસ્કૃતિઃ ॥

આમ પંડિત બાલાચાર્યની સંસ્કૃત સેવા, સમર્પિતભાવ અને તેમની ઉદારતા તથા નિષ્ઠાએ આ પત્રને સંસ્કૃત જગતમાં ઉજ્જવળ કરી દીધો છે . અને સાથે સાથે પોતે પણ પ્રતિષ્ઠાને પામ્યાં છે .

૨૫. સંવિદ :-

ભારતીયવિદ્યાભવન, મુંબઈનાં કુલપતિ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની

પ્રેરણાથી તા. ૧૫-૦૮-૧૯૬૪ નાં રોજ 'સંવિદ્' નામનાં સંસ્કૃત ત્રૈમાસિકનો પ્રારંભ થયો. મહારાષ્ટ્ર રાજ્યની રાજધાની મુંબઈનાં ભારતીયવિદ્યાભવન, કુલપતિ મુન્શી માર્ગ, ચોપાટી, મુંબઈ - ૪૦૦૦૦૭ થી આ ત્રૈમાસિક સંસ્કૃત પત્રિકા પ્રકાશિત થાય છે. ભારતીયવિદ્યાભવન એ સંસ્થા સંસ્કૃતભાષાનાં પ્રચાર અને પ્રસાર માટે સતત કાર્યશીલ છે. તેમજ સંસ્કૃતભાષા અને સંસ્કૃતિ વિશે આ સંસ્થાને અત્યંત પ્રેમ છે આ વાત સૌ કોઈ જાણે છે. સંસ્કૃતભાષા એ માત્ર ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષા નથી, પરંતુ તે લોકભાષા પણ છે. સંસ્કૃત ભાષા લોકભોગ્ય અને લોકવ્યવહારની ભાષા બને એ હેતુથી આ સંવિદ્ ત્રૈમાસિક પત્રિકાનો પ્રારંભ થયો. દર વર્ષે ઓગસ્ટ-નવેમ્બર-ફેબ્રુઆરી-મે એમ અનુક્રમે સંવિદ્નાં અંકો દર ત્રણ મહિને પ્રકાશિત થાય છે. દરેક અંક ૭૦ થી ૮૦ પાનાનો હોય છે. સુંદરચિત્રોથી સુસજ્જ આ પત્રિકામાં સંપાદકીય લેખો, શોધલેખો, કવિતા, પ્રાર્થના, સુભાષિતો, લલિતલેખો, લઘુરૂપકો, શાસ્ત્ર ઉપરનાં લેખો, સંસ્કૃત વાર્તા, પાઠકોની પ્રતિક્રિયાઓ ઇત્યાદિ પ્રકાશિત થાય છે. આ સંસ્કૃત ત્રિમાસિકનું ઘોષવાક્ય આ મુજબ છે -

“આ નો ભદ્રાઃ ક્રતવો યન્તુ વિશ્વતઃ ।” (ઋગ્વેદ ૧-૮-૬૧)

‘અમોને ચારેબાજુથી કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાઓ’ આવો સુંદર અર્થ આ ઘોષવાક્યમાંથી નિકળે છે.

આ સંસ્કૃત ત્રૈમાસિક પત્રિકાનાં પ્રધાન સંપાદક શ્રી જયંતકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ દવે છે. તેમનાં પ્રધાન સંપાદકપણા નીચે આ પત્રિકા નિયમિત રીતે પ્રકાશિત થાય છે. તેમની સાથે આચાર્ય વૈકટેશ્વર દિક્ષિત પણ સંપાદકનું કાર્ય કરે છે. સંપાદક મંડળમાં શ્રી ભાઈશંકર પુરોહિત, પ્રો. સુરેશ ઉપાધ્યાય અને શ્રીરામકૃષ્ણરાવ આ સહસંપાદક તરીકે કામ કરે છે. આ સંવિદ્ ત્રૈમાસિક પત્રિકા ભારતીય વિદ્યાભવન, કુલપતિ મુન્શી માર્ગ, ચોપાટી, મુંબઈ - ૪૦૦૦૦૭ થી પ્રકાશિત થાય છે.

સંવિદ્માં સંપાદકીય લેખો પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. તે લેખોની શૈલી સમાસપ્રચુર અને દીર્ઘવાક્યરચનાવાળી છે. આ લેખોમાં વિવિધ

વિષયોનો પરામર્શ જોવા મળે છે. કેટલાંક વિદ્વાનોનાં મતે આવી શૈલી સામાન્ય માણસ માટે અઘરી પુરવાર થાય છે. દીર્ઘવાક્યરચનાવાળી અને સમાસબાહુલ્યવાળી શૈલી સામાન્ય માણસને સમજવામાં મુશ્કેલી પડે છે. તેથી તેનાથી દૂર ભાગે છે. અને એટલા માટે ‘સંવિદ્’ ની લોકપ્રિયતાને હાનિ પહોંચે છે. અન્ય પત્રિકાઓની સરખામણીમાં સંવિદ્ની લોકપ્રિયતા ઓછી પુરવાર થાય છે. આ ત્રૈમાસિકનું મુખપૃષ્ઠ સુંદર અને રંગીન છે. આમાં વાપરવામાં આવતો કાગળ ઉચ્ચકક્ષાનો જોવા મળે છે. આ ત્રૈમાસિકનું પ્રકાશન નિયમિત રીતે થાય છે. વર્ષમાં ચાર વખત આ પત્રિકાનાં અંકો બહાર પડે છે. આ પત્રિકામાં પ્રગટ થતી પઠનસામગ્રી યોગ્ય, વાંચવાલાયક અને મનોરંજનીય હોય છે. પરંતુ આમાં પ્રકાશિત થતા લેખોની ભાષા દીર્ઘવાક્યરચનાવાળી હોવાથી સામાન્યજનને સમજવામાં મુશ્કેલી પડે છે. અને એ કારણે જ આ પત્રિકા એટલી બધી લોકપ્રિય બની શકી નથી. આ પત્રિકાનું વાર્ષિક મૂલ્ય રૂપિયા ૬૦ (સાંઠઠ) છે. ભારતીયવિદ્યાભવનનાં સંરક્ષણમાં આ પત્રિકા ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામી છે. આ સંસ્થા રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિપ્રાપ્ત સંસ્થા છે. આ સંસ્થા સંસ્કૃતભાષાનાં વિકાસમાં સતત યોગદાન આપી રહી છે, એ સર્વવિદિત છે.

૨૬. ગુજ્જારવ: :-

મહારાષ્ટ્રનાં અહમદનગરમાં સનાતનધર્મસભા નામની સંસ્થા કાર્યરત છે. આ ગુજ્જારવ પત્રિકા આ સંસ્થાનું મુખપત્ર છે. અને ત્રૈમાસિક પત્રિકા છે. આ સનાતનધર્મસભા નામની સંસ્થાની સ્થાપના ઈ.સ. ૧૯૬૦ માં મે મહિનામાં ભાવુસાહેબ ચૌકર વગેરે તરુણોએ અથવા યુવાનોએ કરી હતી. સંસ્કૃતભાષા, સંસ્કૃત સાહિત્ય તેમજ ભારતીય સંસ્કૃતિનું રક્ષણ અને સંવર્ધન એ આ સંસ્થાનું મુખ્ય લક્ષ્ય હતું. આ સંસ્થા નીચે શારદીય વ્યાખ્યાનમાળા ચાલે છે. ગીતાપઠન મંડળ અને સંસ્કૃત અધ્યાપનકેન્દ્ર પણ ચાલે છે. આ સંસ્થાનું વાક્ય આ પ્રમાણે છે. “ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ ।”

આ સનાતનધર્મસભાનાં પદાધિકારીઓ તરીકે શ્રી દ. ગ. પાઠક

અધ્યક્ષ, શ્રી દિલીપ દારવેરકર - ઉપાધ્યાક્ષ, શ્રી અચ્યુત જ. મુળે - ઉપાધ્યાક્ષ, શ્રી મો. પા. મુળે - મંત્રી, શ્રી સતીષરેખી - મંત્રી, શ્રી ચંદ્રશેખર જોષી - મંત્રી તેમજ શ્રી ની. મ. દેશમુખ કોષાધ્યક્ષ પોતાની સેવા આપી રહ્યાં છે.

ઈ.સ. ૧૯૬૬ નાં ફેબ્રુઆરી મહિનાથી આ પત્રિકાનો પ્રારંભ થયો છે. દર ત્રણ મહિને આ પત્રિકા પ્રકાશિત થાય છે. ફેબ્રુઆરી, મે, ઓગસ્ટ અને નવેમ્બર એ ક્રમ મુજબ નિયમિત રીતે પ્રકાશિત થાય છે. આ પત્રિકાનાં પ્રકાશનસ્થળનું સરનામું આ મુજબ છે. અહમદનગર, ગુજ્જારવ કાર્યાલય, કાલેશ્વર મંદિર, પ્લોટ નં. ૭, નરહરિ નગર પાસે, ધુમટે, ગુલમહોર માર્ગ, અહમદનગર, મહારાષ્ટ્ર.

આ પત્રિકાનાં પ્રથમ સંપાદક ડૉ. વસન્ત જામ્બે હતા. જ્યારે સહકારી સંપાદક મંડળમાં પ્રા. દ. ગ. જોષી અને ડૉ. દે. ખ. ખરવંડીકર હતા. અને ત્રીજા વિદ્વાન ડૉ. મ. ના. ખોપરડીકર હતા. વર્તમાન સમયમાં ડૉ. દેવીપ્રસાદ ખરવંડીકર પ્રધાન સંપાદક તરીકે પોતાની સેવા આપી રહ્યાં છે. અને સહસંપાદક તરીકે ડૉ. કેલકર, ડૉ. ખોપરડીકર તેમજ સુલભા ઠકાર, પ્રા. ડૉ. પ્રભા મુળે, પંડિત લ. પં. જાંભોરકર - પુણે, પં. દ. કે. આધારકર, ડૉ. રવિન્દ્ર મુળે - પુણે તેમજ સૌ. મૃદુલા ગડનીસ - કર્જત (રાયગડ) વગેરે વિદ્વાનો પોતાનું અમૂલ્ય યોગદાન આપી રહ્યાં છે.

આ ત્રૈમાસિક પત્રિકામાં સંપાદકીય લેખો, ગદ્યવિભાગ, પદ્યવિભાગ, પ્રાયોગિક રચનાઓ તેમજ બાળકો માટે “બાલબોધાય સંસ્કૃતમ્” એવાં વિભાગો છે. દરેક અંકની પૃષ્ઠસંખ્યા આશરે ૫૦ થી ૭૦ પાનાની વચ્ચે છે. આ પત્રિકાનું વાર્ષિક મૂલ્ય રૂપિયા ૫૦ રાખવામાં આવેલ છે. એની કિંમતમાં સમયાનુસાર પરિવર્તન પણ થાય છે. આ પત્રિકામાં લલિતસાહિત્ય, કથા, નિબંધ, ભાષાન્તરો, લઘુનાટિકા ઇત્યાદિ પ્રકારોનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત સંસ્કૃત, સંસ્કૃતિ વિષયને લઈને આ પત્રિકામાં નૂતન પદ્યો, લેખો અને વાર્તાઓ પ્રકાશિત થાય છે. બાળકો માટેનાં વિભાગમાં બાળકોને ગમે તેવી વાર્તાઓ, રસિક કથાઓ વગેરે પ્રકાશિત

થાય છે . આનાં વિશેષઅંકોમાં જ્ઞાનેશ્વર-રામદાસ-રૌપ્ય મહોત્સવો મુખ્ય જોવા મળે છે .

સનાતન ધર્મસભા, અહમદનગરનું આ ત્રૈમાસિક મુખપત્ર નિયમિત રીતે પ્રકાશિત થાય છે . સંસ્થાનાં મુખપત્રનાં સ્વરુપમાં જે પત્ર-પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થતી હોય એ મોટેભાગે નિયમિત રીતે પ્રગટ થતી હોય છે . આવી પત્રિકાઓને કારણે સંસ્કૃત પત્રકારિતા ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતી હોય છે . સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં વિકાસમાં આવી રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિપ્રાપ્ત સંસ્થાઓ અને એનાં દ્વારા પ્રગટ થતી પત્ર-પત્રિકાઓનો અમૂલ્ય ફાળો હોય છે . અને એટલો જ મહત્ત્વનો ભાગ તેનાં સંપાદક વિદ્વાનોનો હોય છે . એમનો અભ્યાસ, એમની નિષ્ઠા અને તેમની સાધનાને કારણે સંસ્કૃત ભાષાનો અને સંસ્કૃત પત્રકારિતાનો સતત વિકાસ થતો જોવા મળે છે . આ વાત આપણે સૌ સારી રીતે જાણીએ છીએ .

૨૭. ગીવાર્ણસુધા :-

મુંબઈમાં ‘દેવવાણીમંદિરમ્’ એ એક પ્રસિદ્ધ સંસ્થા છે . સંસ્કૃતભાષાનું પૂજન આ સંસ્થામાં કલામાધ્યમ દ્વારા કરવામાં આવે છે . સંસ્કૃત નાટકોનાં પ્રયોગો, સંસ્કૃત સંગીતિક નૃત્યોનું આયોજન આ દેશમાં અને પરદેશમાં પણ યશસ્વી રીતે કરવામાં આવે છે . સંસ્કૃત વ્યાખ્યાનો, સંસ્કૃતપઠન સ્પર્ધા, કાવ્યસ્પર્ધા, સંસ્કૃત ગીત-ગાયન વગેરે સંસ્કૃતનાં ઉપક્રમો ચાલે છે . આ સંસ્થાની સ્થાપના, શ્રી દાદા સાહેબ વેલણકરે ઈ.સ. ૧૯૭૪ માં કરી હતી. ઈ.સ. ૧૯૭૯ માં ‘ગીવાર્ણસુધા’ નામનાં સંસ્કૃત સામયિકનો પ્રારંભ થયો. દેવવાણી મંદિરનાં મુખપત્ર સ્વરૂપે આ માસિક પત્રિકાનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો. પ્રારંભથી માંડીને આજ સુધી આ પત્રિકા નિયમિત રીતે પ્રકાશિત થાય છે . આ મુખપત્રનાં પ્રકાશનમાં ક્યારેય કોઈ અવરોધ આવ્યો નથી. આ પત્રિકાનાં અંકમાં લગભગ ચાલીશ પાના હોય છે . ક્યારેક વિશેષઅંક હોય ત્યારે પૃષ્ઠ સંખ્યામાં વધઘટ જોવા મળે છે . પત્રિકાનાં પ્રથમ પાનાં પર એક શ્લોક જોવા મળે છે, જે આ પ્રમાણે છે .

યથા પયોધેર્લહરી પ્રસૂતાસુધા સુરાણામ્ અમૃતત્વહેતુઃ ।

તથૈવ ગીર્વાણસુધાડપિ ભૂયાત્ નવીન સારસ્વતી વિભૂતેઃ ॥

આ શ્લોકથી જ ગીર્વાણસુધાનો ઉદ્દેશ્ય સ્પષ્ટ થાય છે. તે ઉદ્દેશ્ય એ કે નવીન સાહિત્યનું સંવર્ધન અને પ્રચાર કરવો તે. નવીન સાહિત્યનું સર્જન કરવું, તેનું સંવર્ધન કરવું અને તેનો પ્રચાર-પ્રસાર કરવો તે આ માસિકપત્રિકાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે. દેવવાણી મંદિર સંસ્થાનાં સ્થાપક પંડિત વેલણક સાહેબ જ આ માસિકપત્રિકાનાં પ્રધાન સંપાદક છે. જ્યારે સંપાદક મંડળમાં ડૉ. શા. ગ. મોઘે, ડૉ. કમલ અભ્યંકર, ડૉ. જશવંતી દવે, પંડિત કવીશ્વર, ડૉ. ગ. મો. પાટીલ અને ડૉ. મો. દી. પરાડકર જેવા શ્રેષ્ઠ કક્ષાનાં વિદ્વાનો પોતાની ભૂમિકા અદા કરી રહ્યાં છે. અને પત્રિકાનાં પ્રકાશનમાં પોતાનો ફાળો આપી રહ્યાં છે. હાલમાં ડૉ. શા. ગ. મોઘેનાં સંપાદનપણાનીયે પત્રિકાનું સંપાદનકાર્ય અને પ્રકાશન કાર્ય થઈ રહ્યું છે.

પંડિત દાદાસાહેબ વેલણકરે સંપાદક તરીકે ગીર્વાણસુધાનાં પ્રથમ અંકમાં જ પોતાનું પ્રયોજન સ્પષ્ટ કર્યું છે. તે આ પ્રમાણે છે.

“સન્તિ ભારતવર્ષે કાનિચિત્ નિયતકાલિકાનિ સંસ્કૃતભાષયા પ્રકાશિતાનિ । તેષુ ઇદમ્ એકમ્ અધિકમ્ સંવર્ધયિતુમ્ સમુદ્ધૃતા વયમ્ દેવવાણીમંદિરમ્ દ્વારા । અસ્મત્ ઉદિષ્ટમ્ તુ યત્ અભિનવમ્ સંસ્કૃત વાઙ્મયમ્ પ્રકાશમ્ યાતિ તદ જ્ઞાપનમ્ અતઃ સર્વે ભવન્તઃ સંસ્કૃતરાગિણઃ એતાદ્શમ્ વૃત્તમ્ પ્રકાશનાર્થમ્ પ્રેષયન્તુ । તત્ર ગ્રંથાનામ્, લેખકાનામ્, પ્રકાશકાનામ્, પ્રકાશનાદિનમ્ મૂલ્યમ્, ક્રયસ્થાનમ્, પૃષ્ઠસંખ્યા ચ ઇતિ સર્વમ્ પ્રખ્યપનીયમ્ । તથૈવ સંસ્કૃત અભિવૃદ્ધર્થમ્ યે પ્રયત્નાઃ, ઉપક્રમાઃ, કાર્યક્રમા કુત્ર અપિ સંયોજન્તે તેષામ્ સંક્ષિપ્ત વૃત્તમ્ અપિ પ્રકાશયિતુ-કામા વયમ્ । તત્રાપિ ભવન્તઃ સર્વે સાહાય્યમ્ દદતુ ઇતિ વિજ્ઞાપના ।” ૨૧

આ દેવવાણીમંદિર સંસ્થા સંસ્કૃતભાષાનાં પ્રચાર અને પ્રસાર માટે સતત કાર્યશીલ છે. આ સંસ્થાનું ધ્યેય નવા પ્રકાશિત થયેલાં સંસ્કૃત સાહિત્યનો અને વિવિધ કાર્યક્રમોનો પરિચય કરાવવો તે છે. ગીર્વાણસુધાનાં પ્રથમ અંકથી માંડીને આજ સુધી સંપાદકોનો પોતાનો મત કયાંય મળતો નથી. પરંતુ નવી નવી સંસ્કૃત રચનાઓ, સંસ્કૃતનાં સંદર્ભમાં ખબરો વગેરે આપવામાં આવે છે. પરંતુ સંપાદકીય લેખો ન હોવાથી આ પત્રિકાને થોડું

ઓછું આવે છે. અર્થાત્ પત્રિકાનું મૂલ્ય આંકવામાં કયાંય કચાશ રહી જતી હોય એમ બને છે. અથવા તો સંપાદકનું મૂલ્ય આંકવામાં કયાંક કચાશ રહી જતી હોય એમ જોવા મળે છે.

આ પત્રિકાની વિશેષતા તરફ દ્રષ્ટિ કરીએ તો શ્રી દાદા સાહેબ વેલણકરે એ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે નાટક અને સંગીતનાં માધ્યમથી લોકોને સંસ્કૃત તરફ આકર્ષિત કરી શકાય છે. સંપાદકની વિદ્વતા અને એમની દીર્ઘદ્રષ્ટિ અહીં આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એની સતત પ્રશંસા થતી જ હોય છે. સંપાદકનાં વ્યક્તિત્વ તરફ ધ્યાન કરીએ તો સંપાદક અત્યંત શિસ્તપ્રિય હોવાથી આ પત્રિકા વાંચકોને સમયસર મળે છે. તેમજ વાંચકોને સાહિત્યરચનાની પણ પ્રેરણા આપે છે. કોઈપણ પત્રિકાનું સમયસર પ્રકાશન અને સમયસર વાંચકોને મળી જાય એ ઘણી સારી બાબત ગણાય છે. સંપાદક અને પ્રકાશકની નિયમિતતા એમાં કામ કરી જતી હોય છે.

૨૮. સંસ્કૃતદુન્દુભિ :-

મહારાષ્ટ્રનાં ઔરંગાબાદમાં મરાઠાવાળા સંસ્કૃત પ્રચાર સભા નામની સંસ્થાની સ્થાપના ઈ.સ. ૧૯૬૭ માં કરવામાં આવી હતી. આ સંસ્થાની સ્થાપનાનો હેતુ સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રચાર-પ્રસાર થાય તેમજ સામાન્યજન સંસ્કૃત પ્રત્યે આકર્ષિત થાય તેવો ઉમદા હેતુ હતો. આ સંસ્થા દર વર્ષે સંસ્કૃત મૌખિક પરિક્ષાનું આયોજન કરે છે. આ સંસ્થાની એક શાખા વેદવિદ્યા સંરક્ષણ પણ છે. આ સંસ્થાનાં અધ્યક્ષ શ્રી બળવંતરાવ ઘાટે છે. શ્રી અશોક દેવ આ સંસ્થાનાં કાર્યવાહક અધ્યક્ષ એટલે કે સેક્રેટરી છે. શ્રી વિનાયક મુરકટે સહકાર્યવાહક છે. ઈ.સ. ૧૯૮૭ માં સંસ્કૃત પ્રચારનાં એક પ્રભાવી માધ્યમ તરીકે 'સંસ્કૃતદુન્દુભિ' પત્રિકાનો પ્રારંભ થયો. આ પત્રિકા માસિક સ્વરૂપે પ્રગટ કરવામાં આવે છે. પરંતુ આ પત્રિકા સાતત્યથી પ્રકાશિત થઈ શકી નથી. પત્રિકાનાં પ્રકાશનમાં જે સાતવ્ય જળવાવું જોઈએ તે જળવાયુ નહીં. આ બાબતે આ પત્રિકાનાં સંપાદક સાથે વાત કરતા ધનનો અભાવ આ મુખ્ય કારણ પ્રકાશન ન થવા પાછળનું છે, એવું જાણવા મળ્યું. તેમજ બીજા કારણ તરીકે સંપાદકની પોતાની તબિયત પણ સારી રહેતી

નથી. અને બીજી કોઈ યોગ્ય વ્યક્તિ આ કાર્યભાર સંભાળવા માટે મળતી નથી એવું જાણવામાં આવ્યું છે.

આ પત્રિકાનાં પ્રકાશનની પાછળનો ઉદ્દેશ્ય સંસ્કૃતભાષાનો પ્રચાર, પ્રસાર અને વિકાસ કરવો એવું જાણાય છે. આ પત્રિકાનાં જેટલાં અંકો ઉપલબ્ધ થયાં છે તે જોતાં આ હેતુ સ્પષ્ટ થાય છે. માસિક સ્વરૂપે પ્રગટ થતી આ પત્રિકાનાં દરેક અંકનાં મુખપૃષ્ઠ પર તે તે મહિનાનું સુભાષિત ભાષાંતર સાથે આપેલું દેખાય છે. તે પછી સંપાદકીય લેખ, ગદ્ય-પદ્ય રચનાઓ, વૈચારિક લેખો ઇત્યાદિ સ્તંભો જોવા મળે છે. તેમજ સંસ્કૃત સ્પર્ધાઓ વિશે ખબર અને સંસ્કૃત વિશેનાં મરાઠી લેખો પણ આમાં જોવા મળે છે. આ પત્રિકાનું સરનામું આ મુજબ છે. મરાઠાવાળા, સંસ્કૃતપ્રચારસભા, શ્રી એકનાથ સંશોધન મંદિર, ખડકેશ્વર, ખડકીનગર, ઔરંગાબાદ (મહારાષ્ટ્ર).

આમનું બૃહદ વાક્ય આ પ્રમાણે છે.

“સંસ્કૃત સંવર્ધનાય ધર્મસંસ્કાર પુષ્ટયે ઘોષઃ ક્રિયતે સિદ્ધિ હેતવે ।”

ઈ.સ. ૧૯૮૮ સુધી આ જ વાક્ય જોવા મળે છે. પરંતુ ઈ.સ. ૧૯૮૯ થી આ પંક્તિમાં થોડો ફેરફાર કરેલો જોવા મળે છે. જે આ પ્રમાણે છે.

સંસ્કૃતસ્ય પ્રચારાર્થમ્ ધર્મસંસ્કાર પુષ્ટયે ।

લોકપ્રબોધનાય ઇષઃ ઘોષઃ સંસ્કૃતદુન્દુભેઃ ॥

સંસ્કૃતભાષાનાં પ્રચાર માટે, ધર્મ અને સંસ્કારની પુષ્ટિ થાય, સિંચન થાય તેમજ લોકોને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય એવો સુંદર અર્થ આ ઘોષવાક્યમાંથી નિકળતો જોવા મળે છે.

સંપાદકીય લેખોમાં મોટે ભાગે દિનવિશેષ અથવા પ્રસંગવિશેષની ચર્ચા જોવા મળે છે. જેમકે ગણેશોત્સવ, દીપાવલી વગેરે. આવા ઉત્સવ વિશેષની ચર્ચા જોવા મળે છે. કેટલાંક લેખોમાં સંસ્કૃતભાષાનું મહત્ત્વ અને સંસ્કૃતનાં સંવર્ધનનું મહત્ત્વ કહેવામાં આવ્યું છે. ૧૯૯૦ નાં સંપાદકીય લેખમાં કાશ્મીરપ્રશ્ન ઉપર ચર્ચા કરેલી છે. રાષ્ટ્રને લગતી સમસ્યા ઉપર ચર્ચા કરતા લેખ જોવા મળે છે. એ ઘણી સારી બાબત ગણાય. આનાથી

સંપાદક, પ્રકાશક અને પત્રિકા આ ત્રણેયનું મહત્ત્વ અનેકગણું વધી જાય છે. ઇ.સ. ૧૯૯૧ નાં માર્ચ અને જુલાઈનાં અંકમાં રાજકીય ફેરબદલોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. સંપાદકીય લેખોની ભાષા અતિશય સરળ અને સામાન્ય વાચકને પણ સમજાય તેવી છે. તેમાં કોઈપણ પ્રકારનો આગ્રહ રાખવામાં આવતો નથી. એટલે જવલંતતા નથી. આ પત્રિકાની વિશેષતા તરફ નજર કરીએ તો આ પત્રિકાની સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસમાં યોગદાનનો વિચાર કરીએ તો ખાસ કોઈ વિશેષતા નજરે ચડે તેવી દેખાતી નથી. પત્રકારિતાનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત અને વ્યાપક જોવા મળે છે. તેમાંય સંસ્કૃતપત્રકારિતા અઘરી છે. ધનનો અભાવ, સારા લેખકોનો અભાવ, સારા સંપાદકોનો અભાવ આવી ઘણી બધી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડતો હોય છે. આવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે પણ આ પત્રિકાએ જે કાંઈ પણ થોડાઘણા પ્રયત્નો કર્યા છે, તે ખરેખર પ્રશંસાને પાત્ર છે. તેમજ “સ્વાધ્યાયમાલા” આ શીર્ષક નીચે સંસ્કૃતસંભાષણનાં પાઠ આપનારી આ એક માત્ર પત્રિકા છે.

૨૯. સંસ્કૃતસંવર્ધનમ્ :-

મહારાષ્ટ્રનાં અહમદનગર સ્થિત સંસ્કૃતસેવાસદનનાં મુખ્યપત્રનાં રૂપે આ પત્રિકાનો પ્રારંભ થયો છે. તા. ૦૪-૦૪-૨૦૧૧ નાં રોજ અહમદનગરથી આ દ્વિમાસિક પત્રિકાનો પ્રારંભ થયો. ‘સંસ્કૃતસંવર્ધન’ નું વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા પચાસ રાખવામાં આવેલ છે. જ્યારે પ્રત્યેક અંકની કિંમત રૂપિયા સાત રાખવામાં આવેલ છે.

આ પત્રિકાનાં પ્રધાન સંપાદક તરીકે ડૉ. મધુસૂદન બોપરડીકર પોતાની સેવા આપે છે. જ્યારે સંપાદકમંડળમાં અન્ય વિદ્વાનો જેવા કે પ્રા. ડૉ. સૌ. રૂપાલી કાપરે, પ્રા. ડૉ. સૌ. અરુધંતી જોષી, પ્રા. ડૉ. પ્રભા મુળે, સૌ. મનીષા મુળે, પ્રા. મૃદુલા ગડણીસ તથા અમેય કાનડે પોતાનું યોગદાન આપી રહ્યાં છે. તેમજ માર્ગદર્શન સમિતિમાં પ્રા. ડૉ. દેવીપ્રસાદ ખરવંડીકર, પ્રા. ડૉ. શ્રીકાન્ત કેલકર તેમજ પ્રા. ડૉ. રવિન્દ્ર મુળે પોતાનું માર્ગદર્શન આપી રહ્યા છે.

આ પત્રિકાનું ઘોષવાક્ય આ પ્રમાણે છે. “સતતં સેવ્યતાં સંસ્કૃતં સંસ્કૃતમ્ ।” અર્થાત્ હમેશાં સંસ્કૃતનું સેવન કરવું. આ દ્વૈમાસિક પત્રિકાનાં પ્રકાશનનો ઉદ્દેશ્ય સંસ્કૃતભાષાનો પ્રચાર, પ્રસાર અને સંસ્કૃતભાષાનું સંવર્ધન થાય એ પાયામાં રહેલો છે. રાષ્ટ્રીય એકતા માટે સંસ્કૃત, ભાષા અભિવૃદ્ધિ માટે સંસ્કૃત, નીતિનાં રક્ષણ માટે સંસ્કૃત તેમજ સંસ્કૃતિ સંવર્ધન માટે સંસ્કૃત આવા શુભ આશયને ધ્યાનમાં રાખીને આ પત્રિકાનું પ્રકાશન કરવામાં આવે છે. સંસ્કૃત ભાષાનો સતત વિકાસ થાય, સંસ્કૃત-સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યોની જાળવણી થાય તેમજ સંસ્કૃતભાષા આમજનની ભાષા બને એવા ઉદ્દેશ્યોથી આ પત્રિકા પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. આ પત્રિકામાં મહારાષ્ટ્રનાં ગણનાપાત્ર સંસ્કૃત વિદ્વાનો જેવા કે પંડિત મ. વિ. કોલહટકર, પંડિત ગુલામ દસ્તગીર ખિરાજદાર, ગાયત્રી અશોક પંડિત, પ્રા. શ્રી કૃષ્ણ અર્જુન વાડકર, ડૉ. રા. લ. જોષી, પ્રા. સુ. હ. જોષી વગેરેનાં લેખો પ્રકાશિત થાય છે. તેમજ સંપાદકનાં લેખો તથા સંપાદક મંડળનાં વિદ્વત વિદ્વાનોનાં લેખો પણ પ્રગટ થાય છે. આ પત્રિકાનું સ્તર ઉચ્ચકોટિનું છે. આ પત્રિકાનાં દરેક અંકમાં ૧૨ પાનાં હોય છે.

આ પત્રિકામાં સંસ્કૃત અને મરાઠી એમ બંને ભાષામાં લેખો પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ લેખોમાં જેવા કે અંગ્રેજી અથવા તો સંસ્કૃત નાટ્ય રચના, સૂક્તોનો મરાઠી અનુવાદ, સંસ્કૃતનાં મૂર્ધન્ય વિદ્વાનોનાં પરિચય વિષયક લેખો, સંસ્કૃત અથવા સ્પર્ધાત્મક પરિક્ષા-યુ. પી. એસ. સી. તથા એમ. પી. એસ. સી. વગેરેની માહિતીને લગતા લેખો, લઘુનિબંધ, સુભાષિતો, વિદ્વાનોનાં આશીર્વાચનો, પ્રહેલિકા, વર્ષાઋતુને લગતા લેખો આવા અનેક વિષયને લગતા લેખો આ પત્રિકામાં પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. આ લેખોની ભાષા સરળ છે. ક્યારેક વિશેષ અંક પણ પ્રગટ કરવામાં આવે છે. જેમ કે દીપાવલિ વિશેષાંક વગેરે. આમાં ઉચ્ચસ્તરીય વિદ્વાનોનાં પ્રતિભાવો પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

આ પત્રિકાનાં પ્રથમ પાના પર માં સરસ્વતીનો ફોટો છાપવામાં આવે છે. અને એક બાજુ સંસ્થાનો સિમ્બોલ પણ આપવામાં આવે છે. આમાં

વાપરવામાં આવતો કાગળ સારી ગુણવત્તાવાળો હોય છે. તેનાં પૃષ્ઠની સાઈઝ ઘણી મોટી છે. કુલ સાઈઝનાં કાગળ પર આનું મુદ્રણ થાય છે. નીચે આપેલ શ્લોક આ પત્રિકાનાં દરેક અંકમાં આગળનાં પાના પર શોભા આપતો જોવા મળે છે. જે આ પ્રમાણે છે.

જયતુ સંસ્કૃતં જયતુ સંસ્કૃતિઃ । અસ્માકં સ્યાત્ તદર્થઃ કૃતિઃ ।

જપતિ નિરન્તરમેતં મન્ત્રમ્ । સંસ્કૃત-સંવર્ધનાચ્ચમ્-પત્રમ્ ॥

★ पाठसिन्धुली ★

१. श्री अप्पाशास्त्रीचरितम् - पंडितवासुदेवशास्त्री औद्युम्बरकर -
पृ. २ थी १२.
२. India - What can it teach us. P. 72.
३. श्री अप्पाशास्त्रीचरितम् - पृ. २८.
४. श्री अप्पाशास्त्रीचरितम् - पृ. २८.
५. श्री अप्पाशास्त्रीचरितम् - पृ. ३५.
६. संस्कृतचन्द्रिका - १-२.
७. संस्कृतचन्द्रिका - ६-१.
८. Catalogue of Sanskrit, Pali and Prakrit Books, British Musuem
1876 - 1892.
९. British Musuem Catalogue for Periodicals - P. 25.
१०. India - What can it teach us. P. 72.
११. संस्कृतचन्द्रिका - ६-८.
१२. संस्कृतचन्द्रिका - ७-६.
१३. श्री अप्पाशास्त्रीचरितम् - पृ. १४० - १४१.
१४. श्री अप्पाशास्त्रीचरितम् - पृ. १३६.
१५. Modern Sanskrit Literature - P. 307-08.
१६. मधुरवाणी - १७-६.
१७. संस्कृतरत्नाकर - पृ. २ - पृ. ५१.
१८. मालवमयूर - १-५.
१९. भारतवाणी - १-१.
२०. शारदा - १-१.
२१. संस्कृति - १-७२, पृ. २.

પ્રકરણ - ૫

પત્રિકાઓની સંપાદનકલા

પૂર્વપીઠિકા

શબ્દો અને ચિત્રો જ્ઞાન-વિજ્ઞાનમાં પરસ્પર યોજતો યોજક સંપાદક છે. ઓગણીસમી સદીમાં ભારતમાં પત્રકારિતા સમાચારપત્રોથી શરૂ થઈ. અત્યારે પત્રકારિતા પૂર્ણરૂપે વ્યવસાયમાં પરિણમી ગઈ છે. પ્રતિસ્પર્ધાનાં યુગમાં પત્રકારિતા રાષ્ટ્રની મહત્ત્વપૂર્ણ અને સબળ કલા જોવા મળે છે. લંડન ટાઈમ્સ પત્રનાં ભૂતપૂર્વ સંપાદકે કહ્યું હતું કે

“પત્રકારિતા કલા, વૃત્તિ અને જનસેવા જોવા મળે છે. જ્યાં સુધી કોઈપણ પત્રકાર પોતે સ્વકર્તવ્યને જાણતો નથી, પત્ર માધ્યમથી પાઠકોનું જ્ઞાનવર્ધન અને માર્ગદર્શન પત્રકારનું કર્તવ્ય છે. જ્યાં સુધી તે પોતાનાં કર્તવ્યનું પાલન કરતો નથી ત્યાં સુધી તેણે પ્રાપ્ત કરેલાં શિક્ષણમાં તે પત્રકાર બનતો નથી. પત્રકારે હર્મેશા યાદ રાખવું જોઈએ કે પત્રની વ્યાવસાયિક પૃષ્ઠભૂમિ જ કર્તવ્યપૂર્તિનું સબળ સાધન છે.”^૧

પત્રકારિતાનાં વ્યવસાયમાં નિષ્ઠા, નિષ્પક્ષતા અને સ્વકર્તવ્યપાલનનું અનેરૂ મહત્ત્વ છે.

વસ્તુતઃ પત્રકાર ક્ષેત્રમાં સંપાદકનું સ્થાન સર્વોચ્ચ અને ઉત્તરદાયિત્વપૂર્ણ જોવા મળે છે. યોગ્ય સંપાદક પત્રકારિતાને જાગૃતિ અને ગતિશીલતા આપે છે. સુયોગ્ય સંપાદકનાં નેતૃત્વમાં જ પત્ર લોકજીવનને જાગૃત કરી ગતિશીલતા આપે છે. સંપાદક પત્ર-પત્રિકાઓને માટે નીતિ નિર્ધારિત કરે છે. તે અનુશાસનની માફક વ્યવસ્થાની સાથે પત્રને સફળતા બક્ષે છે, સફળ કરે છે. ક્યારેય પણ સ્વચ્છન્દ અથવા નિરંકુશ સંપાદક પોતાનાં ઉત્તરદાયિત્વને પૂર્ણ કરવા સમર્થ નથી બનતો. સંપાદક પોતે તો નિષ્પક્ષ, નિડર, રાગદ્વેષથી મુક્ત અને વાસ્તવિકતાનાં માર્ગ પર ચાલનારો હોવો જોઈએ. પોતાનાં ઉત્તરદાયિત્વની પૂર્તિની બાબતમાં કમલાપતિ ત્રિપાઠી મહોદયે પોતાના સુંદર વિચારો રજૂ કર્યા છે. તેણે પત્રકારનાં ઉત્તરદાયિત્વને નિર્ધારિત કરતા લખ્યું હતું કે “સંપાદક પત્રતરણિનો સંવાહક

છે. આનાથી સમાજજીવનમાં નૈતિકતાનું જોડાણ થાય છે. પત્રોનું ઉદ્દેશ્ય એ માત્ર પૈસા કમાવા એ જ પૂરતું નથી. પરંતુ પત્રો તો લોકહિતોને રક્ષે છે, મિત્રની માફક આચરણ કરે છે. પત્રો એ સમાજનાં સાચા મિત્રો છે. આમ પ્રજાનાં હિતોનું એ ધ્યાન રાખે છે, રક્ષણ કરે છે, ઉપદેશ આપે છે અને રાહ બતાવે છે. માર્ગભૂલેલાને સાચો રાહ ચીંધે છે. પથદર્શકની ભૂમિકા ભજવે છે. સંપાદક તે વિશાળસમૂહને પ્રતિ ઉત્તરદાયી બને છે. જેની સેવા માટે તે પત્રને પ્રકાશિત કરે છે. સાચું ઉત્તરદાયિત્વ નિભાવે છે. પત્ર પોતે તો નિર્જીવ પદાર્થ છે.”^૨

સમસામયિકમાં ઈતિહાસ લેખક સાવધાન પત્રકાર સત્યનો જ આશ્રય લે છે. પત્રકારોનું સંઘટન અથવા યુનિયન હમૈશા દઢ હોવું જોઈએ. શાસનથી કે અન્યથી તે પ્રભાવિત અથવા પરતંત્ર ન હોવો જોઈએ. પત્રકારિતા કે પત્રકાર પરાવલંબી કે પરાશ્રયી ન હોવો જોઈએ. સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી વિચારીને, કોઈનાં પણ દબાણને વશ થયા વિના પોતાનાં કર્તવ્યનું પાલન કરતાં હોવા જોઈએ. સમાજની અને સમાજનાં આમઆદમીની પત્રકાર પાસે ઘણી બધી ઉંચી અપેક્ષાઓ હોય છે. આ અપેક્ષાઓને નજર સમક્ષ રાખીને કાર્ય કરવું જોઈએ. સ્વતંત્ર પત્રકારિતાનાં માધ્યમથી જ જ્ઞાનસ્વાતંત્ર્યને, રાષ્ટ્રીય આંતરરાષ્ટ્રીય, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, માનવતા વગેરે વિષય સંબંધિત સમસ્યાઓને સ્વતંત્ર પત્રકાર જ યોગ્ય ન્યાય આપે છે. અથવા તો પોતાના પત્રમાં ગ્રહણ કરે છે. જેવી રીતે શિષ્ટજનો પરસ્પર અપશબ્દો બોલતાં નથી તેવી જ રીતે સાવધાન સંપાદક પોતાનાં પત્રમાં અપશબ્દો કે અશિષ્ટ શબ્દાવલીનો પ્રયોગ કરતો નથી. જનસેવા અથવા સમાજસેવા એ સાચી પત્રકારિતા જોવા મળે છે. તટસ્થ, નિડર અને નિર્ભિક પત્રકાર અન્યાય જોઈને શાંતિથી બેસી રહેતો નથી. ન્યાયી બનીને વાસ્તવિક ચિત્ર રજૂ કરવા માટે સતત પ્રયત્નશીલ બની રહે છે. સાચા પત્રકાર અને પત્રકારિતાનું આ લક્ષણ છે. જે મૂંગેમોઢે સહન કરવામાં નથી માનતો. તે તો તટસ્થ રહીને પોતાનાં વ્યવસાયને ન્યાય આપે છે. રાગદ્વેષ અને પૂર્વગ્રહોથી મૂકત, સ્વતંત્ર પત્રકાર જ નિષ્પક્ષરૂપે સ્વકર્તવ્યનું પાલન કરે છે. આવી નૈતિક ચેતના અને સામાજિક ચેતના જાગૃત કરીને સમાજમાં મૂલ્યોનો વિકાસ

કરે છે. નૈતિકમૂલ્યો અને સામાજિક મૂલ્યોનું પતન થતું અટકાવવામાં પત્રકારનો બહુ મોટો ફાળો હોય છે.

ઈ.સ. ૧૯૪૨ માં મેક્સિકોમાં 'નેશનલ એન્ડ પૈન અમેરિકન પ્રેસ કોંગ્રેસ સંસ્થા' પત્રકાર સંમેલનમાં પત્રકારો માટે દશધર્મસૂત્રો બતાવવામાં આવ્યાં હતા. જે આ પ્રમાણે છે.

૧. પત્રકારને પોતાનાં પત્ર માટે ગર્વ હોવું જોઈએ. તે ઉત્સાહી હોવો જોઈએ. સાથે સાથે ખોટું અભિમાન ન કરવું જોઈએ.
૨. પત્રકારક્ષેત્રમાં જડતા એ મૃત્યુ સમાન છે અને એકલા સંવાદ કે વાર્તાલાપ સાક્ષાત મૃત્યુ જ છે.
૩. કોઈ અવસરે દુઃખી થવું ન જોઈએ. વધુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા રહેવું તેમજ નવીનતા પ્રદર્શિત કરવી.
૪. વ્યક્તિ કરતા સમાજ મહાન છે. પત્રકારને વ્યક્તિવાદી નહિં બનતા સમષ્ટિવાદી બનવું જોઈએ. શાસનથી દેશ મહાન છે. મનુષ્ય એ તો મર્ત્યશીલ છે, ક્ષણિક છે, શાશ્વત નથી, વ્યક્તિ હમેંશા નિયમોથી બંધાયેલી હોય છે. સંસ્થા અને સિદ્ધાંતો અમર હોય છે. વ્યક્તિ અમર નથી, પ્રવૃત્તિ અમર રહે છે. માટે પત્રકારે વ્યક્તિવાદી નહિ બનતા પોતાનાં વ્યવસાયને મહત્ત્વ આપીને વ્યવસાયથી પોતાની ઓળખ છે એમ માનીને ચાલવું જોઈએ. અંતે તો વ્યક્તિ મહાન નથી, તેણે કરેલી સારી પ્રવૃત્તિ મહાન છે. પ્રવૃત્તિ હમેંશા અમર રહે છે.
૫. કોઈપણ ક્ષેત્રમાં મિત્રો અને દુશ્મનો તો હોવાનાં જ. અથવા થતા હોય છે. પરંતુ મિત્રો સાથે આદરપાત્ર વ્યવહાર રાખવો તથા શત્રુઓ સાથે પણ ક્યારેય દ્વેષભાવ ન રાખવો. સમદ્રષ્ટિ અને સમભાવ વ્યક્તિને તેનાં ક્ષેત્રમાં સફળતા અપાવે છે. પત્રકાર પણ એક સામાજિક વ્યક્તિ છે. તેણે પણ ખૂબ સંયમ રાખીને સમદ્રષ્ટિથી ચાલવું જોઈએ.
૬. આર્થિકક્ષેત્ર અને સાહિત્યક્ષેત્રમાં અતિશયોક્તિનો કમ પ્રમાણે ત્યાગ

- કરવો જોઈએ. કોઈપણ વસ્તુની અતિશયોક્તિ એ ઝેર સમાન છે. માત્ર પત્રકારે સાચા અર્થમાં અતિશયોક્તિ ત્યજીને પ્રમાણભાન જાળવવું જોઈએ. તેમજ પોતાનાં રક્ષણ માટે સમૃદ્ધ બનવું જોઈએ.
૭. ધન અને શસ્ત્રો લેખકો માટેનાં શત્રુઓ છે. સાચે જ જરૂરીયાત મુજબ સન્માનના રક્ષણ માટે જીવનરૂપી ધનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. સ્વમાન અને સન્માન આ બંને વસ્તુ પત્રકાર માટે અતિ મહત્ત્વની છે.
૮. પત્રકારે દ્રઢવૃત્તિ અને દુરાગ્રહશૂન્ય થવું જોઈએ. પરિવર્તન એ સંસારનો નિયમ છે માટે સમયાન્તરે થતાં પરિવર્તનોનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. પરંતુ દૌર્બલ્ય પ્રદર્શિત ન કરવું જોઈએ. પત્રકારિતા અને પત્રકાર આ બંને માટે આ ઘણું જ અગત્યનું છે. ઉદાર ચોક્કસ બનવું જોઈએ પરંતુ ખોટા વ્યયી ન બનવું જોઈએ. વિદ્વતા, બુદ્ધિ કે સમયનો વ્યય પત્રકાર માટે ક્ષમ્ય નથી.
૯. સ્પષ્ટવક્તા સુખી ભવેત્ એ ન્યાયે પત્રકાર સ્પષ્ટવાદી, સ્વાભિમાની, ઉત્સાહી હોવો જોઈએ. અને સમાજમાં એનો જ સત્કાર થાય છે, સન્માન થાય છે.
૧૦. પત્રકાર જે કાંઈપણ મુદ્રિત કરે છે તે ઉત્તરદાયિત્વનો સ્વીકાર કરે છે. બીજાનાં વ્યર્થ દોષારોપણમાં ન પડવું જોઈએ. અથવા તો વ્યર્થ દોષારોપણ ન કરવું જોઈએ. પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં પત્રકાર એ એક સામાજિક જવાબદારી નિભાવે છે તેણે તો એક જવાબદાર નાગરિક તરીકે વર્તવાનું રહે છે. માટે પ્રતિષ્ઠાને હાનિકારક એવા સમાચારોને મુદ્રિત ન કરવા જોઈએ. ઉચ્છંબલતા ન આવે તેની ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ. તેમજ લેખોની માફક જાહેરાતો પણ ન આપવી જોઈએ. સહયોગી પત્રકારનાં સ્થાને ન્યૂનતમ વેતન સ્વીકારવું એ પાપ જ છે. અને ગોપનીય બાબતોને હમ્મેશા ગુપ્ત રહે તેવી ખાસ તકેદારી રાખવી જોઈએ. તેમજ વ્યક્તિલાભ કે હિતને માટે પત્રસ્વાતંત્ર્યનો ક્યારેય પણ ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ.^૩

સ્વતંત્ર ભારતમાં અબાધગતિથી પત્રકારિતા વિકસતી ચાલી આવી છે. હિન્દી અને અન્ય ભાષાઓમાં રાષ્ટ્રીય પત્રકારિતા સતત અગ્રેસર રહી છે. પત્રકારનાં કાર્યોમાં સૌથી વધુ મહત્ત્વ સંપાદકનું છે. વિશુદ્ધ સાહિત્યિકો પણ સંપાદક સંપાદનકલાજ્ઞાનને સતત મર્જર કરતા રહે છે. સંપાદકીય લેખો અને અન્ય ટિપ્પણીઓમાં તે વિચાર સ્વતંત્રતાની સાથે ગંભીર સમસ્યાઓમાં પ્રૌઢતા બતાવે છે. તેમજ ન્યાયમાર્ગનો નિર્દેશ કરે છે. સંપાદકનું કાર્ય ધૂળમાંથી સોનાનાં કણો શોધવા જેવું છે. તે ઝીણવટપૂર્વક સામગ્રી શોધીને તેને સંપાદિત કરે છે. સંપાદકની જવાબદારી પણ ઘણી વધી જાય છે. માત્ર ડિગ્રી અથવા સાહિત્યસર્જનથી કોઈપણ સફળ સંપાદક બનતો નથી. સફળ સંપાદક તો પોતે જાતે અનુભવેલા અનુભવોને મૂકત રીતે પ્રગટ કરે છે. સ્વાનુભૂતિથી થયેલા અનુભવોને સ્વતંત્ર રીતે પ્રગટ કરે તે સાચો સફળ સંપાદક છે. નિર્ધારિત સમયમાં અનન્યમનથી જે પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કરે છે. જે આગમસૂઝવાળો હોય છે. જે પોતે એક અંકનું કાર્ય પૂર્ણ કરતાં પહેલાં અગ્રિમ એકની સામગ્રીનાં સંકલન માટે ચિંતન કરતો હોય છે. સફળ સંપાદક પ્રત્યેક ક્ષણે જનરુચિ અને સામયિક પ્રવૃત્તિનું અધ્યયન કરતો હોય છે. સમાજને માટે સારા-સરસજનોને મનોરંજક સામગ્રી આપે છે, યુગધર્મનું નિરૂપણ કરે છે. સમાજનું નિયમન કરે છે. નહિં કે રાજનીતિજ્ઞોની માફક શિક્ષણ આપે. ‘ગાગરમાં સાગર’ ની માફક મિતભાષી, લેખનપદ્ધિ સંપાદક સમાજની મનોવૃત્તિ અને માનસિકતાને પ્રગટ કરે છે.

ભારતીય પત્રકારો દ્વારા ઘણા સંમેલનો યોજવામાં આવ્યાં, પરંતુ આજ સુધીમાં સફળતાથી પત્રકારિતાધર્મ નિરુપિત થયો નથી. પત્રકાર મંડળમાં સંપાદકનું સ્થાન બધાથી મુખ્ય સ્વીકારવામાં આવેલું છે. પત્રકારિતા, પત્રકારમંડળ અને સંપાદક આ ત્રણેયમાં સંપાદકનું સ્થાન સૌથી મુખ્ય અને અગ્રેસર છે. પત્રનાં નીતિનિર્ધારણમાં, રચના સંશોધનમાં અને સમ્યક અભિવ્યક્તિમાં તે પોતાનું ઉત્તરદાયિત્વ પૂરૂ કરે છે. આ ઉપરાંત પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રતિનિધિત્વથી સર્વપ્રથમ નામ સંપાદકને ફાળે

જ જાય છે. માસિક પત્ર-પત્રિકાઓમાં સંપાદક મંડળમાં ઉપસંપાદકોનાં નામો પણ સમાવિષ્ટ થતા હોય છે, યોગ્ય લાગતા હોય છે. આ પત્રિકાઓમાં ઉપસંપાદકો કાર્યાલયનું સમસ્ત કાર્ય, સંપાદકીય કાર્યનું સારી રીતે અવલોકન કરતા હોય છે. ઉપસંપાદકોનાં કાર્યની ભૂમિકા ઘણું મહત્ત્વ ધરાવે છે. જો કે આમ છતાં મુખ્ય સંપાદકનું પોતાનું અને મહત્ત્વ જોવા મળે છે. પરંતુ ઉપસંપાદકોનું કાર્ય અહીં શ્રમસાધ્ય અને દાયિત્વપૂર્ણ ગણવામાં આવે છે. સફળ લેખક અને પત્રકાર ઈશ્વરની કૃપાથી જ અથવા તો કુદરતી બક્ષિસથી જ પ્રતિભાસંપન્ન બની શકે છે. સફળ લેખો અને પત્રકારોમાં પણ કુદરતી બક્ષિસને પરિણામે પ્રતિભા અથવા તો શક્તિ પડેલી હોય છે.

માસિક પત્ર-પત્રિકાઓનાં સંપાદકો શિથિલિતાથી અથવા શાન્તિથી નિશ્ચિન્તતાપૂર્વક જો કાર્ય કરે ત્યારે તેઓ ક્યારેય સફળતા પ્રાપ્ત કરવા માટે શક્તિમાન બનતા નથી. મોટાભાગની પત્ર-પત્રિકાઓ હિન્દી, સંસ્કૃત અને અન્ય ભાષાઓમાં શરૂ થયેલી છે. જન્મદાતા સંપાદકો કઠોર પરિશ્રમથી આનો પ્રારંભ કરતા હોય છે પરંતુ થોડાં સમય પછી જ ઉતરી અધિકારીઓની શિથિલતાથી તે પત્ર-પત્રિકાઓ વિલંબમાં પડે છે. અથવા તો તેનો નાશ થાય છે, અપકર્ષ થાય છે. કોઈપણ પત્રનાં વિકાસ માટે અબાધગતિથી કઠોર પરિશ્રમની આવશ્યકતા જોવા મળે છે. “કઠોર પરિશ્રમનો કોઈ વિકલ્પ નથી” એ ન્યાયે પત્ર-પત્રિકાઓનાં વિકાસનાં પાયામાં કઠોર પરિશ્રમનું અત્યંત મહત્ત્વ રહેલું છે. પરિશ્રમનાં અભાવમાં થોડા સમયમાં જ તે વિલીન થઈ જાય છે. કાળની ગર્તામાં તે અદ્રશ્ય થઈ જાય છે. આ ઉપરાંત પુરૂષાર્થનાં અભાવમાં પ્રકાશિત થયેલી સામગ્રીથી પાઠકો આકર્ષિત થતા નથી, અથવા તો તેને સંતોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. પાઠકો હર્મેશા એકરસની અભિલાષા રાખતા નથી. વૈવિધ્યસભર સામગ્રી પાઠકોને આકર્ષી શકે છે. તેઓ વિવિધતા, સહજતા અને તીવ્રતા ઇચ્છે છે નહિં કે શુષ્ક સામગ્રી તેમને ગમતી નથી કે આકર્ષિત કરતી નથી. પ્રતિષ્ઠિત માસિક પત્રિકાઓનો કુશળ સંપાદક ક્યારેય સંકીર્ણતાનો સ્વીકાર કરતો નથી.

જુદા જુદા આયામો અને આશાઓથી પત્રિકામાં વૈવિધ્યપૂર્ણ સામગ્રી પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે . ફક્ત સારી રીતે પ્રાપ્ત થયેલાં લેખોનાં સંપાદનથી જ જો તે સંતોષ પામશે તો, ત્યારે સમાજની જુદી જુદી ભાવનાઓ અને જિજ્ઞાસાનું પ્રતિનિધિત્વ નહિ કરી શકે . માસિક પત્રિકાઓનાં સંપાદક માટે ત્રીસ દિવસોમાં તેનું સંપાદન કાર્ય કરવાનું હોય છે . બીજી રીતે કહીએ તો તેને તેનાં આ સંપાદનકાર્ય માટે ત્રીસ દિવસ મળે છે . દૈનિકપત્રોનું સંપાદન ચોવીસ દિવસમાં કરવાનું હોય છે . જ્યારે સાપ્તાહિક પત્રોનું સંપાદન સાત દિવસમાં જ કરવાનું હોય છે . આથી તેણે સંપાદનકાર્યમાં ખોટી ઉતાવળ ન કરવી જોઈએ . પ્રત્યેક અંકની લોકપ્રિયતા વધારવા માટે સંપાદક પોતાનાં સંપાદન કૌશલ્યથી વૈવિધ્યપૂર્ણ સામગ્રી પ્રકાશિત કરે છે . અન્યથા તે પત્રિકા લાંબા સમય સુધી ચાલતી નથી . તેવી પત્રિકાઓજ લાંબા સમય સુધી ચાલે છે જેમાં સંપાદકે વૈવિધ્યપૂર્ણ અને રસયુક્ત સામગ્રી આપી હોય . પત્રિકાઓનું અલ્પાયુષ્ય કે દીર્ઘાયુષ્ય તેમાં આપવામાં આવેલી સામગ્રી પર આધાર રાખે છે . દૈનિકપત્રોની અપેક્ષાએ માસિક પત્રિકાઓનાં સંપાદકો વિશેષરૂપે સાવધાન રહેવા જોઈએ અથવા સાવધાની રાખવી જોઈએ .

માસિકપત્રિકાઓ અનેક પ્રકારની હોય છે . વિજ્ઞાન પત્રિકાઓ અને વિવિધશાસ્ત્રોની પત્રિકાઓ ગંભીર જ્ઞાન આપતી પત્રિકાઓ છે . આથી સાવધાન રહીને આવી પત્રિકાઓનું સંપાદન કરવું જોઈએ . નાટક, કથા અને કાવ્યો વગેરેથી આવી પત્રિકાઓ પાઠકોનાં મનમાં આનંદ જગાવે છે . કેટલીક પત્રિકાઓ આર્થિક, સામાજિક, મહિલા, બાળકો વગેરેને સંબંધિત સામગ્રી પ્રકાશિત કરે છે . યોગ્ય સંપાદકો વિશેષજ્ઞો અને લેખકોની રચના સર્વગ્રાહ્યશૈલીમાં સંપાદિત કરે છે અને પ્રકાશિત કરે છે . પત્ર-પત્રિકાઓમાં કેટલી સામગ્રી આપવામાં આવી છે, તેનાં કરતાં કેવી સામગ્રી આપવામાં આવી છે તે ઘણું અગત્યનું છે . કોઈ ચતુર સંપાદક અલ્પ સામગ્રી વડે પણ પાઠકોને અધિકમાં અધિક જ્ઞાન આપે છે . સંપાદકની કુશળતા અને ચતુરાઈ પત્રિકાઓની શોભામાં ચાર ચાંદ લગાવી દે છે . માસિક પત્રિકાઓમાં સંપાદકીય લેખો અને ટીપ્પણીઓ સુરુપષ્ટ

હોવી જોઈએ. તે લેખો પાઠકોમાં સ્થાનીય પ્રભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. યોગ્ય સંપાદકો સામયિક વાતાવરણને અનુકૂળ વાસ્તવિક તથ્યને વિશ્લેષપૂર્વક પ્રકાશિત કરીને પાઠકોની પ્રીતિનું સાધન બની જાય છે. એટલે સંપાદક પૂર્વગ્રહ કે કોઈ ચોક્કસ વલણોથી દૂર રહેવો જોઈએ. પૂર્વગ્રહ ને આધારે ચાલતા સંપાદકોમાં મૌલિકચિંતનનો સ્વાભાવિકપણે અભાવ જોવા મળે છે. કર્તવ્યનિષ્ઠ સંપાદક સર્વસાધારણ ભાવના ને પોતાની ગંભીર દ્રષ્ટિથી જુએ છે અને પોતાની પ્રતિભાથી તેનું સારી રીતે વિવેચન કરે છે. પત્રની ઉપયોગિતા જોઈને, માનસિક અવરોધ વિના તેનાં પત્રની - તેવી જ સમીક્ષા - તાદ્રશ સમીક્ષા કરવી જોઈએ. સંકીર્ણ રાજનીતિ સંપાદન કાર્યમાં મોટી બાધા ઉત્પન્ન કરે છે. આવા સંપાદકો ક્યારેય પણ પોતાનાં મનોભાવોને પ્રગટ કરવામાં સફળ થતા નથી. આ બાધા તે સંપાદકોનાં સમૂહ વિશેષનાં વિચારોને હટાવીને પાઠકોમાં આરોપણ કરે છે, પરંતુ એ સ્પષ્ટ છે કે આવી સંકીર્ણતા ને સમાજ ક્યારેય સમર્થન આપતો નથી.

માસિક પત્રિકાઓમાં શિષ્ટ અને સરસ સામગ્રી હોવી જોઈએ. શ્રેષ્ઠ સંપાદનકલા વડે વિષયનું કમબંધ નિરુપણ થાય છે. તેમજ પ્રાંજલતા તથા સર્વત્ર દ્રષ્ટિને આકર્ષિત કરે તેવી ઉપયોગી સાબિત થાય છે. દૈનિકપત્રોની માફક માસિક પત્ર-પત્રિકાઓમાં સર્વથા અસ્થાયી સામગ્રી ગ્રાહ્ય નથી. આનાથી ઉલ્ટુ મહત્ત્વપૂર્ણ અને સુસ્થિર સામગ્રી પાઠકોને આપવી જોઈએ. પાઠકોની એ માનસિકતા હોય છે કે તેઓ અસ્થિર સામગ્રીની તુલનાએ સ્થિર સામગ્રીનો સ્વીકાર કરે છે. અને એટલે જ અહિં સંપાદકની ખરી કસોટી થઈ જાય છે. સફળ સંપાદક પોતાની વ્યાપક દ્રષ્ટિથી દીર્ઘ અનુશાસન વડે વિષયવસ્તુનું સંતુલિત સ્વરૂપ સુશિક્ષિત પાઠકોને માટે આપે છે. સંપાદકનાં નિર્ભિક, આલોચનાત્મક વિચારો અને મહત્ત્વ પામે છે. અથવા તો તેનું એક અને મહત્ત્વ હોય છે. પોતાનાં લેખો દ્વારા મૌલિક વિચારોને ઉદ્ઘૃત કરીને પોતાનાં વ્યક્તિત્વધારાનો આ અસ્ખલિત પ્રવાહ વહેવડાવે છે. સંપાદકનાં મૌલિક વિચારોનું પ્રદાન તેને શ્રેષ્ઠ સાબિત કરી શકે છે. જો માસિક પત્રિકાઓનો ઉદ્દેશ્ય માત્ર મનોરંજન જ હોય તો, સંપાદક

મનોવિજ્ઞાનનો સરસ સૂત્રધાર બની શકે છે. માસિક પત્ર-પત્રિકાઓનું દીર્ઘજીવન અને સ્થાયિત્વ-સ્થિરતા પ્રબળ પ્રચારની અપેક્ષા રાખે છે. પ્રબળ વ્યક્તિત્વથી અને સાચી દિશાનાં પ્રયત્નોથી માસિક પત્રિકાઓ અગ્રેસર બની શકે છે. સંપાદક પત્ર પ્રત્યે પાઠકોને આકર્ષિત કરવા માટે સંતુલિત સામગ્રી પ્રકાશિત કરે છે. સંપાદક પુરા દિલ અને ચિત સાથે પ્રયત્નશીલ હોય છે. સંપાદકની કુશળતા પાઠકોને આકર્ષિત કરવામાં સફળ બની રહે છે. પાઠકોએ સ્વીકારેલી અભિરુચિને હમેશા સંપાદક પ્રમુખ રૂપે સ્વીકાર કરે છે. સાચા અને સફળ સંપાદકનું એ લક્ષણ છે કે તે પાઠકોની મનોવૃત્તિ અને તેમની અભિરુચિનો સતત ખ્યાલ રાખતો હોય છે. પત્રમાં પ્રકાશિત થયેલી કવિતા, કથા, એકાંકી, નિબંધો, શબ્દચિત્રો અને સમીક્ષા વગેરેમાં પાઠકોની અભિરુચિનું હમેશા પાલન કરવામાં આવે છે. જુદા જુદા સ્તરભોમાં સ્ત્રીવિષયક સાહિત્ય, બાળસાહિત્ય, પુસ્તકપરિચય સાહિત્ય અને અન્ય સંકલિત કરેલું આ બધું પાઠકોની વિચારધારાને અનુરૂપ સન્માન સાથે પ્રકાશિત કરે છે. કોઈપણ પત્રની લોકપ્રિયતાનું આ જ મુખ્ય કારણ છે. સંપાદકની નિર્ણાયકબુદ્ધિ, કુશળતા, સંતુલિત દ્રષ્ટિકોણ વિવિધ વિષયોનું નવીન જ્ઞાન પત્રને ઊંચાઈએ લઈ જાય છે. આવા સફળ સંપાદકોમાં અને સામયિક પત્રસંપાદકોમાં બહુ મોટો ભેદ હોય છે. પત્રમાં સંપાદિત સામગ્રી ત્યાં સુધી જ અક્ષુણ્ણ રહી શકે, જ્યારે તે પાઠકનાં મનમાં પૂર્ણરૂપથી સ્થાન પામી ગઈ હોય.

સંપાદકનો ઉત્સાહ જોઈને જ પાઠકોનાં મનમાં સંતોષ થાય છે. પાઠકો સંપાદકનાં ઉત્સાહને પારખી લેતાં મનમાં સંતુષ્ટ થાય છે. યોગ્યતાપૂર્વક સંપાદિત થયેલી અને પ્રકાશિત થયેલી પત્રોની સામગ્રી લોકોને ઝડપથી આકર્ષિત કરે છે. લોકોની રુચિનો આધાર આ બંને વસ્તુઓ પર રહેલો છે. પ્રકાશિત થયેલી રચનાઓમાં જો નિર્મળતા અને સુરુચિનો અભાવ હોય તો તેવી સામગ્રી પાઠકોને પસંદ પડતી નથી. દૈનિકપત્રો અને સાપ્તાહિકપત્રોમાં પ્રકાશિત થયેલા વિવિધ સમાચારો અને ટિપ્પણીઓનો ઉપયોગ આ બંનેમાં માસિકપત્રોમાં વિશેષ રીતે થયેલું પ્રસ્તુતીકરણ પણ

સંપાદનકલાનું મહત્ત્વપૂર્ણ અંગ છે. માસિકપત્રોનાં સંપાદકો સુવિચારો અને પ્રયત્નોથી પાઠકોની વિચારધારાને પ્રભાવિત કરે છે. માસિક પત્રિકાઓમાં ફક્ત ચમત્કૃતિયુક્ત અને ઉત્સુકતા જન્માવે એવી રચનાઓ બહુ હોતી નથી. વિશ્વાસથી પરિપૂર્ણ ગંભીરજ્ઞાન આપતી સામગ્રી માસિક પત્રોનાં ગૌરવ માટે હોય છે. તેનાથી માસિકપત્રોનું ગૌરવ વધે છે. માસિક પત્રોનાં સંપાદકો નવસર્જન માટે રચના કરતા હોય છે. અથવા તો નવું સર્જન કરીને રચના કરતા હોય છે. સંપાદકની સંપાદન કુશળતાથી રચનાઓમાં સરસતા જન્મે છે. વિવિધ કાર્યોમાં વ્યસ્ત હોવા છતાં માસિકપત્રનો સંપાદક થોડોક સમય કાઢીને નવા લેખકોનાં નિર્માણમાં પ્રયત્નશીલ રહે છે. પ્રમુખ માસિકપત્રિકામાં પ્રસિદ્ધ લેખકોની સંપૂર્ણ રચનાઓ દ્રષ્ટિપથમાં આવે છે. વસ્તુતઃ પ્રમુખ માસિકપત્રિકાઓ સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, સમાજ અને ભાષાનાં વિકાસમાં પોતાનું અદ્વિતીય યોગદાન આપે છે. કથાપ્રધાન માસિક પત્રિકાઓનાં સંપાદકો હર્મેશા શ્રેષ્ઠકથા અને લેખકોને શોધતા હોય છે.

કથા-સાહિત્યનાં વિકાસ અને ઉત્થાનનો વાસ્તવિક શ્રેય માસિકપત્રિકાઓનાં સંપાદકોને આપવો જોઈએ. અનુભવસિદ્ધ સંપાદક કથાઓમાં ચિત્રેલા ભાવો અને વિચારોને સરળતાથી જાણી શકે છે. અનુભવનાં ભાથાથી સંપાદકની ઉંચાઈ ઘણી બધી વધી જાય છે. નિપૂણ સંપાદક સ્વાભાવિક ઉત્કંઠા જગાડવા માટે જરૂરી સંશોધન અને પરિવર્તન કરવા માટે સ્વતંત્ર હોવો જોઈએ. પાઠકોની કલ્પના અને ઉત્કંઠા વધારવા માટે અથવા તો તીવ્રત્તર કરવા માટે સંપાદક કથાઓમાં ઉદ્દેશ્ય નિર્ધારણમાં સાવધાન હોય છે. સંપાદકના સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વની અસર પાઠકો ઉપર પડ્યાં વિના રહેતી નથી. પાઠક રચનાકારનાં વ્યક્તિત્વ અને તેના કૃતિત્વથી પૂર્ણરૂપથી જ્યારે પરિચિત થાય છે ત્યારે જ તે રચનાઓ તેને પ્રભાવિત કરે છે. સંપાદક પોતાનાં પત્રમાં પ્રકાશિત થયેલી જુદી જુદી રચનાઓમાં પરિવર્ધન, વિકાસ, સંશોધન વગેરે કર્મોથી મિત્રની જેમ રચનાકારની રચનાઓમાં પરિવર્તનમાં સક્ષમ બને છે. રચનાકારની રચનાઓમાં

સહજભાવથી પરિવર્તન કરાવે છે. જેનો સ્વભાવિક રીતે સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. કુશળ સંપાદકની આ એક અનેરી વિશેષતા છે.

ધારાવાહિક રચનાઓમાં વિશેષરૂપે એવું નક્કી કરવામાં આવે છે કે તેનાં દરેક અંકોમાં પાઠકોની જિજ્ઞાસા વધવી જોઈએ. ધારાવાહિક રચનાઓમાં કથાવસ્તુની જટિલતા પાઠકની કૌતુહલવૃત્તિને સમાપ્ત કરી દે છે. જેની રચનામાં આગામી અંકનો અભ્યાસ કરવા માટે પાઠક ઉત્સુક થતો નથી. આવી ધારાવાહિક રચના પ્રકાશનમાં પ્રકાશનનો ઉદ્દેશ્ય જ માર્યો જાય છે, સમાપ્ત થઈ જાય છે.

કથાપ્રધાન માસિક પત્રિકાઓનાં સંપાદકો પાઠકોની મનોવૃત્તિનું સૂક્ષ્મરૂપે અધ્યયન કરતા હોય છે. અને તે પ્રમાણે જ રચનાઓ પત્રોમાં પ્રકાશિત કરે છે. જો પત્રની સત્યસ્વરૂપ નીતિને સંપાદક સફળતાપૂર્વક નિભાવે તો જ ગ્રાહક સંખ્યા અધિક પ્રમાણમાં વધતી હોય છે. અને સંપાદક પણ પ્રસિદ્ધિ મેળવી શકશે. તે પત્રથી પ્રસિદ્ધ કથાકારો પોતાની વિશિષ્ટ રચનાઓ પ્રકાશિત કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, પ્રયત્નશીલ બને છે. કથાઓની સ્વરૂપનિર્ધારણ શક્તિ પણ સંપાદકમાં હોવી જોઈએ. પ્રબુદ્ધ, ચતુર અને નિપૂણ સંપાદક મૌલિક કથાલેખકોને પણ વિષયવસ્તુ અને વિચારો આપતો હોય છે. પ્રસિદ્ધ લેખકો ઉપરાંત પણ મહત્વપૂર્ણ સમસ્યાઓમાં લેખકોને આમંત્રણ આપીને લેખોનું સર્જન કરે છે. વસ્તુતઃ સંપાદકની આ વિશેષતા જોવા મળે છે. રચનાત્મક લેખકોનાં ઉચિત અને અનુચિત તકોને ન્યાયાધીશની માફક નિષ્પક્ષરૂપે વિવેચન કરે છે અને નિર્ણય કરે છે. ખામીઓમાં અને વિસંગતતામાં સંપાદકની દ્રષ્ટિ તુરત જ પડે છે. કુશળ સંપાદક કોઈપણ વિષયમાં લખવા માટે લેખકને પ્રેરણા આપે છે. તેમજ ઉત્તમરચનાનાં સર્જનમાં તેનું સક્ષમપણું સાબિત કરી આપે છે. સંપાદક પોતાનાં જ્ઞાન વડે સંકલિત સામગ્રીથી લેખકોને સહાયતા કરે છે.

માસિક પત્રોનાં સંપાદકો સુપ્રસિદ્ધ લેખકો પાસેથી રચનાત્મક અનુબંધ સ્વીકારે છે. તેનાથી લેખકોને આર્થિક સહાયતા સુલભ બની જાય છે. આવા સંપાદકો અને લેખકો પોતાની પ્રતિભા દ્વારા નવીન સાહિત્ય

સર્જન કરે છે, પરંતુ આવી સુવિધા એવા સંપાદકો જ મેળવી શકે છે જે ધનવાનો હોય. ધનનાં અભાવમાં પણ અનુભવી અને યોગ્ય સંપાદકો નવીન રચના કરીને ઉત્સાહી રહી શકે છે. માસિક પત્રોનાં સંપાદકો સાહિત્યની જુદી જુદી રીતોમાં અથવા સાહિત્યનાં જુદા જુદા પ્રકારોમાં નવા લેખકોને શોધે છે. પ્રકાશન માટે આવેલી વિવિધ રચનાઓમાં મૌલિક પ્રતિભાની શોધ અને પરીક્ષણમાં પરિશ્રમ કરીને કુશળ સંપાદક સફળ થાય છે. કેટલાંક એવા લેખો પણ સંપાદક પાસે સંપાદન માટે આવે છે, જેમાં જેનો થોડો ભાગ જ પ્રકાશન યોગ્ય હોય, તેવા લેખકોની થોડી સામગ્રીનું પ્રકાશન સ્વીકારીને સંપાદક સુખનો અનુભવ કરે છે. આવા સમયે સંપાદક લેખકોને હતાશ નહિં કરતા, તેનામાં ઉત્સાહ વધે તથા પ્રેરણા મળે તેવો વર્તાવ કરે છે. સેકંડો લેખકો અને સાહિત્યકારો શ્રેષ્ઠ અને ઉત્તમકોટિનાં સંપાદકોનાં પરિશ્રમથી જ કમશઃ સાહિત્યનાં ક્ષેત્રમાં આદર મેળવતાં હોય છે. પ્રસિદ્ધ માસિક પત્રિકામાં લેખપ્રકાશનથી જ મોટાભાગનાં લેખકો સાહિત્ય જગતમાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરતાં હોય છે. આમ માસિક પત્રોનાં યોગ્ય સંપાદકો સાહિત્યકારોનાં વ્યક્તિત્વનાં પ્રેરકો અને નિર્માતા બનતા હોય છે.

અત્યારે માસિક પત્રિકાઓનાં બીજા તથ્યોનો વિચાર કરવો જોઈએ. પત્રનાં પૃષ્ઠ, સંખ્યા અને આકારનો વિચાર કરીને સંપાદક નીતિ નિર્ધારિત કરે છે. સંપાદક દર વર્ષે પોતાનાં પત્રનાં વિશેષાંકો પણ પ્રકાશિત કરે છે. નિર્ધારિત પૃષ્ઠ સંખ્યા સીમા માટે સામગ્રી એકઠી કરી, પૃષ્ઠ સંખ્યા અને તેનો આકાર નક્કી કરીને પછી નક્કી કરેલાં ઉદ્દેશ્યને અનુસરીને સંપાદક પોતાનું કાર્ય શરૂ કરે છે. માસિક પત્રોનાં ઉદ્દેશ્યોમાં ભિન્નતા હોય છે. પરંતુ માસિક પત્રનાં સંપાદકનું એ કર્તવ્ય છે કે તે સંબંધિત વિષયનાં શ્રેષ્ઠ લેખકોની રચનાઓ સરસ પ્રકારથી પાઠકોને માટે સંપાદિત કરે. શ્રેષ્ઠ સંપાદકની એ વિશેષતા છે કે તે એકઠી કરેલી સામગ્રીને સુંદર ઓપ આપીને સંપાદન કરે. માસિક પત્રિકાઓમાં મુદ્રિત થયેલી રચનાઓ સંક્ષિપ્ત અને ભાવાભિવ્યંજનામાં સક્ષમ અને અસક્ષમ હોય શકે. સંપાદક

જરૂરી એવી ભૂમિકા સંબંધિત સામગ્રીનું વિવરણ કરે છે . જ્યારે બિનજરૂરી ભૂમિકાને સંબંધ વિવરણને છોડી દે છે , તેનો ત્યાગ કરે છે . પાઠકોને દ્રષ્ટિ સમક્ષ રાખીને તેઓનાં ઉપયોગ અને સંતોષ માટે રચનાઓ પ્રકાશિત કરે છે . પાઠકોનાં દિલ અને દિમાગને કેન્દ્રમાં રાખીને સંપાદિત કરેલ અને પ્રકાશિત કરેલ સામગ્રી ઉત્તમતાને ધારણ કરે છે . નિમ્ન અને ઓછી ગુણવત્તાવાળી સામગ્રીનો ત્યાગ કરે છે . જે રચનાઓ પાઠકોને પસંદ પડતી નથી, અથવા તો તેઓનાં ચિતને અનુરૂપ લાગતી નથી, તેવા પ્રકાશનથી સમયનો ખોટો વ્યય ન કરવો જોઈએ . અસફળ રચનાઓ કદાપિ પાઠકોને આનંદ આપતી નથી. આથી તેવી અસફળ રચનાઓનું પ્રકાશન અવરોધાય છે . અથવા તો તેવી રચનાઓ પ્રકાશિત કરવી ન જોઈએ .

સંપાદકે પોતે જ પાઠક બનીને પત્રમાં પ્રકાશિત થયેલી રચનાઓમાં ગુણદોષનો વાસ્તવિક નિર્ણય કરવો જોઈએ . અહિંતહિંથી એકઠાં કરેલાં ચુનેલાં ભાવના અને વિચારોનું શ્રેષ્ઠ સંપાદક સંયોજન કરે છે . સંપાદકનું કાર્ય ભાવો અને વિચારોનું સંયોજન કરવાનું છે . પ્રસિદ્ધ લેખકોની રચનાઓ પ્રકાશનથી પહેલાં જ સર્વ રીતે અને સારી રીતે પરીક્ષણ કરે છે . આવું સમ્યક્ પરીક્ષણ કર્યા પછી જ તેનું પ્રકાશન કરવામાં આવે છે . માસિક પત્રોમાં પ્રકાશિત થયેલી રચનાઓમાં આવેલા શબ્દો જો સમુચિત - યોગ્ય અર્થનો ખોધ આપશે ત્યારે સંપાદકની સર્વજનગ્રાહ્ય, સર્વજનહિતાય અને ઉપયોગી નીતિ સમાજને માટે અત્યંત ઉપયોગી સિદ્ધ થશે. અત્યંત દોડધામ અને વ્યસ્તતાભરી જિંદગીમાં - એમાં પણ ખાસ કરીને વર્તમાન જીવનમાં બહુ અલ્પ સમયનાં ગાળામાં આ પત્રિકાઓ મહત્ત્વપૂર્ણ સહયોગ આપે છે . માસિક પત્રિકાઓની આ વિશેષતા અને ગુણ છે કે જે સરસ સામગ્રી વડે આને મનોરંજન કરાવે છે . તથ્યહીન અને નિરર્થક શબ્દજાળથી પાઠકોનાં સમયનો દુરુપયોગ અને વ્યર્થવ્યય થાય છે . સમયનો વ્યર્થવ્યય અને દુરુપયોગ પાઠકોને પણ પસંદ પડતો નથી. આવી સ્થિતિમાં પાઠકોની માનસિકતા અવરોધાય છે . વ્યસ્તતાભર્યા આ વર્તમાનસમયમાં પાઠક બહુ થોડાં સમયમાં જ કોઈપણ રચનાનો સાર સ્પષ્ટરૂપે જાણવા માટે

અભિલાષા રાખતો હોય છે. આથી જ અલંકારોથી પરિપૂર્ણ શબ્દાવલી, સમાસબાહુલ્ય વાક્યો, લાંબા લાંબા પેરેગ્રાફો આપણને ગમતા નથી. વિષય મુજબનાં અભિપ્રાય સાથેનાં શબ્દો જ્યાં પ્રયોજવામાં આવે છે, તેવી રચનાઓ પાઠકોને ગમે છે. અલંકારોથી ભરપુર અને દીર્ઘસમાસયુક્ત તથા શબ્દોની ઝાકઝમાળવાળું સાહિત્ય પાઠકોમાં એક પ્રકારની સુગ ઉત્પન્ન કરે છે. અને એટલે અંશે તેનો રસ ઘટી જાય છે. વસ્તુતઃ શ્રેષ્ઠ લેખકો શબ્દોની માયાઝાળ છોડીને અલ્પશબ્દોમાં પોતાનું કથન કહેતા હોય છે. માસિકપત્રોમાં પ્રકાશિત થયેલી કથાઓમાં પણ સાંપ્રતસમયનો પાઠક વિસ્તૃત અને વર્ણનાત્મક સંદર્ભોને ઇચ્છતો નથી, તેની અભિલાષા રાખતો નથી. કથાસાહિત્યમાં જીવનસંઘર્ષબોધક વિચારો અને ભાવનાને સંક્ષેપમાં જે ચિત્રિત કરે તે જ સફળ કથાકાર છે. જુદી જુદી રચનાઓના નિર્ણાયકો અત્યારે પાઠકો નથી, પરંતુ સમાલોચકો છે. પોતાની રચનાની શ્રેષ્ઠતા વર્ણવતા લેખકો હાંસીને પાત્ર બને છે. આથી જ જે લેખકો કુશળ સંપાદક દ્વારા આપવામાં આવેલાં સંપાદનકૌશલ્યથી લાભાન્વિત થાય છે તે જ તુરંત લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરે છે.

સંપાદનકાર્યનું મહત્ત્વપૂર્ણ બીજું અંગ રચનાઓનાં કમનિર્ધારણનું છે. દરેક લેખનું મૂલ્યાંકન કરીને સંપાદક પોતાનાં પત્રની નીતિ અનુસાર તેઓનાં કમ નિર્ધારિત કરે છે. સામાન્ય રીતે સાંપ્રત સમયની માસિકપત્રિકાઓમાં સમાજનાં જુદા જુદા વર્ગોનાં સામાન્ય પાઠકોનાં સંતોષ માટે સામગ્રીનું આયોજન કરે છે. આથી જ માસિકપત્રિકાઓમાં અનિવાર્યપણે વિવિધતાનો સમાવેશ થાય છે. હિન્દીમાં ભારતીય ભાષાઓની માસિકપત્રિકા વિવિધતાનો આગ્રહ રાખતી હોવા છતાં પણ નિબંધો, કથાઓ અને રચનાઓ પ્રકાશિત થતી નથી. માસિકપત્રોમાં વિવિધ વિષય સંબંધિત મુખ્યલેખો, મનોરંજક કથાઓ અને અન્ય મનોરંજક સામગ્રી પ્રત્યેક અંકમાં અવશ્ય પ્રકાશિત થવી જોઈએ. યોગ્ય સંપાદકો વિવિધ સ્તંભોમાં જીવંત સામગ્રી પાઠકોને આપવા માટે અભિલાષા રાખતો હોય છે. વિવિધ સ્તંભોમાં સાર્થક રચનાઓ સંગ્રહિત

કરવી જોઈએ. વળી પ્રબંધકની ઈચ્છાને વશ થઈને સંપાદક પત્રિકાઓનાં સ્વરૂપને અનુરૂપ સામગ્રી પણ પ્રકાશિત કરે છે. નિર્ભિક સંપાદકો તો અહિં પણ પોતાના માર્ગમાંથી ચલિત થતા નથી. અથવા તો પોતાની નીતિરીતિ મુજબ સંપાદન કરે છે. અને પ્રકાશિત કરે છે. ચંચળ મનવાળા અને ડરપોક સંપાદકો પ્રબંધકોની ઈચ્છાને વશ થઈ જાય છે. જ્યારે નિડર અને દ્રઢમનોબળ ધરાવતા સંપાદકો પોતાના માર્ગ પર જ ચાલવાનું પસંદ કરે છે. સંપાદક પાઠકોનાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનને વધારવા માટે મનોરંજનનાં નવીન ઉપાયો અહિં યોજે છે. તો વળી વ્યવસ્થાપકોનાં આગ્રહથી પોતાની નીતિનું રક્ષણ કરવામાં તત્પર સંપાદકથી મધ્યમાર્ગ સ્વીકારાય જાય છે જ.

એવા સ્વાભિમાની સાહિત્યકારો પણ જોવા મળે છે જે પોતાની રચનામાં એકશબ્દ પરિવર્તનને પણ સહન કરતા નથી. અહિં પણ વ્યવહારકુશળ સંપાદક પોતાનાં વ્યવહાર વડે પ્રખ્યાત લેખકો પાસેથી પણ પરિવર્તન અથવા સંશોધનની અનુમતિ પ્રાપ્ત કરે છે. અને પોતાના પત્ર પ્રત્યે પાઠકોને આકર્ષિત કરવા માટે, વાળવા માટે સંપાદક અત્યંત કઠોર પરિશ્રમ કરે છે. આ પ્રત્યેક પત્રમાં કેટલીક જ રચનાઓ આવી હોય છે જે પ્રકાશિત થતી હોય છે. જે રચનાઓ અસાધારણ રીતે ઉત્કૃષ્ટ બનતી હોય છે. જે પાઠકોનાં મનમાં આનંદનો અનુભવ કરાવે છે. આવી રચનાઓને માટે સંપાદક સ્થાનમોહ પણ ત્યજી દે છે. અનેક પત્રોમાં પરંપરા પ્રમાણે અથવા તો સમિતિનાં નિર્ણય મુજબ વિવિધ સ્તમ્ભોને માટે સ્થાન સુરક્ષિત બને છે. જે માસિકપત્રિકાઓમાં કોઈ ચોક્કસ, નિશ્ચિત નીતિ હોતી નથી, તેની સામગ્રી વૈજ્ઞાનિક રીતે વ્યવસ્થિત બનતી નથી. અસમ્બંધ અને કમ વિનાની સામગ્રી અસરકારક કે પ્રભાવ ઉત્પન્ન કરે એવી હોતી નથી. જે પત્રિકાઓમાં સચિત્ર યાત્રાવિવરણો, જીવનવૃત્તાંતો અને અન્ય વિશિષ્ટ રચનાઓ પ્રકાશિત થાય છે, તેઓનું સંપાદનકાર્ય સવિશેષ મહત્ત્વપૂર્ણ હોય છે. કેવા ચિત્રોથી પત્રિકાની લોકપ્રિયતા સંભવી શકે ? આ પરિકલ્પનામાં સુદીર્ઘકાળ વ્યતિત થઈ જાય છે. આનાં અભાવમાં નિપુણ સંપાદક હોવા છતાં શ્રેષ્ઠત્તમ રચનાઓને ઉચિત રીતે પ્રકાશિત કરવામાં અસક્ષમ

બને છે .

દૈનિક પત્રો (અથવા) સાપ્તાહિક પત્રોની ભાષા જનસામાન્ય ઉપયોગિની ભાષા હોય છે , બને છે . પરંતુ માસિક પત્ર-પત્રિકાઓની ભાષા સાહિત્યકારો, પ્રબુદ્ધો, વિદ્વાનો અને બુદ્ધિજીવિઓ સાથે ખાસ કરીને સંબંધ ધરાવતી હોય છે . આથી એ જરૂરી છે કે માસિક પત્રોની જુદી જુદી રચનાઓમાં સંપાદકની ભાષા સુસ્પષ્ટ, સહજ અને સરસપ્રસાદગુણ પરિપૂર્ણ હોવી જોઈએ . માસિક પત્રની સંપાદકીય ભાષાનું વિશેષ મહત્ત્વ જોવા મળે છે . રચનાઓની ભાષામાં સંપાદકનું ધ્યાન સૌથી પહેલા જાય છે . માસિક પત્રોમાં પ્રકાશિત થયેલી રચનાઓની ભાષાનું સ્તર દૈનિક વ્યવહારની ભાષા કરતા ઉંચું હોય છે . દૈનિક પત્રો અથવા સાપ્તાહિક પત્રોની ભાષાઓમાં ત્રુટિઓ કે ખામીઓ સંભવે છે . ત્યાં કોઈપણ ત્રુટિઓને સારી રીતે ધ્યાનમાં લેતું નથી, પરંતુ માસિક પત્રોમાં ભાષાની ત્રુટિઓ અક્ષમ્ય ગણવામાં આવે છે . દૈનિક પત્રો કે સાપ્તાહિક પત્રોની ભાષાની તુલનાએ માસિક પત્રોમાં ભાષાની ભૂલો ક્ષમ્ય નથી .

માસિક પત્રોનાં સંપાદકો ભાષાનું સંશોધન, નિયમન અને નિર્માણ કરે છે . આવા સંપાદકો સાહિત્યજગતમાં નવીન યુગ પ્રતિસ્થાપકો બને છે . આથી જ સાહિત્યમાં ભગીરથો કહેવાય છે . અનેક માસિક પત્રલેખકો કઠિન ભાષા દ્વારા પત્રની લોકપ્રિયતાનો નાશ કરે છે . નિપુણ સંપાદક વિષય, ભાવ અને કથાવસ્તુ વડે સુયોગ્ય રચનાઓ જરૂરીયાત મુજબ ભાષામાં સંશોધન કરીને સરસ અને સરળ પ્રકાર વડે સંપાદન કર્યા પછી જ પ્રકાશિત કરે છે . તે લેખકની વિચારધારાનું સંશોધન કરતો નથી . અનેક રચનાઓમાં પુનરાવૃત્તિ સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે . પુનરાવૃત્તિનો નાશ કરવો એ સંપાદકનું દાયિત્વ છે . કથા રચનાઓમાં જ્યારે કથાનકને અનુરૂપ ચરિત્ર સરલ અને સરસ ભાષા વડે અભિવ્યક્ત કરવામાં આવે ત્યારે જ તે રચના મનને ગમે તેવી, સરળ અને સહજ બને છે . તેથી રચનાનાં સંપાદનપૂર્વે યોગ્ય સંપાદક સંશોધન માટે લેખકોની અનુમતિ મેળવે છે . માસિક પત્રિકાઓમાં કમનિર્ધારણ પહેલા રચનાઓનું પ્રકાશન સંપાદકનું

મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય ગણવામાં આવે છે. સર્વશ્રેષ્ઠ વિશિષ્ટ રચનાઓ પત્રનાં પ્રારંભમાં મુદ્રણ સમુચિત થાય છે. પ્રથમ પ્રકાશિત થયેલી રચનાનાં વિષયનું ચિંતન કરીને અન્ય રચનાઓનો નિયમનક્રમ જુદા સ્વરૂપે નક્કી કરવો જોઈએ. કોઈપણ પત્રને વાંચતા કે પઠન કરતા પહેલાં પાઠક વિહંગાવલોકનની દ્રષ્ટિથી સંપૂર્ણ પત્રને જુએ છે, તેનું અવલોકન કરે છે. જો તે જાણી લે કે પત્રમાં પ્રકાશિત થયેલી સામગ્રી એકરસવાળી છે, ત્યારે તે પત્ર વાંચતો નથી.

આથી જ માસિકપત્રિકાઓનાં સંપાદકો વિવિધજ્ઞાન સંપન્ન હોવા જોઈએ. હમેશા પાઠકોની અભિરુચિને અનુસરી કોઈપણ ક્ષણે સર્જન માટે યોગ્ય સંપાદક તત્પર થાય છે. સંપાદકે પાઠકનો આત્મવિશ્વાસ જીતવો જોઈએ. અધ્યયનશીલ, પોતાનાં અભ્યાસમાં તલલીન સમસામયિક વિષયોમાં, મૌલિક પ્રશ્નોમાં ચિંતનશીલ સંપાદક અહિં સફળ થાય છે. ઉત્સાહસંપન્ન, નિર્ભિક, સત્યપ્રિય અને કુશળ સંપાદક જ માસિકપત્રિકાઓમાં પોતાનાં દાયિત્વનું પાલન કરે છે. લોકરુચિ અને લોકવિશ્વાસનો આ પ્રતિનિધિ છે. રાષ્ટ્રનું સર્વતોમુખ કલ્યાણ કરવા માટે આ સંપાદક સતત ચિંતન કરે છે. સમાચારપત્રો અને માસિકપત્રિકા આ બંને સમાજઘટિકાની સૂચિકા છે. એટલે કે આ બંને સમાજમાં ઘટતી ઘટનાને લોકો સુધી પહોંચાડવાનું કામ કરે છે. બોધગમ્યભાષામાં સંપાદક સાહિત્યપ્રકાશનનું દાયિત્વ નિભાવે છે. સમાજની સામયિકી મનોરંજન પ્રવૃત્તિને સ્વીકારવા માટે પોતાનાં દાયિત્વને સંપાદકીય કર્તવ્યોમાં સ્વીકાર કરે છે. આથી જ મોટે ભાગે એવું જોવા મળે છે કે સંપાદનક્ષેત્રમાં પ્રતિભાશાળી, નિપૂણ અને પરિશ્રમી લોકો જ સફળ થાય છે. પરિવર્તન એ સંસારનો નિયમ છે અને માનવમન હમેશા પરિવર્તનની અભિલાષા રાખતું હોય છે. આથી જ સાહિત્યિક માન્યતાઓ પણ પરિવર્તન પામતી હોય છે. લોકરુચિ સતત સાહિત્યને સ્વીકારે છે.

ભૌતિકવિજ્ઞાનની સતત વધેલી પ્રગતિ સર્વથા સંશયનો નાશ કરે છે, પરંતુ સાહિત્યક્ષેત્રમાં પરિવર્તન પામતા તથ્યને પણ ઘણા સાહિત્યકારો

સ્વીકારતા નથી. પરિણામે સમસામયિક રચનાઓને પણ કેટલાંક પ્રાચીન દ્રષ્ટિથી જુએ છે. બીજા કેટલાંક પ્રાચીન રચનાઓને અર્વાચીન દ્રષ્ટિ વડે જુએ છે. વસ્તુતઃ આ બંને જ સર્જકની સાથે ન્યાયપૂર્વક વર્તતા નથી. સાવધાન સફળ સંપાદક પોતાના પત્રમાં કદાપિ આવી અવઢવતાનો સ્વીકાર કરતો નથી. માનવતા અને સમાજનાં કલ્યાણ માટે વર્તમાન સાહિત્યિકપત્રકારિતાં જ ઉપયોગી લાગે છે. આના માટે નિર્ભિતાપૂર્વક નિડરતાપૂર્વક મર્યાદાઓ અને માન્યતાઓનું પાલન થવું જરૂરી છે. સંપાદક પરિશ્રમપૂર્વક તે ઉત્તરદાયિત્વનું પાલન કરવા માટે સચેત હોવો જોઈએ. સંસ્કૃત પત્રકારિતાનો શુભારંભ જ સાહિત્ય સેવાભાવના દ્વારા જ થયો હતો. વ્યવસાયની સાથે તેનો વિશેષ સંબંધ ન હતો. જો કે પશ્ચિમીપત્રકારિતાને અનુસરતા ભારતીય સંપાદકો પણ વ્યવસાયનાં ચક્રમાં પડી ગયા. પાશ્ચાત્ય સંપાદકો પોતાની વ્યવહારુ નીતિ પ્રમાણે સતત સફળ થયા, પરંતુ ભારતીય સંપાદકો એકાંગી હોવાથી અગ્રેસર ન થયા. એ સત્ય છે કે આપણા સંપાદકો પરિશ્રમશીલ, જિજ્ઞાસુ અને તથ્યોને શોધવાવાળા નથી. સ્વતંત્ર ભારતમાં પ્રેસ સ્વતંત્રતાને સંવિધાનની સંમતિ હોવા છતાં સરકારે રાષ્ટ્રહિત માટે પત્રકારિતાને અનેક નિયમોથી બાંધેલ છે. અત્યારે પત્રકારિતાને પ્રતિષ્ઠિત વ્યવસાયનાં સ્વરૂપમાં સ્વીકારવામાં આવેલ છે. વળી જનભાવના વડે પત્રકારિતાને પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું નથી. ઇ.સ. ૧૯૫૦ માં પત્રકાર સંમેલનને સંબોધતા પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ મહોદયે કહ્યું હતું કે

“જીવનમાં જે કાંઈ પણ નિકૃષ્ટ - મલિનતા વધતી જોવા મળે તેનો નાશ કરવો પત્રકારોનું કર્તવ્ય જોવા મળે. અધિક ઉજ્જવલતા અને ચેતનાનું નિર્માણ કરવા માટે જ પત્રકારો પ્રયત્ન કરતા નથી, પરંતુ દૈનિક વ્યવહાર પણ ઘણું બધું શિખવે છે. ખાસ કરીને હિન્દી અને સંસ્કૃત પત્રકારો સદાચરણનાં ક્ષેત્રે સમાજને શિક્ષિત કરવા માટે આગળ થવા જોઈએ.”

જવાહરલાલ નહેરુનાં કથન પ્રત્યે વર્તમાન સંપાદક વિશ્વાસ પ્રગટ કરે એ શુભલક્ષણ છે. સ્વતંત્રભારતમાં સંસ્કૃતમાં માસિકપત્રોનું સંપાદન પ્રતિદિન વધતુ જોવા મળે છે. એમાં અહિં સંદેહને કોઈપણ અવકાશ નથી.

સંસ્કૃત પત્રકારો રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો પ્રચાર કરે છે . તેમજ સંસ્કૃતમાં સમાયેલા જીવનમૂલ્યોને સમાજસમક્ષ સ્થાપિત કરે છે . આ શુભ લક્ષણ છે .

★ પત્રકારિતામાં સંપાદકની ભૂમિકા :-

પત્રોમાં સંપાદકનું સ્થાન મહત્ત્વપૂર્ણ જોવા મળે છે . જેવી રીતે વાયુયાનોમાં પરિચાલકનું મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન હોય તેવી રીતે પત્રસંચાલન માટે સંપાદકની મોટી ભૂમિકા જોવા મળે છે . પત્ર-પત્રિકાઓનાં સંચાલન, નિયમન અને પ્રોત્સાહન કરવા માટે સંપાદક પૂર્ણરૂપે ઉત્તરદાયિ બને છે . તે કવિની માફક કલ્પનાને અનુસરતો નથી. સંપાદક સમગ્ર વિશ્વની ઘટનાઓનું સારી રીતે અવલોકન કરીને તે પ્રમાણે પત્રનું સંચાલન કરે છે . તથા પાઠકોની અભિરુચિની પણ સમીક્ષા કરે છે . પત્ર પ્રકાશન સંબંધી નીતિ નિર્ધારિત કરે છે . પત્રપ્રકાશનની વ્યવસ્થા સાથે પ્રશાસનસંબંધી અન્ય વ્યવસ્થાને પણ સંપાદક જ સારી રીતે જુએ છે .

કોઈપણ પત્ર અથવા પત્રિકાનાં પ્રકાશનમાં સંપાદકની ભૂમિકા સૌથી અધિક મહત્ત્વની બની જાય છે . સંપાદક જ કોઈપણ પત્ર અથવા પત્રિકાની નીતિ નક્કી કરે છે . સંપાદકની ભૂમિકા અધિક મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે . તે સામાજિક ગતિવિધિઓ અને રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિઓનો સાક્ષાત્કાર કરીને પોતાની ભાવના મુજબ સામગ્રી પ્રકાશિત કરે છે .^૪

પ્રતિભાસંપન્ન, કુશળ અને હોશિયાર સંપાદક જ નવીન વિચારોથી સમાજને પ્રભાવિત કરે છે . યોગ્ય સંપાદકો સમાજનું નેતૃત્વ કરવામાં સક્ષમ બને છે . પ્રતિભાશાળી સંપાદકોની સમાજમાં એક અલગ ઈમેજ હોય છે . ખરેખર તો પોતાની યોગ્યતાનાં બળે અને પ્રતિભા વડે સંપાદક સમાજને સન્માર્ગે પ્રેરે છે , સન્માર્ગે વાળે છે અને ઉત્તમ માર્ગ બતાવે છે . કુશળ નવનવોન્મેષશાળી પ્રતિભાસંપન્ન, શાસ્ત્રોમાં પરિશ્રમ કરીને વિદ્વાન સંપાદક સમસામયિક વિષયોથી પત્રિકાને વિભૂષિત કરે છે , સુશોભિત કરે છે . પોતાની પ્રતિભાનાં બળ વડે નાનામાં નાના વિષયને વિસ્તારે છે અને સામર્થ્ય આપે છે . સંસ્કૃત રત્નાકરમાં સંપાદકનું મહત્ત્વ દર્શાવતા

શ્રી સૂર્યનારાયણ શાસ્ત્રીએ લખ્યું છે કે -

ન વેદા નો શાસ્ત્રે ન ચ ગુણગણો નાપિ ચ કલા,

ન ભાષા નો નીતિર્ન ચ કવિકૃતિના જનરવઃ ।

પુમાનનો નારી ન ચઃ બુધવરો નાપિ જઙ્ઘી -

ર્ન વિપ્રો નો રાજા ન ચ યુવતિસામન્તસચિવાઃ ।

અહો કિં વારવ્યાનૈર્ન ભવતિ પદાર્થઃ સ લઘુર

પ્યસમ્પૃક્તો યઃ સ્યાત્ જગતિ બુધસમ્પાદકગણૈઃ ॥^૫

સંપાદકનું કાર્ય તલવારની ધાર પર ચાલવા જેવું કઠિન જોવા મળે છે. આથી જ તે સમાજનાં પ્રત્યેક વર્ગનાં હિતોને ધ્યાનમાં રાખે છે. જનહિતનો વિચાર કરે છે અને તેવી સામગ્રી પ્રકાશિત કરે છે. સમસ્યાઓથી ઘેરાયેલાં રાષ્ટ્રમાં સંપાદકનું દાયિત્વ ઘણું વધી જાય છે. નિષ્પક્ષરૂપે સાહસપૂર્વક, હિંમત કરીને, સત્ય પ્રગટ કરીને સ્વસ્થ વિચારોને લોકોની સમક્ષ તે સ્થાપિત કરે છે. રાષ્ટ્રને સંકટમાંથી બચાવે છે. કટોકટીનાં સમયમાં લોકોને સંયમ રાખવા તથા અફવાઓથી ન દોરાવા પ્રેરણા આપે છે. સંકટ સમયમાં સંપાદકની ભૂમિકા અનેક ગણી વધી જાય છે. જવાબદારીપૂર્વક પોતાનું કર્તવ્ય બજાવી રાષ્ટ્રનું સંકટ હળવું કરવાનો પ્રયત્ન સંપાદક કરે છે. પત્રકારિતારૂપી રંગમંચ પર સંપાદકરૂપી સૂત્રધાર બિરાજે છે. પત્રિકાની લોકપ્રિયતા અને મહત્ત્વ સંપાદક પર નિર્ભર છે, આધાર રાખે છે. સંપાદક સતત જાગૃત રહેવો જોઈએ, જાગૃત હોવો જોઈએ. વિવિધવિષયો વડે વિદ્યાસભર સંપાદક પોતાના વિચારોથી સમાજને પ્રભાવિત કરે છે. સમાજમાં જન્મેલા સદાચરણો અને વિષમતા સાવધાનીથી સંપાદક દ્વારા જુદા પાડવામાં આવે છે. સમાજને ઉચિત માર્ગ સમર્થ સંપાદક દર્શાવે છે.

સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનું પ્રકાશન ક્યારેય વ્યક્તિગત લાભ માટે નહિં પરંતુ સુરભારતીસેવાભાવનાથી જ વિદ્વાનો અહિં કાર્ય કરતા જોવા મળે છે. વિષમપરિસ્થિતિઓમાં પણ નિઃસ્વાર્થભાવે સાહસપૂર્વક સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકા વિદ્વાન સંપાદકો દ્વારા પ્રકાશિત થાય છે. આચાર્ય મહાવીર

પ્રસાદ દ્વિવેદી “સંસ્કૃત ચંદ્રિકામાં” સંપાદકમહિમાને “સમ્પાદકસ્તવઃ”
એમ રચનામાં વર્ણવતા - તે જેમકે

દેશોપકારવ્રતધારકાય, નાના કલાકૌશલકોવિદાય ।

નિઃશેષશાસ્ત્રેષુ ચ દીક્ષિતાય, સમ્પાદકાય પ્રણતિર્મમાસ્તુ ॥^૬

કોઈપણ પત્રિકામાં પ્રકાશિત સંપાદકીય સામગ્રી ઘણું મહત્ત્વ ધરાવે છે. સંપાદકીયમાં પ્રગટ થયેલા વિચારો પાઠકોને પ્રભાવિત કરે છે. સંપાદક દ્વારા પ્રકાશિત થયેલી ઉત્કૃષ્ટકોટિની સામગ્રી જ પત્રિકાની લોકપ્રિયતા વધારે છે. સમાચારપ્રધાન પત્રોમાં સંપાદકીય સામગ્રીનું અધિક મહત્ત્વ જોવા મળે છે. તેથી જ તે તત્કાલીન વિચારધારાને પ્રગટ કરે છે. અને પાઠકો તે મુજબ ચિંતન કરે છે તથા દિશાનિર્દેશ પ્રાપ્ત કરે છે. જેમ સમાચારપત્રોમાં સંપાદકીયનું મહત્ત્વ છે તેમ સાહિત્યિક પત્ર-પત્રિકામાં પણ સંપાદકીય લેખનું અધિક મહત્ત્વ જોવા મળે છે. સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓ મોટેભાગે સાહિત્યિક હોય છે. આથી સંસ્કૃત પત્રિકાઓનાં સંપાદકોનું દાયિત્વ બને છે કે પુરાતનસાહિત્યમહિમાને ભૂલવો ન જોઈએ, પરંતુ સાથે જ નૂતન વિદ્યાની સંભાળ રાખવી જોઈએ - “જુનુ-પુરાણુ એ બધુ સારુ નથી હોતુ અને નવું એ બધુ નિંદનીય નથી હોતુ. બિલહણે પણ કહ્યુ છે કે પ્રૌઠિપ્રકર્ષેણ પુરાણરીતે વ્યતિક્રમઃ શ્લાઘ્યતમઃ પદાનામ્ ।

અત્યુન્નતિસ્ફોટિતકશ્ચુકાનિ વન્ધાનિ કાન્ત કુચમણ્ડલાનિ ॥

આ પ્રમાણે નિષ્પક્ષરૂપે મૌલિકતાને પ્રોત્સાહન આપીને, જ્ઞાન વધારીને સાથે સાથે સંપાદક પાઠકોને મનોરંજન પણ આપે છે.

સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનાં સંપાદકીય પૃષ્ઠોમાં સંપાદકો વિષય વૈવિધ્યને ન દર્શાવતાં મોટેભાગે સંસ્કૃત ભાષાનું મહત્ત્વ જ અભિવ્યંજિત કરે છે. પરંતુ અત્યારે વર્તમાન સમયમાં સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓમાં પ્રાચીન પરંપરાને ત્યજીને સંપાદકીય પૃષ્ઠોમાં વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. ભારતીયપત્રિકામાં વિગત દશ વર્ષોથી પ્રકાશિત થયેલાં સંપાદકીય લેખોમાં સમસામયિક વિષયો ચર્ચાયા હતા.

સંસ્કૃત પત્રકારિતા વિશુદ્ધરૂપે સંસ્કૃતસેવા માટે જ જોવા મળે છે.

જો કે અત્યારે સંસ્કૃત લોક વ્યવહારમાં પ્રયોજાતી નથી, એ વ્યવહારની ભાષા નથી, છતાં પણ સફળતાપૂર્વક સંસ્કૃત પત્રિકાઓનું પ્રકાશન અને સંપાદકોની ઉત્કૃષ્ટ સાધના સંસ્કૃત પ્રત્યે અનુરાગ અને ભાવના સિદ્ધ કરી આપે છે. સંસ્કૃત પત્રિકાઓનાં સંપાદકો લાભની આશાથી કાર્ય કરતાં જોવા મળતા નથી, પરંતુ જેમ ભગવાન કૃષ્ણ દ્વારા ગીતામાં કહેવાયુ છે, કે

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્ભૂ મા તે સંજ્ઞોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥

તે મુજબ પોતાની કર્તવ્યબુદ્ધિથી સંસ્કૃતમાં પત્ર-પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થાય છે. સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનાં સંપાદકો પત્રિકા પ્રકાશનમાં કોઈક સમયે વ્યાકુળ બની બોલતાં “જો હું વૈજયન્તીને ન જોઉં ત્યારે મને રાત્રે ઉંઘ નથી આવતી. દિવસે ભોજન રુચિકર નથી લાગતુ. મારામાં પ્રાણ પૂરે તે સંસ્કૃતપત્રિકા.”^૭

સંપાદક પત્રકારિતારૂપી ચક્રની ધરી છે. તે ચક્રને સંપાદક ચારેબાજુ ભ્રમણ કરાવે છે. પત્ર-પત્રિકાઓનાં માધ્યમથી સંપાદકનું વ્યક્તિત્વ અને ચારિત્ર્ય અભિવ્યંજિત થાય છે. આ એ પત્રિકાઓ સાતત્ય અને અબાધગતિથી-નિરંતર પ્રકાશિત થઈ હતી, જે ઓનાં સંપાદકો સંસ્કૃતપત્રકારિતાને પોતાનાં જીવનનું અભિન્ન અંગ માનતા હતા. આ સંદર્ભમાં આપણે ‘ભારતીનો’ ઉલ્લેખ કરવા માટે શક્તિમાન બની શકીએ કે જે એકાવન વર્ષથી સતત પ્રકાશિત થાય છે.

રાજસ્થાનની પત્રકારિતાનાં ઇતિહાસમાં અહિં ત્યાંના વિદ્વાન અને કુશળ સંપાદકોના ત્યાગ, તપ, નિષ્ઠા, સેવા, સાધના અને ઉત્સાહથી સમૃદ્ધ જોવા મળે છે. અહિં ત્યાંના સંપાદકો પુષ્કળ પ્રયાસોથી સતત પત્ર પત્રિકાઓ સફળતાથી પ્રકાશિત કરતા હતા.

"Can he know all, and do all, and be all cheerfulness, courage and vim. If so we perhaps can be making an Editor out of him" Will corlton.^૮

કાર્લટન મહોદયનું આ કથન સર્વથા યોગ્ય છે કે સંપાદકનું વ્યક્તિત્વ

મહાસાર સમાન હોવું જોઈએ કે જ્યાં-જ્યાં જુદી જુદી દિશાઓમાંથી આવેલી ગંભીર ભાવધારાઓ અને વિચારવાહિનીઓ સતત પ્રવેશે છે. અને પછી તે શાન્ત, શુદ્ધ, સહજ અને સ્થિર થઈ જાય છે. જ્યાં આવા ગુણોનો અભાવ હોય તે સંપાદક તો માત્ર કઠપુતળી જ બની રહે છે, અથવા તો તે કઠપુતળી જ છે.

ભાષાસમાચાર સમિતિનાં સંપાદક ડૉ. વેદપ્રતાપની માન્યતા જોવા મળે છે કે “પત્રોમાં વિધાયિકા, કાર્યપાલિકા અને ન્યાયપાલિકાની જેમ લોકતંત્રનાં મહત્ત્વપૂર્ણ સ્તંભ પ્રાણીઓ જોવા મળે છે. પત્રકાર અથવા સંપાદકે વિશેષ અધિકારની અભિલાષા ન રાખતાં ન્યાયાધીશની જેમ નિષ્પક્ષ અને તટસ્થ રીતે, તથા યોદ્ધાની જેમ નિડર બનીને જે સત્ય હોય - ઘટના કે બનાવનાં સંદર્ભમાં તે પ્રગટ કરવું જોઈએ. કોઈનાં પણ દબાણ કે વશમાં કે લાગણીમાં આવ્યા વિના વાસ્તવિક સ્થિતિનો ચિતાર પત્ર-પત્રિકાઓનાં માધ્યમથી સમાજ સમક્ષ મૂકવો જોઈએ. પત્રકાર કે સંપાદકનું આ સાચું કર્તવ્ય છે. તેમજ મીડિયા પાસે સમાજ કંઈક અપેક્ષાઓ રાખીને પણ ચાલતો હોય છે. આવી અપેક્ષાઓ મોટેભાગે પુરી થાય તેવા પ્રયત્નો સંપાદકે કરવા જોઈએ.”

મૂળ રીતે જોઈએ તો શ્રેષ્ઠ સંપાદકનો સંબંધ વ્યવસાય સાથે કે પૈસા કમાવવા માટેનો હોતો નથી. જો સંપાદક પોતાના કર્મમાં કુશળ અને કર્તવ્યપાલનમાં સાવધાન બનીને રહેશે, તો ત્યારે આનુષંગિક રૂપે ધનપ્રાપ્ત કરી શકશે. સંપાદક સમાજને સંદેશો આપે છે, સમાજને યોગ્ય દિશા બતાવી શ્રેષ્ઠ માર્ગ અનુસરવા સૂચન કરે છે. મહાન આદર્શોની સ્થાપના કરે છે. આનાથી પોતાના પત્રને જનમાનસમાં પ્રતિષ્ઠા અપાવે છે. જેનાં પત્રનો ઉદ્દેશ્ય કેવળ પૈસા મેળવવા એ નથી, તે લાંબા સમય સુધી ટકી રહે છે. અને ખાસ કરીને સંસ્કૃતપત્રો ક્યારેય ધનોપાર્જન માટે પ્રકાશિત થતા નથી. સંસ્કૃતપત્રોની આ એક આગવી વિશેષતા છે.

★ ભારતી :-

સેંકડો વર્ષોથી ભારત પરાધીન હતું એ બધાંજ શિક્ષિતો પણ જાણે

છે. આ દુનિયામાં ભારતનું પહેલા અત્યંત ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન હતું. બધા વિદ્વાનો પણ એક અવાજે સ્વીકારે છે કે સંસારનો વિશ્વનો પ્રાચીનત્તમ ગ્રંથ ઋગ્વેદ છે. વસ્તુતઃ આપણા વિશ્વમાં વિશ્વ માટે જ્ઞાનનો પ્રથમ પ્રકાશ ભારતમાંથી જ પ્રસર્યો હતો. પરંતુ કાલક્રમે ભારતીય શાસકોની નબળાઈઓથી ભારત પરાધીન બની ગયું હતું. ઘણા લાંબા સમય સુધી યવનોએ ભારત પર શાસન કર્યું. યવનોએ આપણા ગ્રંથો બાળી નાખ્યા હતા. સો વર્ષથી પણ અધિક સમય સુધી બધાં જ ગ્રંથો જ્યાં સુધી બાળી ન રહ્યાં ત્યાં સુધી બાળવાનું ચાલુ રાખ્યું. કેટલાંક ગ્રંથો ઈરાન માર્ગેથી બહાર ગયા. ત્યારપછી અંગ્રેજોએ આક્રમણ કર્યું અને તેમાં યવનોને પરાજિત કરીને ભારત પર શાસન જમાવ્યું. અંગ્રેજો “ચાવવાનાં દાંત જુદા અને બતાવવાનાં દાંત જુદા” એ કહેવત મુજબ કૂટનીતિજ્ઞો હતા, આથી શિક્ષણનાં બહાના તળે સમગ્ર ભારતીય સંસ્કૃતિનું ઉન્નમૂલન કર્યું. આ પ્રમાણે ભારતમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ ધીમે ધીમે ક્ષીણ થવા લાગી. સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન પણ ઘણું કરીને લુપ્ત થવા લાગ્યું. પરાધીન કાળમાં સંસ્કૃતની રક્ષા માટે વિદ્વાનો દ્વારા અને શ્રેષ્ઠ રાજાઓ દ્વારા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા, પરંતુ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થયા પછી સંઘકાર્યથી આ બધા જ્યાં જ્યાં ગયા હતા ત્યાં ત્યાં ‘ભારતી’ નો પ્રચાર કર્યો તેમજ ગ્રાહકો બનાવવામાં આવ્યા તથા લેખકોને નિવેદનો કર્યા. જેમ કન્યાનાં વિવાહ પછી લગ્નમાં થાકથી થાકેલા પરિવારજનો પોતાનું કર્તવ્ય પુરૂ થયું એમ માનીને નિશ્ચિત અને શિથિલ બની જાય - પતિ-પત્નિ બન્ને હાશકારો અનુભવે તેવી જ રીતે મોટા સંઘર્ષ અને કઠિનાઈથી દેશવિભાજન જેવો અસહ્ય નિર્ણય કરીને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી બધા જ સંસ્કૃત અને સંસ્કૃતિનાં રક્ષકો પણ શિથિલ બની ગયા હતા. મોટેભાગે બધાએ વિચાર્યું કે અત્યારે ભારત સ્વતંત્ર થઈ ગયું છે. આથી સ્વતંત્રભારતની સરકાર પોતે જ સંસ્કૃતની રક્ષા કરશે. પરંતુ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી ત્રણ વર્ષ જેવો સમયગાળો વીતી ગયો હોવા છતાં ન કેન્દ્ર સરકારે કે ન કોઈ પ્રાંતીય સરકારોએ સંસ્કૃતની રક્ષા માટે કોઈપણ પ્રયત્ન કર્યો. આવી સ્થિતિ જોઈને કેટલાંક સંસ્કૃતપ્રેમીઓના હૃદયમાં સળવળાટ જાગ્યો. આ માટે કેટલાંક વિદ્વાનો

સંસ્કૃતપ્રચાર માટે અને સંસ્કૃતનાં રક્ષણ માટે આગળ આવ્યાં. આ જ ક્રમે અને આવી સ્થિતિમાં બાબાસાહેબ આપ્ટે મહોદયે પણ વિચાર્યું હતું. મહાપુરુષોએ આ બાબતે વિચાર્યું કે સ્વતંત્રતા ત્યારે જ ટકી શકશે જ્યારે ભારતીયો સંસ્કૃતને ભણશે. તેઓ જાણતા હતા કે લુચ્યા અને શઠ અંગ્રેજોએ પોતાનાં શાસનને દબ કરવા માટે ભારતમાં અંગ્રેજીભાષાનાં શિક્ષણનો પ્રારંભ કર્યો. અંગ્રેજી ભાષાનાં અધ્યયનથી ભારતીઓનું ચિંતન પણ પરિવર્તન પામી જશે. અને પરિણામે ભારતીઓનાં માનસમાં અંગ્રેજી ભાષા સ્થાન પામી જશે. પરચાસ વર્ષથી પણ અધિક સમય સુધી અંગ્રેજોએ ભારતમાં પોતાનું શાસન કર્યું. પરચાસથી માંડીને બસસો વર્ષ જેવા લાંબા સમયગાળા સુધી અંગ્રેજોએ ભારતદેશ પર પોતાનું અંગ્રેજી શાસન ચલાવ્યું. તે વર્ષોમાં ધીમે ધીમે ભારતીઓનાં ચિંતન અને આચરણ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિથી પ્રભાવિત થઈ ગયા. આ પ્રકારે સંસ્કૃતની સાથે ભારતીય સંસ્કૃતિ પણ ક્રમશઃ અદ્રશ્ય થવા લાગી. જો સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ સંસ્કૃતને આગળ લાવવા માટે કે સંસ્કૃતનાં વિકાસ માટે સરકાર કાંઈ પણ કરવા તત્પર ન હોય ત્યારે વિદ્વાનો આના માટે કાંઈપણ કરવા અસમર્થ બને છે. પરચાસ વર્ષ પહેલાં બાબા સાહેબ આપ્ટે જયપુરમાં આવ્યાં હતા. અહિં એમણે સંસ્કૃત વિદ્વાનોનું એક સંમેલન યોજ્યું હતું. મહારાજ સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયનાં પ્રાંગણમાં યોજવામાં આવેલાં આ સંગોષ્ઠિમાં કેટલાંક વિદ્વાનો પણ સાથે હતા. બાબા સાહેબ આપ્ટે એ તેને સંબોધતા કહ્યું કે સંસ્કૃતના પ્રચાર માટે અત્યારે જ પ્રયત્નો શરૂ કરી દો. પરંતુ આમ પ્રયત્ન કરવા છતાં સંસ્કૃત ભણવા માટે વિદ્યાર્થીઓ આવ્યાં નહિં. પાશ્ચાત્યશિક્ષણનો આવો પ્રભાવ સર્વત્ર પ્રસરી ગયો હતો. આનાં મૂળમાં અંગ્રેજોની કૂટનીતિ જવાબદાર હતી. ભારતીયોનાં ચિંતમાં સંસ્કૃતની જગ્યાએ અંગ્રેજીનું શિક્ષણ ઠસાવ્યું હતું. ભારતમાંથી અંગ્રેજોનાં ગયા પછી પણ ભારતીયો અંગ્રેજીભાષાની જ અભિલાષા રાખતા હતા. આનું કારણ ભારતીયોની માનસિકતા અંગ્રેજોએ બદલાવી નાખી હતી. આથી સંસ્કૃતનાં પ્રચાર માટે અને સંસ્કૃત પ્રત્યે જનજાગરણ જગાવવા માટે સંસ્કૃતમાં એક

માસિકપત્રિકા પ્રકાશિત કરવામાં આવી. ત્યારે ત્યાં વિચાર વિમર્શ થતા અનેક પ્રશ્નો સામે આવ્યાં હતા. કેટલાંક કહેતા હતા કે ધન ક્યાંથી આવશે ? સંસ્કૃતનાં જાણકારો બહુ ઓછા છે તો અહિં પત્રિકાનાં ગ્રાહકો કોણ બનશે ? મુદ્રણાલયોમાં સંસ્કૃત મુદ્રકો હતા નહિ. ત્યારે બાબા સાહેબ આપ્ટે જવાબ આપ્યો હતો કે બધી ચિંતા છોડીને પ્રયત્ન કરવા લાગી જાઓ. હું સંઘટનકાર્યથી સંપૂર્ણ ભારતમાં ફરુ છું. આથી જાહેરાત વગેરે દ્વારા પૈસાની વ્યવસ્થા હું કરુ છું. પ્રયત્નો કરતાં ગ્રાહકો પણ મળી રહેશે. ફરી તેણે કહ્યું કે આપણી પત્રિકાની ભાષા સરળ હોવી જોઈએ. જેથી કરીને સરળ સંસ્કૃતમાં વિદ્યાર્થીઓ પણ આવશે, વિદ્યાર્થીઓ મળી રહેશે. મુખ્યતઃ વિદ્યાર્થીઓમાં જ સંસ્કૃતનાં પ્રચાર માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ ઉપરાંત જે સંસ્કૃત અનુરાગીઓ છે તેઓ પણ નિશ્ચિતરૂપે સરળ સંસ્કૃત ભણવા માટે સમર્થ હોય છે. આથી પત્રિકાની ભાષા સરળ હોવી જોઈએ. પછીથી તે જ સંમેલનમાં જ્ઞાનગોષ્ઠિમાં આ નિર્ણય લેવાયો કે આ પત્રિકાનાં પ્રથમ સંપાદક શ્રી સુરજનદાસ સ્વામી મહોદય બને. ત્યાં જ ઉપસ્થિત સુરજનદાસ સ્વામી એ બાબા સાહેબનાં અનુરોધને સહર્ષ સ્વીકાર્યો. પ્રબંધ સંપાદક કાર્ય દાદાભાઈ ગિરિરાજ શર્માને આપવામાં આવ્યું. પછીથી તે જ વર્ષે દીપમાલિકાનાં શુભ અવસરે પત્રિકાનું પ્રકાશન શરૂ કરવામાં આવ્યું. પ્રથમ સંપાદક સ્વામી સુરજનદાસ નિમણૂંક પામ્યા. ત્યારથી માંડીને પત્રિકા સતત પર્યાસ વર્ષથી સંસ્કૃત ભાષાનાં પ્રચાર, સરળ સંસ્કૃત દ્વારા સામયિકોનાં વિચારોની ઉત્કૃષ્ટતા, શ્રેષ્ઠ વિચારોને પોષક એવી સામગ્રી વડે સમર્પણથી દેવવાણી અબાધગતિથી સેવાઈ રહી છે.

સચિત્ર પત્રિકાનું પ્રકાશન ભૌતિકરૂપે પણ આકર્ષક બને છે. પ્રારંભમાં મુખપૃષ્ઠમાં ચિત્રોડગઢનાં વિજયસ્તંભનું ચિત્ર પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું. ત્યારપછી વીરપુરૂષોનાં ચિત્રો ચિતરવામાં આવ્યા. સંપૂર્ણ ભારતમાં પણ આ પત્રિકાનાં ગ્રાહકો છે. ગ્રાહકોમાં વિદ્યાલયો, સંસ્કૃત સંસ્થાઓ, વિદ્વાનો, અધિકારીઓ, ન્યાયાધીશો, રાજનેતાઓ, વ્યાપારીઓ અને રાજ્યપાલોનો સમાવેશ થાય છે. આ પત્રિકાનો વ્યાપ

બહુ વિસ્તૃત છે. પૂરા ભારત દેશમાં આના ગ્રાહકો પથરાયેલાં છે.

પ્રારંભનાં વર્ષમાં બાબા સાહેબ આપ્ટેની પ્રેરણાથી અને દાદા ભાઈશ્રી ગિરિરાજશાસ્ત્રીનાં પ્રયાસથી પત્રિકાની ગ્રાહકસંખ્યા ત્રણ હજારની થઈ ગઈ. ત્યારે શ્રી ગિરિરાજ શાસ્ત્રીને ગ્રાહક સંખ્યા નિર્માણમાં અભૂતપૂર્વ સફળતા મળી હતી. ગ્રાહકોની સંખ્યામાં થયેલા અભુતપૂર્વ વધારાથી પત્રિકા મજબૂત બની ગઈ હતી. જાહેરાતો પણ તેનાં જ પ્રભાવથી મળવા લાગી હતી. જયપુરમાં મુદ્રક સંસ્કૃતનો જાણકાર પણ મળતો ન હતો. તેનાં મુદ્રણાલયમાં તે વર્ષે પત્રિકા મુદ્રિત કરવામાં આવી. સ્વામી સુરજનદાસ મહોદય પોતે સાધારણ વિદ્વાન હતા. બીજા પણ તેના સહયોગીઓ મૂર્ધન્ય વિદ્વાનો પત્રિકામાં પ્રકાશિત કરવા માટે પોતાનાં લેખો મોકલતા. ભારતનાં દરેક પ્રાંતોમાંથી વિદ્વાનો 'ભારતી' પત્રિકા માટે લેખો લખતા હતા. આ પ્રમાણે રાજસ્થાનથી સંસ્કૃતમાં બાવન વર્ષથી પણ પહેલાં આ માસિકપત્રિકા પ્રકાશિત થતી આવી છે. છેલ્લા બાવન વર્ષથી સતત કોઈપણ પ્રકારનાં આવરોધ વિના પ્રકાશિત થાય છે. તે પ્રકાશનનો સમગ્ર શ્રેય પ્રબંધ સંપાદક શ્રી ગિરિરાજશાસ્ત્રી મહોદયનાં ફાળે જાય છે. આનાં જ પ્રયાસથી સન્માનીય વિદ્વાનો પણ સતત આના સંપાદન કાર્યમાં જોડાયેલા હતા. પ્રાચીન પરંપરાનાં મૂર્ધન્ય વિદ્વાનો મોટેભાગે શાસ્ત્રોનાં અધ્યયન-અધ્યાપનમાં નિપૂણતા ધરાવતાં હતા. પરંતુ તેઓમાં કેટલાંક જ લખવામાં પ્રવૃત્ત હતા. જેમ પહેલાં જ અહિં મેં નિવેદન કર્યું હતું કે પ્રથમ સંગોષ્ઠિમાં જ આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થવાનો છે કે લેખો ક્યાંથી આવશે અથવા તો કોની પાસેથી મંગાવશું ? એટલા માટે જ પંડિતો લેખનમાં વ્યસ્ત નથી. નિવેદનો પણ લખતા નથી. અથવા તો અત્યંત સંક્ષિપ્ત અને જેમતેમ કાંઈપણ લખીને મોકલી દે છે. આ મુશ્કેલીનું નિવારણ કરવા માટે પત્રિકામાં સ્તંભલેખન કમ શરૂ કરવામાં આવ્યો. આના માટે સુનિશ્ચિત અને સુપરિચિત એવા કેટલાંક વિદ્વાનોને વિનંતિ કરવામાં આવી કે એકનાં માટે એક સ્તંભ નક્કી કરવામાં આવ્યો. નારી સ્તંભમાં લેખકે દર મહિને એક સ્ત્રી સંબંધી કથા ચોક્કસ સમય મર્યાદામાં લખીને મોકલે. આ પ્રમાણે

જ આયુર્વેદસ્તમ્ભ, પુસ્તક સમીક્ષા, સંસ્કૃત સમાચારો, મંગલાચરણ, માસાવતરણ વગેરે સ્તમ્ભો જુદા જુદા સ્વરૂપે વિદ્વાનો પાસેથી વિભાજિત કરીને સુવ્યવસ્થિત કરવામાં આવતા હતા. આનાથી નિયમિતરૂપે, નિશ્ચિત સમયે પત્રિકા પ્રકાશનમાં સુવ્યવસ્થા ઉભી થઈ. સ્તમ્ભો ઉપરાંત પણ લેખો પત્રિકામાં પ્રકાશિત થતા હતા. સ્તમ્ભો અને લેખો સંસ્કૃત વાજ્ઞમયની વિશેષતાથી પાઠકોને પરિચિત કરતા હતા. ભારતીયો હમંશા દરેક કાર્યોમાં પહેલાં સુપ્રભાતે સ્મરણ કરવા યોગ્ય પૂજ્યોને સ્મરણ કરે છે, એમ માનીને જ પ્રતિવર્ષ પત્રિકાનાં નવ વર્ષ શુભારંભ અવસરે પત્રિકા પ્રકાશનમાં પ્રેરણા આપતા સ્તમ્ભોને સંસ્કૃત-સંસ્કૃતિનાં સંરક્ષણ માટે એક જીવનલક્ષ્યોને માટે હું જે જે કરું છું. તે તે સમગ્ર રાષ્ટ્રને માટે તારી આરાધના કરું છું. એમ ધારેલા વ્રતોને પૂજ્યપાદોને શ્રી ઉમાકાન્ત કેશવ મહોદયને ભારતી પરિવાર યાદ કરે છે, સ્મરણ કરે છે. ભારતીપત્રિકામાં ફક્ત સરળ સંસ્કૃતમાં જ લેખો લખાય છે એવું નથી. પરંતુ અનવદ્યગદ્યપદ્યાત્મક શૈલીમાં ભારતનાં પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોનાં લેખો પણ આ પત્રિકાને સુશોભિત કરે છે. આથી જ સંસ્કૃતપત્રિકાઓમાં 'ભારતી' ને મૂર્ધન્ય સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે.

રાજસ્થાનમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતામાં માસિકપત્રિકાઓ વિશિષ્ટ છે. ત્યાં વિશિષ્ટતા છે તેની સંપાદનકલાની. યોગ્યતાપૂર્વક સારી રીતે સંપાદિત થયેલી, પ્રકાશિત થયેલી પત્રોની પોતાની સામગ્રી વડે સારા લોકોને આકર્ષિત કરે છે. પત્રિકાઓનાં સંપાદનમાં પત્રિકાઓનાં દીર્ઘજીવનને સ્થાપીને નિર્ધારિત કરવામાં આવે છે. કુશળ લોકોની અભિરુચિને અનુકૂળ અને સમાજની જ્ઞાનવૃદ્ધિ માટે સંપાદિત પત્ર-પત્રિકાઓ જ સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે. માસિક પત્રિકાઓનાં સંપાદનમાં સંપાદકની ભૂમિકા વિશિષ્ટ જોવા મળે છે. સંપાદકની નિર્ણાયક બુદ્ધિથી, સંતુલિત દ્રષ્ટિકોણ દ્વારા વિવિધ વિષયોનાં નવીન જ્ઞાન વડે પત્રિકાઓ પ્રગતિનાં પંથે ચાલવા લાગે છે. માસિકપત્રોમાં વૈવિધ્યપૂર્ણ સામગ્રી સંકલિત કરવી - જેનાથી સ્ત્રીઓ, બાળકો, પ્રૌઢો, યુવાનો, યુવતીઓ અને વિદ્યાર્થીઓ આ દરેક પોતાને

મનગમતી સામગ્રી ત્યાં પ્રાપ્ત કરી શકે. સંપાદનકલામાં નિપુણતા કોઈપણ પત્રની લોકપ્રિયતાનું મૂળ કારણ છે. સ્થિરચિત, પૂર્વગ્રહથી રહિત ચોક્કસ સહયોગ પ્રાપ્ત કરવામાં સક્ષમ, પ્રબંધ કલાકુશળ આવાગુણોથી સંપન્ન સંપાદક માસિક પત્રિકાનું સંપાદન કરવા માટે સક્ષમ બને છે. પ્રતિષ્ઠિત માસિક પત્રિકાઓનાં સંપાદકો ક્યારે પણ સંકીર્ણ વિચારોને સમર્થન આપતા નથી. માસિક પત્રિકાઓનાં સંપાદકો કેવળ પ્રાપ્ત લેખોનાં સંપાદનથી જો સંતુષ્ટ થાય તો તે સારા સંપાદકો નથી. દૈનિકપત્રોની અપેક્ષાએ માસિક પત્રોનાં સંપાદનમાં પ્રમાણમાં ઘણો સમય મળે છે. આથી માસિક પત્રિકાઓનાં સંપાદકો સમાજની અપેક્ષા અનુરૂપ જ સામગ્રી જ્યાં સુધી સંકલિત નહિ કરે ત્યાં સુધી તેઓ સફળ થશે નહિ. માસિક પત્રોની સામગ્રી શિષ્ટ, સરળ અને સહજ હોવી જોઈએ. વિષયો કમબદ્ધ, પ્રાંજલ અને સુસ્પષ્ટ હોવા જોઈએ. સફળ સંપાદકો પોતાની વ્યાપક દ્રષ્ટિથી અને દીર્ઘ અનુભવથી મહત્ત્વપૂર્ણ, સુરુચિકર સામગ્રી પાઠકોને આપે છે. સંપાદકનો પ્રથમ ગુણ નિર્ભિકતા, પોતાનાં મૌલિકવિચારોની અભિવ્યક્તિ જેમાં અસ્ખલિત ધારાને સંપાદક પ્રવાહિત કરે છે. તેનો ઉદ્દેશ્ય એ માત્ર મનોરંજનનો નથી. સંપાદકની માનસિકતા પાઠકોની માનસિકતા સાથે જોડાયેલ છે. સંપાદક મનોવિજ્ઞાનનો સુત્રધાર છે જે પોતાનાં પત્ર પ્રત્યે પાઠકોને આકર્ષિત કરવા માટે સંતુલિત સામગ્રીને જેઓ પ્રકાશિત કરે છે તે જ સફળ સંપાદકો છે.

★ पाठशुद्धि ★

१. आधुनिक पत्रकार कला - रा. र. खाडिलकर - पृ. ६१.
२. पत्र और पत्रकार - कमलापति त्रिपाठी - पृ. १८८.
३. आधुनिक पत्रकार कला - रा. र. खाडिलकर - पृ. ६०.
४. राजस्थान विश्वविद्यालयस्य पत्रकारिताविभागे ३-६-१९८६ दिने प्रदत्तम्
वक्तव्यं : उद्धृत पत्रकार और पत्रकारिता : डॉ. रमेश जैन.
५. संस्कृतरत्नाकर - वर्ष - ५ - अंक - १२.
६. संस्कृत पत्रकारिता का इतिहास - डॉ. रामगोपाल मिश्र - पृ. १८२.
७. संस्कृत पत्रकारिता का इतिहास - डॉ. रामगोपाल मिश्र - पृ. ११२.
८. हिन्दी पत्रकारिता: इतिहास और स्वरूप - शिवकुमार दुबे - पृ. ६२.

પ્રકરણ - ૬

ઇલેક્ટ્રોનિક મીડિયાની સંસ્કૃત પત્રકારિતા

ભારતીય ધર્મશાસ્ત્રોમાં એવી કલ્પના માટે 'આકાશવાણી' કરવામાં આવતી હતી જે માં કોઈ વ્યક્તિ દૂરથી બોલે અને જેની વાણીને વગર વાયરે અથવા તો સીધા સંબંધથી બીજી જગ્યાએ માણસ સાંભળી શકે. ભારતીય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઇશ્વર કે દેવતાઓ દ્વારા જ આકાશમાંથી આવી રીતથી વાણી બોલી જતી હતી. પરંતુ આધુનિક ભારતીય સંદર્ભમાં આકાશવાણી માત્ર મનુષ્ય દ્વારા જ બોલી જાય છે.

રેડિયો ધ્વનિ પર આધારિત જનસંચાર માધ્યમ છે. રેડિયો શ્રવણેન્દ્રિય દ્વારા વિશ્વને શ્રોતાની નજીક લાવે છે. રેડિયો પ્રસારણનો આવિષ્કાર ઇ.સ. ૧૯૦૧ માં ઇટલીનાં 'મારકોની' નામના વૈજ્ઞાનિકે કર્યો હતો. જો કે એની પહેલા ૧૯ મી સદી દરમિયાન તમામ ભૌતિકવિદ સતત પ્રયોગ કરતા રહ્યા હતા. ઇ.સ. ૧૮૬૪ માં કેમ્બ્રિજનાં ભૌતિકશાસ્ત્રનાં પ્રાધ્યાપક જેમ્સ મૈકસવેલ અને ઇ.સ. ૧૮૮૮ માં જર્મન ભૌતિકશાસ્ત્રી હેનરિક્લો એ ઉલ્લેખનીય કાર્ય કર્યું. મારકોની એ ફરીથી માર્સકોડ સંકેતોને ૨૦૦૦ માઈલ દૂર સુધી મોકલવામાં સફળતા મેળવી. એમાં એણે 'વર્ટિકલ એરિયલ' નો પ્રયોગ કર્યો અને પછી ફરીથી પહેલીવાર માણસનાં અવાજને એટલાંટિક સમુદ્રને પાર કર્યો.

ત્યારબાદ લંડન ઇમ્પિરિયરલ કોલેજનાં સર જોન એમ્પ્રાસ લી. ડી. ફોરેસ્ટ એ ઇ.સ. ૧૯૧૨ માં ઓડિયોટ્યૂબની શોધ દ્વારા રેડિયો પ્રસારણમાં પરિશુદ્ધતા લાવવાની પ્રક્રિયામાં મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું. પહેલા શબ્દ હતા નહિ, પરંતુ માર્સ કોડની ડોટ પ્રણાલી હતી. એ પ્રણાલી લગભગ પંદર વર્ષ પછી પૂર્ણ થઈ ગઈ અને સંકેતની જગ્યા શબ્દોએ લીધી. પ્રથમ વાણી સંકેત એટલાંટિકની પાર આલિંગ્ટન, વર્જિનિયા અને પેરિસની વચ્ચે ઇ.સ. ૧૯૧૫ માં મોકલ્યા હતા. પહેલા શબ્દો હતા નહિ, પરંતુ માર્સકોડની ડોટ પ્રણાલી હતી. એની ઉપયોગિતાની બાબતમાં સૌથી પહેલા સમુદ્રી જહાજો એ વિચાર્યું અને જહાજથી જહાજ તથા જહાજથી કિનારા

અને કિનારાથી જહાજનો સંપર્ક શરૂ થયો. પ્રારંભમાં આ વ્યવસ્થામાં ન તો કોઈ સરકારની ભૂમિકા હતી કે ન તો આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થા હતી. તેને પરિણામે તેનો દુરુપયોગ પણ થતો હતો. લોકો ખોટા સંદેશા મોકલતા હતા તેનું ઉદા. 'ટાઈટેનિક' દુર્ઘટનાનાં રૂપમાં જોવા મળ્યું હતું. આ અવ્યવસ્થા દરમિયાન જ તમામ દેશ પોતપોતાની રીતે રેડિયોનો પ્રયોગ કરવા લાગ્યા. ઇ.સ. ૧૯૧૨ માં "લંડન ટાઈમ્સ" સમાચાર પત્રએ યુદ્ધ સંબંધી સૂચનાઓ એકત્ર કરવા માટે એનો ઉપયોગ કર્યો. તો ઇ.સ. ૧૯૧૭ માં રશિયાને રાજનૈતિક ઉદ્દેશ્ય હેતુ માટે એનો પ્રયોગ કર્યો. આ રીતે રેડિયોનો પ્રયોગ ત્રણ ઉદ્દેશ્યો માટે કરવામાં આવ્યો. (૧) ખતરા સંબંધી સૂચના (૨) સમાચાર (૩) રાજનૈતિક ઉદ્દેશ્ય. પરંતુ આજ સુધી રેડિયો માટે માર્સ કોડ પર જ મુખ્યતઃ આધારિત રહ્યો. શબ્દો દ્વારા રેડિયો પ્રસારણનો પ્રયોગ ઇ.સ. ૧૯૩૩ માં જર્મનીએ કર્યો. એ પ્રસારણ યુદ્ધ જનિત તૈયારીનાં હેતુ માટે પ્રયોગ કરવામાં આવતો હતો. ઇ.સ. ૧૯૨૦ ની આસપાસ યુરોપ, અમેરિકા અને એશિયામાં ઘણું શોધકાર્ય કરવામાં આવ્યું. જેનાં પરિણામે રેડિયોએ અસાધારણ વિકાસ કર્યો. બી.બી.સી. (British Broadcasting Service) આજ વિશ્વની સર્વશ્રેષ્ઠ રેડિયો પ્રસારણ સંસ્થાઓમાની એક છે. સૂચના, શિક્ષા અને મનોરંજનનાં લક્ષ્યોને બી.બી.સી. એ સામે રાખ્યા તથા સમય, તથ્ય અને ઉચ્ચારણની શુદ્ધતા પર ભાર મૂક્યો. બસ એ જ ઉદ્દેશ્યોને આકાશવાણીએ પણ અપનાવ્યો.

★ ભારતમાં પ્રસારણ :-

રેડિયોનું આગમન પરાધીન ભારતમાં થયું. મદ્રાસમાં 'પ્રેસીડેંસી રેડિયો કલબ' ના નામથી ૧૬ - ૦૫ - ૧૯૨૪ માં પ્રસારણ શરૂ થયું. 'લિમકા બુક ઓફ રેકોર્ડ્સ' એ મુજબ પ્રથમ પ્રસારણ ઓગસ્ટ ૧૯૨૧ માં ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાનાં કાર્યાલયથી મુંબઈનાં ગવર્નર સર જર્જ લોયડનાં આગ્રહ પર કરવામાં આવ્યું. સંગીતનો આ વિશેષ કાર્યક્રમ ડાક - તાર વિભાગનાં સહયોગથી કરવામાં આવ્યો. આમ છતાં એ નિશ્ચિત છે કે પ્રથમ પ્રસારણ સેવા 'મદ્રાસ પ્રેસીડેંસી રેડિયો કલબ' એ ૧૬ મે ૧૯૨૪ થી શરૂ કરી.

કેટલાંક વ્યાપારીઓએ વ્યક્તિગત રેડિયો કલબને ભેગી કરીને એક પ્રસારણ કંપની ગઠિત કરી હતી. એ કલબ મદ્રાસ, મુંબઈ અને કોલકત્તામાં પ્રસારણ કરી રહી હતી. ઇ.સ. ૧૯૨૬ માં ભારત સરકારે પ્રસારણ કંપનીને પ્રસારણ કેન્દ્રોની સ્થાપના માટે લાઇસેંસ આપ્યા. પ્રથમ પ્રસારણ કેન્દ્ર ૨૩ જુલાઈ ૧૯૨૭ માં મુંબઈમાં, ઓગસ્ટમાં કોલકત્તામાં ખીજુ પ્રસારણ કેન્દ્ર ખોલવામાં આવ્યું. ઇ.સ. ૧૯૩૦ માં ધનના અભાવે કંપની બંધ થઈ ગઈ. ૧૯૩૦ માંજ ભારત સરકારે પ્રસારણ સેવાનાં પ્રબંધનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરી લીધો, અને Indian State Broadcasting Service (ISBS) ની સ્થાપના કરી. જેનાં પ્રથમ મહાનિર્દેશક લિયોનેલ ફીલ્ડન હતા. જેમણે ૧૯૩૫ માં પદભાર ગ્રહણ કર્યો હતો. શ્રી ફીલ્ડનને બી.બી.સી. પાસેથી વિશેષજ્ઞને કારણે ખોલાવવામાં આવ્યાં હતા. જાન્યુઆરી ૧૯૩૬ માં દિલ્હી કેન્દ્ર શરૂ કરવામાં આવ્યું. અને આ જ વર્ષે ‘‘ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો’’ નામ થઈ ગયું. ત્રણ વર્ષની અંદર લાહોર, લખનઉ, મદ્રાસ, ત્રિપુરાપલ્લી વગેરે નવ પ્રસારણ કેન્દ્ર ખોલવામાં આવ્યાં. અને દિલ્હી, કોલકત્તા, મુંબઈની શોર્ટવેવ ટ્રાંસમીશન ક્ષમતામાં વૃદ્ધિ કરવામાં આવી. અત્યારે ભારતમાં પ્રસારણનો ઢાંચો બદલાઈ ગયો છે. ગ્રામીણ જનતા, સ્કૂલ, કોલેજ વગેરે માટે વિશેષ પ્રસારણ શરૂ કરવામાં આવ્યા છે. સમાચાર અને વિદેશને માટે અલગ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી.

ભારતમાં પ્રસારણ સેવા શરૂ થઈ હતી તે અરસામાં જ ખીજું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું. આને કારણે રેડિયોની જેવી પ્રગતિ થવી જોઈતી હતી તેવી ન થઈ. રેડિયો પ્રોપેગેન્ડાને માટે વપરાવા લાગ્યો. યુદ્ધનાં દિવસોમાં સરકારી ખજાનાનું સારું એવું ધન યુદ્ધ પર ખર્ચાઈ ગયું હતું. આથી ભારતીય પ્રસારણનાં સમુચિત વિકાસની કોઈ વ્યવસ્થા કરવામાં ન આવી. એ સમય દરમિયાન ભારતીય સ્વતંત્રતા આંદોલન એટલું તીવ્ર થઈ ગયું કે અંગ્રેજો ખીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી ભારતમાંથી પોતાનો સરસામાન સમેટવા માટે વિચારવા લાગ્યા. એટલા માટે આવા સમયમાં એમને કોઈ પણ પ્રકારનાં વિકાસની અપેક્ષા રાખવી વધારે પડતી અને પાયા વિનાની હતી. ઇ.સ. ૧૯૪૭ માં

ભારત સ્વતંત્ર થયું. દેશને સુગઠિત શાસન પ્રાપ્ત થયું. જેનાથી રેડિયોનો વિસ્તાર પણ થવા લાગ્યો.

ભારત સ્વતંત્ર થયું પછી સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રનાં વિકાસની યોજનાઓ બનવા લાગી. ૧૯૫૧ માં પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનાનો પ્રારંભ થયો અને રેડિયોનો વિધિવત વિસ્તાર શરૂ થયો. ભારતનો નવા ઢાંચા અનુસાર રાજનૈતિક કાયાકલ્પ શરૂ થયો. ભાષા, સંસ્કૃતિ તેમજ શાસન-વ્યવસ્થાને ધ્યાનમાં રાખીને નવી રીતે રાજ્યોનું ગઠન કરવામાં આવ્યું. ત્યારે રેડિયોની નીતિ સ્પષ્ટ રીતે બે ભાગમાં વહેચી દીધી.

૧. સંપૂર્ણ દેશને જોડવાવાળું પ્રસારણ :-

આ મુખ્ય રીતે 'શોર્ટવેવ' દ્વારા કરવામાં આવ્યું. 'મીડિયમ વેવ' દ્વારા સમાચાર તેમજ 'રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ' જેવી યોજના કે જે દિલ્હી દ્વારા પ્રસારિત કાર્યક્રમોને રીલે કરતા હતા. અર્થાત્ સંપૂર્ણ દેશમાં એકતામેલથી પ્રસારણ.

૨. ક્ષેત્રીય પ્રસારણ :-

દરેક રાજ્યમાં એક મુખ્ય કેન્દ્ર હોય અને એના પ્રસારણને દૂરદૂર સુધી ગામડાઓ, કસબો સુધી પહોંચાડવા માટે નાના નાના કેન્દ્ર હોય.

પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના પૂર્ણ થવા સુધીમાં સરકારે દેશનાં એક તૃતીયાંશ ભાગને પ્રસારણ ભાવમાં લઈ લીધો.

કોલકત્તા, મુંબઈ, અમદાવાદ, જાલંધર, લખનઉ ને ૫૦ કિલોવાટ શક્તિકેન્દ્ર બનાવવામાં આવ્યા. પૂરા દેશમાં એક નવી રીતરશમની જાગૃતતા નિશ્ચિતરૂપથી પેદા કરવામાં આવી. ક્ષેત્રીય પ્રસારણનાં નાતે નાના નાના ગામ સુધી રેડિયોની પહોંચ થવા લાગી. લેખકો માટે એક સર્વથા નવી ક્ષિતિજનું ઉદ્ઘાટન થયું. વિવિધ ભારતીનો ૩-૧૦-૧૯૫૭ થી પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો. વિદેશ પ્રસારણ સેવાના નવા રૂપરંગથી સજ્જવામાં આવી. ઈ.સ. ૧૯૮૮ માં રાષ્ટ્રીય પ્રસારણ સેવાની સ્થાપના કરવામાં આવી. જે ભારતની ૭૦% પ્રજા સુધી પહોંચે છે.

ઓલ ઈન્ડિયા રેડિયો વિશ્વની નવીનતમ સૂચના પ્રૌદ્યોગિકીને અપનાવવામાં પાછળ નથી રહ્યો. એમણે પ્રસારણ સંબંધી ડિજિટલ

ઉપકરણ પોતાનાં મુખ્ય કેન્દ્રો પર ઉપલબ્ધ કરાવ્યા. જેમાં ડિજિટલ રેકોર્ડિંગ, સંપાદન અને પ્લેબેક સુવિધા છે.

વર્તમાન સમયમાં ઓલ ઈન્ડિયા રેડિયો Insat-ID, Insat-2A અને Insat-2B ની સહાયતાથી પોતાનાં કાર્યક્રમો પ્રસારિત કરે છે. AIR ની પાસે દિલ્હી કેન્દ્રથી રાષ્ટ્રીય અપલિંકિંગની સુવિધા ઉપલબ્ધ છે. વિદેશ પ્રસારણ સેવાનાં માધ્યમથી વિદેશોમાં રહેતા ભારતીય તથા વિદેશી શ્રોતાઓ સુધી પોતાની સેવા પહોંચાડે છે. આ કાર્યક્રમ ૨૪ ભાષાઓમાં લગભગ ૭૦ કલાકની અવધિમાં દરરોજ પ્રસારિત થાય છે. આ કાર્યક્રમોનું ઉદ્દેશ્ય આંતરરાષ્ટ્રીય મામલો પર ભારતીય દ્રષ્ટિકોણને સ્થાપિત કરવાનો હોય છે.

ઓલ ઈન્ડિયા રેડિયો એ એકાધિકાર સંસ્થા છે. એના માટે તેને સરકાર તરફથી વાર્ષિક ધન પ્રાપ્ત થાય છે. આકાશવાણીનું આવકનું એક નવું સાધન જાહેરાત સેવા પણ છે. જે ૧૯૬૭ માં શરૂ થઈ હતી. આકાશવાણી પર વ્યાપારિક પ્રસારણ એક આધુનિક ગતિવિધિ છે. જેનાથી મુખ્યપણે વ્યાવસાયિક વિજ્ઞાપન પ્રસારિત કરવામાં આવે છે. એ સર્વપ્રથમ આકાશવાણી મુંબઈ, પુણે અને નાગપુરથી ૧-૧૧-૧૯૬૭ ના રોજ પ્રસારિત કરવામાં આવેલ. આ વિજ્ઞાપન સેવા ૧૯૭૦ સુધી વિકસતિ ચાલી. અને કઈ અન્ય સ્ટેશનો સુધી પહોંચી ગઈ. કલકત્તા, દિલ્હી, મદ્રાસ, તિરુચિરાપલ્લી, રાજકોટ, અમદાવાદ, કાનપુર, ઈલાહાબાદ, લખનઉ, હૈદરાબાદ અને બેંગલોર વગેરે સ્થાનો પર પણ પ્રસારિત થવા લાગી.

રેડિયો અને ટેલિવિઝન આધુનિક સમયનાં સશક્ત જનસંચાર માધ્યમ છે. જેમાં પત્રકારિતાનું વિશેષ સ્થાન છે. એ કારણ છે કે ન્યૂઝ એજન્સીઓ અને સમાચારપત્રોનાં સંવાદદાતા મોટેભાગે સમાચાર સંકલનનું કાર્ય આ માધ્યમો દ્વારા જ કર્યા કરે છે. રેડિયો દેશનાં ખૂણે ખૂણાની બધી ભાષાઓ, બોલીઓમાં પોતાનાં કાર્યક્રમોનું પ્રસારણ કરતા રહે છે. જે દૂરદર્શન દ્વારા અસંભવ છે. રેડિયો પર પ્રસારિત થતા સમાચારોની પોતાની એક શૈલી છે જે સમાચારપત્રોમાં પ્રકાશિત થતા સમાચારોથી ખિલકૂલ અલગ છે.

રેડિયોની પાસે ઇલેક્ટ્રોનિક્સ તરંગોની ગતિ છે જે સીધી રેખામાં ચાલવાને પરિણામે એ માધ્યમથી કોઈ સમાચાર દૂર સુધી પ્રસારિત નથી થઈ શકતા. બી.બી.સી. લંડનના સમાચાર ભારતમાં સાંભળી શકાય છે પરંતુ ત્યાનાં દૂરદર્શનનાં લાભ નથી મળતા. આથી જ આકાશવાણીનું પોતાનું એક અલગ મહત્ત્વ છે. એની લોકપ્રિયતા આજે પણ કંઈ કમ નથી.

રેડિયો પ્રસારણ જનસંચારનું સર્વાધિક શક્તિશાળી માધ્યમ છે. ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશમાં ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયોની સૂચના દેવામાં, શિક્ષિત કરવામાં તથા મનોરંજન આપવાનાં માધ્યમનાં રૂપમાં અત્યધિક મહત્તા છે. જનસેવા પ્રસારકનાં રૂપમાં AIR રાષ્ટ્રનાં સાંસ્કૃતિક, સામાજિક, આર્થિક વિકાસ પ્રક્રિયામાં પોતાનું યોગદાન આપી રહ્યું છે.

સમાચાર, સંગીત અને ઉચ્ચરિત શબ્દ AIR નાં કાર્યક્રમ સંરચનાનાં સ્તમ્ભ છે. સંગીતમાં શાસ્ત્રીય, લોક, સુગમ, ભક્તિ, ફિલ્મ અને પાશ્ચાત્ય સંગીત કાર્યક્રમ સમાવિષ્ટ થાય છે. વાર્તામાં ચર્ચા, સાક્ષાત્કાર દ્વારા રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય મુદ્દા પર વિભિન્ન મતોની અભિવ્યક્તિ થાય છે. કેટલાંક કાર્યક્રમ સ્થાનીય કેન્દ્રોથી સ્થાનીય ભાષામાં પ્રસારિત કરવામાં આવે છે. રેડિયો ડ્રામા AIR નાં કાર્યક્રમોનો મહત્ત્વપૂર્ણ હિસ્સો છે. રેડિયો ફિચર, રેડિયો ડોક્યુમેન્ટરી પણ બીજા મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્યક્રમ છે જે અંતર્ગત કથા, ગીત, સંગીત, નાટક, કવિતા, ધ્વનિપ્રભાવ વગેરે પણ સમાવિષ્ટ હોય છે.

AIR નાં બધા કેન્દ્રો પરથી ગ્રામીણ શ્રોતાઓ માટે પણ વિશેષ કાર્યક્રમોનું પ્રસાર થાય છે. એ કાર્યક્રમો દ્વારા એમને કૃષિ અને ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમોથી પરિચિત કરાવવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત વિશેષ શ્રોતા કાર્યક્રમ અંતર્ગત મહિલાઓ માટે પણ વિશેષ કાર્યક્રમો પ્રસારિત કરવામાં આવે છે. આ કાર્યક્રમોમાં સ્વાસ્થ્ય, ભોજન, પરિવાર કલ્યાણ વગેરે પર સૂચનાઓ વગેરે આપવામાં આવે છે. બાળકો માટે પણ AIR નિયમિત કાર્યક્રમ પ્રસારિત કરે છે. સ્કૂલ, કોલેજનાં વિદ્યાર્થીઓ માટે પણ શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોનું પ્રસારણ પણ કરવામાં આવે છે.

Phone in programme, Radio Bridge, Voice mail જેવા ઇન્ટરએક્ટિવ કાર્યક્રમો પણ પ્રસારિત કરવામાં આવે છે. AIR ની ઇન્ટરનેટ સેવા પણ ઉપલબ્ધ છે. આજ રેડિયો ૩૦૩ બુલેટીન દરરોજ પ્રસારિત કરે છે. જેની કુલ અવધિ ૩૮ કલાક અને ૩૦ મિનિટ હોય છે.

આજે સાડાદશ કરોડ ઘરોમાં ૧૧ કરોડ રેડિયો સેટ છે. ૧૯૮ પ્રસારણ કેન્દ્ર છે. જેમાં ૭૪ સ્થાનીય કેન્દ્ર છે. આજે દેશની લગભગ શત-પ્રતિશત જનતા સુધી રેડિયોની પહોંચ છે. સાચા અર્થમાં ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશમાં સર્વાધિક સાર્થક અને સફળ જનસંચાર માધ્યમ રેડિયો જ છે.

★ ટેલિવિઝન :-

ટેલિવિઝન એટલે દૂરનું દ્રશ્ય આપણી સમક્ષ ઉપસ્થિત થવું. દ્રશ્ય-શ્રવ્ય હોવાને કારણે ટેલિવિઝન એક ચમત્કારનાં રૂપમાં સામે આવ્યું. નાના પડદા પર આપણા જેવી હાલતી-ચાલતી વ્યક્તિઓને જોવી એ કોઈ જાદુથી કમ નથી. ઇ.સ. ૧૯૨૬ માં સ્કોટલેન્ડવાસી જર્ન લોગી બેયર્ડએ ટેલિવિઝનનો આવિષ્કાર કર્યો. ઇ.સ. ૧૯૦૬ માં અમેરિકી વૈજ્ઞાનિક કે. એલ. ડી. ફોરેસ્ટને શીશાની નળીથી વિજળી કાઢીને નવો પ્રયોગ કર્યો. ૧૯૦૬ માં જ વાયરલેસ ટેલિગ્રાફ પેટન્ટ થઈ. ૧૯૦૮ માં કૈમ્પવેલ દ્વારા ટી.વી. ના સિદ્ધાંતને પ્રસ્તુત કર્યો. ૧૯૨૩ માં આઈનોસ્કોપ ઇલેક્ટ્રોનિક કેમેરાને પેટન્ટ કરવામાં આવ્યો. જર્ન લોગી બેયર્ડને એ ખ્યાલ સ્પષ્ટ થઈ ગયો હતો કે રેડિયો શ્રવ્ય માધ્યમ છે, જ્યારે એનો એટલો પ્રભાવ લોકો પર પડી રહ્યો છે તો એક વાત સ્પષ્ટ છે કે જો શ્રવ્યતાની સાથે દ્રશ્યતાની સુવિધા જોડાઈ જાય તો ચાક્ષુષતાને કારણે એનો પ્રભાવ વધારે પડશે. અને બન્યું પણ એમ જ. આજે ટી.વી. દરેક માણસની જરૂરીયાત બની ગયું છે. ટી.વી. ના માધ્યમથી આપણે દુનિયામાં ઘટતી કોઈપણ ઘટનાને લગભગ એ જ સમયે આપણી આંખો વડે જોઈ શકીએ છીએ. જો કે ટી.વી. એક જટિલ પ્રક્રિયા છે. જે પ્રતિ સેકન્ડે ૩૦ પૂર્ણ ચિત્રોને વિદ્યુત ચુંબકીય વાહક તરંગોની મદદથી રેકોર્ડ કરવામાં, સ્પેસમાં મોકલવામાં અને પુનર્રચના કરવામાં સક્ષમ છે. ટી.વી. કેમેરામાં એક માઈક્રોફોન જોડાયેલો હોય છે.

એ કેમેરો સ્ટુડીઓની અંદર કે બહાર કોઈપણ દ્રશ્યથી વિસર્જિત થતા ચિત્ર તેમજ ધ્વનિ સંકેતોને પિકઅપ કરે છે. જેનું રેકોર્ડિંગ યા તો જીવંત પ્રસારણ કરે છે.

ભારતમાં ટી.વી. ની શરૂઆત પ્રાયોગિક રૂપમાં તા. ૧૫-૦૯-૧૯૫૯ માં થઈ. દિલ્હીમાં થયેલા એક પ્રદર્શનમાં 'ફિલિપ્સ' કંપનીએ પ્રથમવાર ભારતમાં ટી.વી. ને પ્રદર્શિત કર્યું. પ્રદર્શન પૂર્ણ થયા પછી કંપનીએ દિલ્હી સરકારને એ ટી.વી. ભેટ સ્વરૂપે પ્રદાન કર્યું. જેનો પ્રયોગ શાળાનાં બાળકોનાં શિક્ષણના ઉદ્દેશ્યને સામે રાખીને કરવામાં આવ્યો. પહેલા સપ્તાહમાં બે દિવસ એક-એક કલાકનું પ્રસારણ કરવામાં આવ્યું, બાદમાં તેની અવધિ વધારવામાં આવી.

૧૯૬૧ માં સ્કૂલ ટેલિવિઝનની શરૂઆત કરવામાં આવી. જેનો ઉદ્દેશ્ય દિલ્હીનાં વિજ્ઞાન શિક્ષકોને તાલીમ આપવાનો હતો. ટી.વી. સેટ નિર્માતા, મનોરંજન કાર્યક્રમ નિર્માતા અને લોકોનાં ભારે દબાણ પછી ૧૫-૦૯-૧૯૬૫ થી એક કલાકનું નિયમિત પ્રસારણ શરૂ કરવામાં આવ્યું. હિન્દીનાં પ્રથમ સમાચાર બુલેટીન પણ એજ દિવસે શરૂ કરવામાં આવ્યા. કાર્યક્રમ નિર્માણ માટે જર્મની પાસેથી સહકાર લેવામાં આવ્યો. પ્રથમ ગ્રામીણ કાર્યક્રમ 'કૃષિદર્શન' ૨૬ જાન્યુઆરી ૧૯૬૭ નાં દિવસે દિલ્હીથી શરૂ થયો. જેને દિલ્હી, ઉત્તરપ્રદેશ, હરિયાણાનાં લગભગ ૧૮૦ ગ્રામીણ ટેલી કલબોએ પ્રસારિત કર્યો.

૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૬૮ થી પ્રસારણ એક કલાકથી વધારીને દોઢ કલાક દરરોજ કરવામાં આવ્યું. જો કે રવિવારે તેની સમય મર્યાદા બે કલાક કરવામાં આવી. ૩ ડિસેમ્બર ૧૯૭૧ નાં દિવસે પ્રથમ અંગ્રેજી સમાચાર બુલેટીન પ્રસારિત કરવામાં આવ્યા.

ઓક્ટોબર ૧૯૭૨ માં મુંબઈ દૂરદર્શન કેન્દ્ર સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું. ૧૯૭૩ માં અમૃતસર અને શ્રીનગર કેન્દ્રોએ કાર્યક્રમ નિર્માણ પ્રારંભ કર્યો. ૧૯૭૫ માં કોલકત્તા, મદ્રાસ, લખનઉ કેન્દ્ર સ્થાપવામાં આવ્યા. આ રીતે ૭૦ નાં દશકામાં ટેલિવિઝનનો વાસ્તવિક વિસ્તાર થયો. ૧૯૭૦ માં

૨૨૦૦૦ ટી.વી. સેટ આયાત કરવામાં આવ્યા. જે ફક્ત પાંચ વર્ષમાં એક લાખ થઈ ગયા. આ સમય સુધીમાં ભારતીય ટી.વી. સેટ બજારમાં આવી ગયા હતા.

દૂરદર્શન પ્રારંભથી જ ગ્રામીણ અને વિકાસાત્મક કાર્યક્રમો પ્રત્યે પોતાની પ્રતિબદ્ધતા બતાવ્યું આવ્યું છે. એનો ઉદ્દેશ્ય શિક્ષણ, સામાજિક શિક્ષા, ખેતી સંબંધી જાણકારી, સ્વાસ્થ્ય શિક્ષણ, સહકારિતા, પંચાયતી રાજ વ્યવસ્થા તેમજ વિકાસ કાર્યોની જાણકારી આમ દર્શકો સુધી પહોંચાડવાનો હતો. દૂરદર્શનમાં મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારનાં કાર્યક્રમ બતાવવામાં આવે છે.

૧. સૂચના પ્રદાયક :-

સમાચાર, સમાચાર ડાયરી, કૃષિ સમાચાર વગેરે.

૨. શિક્ષા પ્રદાયક :-

બાળકો, મહિલાઓ, યુવાનો, કામદારો, ઉદ્યોગ-ધંધા સાથે સંકળાયેલા ઉદ્યમીઓના માટેનાં કાર્યક્રમ, સ્વાસ્થ્ય વિજ્ઞાન સંબંધી, શાળા, મહાશાળા, વિશ્વ વિદ્યાલયના માટેનાં કાર્યક્રમ.

૩. મનોરંજનાત્મક :-

ધારાવાહિક, ફીચર ફિલ્મો, નાટક, નૃત્ય, સંગીત, હાસ્ય વગેરે.

ગ્રામીણ જરૂરીયાતોની પૂર્તિ માટે બતાવવામાં આવતાં નિયમિત કાર્યક્રમોનાં ત્રણ મુખ્ય ઉત્તરદાયિત્વો છે. પ્રથમ તો ગ્રામીણ દર્શકોને નવી ટેકનિક અને કૃષિ સંબંધી વૈજ્ઞાનિક જાણકારીથી વાકેફ કરવા. જેમકે કૃષિ પદ્ધતિ, કૃષિ ઉપકરણ, ઉન્નત ખીજ, ફૂટીર ઉદ્યોગ, ગ્રામીણ વિકાસ, કૃષિ સમાચાર અને મૌસમ સંબંધી જાણકારી. ખીજી મહત્ત્વની વાત શિક્ષા, સ્વાસ્થ્ય, પરિવાર કલ્યાણ, સફાઈ, પર્યાવરણ વગેરે સાથે સંલગ્ન કાર્યક્રમ પ્રસ્તુત કરવા. ગ્રામીણ કાર્યક્રમોની ત્રીજી મહત્ત્વની ભૂમિકા ગ્રામીણો માટે સ્વચ્છ મનોરંજન. એ અંતર્ગત લોકસંગીત, નાટક, કાવ્ય, કથપુતળી, પાઠ વગેરે કાર્યક્રમ આવે છે.

આ ઉદ્દેશ્યોની પૂર્તિ માટે સાધનો સીમિત હતા પરંતુ લક્ષ્યનું ક્ષેત્ર મોટું

હતુ. દૂરદર્શનમાં ગ્રામીણ કાર્યક્રમોનાં વિસ્તારની દિશામાં ૧૯૭૫નાં ઉપગ્રહથી સંચાલિત 'સાઈટ' પરિયોજના શરૂ થઈ. 'સાઈટ' પરિયોજનાએ એ સિદ્ધ કરી આપ્યું કે ભારત હવે ઉપગ્રહ પ્રસારણ માટે તૈયાર છે. ભારતીય આણ્વિક શક્તિ વિભાગના 'નાસા' એ એક વર્ષ માટે સેટેલાઈટ નિઃશુલ્ક ઉપલબ્ધ કરાવ્યું. ઓગસ્ટ ૧૯૭૫ થી ૩૧ જુલાઈ ૧૯૭૬ સુધીની આ અવધિ ટી.વી. પ્રસારણનાં ઇતિહાસમાં અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ રહી. શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોનું પ્રસારણ સીધું જ ટી.વી. સેટ સુધી પહોંચાડવામાં આવ્યું. આ કાર્યક્રમોને છ રાજ્ય-આંધ્રપ્રદેશ, બિહાર, કર્ણાટક, મધ્યપ્રદેશ, ઓરિસ્સા અને રાજસ્થાનનાં ૨૪૦૦ ગામોમાં સામૂહાયિક ટી.વી. સેટો સુધી પહોંચાડવામાં આવતા. જ્યારે ૨૫૦૦ વધારાનાં ગામો ભૂતલ ટ્રાંસમીટરનાં માધ્યમથી કાર્યક્રમોને નિહાળતા હતા. ચાર કલાકનું આ નિયમિત પ્રસારણ શિક્ષા, સ્વાસ્થ્ય, કૃષિ, પરિવાર નિયોજન સાથે સંલગ્ન હતું.

'સાઈટ' ની સફળતાથી પ્રેરિત થઈને ભારત સરકારે પોતાનાં ઉપગ્રહ સ્થાપવાની દિશામાં કાર્ય કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. અને ઇનસેટ ઉપગ્રહો બનાવવાની શ્રેણી શરૂ થઈ. ૧૯૭૫ માં જ ઇમરજન્સી લાઠવામાં આવી, જેમાં ઇલેક્ટ્રોનિક મીડિયાની સાથે સાથે પ્રિન્ટ મીડિયા પર પણ પાબંધી લગાવવામાં આવી. ૧૯૭૬ માં દૂરદર્શન આકાશવાણીથી સ્વતંત્ર થઈ ગયું. આ વર્ષથી જ દૂરદર્શને વધારાની ધનરાશિ પ્રાપ્ત કરવા માટે 'વ્યાવસાયિક પ્રસારણ' શરૂ કર્યું. આ રીતે જાહેરાતોનો પ્રવેશ થયો. આ રીતે જોતજોતામાં વિજ્ઞાપન મીડિયાનાં સ્વરૂપ, સામગ્રી વગેરેનું પણ નિયામક બની બેઠું. ઉપભોક્તાવાદને અત્યંત મહત્ત્વ મળ્યું.

૧૯૭૭ માં પ્રથમ વાર ચૂંટણી પ્રસારણ માટે વિપક્ષી દલોને પણ દૂરદર્શન પર તક આપવામાં આવી. જનતા પાર્ટી જ્યારે સત્તા પર આવી તો વર્ગીજ કમિટી સ્થાપવામાં આવી, કેમ કે દૂરદર્શન, AIR ની સ્વાયત્તાનો માર્ગ શોધી શકાય. વર્ગીજ કમિટીએ પોતાનો રિપોર્ટ માર્ચ ૧૯૭૮ માં સોંપ્યો, જેમાં એક સ્વાયત સંસ્થા NBT (National Broadcast Trust) ની સ્થાપના માટેની ભલામણ અને પ્રશંસા કરવામાં આવી. ૧૫ મી ઓગસ્ટ

૧૯૮૨ નાં રોજ રંગીન પ્રસારણ કરવામાં આવ્યું. નવેમ્બર ૧૯૮૨ માં રમાયેલ એશિયાઈ રમતોનાં રંગીન કવરેજે એ ટી.વી. ઉદ્યોગને એક ઉછાળો આપ્યો. ભારતીય પ્રસારકોએ ખૂબજ કૂશળતાથી એશિયાઈ રમતોનું કવરેજ કર્યું. જેની ફક્ત ભારતમાં જ નહિ પરંતુ વિદેશોમાં પણ પ્રશંસા કરવામાં આવી. પ્રથમ ભારતીય ઉપગ્રહ ઈનસેટ 1-A ને પણ આ જ વર્ષમાં છોડવામાં આવ્યો. જેનાથી ટેલિવિઝન પ્રસારણની ગુણવત્તામાં વૃદ્ધિ થઈ.

જુલાઈ ૧૯૮૪ માં ભારતની પહેલી તૈયાર કરેલ ધારાવાહિક ‘હમલોગ’ પ્રસારિત થઈ. જે મેક્સિકોની ધારાવાહિક come with me અને com along with me થી પ્રેરિત હતી. ૧૫૬ હપ્તા સુધી ચાલેલી આ ધારાવાહિકનાં પ્રાયોજકનાં રૂપમાં એક નવો ખાદ્ય પદાર્થ ભારતીય બજારમાં ઉતરી આવ્યો, અને જોતજોતામાં એક નવો અભારતીય સ્વાદ ભારતીયોની જીભ પર ચઢી ગયો. એ પદાર્થ હતો - મૈગી નૂડલ્સ. ૧૯૮૪ દૂરદર્શનનું રજતજયંતિ વર્ષ હતું. એ સમયે ડી.ડી. મેટ્રોનું ઉદઘાટન કરવામાં આવ્યું. વર્ગીજ કમિટીએ સુઝાવ આપ્યો હતો કે વિશ્વવિદ્યાલય સ્તર પર પણ કાર્યક્રમ નિર્માણ તેમજ પ્રસારણ હોવું જોઈએ. જેને ધ્યાનમાં રાખીને યુ.જી.સી. એ વિશ્વવિદ્યાલય સ્તર પર કાર્યક્રમ પ્રારંભ કર્યો. જેને Country wide classroom ના નામથી ઓળખવામાં આવ્યો. ઘણાં Audio Visual Research Centres અને Educational Media Research Centres ભારતનાં જુદા જુદા ભાગોમાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યા. જેથી શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોનું નિર્માણ કરી શકાય. આ કાર્યક્રમોનો ઉદ્દેશ્ય વિદ્યાર્થીઓને પાઠ્યક્રમ અને અન્ય જ્ઞાન પ્રદાન કરવાનો હતો.

ઈ.સ. ૧૯૮૭ માં સવારનું પ્રસારણ શરૂ કર્યું. મુંગા અને બહેરા લોકો માટે સમાચાર પ્રસારણ શરૂ થયું. આની વચ્ચે ૧૯૮૫ માં પી.સી. જોષીની અધ્યક્ષતામાં જોષી સમિતિએ પોતાનો રિપોર્ટ “દૂરદર્શનનું ભારતીય વ્યક્તિત્વ” સોંપ્યો. આ રિપોર્ટમાં દૂરદર્શન ની એ વાત પર આલોચના કરવામાં આવી કે એ પોતાના મોટાભાગનાં કાર્યક્રમો ઉત્તરીક્ષેત્રને લક્ષમાં રાખીને બનાવે છે. સાથે એ પણ કહેવામાં આવ્યું કે જો કે દૂરદર્શન સ્વાયત્ત

નથી. એટલા માટે દૂરદર્શન જનસેવા અને સામાજિક શિક્ષાનું માધ્યમ બનવામાં અસફળ રહ્યું છે. જોષી સમિતિએ રાષ્ટ્રીય દૂરદર્શન પરિષદ બનાવવાની પણ ભલામણ કરી. દૂરદર્શનનું વિકેન્દ્રીકરણ, સ્થાનિક કેન્દ્રોનાં નિર્માણ પર પણ ભાર મૂક્યો. અત્યાર સુધી કાર્યક્રમો હિન્દી અથવા અંગ્રેજીમાં જ બનતા હતા. ક્ષેત્રીય ભાષા-ભાષી દર્શકોની અવગણના થઈ રહી હતી. જેને ધ્યાનમાં રાખીને દૂરદર્શને ૧૯૮૬ માં ત્રિસ્તરીય કાર્યક્રમ રાષ્ટ્રીય, ક્ષેત્રીય અને સ્થાનિકની શરૂઆત કરી. પ્રથમ ક્ષેત્રીય સુવિધા મહારાષ્ટ્રને ઉપલબ્ધ કરાવી. જેનો સંપર્ક મુંબઈ દૂરદર્શન સાથે હતો. આજે દૂરદર્શનની ૨૦ ચેનલોમાંથી ૧૫ ક્ષેત્રીય સેવા પણ ઉપલબ્ધ કરાવી રહી છે.

૧૯૮૯ માં ‘કેન્દ્રિય નિર્માણ કેન્દ્ર’ શરૂ થયું. એ કોમ્પ્યુટરથી સજ્જ હોવાની સાથે સાથે નવી ટેકનોલોજીથી પણ જોડાયેલ છે. એંસીનાં દશકામાં જ વીડિયોનાં આગમનથી મીડિયા અને ખાસ કરીને સિનેમા ઘણું પ્રભાવિત થયું. વીશમી સદીનો છેલ્લો દશકો સૂચના ક્રાન્તિનો વિસ્ફોટ દશકો છે. નેવુંના દશકાનાં પ્રારંભમાં ખાડી યુદ્ધનું સીધું પ્રસારણ કરીને સી.એન.એન. ચેનલે ભારતમાં કેબલ નેટવર્કનો પ્રવેશ કરાવી દીધો.

આકાશીય ચેનલોની ભરમાર લાગી ગઈ. ગરીબ, કમજોર અર્થ વ્યવસ્થાથી ઝઝમતુ ભારત યુરોપીય સમૃદ્ધિ, એની જીવનશૈલીનાં ગ્લેમરની ઝાકઝમાળથી પ્રભાવિત થવા લાગ્યું. નેવુંની આસપાસ જ ચારે સી.એન.એન. એ ખાડી યુદ્ધ જીવંત બતાવ્યું, ત્યારથી દૂરદર્શનનો દ્રષ્ટિકોણ નિર્ણાયકરૂપથી બદલી ગયો. સેટેલાઈટ પૂછ્યા વિના, બતાવ્યા વિના, આપણા બંધ ઘરોનાં દરવાજા ખખડાવતા બેરોક-ટોક ઘુસી ગયા. અમેરિકાએ ખાડીયુદ્ધ જ ન જીત્યું, પરંતુ એશિયાઈ દેશોનાં એવા ઘરો પણ જીતી લીધા જેમાં એનો પ્રવેશ પ્રગટ રીતે વર્જીત હતો. આ ચેનલોનાં આગમનથી પૂરી ભારતીય જીવનશૈલી પ્રભાવિત થઈ ગઈ. આ પ્રભાવ વિધ્વસંક વધુ હતો. દૂરદર્શન જે અત્યાર સુધી ભારતીય જનમાનસને લક્ષમાં રાખીને વિકાસાત્મક કાર્યક્રમ બનાવી રહ્યું હતું, હવે આ ચેનલો સામે

મુકાબલો કરવા માટે પશ્ચિમી શૈલી પર જ કાર્યક્રમોનું નિર્માણ કરવા લાગ્યું.

દશ વર્ષ પહેલાં સુધી ભારતીય ઘરોનાં ૨૦% ફક્ત દૂરદર્શનની રાષ્ટ્રીય ચેનલ સુધી જ સીમિત હતું. પરંતુ ૧૯૯૭ સુધી લગભગ ૫૦ ઉપગ્રહ ચેનલ તથા દૂરદર્શનની ૭૨ ચેનલ ઉપલબ્ધ થવા લાગી હતી. હાલ ત્રીજા ભાગની જનતા પાસે ટી.વી. સેટ છે, જેનાં દશ ટકા 'કેબલ કનેક્શન' સાથે જોડાયેલ છે. ઇ.સ. ૧૯૯૫ માં 'કેબલ ટેલિવિઝન ઓર્ડિનેસ લો' આવ્યો. એક સમય ભારતમાં કેબલ ઓપરેટરોની સંખ્યા ૧ લાખ હતી. જો કે થોડાં જ સમયમાં ૬૦૦૦૦ થઈ ગઈ. કારણકે મનોરંજન કરનો ભાર વહન કરવો મુશ્કેલ થઈ ગયો હતો. કેબલ ઓપરેટરો માટે વાસ્તવિક મુશ્કેલી ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં સમાયેલી હતી. જ્યાં મશીનો, વાયરો વગેરેને સ્થાપિત કરવું ખૂબ જ ખર્ચાળ હતું. આવા સમયમાં ડી.ટી.એચ. (Direct to Home) ટેલિવિઝન આગમન થતા કેબલ નેટવર્ક વધારે મુશ્કેલીમાં મૂકાઈ ગયું.

ટેલિવિઝન ૧૯૮૨ માં જ્યારે રંગીન થયું તો પૂરા દેશમાં કુતૂહલ થયું કે શું ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશમાં આવી રીતનાં ખોટા ખર્ચાની આવશ્યકતા ખરી? જ્યાં પીવાનાં પાણીનો પ્રશ્ન છે ત્યાં જનતા ટી.વી. નું શું કરશે? આમ છતાં પણ ટી.વી. રંગીન થયું અને જલદી તેની લોકપ્રિયતા આગળ વધવા માંડી.

૧૭ મી જુન ૧૯૮૩ માં વિશ્વકપ ક્રિકેટ સ્પર્ધા ભારતે જીતી. જેનાથી રમત પ્રત્યે એક અનેરો ઉત્સાહ પૂરા દેશમાં છવાઈ ગયો. રમતોનું જીવંત પ્રસારણ વધુમાં વધુ શરૂ થયું. જેનાથી રમતોને પ્રાયોજકો મળવા લાગ્યા. તથા રમતોમાં વધુને વધુ પૈસા આવવા લાગ્યા. આ સમય દરમિયાન દૂરદર્શનનો રાજનૈતિક પ્રચાર માટે પ્રયોગ કરવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. જોકે દૂરદર્શન પર સરકારી નિયંત્રણ હતું. આથી સત્તા પર કાબિલ પાર્ટી દૂરદર્શનનો સરકારી ભોપુની જેમ તેનો ઉપયોગ કરવા લાગી. ઇ.સ. ૧૯૮૪ માં ઈન્દિરા ગાંધીની હત્યા થઈ. કેટલાંક દિવસો સુધી તેનું સીધું પ્રસારણ કરવામાં આવ્યું. આખા દેશે એક સાથે આ શોકનો અનુભવ કર્યો. ઈન્દિરા ગાંધીના પુત્ર રાજીવ ગાંધીનાં શોકાકુલ ચેહરાને સંપૂર્ણ ભારતે વારંવાર જોયો, દુઃખનો

અહેસાસ કર્યો. જેનાથી આગમી ચૂંટણીમાં લોકજીવાળ ઉભો થયો.

૧૯૮૪ માં જ 'હમલોગ' આવી. પછી રામાયણ સિરિયલ શરૂ થઈ. જેણે લોકપ્રિયતાનાં રેકોર્ડ તોડ્યા. એને ૮૦% દર્શકો મળ્યા. ૧૯૮૮ માં 'મહાભારત' સિરિયલ આવી. એ પણ ખૂબ જ લોકપ્રિય સાબિત થઈ. ઈ.સ. ૧૯૯૧ માં ખાડીયુદ્ધનું જીવંત પ્રસારણથી સેટેલાઈટ પ્રસારણે જાદુની જેમ લોકોમાં ચમત્કાર જગાવ્યો. આર્થિક ઉદારીકરણને કારણે ભારત એક મોટા બજારનાં રૂપમાં સામે આવ્યું. અત્યાર સુધી લોકો પાસે દૂરદર્શનનો વિકલ્પ ન હતો. પરંતુ ધીમે ધીમે ભારતીય દર્શકોની પસંદ-નાપસંદ થવા લાગી.

ઈ.સ. ૧૯૯૨ માં ચોખાનાં વેપારી સુભાષચંદ્ર ગોયલે હોંગકોંગ થી અપલિકિંગ શરૂ કરીને ભારતની પ્રથમ સેટેલાઈટ ચેનલ 'Zee' શરૂ કરી. ભારતનાં મોટાભાગનાં ભાગમાં 'Zee' એ પોતાની પહોંચ બનાવી. આ સમય દરમિયાન લગભગ ડઝન જેટલી સેટેલાઈટ ચેનલ ભારતીય દર્શકોને લોભાવવા માટે ભારતીય આકાશ પર છવાઈ ગઈ. ઘણા ઔદ્યોગિક ગૃહોને 'Zee' ની સફળતાએ પ્રભાવિત કરી દીધા. અને એ આ ક્ષેત્રમાં ધડાધડ કૂદી પડ્યા.

ઉદારીકરણ, વૈશ્વિકરણથી બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ ભારતીય બજારમાં છવાઈ ગઈ. પેપ્સી, કોકાકોલા આવી ગઈ. આ બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓએ બજાર પર કબ્જો જમાવવા માટે જાહેરાતો પર મોટો ખર્ચ કરવાનું શરૂ કર્યું. આ જાહેરાતો ટી.વી. ના માધ્યમથી વધારે પડતી આવવાની શરૂ થઈ. ટેલિવિઝનમાં હવે તકનિકી ગુણવત્તાની દ્રષ્ટિથી અદ્ભૂત વિસ્તાર શરૂ થયો. જુદા જુદા વિષયોથી સંબંધિત ચેનલો આવી. જેવી કે Animal Planet, Discovery Channel, Music Channel, MTV, UTV વગેરે. ભારતીય ટેલિવિઝન એક નવા વિદેશી ચહેરાની સાથે તૈયાર હતું.

૧૯૯૩-૯૪ સુધી દૂરદર્શન સમાચાર જ ભારતીય દર્શકોની સમાચારોની ભૂખ શાંત કરતું હતું, પરંતુ દૂરદર્શન સરકારી નિયંત્રણમાં હોવાને કારણે એ વિશ્વસનીયતા પ્રાપ્ત કરી શક્યું ન હતું. સી.એન.એન.,

બી.બી.સી. નાં આગમનથી ટેલિવિઝન પત્રકારિતાનો ચહેરો જ બદલાઈ ગયો. ત્યારબાદ ફરી ખેલ ચેનલોનું આગમન થયું. ઈ.એસ.પી.એન., સ્ટાર સ્પોર્ટ્સ એ ક્રિકેટ પર તો ધ્યાન આપ્યું જ સાથે સાથે બીજી રમતોનું પણ બહેતર કવરેજ કર્યું. હવે રાષ્ટ્રીય-આંતરરાષ્ટ્રીય રમતોનું વધુને વધુ સીધું પ્રસારણ થવા લાગ્યું. અત્યાર સુધી દૂરદર્શન ખૂબ જ પિટાચેલા અંદાજમાં રમતોનું પ્રસારણ કરતું હતું. પરંતુ આ બધી ચેનલોથી રમતોનું પ્રસારણમાં ખૂબજ વિકાસ થયો. રમતોની પ્રસિદ્ધિ વધી. સાથે સાથે રમતોમાં વ્યવસાયિકતા પણ વધી.

ઈ.સ. ૨૦૦૦ માં ભારતમાં “કૌન બનેગા કરોડપતિ” રમત શો આવ્યો. જેણે એકવાર ફરી એવો જ જાદુ કર્યો, જેવો રામાયણ અને મહાભારતે કર્યો હતો. અમિતાભ બચ્ચનની બુદ્ધિપ્રતિભાથી એ ગેમ-શો પ્રસિદ્ધિનાં શિખરે પહોંચી ગયો. આ ગેમ-શો ની સફળતાથી પ્રેરાઈને બીજી ચેનલોએ ફટાફટ ગેમ-શો શરૂ કર્યાં. ‘Zee’ નો સવાલ દશ કરોડનો’, ‘બાજી કિસકી’ સોનીનો ગેમ-શો ‘છપ્પર ફાડકે’ વગેરે શો ટુંક સમયમાં જ પ્રસારિત થવા લાગ્યા. પરંતુ કોઈપણ ગેમ-શો ને એટલી સફળતા નથી મળી જેટલી “કૌન બનેગા કરોડપતિ” ને મળી. હકીકતમાં જોઈએ તો આ બધા ગેમ-શો ને કારણે ઉપભોક્તાવાદમાં જબરદસ્ત ઉછાળ આવ્યો. એમણે દર્શકોને એક નવો લોટરીબોધ આપ્યો. ભવિષ્યમાં પણ આવી પ્રવૃત્તિ રુકવાની કોઈ સંભાવના નથી.

રેડિયોની જેમ દૂરદર્શન પણ સૂચના તેમજ પ્રસારણ મંત્રાલયને આધિન છે. દૂરદર્શનમાં કર્મચારીઓની સંખ્યા રેડિયોની અપેક્ષાએ વધુ હોય છે.

★ સિનેમા :-

ફિલ્મનો પ્રારંભ અને વિકાસ ૧૯ મી સદી તથા વીસમી સદીમાં થયો. આ સિનેમાનો ઇતિહાસ એ પ્રાચીન કાળથી માનવામાં આવે છે કે જ્યારે મનુષ્યે ગૂંચાચિત્રોમાં ગતિ પ્રદર્શિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. ઈ.સ. ૧૮૨૪ માં લંડનમાં “રોયલ સોસાયટી ઓફ આર્ટ્સ” નાં એક અધિવેશનમાં પીટર માર્ક રોજેટએ ‘ગતિમાન વસ્તુઓ પર દ્રષ્ટિનો પ્રભાવ’

વિષય પર પોતાનો શોધપત્ર રજૂ કર્યો. એ અનુસાર આંખ કોઈપણ ગતિશીલ વસ્તુની ઝલક એક સેકન્ડમાં બહુ થોડા ભાગને બહુ ઓછા સમય માટે રોકવામાં સમર્થ છે. ફોટોગ્રાફ થોમસ એલ્વા એડીશનનાં સહાયક ડબલ્યુ કે. એલ. ડિસ્કનએ એડીશનનાં નિર્દેશ પર સખત પરિશ્રમથી ઇ.સ. ૧૮૯૧ માં એક એવા મશીનની શોધ કરી જેમાં પ્રતિબિંબોની ગતિનો અનુભવ થતો હતો. આ મશીનનું નામ કિનેટોસ્કોપ રાખવામાં આવ્યું. કિનેટોસ્કોપથી એક નાના એવા છિદ્રમાંથી માત્ર એક વ્યક્તિ જોઈ શકતો હતો. એમાં પ્રતિ સેકન્ડ પ્રતિબિંબોની ચાલીશ ફ્રેમ ઘુમાવવાથી વ્યક્તિને હાલતી-ચાલતી તસ્વીરનો આભાસ થતો હતો. કિનેટોસ્કોપનું પ્રથમ વાણિજ્યિક પ્રદર્શન ૧૪ એપ્રિલ ૧૮૯૪ માં ન્યુયોર્કમાં કરવામાં આવ્યું હતું.

ફાન્સનાં લ્યુમિયર બ્રદર્સ, અગસ્ટે તથા લુઈસે આ શોધની સંભાવનાઓને ધ્યાનમાં રાખીને, એમાં સુધારો કરીને અધિક ઉપયોગી બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો. આ સિદ્ધાંતમાં મુવી કેમેરા તથા પ્રોજેક્ટનાં સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ કરીને એક સિનેમેટોગ્રાફનો આવિષ્કાર કર્યો. જેના દ્વારા સ્ક્રીન પર તસ્વીરોને હાલતી-ચાલતી જોઈ શકાતી હતી. લ્યુમિયર બંધુઓએ એનું પ્રથમ સાર્વજનિક પ્રદર્શન ૨૨ ડિસેમ્બર ૧૮૯૫ માં લિયોનમાં (ફાન્સ) કરવામાં આવ્યું. એનું પ્રથમ ટીકીટ લઈને પ્રદર્શન ૨૮ ડિસેમ્બર ૧૮૯૫ માં ફાન્સમાં કરવામાં આવ્યું. અમેરિકામાં ટોમસ એડિનએ ઇ.સ. ૧૮૮૯ માં જર્જ ઈસ્ટમૈનની કોડક ફિલ્મોનાં આધાર પર કિનેટોસ્કોપની શોધ કરી.

ભારતમાં સર્વપ્રથમ ૭ જુલાઈ ૧૮૯૬ માં મુંબઈની વોટસન હોટલમાં ફાન્સનાં લ્યુમિયર બંધુઓ દ્વારા નિર્મિત ફિલ્મ 'અરાઈવલ ઓફ અ ટ્રેન' નું પ્રદર્શન થયું હતું. આ ફિલ્મમાં ટ્રેનનું આગમન, સમુદ્ર સ્નાન વગેરેનાં ગતિશીલ ચિત્ર હતા. આની સાથે જ ભારત વિશ્વનો ત્રીજો અને એશિયાનો પ્રથમ દેશ બની ગયો જ્યાં સિનેમાની શોધનાં એક વર્ષની અંદર જ એનું પ્રદર્શન થયું. ૧૮૯૭ માં એક ફિલ્મ 'કોકોનેટ ફેયર' નું ભારતમાં એક

વિદેશી ફોટોગ્રાફરે સર્વપ્રથમ શુટીંગ કર્યું. હરિચન્દ્ર સખારામ લંડનથી કેમેરા લઈ આવ્યા. આ કેમેરાથી એમણે કુશ્તીબાજ તથા ‘‘આદમી અને બંદર’’ નામના બે લઘુચિત્ર તૈયાર કર્યાં. સાથે દાદાએ ૧૮૯૭ માં પુણ્ડલીક દાદા અને કૃષ્ણા નાઈ આ બે પહેલવાનોની કુશ્તીનું ફિલ્મમાંકન કર્યું હતું. આ ફિલ્મનું પ્રદર્શન મુંબઈનાં એક મેદાનમાં ઈ.સ. ૧૯૦૧ માં કરવામાં આવ્યું હતું. ૧૯૦૧ માં હીરાલાલ સેન દ્વારા ‘સાત બંગલા’ નાટકોમાંથી નૃત્ય દ્રશ્ય લઈને બનાવવામાં આવેલ ફિલ્મ કલકત્તાનાં કલાસિક થિએટરમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવી.

ઈ.સ. ૧૯૦૫ માં જી. કે. એફ. મદને કલકત્તામાં એલફિંસ્ટન ચિત્રનાં પ્રદર્શન માટે સ્થાપના કરવામાં આવી. મદન કંપની દ્વારા નિર્મિત ગ્રેટ બંગાલ પાર્ટીશન મૂવમેંટ અત્યંત ચર્ચામાં રહી. ‘જોન ઓફ આર્ક’ લાઈ ઓફ કાઈસ્ટ, દ ગ્રેટ ટ્રેન રોબરી, અંકલ ટાઈમ્સ તથા દિલ્હી દરબાર એ સમયની મુખ્ય ફિલ્મો હતી. એમાં સંગીતને માટે ઓર્કેસ્ટ્રા પડદાની પાછળથી વગાડવામાં આવતું હતું. એ ફિલ્મોને જોઈને દાદા સાહેબ ફાળકેનાં મનમાં ભારતમાં કથાચિત્ર બનાવવાનો વિચાર આવ્યો હતો.

વિખ્યાત રંગકર્મી આર. જી. ટાર્ની તથા એન. જી. ચિત્રે દ્વારા સુગઠિત પટકથા પર નિર્માણ પામેલી પહેલી ફિલ્મ પુણ્ડલિક ૧૮ મે ૧૯૧૨ નાં રોજ મુંબઈનાં કોરોનેશન સિનેમામાં બતાવવામાં આવી હતી. જો કે બે અઠવાડિયા સુધી સફળતાપૂર્વક ચાલી. આ ફિલ્મનાં ફોટોગ્રાફર વિદેશી હતા. આ ફિલ્મ મહારાષ્ટ્રનાં એક સંત પુણ્ડલીકનાં જીવન પર આધારિત હતી. ભારતીય ફિલ્મ ઇતિહાસમાં સૌથી વધુ મહત્ત્વપૂર્ણ સમય ત્યારે આવ્યો, જ્યારે દાદા સાહેબ ફાળકેની મુંગી ફિલ્મ ‘રાજા હરિશ્ચન્દ્ર’ મુંબઈનાં કોરોનેશન થિએટરમાં ૩ મે ૧૯૧૩ નાં રોજ પ્રદર્શન માટે રિલિઝ થઈ. પછીથી એને પૂરા ભારતમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવી. દાદા સાહેબે મોહની, સત્યવાન-સાવિત્રી, લંકાદહન, કૃષ્ણ જન્મ જેવી ફિલ્મોનું નિર્માણ કર્યું. રાજા હરિશ્ચન્દ્રની સાથે જ ભારતમાં કથાચિત્રોનાં નિર્માણમાં ગતિ આવી. લોકોને માટે આ મનોરંજનનું એક સારું માધ્યમ હતું. શરૂઆતમાં

પડદા પર માત્ર હાલતી-ચાલતી ફિલ્મ જ જોવા મળતી હતી. એટલે કે મૂકફિલ્મો બનતી હતી. નિર્માતાઓનું ધ્યાન એ તરફ ગયું કે તેઓ દર્શકોની સંખ્યામાં વધારો કરવા માટે ચલચિત્રોનાં મુખમાં શબ્દો મૂકી શકે. આથી એ માટે નવા-નવા ઉપાયો પણ વિચારવામાં આવતા હતા. આખરે એ દિશામાં પ્રયાસોને સફળ કરી દીધા હતા. અમેરિકાનાં એક વૈજ્ઞાનિક એડિસને ઇ.સ. ૧૯૧૩ માં ડિસ્ક રેકોર્ડની મદદથી ચલચિત્રોને અવાજ દેવામાં એડિસને સર્વપ્રથમ પ્રયાસ કર્યો હતો. ગ્રિકિથે પણ આ દિશામાં એક સફળ પ્રયાસ કર્યો હતો. પરંતુ વાસ્તવમાં સફળ પ્રયાસ લી. બી. ફારેસ્ટ અને એચ. ડી. અરનોલ્ડ દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો. આ રીતે ઇ.સ. ૧૯૨૦ માં એ વિશ્વાસ થવા લાગ્યો કે તેઓ ચલચિત્રોને અવાજ આપવામાં સફળ થઈ શકશે. વાર્નર બંધુઓએ આ ક્ષેત્રમાં વિશેષ રસ દાખવ્યો અને ૬ ઓગસ્ટ ૧૯૨૬ માં વાર્નર થિએટરમાં પ્રથમવાર વિલહેજે એક મૂક ફિલ્મ “જન-ડોન” ને અવાજ સાથે પ્રસ્તુત કરી હતી. અવાજ સાથે એમાં સંગીત પણ હતું. પ્રયત્ન ચાલુ હતો, પરંતુ અત્યાર સુધી ચલચિત્રોનાં હોઠોનાં “શબ્દો” મળતા ન હતા. ૬ ઓગસ્ટ ૧૯૨૬ માં વાર્નર થિએટરમાં નાચ ગાનની સાથે સંગીતમય કાર્યક્રમની એક ફિલ્મનું પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું. એમાં જનસને પોતાના એક ગીત પછી સંવાદ બોલ્યો. અને એનો પહેલો શબ્દ જ કોઈ ચલચિત્રનાં મુખમાંથી નિકળેલો પ્રથમ શબ્દ હતો.

વિશ્વની પહેલી વાણી સાથેની ફિલ્મ (અંગ્રેજી) લાઈટસ ઓફ ન્યૂયોર્ક હતી. વાર્નર બંધુઓ દ્વારા એ ન્યૂયોર્કનાં સ્ટેડ થિએટરમાં ૬ જુલાઈ ૧૯૨૮ નાં રોજ પ્રદર્શિત કરવામાં આવી હતી. ભારતમાં જ્યારે પ્રથમવાર બોલતી અને ગીત સંભળાવતી એક વિદેશી ફિલ્મ જોવામાં આવી ત્યારે લોકોનાં આશ્ચર્યનો કોઈ પાર ન રહ્યો. કારણ કે આવું બંધુ કેમ સંભવી શકે ? અર્દેશર ઈરાને એ જ્યારે એને સાંભળ્યું તો એમણે ભારતમાં આ કરિશ્માને લાવવાનો સંકલ્પ કર્યો.

ભારતીય ફિલ્મ ઇતિહાસનો સુવર્ણ દિવસ ૧૪ મી માર્ચ ૧૯૩૧ ને માનવામાં આવે છે. કારણ કે એ દિવસે ભારતમાં નિર્મિત પ્રથમ સવાઈ

ફિલ્મ ‘આલમ-આરા’ નું પ્રદર્શન મુંબઈમાં કરવામાં આવ્યું. “અર્દેશર ઇરાની” આ ફિલ્મનાં નિર્માતા, નિર્દેશક હતા. ઇમ્પરિયલ ફિલ્મ કંપની અંતર્ગત નિર્મિત આ ફિલ્મનાં નાયક માસ્ટર વિઠ્ઠલ તથા નાયિકા જુબૈદા હતી. આ ફિલ્મમાં પૃથ્વીરાજકપુર ખલનાયક બન્યા હતા. ડબલ્યુ એમ. ખાને એક ગાવાવાળા ફકીરની ભૂમિકા કરી હતી. ફિલ્મનાં સંગીત નિર્દેશક હતા ફિરોજશાહ મિસ્ત્રી તથા ખી. ઇરાની. આ ફિલ્મમાં કુલ સાત ગીત હતા. આ ફિલ્મનું અને ભારતીય ફિલ્મનું પહેલું ગીત હતું.

“દે દે ખુદા કે નામ પે પ્યારે” ફિલ્મની લંબાઈ ૧૦૫૦૦ ફુટ હતી. આ ફિલ્મનાં પ્રદર્શનની સાથે જ ભારતીય ફિલ્મ ઉદ્યોગમાં સવાઈ ફિલ્મોનાં નિર્માણમાં પ્રતિસ્પર્ધા શરૂ થઈ ગઈ. એક જ વર્ષમાં ૨૨ ફિલ્મો હિન્દીમાં, ૩ બંગલામાં અને એક-એક ફિલ્મ તમિલ તથા તેલુગુમાં નિર્માણ થઈ. દાદા સાહેબ ફાળકે કે જેઓ ભારતીય સિનેમાનાં પિતામહ કહેવાય છે. એની સાથે સાથે ત્રીસનાં દશકમાં અન્ય વ્યક્તિઓ પણ હતી કે જેમનું ભારતીય ફિલ્મોમાં અધિક યોગદાન રહેલું હતું.

ઈ.સ. ૧૯૩૨ માં જ રંગીન ફિલ્મોનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો, પરંતુ પહેલી ભારતીય રંગીન ફિલ્મનું શ્રેય અર્દેશર ઇરાનીની ફિલ્મ ‘કિશાન કન્યા’ (૧૯૩૭) ને આપવામાં આવે છે. ત્યારબાદ આગામી વર્ષોમાં સામાજિક, પૌરાણિક, ઐતિહાસિક તથા સાંસ્કૃતિક કથાનકો પર આધારિત અનેક ફિલ્મો નિર્માણ પામી. તકનીકી ક્ષેત્રોમાં પણ અત્યંત વિકાસ થયો.

ભારતીય સિનેમા જગત હમેશા બાબુરાવ પેન્ટરનું ઋણી રહેશે. તેઓ જ એવા પહેલા વ્યક્તિ હતા, જેણે પહેલા પહેલા ચિત્રકારીવાળા પડદાને હટાવીને સૈટ લગાવવાની પરંપરાનો પ્રારંભ કર્યો. એમણે જ કેશવરાવ ફતેહલાલ, વિષ્ણુપંત દામલે અને ખી. શંકરરાવની સાથે પ્રભાત સ્ટુડિઓમાં કામ શરૂ કર્યું. અર્દેશર ઇરાની આ દિવસોમાં એક પ્રભાવશાળી પ્રતિભા હતી. જેમણે સ્ટાર ફિલ્મની સ્થાપના કરી હતી. ૧૯૧૮ માં ઇરાની એ જ મુંબઈમાં પહેલું પાકુ મેજેસ્ટિક બનાવડાવ્યું હતું. ઇરાની દ્વારા સંચાલિત ફિલ્મો કંપનીઓમાં સૌથી વધુ પ્રસિદ્ધ “ઇમ્પરિયલ ફિલ્મ કંપની” નું

નિર્માણ ઇ.સ. ૧૯૩૧ માં એમણે જ કર્યું હતું. આ ફિલ્મની લંબાઈ ૧૦૫૦૦ ફુટ હતી. એમણે ભારતની પહેલી રંગીન ફિલ્મ “કિશાનકન્યા” (૧૯૩૬) નું નિર્માણ કર્યું હતું. બીજા વિશ્વ યુદ્ધનાં સમયે ભારતને ભયંકર અકાલનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. ખ્વાબ અહમદ અબ્બાસે ભાવવિહ્વળ બનીને ‘ધરતીનાં લાલ’ ફિલ્મ બનાવી, જે બહુ યથાર્થવાદી હતી. આઝાદી પછી બનેલી ‘પહલા આદમી’, ‘અપના દેશ’, ‘સુભાષચંદ્ર બોઝ’, માતૃભૂમિ વગેરે ફિલ્મો એ વાતનું પ્રમાણ છે કે ફિલ્મોની સાથે જોડાયેલાં લોકોમાં રાજનૈતિક ચૈતન્યનાં આદર્શવાદનો અભાવ એ સમયે ન હતો. શિક્ષા, સૂચના અને સંદેશ આપવા માટે ફિલ્મ ડિવિઝન વૃત્તચિત્ર વગેરે તૈયાર કરીને એનું વિતરણ કરે છે. ભારતીય ફિલ્મ ડિવિઝન તરફથી પ્રતિ સપ્તાહ રાષ્ટ્રીય તથા ક્ષેત્રીય ન્યુઝરીલ પણ તૈયાર કરવામાં આવે છે. એમાં મુખ્યત્વે રાષ્ટ્રીય વિકાસ પરિયોજનાઓ તથા કાર્યક્રમોને સ્થાન આપવામાં આવે છે.

ઇ.સ. ૧૯૬૦ માં ફિલ્મ ધન નિગમની સ્થાપના થયા પછી ગંભીર તથા કલાત્મક ફિલ્મોનાં નિર્માણ તરફ રુચિ જાગૃત થઈ. મૃણાલસેનની ભુવનસોમ ૧૯૬૯ પછી ભારતીય ફિલ્મોમાં નવી ધારા પ્રગટ થાય છે. જેને ‘ન્યુવેવફિલ્મ’ કહેવામાં આવ્યું. ફિલ્મોએ “ફાર્મૂલા” ફિલ્મોથી આગળ જઈને નવો પ્રયોગ કર્યો જે પુરસ્કૃત અને પ્રશંસનીય બન્યો. ફિલ્મોની આ પરંપરા સતત ચાલતી રહી જેમાં એકથી એક ઉચ્ચ કોટીની ફિલ્મોનું નિર્માણ થતું રહ્યું. મહાબુબ ખાને ઇ.સ. ૧૯૫૭ માં “મધર ઇન્ડિયા” બનાવી જેણે આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી. રંગીન ફિલ્મોનાં પ્રચલનથી ફિલ્મોનું આકર્ષણ અનેકગણું વધી ગયું. દિલીપકુમારને હિન્દી ફિલ્મોનાં સુપરસ્ટાર કહેવામાં આવે છે. તેનાં પછી “આરાધના” ફિલ્મથી રાજેશ ખન્ના સ્ટાર બની ગયા. ૧૯૭૩ માં પ્રકાશ મેહરાએ “ઝંઝીર” ફિલ્મનું નિર્માણ કર્યું. જેણે અમિતાભ બચ્ચનને સિનેમાની દુનિયામાં સ્થાપિત કરી દીધો.

દાદા સાહેબ ફાળકે દ્વારા નિર્મિત “રાજા હરિશ્ચન્દ્ર” થી લઈને રાજીવ કપુરની “પ્રેમગ્રંથ” સુધી હિન્દી ફિલ્મોએ એક લાંબી સફર નક્કી કરવામાં

કેટલાય ચઢાવ-ઉતાર જોયા. ક્રાન્તિકારી પરિવર્તન માત્ર તકનિકી ક્ષેત્રોમાં જ નથી થયું, પરંતુ ક્વિલ્મોનો રાજનૈતિક, સામાજિક પરિવેશ જ ત્યારથી આજ સુધી બુનિયાદી ઢંગથી બદલાઈ ગયો છે. ક્વિલ્મ માણસની ગહન અનુભૂતિઓ અને સંવેદનાઓને પ્રદર્શિત કરવાવાળું એક પ્રભાવશાળી આધુનિક માધ્યમ છે. એમાં મનોરંજન ઉપરાંત ગહન ચિંતન, સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંતો અને જટિલ વાસ્તવિકતાઓનું સ્પષ્ટીકરણ સિનેમામાં ઘણી સરળતાથી કરવામાં આવે છે. મોટાભાગની ક્વિલ્મો સામાજિક પક્ષને લઈને બને છે. જેમાં અસત્ય પર સત્યની જીત, શોષણ વિરુદ્ધ નાયકનો સંઘર્ષ, ન્યાય અથવા અહિંસાનાં પક્ષને મજબૂતીથી બતાવવામાં આવે છે.

જનસંચાર માધ્યમોમાં ક્વિલ્મોનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. ક્વિલ્મો દ્વારા જનમાનસ પર એક સ્પષ્ટ પ્રભાવ નજર સમક્ષ આવે છે. એનો પ્રભાવ ક્યારેક ક્ષણિક હોય છે તો ક્યારેક પ્રભાવ સ્થાયી પણ હોય છે. માનવ મસ્તિષ્ક પર ઉંડો પ્રભાવ પાડવાની ક્ષમતાને કારણે ક્વિલ્મ જનસંચારનું ખૂબજ મહત્ત્વપૂર્ણ માધ્યમ છે.

ક્વિલ્મોમાં વિજ્ઞાનનો આવિષ્કાર, એની શક્તિ અને કલાને અનુરુપ સૌન્દર્ય પ્રાપ્ત થાય છે, જે મનને આનંદિત કરે છે અને યોષણ પણ કરે છે. દરેક ઉંમરનાં લોકોનાં મસ્તિષ્કને પ્રભાવિત કરવાવાળું આ એ મહત્ત્વપૂર્ણ, પ્રભાવશાળી માધ્યમ છે. રાષ્ટ્રીય એકતા, નારીચેતના, અધૂતોનો ઉદ્ધાર, શોષણ, સંઘર્ષ, અન્યાય, ભાષાવાદ-ક્ષેત્રવાદ, ધર્મવાદ જેવી રાષ્ટ્રીયતાને પ્રભાવિત કરવાવાળા પ્રશ્નો પર જન-મન ને પ્રભાવિત કરવાવાળું માધ્યમ ક્વિલ્મ જ છે.

જનસંચારનાં આધુનિક માધ્યમોમાં રેડિયો, દૂરદર્શન તથા ક્વિલ્મ અત્યંત પ્રભાવશાળી માધ્યમ છે. આ માધ્યમો પ્રિન્ટ મિડિયાથી પણ શક્તિશાળી છે. જનસંપર્કનો રેડિયો અને ટી.વી. બન્ને માધ્યમો સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. કારણ કે રેડિયો એક એવું સશક્ત શ્રવ્ય માધ્યમ છે, જે જનતાને જાણકારી, શિક્ષા તથા મનોરંજન પ્રદાન કરે છે. જે જનસંપર્કની કાર્યપદ્ધતિઓથી સંબંધિત છે. અને ટી.વી. સંચાર સમ્પ્રેષણનું એક એવું

દ્રશ્ય-શ્રવ્ય માધ્યમ છે, જે જનસંપર્કનું એક શ્રેષ્ઠ માધ્યમ બની ચૂક્યું છે. ટેલિવિઝનનું મુખ્ય કાર્ય સંચાર સંપ્રેષણ દ્વારા સામાજિક માનવને શિક્ષિત કરવાનું છે. હવે તો સેટેલાઈટને કારણે દૂરદર્શનનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત થતું જાય છે અને ક્ષેત્રીય વિસ્તાર સુધી પહોંચાણ કરવાને કારણે આ જનસંપર્કનું શ્રેષ્ઠ માધ્યમ બની ગયું છે. વર્તમાનમાં એને ટેલિમિડિયા કહેવામાં આવી રહ્યું છે.

૪. ઇન્ટરનેટ :-

હિન્દુ માન્યતા પ્રમાણે ત્રિદેવ-બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ સારા વિશ્વને જન્મ આપે છે, એની રક્ષા કરે છે અને નાશ પણ કરે છે. આપણી દુનિયામાં પણ એક બીજી ત્રિશક્તિ છે - ઇન્ટરનેટ, ટેલિકોમ્યુનિકેશન અને Information Technology - દૂરસંચાર, સૂચના પ્રૌદ્યોગિકી નેટવર્કનાં આયર્થ ફેલાવાનાં આપણે સ્વયમ સાક્ષી છીએ. આજે આપણે નવી સદીનાં પ્રથમ દશકનાં મુખ્યદ્વાર પર ઉભા છીએ. જ્યાં દૂરસંચાર અને સૂચના પ્રૌદ્યોગિકીમાં એક નવું અથવા તો ઉત્તેજક ભવિષ્ય આપણી પ્રતિક્ષામાં છે.

ઇન્ટરનેટ સાંઇઠનાં દશકમાં એવા દૂરંદેશી લોકોની કલ્પનાનું પરિણામ છે જેઓએ સૂચનાઓનાં પરસ્પર આદાનપ્રદાનનાં રૂપમાં કોમ્પ્યુટરની અદ્ભુત ક્ષમતાનું પુર્વાનુમાન લગાવી દીધું હતું. પ્રારંભમાં ઇન્ટરનેટનો ઉપયોગ વૈજ્ઞાનિક શોધો અને રક્ષાક્ષેત્રોમાં કરવામાં આવ્યો. સર્વ પ્રથમ એમ.આઇ.ટી. (સંયુક્ત રાજ્ય અમેરિકા) સંસ્થાનનાં જે.સી.આર. લિકલાઇડરે ૧૯૬૨ માં કોમ્પ્યુટરનાં વૈશ્વિક નેટવર્કનો પ્રસ્તાવ રાખ્યો. જેના વિકાસ માટે ડિકેંસ એડવાન્સ્ડ રિસર્ચ પ્રોજેક્ટ એજન્સી એટલે કે ડરપા (DARPA) નાં પ્રભારીનાં રૂપમાં પણ લિકલાઇડર એ કાર્ય કર્યું. એ સમયે ઇન્ટરનેટને લઈને કેટલાંય પ્રયોગો થઈ રહ્યાં હતા.

ઇન્ટરનેટની વિકાસયાત્રામાં તમામ વૈજ્ઞાનિકોનું ગહનચિંતન અને અથાક પ્રયાસ સમ્મિલિત છે. જુલાઈ ૧૯૬૧ માં લેનાર્ડ લેનરોકે પેકેટ સ્વિચિંગ સિદ્ધાંત પર પ્રથમ પ્રપત્ર પ્રસ્તુત કર્યું. એમણે એ સ્પષ્ટ કર્યું કે સર્કિટનાં

સ્થાન પર પેકેટસનો પ્રયોગ કરવાથી સંચાર વધુ ગતિશીલ થશે. કોમ્પ્યુટર નેટવર્કિંગમાં એ એક મહત્ત્વપૂર્ણ કદમ હતુ. ત્યારપછી કોમ્પ્યુટરોનું પારસ્પરિક સંપ્રેષણ વૈજ્ઞાનિકનું લક્ષ્ય બન્યું. એ દિશામાં કાર્ય કરતા કરતા ઈ.સ. ૧૯૬૫ માં થોમસ મેરિલે દુનિયાનું પ્રથમ 'વાઈડ એરિયા કોમ્પ્યુટર નેટવર્ક' સ્થાપિત કર્યું. જેમાં એક ધીમી ગતિનું ડાયલ અપ ટેલિફોન TX-2 કોમ્પ્યુટરને કેલિફોર્નિયામાં રહેલ Q-32 કોમ્પ્યુટર સાથે જોડ્યું. આ પ્રયોગનું એ પરિણામ આવ્યું કે વૈજ્ઞાનિકોની સમજમાં એ વાત આવી ગઈ કે પરસ્પર સમયબદ્ધ કોમ્પ્યુટરની કાર્યપ્રણાલી બહેતર પરિણામ આપી શકે છે. સાથે જ એ અનુભવ પણ કર્યો કે સર્કિટ સ્વિચ ટેલિફોન પ્રણાલી આ કાર્યને માટે અપર્યાપ્ત છે. એનાં સ્થાન પર પેકેટ સ્વિચિંગ પ્રણાલીનાં પ્રયોગ પર ભાર આપવામાં આવ્યો.

૧૯૬૬ નાં અંતમાં એમ.આઈ.ટી. નાં શોધક લારેન્સ જી. રાબર્ટ DARPA માં કોમ્પ્યુટર નેટવર્કની સંકલ્પનાને વિકસિત કરવામાં પહોંચ્યા ત્યારે એમણે ARPANET ની યોજના બનાવી. હવે પેકેટ સ્વિચિંગને "Interface Message Procesors (IMPS)" કહેવામાં આવતું હતું. ઈ.સ. ૧૯૬૯ માં આ કોમ્પ્યુટર નેટવર્ક પ્રથમવાર ઓનલાઈન થયું. જેને અત્યારસુધી Arpanet ના નામથી જાણવામાં આવતું હતું. ૧૯૬૯ માં આ નેટવર્ક અંતર્ગત દક્ષિણ-પશ્ચિમ અમેરિકાની ચાર વિશ્વવિદ્યાલયો સાથે જોડવામાં આવ્યું હતું. આ વિશ્વવિદ્યાલયો હતી- કેલિફોર્નિયા વિશ્વવિદ્યાલય, સ્ટેનફોર્ડ શોધ સંસ્થાન, યુ.સી.એસ.બી. અને ઉપ્હ વિશ્વવિદ્યાલય. આ પછી ધીમે-ધીમે અન્ય વિશ્વવિદ્યાલયો પણ આ નેટવર્ક સાથે જોડાવા લાગી. ૨૯ ઓક્ટોબર ૧૯૬૯ માં કેલિફોર્નિયા વિશ્વવિદ્યાલયનાં ચાર્લી કલાઈને ARPANET દ્વારા સંદેશો મોકલ્યો. જેવો એણે Login ટાઈપ કરીને કી બોર્ડ (Key Board) પર જી (G) ટાઈપ કર્યું કે તુરત જ પૂરી પ્રણાલી વ્યવસ્થિત ગોઠવાઈ ગઈ.

૧૯૭૨ માં આંતરરાષ્ટ્રીય કોમ્પ્યુટર સંચાર સંમેલનમાં ARPANET નું સફળ પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું. આ નવીન નેટવર્ક ટેકનીકનું

લોકો સામે આ પ્રથમ પ્રદર્શન હતું. ૧૯૭૨ માં જ ઇન્ટરનેટે એક વધુ મહત્વપૂર્ણ ઇલાંગ લગાવી. બી.બી.એન. સંસ્થાનનાં રે ટોમલિસને ઇમેલ (E-mail) નો પ્રયોગ કર્યો. એમણે @ ચિહ્નને ઉપયોગકર્તાના નામ અને સરનામાને દર્શાવવા માટે ઉપયોગ કર્યો. ૧૯૭૪ માં પહેલીવાર 'ઇન્ટરનેટ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો. ત્યારથી ઇન્ટરનેટ સતત અત્યંત તીવ્રતાથી વિકસિત અને પ્રસારિત થઈ રહ્યું છે. આજ કન્વર્જેન્સની વાતો થવા લાગી છે અર્થાત્ જુદા જુદા માધ્યમોનો સમન્વય.

ઓક્ટોબર ૧૯૯૦ માં યુવાન વૈજ્ઞાનિક ટિમબરનર્સલીએ ઇન્ટરનેટનું પહેલું પ્રાઉઝર તૈયાર કર્યું. જે ઇન્ટરનેટ પર પ્રત્યેક ફોટો યા વીડિયોની સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ શોધ કરી શકતું હતું. એ વર્લ્ડ વાઈડ વેબ (World Wide Web, WWW) કહેવાયું. આજે WWW અને ઇન્ટરનેટ એકબીજાનાં પર્યાય બની ચૂક્યાં છે.

★ ઇ-મેલ :-

ઇ-મેલનો અર્થ થાય ઇલેક્ટ્રોનિક મેલ. આજે ભણેલ ગણેલ લોકો મોટેભાગે ઇ-મેલ દ્વારા જ પત્રવ્યવહાર કરે છે. આખરે આ ઇ-મેલ ખરેખર છે શું ? ફક્ત બટન દબાવવાથી જ એ પત્ર પ્રાપ્ત - (સામે રિસીવ કરવાવાળા) પાસે પહોંચી જાય છે. પછી ભલે એ વ્યક્તિ દુનિયાનાં ગમે તે ખૂણે કેમ ન હોય ? જો સંબંધિત વ્યક્તિનું કોમ્પ્યુટર ભલે બંધ હોય, ઘર પર એ વ્યક્તિ હાજર ન હોય તો એ પોસ્ટ વિભાગની જેમ પરત નથી ફરતું. જોકે ઇન-બોક્સ (Inbox) માં જમા થઈ જાય છે. એ પણ જરૂરી નથી કે વ્યક્તિ પોતાનાં કોમ્પ્યુટર સેટને ચાલુ કરતાં જ સૂચના યા તો પત્ર વાંચી શકે છે. એ કોઈપણ કોમ્પ્યુટર સેટને ઓન (ચાલુ) કરીને પોતાનો ઇમેલ પાનુ ટાઈપ કરી શકે છે. પત્રને જેવો મોકલવામાં આવે કે તુરત જ પૂરેપૂરો વાંચી શકે. આના માટે એટલું જરૂરી છે કે એ કોમ્પ્યુટરમાં ઇન્ટરનેટ કનેક્શન હોવું જોઈએ. કોઈ બીજું વ્યક્તિ એ પત્ર વાંચી શકતો નથી. જ્યાં સુધી પ્રાપ્ત વ્યક્તિનાં ઇ-મેલના પાસવર્ડની જાણકારી એ ન મેળવી

લે. WWW નો અર્થ થાય છે 'વર્લ્ડ વાઈડ વેબ' યાને કે વિશ્વવ્યાપી સંચાર જાળ.

★ ભારતમાં ઇન્ટરનેટ :-

૧૫ મી ઓગસ્ટ ૧૯૯૫ માં વિદેશ સંચાર નિગમ લિમિટેડે પાંચ શહેરો - દિલ્હી, મુંબઈ, પૂણે, ચેન્નઈ અને કોલકત્તાથી ગેટ-વે ઇન્ટરનેટ એક્સેસ સેવા શરૂ કરી. ૧૯૯૮ માં એ સેવા બાર શહેરો સુધી વધી ગઈ. દૂરસંચાર વિભાગ અને VSNL એ ઇન્ટરનેટનાં પ્રસારનું કામ સાથે સાથે કર્યું. આ સમયે ૫૦૦૦૦ (પચાસ હજાર) ઇન્ટરનેટ કનેક્શન હતા. આ જ સમયે એક ક્રાન્તિકારી નીતિ પણ લાગુ કરવામાં આવી. જે અંતર્ગત ઇન્ટરનેટનાં ક્ષેત્રમાં ઉત્તરવાવાળી સંસ્થાઓની સંખ્યાને અમર્યાદ કરી દેવામાં આવી. સાથે જ પ્રથમ પાંચ વર્ષ સુધી લાઈસેન્સ ફ્રી પણ રાખવાની જાહેરાત કરવામાં આવી. સત્યમ ઇન્ફોવે દેશનું પ્રથમ નિજી ISP (Internet Service Provider) બન્યું. જાન્યુઆરી ૧૯૯૯ માં ઇન્ડિયન ડોમેન હોસ્ટ્સ (Indian Domain Hosts) ની સંખ્યા જાન્યુઆરી ૧૯૯૮ ની ૭૧૭૫ થી વધીને ૧૩૨૫૩ થઈ ગઈ અને આગલે મહિને જ ૧૪૦૨૭ ની સંખ્યા થઈ ગઈ. ૧૯૯૯-૨૦૦૦ માં નિજી કોમ્પ્યુટરોએ ભારતીય બજારમાં ૧.૪ મિલિયન યુનિટનો વેપાર કર્યો. એણે ૩૭% નો રેકોર્ડ વૃદ્ધિદર પ્રાપ્ત કર્યો.

ઈ.સ. ૨૦૦૦ માં નાસકોમ (Nasscom) દ્વારા કરાવવામાં આવેલ સર્વેમાં એ જાણવા મળ્યું કે ૪૯% ઇન્ટરનેટ વપરાશકારો ૧૮ - ૨૪ વર્ષની આયુષ્ય વર્ગનાં છે. જ્યારે ૨૮% ૨૫ - ૩૯ આયુષ્ય વર્ગનાં છે. સર્વેમાં એ પણ ફલિત થયું કે ડોમેન નામ નોંધ કરાવવાની સંખ્યાનાં આધારે ભારત ટોચનાં વીશ દેશોમાંથી અગીયારમાં સ્થાન પર છે. સન ૨૦૦૦ માં જ ભારત સરકારે વિદેશી આઈ.ટી. કંપનીઓ માટે ભારતીય બજારનાં દરવાજા ખોલી નાખ્યા. સાથે સાથે ઓનલાઈન ખરીદીને કરમૂકત પણ રાખવાની ઘોષણા કરવામાં આવી.

સન ૨૦૦૧ માં ૩૨% નાં વૃદ્ધિદર પ્રમાણે ઇન્ટરનેટનાં વર્તમાન છ મિલિયન વપરાશકારોની સંખ્યા વર્ષનાં અંત સુધીમાં ૭-૯ બિલિયન

થવાની સંભાવના છે. પ્રારંભમાં નેટ ફક્ત ઉચ્ચ વર્ગનાં લોકો દ્વારા જ જાણકારી પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયોગમાં લાવવામાં આવતું હતું. સૌથી પહેલા નેટ હતું અને એના પછી વેબ આવ્યું.

એક શતાબ્દી પહેલા એક વિદ્વાન વ્યક્તિ પણ બહુ ઓછી જાણકારી પ્રાપ્ત કરી શકતો હતો. પરંતુ અત્યારે સામાન્ય વ્યક્તિ પણ ફક્ત વિવિધ પ્રકારની જાણકારી જ નહિ પરંતુ પોતાની રીતે કોઈપણ આંકડા અથવા તો સૂચનાને સારા વિશ્વ સુધી પહોંચાડી શકે છે. ઇન્ટરનેટનો કોઈ એક ફાયદો નથી, બલકે દરેક ઉમરની વ્યક્તિ પોતાનાં મન પ્રમાણે જાણકારી મેળવી શકે છે.

જો કોઈ વ્યક્તિ મનોરંજન મેળવવા માગે તો ઇન્ટરનેટ પર એ પોતાનું મનોરંજન કરી શકે છે. સાથે જ દુનિયાભરની જ્ઞાનવર્ધક વાતોને જાણી શકે છે. આજનાં યુગમાં જેમ જેમ વિજ્ઞાને તરકીબ કરી છે તેમ તેમ સૂચના અથવા પ્રૌદ્યોગિકીમાં પણ વૃદ્ધિ થઈ રહી છે. પ્રગતિનાં આ દોરમાં કોઈપણ વ્યક્તિ પાસે એટલો સમય ઉપલબ્ધ નથી. દોડધામભરી આ જીંદગીમાં કોઈને કુરસદ જ નથી. એટલા માટે દરેક કાર્યની માફક તે જનસંપર્ક પણ મશીનથી કરવા માગે છે. એટલા માટે ઇન્ટરનેટ જ એક એવું માધ્યમ છે કે જે માણસને જાણકારી આપવા યા તો સંપર્ક સ્થાપિત કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. સૂચનાના એક મોટા માધ્યમનું નામ ઇન્ટરનેટ છે. જેમાં મોટામાં મોટી સૂચના અથવા તો સમાચારને ખારીકાઈથી સમજી અથવા જાણી શકાય છે.

વાસ્તવમાં જોઈએ તો ઇન્ટરનેટ એક જ્ઞાનનો ભંડાર છે. એનો ઉચિત સમય અને સદ્ પ્રયોગ માટે ઉપયોગ કરવો જોઈએ. સારી વેબસાઈટ અને મૂલ્યવાન જ્ઞાનવર્ધક વાતોનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ.

★ સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં પરિવર્તિત રૂપો :-

વાર્તાઓનાં સમાહરણ અને સંકલન, લેખોનો સંગ્રહ, સંપાદનકાર્ય, પત્ર-પત્રિકાઓનું પ્રકાશન અને મુદ્રણ વગેરે જ પત્રકારિતાનાં સમન્વિત સ્વરૂપ જોવા મળે છે. પરંતુ કાલક્રમ મુજબ પત્રકારિતા ક્ષેત્રમાં અનેકવિધ

પરિવર્તનો જનમ્યાં છે. સમયનાં બદલાવાની સાથે પત્રકારિતામાં અનેક સ્વરૂપો પણ બદલાયાં જોવા મળે છે. વર્તમાન સમયમાં ફક્ત વાર્તાઓનું (સમાચારોનું) સંપાદન, મુદ્રણ કે પ્રસરણ જ પત્રકારિતા નથી. માનવજીવનનું વ્યાપક અને વિશાળ ક્ષેત્ર પત્રકારિતામાં સમાયેલું જોવા મળે છે. સાંપ્રત સમયમાં પત્રકારિતા નૈતિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનું સમ-સામયિક ઘટના ચક્ર કસોટીમાં પરીક્ષણ એક સમૂચિત અને સમર્થ સાધન જોવા મળે છે.

જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, કલા, સાહિત્ય, સંગીત, સંસ્કૃતિ, સંઘર્ષ, ક્રાન્તિ, ઉત્થાન, પતન વગેરેનાં વિવિધ ભાવોનું મનોહર અને યથાર્થ, યુગને અનુરૂપ ચિત્ર અને પ્રતિબિંબ પત્રકારિતા દર્પણમાં જોઈ શકીએ છીએ. કાલક્રમજુલ જન્મેલા વિવિધ વૈજ્ઞાનિક શોધો અને આવિષ્કારોથી પત્રકારિતાનાં સ્વરૂપમાં પરિવર્તન થઈ રહ્યાં છે. સાંપ્રત સમયમાં ન કેવળ પત્ર-પત્રિકાઓનું મુદ્રણ જ પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં ગણવામાં આવે છે. પરંતુ દ્રશ્ય-શ્રવ્ય પત્રકારિતાની વિદ્યુત ઉપકરણીય પત્રકારિતા પણ તેવી જ સ્વીકારવામાં આવે છે. અને છતાં પણ તેનું અત્યંત મહત્ત્વ જોવા મળે છે.

આ પ્રકરણનું પ્રમુખ અવધાન આ જ છે કે એકવીશમી સદીમાં મુદ્રણ માધ્યમ (Print Media) જો કે ત્યાં સુધી જ પ્રભાવશાળી અને વ્યવહારુ છે. પરંતુ સૂચના પ્રવિધિની ક્રાન્તિને કારણે પત્રકારિતાનું ક્ષેત્ર વ્યાપક રીતે વિશ્વફલક પર જનમ્યું છે. આ પરિવર્તન સંસ્કૃત પત્રકારિતામાં પણ સારી રીતે આવ્યું છે. સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિનાં પહેલાનાં સમયમાં અને ઉતરવર્તી સમયમાં હિન્દી-અંગ્રેજી-ક્ષેત્રીય ભાષાઓનાં દૈનિક, સાપ્તાહિક, પાક્ષિક, માસિક પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનની જેમ સંસ્કૃત ભાષામાં પણ પત્ર પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થતી હતી.

અત્યારે શ્રવ્ય પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રે આકાશવાણીનાં રાષ્ટ્રીય પ્રસારણમાં દરરોજ બે વખત સંસ્કૃત સમાચાર પ્રસારિત થાય છે. દૂરદર્શન પરથી દરરોજ સવારે સંસ્કૃત સમાચાર પ્રસારિત કરવામાં આવે છે. જુદી જુદી દ્રશ્ય પ્રસારણ આવૃત્તિઓ (ટી.વી. ચેનલો) પોતાનાં કાર્યક્રમોમાં અથવા તો

ધારવાહિકોમાં સંસ્કૃત ભાષાનો અને સંસ્કૃત વાજ્ઞમયનો ઉપયોગ કરીને દેવવાણી સંસ્કૃત ભાષા આનાથી ઉપકૃત થાય છે .

વિદ્યુત ઉપકરણ માધ્યમોમાં Electronic Media, આંતરજાલ, પોર્ટલબ્લોગસ્પોટ, ઈ સંસ્કૃત પત્રિકા માધ્યમથી સંસ્કૃતનો સુમહાનપ્રયોગ થઈ રહ્યો છે .

★ મુદ્રણ માધ્યમોમાં (Print Media) સંસ્કૃત પત્રકારિતા :-

સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં પ્રારંભિકકાળમાં પત્ર-પત્રિકાઓનાં મુદ્રણ માધ્યમથી પ્રાચીન અને નવીન સાહિત્ય પ્રકાશિત થતું હતું. પહેલા હિન્દી ભાષામાં, અંગ્રેજી ભાષામાં અથવા તો અન્ય પ્રાન્ત ભાષામાં મોટેભાગે પત્રકારિતાનું લક્ષ્ય હતું કે સમસામયિક ઘટનાઓનાં પત્ર-પત્રિકાઓનાં મુદ્રણ માધ્યમથી સંસૂચન અને વિશ્લેષણ. પરંતુ સંસ્કૃત ભાષામાં નૂતન સાહિત્યનાં પ્રકાશન માટે અને પ્રાચીન સાહિત્યનાં પ્રકાશન માટે વિવેચન અને પ્રકાશન માટે સંસ્કૃત પત્રકારિતાનો પ્રારંભ થયો એમ આપણે કહીએ તો તેમાં કશું અયોગ્ય નથી. કેડી, સંસ્કૃત રતનાકર, સહદયા, સંસ્કૃત ચંન્દ્રિકા જેવી સંસ્કૃત પત્રિકાઓ પ્રારંભમાં નવીન સાહિત્યને નવીન વિદ્યાઓમાં - નવી રીતોમાં પ્રકાશિત થતી હતી. ઈ.સ. ૧૮૭૧ માં લાહોરમાંથી 'વિદ્યોદય' નામનું માસિક સંસ્કૃત પત્ર પ્રકાશિત થયું હતું. આ માસિકપત્રમાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન ગ્રંથો પ્રકાશિત થતા હતા. સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિષયોને લઈને જુદા જુદા નિબંધો અને લેખો પ્રકાશિત થતા હતા. આ સમય ઓગણીસમી શતાબ્દનાં અંતિમ ચરણથી શરૂ કરીને વીસમી શતાબ્દનાં અંતિમ ચરણ સુધી અર્થાત્ ૧૯૭૦ નાં વર્ષ સુધી મોટેભાગે સંસ્કૃત પત્રકારિતાનો અને અન્ય ભાષાઓનો મુદ્રણ માધ્યમ કાળ હતો.

મુદ્રણ માધ્યમ વર્તમાન સમયમાં પણ ત્યાં સુધી જ વ્યવહારુ અને ઉપયોગી જોવા મળશે, પરંતુ આજે (એકવીશમી સદીનાં પ્રથમ દશ વર્ષ સુધીનાં સમયગાળામાં) કાગળ રહિત (Paper Less Working) કાર્ય પદ્ધતિનો મોટો પ્રચાર જોવા મળે છે .

સાંપ્રત સમયમાં અનેકવિધ ઈલેક્ટ્રોનિક ઉપકરણો જેવા કે Desktop, Laptop, Palmtop, Mobile Phone, Pan Drive, Hard Disk, Pager,

Electronic Dairy વગેરે જોવા મળે છે . તેનાથી મુદ્રણ માધ્યમોનું પ્રભુત્વ ખરેખર ઘટ્યું છે . વર્તમાનસમયમાં આધુનિક ટેકનોલોજીનાં અત્યંત વિકાસને કારણે ઇલેક્ટ્રોનિક ઉપકરણોનો વપરાશ ઘણો બધો વધી ગયો છે . મુદ્રણ માધ્યમની જગ્યા આ ઇલેક્ટ્રોનિક ઉપકરણોએ લઈ લીધી છે . સમય અને પૈસા બંનેનો બચાવ થાય છે .

બહુ લાંબો સમય નહિ પરંતુ હમણા જ આકાશવાણી પરથી સમાચાર પ્રસારિત કરવામાં આવ્યા હતા કે માનવ સંશોધન વિકાસ મંત્રીએ તેવા જ ઓછી કિંમતનાં દરનાં કોમ્પ્યુટરનો લોકાર્પણ કાર્યક્રમ સંપન્ન થયો હતો . જેમાં મોટેભાગે એક કોમ્પ્યુટરની કિંમત એક હજાર પાંચસો રાખવામાં આવશે . આવી જ રીતે વિદ્યાલયો, મહાવિદ્યાલયો અને વિશ્વવિદ્યાલયોનાં દરેક વિદ્યાર્થીને આનો ઉપયોગ કરવાનું શક્ય બનશે . વિદ્યાર્થીઓ કોમ્પ્યુટરનો જો ઉપયોગ કરશે તો ત્યારે કાગળનો ઉપયોગ ઘટી જશે . બીજી એક મોટી સમસ્યા આ વિશ્વમાં આપણી સમક્ષ આવીને ઉભી છે . અને એ સમસ્યા છે , વિશ્વ ઉષ્ણતાની . (Global Warming). કાગળોનાં નિર્માણ માટે લાકડાની જરૂરીયાત ઉભી થાય છે . લાકડાની પ્રાપ્તિ માટે વૃક્ષો કાપવા પડે છે . વૃક્ષો છેદનને કારણે વૈશ્વિક ઉષ્ણતાનું પ્રમાણ અનેકગણું વધી જાય છે . વૃક્ષોનાં વધુ પડતા છેદનથી પર્યાવરણને મોટું નુકશાન થાય છે . વરસાદનું પ્રમાણ હોય એના કરતા ઘણું ઘટી જાય છે . આને પરિણામે પ્રકૃતિમાં સમતોલન જળવાતું નથી . આવી અનેક સમસ્યા ઉદ્ભવે છે . અને આમ કરવા છતાં પણ વર્તમાન સમયમાં મુદ્રણ માધ્યમોનો તેટલો ઉપયોગ પ્રોત્સાહક નથી . મુદ્રણ માધ્યમોની ઉપયોગિતા ધીમે ધીમે નિરુત્સાહી બનતી જાય છે . આમ છતાં પણ માનવજીવનમાં મુદ્રણ પદ્ધતિની પરંપરા વતા-ઓછા પ્રમાણમાં યથાવત જરૂર પ્રવર્તે છે .

★ શ્રવ્ય-સંચાર માધ્યમોમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતા :-

રેડિયો પ્રસારણનો આવિષ્કાર ઇ.સ. ૧૯૦૧ માં ઇટલીનાં મારકોની નામના વૈજ્ઞાનિકે કર્યો હતો . રેડિયો ધ્વનિ પર આધારિત જનસંચાર માધ્યમ છે . રેડિયો શ્રવણેન્દ્રિયના માધ્યમથી વિશ્વને શ્રોતાની નજીક લાવે છે . રેડિયો એ ધ્વનિ-પ્રસારક યંત્ર છે . વીશમી સદીનાં બીજા દશકામાં પશ્ચિમનાં

દેશોમાં અને ત્યારબાદ ત્રીજા દશકામાં આ વિશ્વમાં, વિશ્વમાં બીજા વિશ્વયુદ્ધને કારણે રેડિયો યંત્રનો પ્રયોગ વ્યવહારુ અને લોકપ્રિય થઈ ગયો.

ઈ.સ. ૧૯૩૩ માં શબ્દો દ્વારા રેડિયો-પ્રસારણનો પ્રયોગ જર્મની એ કર્યો. ઈ.સ. ૧૯૨૦ ની આસપાસમાં યૂરોપ, અમેરિકા અને એશિયામાં ઘણું શોધકાર્ય કરવામાં આવ્યું. જેનાં પરિણામે રેડિયોએ અસાધારણ પ્રગતિ કરી. બી.બી.સી. આજે વિશ્વની સર્વશ્રેષ્ઠ રેડિયો-પ્રસારણ સંસ્થાઓમાંની એક છે. ભારતમાં પહેલા B.B.C. (બ્રિટિશ પ્રોડકાસ્ટિંગ સર્વિસ) એ નામની અને ત્યારપછી હિન્દીમાં આકાશવાણી અને અંગ્રેજી ભાષામાં All India Radio એ નામે પ્રસારણનો આરંભ થયો હતો.

સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી લગભગ સત્યાવીશ વર્ષ પછી આકાશવાણી પરથી ૩૦-૦૬-૧૯૭૪ નાં દિવસે સવારે નવ વાગ્યે પ્રથમવાર “इयम् आकाश-वाणी । संप्रति वार्ता: श्रूयन्ताम् । प्रवाचिका विजयश्री: । अर्थात् आ आकाशवाणी છે. હમણાં-અત્યારે સમાચાર સાંભળો. પ્રવાચિકા (સમાચાર વાંચનાર) વિજયશ્રી છે.

અને અત્યારે ઈ.સ. ૨૦૧૦-૧૧ માં સાંભળવા મળે છે. પ્રવાચક બલદેવાનંદ સાગર. એમ નિશ્ચિત કરેલ પાંચ મીનીટનું સંસ્કૃત વાર્તા-સમાચાર પ્રસારણ શરૂ થયું.

આની સાથે જ શ્રવ્ય પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રે સંસ્કૃત ભાષા દ્વારા કદમ માંડવામાં આવ્યા. આ રીતે સંસ્કૃત શ્રવ્ય પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં પદાર્પણ કરવામાં આવ્યું. પ્રારંભમાં આ વાર્તા-સમાચાર પ્રસારણ પ્રાયોગિક હતું. પરંતુ સમાચાર પ્રસારણની સફળતા અને લોકપ્રિયતાને જોઈને સવારનાં સંસ્કૃત સમાચારનું પ્રસારણ સવારે સાત વાગ્યે પ્રસારિત કરવા માટે પ્રારંભ કર્યો. કેટલાંક મહિના પછી બીજા એક પાંચ મીનીટનાં સાયંકાલીન-સાંજના સમાચાર - સંસ્કૃત સમાચાર સાંજે છ વાગ્યે અને દશ મિનીટે પ્રસારિત કરવાનાં શરૂ કર્યાં. ફરીથી કેટલાંક મહિના પછી સવારનાં પ્રસારણનો સમય બદલીને છ વાગ્યે અને પંચાવન મીનીટનો રાખવામાં આવ્યો. અને ત્યારથી માંડીને આજ સુધી એટલે કે પાછલા સાડત્રીશ વર્ષથી સંસ્કૃત

સમાચારનાં પ્રસારણનો આ પ્રવાહ અરુખલિતરૂપે સુરભારતી સેવામાં સંલગ્ન જોવા મળે છે .

સંસ્કૃત સમાચાર પ્રસારણથી અનેક લાભો મળ્યા છે . સૌથી પહેલા તો આપણી માનસિકતા એ હતી કે સંસ્કૃત ભાષા કઠિન છે . આ ભાષા વ્યવહારુ નથી. ખોલવામાં અને લખવામાં બંને રીતે આ ભાષા અઘરી લાગે છે આવો જે ભ્રમ અથવા તો માનસિકતા હતી તે માનસિકતા સંસ્કૃત સમાચારનાં પ્રસારણથી દૂર થઈ ગઈ. રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ઘટનાઓનું સાચુ વિવરણ સાંભળીને લોકો અનુભવે છે કે હિન્દીમાં અને ખીજી ક્ષેત્રીય ભાષાઓની જેમ સંસ્કૃત ભાષામાં પણ સંસ્કૃત સમાચારનું શ્રવણ સુખદ અને શ્રુતિમધુર તેમજ કર્ણપ્રિય જોવા મળે છે . ખીજી ભાષાઓમાં જેમ પત્રકારિતાનાં ત્રણ લક્ષ્યનું સેવન કરવામાં આવે છે તે જ રીતે સંસ્કૃત ભાષાનાં આ સમાચાર-પ્રસારણથી પણ ત્રણેય લક્ષ્યની પૂર્તિ થાય છે . તે ત્રણેય લક્ષ્ય આ છે . સૂચના-પ્રદાન, શિક્ષાપ્રદાન અને મનોરંજન. પત્રકારિતાનાં આ ત્રણેય લક્ષ્ય મોટેભાગે પત્ર-પત્રિકાઓ વડે , દ્રશ્ય-શ્રવ્ય પ્રસારણો વડે અને ચલચિત્રો વડે પૂર્ણ કરવામાં આવે છે . સંસ્કૃત સમાચાર-પ્રસારણનો ખીજો લાભ વિદ્યાલયનાં અને મહાવિદ્યાલયનાં વિદ્યાર્થીઓ માટે થયો. લૌકિક સંસ્કૃતનો વ્યવહારમાં કેમ ઉપયોગ કરવો ? લૌકિક સંસ્કૃતને વ્યવહારુ કેમ બનાવી શકાય ? નવીન શબ્દો કેવી રીતે પ્રયોજી શકાય ? સંસ્કૃત ભાષાનું સંભાષણ સ્વરૂપ કેવું હોય ? એ વિષયમાં પણ આકાશવાણીનાં સંસ્કૃત સમાચાર પ્રસારણથી મોટી મદદ મળી છે .

સંસ્કૃત-સમાચાર પ્રસારણનાં શ્રોતાઓનાં પત્રોથી, વિદ્યુત-પત્રોથી (E-mail) અને દૂરદર્શનીય પ્રતિક્રિયા-પ્રતિભાવોથી એ સુપ્રસિદ્ધ છે કે લોકો ફક્ત સમાચાર સાંભળવા માટે સંસ્કૃત-વાર્તા પ્રસારણ સાંભળતા નથી. પરંતુ સંસ્કૃત ભાષાને સાંભળીને તેને પોતાનાં આત્મામાં આનંદિત કરવા માટે સંસ્કૃત-વાર્તા-સમાચારનું આ પ્રસારણ સાંભળે છે . સંસ્કૃત સમાચાર પ્રસારણની સાથે સાથે આ સમાચાર નિયમિત સાંભળવાવાળો એક ચોક્કસ વર્ગ ઉભો થયો છે . માત્ર પાંચ મિનિટનાં સંસ્કૃત સમાચારમાં મહત્વનાં

સમાચારોને આવરી લેવામાં આવતા હોવાથી તેની એક ચોક્કસ ઇમેજ ઉભી થઈ. અને બીજી એ કે તેની ભાષા પણ ઘણી સરળ હોય છે.

આમ આવી રીતે રેડિયોનાં આવિષ્કાર પછી ધ્વન્યક્ષન યંત્રના (Recorder, Two-in-one) આવિષ્કારની સાથે જ શ્રવ્ય સંચાર માધ્યમોમાં સંસ્કૃતનો મોટો પ્રયોગ થયો. આવી જ રીતે વિદ્યાલયનાં વિદ્યાર્થીઓ કે જેઓ સંસ્કૃત વિષયને લક્ષમાં રાખીને અભ્યાસ કરે છે તે ગૃહકાર્યનાં રૂપમાં સંસ્કૃત-વાર્તા પ્રસારણને આધારે સંસ્કૃત વિષયક ગૃહકાર્ય કરે છે. પાછલા બે વર્ષથી www.newsonair.com એ વેબસાઇટનાં માધ્યમથી આંતર જાલ દ્વારા (Internet) સંસ્કૃત-વાર્તા પ્રસારણ બેનાં પાઠ્ય (PDF - સંચિકા માધ્યમથી) અને શ્રવ્યનાં સ્વરૂપને જગતમાં કોઈપણ ભાગમાં ચાલીશ કલાકની અવધિમાં કોઈપણ સમયે અધ્યયન કરવા માટે અને સાંભળવા માટે શક્ય બને છે.

ચલચિત્રોનું નિર્માણ અને પ્રદર્શન વગેરે વીસમી સદીનાં બીજા દશકાથી શરૂ થયું હતું. ચલચિત્ર એ જનસંચારનું એક સશક્ત કલાત્મક માધ્યમ છે. પરંતુ એ અન્ય કલાઓથી ભિન્ન છે. આ કલા માધ્યમમાં અન્ય તમામ કલાઓનો સમાવેશ થાય છે. લેખન, અભિનય, નાટ્ય, સંગીત, નૃત્ય, શિલ્પ. એટલું જ નહિં તકનિકી જ્ઞાન-વિજ્ઞાન, દ્રશ્ય, અભિકલ્પના, મંચ નિર્દેશન, સંગીત રૂપ સજ્જતાનું જેટલું મહત્ત્વ છે એટલું જ મહત્ત્વ પ્રકાશવિજ્ઞાન, ઇલેક્ટ્રોનિક, ભૌતિકવિજ્ઞાન, રસાયણવિજ્ઞાનનાં વૈજ્ઞાનિક યોગદાનનો તથા સર્જનાત્મક આયામોનું વિલક્ષણ મિશ્રણ છે. સિનેમા એક સંયુક્ત કલા છે. કારણ કે આ એક સામૂહિક પ્રયાસ છે. કેવળ એક વ્યક્તિની સર્જનાત્મકતા જ નથી, પરંતુ એક સમૂહની સર્જનાત્મક એના નિર્માણમાં જોડાયેલ હોય છે. જ્યારે અન્ય કલાઓ વૈયક્તિક સર્જનાત્મકતા પર આધારિત હોય છે.

ચલચિત્રોમાં પણ (દ્રશ્ય-શ્રવ્ય માધ્યમમાં) સંસ્કૃત ભાષાનો અને સંસ્કૃત વાક્યમયનો પ્રયોગ જવલેજ શરૂ થયો.

ટુંકમાં આપણે એટલું કહી શકીએ કે વીસમી સદીનાં ઉત્તરાર્ધમાં શ્રવ્ય

સંચાર માધ્યમોમાં સંસ્કૃતનાં અધિકમાં અધિક પ્રયોગથી સંસ્કૃત પત્રકારિતા વિકાસ પામી છે . તેમજ સંસ્કૃત-સાહિત્ય સર્જનમાં પણ વૈવિધ્ય આવ્યું છે .

★ શ્રવ્ય-દ્રશ્ય માધ્યમોમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતા :-

આકાશવાણી પરથી સંસ્કૃત સમાચારનું પ્રસારણ એ એક ગૌરવવંતી ઘટના ગણી શકાય. સંસ્કૃત પત્રકારિતા ક્ષેત્રમાં આ એક નવું કદમ શરૂ થયું. ૩૦ મી જુન ૧૯૭૪ નાં દિવસે સવારે નવ વાગ્યે પ્રથમ સમાચાર શરૂ થયા. આકાશવાણી પરથી સંસ્કૃત સમાચાર પ્રસારણનાં આરંભ પછી બે મહિના બાદ દૂરદર્શને ભારત પ્રશાસનનાં દ્રશ્ય-પ્રસાર માધ્યમથી દર રવિવારે સાપ્તાહિક દશ મિનીટનાં સંસ્કૃત સમાચારનું પ્રસારણ શરૂ કર્યું. અર્થાત્ દૂરદર્શન પરથી ૨૧ ઓગસ્ટ ૧૯૭૪ નાં દિવસે રવિવારે (વ્યાસ પુનમનાં સંસ્કૃત દિવસનાં અવસરે) બપોરે ૧ અને ૩૦ વાગ્યે ૧૦ મિનીટની સમય મર્યાદાથી સંસ્કૃત-સમાચાર પ્રસારણનો બલદેવાનંદ સાગર મહાશય દ્વારા લખેલ સમાચારનો સૌભાગ્યવશ પ્રારંભ થયો. આનાથી દૂરદર્શનીય સંસ્કૃત પ્રસારણ પ્રારંભની સાથે જ સંસ્કૃત પત્રકારિતા દ્વારા દ્રશ્ય માધ્યમોમાં પદાપર્ણ કર્યું.

મોટેભાગે આઠ વર્ષ પછી દૂરદર્શને દશ મિનીટનાં સાપ્તાહિક સંસ્કૃત સમાચાર પ્રસારણને પાંચ મિનીટનાં કરીને દરરોજ પ્રસારિત કરવાનું શરૂ કર્યું. આ પાંચ મિનીટનાં સમાચાર પ્રસારણનો સમય પણ બદલીને સવારે ૬-૫૫ કલાકનો કરી નાખવામાં આવ્યો.

આવી રીતે જેમ હિન્દી, અંગ્રેજી, ઉર્દૂ વગેરે ભાષાઓનાં દૂરદર્શનનાં સમાચાર પ્રસારણો કરવામાં આવે છે તેવી રીતે સંસ્કૃત ભાષીય દ્રશ્ય વાર્તા પ્રસારણ કરીને દૂરદર્શને સંસ્કૃત પત્રકારિતાનો નવો ઉન્મેષ પ્રસ્થાપિત કર્યો. આમ દૂરદર્શન દ્વારા પ્રસારિત થતાં સંસ્કૃત સમાચારનાં પ્રસારણો સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રે એક કદમ માંડ્યું છે. આ રીતે દ્રશ્ય-શ્રવ્ય માધ્યમમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાએ પોતાનું કદમ રાખ્યું છે. અને એક નવી દિશાનાં દ્વાર ખોલી આપ્યાં છે.

દ્રશ્ય-શ્રવ્ય માધ્યમોમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાએ પોતાના કદમ રાખતા સંસ્કૃત ભાષાને અને સંસ્કૃત પ્રેમીઓમાં એક નવા જોમનો સંચાર થઈ ગયો. સંસ્કૃત ભાષાને કઠિન, મૃત અને અઘરી ભાષા છે એવી માનસિકતામાં રાચતા લોકોને એ વાતનો અહેસાસ જરૂર થયો છે કે ખરેખર સંસ્કૃત ભાષા વિશેની લોકોની માન્યતા અને ભ્રમ ખોટા છે. આજે ઈન્ટરનેટનો સમય આવ્યો છે. આધુનિક ટેકનોલોજીએ હરણક્ષણ ભરી છે. ટેકનોલોજીનાં આ યુગમાં સંસ્કૃત ભાષા પણ તાલ મિલાવી શકે એટલું સામર્થ્ય તેનામાં જરૂર છે. એવું આપણે સ્વીકારવું રહ્યું. કારણકે આજનાં સમયમાં ટી.વી. અને રેડિયો જનસંચારનાં સશક્ત માધ્યમ બનીને આપણી સામે ઉભા છે. અને એમાં પણ જો સંસ્કૃત ભાષાએ પોતાનાં કદમ રાખ્યા હોય તો આ બાબત આપણા સૌ માટે ગૌરવ લેવા જેવી છે.

★ વિદ્યુત ઉપકરણ-સંચાર માધ્યમોમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતા :-

આધુનિક ટેકનોલોજીનો જેમ જેમ વિકાસ થવા લાગ્યો તેમ તેમ સંસ્કૃત ભાષાએ પણ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવામાં ક્યાશ નથી છોડી. સૌથી પહેલા મુદ્રણ માધ્યમ સશક્ત સ્વરૂપમાં કામ કરતું હતું. પરંતુ કાળક્રમે સંસ્કૃત પત્રકારિતા દ્વારા શ્રવ્ય સંચાર માધ્યમમાં નવા કદમ રાખ્યા. શ્રવ્ય માધ્યમમાં પદાર્પણ કર્યા પછી અને એમાં સફળતા પ્રાપ્ત થયા પછી દ્રશ્ય સંચાર માધ્યમોમાં પોતાનું પોત પ્રકાશ્યું. આ બંને માધ્યમો શ્રવ્ય અને દ્રશ્યમાં પોતાની વિશિષ્ટ ભૂમિકા અદા કરીને સંસ્કૃત ભાષા વ્યવહારુ છે અને એની વ્યાવહારિકતા અને એની ઉપયોગિતાને સિદ્ધ કરી આપી છે.

એટલામાં મોટેભાગે વીસમી સદીનાં આઠમાં દશકાથી જુદા જુદા જનસંચાર માધ્યમીય ઉપકરણોનો ભારતમાં પ્રયોગ થવા લાગ્યો. આને કારણે સૂચના પ્રવિધિની ક્રાન્તિ આવી. સંસ્કૃત પત્રકારિતા શ્રવ્ય-દ્રશ્ય માધ્યમની બદ્ધ મૂળ સામાન્ય લોકો વડે પણ ગ્રાહ્ય રાખવામાં આવી. દ્રશ્ય માધ્યમોનાં પ્રભુત્વ અને પ્રસારથી પહેલા શ્રવ્ય માધ્યમે પોતાનું વ્યાપક લોકપ્રિયપણું અને ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરી બતાવી હતી. તદનુસાર દ્રશ્ય માધ્યમોનો પ્રસાર ત્યાં સુધી લોકપ્રિય થઈ ગયો કે ઘરે ઘરે અને

કુટીરે - કુટીરે ટેલિવિઝન યંત્ર જોવા મળ્યું. દ્રશ્ય-શ્રવ્ય માધ્યમોમાં ટી.વી. ની લોકપ્રિયતા એટલી બધી વધી ગઈ કે માત્ર શહેરોમાં જ નહિ પરંતુ છેવાડાનાં ગામડામાં રહેતો માણસ પણ આજે ટી.વી. માધ્યમનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યો છે.

આ જ સમય દરમિયાન ટેલિપ્રિન્ટર એટલે કે દૂર રહેલા મુદ્રક યંત્રોનાં સ્થાને ફેક્સનો આવિષ્કાર થતાં ફોટોકોપી એક જગ્યાએથી દૂર સુધી બીજી જગ્યાએ તુરત જ નકલ પ્રાપ્ત થઈ જાય. ફેક્સનો આવિષ્કાર થતા લોકોનો સમય અને પૈસા બંનેનો બચાવ થયો. આમ ધીમે ધીમે આધુનિક ઉપકરણો એક પછી એક શોધાવા લાગ્યા. આ ઉપકરણોનાં ઉપયોગને કારણે પત્રકારો અને સમાચાર સંકલનકર્તા સમાચાર મેળવવામાં અને સમાચાર પ્રસારણમાં સરળતાનો અનુભવ કરવા લાગ્યા.

આવી રીતે આપણી સામે પત્રકારિતાનો એક નવો જ ચહેરો ઉપસ્થિત થયો. પત્રકારિતાનું આ નવીન સ્વરૂપ સંપૂર્ણપણે ચમત્કારપૂર્ણ અને હૃદયને પસંદ પડે એવું જોવા મળ્યું. જેને કારણે સામાજિક અને આર્થિક પરિવર્તન પણ થયું. પત્રકારિતાનાં આ નવીન સ્વરૂપે મોટેભાગે બધા ક્ષેત્રોમાં પરિવર્તનનો પવન ફૂક્યો. રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં પણ પત્રકારિતાનાં આ નવીન સ્વરૂપને કારણે વૈવિધ્ય અને ગતિમત્વ આવ્યું. પરંતુ આ પરિવર્તન અને અન્ય કેટલાંક પરિવર્તનનાં સ્વરૂપને કારણે બીજી સ્વરૂપે અહિં વિચિત્રતાની સંભાવના હતી. જેનાથી પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં મૌલિક પરિવર્તન પણ આવ્યું. જેમ કે કોમ્પ્યુટરોનાં અને ઇન્ટરનેટનાં પ્રયોગથી સૂચના સ્ત્રોતો ખૂબ ઉદ્ભવ્યા. મહાકવિ ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે કે

“સંસારેડપિ સતીન્દ્ર-જાલમપરં યદ્યસ્તિ તેનાપિ કિમ્” આજ પ્રમાણે બીજી એક જાલ છે કે જેનાં સંદર્ભમાં અહિં કહેવાયું છે

નૃત્તાવસાને નટરાજ-રાજો નનાદ ઢક્કાં નવ પઞ્ચવારમ્ ।

उद्धर्तुकामः सनकादि - सिद्धान् एतद्-विमर्शे शिवसूत्रजालम् ॥

હમણાં અહિં ત્રીજી જાલનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે કે જેનાં પ્રભાવથી આધુનિક પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં ચમત્કારપૂર્ણ પરિવર્તન જન્મ્યું

છે. તે આ પ્રમાણે છે.

www અર્થાત્ Wolrd Wide Web વિશ્વવ્યાપી જાલ. આ વિશ્વવ્યાપી જાલથી (Internet - આનાથી) વર્તમાનમાં જુદા જુદા પ્રકારની સૂચનાઓની અનેક રીતો અને સ્ત્રોતો આપણી પાસેજ આવી ગયા છે.

આ સ્વર્ણિમ અવસરથી લાભાન્વિત થયેલા સંસ્કૃત અનુરાગીઓ અને સંસ્કૃત અભિમાની વિદ્વાનોએ અહિં અનેક ઇ-સંસ્કૃત પત્રિકા, (Electronic Sanskrit Journals) સંસ્કૃત વેબસાઈડ, (સંસ્કૃત જાલ) અને બ્લોગસ્પોટ પ્રણાલીનો આરંભ કર્યો છે. આ રીતે એકવીશમી સદીનાં આ પ્રથમ દશકામાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાનું આધુનિકમાં આધુનિક અને અત્યંત સુંદર, સંપૂર્ણપણે મોહી લે તેવું અને અત્યંત આનંદદાયક સ્વરૂપ બન્યું છે. આ રીતે સંસ્કૃત પંડિતો અને સંસ્કૃતનાં વિદ્વાનોનાં સામૂહિક પ્રયાસથી અને આધુનિક ટેકનોલોજીનાં સમયોચિત ઉપયોગથી સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસમાં ચાર ચાંદ લાગી ગયા છે. સંસ્કૃત પત્રકારિતાનું અત્યંત આધુનિક, સુંદર અને રમણીય મોહક સ્વરૂપ આજે આપણી સમક્ષ ઉભુ છે. જે સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં એક અજીબ ઘટના કહી શકાય.

★ ઈ -સંસ્કૃતપત્રિકા :-

આપણે સૌ જાણીએ છીએ તેમ છેલ્લા ચાલીશ વર્ષથી મૈસુરથી 'સુધર્મા' નામનું સંસ્કૃત દૈનિકપત્ર નિયમિતપણે પ્રકાશિત થાય છે. તે નીચેના સંકેતથી વાંચી અથવા અધ્યયન કરી શકાય. sudharma epapertoday.com આ સંકેતથી ઇન્ટરનેટમાં જોઈ શકાય છે. જાહ્નવી એ નામની બીજી એક પત્રિકા ઈ -સંસ્કૃતપત્રિકા જોવા મળે છે. જેને બિપીનકુમાર ઝા મુંબઈથી પ્રકાશિત કરે છે. આ પત્રિકાનો ઇન્ટરનેટ સંકેત આ પ્રમાણે છે. <http://jahnavisanskritjournal.com> પટમ્બી સ્થળથી શ્રી નીલકાન્ત નામના વિદ્વાને 'વિજ્ઞાન-ચિંતામણી' એ નામની ઈ -સંસ્કૃતપત્રિકા શરૂ કરી છે. તેનો ઇન્ટરનેટ નંબર આ પ્રમાણે છે. <http://vighnanacintamani.org> એ સંકેતથી આ પત્રિકા વિશેની સંપૂર્ણ માહિતી મેળવી શકાય છે. આ ઉપરાંત 'જમ્બુદ્વીપ' એ નામની બીજી

એક સુપ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય તેમજ અનેક સૂચના, સાહિત્ય સામગ્રીથી ભરપુર ઈ - સંસ્કૃતપત્રિકા છે. જેનો ઓળખ નંબર - ઈન્ટરનેટ નંબર આ મુજબ છે. [http : // www Jambudvipa.net](http://www.Jambudvipa.net) એ સંકેતથી માહિતી મેળવી શકાય છે .

આકાશવાણી પરથી પ્રસારિત થતા સંસ્કૃત સમાચાર www.newson.air.com એ સંકેતથી 'Read' એમ અહિં વાંચી શકાય છે. ઉપરાંત 'Listen' એમ અહિં સાંભળી શકાય છે. જો કે ઈન્ટરનેટમાં ખીજી પણ સંસ્કૃત સમાચારને લગતી વેબસાઇટ છે તે જેમ કે

સંસ્કૃત - વાર્તા: - દૂરદર્શનની ટી.વી. સર્વિસ

સંસ્કૃત - વાર્તા: - Daily news Headlines

સંસ્કૃત - વાર્તા: - Audio Archive વગેરે.

આ ઉપરાંત www.sanskritam.wordpress.com. learnsanskrit.wordpress.com. [http : //samskrutam.com](http://samskrutam.com) જેવી અનેક વેબસાઇટ - પત્રિકાઓ જોવા મળે છે.

સંસ્કૃત - વેબસાઇટ - બ્લોગ રપોટ અને પ્રણાલી પાછલા દિવસોમાં ઈન્ટરનેટમાં એક પ્રકારની વેબસાઇટ એમ વિદ્યુત તરંગ પુટકો, બ્લોગરપોટ એમ પોતાનાં વિચારોની અભિવ્યક્તિ અને વિષયોનાં લેખો સંસ્કૃત ભાષામાં વધતા રહે છે. આમની એક સંક્ષિપ્તસૂચિ અહિં આપવામાં આવી છે. જે આ પ્રમાણે છે.

- [http : // sanskritabharati.rog](http://sanskritabharati.rog)
- [http : //yaajushi.blogspot.com](http://yaajushi.blogspot.com).
- [http : // www sanskritbhasha.blogspot.com](http://www.sanskritbhasha.blogspot.com).
- [http : // sanskritlinks.blogspot.com](http://sanskritlinks.blogspot.com).
- [http : // sanskritam.ning.com](http://sanskritam.ning.com).
- [http : // sanskritwisdom.wordpress.com](http://sanskritwisdom.wordpress.com).
- [http : // kalidas.blogspot.com](http://kalidas.blogspot.com).
- [http : // learnsanskrit.wordpress.com](http://learnsanskrit.wordpress.com).
- [http : // practicalsanskrit.blogspot.com](http://practicalsanskrit.blogspot.com)

- [http : // venetiaaansell.wordpress.com.](http://venetiaaansell.wordpress.com)
- [http : // yaajushi.wordpress.com.](http://yaajushi.wordpress.com)
- [http : // slabhyankar.wordpress.com.](http://slabhyankar.wordpress.com)
- [http : // satyayugam.blogspot.com.](http://satyayugam.blogspot.com)
- [http : // nimittam.blogspot.com.](http://nimittam.blogspot.com)
- [http : // triveni-pittsburgh.blogspot.com.](http://triveni-pittsburgh.blogspot.com)
- [http : // vykharee.blogspot.com.](http://vykharee.blogspot.com)
- [http : // samskrute.blogspot.com.](http://samskrute.blogspot.com)
- [http : // sanskritam.wordpress.com.](http://sanskritam.wordpress.com)
- [http : // paniniyam.wordpress.com.](http://paniniyam.wordpress.com)
- [http : // vagartham.blogspot.com.](http://vagartham.blogspot.com)
- [http : // sanskritforall.wordpress.com.](http://sanskritforall.wordpress.com)
- [http : // sanskrut.wordpress.com.](http://sanskrut.wordpress.com)
- [http : // srinilakshmi.wordpress.com.](http://srinilakshmi.wordpress.com)
- [http : // kaadambari.wordpress.com.](http://kaadambari.wordpress.com)

આ બધી જુદી જુદી આંતરજાલ સંચિકાઓમાં કયાંક સંસ્કૃત ગીતો, નાટકો, સાહિત્યચર્ચા, પઠન, લેખન, સરસ શ્લોકો, વાર્તાઓ, કથાઓ, વિનોદ-કણિકાઓ તો કયાંક અદ્યતન વિષયોને લઈને સંસ્કૃતમાં ઈતિવૃત્ત લેખન, બીજામાં સંસ્કૃત શિક્ષણ, સંસ્કૃત વ્યાકરણ વગેરે જુદા જુદા વિષયો ઉપલબ્ધ થતા જોવા મળે છે. આ બધા વિષયો સંસ્કૃતની આધુનિક પત્રકારિતાનાં સ્વરૂપો ફેલાવે છે. એમાં કોઈ શંકાને સ્થાન નથી.

પ્રકરણ - ૭

ગુજરાત સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં સંવર્ધકો અને પોષકો

૧. ડૉ. ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યા :-

ડૉ. ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યાનો જન્મ રાયગઢ, જિલ્લો- સાબરકાંઠામાં તા. ૦૯-૧૧-૧૯૨૬ નાં રોજ થયો હતો. તેમણે શિક્ષણ અમદાવાદમાં રાયપુર સંસ્કૃત પાઠશાળામાં તેમજ વારાણસીમાં વારાણસેય સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યાલયમાં તેમજ કલકતાસંસ્કૃતએસોસિએશન તેમજ બંગાળ-સંસ્કૃતએસોસિએશન, અમદાવાદની એલ.ડી. આર્ટસ કોલેજ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં અધ્યયન કર્યું હતું. આના ફળસ્વરૂપે તેમણે વ્યાકરણાચાર્ય, કાવ્યતીર્થ, પુરાણતીર્થ, એમ.એ. પદવીઓ પ્રથમ વર્ગમાં પ્રાપ્ત કરી હતી. આ ઉપરાંત શ્રી બૃહદગુજરાતસંસ્કૃતપરિષદ, અમદાવાદ દ્વારા મહામહોપાધ્યાયની માનદ્ પદવી તેમને અર્પણ કરવામાં આવી હતી. વેરાવળ ખાતે આવેલ સોમનાથ સંસ્કૃત યુનિવર્સિટીએ પણ તેમનું વિશિષ્ટ સન્નમાન કર્યું છે. તેઓએ અલંકારશાસ્ત્રમાં પીએચ.ડી. ની પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી.

અત્યંત તેજસ્વીપણું, સુંદર પ્રતિભા અને બુદ્ધિમત્તાને કારણે અભ્યાસકાળ દરમિયાન તેમને અનેક ઈનામો પ્રાપ્ત થયા હતા. જેમાં સુવર્ણપદકોનો પણ સમાવેશ થાય છે.

શ્રી ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યાની કારકીર્દિની વાત કરીએ તો ઈ.સ. ૧૯૫૭ થી ૧૯૭૭ સુધી સ્વામીનારાયણ આર્ટસ કોલેજ, અમદાવાદમાં સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક તથા વિભાગાધ્યક્ષ તરીકે સેવા કાર્ય શરૂ કર્યું હતું. ઈ.સ. ૧૯૭૭ થી ૧૯૮૭ સુધી ગુજરાત યુનિવર્સિટીનાં ભાષાસાહિત્યભવનમાં સંસ્કૃતનાં પ્રાધ્યાપક અને રીડર તરીકે સેવાઓ આપેલી છે. ત્યારબાદ ઈ.સ. ૧૯૯૧ થી ૧૯૯૪ સુધી હોલેન્ડમાંની મહર્ષિ મહેશ યોગીની, મહર્ષિ યુરોપિયન રિસર્ચ યુનિવર્સિટીમાં વૈદિક સ્ટડીઝનાં પ્રાધ્યાપક હતા. કેન્દ્ર સરકારનાં માનવ સંશોધન વિકાસ મંત્રાલય તરફથી તેમની નિયુક્તિ શાસ્ત્રચૂડામણિ સ્કોલર તરીકે ૧૯૮૭ થી ત્રણ વર્ષ માટે

થયેલી. તેમની આ પાત્રતાને આધારે તેમને રાષ્ટ્રપતિ પારિતોષિક પણ પ્રાપ્ત થયું હતું.

ડૉ. ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યાએ સંસ્કૃતનાં ગ્રંથો ગુજરાતી જનતાને ઉપલબ્ધ થાય તે માટે સંનિષ્ઠ પ્રયાસો કર્યા છે. આ રીતે કાવ્ય, નાટ્ય તથા અલંકારશાસ્ત્ર વિષયક અનેક પુસ્તકો સ્વતંત્ર રીતે અથવા અન્ય વિદ્વાનનાં સહયોગમાં પ્રકાશિત કર્યા છે. એ સિવાયનાં મૂલ્યવાન ગ્રંથો પણ તેમણે રચેલાં છે. જે મુદ્રિત પણ થયેલાં છે. શ્રી પંડ્યા શીઘ્રકવિ છે. તેમણે ઘણીવાર કાવ્યરચનાઓ કરી છે. અને તેનું સમારંભોમાં પઠન પણ કરેલું છે. તેઓએ શ્રી બૃહદગુજરાતસંસ્કૃતપરિષદ આયોજિત કાર્યક્રમોમાં ઘણાં સંસ્કૃત નાટકોમાં અભિનય કર્યા છે. આકાશવાણી પરથી પણ રજૂ થયેલાં સંસ્કૃત નાટકોનાં પ્રસારણમાં પણ તેમણે ભાગ લીધેલો છે.

રાષ્ટ્રીયસંસ્કૃતસંસ્થાન અને ગુજરાત યુનિવર્સિટીનાં ઉપક્રમે યોજાયેલાં વૈદિક સંમેલનનાં તેઓ કન્વીનર રહેલા. ઝામ્બિયા (આફ્રિકા) માં તેમણે વૈદિકવિજ્ઞાન ઉપર વ્યાખ્યાનો આપેલા છે. બોસ્ટન, લન્ડેસ્ટર અને લંડનમાં પણ તેમણે વૈદિકસાહિત્ય અને વિજ્ઞાન વિશે વ્યાખ્યાન આપેલાં છે. આકાશવાણી પરથી પણ તેમણે ૧૦૦ (સો) થી વધુ સંસ્કૃતનાં પાઠ અને વાર્તાલાપો આપેલા છે. આકાશવાણી દિલ્હીનાં સલાહકાર તરીકે પણ તેમણે કામગીરી કરી છે. વડોદરાની ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટની સલાહકાર સમિતિનાં સભ્ય તરીકે પણ તેમણે સેવા આપેલી છે. મેક્સિકોમાં યોજાયેલાં ઇન્ટરનેશનલ સંસ્કૃત સિમ્પોઝિયમમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીનાં પ્રતિનિધિ તરીકે તેમણે શોધપત્રનું વાંચન કરેલું. ઉજ્જૈનમાં યોજાયેલાં કાલિદાસ સમારોહમાં અખિલ ભારત સ્તરનાં કવિ સંમેલનમાં તેઓશ્રી અધ્યક્ષપદે હતા.

ડૉ. ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યા શ્રી બૃહદગુજરાતસંસ્કૃતપરિષદ, અમદાવાદનાં ઉપરજિસ્ટાર હતા. તેની સંસ્કૃત વિભાગીય પરીક્ષા સમિતિનાં અધ્યક્ષ પણ હતા. આ પરિષદની વ્યવસ્થાપક સમિતિનાં સભ્ય તરીકે પણ

તેઓ હાલમાં સેવા આપે છે. તેમનાં ૭ પુસ્તકો અને અનેક સંશોધન લેખો અને વ્યાખ્યાનો પ્રગટ થયેલાં છે. શ્રી સોમનાથચંદ્રક પસંદગી સમિતિનાં સભ્ય તરીકે પણ તેમણે સેવા આપેલી છે.

ડૉ. ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યા વેદ-પુરાણ-સંસ્કૃતનાં પ્રખર પંડિત છે. તેઓ સંસ્કૃતમાં અસ્ખલિત રીતે બોલી શકે છે. અને મધુર સ્વરથી તત્કાળ કાવ્યરચના દ્વારા શ્રોતાઓનાં મન મોહી લે છે. તેઓ સંસ્કૃત ભાષાનાં, વ્યાકરણનાં અને સાહિત્યશાસ્ત્રનાં ઉંડા જ્ઞાતા છે. અને ભારતીય સંસ્કૃતિની પરંપરાનાં પ્રખર પંડિત છે. પુરાણો આદિમાં, સવિશેષ ભાગવત પુરાણમાં તેઓ પારંગત છે. તેમણે અનેક પારાયણો દ્વારા કથા કરીને જનસમાજને ધર્માભિમુખ કર્યા છે. શ્રીમદ્ભાગવત ઉપરાંત તેમણે દેવીભાગવતની પણ અનેક પારાયણો કરી છે. તેમનાં પ્રભાવથી સંસ્કૃત ભાષાનો શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં અને જનતા સમક્ષ ધારાવાહિક પ્રવાહ વહેતો થયો. અભ્યાસ સાધના, નિપુણતા, વિદ્રતા અને સમજને કારણે તેઓ શ્રી સોમનાથચંદ્રકનાં અધિકારી બન્યા તે ગૌરવાસ્પદ છે.

આમ ડૉ. ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યાની વિદ્રતા, તેમની પ્રતિભા, તેમનામાં રહેલું પાંડિત્યને કારણે તેઓશ્રીએ સંસ્કૃતભાષાની મોટી સેવા કરી છે. સંસ્કૃતને આપેલું આ અમૂલ્ય યોગદાન ભૂલી ન શકાય એવું છે. હાલમાં શ્રી પંડ્યા સાહેબ અમદાવાદમાં નિવૃત્ત જીવન ગાળતા હોવા છતાં સંસ્કૃતની અનેક પ્રવૃત્તિઓ સાથે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે જોડાયેલા છે.

૨. સુરેશચંદ્ર જમિયતરામ દવે :-

સુરેશચંદ્ર જે. દવે નો જન્મ આણંદ જિલ્લાનાં ઉમરેઠ ગામમાં તા. ૩૧-૦૮-૧૯૩૩ નાં રોજ થયો હતો. તેમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ ઉમરેઠ પ્રા. શાળામાં લીધેલ હતું. ઋગ્વેદીધુરીણ વેદાચાર્ય પિતામહ જયશંકર મુળજીભાઈ દવે દ્વારા શુભારંભ અને વેદનું અધ્યાપન મેળવ્યું હતું. માધ્યમિક શિક્ષણ એચ. એમ. દવે હાઈસ્કૂલ ઉમરેઠમાં મેળવ્યું હતું. કોલેજ શિક્ષણ ગુજરાત કોલેજ, અમદાવાદ માં - એમ. એ. સુધી, ૧૯૫૦ થી ૧૯૫૬ માં પ્રાપ્ત કર્યું હતું. પાઠશાળીય અભ્યાસમાં સાહિત્યાચાર્ય

અને શિક્ષાશાસ્ત્રીની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. પોતાનાં જન્મસ્થળ ઉમરેઠમાં આવેલ સંસ્કૃત પાઠશાળા - વેદશાળામાં રહીને અધ્યયન કર્યું હતું. તેમજ બ્રહ્મચારી વાડી સંસ્કૃત પાઠશાળા અમદાવાદમાં શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેમજ ભાવિન સંસ્કૃત પાઠશાળા અમદાવાદમાં શિક્ષાશાસ્ત્રી માટે ઇનામો પણ મળેલ હતા.

શ્રી દવે સાહેબ નાનપણથી જ અધ્યયનમાં તેજસ્વી હતા. S.S.C. માં શાળામાં સંસ્કૃતમાં તેજસ્વી પરિણામ બદલ શાળાનાં તેજસ્વિતા ફલક પર નામ લખાયું હતું. તો બી.એ. માં કોલેજમાં પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, અને ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં દ્વિતીય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. બી. એ. માં તેજસ્વી રીતે ઉત્તીર્ણ થવા બદલ રા. બ. જેઠાલાલ વ્રજલાલ પ્રાઈઝ અને શંભુનાથ પ્રાઈઝ મળેલ હતું. બી.એ. માં આ પ્રકારે વિશિષ્ટ પરિણામને લીધે ગુજરાત કોલેજ, અમદાવાદમાં ૧૯૫૪-૫૫ અને ૧૯૫૫-૫૬ એમ બે વર્ષ માટે દક્ષિણા ફેલો તરીકે પસંદગી થઈ હતી. આ ઉપરાંત એમ.એ. માં કોલેજ પ્રથમ અને યુનિવર્સિટીમાં દ્વિતીય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

શ્રી દવેસાહેબની તેજસ્વિતા જોઈએ તો એમ.એ. નાં અભ્યાસકાળ દરમિયાન જ શાળામાં ખંડ સમયનાં શિક્ષક તરીકે નોકરી મળી ગઈ હતી. કોલેજમાં અધ્યાપનની સેવાકીય પ્રવૃત્તિ-પ્રથમ વ્યાખ્યાતા તરીકે સ્વામીનારાયણ કોલેજ, અમદાવાદમાં સાત વર્ષ સુધી કાર્યભાર સંભાળેલ અને ત્યારબાદ ઇ.સ. ૧૯૬૪ થી નવગુજરાત આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદમાં પ્રોફેસર તરીકે સતત સેવા આપેલી હતી. છેક ૧૯૯૩ માં નિવૃત્તિ સુધી પોતાનાં તન, મન અને ધનથી અધ્યાપન કાર્ય કર્યું હતું.

શ્રી દવેસાહેબ સંસ્કૃત ભાષાને વરેલાં અને સંસ્કૃત પ્રેમી વ્યક્તિ તરીકે છાપ ધરાવે છે. અનેક વર્ષો સુધી અનુસ્નાતક કેન્દ્રોનાં મૂલાકાતી અધ્યાપક તરીકે સેવા આપી છે. ગુજરાત સરકારનાં શિક્ષણ વિભાગ વતી શ્રી બૃહદગુજરાતસંસ્કૃતપરિષદ, અમદાવાદ વતી પણ સંસ્કૃતનાં ઓપવર્ગોનું આયોજન અને સફળ સંચાલન કરેલ. ગુજરાત યુનિવર્સિટી

અને દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીની અભ્યાસક્રમ સમિતિનાં સભ્ય તરીકે કામગીરી બજાવેલી. તેમજ બૃહદગુજરાતસંસ્કૃતપરિષદની વિવિધ પરિક્ષાઓનાં પાઠ્યપુસ્તકોનાં નિર્માણમાં અગ્ર કામગીરી બજાવેલી. આ ઉપરાંત ગુજરાત રાજ્યશાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર દ્વારા તૈયાર થતાં સંસ્કૃતનાં પાઠ્યપુસ્તકોનાં નિર્માણમાં અનેક વર્ષો સુધી સક્રિય યોગદાન આપેલું.

શ્રી દવે સાહેબ ૧૯૫૬ ની સાલનાં એમ.એ. હોવાથી સંસ્કૃત ભાષાને તેમણે અનેક યોગદાન આપેલું. યુનિવર્સિટીમાં માધ્યમ તરીકે ગુજરાતી દાખલ થતાં આવશ્યકતા મુજબ સંસ્કૃત ગ્રંથો ગુજરાતીમાં ઉપલબ્ધ કરાવવા માટે કાર્ય કરનારમાં તેમની પ્રથમ હરોળની પ્રવૃત્તિ હતી. અનેક સંપાદનો સ્વતંત્ર રીતે કે અન્યનાં સહયોગમાં થયાં, જેમાં પંચમહાકાવ્ય, વિવિધ નાટ્ય-કૃત્તિઓ, ગદ્યગ્રંથો, ચંપૂકાવ્ય, હિતોપદેશ-પંચતંત્ર, અલંકાર અને નાટ્યવિષયક કેટલીક કૃત્તિઓ, પુરાણગ્રંથ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. વિશિષ્ટ ગ્રંથોમાં વિભાગીય એક લેખક તરીકે જાણો આપ્યો. સંશોધનનાં ક્ષેત્રમાં પણ શ્રી દવે સાહેબનું ખાસ્સું યોગદાન રહ્યું છે. સંશોધન પત્રિકાઓમાં સંશોધન લેખો આપ્યા. ભારતમાં યોજાયેલી વિશ્વ સંસ્કૃત પરિષદમાં તથા ભારતમાંની અખિલ ભારતીય પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદ (AIOC) નાં કેટલાંક અધિવેશનોમાં લેખપ્રેષણ અને કેટલાંકમાં રૂબરૂ હાજર રહી સંસ્કૃતની અનેરી સેવા કરી છે.

ગુજરાતરાજ્યસંસ્કૃતઅધ્યાપકમંડળના લગભગ ૨૫ અધિવેશનોમાં ઉપસ્થિત રહી લેખવાંચન કરેલું. આકાશવાણી પરથી સંસ્કૃત પાઠોનું અને વિવિધ વિષયો પર વાર્તાલાપોનું અનેક વર્ષો સુધી પ્રસારણ કરેલું જે એક મોટી સિદ્ધિ ગણાય. આ ઉપરાંત સંસ્કૃત નાટ્ય સંગ્રહ અને સંસ્કૃત ભાષામાં અન્ય પુસ્તકોની રચના પણ કરેલી છે.

ગુજરાત કોલેજ, અમદાવાદમાં અભ્યાસ દરમિયાન એમ.એ. નાં વર્ષો દરમિયાન કોલેજનાં મુખપત્રનાં વિદ્યાર્થી પ્રતિનિધિ સંપાદક રહ્યા હતા. શ્રી બૃહદગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ દ્વારા પ્રકાશિત થતા મુખપત્ર સામ્મનસ્યમ્

નાં પ્રકાશનનું આયોજન અને અનેક વર્ષોથી તેનાં મુખ્ય સંપાદક તરીકે સફળ કામગીરી કરેલી. સામ્મનસ્યમ્ માં વિવિધ પ્રકારનાં લેખો અને કાવ્યો સંસ્કૃતમાં પ્રગટ થાય છે. સંસ્કૃત વિષયક વિવેચનાત્મક લેખો શ્રી બૃહદગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદની સંસ્કૃત આદિ પ્રવૃત્તિઓ તથા સંસ્કૃત જગતની કેટલીક માહિતી, વિદ્રત પરિચય વગેરે પણ તેમાં સ્થાન પામે છે. સંસ્થાની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનાં ચિત્રો પણ તેમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

અભ્યાસકાળ દરમિયાન કોલેજમાં સંસ્કૃત સંસદ અને સ્ટુડન્ટ રિપ્રેઝન્ટેટીવ કાઉન્સિલનાં સભ્ય તરીકે કાર્ય કરેલું. ત્યારબાદ કેટલાંક યુવક મંડળ સાથે સંલગ્ન થવાની તક મળેલી. કોલેજનાં સેવાકાળ દરમિયાન સંસ્કૃતની વધુ વ્યાપક સેવા કરવાની તક મળેલી હતી. ગુજરાત રાજ્ય યુનિવર્સિટી અને કોલેજ સંસ્કૃત અધ્યાપક મંડળનાં કોષાધ્યક્ષ તરીકે સતત ૨૧ વર્ષ સુધી સેવા આપેલી. શ્રી બૃહદગુજરાતસંસ્કૃતપરિષદનાં નિર્વાચિત પ્રધાનમંત્રી તરીકે અનેકાનેક વર્ષોથી નિઃશુલ્ક સેવા બજાવતા રહ્યા. તે પહેલા તેના સભ્ય અને પરીક્ષામંત્રી તરીકે પણ કામગીરી કરેલી. આ સંસ્કૃત પરિષદની પ્રકાશન, પરીક્ષણ, સાંસ્કૃતિક આદિ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન અને સંચાલન કરવામાં સક્રિય યોગદાન આપી રહ્યા છે.

શ્રી સુરેશચંદ્ર દવે એ વર્ષો સુધી સંસ્કૃત ભાષાની અનેરી સેવા કરી છે. પોતાની સેવા અને પોતાનામાં રહેલી વિદ્રવતાને ધ્યાને લઈને તેમને અનેક સંસ્થાઓ દ્વારા અને મંડળો દ્વારા માન મળેલાં છે. તે તરફ દ્રષ્ટિ કરીએ તો ગુજરાત રાજ્યની સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર દ્વારા ‘‘સંસ્કૃત સાહિત્ય ગૌરવ’’ પુરસ્કાર મળેલ હતો.

ભારતીય સંસ્કારધામ દ્વારા માનપત્ર પ્રાપ્ત થયું હતું. તેમજ અમદાવાદ શહેર સમાજ શિક્ષણ સમિતિ અને અમદાવાદ નગર પ્રાથમિક શિક્ષણ સમિતિ દ્વારા સારસ્વત સન્નમાન પ્રાપ્ત થયું હતું. પોતાના જન્મસ્થળ ઉમરેઠમાં ચાલતા ઉમરેઠ યુવક મંડળ, ઉમરેઠ દ્વારા વિદ્રત

સન્નમાન મળ્યું હતું. તેમજ ધ. ધુ. આચાર્ય શ્રી તેજેન્દ્રપ્રસાદ ષષ્ટિપૂર્તિ સમિતિ દ્વારા પણ વિદ્વત સન્નમાન પ્રાપ્ત થયું હતું. તથા અક્ષર પુરુષોત્તમ મંદિર, અમદાવાદ દ્વારા ગૌરવ, બહુમાન અને પ. પૂજ્ય સ્વામી પુરુષોત્તમ પ્રિયદાસજી, મણીનગર દ્વારા સારસ્વત સન્નમાન મળેલ હતું. આ ઉપરાંત શ્રી બાજખેડાવાળ કેળવણી અને સંસ્કૃતિ મંડળ દ્વારા વિશિષ્ટ બહુમાન મળેલ હતું.

આમ શ્રી દવે સાહેબ સંસ્કૃત ભાષાને વરેલા અને સંસ્કૃત પ્રેમી વ્યક્તિ તથા સંસ્કૃત સમર્પિત વિદ્વાન છે. ખૂબ વિશાળ પાયે સંસ્કૃત ભાષાને તેમનું યોગદાન મળેલ છે. પત્ર-પત્રિકાઓનાં સંપાદન, પ્રકાશન અને લેખોનાં સંકલનમાં તેમની પ્રધાનભૂમિકા તેમજ યોગદાન રહેલા છે. હાલ તેઓશ્રી સેવા નિવૃત્ત જીવન અમદાવાદમાં વિતાવી રહ્યા છે.

૩. શ્રી નરેશ ભગવતીશંકર ભટ્ટ :-

શ્રી નરેશભાઈ ભટ્ટનો જન્મ તા. ૦૧ - ૦૭ - ૧૯૩૬ નાં રોજ વલસાડ મુકામે થયો હતો. તેમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ વલસાડની કોઠારીશાળામાં લીધું હતું. માધ્યમિક શિક્ષણ જી.વી.ડી. સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલ, વલસાડમાં પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેમજ F.Y. થી M.A. સુધીનો અભ્યાસ એસ.બી. ગાર્ડી આર્ટ્સ કોલેજ નવસારીમાં કર્યો હતો. અભ્યાસ દરમિયાન વકતૃત્વ અને સાહિત્ય પર પારિતોષિક પણ મળેલ હતું.

શ્રીભટ્ટસાહેબે કારકીર્દિનો પ્રારંભ એસ.બી. ગાર્ડી આર્ટ્સ કોલેજ નવસારીમાંથી કર્યો હતો. M.A. થયા પછી તુરંતજ એ જ કોલેજમાં તેમની નિયુક્તિ થઈ હતી. અને વ્યાખ્યાતા તરીકે કામ કરેલું. વિશેષકાર્યો થઈ શકે તે માટે કોલેજમાંથી સમય પહેલા નિવૃત્તિ લઈ લીધી હતી. ડૉ. નરેશ ભટ્ટ સંસ્કૃતભાષાનાં એક સારા વિદ્વાન અને લેખક છે. તેમણે ૯ જેટલા સંસ્કૃતનાં પુસ્તકો તથા ૯ થી વધારે ઇત્તર પુસ્તકો આમ કુલ મળીને ૨૦ જેટલા પુસ્તકો લખ્યાં છે. આ બધા પુસ્તકો ગુજરાતી તથા અંગ્રેજીમાં પ્રગટ થયાં છે. તેઓએ સંસ્કૃતનાં ઉચ્ચકોટિનાં વિદ્વાનોની હરોળમાં પોતાનું નામ અંકિત કર્યું છે. પરચીસ જેટલા દેશમાં તેમણે પોતાનાં પ્રવચન આપેલાં

છે. તેમજ ઘણી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં તેઓશ્રી આજે પણ જોડાયેલાં છે. વલસાડની શ્રી વિદ્યામૃતવર્ષિણી પાઠશાળા સાથે તેઓ આત્મીય રીતે જોડાયેલા છે. ગીતા સમાજનાં પ્રમુખ તેમજ વલ્ડ ઈન્ડોકલ્ચરલ હેરિટેજ સોસાયટીનાં પ્રમુખ પણ રહી ચૂક્યાં છે. જેનાં આધારે યુરોપિયનો વલસાડ આવે છે.

વલસાડ પાસેનાં સ્વાધ્યાય મંડળનાં સ્થાપક પંડિત દામોદર સાતવળેકરજીએ 'વેદસંદેશઃ' માસિકપત્રિકા વર્ષો સુધી ચલાવી. તેમના નિધનથી વેદસંદેશનાં તંત્રી તરીકેની જવાબદારી છેલ્લા ૧૨ વર્ષથી તેઓશ્રી નિભાવે છે. હાલ તેઓ શ્રી આ પત્રિકાનાં મુખ્ય સંપાદક તરીકે કામગીરી બજાવે છે. વેદો, ઉપનિષદો, પુરાણો, સંસ્કૃત, સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારને પોષક લેખોનો પ્રસાર થાય, જેથી લોકો સુધી આ જ્ઞાન સરળતાથી પહોંચે તે લક્ષ્ય સાથે આ કામ ચાલે છે. આ માસિક પત્રિકા વિદેશોમાં પણ વંચાય છે. વલસાડમાં સો વર્ષ પુરાણી શ્રી વિદ્યામૃતવર્ષિણી પાઠશાળા ચાલે છે. તેનાં અધ્યક્ષ તરીકે શ્રી ભદ્ર સાહેબ હાલમાં સેવા આપે છે. અને બે વખત ચતુર્વેદ સંમેલનો આ સંસ્થાએ વલસાડમાં કર્યાં. અને ચતુર્વેદ સંમેલન સુરતમાં પણ કર્યું હતું. અગિયાર ઉપનિષદો પર અગિયાર વક્તા, અઠાર મહાપુરાણોનાં અઠારવક્તા, રામાયણનાં પ્રત્યેકકાણડનાં અલગવક્તા, મહાભારતનાં અલગ પર્વો અલગ વક્તા જેવા ઘણા જ્ઞાનસત્રો આ પાઠશાળાએ કર્યાં છે. અને અન્ય પ્રવચનો પણ અહીં થતાં જ રહે છે.

ઉજ્જૈન સ્થિત શ્રી સાંદીપનિ વેદપ્રતિષ્ઠાન અને પાઠશાળાએ મળીને છેલ્લુ વેદસંમેલન કરેલું. તેમાં ભારતમાંથી વેદવિદ્વાનો વલસાડને આંગણે પધાર્યાં હતા.

સંસ્કૃત, સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનાં પ્રસાર માટે છેલ્લાં ૨૮ વર્ષોથી ૨૬ દેશોમાં અનેક વખત પ્રવચન અર્થે તેમને વિદેશ જવાનું થયેલું છે. આજરોજ તા. ૦૯-૦૫-૨૦૧૨ નાં રોજ સવારે મોરેશિયસથી પ્રવચનયાત્રા પૂર્ણ કરી વલસાડ પરત આવ્યા છે. આમ શ્રી નરેશભદ્રનું સંસ્કૃતભાષાને અનેક યોગદાન પ્રાપ્ત થયું છે. તેઓની આ સેવાને સંસ્કૃત

જગત કાયમ માટે યાદ રાખશે.

૪. ડૉ. ભારતીબહેન કીર્તિકુમાર શેલત :-

ડૉ.ભારતીબહેનનો જન્મ તા. ૦૩ - ૦૭ - ૧૯૩૯ નાં રોજ ગુજરાતનાં મહેસાણા મુકામે થયો હતો. તેમણે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ મહેસાણામાં લીધું હતું. તેમણે ઇ.સ. ૧૯૬૦ માં સંસ્કૃત અને માનસશાસ્ત્ર વિષયો સાથે બી.એ.ની પરિક્ષા તથા ૧૯૬૨ માં સંસ્કૃત અને અર્ધમાગધી વિષયો સાથે એમ.એ.ની પરિક્ષા ઉચ્ચત્તર દ્વિતીય વર્ગમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાંથી પસાર કરી. તેમણે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદમાં જૂન ૧૯૬૪ થી ઓગસ્ટ ૧૯૬૯ સુધી સંસ્કૃત અને અર્ધમાગધીનાં અધ્યાપક તરીકે સેવાઓ આપી. આ સમય દરમિયાન તેમણે “કોનોલોજિકલ સિસ્ટમ્સ ઓફ ગુજરાત” વિષય પર (સંસ્કૃત, અભિલેખવિદ્યા) મહાનિબંધ લખી ઇ.સ. ૧૯૬૯માં ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાંથી પીએચ.ડી.ની પદવી મેળવી. આ ઉપરાંત યુ.એસ.એ.માં ટેકસાસવુમ-સયુનિવર્સિટી, ડેન્ટોનમાંથી ૧૯૭૨માં તેમણે સમાજશાસ્ત્રવિષયમાં એમ.એ.ની ડિગ્રી ‘એ’ ગ્રેડમાં મેળવી.

સુશ્રીભારતીબહેને ભો.જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદમાં ભારતીયસંસ્કૃતિ વિષયનાં વ્યાખ્યાતા તરીકે ઇ.સ. ૧૯૭૬ થી ૧૯૮૨ સુધી, રીડર તરીકે ૧૯૮૨ થી ૧૯૯૭ સુધી તથા નિયામક તરીકે ૧૯૯૭ થી ૨૦૦૫ સુધી સેવાઓ આપી. આ દરમિયાન ગુજરાતયુનિવર્સિટીમાં પ્રાકૃતભાષાવિભાગમાં ૧૯૯૬ થી ૨૦૦૨ સુધી અનુસ્નાતક અધ્યાપક તરીકે સેવાઓ આપી છે. તેમનાં માર્ગદર્શન હેઠળ પાંચ વિદ્યાર્થી પીએચ.ડી. થયા છે. તેમણે જૂન ૨૦૦૭ થી માર્ચ ૨૦૦૯ સુધી ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિવિભાગમાં મુલાકાતી પ્રાધ્યાપક તરીકે સેવાઓ આપી છે.

તેમનો ગ્રંથ “કોનોલોજિકલ સિસ્ટમ્સ ઓફ ગુજરાત” ૧૯૮૭માં ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ હિસ્ટોરિકલ રિસર્ચ (I.C.H.R.)ની નાણાકીય સહાયથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો. આ ગ્રંથ તેમનાં પીએચ.ડી.નાં

મહાનિબંધનું સંવર્ધિત સ્વરૂપ છે. તેમાં લેખિકાએ મૌર્યકાળથી સોલંકીકાળ સુધીનાં શિલાલેખો, તામ્રપત્રો તથા હસ્તપ્રતોમાં દર્શાવેલા સમયનિર્દેશને આધારે પ્રાચીનગુજરાતમાં પ્રચલિત વિવિધ સંવતો તથા સંવતગણનાની પદ્ધતિઓ વિશે સંશોધન કર્યું છે.

આ ગ્રંથમાં જુદા જુદા સમયે પ્રયોજાયેલા વિક્રમ, શક, ગુપ્તવલ્લભી કલચુરિ, સિંહ ઇત્યાદિ સંવતોનીઉત્પત્તિ, તેનો આરંભ તથા પ્રસાર વિશે માહિતી આપી છે. તેની સાથે તે તે સંવતની વર્ષગણના અને માસગણનાની પદ્ધતિઓ વિશે સંશોધન કર્યું છે. કાળગણનાનાં ઇતિહાસમાં આ ગ્રંથ મહત્ત્વનું તથા ઉપયોગી પ્રકાશન છે. ડૉ. ભારતીબહેનનો ‘‘ભારતીયસંસ્કારો’’ વિશેનો લઘુગ્રંથ માર્ચ ૧૯૮૩માં યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો. તેમાં તેમણે સંસ્કારનો અર્થ સમજાવી, સંસ્કારો વિશેની માહિતીનાં સ્ત્રોત અને તેનાં ઉદ્દેશોની ચર્ચા કરી છે. તેમણે હિન્દુસમાજનાં ધાર્મિક સંસ્કારોની સામાજિક તથા સાંસ્કૃતિક દ્રષ્ટિએ સમજૂતી આપી છે.

ડૉ. ભારતીબેન શેલતનો લઘુગ્રંથ ‘‘આદિમ જાતિઓની સંસ્કૃતિઓ’’ (ભારતનાં સંદર્ભમાં) યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ દ્વારા ડીસેમ્બર ૧૯૮૩માં પ્રગટ થયો. પ્રસ્તુતગ્રંથમાં લેખિકાએ સંસ્કૃતિનો અર્થ, સ્વરૂપ તથા તેનાં વિકાસનાં તબક્કાઓ સમજાવી, આદિમ જાતિઓનો અર્થ, તેનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો, માનવજાતિઓમાં આદિમજાતિઓનું સ્થાન અને વિશ્વની આદિમજાતિઓનો તથા ભારતની અને ગુજરાતની આદિમજાતિઓનો પરિચય આપ્યો છે. તેમનો લઘુગ્રંથ ‘ભારતનો આદ્ય-ઇતિહાસ’ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ દ્વારા જુલાઈ ૧૯૮૫માં પ્રસિદ્ધ થયો.

આ ઉપરાંત તેમની પુસ્તિકા ‘લિપિ’ ગુજરાતવિશ્વકોષ ટ્રસ્ટે ૨૦૦૫માં પ્રકાશિત કરી. લિપિવિષયક આ પુસ્તિકામાં તેમણે વિશ્વની તથા ભારતની લિપિનાં વિકાસનાં સોપાનો, લિપિઓનું વર્ગીકરણ, લિપિઓનાં વર્ણો વચ્ચેની સમાનતા, વિશ્વની મહત્ત્વની લિપિઓ, ભારતની હડપ્પીય, ખરોષ્ઠી, નાગરી, બંગાળી, ગુજરાતી વગેરે લિપિઓની ઉત્પત્તિ વગેરે

મુદાઓની રસપ્રદ માહિતી લિપિઓનાં સચિત્ર આલેખનો સહિત આપી છે. જગતની તથા ભારતની પ્રાચીનલિપિઓ વિશેનાં ગ્રંથો ગુજરાતી ભાષામાં ઉપલબ્ધ નથી. ત્યારે આ પુસ્તિકા લિપિઓ અંગે સંશોધન કરતા સંશોધકોને માટે ઘણી ઉપયોગી થશે.

તેમણે ૧૨ ગ્રંથો લખ્યાં છે. તેમણે ઇતિહાસ અને ભારતીય સંસ્કૃતિ, અભિલેખવિદ્યા, સંસ્કૃતસાહિત્ય, કાળગણના, ભારતીય સિક્કાશાસ્ત્ર, શિલ્પશાસ્ત્ર તથા ગ્રંથસંપાદનપદ્ધતિ વિશે ૭૯ સંશોધનલેખો તથા ગુજરાતનાં રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનાં ગ્રંથોમાં કાળગણના, પારસી સમાજ, કેળવણી, ધાર્મિક સ્થિતિ વગેરે પ્રકરણો લખ્યાં છે. તેમણે ભો.જે.વિદ્યાભવનમાં અનેક સેમીનારો તથા વ્યાખ્યાનમાળાઓનું આયોજન કર્યું છે. તેમણે રાષ્ટ્રીય તેમજ પ્રાદેશિક સેમીનારોમાં સંશોધનલેખોનું વાંચન કરેલ છે. તેમણે શીલાદિત્ય છઠ્ઠાનું આસોદર તામ્રશાસન (વલભી) સં. ૪૨૫, ઇડર રાજ્યનાં ત્રણ અપ્રસિદ્ધ તામ્રપત્રો, અમદાવાદની અગિયારીઓમાં શિલાલેખ, અમદાવાદનાં શીખ ગુરુદ્વારાનાં શિલાલેખ વગેરે સહિત ૩૬ અભિલેખો તથા મુઘલ ખાદશાહ મુહમ્મદશાહનાં સમયનું ઘરનાં વેચાણ અંગેનું ખતપત્ર વિ.સ. ૧૭૭૭ (ઈ.સ. ૧૭૨૧), ગૃહવિક્રય અંગેનું એક બ્રિટિશકાલીન અપ્રસિદ્ધ ખતપત્ર સહિત ૮ ખતપત્રો સંપાદિત કરીને વિદ્યાપીઠ, સામીપ્ય, જર્નલ ઓફ ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી, પથિક વગેરે સામયિકોમાં પ્રગટ કર્યાં છે.

તેમણે ભો.જે.વિદ્યાભવનમાંથી પ્રગટ થતા ‘સામીપ્યમ્’ નામનાં સામયિકનું ઇ.સ. ૧૯૮૪ થી ૨૦૦૬ સુધી સંપાદન કાર્ય કર્યું હતું. તેમજ ‘પથિક’ નામનાં રિસર્ચજર્નલનું સંપાદન શ્રી ભારતીયેન ઇ.સ. ૧૯૮૦ થી સતત કરી રહ્યાં છે. આજે પણ તેઓ આ રિસર્ચજર્નલનું સંપાદન કરી રહ્યાં છે. આ ઉપરાંત જર્નલ ઓફ ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીનું સંપાદનકાર્ય તેઓ ઇ.સ. ૨૦૦૭ થી કરી રહ્યાં છે. તેમજ ગુજરાતવિદ્યાપીઠનાં રિસર્ચજર્નલનું સંપાદનકાર્ય પણ તેઓ ઇ.સ. ૨૦૦૭ થી કરી રહ્યાં છે. આમ ગુજરાત પ્રદેશમાંથી પ્રગટ થતી સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓમાં સંપાદન, લેખન અને

સંશોધનનાં ક્ષેત્રમાં શ્રી ભારતીબહેનનું અને રૂ યોગદાન જોવા મળે છે. સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસમાં શ્રીભારતીબહેનનું યોગદાન અત્યંત મહત્ત્વનું છે.

તેમણે ભાગવતપુરાણ સમીક્ષિત આવૃત્તિનાં મુખ્યસંપાદક તરીકે ગ્રંથ-૨ અને ગ્રંથ-૩ (સ્કંધ ૮) નાં સંપાદક તરીકે તથા સમગ્ર પ્રોજેક્ટની મુખ્ય કામગીરી સંભાળી છે. તેમણે ભો.જે.વિદ્યાભવનનાં સંશોધન ત્રૈમાસિક સામીપ્ય, ગુજરાત સંશોધન મંડળનાં ત્રૈમાસિક અને ગુજરાતવિદ્યાપીઠનાં ત્રૈમાસિક 'વિદ્યાપીઠ'નાં સંપાદક તરીકે સુંદર કામગીરી બજાવી છે.

ફિનલેન્ડમાં યોજાયેલ ૧૨મી સંસ્કૃતવિશ્વપરિષદ (૧૪ થી ૧૮ જુલાઈ ૨૦૦૩) તથા સ્કોટલેન્ડમાં ભરાયેલ ૧૩મી સંસ્કૃતવિશ્વપરિષદમાં (૨૦૦૬) હાજર રહી તેમણે પેપર વાંચન કર્યું હતું.

બૃહદ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ તરફથી વિશારદ પરિક્ષામાં ગુજરાતમાં સર્વપ્રથમ આવવા બદલ તેમને ૧૯૫૯માં રૌપ્યચંદ્રક તથા ગુજરાતઐતિહાસ પરિષદ તરફથી ઉત્તમ સંશોધન લેખ લખવા બદલ ૧૯૭૭માં હરિદાસ ગોકાણી સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયા હતા. તેમણે ગુજરાતઐતિહાસ પરિષદનાં કોષાધ્યક્ષ, ઉપપ્રમુખ તથા પ્રમુખ (૨૦૦૦-૨૦૦૨) તરીકે સેવાઓ આપી છે. કોટા (રાજસ્થાન) મુકામે ઐતિહાસ પરિષદનું અધિવેશન તેમનાં પ્રમુખપદે યોજાયું હતું.

તેમણે ગુજરાત સાહિત્યસભાનાં કોષાધ્યક્ષ, ગુજરાત યુનિવર્સિટીની ભારતીયસંસ્કૃતિવિષયની અભ્યાસ સમિતિનાં અધ્યક્ષ, એકેડેમિક-કાઉન્સિલનાં સભ્ય, ગુજરાત રાજ્ય સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમીનાં સભ્ય તરીકે કામગીરી બજાવી છે. તેઓ ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી, અમદાવાદનાં માનદ્ નિયામક છે. આમ ભારતીબેન ગુજરાતપ્રદેશનાં સંસ્કૃતવિદ્વાનોમાં અગ્રિમ હરોળમાં સ્થાન ધરાવે છે. સંશોધન અને સંપાદન તેમનાં રસનાં વિષય છે.

૫. ડૉ. વાસુદેવ વિષ્ણુપ્રસાદ પાઠક :-

ડૉ. વાસુદેવ પાઠકનો જન્મ ૧૫-૦૩-૧૯૪૦ નાં રોજ અમદાવાદ મુકામે થયો હતો. પિતા વિષ્ણુપ્રસાદ પણ સંસ્કૃતનાં સારા

વિદ્વાન હતા. વારસામાં મળેલ સંસ્કાર, સંસ્કૃત અને પ્રતિભાને કારણે વાસુદેવ પાઠક પણ સંસ્કૃત ભાષાનાં એક નામાંકિત વિદ્વાન તરીકે આજે એમનું સંસ્કૃત જગતમાં નામ છે .

પાઠક સાહેબે પ્રાથમિક શિક્ષણ બાલમંદિર અને મ્યુનિસિપલ શાળા અમદાવાદમાં લીધેલ હતુ. માધ્યમિક શિક્ષણ સીટી હાઈસ્કૂલ અમદાવાદ-૧ માં લીધેલ હતુ. જ્યારે કોલેજ શિક્ષણમાં પ્રથમ વર્ષ સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજ અમદાવાદમાં લીધેલ હતુ. જ્યારે બી.એ. રામાનંદ આર્ટ્સ કોલેજ અમદાવાદમાં લીધુ હતુ. હવે આ કોલેજનું નામ બદલાવેલ છે . એચ. કે. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ છે. જ્યારે એમ.એ. ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ-૯ માં લીધેલ હતુ. આ ઉપરાંત પીએચ. ડી. પણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી અમદાવાદ માં કરેલુ હતું. આ ઉપરાંત સાહિત્યાચાર્ય અને શિક્ષાશાસ્ત્રીની પદવી પણ પ્રાપ્ત કરી હતી. જે તેમણે શ્રી બી. જી. એસ. પરિષદ - અમદાવાદ જે સરકાર માન્ય પરીક્ષાઓ છે, તેમાથી આ બંને પદવીઓ પ્રાપ્ત કરી હતી. આ ઉપરાંત તામિલનાડુનાં કાંચીપુરમમાં આવેલ શ્રી કાંચી કામકોટિપીઠ દ્વારા શ્રી પાઠક સાહેબને સાહિત્યમાર્ત્ણડ એવોર્ડ એનાયત કરવામાં આવેલ છે. જે શ્રી પાઠક સાહેબ માટે અને સંસ્કૃતના વિદ્વાન હોવાને નાતે સંસ્કૃત જગત માટે પણ ગૌરવરૂપ ગણાય.

આમ શ્રી પાઠક સંસ્કૃત ભાષા માટે સમર્પિત વિદ્વાન છે. સંશોધન, પ્રકાશન અને સંપાદનનાં ક્ષેત્રમાં પણ શ્રી પાઠકનુ ઘણું મોટું યોગદાન રહ્યું છે. સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં તેઓનું વિશેષ યોગદાન રહ્યું છે. કારણ કે સામ્મનસ્યમ્ , ભકિતભાગીરથી, આત્મજયોતિ: આ ત્રણેય સંશોધનપત્રિકામાં તેઓ પૂર્વ સંપાદક તરીકે રહી ચૂકયા હતા. જે માં સામ્મનસ્યમ્ એ ત્રૈમાસિક છે, જ્યારે ભકિતભાગીરથી અને આત્મજયોતિ: એ બંને માસિક પત્રિકાઓ છે. આ ઉપરાંત પત્ર-પત્રિકાઓમાં લેખન કામગીરીમાં પણ શ્રી પાઠકનું વિશેષ યોગદાન રહ્યું છે. સંસ્કૃત શોધપત્રિકાઓ જે વી કે સામ્મનસ્યમ્, દેવસાયુજ્યમ્, સંસ્કૃતસાંપ્રતમ્, બ્રજગંધા,

ભકિતભાગીરથી કે જેનું નામ હવે બદલીને નૃસિંહ ભાગીરથી તેમજ નન્દનવન કલ્પતરુ માં શ્રી પાઠક સાહેબનું લેખન કામગીરીનું કાર્ય ઘણું મોટું છે. આમ શોધપત્રિકાઓમાં શ્રી પાઠકનું સવિશેષ યોગદાન રહ્યું છે.

શ્રી પાઠકની કારકીર્દિની વાત કરીએ તો તેઓશ્રીએ ખંડસમયનાં શિક્ષક તરીકે નવજીવન હાઈસ્કૂલમાં કારકીર્દિનો પ્રારંભ કર્યો હતો. ત્યારબાદ ઈ.સ. ૧૯૫૯ થી ૧૯૬૩ સુધી એમ ચાર વર્ષ સુધી એલ.આઈ.સી. ઓફ ઈન્ડિયામાં કામ કરેલું હતું. જ્યારે ૧૯૬૩ થી બી. ડી. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે ૧૯૬૭ સુધી અને ત્યારપછી વિભાગાધ્યક્ષ તરીકે ૩૫ વર્ષ સુધી પોતાની સેવાઓ આપેલી છે. ૧૯૬૭ થી ૨૦૦૨ સુધી એટલે ૩૫ વર્ષ સુધી વિભાગનાં અધ્યક્ષ તરીકે સુંદર કામગીરી બજાવેલી હતી. આ ઉપરાંત ૩૩ વર્ષ સુધી સતત પી.જી. શિક્ષક તરીકે જુદી જુદી કોલેજોમાં કામગીરી કરેલ હતી. જેમાં ભુજની લાલન કોલેજ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ભવન્સ કોલેજ, અમદાવાદ, સદગુણ સી. યુ. શાહ આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદમાં કાર્ય કરી પોતાની ફરજ અદા કરી હતી. તેમજ સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભવિદ્યાનગર ખાતે યુ.જી.સી. પ્રેરિત પી.જી. વર્ગોમાં પણ કામ કરેલ છે. આમ પાઠક સાહેબની સંપૂર્ણ જિંદગી સંસ્કૃતભાષાની સેવામાં વ્યતિત થયેલી જોવા મળે છે.

આ ઉપરાંત ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં બોર્ડ ઓફ સંસ્કૃત સભ્ય અને વિભાગનાં અધ્યક્ષની જવાબદારી ઘણા લાંબા સમય સુધી નિભાવી હતી. ભાવનગર યુનિવર્સિટીમાં પણ બોર્ડ ઓફ સંસ્કૃતનાં સભ્ય રહી કામગીરી કરેલી હતી. ગુજરાત રાજ્યમાં સ્થપાનાર સંસ્કૃત યુનિવર્સિટીની એડહોક કમિટીમાં પણ માનદસભ્ય તરીકે કામગીરી બજાવી હતી. આમ શ્રી પાઠકની સંસ્કૃત જગતને બહુ મોટી દેણ છે. કારકીર્દિનાં આરંભથી માંડીને છેક નિવૃત્ત થયા પછી અને અત્યારે પણ પોતાની પ્રતિભા અને વિદ્વતાનો લાભ સંસ્કૃત જગતને આપી રહ્યા છે. જે આપણા સૌ માટે ગૌરવની વાત ગણાય.

શ્રી પાઠકનું પ્રકાશન કાર્ય પણ ઘણું વિશાળ છે. પ્રકાશિત કાવ્યસંગ્રહ

જે વા કે ગીતમાધુરી (સંસ્કૃત ગેયકાવ્ય) અદ્વૈતામૃતમ્ (સંસ્કૃતમાં શંકરાચાર્ય અને અદ્વૈતને લગતા ગીતો) ગરબે ઘૂમે ઘર ઘર આંગણ (સંસ્કૃત ગરબા, ગુજરાતી ગરબા), સારસ્વતમ્ (હિન્દી ગેયગીતો) જે વા કાવ્યસંગ્રહો પ્રકાશિત કર્યા છે. આ ઉપરાંત સંસ્કૃતમ્, સુસંસ્કૃતમ્ સ્વલિખિત સંસ્કૃત નિબંધો પ્રકાશિત કર્યા છે. રસબોધ: (પંચતંત્રની શૈલીમાં સંસ્કૃત બોધવાર્તાઓ) વાર્તાસંગ્રહ તથા અનેક લેખ ગુજરાતી, હિન્દી, સંસ્કૃત સામયિકોમાં પ્રકાશિત થયેલ છે તેમજ રામચરિતમાનસ (ગુજરાતી અનુવાદ સાથે), વેદાંત પ્રબોધિ, માનસઉપનિષદ્, અમીરસ, માનસપ્રદીપ જે વા ગ્રંથો સંપાદિત કર્યા છે. આ ઉપરાંત પ્રકાશોન્મુખ સાહિત્ય જેમાં ૪૦ અંગ્રેજી કાવ્ય, ૧૦૦ સંસ્કૃત કાવ્ય, ૪૦૦ હિન્દી કાવ્ય, ૫૦૦ ગુજરાતી કાવ્ય, ૬૦ સંસ્કૃત સ્ત્રોતો, ૮૦૦ સંસ્કૃત સુભાષિતો તેમજ ૨૫ જેટલાં સંસ્કૃત નાટકો આકાશવાણી દ્વારા પ્રસારિત અને સામયિકોમાં પ્રકાશિત થયેલ છે, જેનો સમાવેશ થાય છે.

શ્રી પાઠકની સંસ્કૃત સેવા અનેરી છે. અનેક સંશોધનાત્મક લેખો તેમજ પરિચયાત્મક લેખો તથા આકાશવાણી - દૂરદર્શન પરનાં વાર્તાલાપો, વક્તવ્યો, સમશ્લોકી અનુવાદ તેમજ સંસ્કૃતભાષામાં ખેડેલા સાહિત્યપ્રકાર જે વા કે કાવ્ય, ગીત, ગઝલ, હાઈકુ, લગ્નગીત, મંગલાષ્ટક, આરતી, લઘૂકથા, પંચતંત્ર પદ્ધતિઓ, વાર્તાઓ, ગરબા-રાસ, નિબંધ, સુભાષિતો, કૂટશ્લોકો, નાટક-દીર્ઘ નાટકો, પૌરાણિક, આધ્યાત્મિક વગેરે તથા સ્તોત્રો - દેવદેવી, ગુરુ, વ્યક્તિ, સ્થળ, તીર્થ, નદી વગેરે.

આ ઉપરાંત અનેક કૃત્તિઓ પ્રકાશિત પણ કરી છે. જેવી કે ગુજરાતનાં સંસ્કૃત નાટ્યકારો, શ્રીરામચરિતમાનસ, ગીતમાધુરી, અદ્વૈતામૃતમ્, વેદાન્ત પ્રબોધ - ૮ (હિન્દી) જેનું સંપાદન પ્રણવભારતી ફાઉન્ડેશને કરેલ છે. કોલેજનાં છાત્રો માટે નાટકો, મહાકાવ્યો, વાર્તાઓ, સુભાષિતસંગ્રહો વગેરે ઉપરાંત સંસ્કૃત નિબંધો, ચિંતનાત્મક લેખો, સંસ્કૃત વાર્તાસંગ્રહ જે આકાશવાણી પરથી પ્રસારિત થયેલ છે, આ ઉપરાંત સૂકિતસંગ્રહ, કેનોપનિષદ, કઠોપનિષદ્, મુંડકોપનિષદ, અમીરસ, શ્રી રામનક્ષત્ર

માલિકાસ્તોત્ર, માનસપ્રદીપ, પરાર્થ-પુષ્પ, ભકિતસુધા, વેણુગીત, માનસઉપનિષદ, મોરારીબાપુનાં હિન્દી પ્રવચનોનો ગુજરાતી અનુવાદ આમ આવી અનેક રચનાઓ કરી છે. અને પ્રકાશિત થયેલી છે. કેટલીક આવી પણ રચનાઓ - કૃત્તિઓ છે કે જે અપ્રકાશિત છે જેવી કે રામરાઘવસ્તોત્રમ, માહેશ્વરસૂત્રસ્તોત્ર, શ્રી સોમનાથ સ્તવનમ્, આ ઉપરાંત સંસ્કૃત, ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજીમાં અનેક વાર્તાઓ, સ્તોત્રો, ગીતો, કાવ્યો, સંશોધનલેખો, વાર્તાલાપો, નવલકથા, સંસ્કૃત નાટકો, સુભાષિતો, કૂટપ્રશ્નો, ગરબા, સમસ્યાપૂર્તિ, સંસ્કૃત-ગુજરાતી મંગલાષ્ટકો, નટશૂન્ય, નટીશૂન્ય, પ્રહસન, એકાંકીઓ, દીર્ઘ-નાટકો વગેરે.

આમ શ્રી વાસુદેવ પાઠકે સંસ્કૃત ભાષા માટે પોતાનું સમગ્ર જીવન સમર્પિત કરી દીધેલ છે. તેઓ સંસ્કૃત સમર્પિત વિદ્વાન છે આવા શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનજનને શતશત કોટી વંદન. શ્રી પાઠકની દીર્ઘકાલીન સંસ્કૃતસેવાને નજર સમક્ષ રાખી જુદી જુદી સંસ્થાઓ દ્વારા તેમને સન્માનિત કરવામાં આવ્યાં હતા. જેમાં શ્રી રામાયણ પ્રચાર સમિતિ, શ્રી બૃહદગુજરાતસંસ્કૃત પરિષદ, વેદ-પુરાણોક્તકર્મકાંડસભા, ઉપનિષદ સ્વાધ્યાય મંડળ, ભારતીય સંસ્કાર ધામ, સેવા ટ્રસ્ટ - ખાડિયા અમદાવાદ, સ્વામીનારાયણ ગાર્ડી મણીનગર - અમદાવાદ, સ્વામી નારાયણ - ગાર્ડી, ભુજ તેમજ અમદાવાદ ઔદિચ્ય જ્ઞાતિ - આમ જુદી જુદી સંસ્થાઓ દ્વારા શ્રી પાઠકનું તેમની સેવા બદલ સન્નમાન કરવામાં આવેલ છે.

૬. શ્રી ચંદારાણા ભગવાનજી ગોપાલદાસ :-

શ્રી ચંદારાણા ભગવાનજી ગોપાલદાસનો જન્મ તા. ૧૬-૦૪-૧૯૪૦ નાં રોજ જામનગર જિલ્લાનાં દ્રારકા મુકામે થયો હતો. તેઓનું પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શિક્ષણ દ્રારકામાં જ થતું હતું. તેઓએ પી.એ. ની પદવી સૌ. યુનિવર્સિટી રાજકોટમાંથી પ્રાપ્ત કરી હતી. તેઓશ્રી એ એમ.એ.નો અભ્યાસ મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં ઇ.સ. ૧૯૬૫ માં કર્યો હતો. તેઓશ્રી એ એમ.એ. નો અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યા પછી તુરત જ એટલે કે જૂન ૧૯૬૫ થી

સૌરાષ્ટ્રનાં રાજકોટ જિલ્લાનાં ગોંડલ મુકામે મહારાજ ભગવતસિંહજી આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજમાં સંસ્કૃત વિષયનાં વ્યાખ્યાતા તરીકે કારકીર્દિનો પ્રારંભ કર્યો હતો. ઇ.સ. ૧૯૮૫ થી ૨૦૦૨ સુધી આ જ કોલેજમાં તેઓએ વિભાગાધ્યક્ષ તરીકે કામગીરી કરી હતી. તેઓએ ઇ.સ. ૧૯૭૨ માં સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીમાં પીએચ.ડી. ની પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમનો વિષય હતો - સંસ્કૃતવેદાંત. તેમનાં થિસીસનું શીર્ષક આ મુજબ હતું. "The Philosophy of Shankaracharya - Saguna and Nirguna Brahma." તેમનાં થિસીસની ભાષા અંગ્રેજી હતી. શ્રી ચંદારાણા સાહેબ સંસ્કૃતનાં સારા વિદ્વાન તો હતા જ, સાથે સાથે અંગ્રેજીનાં પણ સારા જાણકાર અને વિદ્વાન હતા.

શ્રીચંદારાણાસાહેબે આદિશંકરાચાર્ય (૧૯૭૫), તીર્થરાજ દ્વારકા (સંશોધન), આજની ઘડી તો રણિયામણી (પ્રેરક પ્રસંગો), ભાવિનાપથપ્રદીપ (જયોતિષ) જેવા પુસ્તકો લખ્યાં હતા.

ગોંડલથી શ્રી ભુવનેશ્વરી પ્રકાશન તરફથી પ્રસિદ્ધ થતાં ‘‘માતૃવાણી’’ નામનાં મુખપત્રમાં ૨૦ વર્ષ જેવા લાંબા સમય સુધી સહયોગ આપી સંપાદન તથા પ્રકાશનનું બહુ મોટું કાર્ય કરેલ છે. શ્રી ભગવતસિંહજી આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજનાં શ્રી દેસાઈ સાહેબ સાથે રહીને ઘણા લાંબા સમય સુધી સહસંપાદક તરીકે સુંદર કામગીરી કરેલી છે. ‘માતૃવાણી’ માં તેમના ૧૦૦ જેટલા લેખો તેમણે લખ્યાં છે અને પ્રકાશિત પણ થયેલા છે. આ ઉપરાંત બીજા ૨૫ જેટલાં સંશોધનલેખો અન્ય પત્ર-પત્રિકાઓમાં લખીને પ્રગટ કરવામાં આવેલ હતા. તેમજ આશરે ૪૦ જેટલાં આકાશવાણી પર સંસ્કૃતવિષયક વાર્તાલાપો આપેલા છે. ગોંડલમાંથી ભુવનેશ્વરીપીઠમાંથી ઇ.સ. ૧૯૭૫ થી ‘માતૃવાણી’ નામે મુખપત્ર પ્રગટ થાય છે આ મુખપત્ર સતત રીતે પ્રગટ થાય છે. તેમનાં આ સાતત્યમાં ડૉ. ચંદારાણા જેવા વિદ્વાનોનો બહુ મોટો ફાળો સમાયેલો છે. આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓનાં અભ્યાસક્રમને લગતા પાઠ્ય-પુસ્તકોનાં સંપાદન પણ કરેલ છે અને તેમના સંપાદનમંડળમાં રહીને સુંદર કાર્ય કરેલ છે.

ગુજરાત યુનિવર્સિટી અને કોલેજ સંસ્કૃત અધ્યાપક મંડળ દ્વારા “સારસ્વતવિશેષ” તરીકે તેમને સન્નમાનિત કરવામાં આવ્યાં હતા. મુંબઈમાં ‘શ્રી પ્રેમપુરીઆશ્રમ’ માં ઈ.સ. ૧૯૯૦ થી ઈ.સ. ૧૯૯૩ સુધી - એમ ચાર વર્ષ સુધી દર વેકેશનમાં સંસ્કૃતનાં કોઈ વિષયને કેન્દ્રમાં રાખીને પ્રવચનો આપેલા. તેમજ સૌરાષ્ટ્રનાં ભાવનગરનાં મહુવામાં પ્રસિદ્ધ કથાકાર શ્રી મોરારીબાપુનાં સાનિધ્યમાં દર વર્ષે સપ્ટેમ્બર મહિનામાં સંસ્કૃતસત્ર યોજાય છે તેમાં પણ શ્રી ચંદારાણા સાહેબે પ્રવચનો આપેલાં છે. આમ શ્રીચંદારાણાસાહેબે સંપાદન અને પ્રકાશન તથા સંશોધનલેખોની બાબતમાં પ્રશંસનીય કામગીરી કરેલી જોવા મળે છે. હાલ તેઓ રાજકોટ મુકામે નિવૃત્તજીવન જીવે છે.

૭. ડૉ. વિનોદભાઈ પુરાણી (પંડ્યા) :-

શ્રી વિનોદભાઈ પુરાણીનો જન્મ તા. ૨૭-૦૬-૧૯૪૩ નાં રોજ સાબરકાંઠા જિલ્લાનાં મોડાસામાં થયો હતો. જેઓએ બી.એ. ઓનર્સ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં કર્યું હતું. એમ. એ. નો અભ્યાસ મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, બરોડામાં કર્યો હતો. શુદ્ધદ્વૈત વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં એમ.એ. કર્યું હતું. જ્યારે પીએચ.ડી. તેમણે સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટમાં કર્યું હતું. તેમનો પીએચ.ડી. નો વિષય હતો “ભગવદ ગીતાનો અર્થ કરવાની પદ્ધતિ.”

શ્રી પુરાણી સાહેબની કારકિર્દીની શરૂઆત ઈ.સ. ૧૯૬૭ થી થઈ હતી. આર્ટ્સ કોલેજ, મોડાસા, જિલ્લો સાબરકાંઠા, ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં વ્યાખ્યાતા તરીકે કુલ ૩૩ વર્ષ સુધી પોતાની સેવાઓ આપી હતી. પી.જી. શિક્ષક તરીકે ઈ.સ. ૧૯૮૧ થી તેઓ કામ કરતા હતા. તેઓ પુરાણશાસ્ત્રનાં પ્રાધ્યાપક હતા. તેઓશ્રી તા. ૧૭-૦૬-૨૦૦૫ નાં રોજ સેવા નિવૃત્ત થયા હતા.

તેમનું લેખન અને પ્રકાશનનું કાર્ય પણ બહુ વિશાળ હતું. તેમણે કુલ ૧૬ પુસ્તકો લખ્યાં છે. જેમાં ૧૨ પુસ્તકો પ્રકાશિત થયા છે. બે પુસ્તકોનું સંપાદન પોતે કર્યું છે. રસિકરસ ગ્રંથ - રસિકરસ ગ્રંથ - સાર

અને પુષ્ટિમાર્ગીય જીવનદર્શન (અંગ્રેજી-ગુજરાતી) જ્યારે અન્ય બે પુસ્તકો તર્કસંગ્રહ અને રત્નાવલી એ અન્યની સાથે રહીને પ્રકાશિત કર્યા છે. પોતે સ્વયમ પ્રકાશિત કરેલા પ્રકાશનોમાં શોધ અને સાધના - સંશોધન લેખોનો સંગ્રહ શિવમહાપુરાણ (અનુવાદ), શ્રીમદભાગવતનામાનુક્રમ કથાકોષ, સુગીતા (ભગવદગીતા અધ્યાય ૧ થી ૧૪), જીવનવિજ્ઞાન (વ્યાખ્યા - વિવેક - ધૈર્યાશ્રય ગ્રંથ), માનવીની સમસ્યાનો ઉકેલ (નવરત્નગ્રંથ-પ્રવચન), ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન મંદિરનો હસ્તપ્રત સંગ્રહ, સર્વોત્તમ સ્તોત્ર, શ્રદ્ધા ઘર, અંતઃકરણ પ્રબોધ જેવા પુસ્તકો લખી પ્રકાશિત પણ કર્યા છે.

અનેક પરિસંવાદો, કોન્ફરન્સમાં હાજર રહી અધ્યક્ષસ્થાન શોભાવી, પ્રવચનો આપી સંચાલન પણ કરેલ છે. શોધ અને સંશોધનનાં ક્ષેત્રમાં શ્રી પુરાણી સાહેબનું આગવું પ્રદાન છે. આ ઉપરાંત પરિસંવાદો અને સેમિનારોમાં રજૂ થયેલાં સંશોધનપત્રો, યુનિવર્સિટીનાં મુખપત્રો તેમજ ગુજરાતનાં જાણીતા સંશોધન મુખપત્રોમાં પ્રકાશિત છે. પીએચ.ડી. કાર્ય અને અનંતર સંશોધન સંદર્ભે પોતાના ગ્રહભંડારમાં રહેલા સંસ્કૃતનાં ભિન્ન ભિન્ન વિષયની હસ્તપ્રતોનું કેટલોગીંગ (મેજર રીસર્ચ પ્રોજેક્ટ - યુ.જી.સી. દિલ્હી) કરેલ છે.

શ્રી વિનોદભાઈ પુરાણીની સંસ્કૃત સેવા પણ અનેરી છે. ગુજરાતનાં પછાત એવા આદિવાસી વિસ્તારમાં કે જ્યાં કદાચ પૂરી સુવિધા ઉપલબ્ધ ન થઈ શકે, આમ હોવા છતાં તેમણે સંસ્કૃત ભાષાની અનેરી સેવા કરી છે. મોડાસા જેવા વિસ્તારમાં રહીને તેમણે સંસ્કૃતને ઘણું પ્રદાન કર્યું છે. ઈ.સ. ૧૯૯૫ થી ઈ.સ. ૨૦૦૦ સુધી તેઓ સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગરમાં સભ્ય રહ્યા છે. મોડાસામાં જ તેમણે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન મંદિર, મોડાસાની સ્થાપના કરી હતી. અને પ્રમુખ પણ પોતે જ રહ્યા છે. તેમજ સંસ્કૃત પાઠશાળા, મોડાસાનાં તેઓ મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી છે. આ ઉપરાંત યાત્રાધામ શામળાજી વિષ્ણુ મંદિર, શામળાજીનાં તેઓ ટ્રસ્ટી છે. તેમજ મ્યુઝિયમ એસોસિએશન ઓફ ગુજરાત, વડોદરાનાં તેઓ સ્થાપક સભ્ય

છે. તો તેઓ શ્રી ગુજરાત રાજ્ય પાઠ્ય પુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગરનાં તેઓ પરામર્શક છે. આમ શ્રી પુરાણી સાહેબ સંસ્કૃત ભાષાને સમર્પિત વિદ્વાન છે.

કવિતા, લેખન, પુરાતત્વ, ભારતીયવિદ્યા, જયોતિષ, પ્રવાસ અને વૈદિક કર્મકાંડ એમનાં રસનાં વિષયો છે. હાલમાં તેઓ શ્રી નિવૃત્તજીવન ગાળતા હોવા છતાં સંસ્કૃત ભાષા સાથે સંલગ્ન રહી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરી રહ્યા છે.

૮. મહેતા રશ્મિકાન્ત પદ્મકાન્ત :-

ભાવનગરમાં તા. ૧૪-૦૫-૧૯૪૬ નાં રોજ જન્મેલા શ્રી મહેતા સાહેબ હાલ તેઓ ગાંધીનગરમાં વસવાટ કરે છે. તેઓશ્રી એમ.ફિલ., પીએચ.ડી., હિન્દી સેવક, અનુવાદ વિશારદ છે. તેમની અધ્યાપન કાર્યની યાત્રા ૪૪ વર્ષ જેટલી બહુ લાંબી છે. તેઓશ્રી ૧૯૮૬ થી એમ.ફિલ., પીએચ.ડી.નાં માર્ગદર્શક રહ્યાં છે. અત્યારસુધીમાં ૩ વિદ્યાર્થીને એમ.ફિલ અને ૧૨ વિદ્યાર્થીને પીએચ.ડી. ની પદવી પ્રાપ્ત કરાવેલ છે. અને હાલમાં ૧૨ જેટલી છાત્રાને પીએચ. ડી. નું માર્ગદર્શન આપી રહ્યાં છે.

શ્રી રશ્મિકાન્ત મહેતાની પ્રકાશનક્ષેત્રે બહુ મોટી સિદ્ધિ છે. તેમણે કુલ ૫૨ પુસ્તકો, ૧૦૧ અભ્યાસલેખો પ્રકાશિત કર્યા છે. અને રિસર્ચ જર્નલ્સનાં સંપાદન-૨ નાં કર્યા છે. પોતાના કર્તૃત્વ, પ્રકાશનોની યાદી તરફ નજર કરીએ તો સંસ્કૃતસાહિત્યમાં કરુણરસ, સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કરુણરસ (સંક્ષેપ), સંસ્કૃત નાટકોમાં ઇતિહાસ, મહાનાયક વિભાવના એવં સ્વરૂપ વિકાસ, સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્ર અને સૌન્દર્યશાસ્ત્ર, મહાકવિ જગ્ગનાથ, ભિન્નરુચિ, વિવિધા, ત્રિદલ, પાર્ટન પુસ્તકાલયમાં સંગ્રહિત હસ્તપ્રતોની સૂચિ, વેણીસંહારમ્, કાવ્યાલંકાર, કાવ્યાલંકાર-સૂત્રવૃત્તિ, ઉપનિષદ-વિમર્શ, ગીત-ગોવિંદ, એશિયાઈ હૂણો, યુગ-પુરાણનાં ઐતિહાસિક તત્વ, ભાવાંજલિ તવ શરણે, તવ ચરણે, તત ત્વમ્ અસિ વ્યાખ્યાન વૈભવ આવા અનેક પુસ્તકો શ્રી મહેતા સાહેબે પોતે પ્રકાશિત કર્યા છે.

આ ઉપરાંત સામયિકોનાં પ્રકાશન, સંપાદન, લેખનમાં શ્રી મહેતા સાહેબનો ફાળો અમૂલ્ય છે. પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશન, લેખન, સંપાદન વગેરેમાં સહકર્તૃત્વ દ્વારા ઘણી મોટી કામગીરી કરેલ છે. માસિક સામયિક શબ્દસુધા, વાર્ષિક સામયિક સમામ્નાય અને ત્રીજી પત્રિકા-ત્રૈમાસિક સામીપ્યમ્ આ શોધપત્રિકાનાં સંકલન, સંપાદન, પ્રકાશન વગેરેમાં શ્રી મહેતાએ સહભાગી બની સંસ્કૃતનો પ્રચાર અને પ્રસાર કર્યો છે. આમ સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં તેઓનું પ્રદાન અમૂલ્ય છે.

વિશેષ રીતે જોઈએ તો શ્રી મહેતા સાહેબની અભ્યાસકીય અને અભ્યાસેત્તર પ્રવૃત્તિઓને ધ્યાને લઈને તેમને ઘણા માન, સન્નમાન અને એવોર્ડ પણ મળેલા છે. જેમાં પ્રકાશિત લેખ માટે સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી એવોર્ડ, ઉત્તમશિક્ષક તરીકે નું સારસ્વતસન્માન તેમજ વર્લ્ડ સંસ્કૃત કોન્ફરન્સ, ઓસ્ટ્રિયામાં પેપર રીડિંગ કરેલ, આ ઉપરાંત યુનાઈટેડ રાઈટર્સ, એસોસિએશન, ચેન્નઈ તરફથી ફેલોશીપ એવોર્ડ મળેલ હતો. તો કલકત્તામાં ઓલ ઇન્ડિયા ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સમાં બેસ્ટ પેપર એવોર્ડ મળેલ. તેમજ એશિયા/અમેરિકા વ્યુહવહુમાં સમાવેશ થયેલ છે. એમ.ફિલ. અભ્યાસ સમયે યુ.જી.સી. ની ટીચર્સ ફેલોશીપ મળેલ. આકાશવાણી રાજકોટ અને અમદાવાદ પરથી પ્રસારણો પણ થયેલ. ગુજરાતવિશ્વકોષ, એન્સાઈક્લોપીડિયા ઓફ હિન્દુઈઝમ, ગુજરાતી ટાઈમ્સ (ન્યુયોર્ક) માં પ્રદાન, શોધપ્રબંધો, હસ્તપ્રતોનાં મૂલ્યાંકનો, પરીક્ષણો વગેરેમાં પણ શ્રી મહેતાની ભૂમિકા મહત્ત્વની રહેલ છે. આ ઉપરાંત 'શબ્દસાધક' (ભોપાલ) માં તથા ઇન્ડિયન રાઈટર્સ ડિરેક્ટરી (ન્યુ દિલ્હી) માં સમાવેશ થયેલ છે. તો રાષ્ટ્રીય અભ્યાસ પરિષદોમાં અધ્યક્ષસ્થાન ભોગવેલ છે. ગાંધીનગર સાહિત્યસભામાં ગાંધીનગરના મુખ્યપત્રોનાં સંપાદનો પણ કરેલ છે. આ ઉપરાંત એશિયા/પેસિફિક વ્યુજ વહુમાં સમાવેશ. અમદાવાદ સ્થિત મહર્ષિ વેદવિજ્ઞાન અકાદમી તથા ભો. જે. અધ્યયન અને સંશોધન વિદ્યાભવનમાં ભૂતકાળમાં નિયામક તરીકે જવાબદારી નિભાવી હતી. કેન્દ્રીય માનવ સંશોધન મંત્રાલય, દિલ્હી (H.R.D.) સંચાલિત યુનિવર્સિટી - રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃત

સંસ્થાન, દિલ્હી દ્વારા નેશનલ એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયેલ હતો. જ્યારે નવેમ્બર ૨૦૦૯ માં શાસ્ત્ર ચૂડામણિથી સન્નમાનિત કરવામાં આવેલ હતા.

૯. પ્રો. અજીતસિંહ ઈશ્વરસિંહ ઠાકોર :-

સુરત જિલ્લાનાં પલસાણા તાલુકાનાં વાંકાનેડા ગામમાં તા. ૧૪-૦૫-૧૯૫૦ નાં રોજ જન્મેલા પ્રો. શ્રી ઠાકોર આજે સંસ્કૃતનાં એક મોટા ગજાનાં વિદ્વાન મનાય છે. તેમણે સંસ્કૃત ભાષાને આપેલુ યોગદાન બહુ મોટુ છે.

શ્રી ઠાકોરે બી. એ. આર્ટસ કોલેજ ભરૂચમાં કરેલુ છે. અને એમ.એ. નો અભ્યાસ એમ.ટી.બી. આર્ટસ કોલેજ સુરતમાં કરેલો છે. અને સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી વલ્લભવિદ્યાનગરમાં તેમણે પીએચ. ડી. ની પદવી પ્રાપ્ત કરેલી છે. કથાક્ષાઉન્ડેશન, દિલ્હી દ્વારા ‘‘માવકું’’ વાર્તા માટે ઈ.સ. ૧૯૯૪ માં તેમને કથા એવોર્ડ મળેલ છે.

શ્રી ઠાકોરને પ્રથમ પારિતોષિક સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર તરફથી ‘‘વામનનો કાવ્યવિચાર’’ ઈ.સ. ૨૦૦૧ માં મળેલ હતુ. તેમજ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર દ્વારા ‘નખુની વાર્તા’ ઈ.સ. ૨૦૦૬ માં પ્રથમ પારિતોષિક મળેલ હતુ. આ ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ, અમદાવાદ દ્વારા ઈ.સ. ૨૦૦૬ માં રામપ્રસાદ બક્ષી પારિતોષિક મળેલ હતુ. વર્ષનાં શ્રેષ્ઠ સંશોધનપત્ર માટેનું ‘હરિ ઓમ પ્રાઈઝ’ તેમને ૧૨ વખત મળેલ છે. સંસ્કૃત ભાષાને અદ્વિતીય યોગદાન અને સંસ્કૃતમાં વિશેષ અર્પણ બદલ સોમનાથ સંસ્કૃત યુનિવર્સિટી દ્વારા ઈ.સ. ૨૦૧૦ માં વિશેષ સન્નમાન મળેલ હતુ.

કારકીર્દિની વાત કરીએ તો શ્રી ઠાકોરે જૂન ૧૯૭૩ માં માધ્યમિક શાળા કંટવામાં જોડાઈને શુભ શરૂઆત કરી હતી. ત્યારબાદ જૂન ૧૯૭૪ માં આર્ટસ કોલેજ જંબુસર અને આર્ટસ કોલેજ ભરૂચમાં જોડાયા હતા. ડીસેમ્બર ૧૯૭૫ માં આર્ટસ કોલેજ રાજપીપળામાં જોડાયા હતા. ત્યારબાદ જૂન ૧૯૭૭ માં ફાજલ થવાને કારણે ભકત હાઈસ્કૂલ નેત્રંગમાં - સંખ્યાધિક અધ્યાપક તરીકે સેવા શરૂ કરી હતી. અને ત્યારપછી

જૂન ૧૯૮૩ માં એમ.ટી.બી. આર્ટસ કોલેજ સુરતમાં તેઓએ સેવા શરૂ કરી હતી. ત્યારબાદ જુલાઈ ૧૯૮૭ માં સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભવિદ્યાનગરમાં રીડર તરીકે તેઓ જોડાયા હતા. ત્યારબાદ એક વર્ષ બાદ તુરત જ જૂન ૧૯૯૮ માં સંસ્કૃતભવનસરદારપટેલ યુનિવર્સિટીનાં અધ્યક્ષ બન્યા હતા. અને પછી તેઓશ્રી પ્રોફેસર તરીકે સંસ્કૃત ભવન, સ.પ.યુનિ. વિદ્યાનગરમાં પોતાનું યોગદાન આપી રહ્યા છે.

શ્રી ઠાકોરનું લેખન, સંપાદન અને પ્રકાશનનાં ક્ષેત્રમાં વિશેષ યોગદાન રહ્યું છે. તેઓએ ૨૧ પુસ્તકો લખ્યાં છે. જેમાં ૩ પુસ્તકોનું સંપાદન કર્યું છે. તેઓ “વિ” નામની પત્રિકા બહાર પાડતા હતા. જુલાઈ ૧૯૮૮ થી ઇ.સ. ૨૦૦૪ સુધી તેઓ આ શોધપત્રિકાનાં મુખ્ય સંપાદક રહ્યા હતા. આ “વિ” સામયિકનાં પ્રકાશન, સંપાદનમાં તેઓનું બહુ મોટું યોગદાન રહ્યું છે.

શ્રી ઠાકોરની અભ્યાસ-સાધના, અભ્યાસનિષ્ઠા, તેમનામાં રહેલી વિદ્વતા અને પ્રતિભાને ધ્યાને લઈને જુદી જુદી સંસ્થાઓમાં તેમને જુદા જુદા હોદ્દાઓ શોભાવવાની તક પ્રાપ્ત થઈ હતી. ઇ.સ. ૧૯૯૧ થી ૨૦૦૫ સુધી સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી ગાંધીનગરનાં કાર્યકારી સમિતિનાં સભ્ય તરીકે સુંદર કામગીરી કરેલી. ગુજરાતરાજ્યસંસ્કૃતઅધ્યાપકમંડળ, અમદાવાદમાં ઇ.સ. ૧૯૯૨ માં એક વર્ષ માટે સહમંત્રી તરીકે નિયુક્તિ કરવામાં આવી હતી. તેમજ ગુજરાતરાજ્યસંસ્કૃતઅધ્યાપકમંડળ, અમદાવાદમાં ઇ.સ. ૨૦૦૪ માં મંડળનાં ઉપપ્રમુખનો હોદ્દો આપવામાં આવ્યો હતો. આ ઉપરાંત સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી ટીચર્સ એસોસિએશન, વલ્લભવિદ્યાનગરનાં પ્રમુખ તરીકે ઇ.સ. ૧૯૯૭ થી ૨૦૦૧ સુધી સેવા આપેલ હતી. પ્રસિદ્ધ રામાયણ કથાકાર શ્રી મોરારીબાપુ પ્રયોજિત વાચસ્પતિ પુરસ્કાર સમિતિનાં તેઓ ઇ.સ. ૧૯૯૯ થી સભ્ય છે. આમ શ્રી ડૉ. અજીતભાઈ ઠાકોર એક પ્રકાંડ પંડિત અને સંસ્કૃતનાં શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન ગણાય છે. તેઓ એક સારા વિષય નિષ્ણાંત પણ છે. અને અલગ અલગ યુનિવર્સિટીઓમાં પીએચ.ડી. ના વિદ્યાર્થીઓનાં રજીસ્ટ્રેશનમાં - R.D.C.

- રીસર્ચ ડેવલપમેન્ટ કમિટીમાં પણ તેઓ જાય છે. અને વાઈવા લેવા માટે તેઓશ્રી અલગ અલગ યુનિવર્સિટીઓમાં જાય છે.

૧૦. દેસાઈ અંજુ મન શાંતિલાલ :-

શ્રી દેસાઈ સાહેબનો જન્મ તા. ૦૫-૦૮-૧૯૫૦ નાં રોજ જુનાગઢ જિલ્લાનાં વેરાવળ મુકામે થયો હતો. તેઓએ ધોરણ ૧ થી ૭ સુધીનું પ્રાથમિક શિક્ષણ પ્રાથમિકશાળા, ગોંડલમાં લીધું હતું. જ્યારે ધોરણ ૮ થી ૧૧ સુધીનો અભ્યાસ સંગ્રામસિંહ હાઈસ્કૂલ, ગોંડલમાં કર્યો હતો. જ્યારે બી.એ. તથા એમ.એ. નો અભ્યાસ એમ.બી. કોલેજ ગોંડલમાં મુખ્ય વિષય અર્થશાસ્ત્ર તથા ઇતિહાસ રાખીને કર્યો હતો. જ્યારે બી.એડ. નો અભ્યાસ પી.ડી. માલવિયા કોલેજ, રાજકોટમાં કર્યો હતો.

તેઓએ કારકીર્દિની શરૂઆત શ્રી વિદ્યામંદિર હાઈસ્કૂલ, ગોંડલમાં આસિસ્ટન્ટ શિક્ષક તરીકે જોડાઈને કરી હતી. તેઓએ ૧૯૭૭ થી ૨૦૦૮ સુધી શિક્ષક તરીકે કામગીરી કરી હતી.

ભુવનેશ્વરીપીઠનાં સ્થાપક વિદ્વાન પંડિત જીવરામકાલિદાસે વર્ષો સુધી સંસ્કૃતની સેવા કરી છે. પીઠે અત્યાર સુધીમાં અનેક સંસ્કૃતગ્રંથો પ્રગટ કર્યા છે. આ પીઠ છેલ્લા ૩૫ વર્ષથી આ 'માતૃવાણી' નામે આધ્યાત્મિક મેગેઝિન પ્રગટ કરે છે. દર માસની પાંચમી તારીખે આ માસિક પત્રિકા પ્રગટ થાય છે. આ પત્રિકા ભુવનેશ્વરીપીઠ, ગોંડલથી નિયમિત રીતે પ્રકાશિત થાય છે. આ સામયિક ગુજરાતીમાં પ્રગટ થાય છે છતાં સંસ્કૃતભાષાને કેન્દ્રમાં રાખીને બહાર પાડવામાં આવે છે.

શ્રી દેસાઈસાહેબ પ્રકાશન અધિકારી તથા સહસંપાદક શ્રીભુવનેશ્વરીપીઠ પ્રકાશન ગોંડલમાં ઈ.સ. ૧૯૮૦ થી આજ સુધી સતત પોતાનું કર્તવ્ય નિભાવી રહ્યાં છે. આટલા લાંબા સમયથી તેઓશ્રી સહસંપાદક તથા પ્રકાશન અધિકારીની મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી રહ્યાં છે. જેની નોંધ લેવી ઘટે. શ્રી ભુવનેશ્વરી પ્રકાશન તરફથી બહાર પડેલ તમામ પુસ્તકો, મેગેઝિન, પંચાંગ, કેલેન્ડર વગેરેમાં સહસંપાદક તરીકે કામગીરી બજાવેલ છે. શ્રી દેસાઈનું આ યોગદાન સંસ્કૃતજગત માટે અવિસ્મરણીય ગણાય.

ઈ.સ. ૧૯૮૦ થી શરૂ કરીને આજ સુધી સતત સંપાદનકાર્યમાં રત રહીને તેણે સંસ્કૃતની સારી સેવા કરી છે. આવા નિષ્ઠાવાન વિદ્વાનોને કારણે આ પત્રિકા શરૂ થઈ ત્યારથી માંડીને આજ સુધી સતત પ્રગટ થતી રહી છે.

૧૧. પ્રો. ડૉ. જયપ્રકાશ નારાયણ દ્વિવેદી :-

શ્રી દ્વિવેદીસાહેબનો જન્મ તા. ૦૧ - ૦૪ - ૧૯૫૪ નાં રોજ ઉત્તરપ્રદેશ રાજ્યનાં કુશીનગર જિલ્લાનાં પિપ્રેઈયા નામનાં ગામમાં થયો હતો. તેમનાં પિતાનું નામ વિશ્વનાથ દ્વિવેદી હતું. તેઓએ એમ.એ. સંસ્કૃત સાથે કર્યું હતું તેમજ આચાર્ય (સાહિત્ય) તથા સંસ્કૃતમાં પીએચ.ડી. કર્યું હતું. તથા ડી.લિટ. ની પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમજ ઈ.સ. ૧૯૮૩ થી તેઓ શ્રી પીએચ.ડી. નાં માર્ગદર્શકની માન્યતા ધરાવે છે. તેઓએ અત્યારસુધીમાં લગભગ ૪૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ તથા અધ્યાપકોને પીએચ.ડી. કરાવ્યું છે.

શ્રી દ્વિવેદી સાહેબ છેલ્લા ૩૨ વર્ષથી ઉચ્ચશિક્ષણ, સંશોધન અને એડમિનિસ્ટ્રેશનનું કાર્ય કરી રહ્યાં છે. તેઓશ્રી હાલમાં શ્રી દ્વારકાધીશ સંસ્કૃત એકેડેમી એન્ડ ઇન્ડોલોજીકલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, દ્વારકા, જિલ્લો જામનગરમાં નિયામક તરીકે પોતાની સેવા આપી રહ્યાં છે.

તેઓનાં ચારથી પાંચ જેટલા પુસ્તકો પ્રકાશિત થયા છે જે આ પ્રમાણે છે. (૧) સૌનકીય બૃહદ દેવતાનું ભાષાંતર (૨) દિવ્યદ્વારકા (૩) ગ્રહમંગલાષ્ટકમ્ (૪) કાલિદાસનીકારકયોજના (૫) જયોતિષભાવસુધાકર. તેમજ હાલમાં સવિતા, શારદાપીઠપ્રદીપ તથા નવભારતી પત્રિકાનું સંપાદન કરી રહ્યાં છે. શારદાપીઠપ્રદીપ એ શ્રી દ્વારકાધીશ સંસ્કૃત એકેડેમી એન્ડ ઇન્ડોલોજીકલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, દ્વારકાથી પ્રકાશિત થનારી સંશોધન પત્રિકા છે. આ સંસ્થાના નિયામક તેનાં મુખ્ય સંપાદક ગણાય છે. આ સંસ્થાની સ્થાપના ખ્રિસ્તીન જગદગુરૂ શંકરાચાર્ય સ્વામીશ્રી અભિનવસચિયદાનંદ આચાર્યજી મહારાજ દ્વારા જુલાઈ ૧૯૬૦ માં થઈ હતી. આ સંસ્થાનાં સ્થાપના વર્ષથી જ આ સંશોધન પત્રિકા નિયમિત રીતે પ્રકાશિત થાય છે. શ્રી દ્વિવેદી સાહેબ ૧૯૯૦ થી આ પત્રિકાનાં મુખ્યસંપાદક તરીકે સેવા આપી રહ્યાં છે. આ શોધપત્રિકાને

હમણાં માર્ચ / એપ્રિલ ૨૦૧૦ માં દિલ્હી કાર્યાલયમાંથી I.S.S. નંબર પણ મળી ગયો છે.

શ્રી દ્વિવેદીસાહેબે ૧૦૦ થી વધુ સંશોધનપેપરોનું વાંચન રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય સેમીનારોમાં કરેલું છે. અને તેમનાં આ પેપરો મોટી સંખ્યામાં શોધપત્રિકાઓમાં પ્રકાશિત પણ થયેલાં છે. તથા કેટલાંક આર્ટીકલ્સ પણ પ્રકાશિત થયા છે. તેઓશ્રીએ ઘણાં રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય સેમીનારોમાં અધ્યક્ષસ્થાન શોભાવ્યું હતું. તેમજ હાલમાં શોભાવી રહ્યાં છે. સંશોધનનાં ક્ષેત્રમાં સતત કાર્યરત રહી શ્રી દ્વિવેદી સાહેબ સાચા અર્થમાં ઉત્તમકોટિનાં અને મૂર્ધન્ય વિદ્વાન છે. તેઓ સતત લેખો લખીને અન્ય શોધપત્રિકાઓમાં પણ લેખો મોકલે છે. તેઓ દેશલેવલનાં સંસ્કૃતભાષાનાં શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોની હરોળમાં સ્થાન પામેલાં છે.

શારદાપીઠ, દ્વારકા દ્વારા તેમને તા. ૦૮-૦૧-૦૪ નાં રોજ મહામહોપાધ્યાયની ઉપાધિ એનાયત કરવામાં આવી હતી. તેમજ રામાનુજચાર્ય, તિરુપત્તિ મંદિર ખોરાસા, જિલ્લો જુનાગઢ દ્વારા તેમને તા. ૧૧-૦૪-૨૦૦૭ નાં રોજ “વાગીશ” ઉપાધિથી નવાજવામાં આવ્યાં હતા. તથા શ્રી સોમનાથસંસ્કૃતયુનિવર્સિટી, વેરાવળ દ્વારા તા. ૧૨-૦૪-૨૦૦૮ નાં રોજ તેમને “સારસ્વતગૌરવ” પુરસ્કારથી નવાજવામાં આવ્યાં હતા. આ ઉપરાંત શિવાનંદ ટ્રસ્ટ, વીરનગર દ્વારા તેમને ‘સમન્વય એવોર્ડ’ આપવામાં આવ્યો હતો. તેમજ ગુજરાત સરકાર દ્વારા તેમની વિદ્વતા અને પ્રતિભાને ધ્યાનમાં લઈને તા. ૦૧-૦૯-૨૦૦૭ નાં રોજ ‘લર્નેડ એવોર્ડ’ આપવામાં આવ્યો હતો. શ્રી સોમનાથ સંસ્કૃત યુનિવર્સિટી વેરાવળમાં, ગુજરાત સરકાર દ્વારા તેમજ યુનિવર્સિટી દ્વારા તેમને સલાહકાર સમિતિ, એકેડેમિક કાઉન્સિલ, અભ્યાસસમિતિ જેવી જુદી જુદી સમિતિઓમાં સદસ્ય બનાવેલ છે. આ ઉપરાંત D.R.U.C.C. પશ્ચિમ રેલવે, રાજકોટ વિભાગનાં છેલ્લા દશ વર્ષથી તેઓશ્રી સદસ્ય છે. તેમજ આકાશવાણી, અમદાવાદમાં તેઓ ફોરમર સલાહકારી સમિતિનાં સભ્ય છે.

આમ શ્રી દ્વિવેદી સાહેબ સંસ્કૃતભાષાને સમર્પિત વિદ્વાન છે . તેઓએ સંસ્કૃતભાષાને આપેલું યોગદાન અવિસ્મરણીય છે . તેઓ અનેક સંસ્થા અને ક્ષેત્રો સાથે જોડાયેલાં વ્યક્તિ છે .

કોલેજ તેમજ યુનિવર્સિટી કક્ષાએ આચાર્ય તથા અધ્યાપકની ભરતી પ્રક્રિયા અંતર્ગત વિષયનિષ્ણાંત સમિતિનાં સભ્ય પણ છે . પોતાની કર્મભૂમિ સ્થિત શારદાપીઠ વિદ્યાસભા, દ્વારકાનાં પણ તેઓ સદસ્ય છે . શંકરાચાર્ય અભિનવસચ્ચિયાનંદ તીર્થ સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય તથા વેદ મહાવિદ્યાલય દ્વારકામાં ઇ.સ. ૧૯૯૦ થી ૨૦૦૬ સુધી સફળતાથી સંચાલન કર્યું હતું. આ ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી અને કોલેજ સંસ્કૃત અધ્યાપક પરિષદનાં તેઓશ્રી ૨૦૦૪ થી પ્રમુખ છે . ગુજરાત રાજ્ય યુનિવર્સિટી અને કોલેજ વિસ્તાર સંસ્કૃત મંડળનાં તેઓ ઇ.સ. ૨૦૦૭ થી સેક્રેટરી છે . તથા રેડકોસ સોસાયટીનાં આજીવન સભ્ય છે . આ ઉપરાંત અનેક સંશોધનપત્રિકાઓનાં તેઓ આજીવન સદસ્ય છે .

જુદા જુદા રેડિયોસ્ટેશન જેવા કે ગોરખપુર, લખનઉ, પુણે, ભુજ, અમદાવાદ અને રાજકોટમાંથી તેમનાં ૭૫ જેટલા પ્રોગ્રામ રિલિઝ થયેલા છે . તેઓશ્રી સ્પષ્ટવક્તા, સુદીર્ઘદ્રષ્ટિવાળા તેમજ સંસ્કૃતજગતનાં રત્નસમાન છે . શ્રી દ્વિવેદીસાહેબ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી સંસ્કૃત અભ્યાસ સમિતિનાં હાલમાં અધ્યક્ષ છે . તેઓશ્રી બીજી વખત સૌ. યુનિવર્સિટીમાં ખિનહરીફ સંસ્કૃત સમિતિના અધ્યક્ષ બનેલા છે . જુલાઈ ૨૦૦૯ થી તેઓશ્રી અખિલભારતીયસંસ્કૃતપત્રકારિતા સમાજનાં ઉપપ્રમુખ છે . રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતસંસ્થાન, નવી દિલ્હીનાં સ્કિનિંગ સમિતિમાં તેઓ સદસ્ય છે .

યુનિવર્સિટી દ્વારા ચલાવાતા ઓરિએન્ટેશન તથા રિક્રેશર કોર્ષમાં તેઓએ વ્યાખ્યાનો આપેલ છે . યુનિવર્સિટીકક્ષાએ, કોલેજકક્ષાએ યોજાતા અધિવેશનો, વ્યાખ્યાનમાળાઓ, કાર્યશિબિરો વગેરેમાં જઈને તેઓશ્રીએ અધ્યક્ષસ્થાન શોભાવેલ છે તેમજ વ્યાખ્યાનો આપેલ છે . તેઓએ મુલાકાતી અધ્યાપક તરીકે એમ.એસ. યુનિવર્સિટી-બરોડામાં યુ.જી.સી. અનુદાનિત પ્રોગ્રામમાં એક મહિના સુધી કાર્ય કરેલ હતું.

આમ શ્રી દ્વિવેદી સાહેબનું જીવન અનેક રંગોથી ભરપુર છે. તેઓશ્રી સંસ્કૃતભાષાને વરેલા વિદ્વત વ્યક્તિ જ નથી પરંતુ અનેક ક્ષેત્રોમાં તેમનું યોગદાન આપણે વર્તમાનસમયમાં જોઈ શકીએ છીએ. યુનિવર્સિટી, રાજ્યસરકાર, ભારતસરકાર તેમજ જુદીજુદી શૈક્ષણિકસંસ્થાઓએ તેમનામાં રહેલી વિદ્વતા, પ્રામાણિકતા, નિષ્ઠા, નિપુણતા આ બધું જોઈને તેમને સદસ્ય, અધ્યક્ષ, ઉપાધ્યક્ષ વગેરે આવા અનેક હોદ્દાઓ ઉપર નિમણુંક કરીને તેમની કામગીરીની કદર કરી છે. જે બાબત આપણા માટે ગૌરવ લેવા જેવી છે. તેઓ અનેક ક્ષેત્રો સાથે જોડાયેલા વિદ્વાન વ્યક્તિ છે. તેઓએ સંસ્કૃતભાષાને સાચાઅર્થમાં ન્યાય આપ્યો છે. તેમજ સંસ્કૃતપત્રકારિતાને આગળ લઈ જવામાં અનેરું યોગદાન આપેલું છે. જે હરહમેંશ આપણને યાદ રહેશે.

૧૨. ડૉ. હર્ષવદન મનસુખલાલ જાની :-

ડૉ. હર્ષવદન મનસુખલાલ જાનીનો જન્મ વરતેજ, જિલ્લો ભાવનગરમાં તા. ૨૦-૧૦-૧૯૫૪ નાં રોજ થયો હતો. આજે સંસ્કૃત જગતનાં લોકો તેમને હર્ષદેવ માધવના નામે વધુ ઓળખે છે. તેઓએ પ્રાથમિક શિક્ષણ વરતેજમાં જ લીધું હતું. જ્યારે માધ્યમિક શિક્ષણ કોડિયાક હાઈસ્કૂલ, કોડિયાકમાં લીધું હતું. જ્યારે કોલેજશિક્ષણ એક્સર્ટનલ તરીકે પ્રાપ્ત કર્યું હતું. એમ.એ. અને બી.એડ. માં પ્રથમ વર્ગ મેળવ્યો હતો. જ્યારે પીએચ.ડી. ડૉ. ગૌતમભાઈ પટેલ પાસે ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં કર્યું હતું. એમ.એ. પણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં કર્યું હતું. જ્યારે બી.એડ. પ્રકાશ એજ્યુકેશન કોલેજ, અમદાવાદમાં કર્યું હતું.

શ્રી હર્ષદેવમાધવે કારકીર્દીની શરૂઆત કસ્તુરબાહાચરસેકન્ડરી સ્કૂલ જોડાઈને કરી હતી. જ્યારે અત્યારે છેલ્લા ૨૪ વર્ષથી એચ. કે. આર્ટસ કોલેજ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદમાં સંસ્કૃતવિભાગાધ્યક્ષ તરીકે સેવા આપી રહ્યાં છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમીમાં સભ્ય અને કારોબારી સદસ્ય તરીકે ૧૦ વર્ષ સેવા આપી. શ્રી વાણીઅકાદમીમાં તેઓ હાલ પ્રમુખ છે. સૌ. યુનિ. માં ત્રણ વર્ષ વિષય નિષ્ણાંત તરીકે કાર્ય કરેલું.

હાલમાં તેઓ પાંચ યુનિવર્સિટીમાં પીએચ.ડી. નાં માર્ગદર્શક તરીકે માન્યતા ધરાવે છે. સોમનાથ સંસ્કૃત યુનિવર્સિટીમાં એકેડેમિક કાઉન્સિલમાં સભ્ય તરીકે કાર્યરત છે.

હર્ષદેવ માધવે કુલ ૧૧૨ પુસ્તકોનું લેખન અને સંપાદન કર્યું છે. જેમાં ૩૦ મૌલિકપુસ્તકો, ૪ સંસ્કૃતશબ્દકોષો, ૫ સંસ્કૃતશિક્ષણનાં પુસ્તકો, ૪ સંશોધનગ્રંથો તેમજ ૪ વિવેચન ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. દૃક્ પત્રિકાનાં સંપાદક મંડળમાં છેલ્લા ૧૦ વર્ષથી સેવા કરેલ છે. આ પત્રિકા સંસ્કૃતનાં આધુનિક સાહિત્યનાં વિવેચનની દેશભરની એકમાત્ર પત્રિકા છે.

ડૉ. હર્ષદેવ માધવનો ગ્રંથભંડાર બહુ વિશાળ છે. પ્રકાશક અને વિકેતા પાર્શ્વપ્રકાશન, ઝવેરીવાડ, રીલિફ રોડ, અમદાવાદ-૧ છે. જેમાં સંસ્કૃતકાવ્યસંગ્રહમાં ૨૦ કાવ્યોનું સર્જન કર્યું છે. જેમાં મૃગયા કાવ્ય માટે ૧૯૯૮ માં કલ્પવલ્લી એવોર્ડ મળેલ છે. જે સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર અંતર્ગત પ્રાપ્ત થયેલ છે. જેનું પ્રકાશન પાર્શ્વપ્રકાશન છે. આ ઉપરાંત નિષ્ક્રાન્તા: સર્વે ને માટે અખિલભારતીયકાલિદાસ પુરસ્કાર તથા સંસ્કૃતસાહિત્યઅકાદમી પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયેલ છે. તો પુરા યત્ર સ્ત્રોત: (ઈ.સ. ૧૯૯૮) કાવ્ય માટે સંસ્કૃતસાહિત્યઅકાદમી પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયેલ છે. તેમજ. ભાવસ્થિરાણિ જનનાન્તરસૌહદાનિ (ઈ.સ. ૨૦૦૦) ને પણ સંસ્કૃતસાહિત્યઅકાદમી પુરસ્કાર મળેલ છે. તેમજ ત્રણ પ્રતિનિધિ કવિતા અને બે સંસ્કૃતનાટ્યસંગ્રહનું સર્જન કર્યું છે. આ ઉપરાંત પાંચ વિવેચન ગ્રંથો જેમાં નખચિહ્ન ઈ.સ. ૨૦૦૧ માં તેને સંસ્કૃતસાહિત્ય અકાદમી તરફથી પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયેલ છે. ત્રણ તાંત્રિક સંશોધન ગ્રંથનું પણ સર્જન કર્યું છે. જેમાં લઘુતન્દ્રવર્ણરહસ્ય કોશ જેનું શોધકાર્ય ચાલુ છે. તેનું પ્રકાશન પાર્શ્વ પબ્લિકેશન દ્વારા થયું છે. આ ઉપરાંત બે ગુજરાતી કાવ્યસંગ્રહ અને એક ક્ષણસ્વપ્ન નામે ગુજરાતી લઘુકથાસંગ્રહ ઈ.સ. ૨૦૦૦ માં પાર્શ્વ પબ્લિકેશન દ્વારા પ્રકાશન થયું હતું. આ ઉપરાંત એક અનૂદિતગ્રન્થ - સંસ્કૃતનું ભાષા શાસ્ત્રીય અધ્યયન (મૂળ ભોલાશંકર

વ્યાસ - હિન્દી) પાર્શ્વ પબ્લિકેશન દ્વારા પ્રકાશન કર્યું હતું. સંસ્કૃત અધ્યયન - અધ્યાપન - સંભાષણગ્રન્થ જેમાં સંસ્કૃતની આબોહવામાં (૧૯૯૩, ૨૦૦૪), સંસ્કૃતનાં વરસાદમાં (૧૯૯૬), સંસ્કૃતના ઉપવનમાં (૧૯૯૮), સંસ્કૃતનગરમાં (૨૦૦૧) તથા સંસ્કૃત વાગ્વ્યવહાર (૨૦૦૩, ૨૦૦૪) ની રચના કરી હતી. અને પ્રકાશન પાર્શ્વ પબ્લિકેશન દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું.

શ્રી હર્ષદેવ માધવનું સંસ્કૃત જગતને બહુ મોટું પ્રદાન છે. જો એમની ગ્રંથવાર યાદી રજૂ કરીએ તો બહુ વિસ્તાર થઈ જાય તેમ છે. એટલે વિસ્તારભયે તેમની ગ્રંથવાર યાદી રજૂ કરી નથી. આમ છતાં જુદાજુદા શીર્ષક અંતર્ગત ગ્રંથોની સંખ્યા બતાવવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે.

શ્રી માધવે બે બહુભાષી શબ્દકોશનું સર્જન કર્યું છે. શ્રી વાણી ચિત્રશબ્દકોશ (ઈ.સ. ૨૦૦૦) અને Parshva Picture Dictionary (ઈ.સ. ૨૦૦૨) પાર્શ્વ પબ્લિકેશન અમદાવાદ તેમજ છ સંસ્કૃત વ્યાકરણનાં પુસ્તકોનું સર્જન કર્યું છે, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન અમદાવાદનાં નેજા નીચે અન્ય અનુવાદ અને સંપાદન કર્યું એમાં ચાર ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. જેમાં કાદંબરી (ઈ.સ. ૨૦૦૦) અને સંસ્કૃતસાહિત્યમાં મહાત્મા ગાંધી (૧૯૯૮) નું પ્રકાશન સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું. તેમજ બીજા સાથે સંપાદન અને અનુવાદ કર્યો છે એવા ગ્રંથોની સંખ્યા ૧૬ જેટલી છે. જેમાં શાંતિકુમાર પંડ્યા, ડૉ. ગૌતમભાઈ પટેલ, નીલા શાહ, વી.ડી.પંડ્યા, પ્રો.જોશીસાહેબ, ડૉ. વિનોદભાઈ પુરાણી, ડૉ. શર્મા, ડૉ.પાઠકસાહેબ, એન.આર.પાટીદાર, ડૉ. મહેતા, પ્રો.જાની તથા રવીન્દ્રખાંડવાલા જેવા સંસ્કૃતનાં તજજ્ઞોનો સહયોગ મેળવી અનુવાદ અને સંપાદન કાર્ય કરેલ છે. પાઠ્યપુસ્તક સંપાદનની વાત કરીએ તો ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ દ્વારા પ્રકાશિત આઠમાં ધોરણ (સંસ્કૃતનું પાઠ્યપુસ્તક) ૨૦૦૪ માં તથા નવમાં ધોરણ (સંસ્કૃત) નું પાઠ્યપુસ્તકનું સહસંપાદન ૨૦૦૫ માં કર્યું હતું. આ ઉપરાંત ચાર બાળવાર્તાસંગ્રહ - ગાગરમાં સાગર (૧૯૯૯),

પુરાણોની વાર્તાઓ (૧૯૯૯), એકતાઝિન્દાબાદ (૧૯૯૯) અને ડાકણનો ડર (૨૦૦૫) એમ ચાર બાળવાર્તા સંગ્રહ તૈયાર કર્યા હતા. મુખ્યપુરાણોમાં શાપ અને એનો પ્રભાવ (ગુજરાત યુનિવર્સિટી) ૧૯૯૦ એ વિષય પર સંશોધન કરેલ છે. આમ શ્રીહર્ષદેવમાધવનો ગ્રંથભંડાર બહુ વિશાળ છે સંપૂર્ણપણે સંસ્કૃત ભાષાને સમર્પિત વિદ્વાન છે.

શ્રી હર્ષદેવ માધવની આટલી મોટી સંસ્કૃત સેવાને કારણે તેમને જુદી જુદી સંસ્થાઓ દ્વારા જે પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયા તેની ઝલક પર દ્રષ્ટિ કરીએ તો વિરાટજાગે વાર્તા પારિતોષિક (૧૯૮૦), કવિલોક શિશુકાવ્ય પારિતોષિક (૧૯૭૯), 'મૃગયા' માટે કલ્પવલ્લી એવોર્ડ ભારતીય ભાષા પરિષદ કોલકત્તા (૧૯૯૭) દ્વારા મળ્યો હતો. આ ઉપરાંત રામકૃષ્ણ સંસ્કૃતએવોર્ડ, સરસ્વતીવિકાસ, કેનેડા (૧૯૯૮) દ્વારા પ્રાપ્ત થયો હતો. પાંચમો એવોર્ડ - Best Citizens of India Award ૧૯૯૯ મળેલ છે. આ ઉપરાંત અખિલભારતીયકાલિદાસઅકાદમી, ગાંધીનગર, ગુજરાત દ્વારા જુદી જુદી રચનાઓ માટે પાંચ પારિતોષિક મળેલ છે જે કૃત્તિઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે. (૧) મૃગયા (૨) લાવારસદિગ્ધા: સ્વપ્નમયા પર્વતા: (૩) નિષ્ક્રાન્તા: સર્વે (૪) ભાવસ્થિરાણિ જનનાન્તરસૌહાર્દાનિ (૫) નરવચિહન જયારે સૌરાષ્ટ્રવિસ્તારસંસ્કૃતપરિષદનું પ્રથમ પારિતોષિક "તન્ત્રશાસ્ત્રોમાં ત્રિકોણનું પ્રતિક" શોધપત્ર માટે ઇ.સ. ૧૯૯૭ માં મળેલ હતું. વેદવિજ્ઞાન એકેડેમી દ્વારા "ગાયત્રી મંત્ર શાકતદ્રષ્ટિથી" શોધપત્રને પ્રથમ પારિતોષિક ઇ.સ. ૧૯૯૯ માં મળેલ હતું. તેમજ વેદવિજ્ઞાન અકાદમી દ્વારા શોધપત્ર" કાદિવિદ્યા શ્રુતિ પ્રસૂત બ્રહ્મવિદ્યાને માટે પ્રથમ પારિતોષિક ૨૦૦૫ માં મળ્યું હતું.

આ ઉપરાંત શ્રી માધવસાહેબે કૃત્તિત્વ પર પુસ્તકોનું સર્જન કર્યું છે તેવા ગ્રંથોની સંખ્યા ચાર છે.

- (૧) ડૉ. રિતા ત્રિવેદી 'આધુનિક ભાવબોધની કવિતા: મૃગયા.
- (૨) સં. શ્રુતિ હર્ષદેવ સંસ્કૃતમે અર્થપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ કી કવિતા
- (૩) ડૉ. રશ્મિકાન્ત ધ્રુવ "આધુનિક કાવ્યવાદો અને સંસ્કૃત કવિતા"

(૪) ડૉ. રશ્મિકાન્ત ધ્રુવ “સાંપ્રત સંસ્કૃત કવિતામાં આધુનિકતાનો સંદર્ભ.”

આમ શ્રી માધવસાહેબે સંસ્કૃતભાષાને પોતાની વિદ્રતા અને પોતાનામાં રહેલા કૌશલ્યથી ઉજ્જવળ બનાવી છે. આટલું મોટું સર્જન કદાચ બીજા કોઈ વિદ્વાને નહિ કર્યું હોય. સંસ્કૃતભાષા અને સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસ, વિસ્તાર, પ્રચાર અને પ્રસારમાં જે હૃદય રેડીને સર્જન અને સંશોધન કર્યું છે, તે બાબત સંસ્કૃત વિદ્વાનો અને સંસ્કૃત જગત માટે ગૌરવરૂપ ઘટના કહી શકાય. ૧૫ ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય, આંતરરાષ્ટ્રીય અને રાજ્યનાં પારિતોષિકો મળ્યાં છે. માત્ર ગુજરાતમાં જ નહિ પરંતુ પૂરાભારતમાં અને વિદેશમાં પણ સંસ્કૃતનાં અગ્રગણ્ય કવિ તરીકે તેમને પ્રસિદ્ધિ મળી છે. વર્લ્ડસંસ્કૃતકોન્ફરન્સ જાપાનમાં પ્રતિનિધિ કવિ તરીકે મૂલાકાત લીધી હતી. ગુજરાત રાજ્યનો ગૌરવપુરસ્કાર ઇ.સ. ૨૦૦૯ માં તેમને મળેલ છે. તેમજ કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનો પુરસ્કાર “તવ સ્પર્શે સ્પર્શે” માટે ગુજરાતમાં ૫૦ વર્ષ બાદ પ્રથમ વાર શ્રી માધવ સાહેબને મળ્યો છે જે સંસ્કૃત જગત માટે અનેરી ઘટના છે. રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે યોજાતા સંસ્કૃત અધિવેશનો, કોન્ફરન્સો, સંગોષ્ઠિઓ વગેરે માં હાજર રહી પદ શોભાવેલ છે. આવા કાર્યક્રમોમાં ૮૫ જેટલા સંશોધન પેપર રજૂ કરેલ છે અને તે પ્રકાશિત પણ થયેલાં છે. કુલ ૪૫ વ્યાખ્યાનો, વ્યાખ્યાનમાળામાં આપેલા છે. શ્રી હર્ષદેવ માધવને “આધુનિક કવિ” તરીકેનું જે બિરુદ આપવામાં આવેલ છે જે યથાયોગ્ય છે. જે સાચા અર્થમાં આધુનિક કવિ છે. સાંપ્રત સમયમાં સંસ્કૃતભાષામાં જે ખેડાણ તેમણે કર્યું છે તે પ્રશંસનીય છે. આટલી વિશાળ માત્રામાં ગ્રંથસર્જન કરવું અને તે પણ સાંપ્રત સમયનાં સંદર્ભમાં તે કોઈ નાનીસુની વાત ન કહેવાય. રાજ્યસ્તરે નહિ પરંતુ રાષ્ટ્રીયસ્તરે આધુનિક સંસ્કૃતનાં પાંચ કવિઓમાં શ્રી માધવ સાહેબની ગણના થાય છે. તે સૌથી મોટી સિદ્ધિ ગણાય. દેશભરમાં ગુજરાત રાજ્યનું નામ રોશન કરી બતાવ્યું છે તે આપણા સૌ માટે ગૌરવની વાત કહેવાય. શ્રી હર્ષદેવ માધવનાં સર્જન પર સાતજણાને

પીએચ.ડી. ની ડીગ્રી મળી છે તે મોટી આનંદની વાત છે .

આમ શ્રી હર્ષદેવમાધવ સાંપ્રત સમયનાં સંસ્કૃતકવિ છે . ભારતદેશમાં કેટલાંક સાક્ષર લોકો સંસ્કૃત ભાષા ‘મૃતભાષા’ છે એમ કહે છે . એ વાતને ખોટી સાબિત કરી બતાવી છે . અને વર્તમાન સમયમાં સંસ્કૃતભાષા અને સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રે એટલી બધી જબરદસ્ત કામગીરી કરી છે , સર્જન સંશોધન, સંપાદન અને પ્રકાશનની બાબતમાં એટલી બધી સફળ કામગીરી કરી છે જેથી આપણે સૌએ કહેવું પડે તેમ છે કે સંસ્કૃતભાષા મૃતભાષા નથી પરંતુ અમૃતભાષા છે . તેમણે સફળ પુરૂષાર્થ કરીને સ્વયમ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે સંસ્કૃત ભાષા મૃતભાષા નથી પરંતુ અમૃતભાષા છે . આવા ઉત્તમકોટિનાં વિદ્વાન, તજજ્ઞ, સાચા સર્જક અને સંપાદકને આપણે નતમસ્તકે વંદન કરીએ . અને જે પોતાનું સંપૂર્ણજીવન સમર્પિત કર્યું છે તેને સંસ્કૃત જગત સદાયને માટે યાદ રાખશે તેમાં શંકાને કોઈ સ્થાન નથી . હાલ શ્રી માધવ એચ. કે. આર્ટસ કોલેજ અમદાવાદમાં સેવારત છે . તેમજ સતત સંશોધન અને સર્જનમાં રચ્યાંપરચ્યાં રહેતા વિદ્વત વ્યક્તિ છે .

૧૩. પ્રો. ડૉ. મુકુન્દ લાલજી વાડેકર :-

પ્રો. મુકુન્દ વાડેકરનો જન્મ તા. ૦૯-૦૨-૧૯૫૫ નાં રોજ થયો હતો . હાલ તેઓ જનરલ એડિટર તેમજ પ્રોફેસર તરીકે ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ , મહારાજસયાજીરાવયુનિવર્સિટી ખરોડામાં તા. ૧૫-૦૬-૨૦૦૧ થી કામ કરે છે . તેમણે પી.એ. સંસ્કૃત અને તત્ત્વજ્ઞાન સાથે કર્યું હતું. એમ.એસ. યુનિવર્સિટી ખરોડામાં ઇ.સ. ૧૯૭૫ માં તેમણે પી.એ. ૭૬% સાથે પાસ કર્યું હતું. જ્યારે એમ.એ. પણ એમ.એસ. યુનિવર્સિટીમાં ઇ.સ. ૧૯૭૭ માં સંસ્કૃત અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષય સાથે ૬૯% સાથે ઉત્તિર્ણ કર્યું હતું. એમ.એસ. યુનિવર્સિટી માં ઇ.સ. ૧૯૮૩ માં "Devalasmrti - Reconstruction and Critical Study" એ વિષય ઉપર તેમણે પીએચ.ડી. નું કામ કર્યું હતું. ઇ.સ. ૧૯૭૮ થી ૮૨ સુધી જુનિયર રિસર્ચ ફેલો તરીકે એમ.એસ. યુનિ. માં સંસ્કૃત

વિભાગમાં કામગીરી કરી હતી. એમ.એસ. યુનિ. નાં આર્ટ્સ વિભાગમાં થોડો સમય સેવા આપી હતી. ઇ.સ. ૧૯૮૩ થી ૮૪ એ સમય દરમિયાન સંસ્કૃતનાં ખંડ સમયનાં વ્યાખ્યાતા તરીકે શેઠ પી.ટી. આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ ગોધરામાં કામગીરી કરેલ હતી. ઇ.સ. ૧૯૮૪ થી ૮૮ સુધી ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ એમ.એસ. યુનિ. ખરોડામાં વિષ્ણુપુરાણ પ્રોજેક્ટમાં પ્રુફ રીડર તરીકે કામ કરેલ. ઇ.સ. ૧૯૮૮ થી ૧૯૯૪ દરમિયાન સહાયક સંપાદક તરીકે વિષ્ણુપુરાણ પ્રોજેક્ટમાં કામ કરેલ. સંપાદન તથા પ્રકાશનની બાબતમાં ડૉ. વાડેકરની કામગીરી પ્રશંસનીય રહી છે.

તા. ૦૧-૦૭-૧૯૯૪ થી ૨૫-૦૯-૧૯૯૬ સુધી ઉપનિયામક તરીકે ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ, એમ.એસ. યુનિ. ખરોડામાં કાર્યભાર સંભાળેલ. તા. ૧-૧૧-૯૪ થી ૧૩-૧૧-૯૬ સુધી ઇન્ચાર્જ નિયામક તરીકે ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં સુંદર કામગીરી કરેલ. તા. ૨૬-૦૯-૧૯૯૬ થી જનરલ એડિટર અને પ્રોફેસર વિષ્ણુપુરાણ પ્રોજેક્ટ ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ, એમ.એસ. યુનિ. ખરોડામાં સક્રિય ભૂમિકા બજાવે છે. શ્રી મુકુન્દ વાડેકર ઇ.સ. ૧૯૯૫ થી પીએચ.ડી. નાં માર્ગદર્શક તરીકેની કામગીરી કરે છે. વેદાન્ત, ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણ તેમનાં મનગમતા વિષયો છે. અનેક ગ્રંથોનું લેખન, સંપાદન અને પ્રકાશન કર્યું છે. સંશોધનપેપરની સમરી AIOC-39 જેમાં એકનાં તેઓ એડિટર છે. શ્રીમંત સર સયાજીરાવ ગાયેકવાડ - ત્રીજા (ગુજરાતી બૂક) સયાજી સાહિત્ય માળા શ્રેણી, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર - ખરોડામાં એકનું તેઓએ સંપાદન કરેલ છે. પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, એમ.એસ. યુનિ. ખરોડામાંથી એક રિસર્ચ જનરલ પ્રગટ થાય છે જે અંગ્રેજી માધ્યમમાં પ્રગટ થાય છે. તેના સંપાદક તરીકે ઇ.સ. ૧૯૯૪ થી ઇ.સ. ૧૯૯૬ સુધી એમ ત્રણ વર્ષ અને ઇ.સ. ૨૦૦૧ થી સતત સંપાદક તરીકે કાર્ય કરે છે.

પ્રાચ્યવિદ્યા વિષયક સંશોધન તેમજ પ્રકાશન ક્ષેત્રમાં આ સંસ્થાનું પ્રદાન આંતરરાષ્ટ્રીય મૂલ્ય ધરાવે છે. મહારાજ સયાજીરાવે દુર્લભ સંસ્કૃત

પ્રાકૃત હસ્તપ્રતોનાં પ્રકાશન માટે ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરિઝ પ્રવર્તિત કરી. આ ગ્રંથમાળા અંતર્ગત ઇ.સ. ૧૯૧૬ થી અત્યાર સુધીમાં લગભગ ૨૦૦ જેટલા મૂલ્યવાન ગ્રંથોનું પ્રકાશન થઈ ચૂક્યું છે. સંશોધન અને પ્રકાશનના ક્ષેત્રે પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર ભારતભરમાં પ્રસિદ્ધ છે. પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાંથી 'સ્વાધ્યાય' નામે સંશોધન પત્રિકા પ્રગટ થાય છે. જે ત્રિમાસિક પત્રિકા છે. અને ગુજરાતી માધ્યમમાં પ્રગટ થાય છે. ઇ.સ. ૧૯૯૪ થી ૧૯૯૬ સુધી એમ બે વર્ષ સુધી સંપાદક તરીકે રહ્યા અને ત્યારબાદ ઇ.સ. ૨૦૦૧ થી સતત મુખ્ય સંપાદક તરીકે શ્રી વાડેકર સેવા આપી રહ્યાં છે. આ ઉપરાંત અન્ય 'વેદવ્યાસંગ' નામે શોધપત્રિકા જે ત્રિમાસિક સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે જેમાં ઇ.સ. ૨૦૦૮ થી શ્રી વાડેકર પ્રધાન સંપાદક તરીકે કાર્ય સંભાળી રહ્યાં છે. Devotional Literature in Sanskrit માં તેઓ એડિટર છે. જે હાલમાં ભારતીયકલાપ્રકાશન દિલ્હીમાં પ્રેસમાં છે.

એપ્રિલ-૨૦૧૦ થી ખરોડામાંથી સંસ્કૃત દૈનિકપત્રનો પ્રારંભ થયો છે. જે સંસ્કૃતજગત માટે ગૌરવ લેવા જેવી વાત છે. આ સંસ્કૃત દૈનિકપત્રનાં શ્રી વાડેકર સહસંપાદક છે. શ્રી વાડેકર સંસ્કૃત ભાષાને વરેલા અને સમર્પિત વિદ્વાન છે. લેખન, સંપાદન અને પ્રકાશન વડોદરા શહેરમાં જે પ્રકારે થાય છે તે કદાચ બીજા શહેરમાં નહિ થતું હોય. આનું કારણ અહીં સેવારત મહાનુભવો - જેમાં વાડેકરનું નામ અગ્રિમ છે. સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનું સંપાદન અને પ્રકાશન ખરોડા મધ્યે ઘણા લાંબા સમયથી થાય છે. સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રે ખરોડા શહેર આગળ પડતું છે. જેનો યશ પ્રો. પ્રફુલ્લ પુરોહિત અને મુકુન્દ વાડેકર જેવા વિદ્વાનોને ફાળે જાય છે. વેદવ્યાસંગ, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરનું અંગ્રેજીમાં પ્રગટ થતું જર્નલ, તેમજ ગુજરાતીમાં પ્રગટ થતું સ્વાધ્યાય આ શોધપત્રિકાઓમાં સંપાદક તેમજ સહસંપાદક રહીને સંસ્કૃત પત્રકારિતાનો જે કમબંધ વિકાસ થયો છે તેમાં વાડેકરનો સિંહફાળો છે. સંશોધનમાં સતત રત રહી સંસ્કૃત પત્રકારિતાનો જે વિકાસ ખરોડામાં થયો છે તેના પાયામાં વાડેકર જેવા વિદ્વાનો

રહ્યાં છે .

શ્રી વાડેકરે ૧૦૦ થી વધુ આર્ટીકલ્સ અને સંશોધન પેપર ગુજરાતી, અંગ્રેજી, મરાઠી, હિન્દી અને સંસ્કૃતમાં પ્રકાશિત કર્યા છે . ૭૫ થી વધુ સેમિનાર, અધિવેશન જે રાજ્યસ્તરીય, રાષ્ટ્રીય સ્તરીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરીયમાં ભાગ લીધેલ છે . તેમજ સંશોધન પેપરોનું વાંચન કરેલ છે . આ ઉપરાંત અનેક ફેકલ્ટી મેરિટ સ્કોલરશીપ, ગોલ્ડમેડલ, રાષ્ટ્રીય મેરિટ સ્કોલરશીપ, વલ્લભવેદાન્ત પ્રાઈઝ તેમજ યુ.જી.સી. દ્વારા જુનિયર રિસર્ચ ફેલોશીપ ઇ.સ. ૧૯૭૮-૮૨ મળેલ છે . આમ શ્રી મુકુન્દ વાડેકર સંસ્કૃત જગત માટે આભૂષણ સમાન છે . વડોદરામાં પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં સેવારત રહીને અનેક સંશોધનની પ્રવૃત્તિ તેઓ કરે છે . પત્ર-પત્રિકાઓનાં સંપાદન અને પ્રકાશનમાં રત રહીને સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસમાં અમૂલ્ય યોગદાન આપ્યું છે .

૧૪. ડૉ. હરિપ્રસાદ મનોકાણિક પાંડેય :-

ડૉ. હરિપ્રસાદ પાંડેયનો જન્મ ઉત્તરપ્રદેશનાં પ્રતાપપુર ગામમાં, તા. પ્રતાપપુર, જિ. સુલતાનપુર માં તા. ૦૧-૧૦-૧૯૫૭ નાં રોજ થયો હતો. હાલ શ્રી પાંડેય વડોદરા શહેરમાં વસવાટ કરે છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ પ્રતાપપુરમાં જ લીધું હતું. માધ્યમિક શિક્ષણ યુ.પી. બોર્ડ અલ્હાબાદ ઉત્તરપ્રદેશમાં લીધું હતું. બી.એ. હિન્દી અને સંસ્કૃત વિષય સાથે એમ.એસ. યુનિવર્સિટી ખરોડામાં ઇ.સ. ૧૯૮૦ માં કર્યું હતું. જ્યારે એમ.એ. નો અભ્યાસ ઇ.સ. ૧૯૮૨ માં પ્રથમ વર્ગ સાથે એમ.એસ. યુનિવર્સિટીમાં કર્યો હતો. શાસ્ત્રીની પદવી ઇ.સ. ૧૯૮૩ માં સંસ્કૃત પ્રથમ વર્ગ સાથે ઉત્તિર્ણ કરી હતી. તેમજ આચાર્યની ઉપાધિ એમ.એસ. યુનિવર્સિટીમાં જ ઇ.સ. ૧૯૮૫ માં સાહિત્યશાસ્ત્ર સાથે પ્રથમ વર્ગ મેળવી પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમજ કાવ્યશાસ્ત્ર ઉપર ઇ.સ. ૧૯૮૭ માં પીએચ. ડી.ની ઉપાધિ મેળવી હતી. પીએચ.ડી. સંપૂર્ણાનંદ-સંસ્કૃત-યુનિવર્સિટી, વારાણસીમાં ઇ.સ. ૨૦૦૪ માં કર્યું હતું. શ્રી પાંડેયને અભ્યાસકાળ દરમિયાન બે ગોલ્ડ મેડલ અને એક સિલ્વર મેડલ તેમજ દસ જુદા જુદા

અન્ય ઈનામો પણ પ્રાપ્ત થયા હતાં. કારકીર્દીની શરૂઆત બાલાસિનોર કોલેજમાં ખંડ સમયનાં વ્યાખ્યાતા તરીકે કરી હતી. તા. ૨૯-૦૯-૮૨ થી તા. ૦૧-૦૩-૮૩ સુધી ખંડસમયનાં વ્યાખ્યાતા રહીને પછીથી શિક્ષક સહાયક તરીકે એમ.એસ. યુનિ. માં તા. ૦૮-૧૧-૮૫ થી તા. ૭-૧-૮૬ સુધી કાર્યરત હતા. ત્યારપછી તા. ૧૩-૦૩-૮૬ થી તા. ૨૬-૦૬-૮૮ સુધી સંસ્કૃતમહાવિદ્યાલય એમ.એસ. યુનિ. ખરોડામાં શિક્ષક સહાયક તરીકે જોડાયા હતા. ત્યારબાદ તા. ૨૬-૬-૮૮ થી ૨૪-૬-૯૩ સુધી અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કર્યું હતું. તા. ૨૫-૬-૯૩ થી ૨૫-૦૬-૯૮ સુધી સિનિયર અધ્યાપક તરીકે કામગીરી કરેલ .તા. ૨૫-૦૬-૯૮ થી ૨૦૦૪ સુધી સિલેક્શન ગ્રેડમાં રહી કાર્ય કરેલ. ૨૦૦૪ થી સતત સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાં રીડર તરીકે સેવારત છે. જ્યારે તા. ૨૪-૦૨-૨૦૦૫ માં તેમની પ્રોફેસર તરીકે નિમણૂક કરેલ છે.

એમ.એસ. યુનિ. સંસ્કૃતમહાવિદ્યાલય ખરોડામાં એક શિરસ્તો છે કે મહાવિદ્યાલયનાં આચાર્ય તરીકે પાંચ વર્ષ સુધી કાર્યભાર સંભાળવાનો હોય છે. પાંચ વર્ષની મુદત પૂરી થાય ત્યારે બીજી વ્યક્તિ આચાર્ય પદ સંભાળે છે. આવી રીતે વ્યક્તિ બદલાતી રહે છે. પરંતુ શ્રી પાંડેય સાહેબે ઈ.સ. ૨૦૦૦ થી ૨૦૦૬ સુધી એમ છ વર્ષ સુધી મહાવિદ્યાલયનાં આચાર્યનું પદ સંભાળ્યું હતું. બીજી એક મહત્વની વાત એ છે કે સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય 'સુરભારતી' નામે એક શોધપત્રિકા છેક ઈ.સ. ૧૯૬૨ થી સતત પ્રકાશિત કરે છે. આ શોધપત્રિકા વાર્ષિક સ્વરૂપે બહાર પડે છે. અને સંસ્કૃતભાષામાં જ પ્રકાશિત થાય છે. શોધપત્રિકાનાં મુખ્યસંપાદક મહાવિદ્યાલયનાં આચાર્ય ગણાય છે. હોદ્દાની રૂએ આચાર્ય એ મુખ્ય સંપાદક ગણાય છે. શ્રી પાંડેય એ છ વર્ષ સુધી મુખ્ય સંપાદક તરીકે રહી સુંદર કામગીરી કરેલ. આ ઉપરાંત શોધપત્રિકામાં છ પાવવા માટે આવતા લેખો પ્રથમ પરામર્શ સમિતિ સમક્ષ જાય છે. આ સમિતિમાં પણ શ્રી પાંડેય સક્રિય સદસ્ય રહી સુંદર કામગીરી કરે છે. શોધપત્રિકાનાં સંપાદન,

પ્રકાશનમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે સહયોગ આપી સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં વિકાસમાં તેમનું અનેક યોગદાન રહ્યું છે. આવા કર્મનિષ્ઠ વ્યક્તિઓને કારણે પત્રિકાનાં પ્રકાશનમાં ક્યારેય કોઈ અવરોધ કે બાધા ઉભી થયેલ નથી.

સૌથી ગૌરવ લેવા જેવી વાત એ છે કે એપ્રિલ-૨૦૧૦ થી વડોદરામાંથી સંસ્કૃત દૈનિકપત્ર પ્રગટ થાય છે જે માત્ર બરોડા શહેર માટે જ નહીં પરંતુ સમગ્ર ગુજરાત માટે અને ખાસ તો સંસ્કૃત જગત અને સંસ્કૃત પ્રેમીઓ માટે આનંદની વાત છે. આ દૈનિકપત્રની પ્રકાશક સમિતિમાં શ્રી પાંડેય ફાઉન્ડર સભ્ય તરીકે નિમણૂક પામેલ છે. જે ઘણી મહત્ત્વની વાત ગણાય. આ ઉપરાંત સંસ્કૃત ભારતીનાં તેઓ સક્રિય સદસ્ય પણ છે. જેનું નોમિનેશન H.R.D. Ministry in the Central Sanskrit Board એ કર્યું છે. આ ઉપરાંત સંસ્કૃતનાં કાર્યક્રમોનાં સંયોજક તરીકે પણ તેઓ કાર્ય કરી રહ્યાં છે. આમ શ્રી હરિપ્રસાદ પાંડેય સંસ્કૃતનાં શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન અને તજજ્ઞ છે. એટલું જ નહીં તેઓનાં ૧૫ સંશોધનપેપર અને છ પુસ્તકો પણ પ્રકાશિત થયા છે. રાજ્યસ્તરીય, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરીય સંસ્કૃત સંમેલનો, અધિવેશનોમાં સક્રિય રીતે ભાગ લઈ સંસ્કૃત ભાષાને ઉન્નત કરવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યાં છે. સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં વિકાસમાં શ્રી પાંડેયનો ફાળો સદા અગ્રેસર રહ્યો છે.

૧૫. ડૉ. પ્રજ્ઞાબેન જોગેશભાઈ જોષી :-

ડૉ. પ્રજ્ઞાબેન જોષીનો જન્મ તા. ૦૬-૧૨-૧૯૫૮ નાં રોજ ગુજરાત રાજ્યનાં અમદાવાદ મુકામે થયો છે. તેમનું મૂળ વતન પાટણ, જિલ્લો પાટણ, ગુજરાત છે.

તેઓએ બી.એ. ની પદવી ઇ.સ. ૧૯૭૯ માં સંસ્કૃત વિષય સાથે પ્રથમ વર્ગ સાથે પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમજ એમ.એ. ની પદવી ઇ.સ. ૧૯૮૨ માં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત (અલંકારશાસ્ત્ર) સાથે ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાંથી પ્રાપ્ત કરી હતી. જ્યારે તેમણે પીએચ.ડી. ની પદવી ઇ.સ. ૧૯૯૨ માં પ્રાપ્ત કરી હતી. હાલમાં તેણી પીએચ.ડી. નાં માર્ગદર્શક પણ છે. શ્રી પ્રજ્ઞાબેન

હાલમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટી તેમજ સોમનાથ સંસ્કૃત યુનિવર્સિટી-વેરાવળમાં પણ પીએચ.ડી. નાં માર્ગદર્શક છે .

તેણીને જુદા જુદા જર્નલ્સમાં પોતાનાં આર્ટિકલ્સ પ્રકાશિત થયા તે બદલ રોકડ રકમ પણ પ્રાપ્ત થયેલ છે . તેમને પ્રથમ ઇનામ ડૉ. બે હજાર અને પ્રમાણપત્ર હિન્દી આર્ટિકલ્સ "Ghatakarpura: A Literary Study" જે નેશનલ લેવલ એકેડેમી કોન્ફરન્સ, ચિખલીમાં તા. ૦૭-૧૦-૨૦૦૬ માં રજૂ કર્યો હતો. જ્યારે તેણીને બીજું ઇનામ અને પ્રમાણપત્ર ગુજરાતી આર્ટિકલ "Geeta's Contribution in world Peace and our duties" આ આર્ટિકલ ગીતાનિબંધ સ્પર્ધા જે ડૉ. દયારામ સંસ્કૃતિ ચિંતન ટ્રસ્ટ, બારડોલી ઇ.સ. ૧૯૯૭ માં રજૂ કર્યો હતો. તેમજ ડૉ. ૫૦૦૦ (પાંચ હજાર રોકડા) તેનાં થિસીસ "A critical Study of Minor Gitas in the Mahabharat" (ગુજરાતી) મહર્ષિ એગ્રીકલ્ચર રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ દ્વારા તેમને મળ્યાં હતા. તેમજ તેમનાં પીએચ.ડી.નાં પ્રબંધનાં પ્રકાશન માટે ગુજરાત યુનિવર્સિટી મારફત યુ.જી.સી.ની યોજના અંતર્ગત પ્રાપ્ત થયા હતા. આ ઉપરાંત ગુજરાત રાજ્ય સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર દ્વારા તેમનાં પાંચ પુસ્તકો પ્રકાશિત થયા હતાં. જે અંતર્ગત તેણીને દરેક પુસ્તક દીઠ ડૉ. દશ હજાર જેવી માતબર રકમ પ્રાપ્ત થયેલ હતી.

શ્રી પ્રજ્ઞાબેન સંશોધનનાં ક્ષેત્રમાં પણ ઘણા આગળ પડતુ સ્થાન ધરાવે છે . તેણીનો સંશોધનનો વિસ્તાર - વૈદિકઅભ્યાસ, અલંકારશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, કલાસિકલ સંસ્કૃત સાહિત્ય, પુરાણ વગેરે હતો. તેણીએ ઘણાં બધા શોધલેખો લખ્યાં છે . અને ગુજરાતપ્રદેશમાંથી પ્રકાશિત થતી મહત્વની પત્રિકાઓમાં કે જર્નલ્સમાં તેમનાં આ શોધલેખો પ્રકાશિત પણ થયા છે . જે માં સ્વાધ્યાય, સંબોધિ, સમામ્નાય, સામીપ્ય જેવી પત્રિકાઓ કે મુખપત્રોમાં તેણીનાં લેખો પ્રકાશિત થયેલાં છે . આ ઉપરાંત પાવમણિ, વેદામૃતમ, શારદાપીઠપ્રદીપ, આરણ્યકમ જેવા જર્નલ્સમાં પણ પોતાનાં લેખો પ્રકાશિત થયાં છે . આમ પ્રજ્ઞાબેનનું સંશોધન અને લેખનનું કાર્ય ઘણું મોટું છે . પોતાનાં આ લેખો, વેદ, ઉપનિષદ, બ્રાહ્મણગ્રંથો, મહાભારત

તેમજ ભગવદગીતા, યોગ, વેદમાં માનવઅધિકાર વગેરે ઉપર લખેલા જોવા મળે છે.

શ્રી પ્રજાબેન ઇ.સ. ૧૯૮૭-૮૮ માં યુ.પી. આર્ટ્સ કોલેજ પિલવઈમાં ખંડ સમયનાં વ્યાખ્યાતા તરીકે જોડાયાં હતા. ઇ.સ. ૧૯૮૮ થી ઇ.સ. ૧૯૯૬ સુધી મહર્ષિ વેદવિજ્ઞાન અકાદમીમાં ગ્રંથપાલ તરીકે સેવાઓ આપી હતી. ઇ.સ. ૧૯૯૬ થી મહર્ષિ વેદવિજ્ઞાન અકાદમીમાં પૂર્ણસમયનાં વ્યાખ્યાતા તરીકેની સેવામાં રત રહી અનેક સંશોધન કાર્યો કરેલાં છે.

મહર્ષિવેદવિજ્ઞાન અકાદમી રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ અને પીએચ.ડી. સેન્ટર છે. ઇ.સ. ૧૯૮૨ માં આ સંસ્થાની સ્થાપના થયેલી છે. અત્યારસુધીમાં ૩૫ થી વધુ છાત્રોએ પીએચ.ડી. ની પદવી પ્રાપ્ત કરેલ છે. તેમજ સંશોધન અંતર્ગત ૪૮ સંશોધિત પુસ્તકો પ્રકાશિત કર્યાં છે. તેમાં ત્રણ કોષગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. આ સંસ્થા “સમામ્નાય” નામે એક રિસર્ચ જર્નલ ઇ.સ. ૧૯૯૨ થી પ્રગટ કરે છે. આ જર્નલમાં શ્રી પ્રજાબેનનાં લેખો પ્રગટ થાય છે. ઇ.સ. ૧૯૯૫ થી ઇ.સ. ૨૦૦૦ સુધી ડૉ. આર. પી. મહેતા અને પ્રજાબેન જોષી આ બંનેએ આ પત્રિકાનું સંપાદન કાર્ય કરેલ છે. અને આ જર્નલમાં ચારેય ભાષામાં લેખો પ્રસિદ્ધ થાય છે. પ્રજાબેન પોતે પણ ગુજરાતી, હિન્દી, સંસ્કૃત તેમજ અંગ્રેજી એમ ચારેય ભાષામાં લેખો લખે છે અને તેનાં લેખો આ જર્નલમાં પ્રગટ થાય છે. ઇ.સ. ૨૦૦૦ થી ૨૦૧૧ સુધી આ જર્નલ સ બંધ થઈ ગયું હતું. પરંતુ હવે ઇ.સ. ૨૦૧૨ થી ફરીથી અંક પ્રગટ કરવાનું શરૂ કર્યું છે. જેમાં પ્રજાબેનની ભૂમિકા મહત્ત્વની છે.

અનેક રાજ્યસ્તરીય, રાષ્ટ્રીયસ્તરીય અને આંતરરાષ્ટ્રીયસ્તરીય કોન્ફરન્સમાં ચેરમેન તરીકે ફરજ બજાવેલ છે. અનેક સ્પર્ધાઓમાં નિર્ણાયક તરીકે સેવા આપેલી છે. અનેક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સાથે નિર્ણાયક તરીકે સેવા આપેલી છે. અનેક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સાથે મળી, શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ કરી લેખક, સંશોધક, પરામર્શક, વક્તા તરીકે અનેક સંસ્થાઓને

લાભ આપેલ છે. ૩૮ જેટલી બૂકોમાં તેનાં આર્ટીકલ પ્રગટ થયાં છે. તેમજ ૧૩ જેટલાં પુસ્તકો તેમનાં પોતાનાં પ્રકાશિત થયાં છે. તેમજ જુદા જુદા જર્નલ્સમાં ૧૧ જેટલી પુસ્તક સમીક્ષા પ્રકાશિત થયાં છે. આશરે ૪૦ જેટલી કોન્ફરન્સો તેમજ સેમીનારમાં સહભાગી બની પેપરોનું વાંચન કરેલ છે. તેમજ તેનાં પેપરો પ્રસિદ્ધ પણ થયાં છે. ૩૩ જેટલી રાજ્યસ્તરીય કોન્ફરન્સોમાં ભાગ લીધેલ છે. ઇ.સ. ૧૯૯૭થી સંસ્કૃત સંભાષણનાં વર્ગો તેમજ સંસ્કૃત વ્યાકરણનાં વર્ગો જુદી જુદી પાઠશાળાઓ, કોલેજો, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ વગેરેમાં જઈને ચલાવ્યા તથા કામ કરેલ છે. તેમજ "All India Radio" પરથી ૩૬ રેડિયો વાર્તાલાપ પ્રસ્તુત કર્યા છે. ઇ.સ. ૧૯૯૮ થી લઈને ઇ.સ. ૨૦૧૧ સુધીમાં ૩૬ રેડિયો વાર્તાલાપ અમદાવાદથી પ્રસારિત કર્યા છે.

આમ પ્રજાબેન જોષીનું સંસ્કૃતભાષાને બહુ મોટું પ્રદાન છે. હાલ તેઓ મહર્ષિવેદવિજ્ઞાન અકાદમીમાં છેલ્લા ૧૬-૧૭ વર્ષથી અધ્યાપિકા તરીકે સેવારત છે.

૧૬. ડૉ. જીતેન્દ્રકુમાર બાબુલાલ શાહ :-

શ્રીશાહસાહેબનો જન્મ તા. ૨૧-૧૨-૧૯૬૦ નાં રોજ ભાવનગર જિલ્લાનાં ખારી નામનાં ગામમાં થયો હતો. તેઓએ બી.એ.ની પદવી ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાંથી ત્રણ ગોલ્ડમેડલ સાથે પ્રથમ નંબરે આવીને પ્રાપ્ત કરી હતી. એમ.એ.ની પદવી ધર્મ અને ફિલોસોફી વિષય સાથે બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી, વારાણસીમાંથી બે ગોલ્ડમેડલ લઈને પ્રથમ વર્ગ સાથે પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમજ આચાર્યની પદવી જૈનદર્શન ઉપર સંપૂર્ણાનંદ સંસ્કૃત યુનિવર્સિટીમાં ત્રણ ગોલ્ડમેડલ પ્રાપ્ત કરીને મેળવી હતી. તેમજ પીએચ.ડી. ફિલોસોફી વિષય લઈને "Dwadashar Nayachakra Ka Darshnika Adhyayan" વિષય ઉપર બનારસહિન્દુ યુનિવર્સિટી, વારાણસીમાંથી પ્રાપ્ત કરી હતી. શ્રી શાહ ગુજરાતી, હિન્દી, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલિ, અપભ્રંશ ભાષાઓ જાણે છે.

તેઓએ શારદાબેન ચિમનભાઈ એજયુકેશનલ રિસર્ચ સેન્ટરમાં

ઇ.સ. ૧૯૯૨ થી ૧૯૯૮ સુધી નિયામક તરીકે કાર્ય કરેલ. હાલ તેઓ ઇ.સ. ૧૯૯૮ થી લા.દ. ભારતીય સંસ્કૃતિવિદ્યામંદિર, અમદાવાદમાં નિયામક તરીકે કાર્યરત છે. તથા બી.એલ. ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડોલોજી, દિલ્હીનાં તેઓ વર્તમાનમાં ઉપાધ્યક્ષ છે. તેમજ માનદ સંશોધનસહાયક તરીકે તેઓ બી.એલ. ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડોલોજી, દિલ્હીમાં ઇ.સ. ૧૯૮૭ થી ૧૯૯૧ સુધી કામગીરી કરેલ છે.

એલ.ડી. ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડોલોજી, અમદાવાદમાંથી પ્રગટ થતા 'સંબોધિ' સામયિકનાં તથા શારદાબેન ચીમનભાઈ એજ્યુકેશનલ રિસર્ચ સેન્ટર, અમદાવાદનાં જર્નલ નિર્ગ્નથ - આ બંનેનાં તેઓશ્રી હાલમાં મુખ્યસંપાદક છે. વલ્લસંસ્કૃત કોન્ફરન્સમાં જૈનવિભાગનાં સંયોજક તરીકે કામગીરી કરી છે. તેઓશ્રી પીએચ.ડી.નાં માર્ગદર્શક પણ છે. તેમની નીચે અત્યાર સુધીમાં ૧૧ વિદ્યાર્થીઓએ પીએચ.ડી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી છે. તેમજ ૫૯ જેટલા રાષ્ટ્રીય સેમીનાર તથા વર્કશોપમાં ભાગ લઈને પેપરો રજૂ કર્યા છે.

તેઓશ્રી ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદમાં ઇ.સ. ૧૯૯૮ થી જૈન અભ્યાસનું આંતરરાષ્ટ્રીય કેન્દ્ર, ગુજરાતવિદ્યાપીઠ, અમદાવાદમાં ઇ.સ. ૧૯૯૪થી, જૈન વિશ્વભારતી વિશ્વવિદ્યાલય, લાડનું રાજસ્થાનમાં ઇ.સ. ૧૯૯૬થી, બનારસહિન્દુયુનિવર્સિટી, વારાણસીમાં ઇ.સ. ૧૯૯૬થી તથા ઉત્તરગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણમાં ઇ.સ. ૨૦૦૮ થી તથા ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગરમાં ઇ.સ. ૨૦૦૫ થી સંશોધક તરીકે સતત કામગીરી કરી રહ્યાં છે.

શ્રીશાહસાહેબ જુદી જુદી યુનિવર્સિટીઓમાં મુલાકાતી અધ્યાપક તરીકે પણ સેવા બજાવે છે. કિલોસોફી વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી અમદાવાદમાં ઇ.સ. ૧૯૯૯ થી, આંતરરાષ્ટ્રીય જૈન અભ્યાસ કેન્દ્ર, ગુજરાતવિદ્યાપીઠ, અમદાવાદમાં ઇ.સ. ૧૯૯૩ થી ૨૦૦૯ સુધી તેમજ પ્રાકૃતસમરસ્કૂલ બી.એલ. ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડોલોજી - દિલ્હીમાં ઇ.સ. ૧૯૯૯ થી સતત મુલાકાતી અધ્યાપક તરીકે કામગીરી કરે છે. તેઓએ ઇ.સ. ૧૯૯૨ થી

૧૯ જેટલી દૂર અમેરિકામાં કરી છે. અને જુદા જુદા વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનો આપેલાં છે. તથા રાજ્ય તથા રાષ્ટ્રીયસ્તરે જુદા જુદા વિષયો ઉપર જુદી જુદી સંસ્થાઓમાં ૪૬ જેટલા વ્યાખ્યાનો આપેલાં છે.

આમ સંશોધન, લેખનમાં શ્રીશાહસાહેબની ભૂમિકા હમેશાં અગ્રિમ રહી છે. તેમનાં ૭૮ જેટલા સંશોધનપેપરો હિન્દી, ગુજરાતી અને અંગ્રેજીમાં જુદા જુદા રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે. તેઓશ્રી હાલમાં પણ સંબોધિ અને નિર્ગ્નથ જર્નલ્સનાં મુખ્ય સંપાદક છે. તેમનાં ૧૩ જુદા જુદા પુસ્તકો પ્રકાશિત થયેલા છે. તથા ચાર પુસ્તકોમાં સહાયક લેખક તરીકે કામ કર્યું છે. આ ઉપરાંત તેઓ જનરલ એડિટર તરીકે કામ કરે છે. એલ.ડી. સિરિઝ નંબર ૧૧૮ થી ૧૫૧ (ઇ.સ. ૧૯૯૨ થી વર્તમાનસુધી), સંબોધિ - રિસર્ચ જર્નલ્સ એલ.ડી. ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડોલોજી વોલ્યુમ નં. ૧૮ થી ૩૪ (ઇ.સ. ૧૯૯૨ થી આજસુધી), શારદાબેન ચીમનલાલ એજયુકેશનલ રિસર્ચ સેન્ટર સિરિઝ - ૨૬ પુસ્તકો, શ્રેષ્ઠી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ રિસર્ચ આર્ટિકલ્સ સિરિઝ, શ્રુતનિધિ રિસર્ચ સિરિઝ, શ્રી રત્નમાલા આગમસિરિઝ વગેરેમાં તેઓશ્રી જનરલ એડિટર તરીકે સુંદર કામગીરી કરે છે તથા હાલમાં પણ કરી રહ્યાં છે.

આ ઉપરાંત તેઓશ્રી ભારતીયકલાઈતિહાસકોંગ્રેસ, ગુવાહાટી ભાંડારકર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ પુના, વર્લ્ડ સંસ્કૃત કોન્ફરન્સ, ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ અમદાવાદમાં આજીવન સભ્ય છે. તેમજ જુદી જુદી યુનિવર્સિટીઓમાં એકેડેમિક કાઉન્સિલ, સલાહકાર સમિતિનાં સભ્ય તરીકે સારી સેવા આપી રહ્યાં છે. આ ઉપરાંત તેઓ જુદી જુદી અકાદમી સંસ્થાઓમાં ટ્રસ્ટી તરીકે પણ સેવા આપી રહ્યાં છે. તેમજ સામાજિક સંસ્થાઓમાં પણ તેઓ ટ્રસ્ટી તરીકે સેવા કરી રહ્યાં છે. અને જુદી જુદી સંસ્થાઓમાં સલાહકાર તરીકે પણ તેઓ કાર્ય કરી રહ્યાં છે. તેઓ ઇ.સ. ૧૯૯૮ થી બી.એલ. ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડોલોજી, દિલ્હીનાં વાઈસ ચેરમેન છે.

આમ શ્રી જિતેન્દ્રકુમાર શાહ અનેક સંશોધનવિષયક કાર્યો જેવા કે

સંપાદન, સંશોધન, લેખન અને પ્રકાશનનાં કાર્યમાં સતત પ્રવૃત્ત રહી સંસ્કૃતની અનેરી સેવા કરી રહ્યાં છે.

૧૭. પ્રો. પ્રફુલ્લ મનહરલાલ પુરોહિત :-

સંસ્કૃતભાષાને ઉજાગર કરનારા, સંસ્કૃતભાષાનાં શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન તેમજ ગુજરાતમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાના વિકાસમાં શ્રેષ્ઠ યોગદાન આપનારા શ્રી પ્રફુલ્લભાઈ પુરોહિતનો જન્મ ડાભા ગામમાં, તા. બાયડ, જિ. સાબરકાંઠામાં તા. ૧૯-૦૬-૧૯૭૨ નાં રોજ થયો હતો. હાલ તેઓ વડોદરામાં રહી સંસ્કૃતની સેવામાં રચ્યાં પરચ્યાં છે. તેઓએ પ્રાથમિક શિક્ષણ ડાભા પ્રાથમિક શાળામાં લીધું હતું. ચાર વર્ષ શ્રી અંબિકા નિકેતન સંસ્કૃત પાઠશાળા, સુરતમાં અભ્યાસ કર્યો.

તેઓશ્રી એ બરોડા સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય, એમ.એસ. યુનિવર્સિટી, વડોદરામાંથી સાહિત્યશાસ્ત્રી, સાહિત્યશાસ્ત્ર આચાર્ય, ધર્મશાસ્ત્ર આચાર્યની પદવી પ્રાપ્ત કરેલ છે. આ ઉપરાંત વાસ્તુશાસ્ત્ર આચાર્યની પદવી મહર્ષિમહેશયોગીવૈદિકવિશ્વવિદ્યાલય, જબલપુર - મધ્યપ્રદેશમાંથી મેળવેલ છે. હાલ તેઓનું પીએચ.ડી. નું કામ ચાલુ છે. પ્રવેશ-પરિચય ભૂષણ પરીક્ષાઓમાં તેમને સૌરાષ્ટ્ર વિદ્યુતપરિષદ, જામનગર દ્વારા ત્રણ રૌપ્ય ચંદ્રક મળેલ છે.

શ્રી પ્રફુલ્લ પુરોહિતે કારકીર્દીની શરૂઆત ૨૦૦૦-૨૦૦૧ થી બરોડા સંસ્કૃતમહાવિદ્યાલય, એમ.એસ. યુનિવર્સિટી, બરોડામાં અધ્યાપક તરીકે જોડાઈને કરી હતી. હાલ તેઓ સંસ્થાકીય કાર્યમાં વિવિધ હોદાઓમાં કાર્યરત છે. વાસ્તુનિર્દોષપ્રકાર સામયિકનાં સંપાદક, પ્રકાશક અને લેખક પણ પોતે જ છે. જે તા. ૧૨-૦૩-૨૦૦૬ થી પ્રકાશિત કરે છે. જેમાં વાસ્તુશાસ્ત્રને લગતા લેખો પ્રગટ કરવામાં આવે છે. તેમજ 'શાસ્ત્ર-સૌરભ' નામે એક સામયિક બહાર પડે છે. જે તા. ૧૨-૦૩-૨૦૦૬ થી પ્રગટ થાય છે તેનાં પણ પુરોહિત પોતે સંપાદક છે. આ ઉપરાંત જયોતિષવિજ્ઞાનસૌરભ પ્રગટ થાય છે જે તા. ૧૧-૦૩-૨૦૦૭ થી પ્રગટ થાય છે તેનાં પણ તેઓ સંપાદક છે.

એમ.એસ. યુનિવર્સિટીમાં સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાંથી દેવસાયુજ્યમ્ નામે સંસ્કૃત માસિક પત્રિકાનો એપ્રિલ-૨૦૦૬ થી પ્રારંભ થયો. જેના સંપાદક અને પ્રકાશક પ્રો. પ્રફુલ્લ પુરોહિત છે. ગુજરાતમાંથી સંસ્કૃત ભાષામાં નહિવત પત્રિકાઓનું પ્રકાશન થાય છે. તેથી સંસ્કૃત ભાષામાં પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનનો વિચાર આવ્યો અને આ વિચારને અમલમાં મૂકવાનો આરંભ પુરોહિતે કર્યો. સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યે લોકોને રૂચિ જાગે, સંસ્કૃત ભાષામાં લોકો લખતા-વાંચતા થાય અને સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રચાર-પ્રસાર થાય એવા અનેક શુભઆશયોને ધ્યાનમાં રાખીને પુરોહિતે પોતાનાં સંપાદકપણા નીચે આ પત્રિકાનો પ્રારંભ કર્યો. જેને પૂરા ગુજરાતમાં સારો પ્રતિસાદ મળી રહ્યો છે તેમજ તેનું નિયમિત રીતે પ્રકાશન થાય છે.

સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રે વડોદરામાં ઘણુ પ્રશંસનીય કાર્ય થઈ રહ્યું છે. સંસ્કૃતભાષા વિશ્વનાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનાં વિવિધ ક્ષેત્રને પોતાનામાં સમાવવાવાળી દેવવાણી છે જેની શ્રેષ્ઠતા સ્વયંસિદ્ધ છે. સમાજને આદર્શ તેમજ શ્રેષ્ઠ દિશામાં લઈ જવાવાળા સંસ્કૃતસાહિત્યનો પ્રભાવ ભારતીય સમાજ તેમજ સંસ્કૃતિમાં આજે પણ વિદ્યમાન તેમજ પ્રવહમાન છે. આ જ કારણે સંસ્કૃતભાષા વર્તમાનમાં પણ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. સંસ્કૃતભાષા પોતાની અત્યંત વૈજ્ઞાનિક પ્રણાલીનાં કારણે દુનિયાનાં સમસ્ત જ્ઞાન-વિજ્ઞાનને સાધારણ ભાષામાં પ્રસ્તુત કરવાવાળી એક માત્ર ભાષા છે. આવા શુભ આશયને મનમાં પ્રસ્થાપિત કરીને શ્રી પુરોહિત સાહેબે એક જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞનો પ્રારંભ કર્યો. સંસ્કૃત ભાષાને સમર્પિત અને સેવારત એવા શ્રી પુરોહિતે સંસ્કારી નગરી વડોદરાની શાનમાં ચાર ચાંદ લગાવવાનાં એક ભાગરૂપે ગુજરાતમાં પ્રથમવાર વડોદરા શહેરમાંથી સંસ્કૃત દૈનિકપત્રનો પ્રારંભ એપ્રિલ-૨૦૧૦ માં કર્યો. સંસ્કૃત ભાષાનાં પ્રચાર, પ્રસાર અને વિકાસ તેમજ સૌ સંસ્કૃત વાંચતા થાય તથા દરેક સુધી સંસ્કૃત પહોંચાડવાનાં ભગીરથ કાર્યમાં તન, મન અને ધનથી પદાર્પણ કર્યું. સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસમાં શ્રી પુરોહિતે આપેલ યોગદાનને આપણે વંદન કરવા ઘટે. સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસમાં શ્રી પુરોહિતની આ પહેલ સંસ્કૃત પ્રેમીઓ માટે

આશીર્વાદ સમાન છે. આજે પણ આ દૈનિકપત્ર નિયમિત રીતે વડોદરાથી પ્રકાશિત થાય છે. સંસ્કૃત વર્તમાનપત્રના સંપાદક તેમજ પ્રકાશકની જવાબદારી શ્રી પુરોહિત સંભાળી રહ્યાં છે.

હાલ તેઓ વડોદરામાં સંસ્કૃતભાષામાં સંસ્કૃત સંભાષણ વર્ગો ચલાવે છે. સંસ્કૃતભાષાનાં પ્રચાર, પ્રસાર અને વિકાસમાં સતત કાર્યરત છે. શ્રી અરવિંદ નિવાસ, દાંડીયા ખજારમાં પાંચ વર્ષ સુધી સંસ્કૃત વર્ગ ચલાવ્યા. સંસ્કૃતભારતીમાં પ્રાંત કાર્યકારિણી સદસ્ય તેમજ વડોદરા મહાનગરમંત્રીની જવાબદારી નિભાવે છે.

ગુજરાત સરકારે શ્રી પુરોહિતની વિદ્વતા, સંસ્કૃત પ્રત્યેની રૂચિ અને સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રની કામગીરીને ધ્યાને રાખીને સ્વર્ણિમ વર્ષ અંતર્ગત સ્વર્ણિમ ગુજરાત સંસ્કૃત સંભાષણ યોજનામાં વડોદરા જિલ્લાનાં સંયોજક તરીકેની કામગીરી સોંપેલ છે. આ સંયોજક તરીકેની જવાબદારી સારી રીતે નિભાવેલ છે.

રાજ્ય, રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે થતા સંસ્કૃતનાં કાર્યક્રમોમાં પણ પુરોહિત સક્રિયપણે સહયોગી બનીને કામ કરે છે. સંસ્કૃતનાં વિવિધ કાર્યક્રમો સંસ્કૃતપ્રદર્શિની, સંસ્કૃતસંમેલન, સંસ્કૃત અધિવેશન, વાસ્તુ-જયોતિષસંમેલન, કર્મકાંડ, વિવિધ સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો વગેરે સંસ્કૃતને લગતા કાર્યક્રમોમાં સક્રિયપણે ભૂમિકા ભજવે છે. રાજ્ય સ્તરીય સંસ્કૃતસંમેલનમાં તેઓ કો-ઓર્ડિનેટર છે. આમ સંસ્કૃત ભાષાને સમર્પિત શ્રી પુરોહિત સતત પોતાની સેવા અને યોગદાન આપી રહ્યાં છે. માત્ર વડોદરામાં જ નહીં પરંતુ પૂરા ગુજરાતમાં સંસ્કૃતભાષાને ઉજાગર કરનાર અને ઉંચે લઈ જનાર તેમજ સંસ્કૃત પત્રકારિતાનો પ્રચાર, પ્રસાર અને વિકાસ કરનાર શ્રી પુરોહિત મૂર્ધન્ય વિદ્વાન અને સંસ્કૃતના સારા તજજ્ઞ છે. તેમનું સંપાદનકાર્ય અને પ્રકાશનકાર્ય અવિરત ગતિથી આગળ વધી રહ્યું છે. જેમાં આજ સુધી કોઈ બાધા આવી નથી. સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રે વડોદરા શહેરમાં જે કંઈપણ કાર્ય થઈ રહ્યું છે તે કદાચ ગુજરાતમાં બીજે ક્યાંય નહિ થતું હોય. વડોદરા શહેરને

સંસ્કારી નગરીનું જે બિરુદ્ધ આપવામાં આવ્યું છે તે પુરોહિત જેવા વિદ્વાનોને આભારી હોય તેમ લાગે છે. તેમજ સંસ્કૃત ભાષામાં જે કંઈપણ કામ થઈ રહ્યું છે તેને આભારી હોય તેમ લાગી રહ્યું છે.

૧૮. ડૉ. રાજભાઈ નગાભાઈ કાથડ :-

ડૉ. રાજભાઈ કાથડનો જન્મ તા. ૧૫ - ૦૭ - ૧૯૭૩ નાં રોજ જુનાગઢ જિલ્લાનાં માંગરોલ તાલુકાનાં વિરોલ નામનાં ગામમાં થયો હતો. તેમનો ધોરણ-૧ થી ૪ નો અભ્યાસ પોતાનાં ગામમાં જ થયો હતો. ધોરણ ૫ થી ૭ નો અભ્યાસ કાલેજ નામનાં બાજુનાં ગામમાં થયો હતો. માધ્યમિકશિક્ષણ ચાખવા નામનાં ગામમાં થયું હતું. ધો. ૧૧ અને ૧૨ કેશોદમાં કર્યું હતું. બી.એ. તથા એમ.એ. - પાર્ટ - ૧ કેશોદ કોલેજમાં કર્યું હતું. જ્યારે એમ.એ. પાર્ટ - ૨ અને એમ.ફિલ. તથા પીએચ.ડી. અનુસ્નાતક સંસ્કૃત ભવન, સૌ. યુનિવર્સિટી, રાજકોટમાં કર્યું હતું.

ધોરણ-૧૦ માં શાળામાં પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. જ્યારે ધો. ૧૨ માં શાળામાં પ્રથમ અને તાલુકા કક્ષાએ દ્વિતીય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેમજ બોર્ડ દ્વારા તેમને સ્કોલરશીપ પણ મળેલ હતી. જ્યારે બી.એ.માં સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીમાં પ્રથમ આવવા બદલ ત્રણ સુવર્ણચંદ્રક અને સાત એવોર્ડ મળ્યાં હતા. એમ.એ. માં પણ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીમાં પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તે બદલ તેમને યુ.એન. ઢેબર ગોલ્ડમેડલ અને ચાર અન્ય એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયા હતા. એમ.ફિલ. માં તેઓશ્રી સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીમાં પ્રથમ આવ્યાં હતા.

શ્રીકાથડ સાહેબે કારકીર્દિની શરૂઆત માનદ સેવારૂપે અનુસ્નાતકભવનમાં કરી હતી. તેમજ સેલ્ફ ફાઈનાન્સ કોલેજમાં જોડાઈને કારકીર્દિ શરૂ કરી હતી. ત્યારબાદ સરકારી કોલેજ, સરકારી સેવામાં બહાઉદ્દીન સરકારી કોલેજમાં જોડાયા હતા. ત્યારબાદ વેરાવળ મુકામે શ્રીસોમનાથસંસ્કૃતયુનિવર્સિટીમાં જોડાયા હતા. અને વર્તમાનસમયમાં અનુસ્નાતક સંસ્કૃતભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીમાં રીડર તરીકે સેવા આપી રહ્યાં છે.

શ્રીકાથડસાહેબે ત્રણ પુસ્તકો અત્યાર સુધીમાં લખ્યાં છે અને એક પુસ્તકનું સંપાદન કાર્ય કર્યું છે. શ્રી કાથડ સાહેબ હાલમાં એક પત્રિકા 'સુરાષ્ટ્રીયા' નામની પત્રિકાનું સંપાદન કરી રહ્યાં છે. આ પત્રિકાનો પ્રારંભ ઓક્ટોબર-૨૦૧૧ થી થયો છે. જુનાગઢ સ્થિત પ્રસ્થાન ફાઉન્ડેશન નામની સંસ્થા દ્વારા આ પત્રિકાનું સંપાદન કાર્ય થઈ રહ્યું છે. શ્રીકાથડસાહેબનાં પ્રધાન સંપાદકપણા નીચે આ પત્રિકા પ્રકાશિત થઈ રહી છે.

વેરાવળ મુકામે શ્રી સોમનાથ સંસ્કૃત યુનિવર્સિટીની સ્થાપના માટે ગુજરાત રાજ્ય સરકારશ્રી દ્વારા GES - ક્લાસ-૨ અધિકારી તરીકે તેમની નિયુક્તિ કરેલી. અને સોમનાથ સંસ્કૃત યુનિવર્સિટીનાં પ્રથમ ડેપ્યુટી રજિસ્ટ્રાર તરીકે નિમણૂક થયેલી. ત્યારબાદ પરિક્ષાનિયામક તરીકે જવાબદારી સંભાળીને કામગીરી કરેલ. યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાનાં પ્રારંભિક ત્રણ વર્ષ મહત્ત્વની જવાબદારી નિભાવી હતી.

હાલમાં તેઓશ્રી સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, સંસ્કૃત ભવનમાં પોતાની સેવા આપી રહ્યાં છે. તેમજ 'સુરાષ્ટ્રીયા' નામની પત્રિકાનું પોતે સંપાદન કાર્ય કરી રહ્યાં છે. આ પત્રિકા છમાસિક સ્વરૂપની પત્રિકા છે.

૧૯. પ્રા. મિહિરભાઈ પ્રદીપભાઈ ઉપાધ્યાય :-

શ્રી મિહિરભાઈનો જન્મ તા. ૧૫-૦૭-૧૯૮૦ નાં રોજ નવસારી મુકામે થયો હતો. તેઓશ્રીએ પ્રાથમિક શિક્ષણ ધો. - ૧ થી ૫ નાની પેથાણ તથા ધોરણ ૬ અને ૭ કોથમડી નામનાં ગામમાં તા. નવસારી, જિલ્લો નવસારીમાં લીધું હતું. જ્યારે માધ્યમિક શિક્ષણ નવસારી હાઈસ્કૂલમાં લીધું હતું. જ્યારે ધો. ૧૧ અને ૧૨ વિશ્વનિકેતન હાઈસ્કૂલ, અમદાવાદમાં કર્યું હતું. તેમજ F.Y. અને S.Y.B.A. આર.એચ.પટેલ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, અમદાવાદમાં કર્યું હતું. જ્યારે ટી.વાય.બી.એ. સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજ, અમદાવાદમાં સંસ્કૃત વિષય લઈને કર્યું હતું. જ્યારે એમ.એ. નો અભ્યાસ ભાષાસાહિત્યભવન, અમદાવાદમાં સંસ્કૃતવ્યાકરણ પર કર્યો હતો. એમ.ફિલ.નો અભ્યાસ પણ ભાષાસાહિત્યભવન, અમદાવાદમાં કર્યો હતો. ડૉ. કમલેશકુમાર ચોકસીનાં માર્ગદર્શન નીચે હાલ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં

પીએચ.ડી. નું કાર્ય ચાલુ છે. ધોરણ ૧૦ માં વક્તૃત્વ સ્પર્ધામાં શાળાકક્ષાએ પ્રથમ આવતાં ઈનામ પ્રાપ્ત થયેલ. તેમજ એફ.વાય.બી.એ. માં સંસ્કૃત વક્તૃત્વ સ્પર્ધામાં પ્રથમ આવતાં ઈનામ પ્રાપ્ત થયેલ.

પ્રા. મિહિરભાઈ હાલ વર્ષ ૨૦૦૫ થી એકલવ્ય સંસ્કૃત એકેડેમીનાં ડાયરેક્ટર છે. તેમજ વર્ષ ૨૦૦૯ થી પ્રાધ્યાપક એચ.બી. કાપડીયા કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશનમાં કાર્યરત છે. તેમજ ભારતીય ભાષા સંસ્કૃતિ સંસ્થાન, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદનાં ફેકલ્ટી મેમ્બર તરીકે વર્ષ ૨૦૦૨ થી કાર્યરત છે.

જી.એલ.એસ. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદમાં વર્ષ ૨૦૦૪ થી ૨૦૦૭ સુધી મુલાકાતી વ્યાખ્યાતા તરીકે કાર્ય કર્યું હતું. તથા ધી સાંદીપની અધ્યાપન મંદિર પી.ટી.સી. કોલેજ, અમદાવાદમાં વર્ષ ૨૦૦૫ થી ૨૦૦૮ સુધી અધ્યાપક તરીકે કામ કરેલ છે. યુ.જી.સી. સંચાલિત સરળ સંસ્કૃત સંભાષણ કેન્દ્રનાં ઈન્સ્ટક્ટર તરીકે વર્ષ ૨૦૦૨ થી ૨૦૦૩ સુધી કાર્ય કરેલ. તેમજ રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃત સંસ્થાન સંચાલિત સરળ સંસ્કૃત સંભાષણ કેન્દ્રનાં ઈન્સ્ટક્ટર તરીકે વર્ષ ૨૦૦૫ થી અત્યાર સુધી કાર્ય સંભાળી રહ્યાં છે. આ ઉપરાંત સંસ્કૃતભારતી કણાવતી મહાનગરનાં મંત્રી તરીકે વર્ષ ૨૦૦૨ થી ૨૦૦૬ સુધી કાર્ય કરેલ.

સંપાદક, લેખક અને પ્રકાશક 'સંસ્કૃત સાંપ્રતમ્' આ માસિક એકલવ્ય સંસ્કૃત એકેડેમી વર્ષ ૨૦૦૫ થી અત્યાર સુધી કાર્ય કરી રહ્યાં છે. આ પત્રિકાનાં પ્રારંભથી શ્રી મિહિરભાઈ આ પત્રિકાને લગતું સંપૂર્ણ કાર્ય કરી રહ્યાં છે. 'સંસ્કૃતે એક પંચાશત કથા', એકલવ્ય સંસ્કૃત એકેડેમી લેખક તેમજ સંપાદન કર્યું છે. આ ઉપરાંત 'કૃપયાહસન્તુ' નો અનુવાદ અને સંપાદન તથા "વીક્ષેપસ્ય પ્રતિક્ષા" લલિતનિબંધસંગ્રહનું સંપાદન પણ તેમણે કરેલું છે. તેમજ લેખન 'અનિવાર્ય સંસ્કૃતમ્' ઉત્તર મધ્યમાં સંસ્કૃત માધ્યમ ધોરણ-૧૨ ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર. આ ઉપરાંત પરિશીલન 'અનિવાર્ય સંસ્કૃતમ્' પૂર્વમધ્યમાં પંચમ્ સંસ્કૃત માધ્યમ ધોરણ-૧૧ ગુજરાત, રાજ્યશાળા પાઠ્યપુસ્તકમંડળ, ગાંધીનગર.

તથા સંપાદન 'સંસ્કૃતગરબા' પ્રકાશન હેઠળ એકલવ્ય સંસ્કૃત એકેડેમી, અમદાવાદ.

“સંસ્કૃતસાંપ્રતમ્” માસિક પત્રિકા સાત વર્ષથી સતત પ્રકાશિત થાય છે. આ પત્રિકામાં છપાતાં લેખોની ભાષા સંસ્કૃત છે. જેનું લેખન, સંપાદન અને પ્રકાશન કાર્ય સ્વયમ મિહિરભાઈ સંભાળીરહ્યાં છે. સંસ્કૃતભાષાનાં અધ્યયન માટે ‘એકલવ્ય સંસ્કૃત એકેડેમી’ ની સ્થાપના થઈ જેમાં પ્રથમ કક્ષાથી લઈ દરેક ઉંમરનાં સંસ્કૃતપ્રેમીઓ માટે સંસ્કૃત શીખવા માટેની વ્યવસ્થા છે. આ સંસ્કૃત માધ્યમથી સંસ્કૃત ભણાવવાનાં હેતુથી શિક્ષકોને પ્રશિક્ષિત કરવા માટે "Diploma in Sanskrit Teaching" અભ્યાસક્રમનું નિર્માણ જેની માન્યતા શ્રી સોમનાથ સંસ્કૃત યુનિવર્સિટી, વેરાવળ એ આપી છે.

શ્રી મિહિરભાઈએ અત્યાર સુધીમાં આંતરરાષ્ટ્રીયકક્ષાએ બે શોધપત્રો, રાષ્ટ્રીયકક્ષાએ ત્રણ સંશોધનપત્રો તેમજ રાજ્યકક્ષાએ ત્રણ સંશોધનપત્રો પ્રસ્તુત કર્યાં છે. સેન્ટજેવિયર્સ કોલેજમાં સંસ્કૃતમાં પ્રથમ આવવા બદલ ઈ.સ. ૨૦૦૧ માં એવોર્ડ મળેલ હતો. સાહિત્યઅકાદમી દિલ્હી દ્વારા ‘સંસ્કૃત ટ્રાવેલ ગ્રાન્ટ’ મળેલ હતી. તેમજ સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા ‘યુવાગૌરવપુરસ્કાર’ પણ પ્રાપ્ત થયેલ છે. આમ શ્રી મિહિરભાઈ યુવા અધ્યાપક તરીકે સંસ્કૃતભાષા માટે અને સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં વિકાસ માટે અમૂલ્ય યોગદાન આપી રહ્યાં છે.

પ્રકરણ - ૮

રાજસ્થાન સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં સંવર્ધકો અને પોષકો

સંસ્કૃતભાષાનાં અધ્યયન અને અધ્યાપનને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે, સંસ્કૃત જ્ઞાન પરંપરાને સુસ્થિર કરવા માટે રાજસ્થાનનાં વિદ્વાનો હર્મેશ અગ્રેસર રહ્યાં હતા. આનું મુખ્ય કારણ એક એ હતું કે અહિંનાં રાજાઓ પણ સુદૂર દેશોમાંથી વિદ્વાનોને લઈ આવીને નવાજતા હતા. શાસકોનાં તેવા પ્રયાસોથી પ્રાચીન કાળથીજ રાજસ્થાનનું ગૌરવ વધાર્યું હતું. સંસ્કૃતભાષાનાં રક્ષણમાં અને લોકજીવનમાં સંસ્કૃતને પ્રતિષ્ઠા અપાવવામાં તેઓનું પ્રશંસનીય યોગદાન હતું. સંસ્કૃત વાજ્ઞમયમાં સમાયેલું જ્ઞાન ફક્ત સમાયેલું જ ન રહેતાં, જનજીવનમાં આનો અધિકમાં અધિક ઉપયોગ થાય તથા લોકો સંસ્કૃતથી પરિચિત થાય એમ માનીને ત્યાંના વિદ્વાનો એ પત્રકારિતાનો સશક્ત માધ્યમનાં રૂપમાં સ્વીકાર કર્યો. સંસ્કૃત ભાષામાં પત્રિકા પ્રકાશિત કરવા માટે નક્કી કર્યું. પરંતુ પત્રિકા પ્રકાશનમાં પૈસાનો અભાવ, લેખકોનો અભાવ અને ગ્રાહકોનો અભાવ આ મુખ્ય સમસ્યાઓ હતી. સાચે જ મુશ્કેલીમાં પણ પોતાનાં લક્ષ્યને પૂર્ણ કરવા માટે પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનને તેઓએ શરૂ કર્યું હતું.

જે લેખકો નવું સાહિત્યસર્જન કરતા હતા, તેઓનાં સાહિત્યને પ્રકાશિત કરવા માટે પ્રારંભમાં સંસ્કૃત પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થતી હતી. સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશન વડે સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રચાર અને પ્રસાર ધીમે ધીમે શરૂ થયો. જે લોકો સંસ્કૃતને નિયમિતરૂપે ભણતા ન હતા તે લોકો પણ પત્રિકાનાં માધ્યમથી સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરીને પોતાની અભિરુચિને પ્રદર્શિત કરતા હતા. આમ લક્ષ્યસિદ્ધ કરવા માટે જે વિદ્વાનો દ્વારા પત્રકારિતા ક્ષેત્રમાં પોતાનું યોગદાન આપ્યું હતું તેઓમાં મુખ્ય આ પ્રમાણે છે.

૧. મહામહોદય પં. ગિરિધરશર્મા ચતુર્વેદી :-

અસાધારણ પ્રતિભાસંપન્ન, વ્યાખ્યાન વાચસ્પતિ મહામહોપાધ્યાય

પંડિત ગિરિધર શર્મા ચતુર્વેદી પોતાનાં પ્રૌઢ સંસ્કૃત જ્ઞાન માટે ભારતનાં રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા પુરસ્કૃત અને સન્માનિત થયા હતા. આ મહોદયનાં નામથી ભારતમાં સંસ્કૃતનાં જાણકારો રાજસ્થાનને ઓળખે છે. ઈ.સ. ૧૯૩૮ માં માથુર ચતુર્વેદી પ્રકુલ્લે શરૂ કરેલ આનું શિક્ષણ મહારાજ સંસ્કૃત વિદ્યાલયમાં હતું. પ્રસિદ્ધ વૈદિક વિદ્વાન વિદ્યાવાચસ્પતિ મધુસૂદન દ્વારા વૈદિક વિજ્ઞાનશિક્ષા પ્રાપ્ત કરી હતી. લક્ષ્મીનાથ શાસ્ત્રી પાસેથી વ્યાકરણનો અભ્યાસ કર્યો હતો. પંડિત જીવનાથ પાસેથી ન્યાય-સાહિત્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. અને અનેક ગ્રંથોની રચના કરી હતી. વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિની નામના સર્વે જાણતાં હતા. અને આ મહાશયનાં પ્રયાસોથી જ જયપુરથી સંસ્કૃતરત્નાકર નામનું પત્ર પ્રકાશિત થયું હતું. જયપુરથી સંસ્કૃતપત્રિકાનાં પ્રકાશનમાં આનો સમુત્સાહ આ ઘટના વડે સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે. સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાં અભ્યાસકાળ દરમિયાન જ આમણે મિત્રો સાથે ચર્ચા-વિચારણા કરીને સંસ્કૃતરત્નાકર નામનું માસિક પ્રકાશિત કરવા માટેનો નિર્ણય કર્યો હતો. આનો ઉત્સાહ જોઈને મુદ્રણ સંબંધી વ્યવસ્થા કરવા માટે બાલચંદ્રશાસ્ત્રી એ આશ્વાસન આપ્યું હતું. પછીથી તે કાર્યનો આરંભ કરવામાં આવ્યો. સંપાદનકાર્યમાં પોતે જ આની સાથે જોડાયેલ. સહાયકરૂપે ભદ્ર મથુરાનાથશાસ્ત્રી મહોદયે કાર્ય કર્યું. પાંચ વર્ષ સુધી આ પત્ર જયપુરથી પ્રકાશિત થયું. ત્રણ વર્ષ પછી પંડિત વૃદ્ધિચંદ્રશાસ્ત્રીએ સંસ્કૃત રત્નાકરનું સંપાદનકાર્ય નિભાવ્યું. સંસ્કૃત પત્રોનાં પ્રકાશનમાં કેવી કઠિનાઈઓ આવશે એ વિષયમાં ચતુર્વેદી મહોદયનાં શબ્દોને જ અહિં પ્રકાશિત કરીએ. “સંસ્કૃત પત્રોનાં પ્રકાશનમાં કેટલાંક સ્વભાવિક ધનનાં અભાવે જન્મતા દોષો અને વિઘ્નો ઉદ્ભવે છે. એમ આપ જાણતા નહિ હોય.”

ઘણા લાંબા સમયથી સંસ્કૃત સાહિત્યની સેવા કરતી આ રત્નાકર પત્રિકા ન કેવળ ધાર્મિક, સામાજિક અને સાહિત્ય વિષયક લેખોને પ્રકાશિત કરતી, પરંતુ વિવિધ ઉપાયોથી સંસ્કૃત વિદ્યા અનુરાગીઓને મનોરંજન અને જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરતી આ પત્રિકાએ ક્યારેય રાજનૈતિક વિષયોમાં પગ

મૂકયો નથી. આ પ્રમાણે આનાં એક માત્ર પરોપકાર માટે જ સ્વાર્થની ગંધ વિનાની સાચે જ પૈસાની તકલીફમાં પણ નુકશાની સ્વીકારીને દેવવાણીની આરાધના કરતા -

“અયં રત્નાકરો યેન સત્યં રત્નાકરો ભવેત્ ।

તથા પ્રયત્નોઽનુષ્ટેય ઇતિ મે વિનયો મહાન્ ॥”^૧

આમ ગંભીર આર્થિક સંકટ પત્રપ્રકાશનમાં આવી પડ્યું. ત્રણ વર્ષમાં જ અઢારસો રૂપિયાની નુકશાની પત્રપ્રકાશનમાં આવી હતી. તેણે પોતે જ આ વિશે લખ્યું છે કે ત્રણ વર્ષમાં આ પત્રથી અઢારસો રૂપિયાની નુકશાની આવી હતી. તેમાં બારસો રૂપિયા ચતુર્વેદ મહોદય પાસેથી મળ્યા હતા.^૨ પરંતુ અનેકવિધ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને તેઓ જીવન પર્યન્ત સંસ્કૃત રત્નાકરના પ્રકાશનમાં પ્રયત્નશીલ રહ્યા હતા.

સંસ્કૃત રત્નાકરનાં બીજા સંપાદક પોતાનાં સ્મરણોમાં લખે છે “સૌથી પહેલાં હું શ્રી ચતુર્વેદ મહોદયને યાદ કરી તેનાં ચરણોને નમન કરું છું. તે આના માટે પ્રાણભૂત છે. તેનાં માટે મે શું કહ્યું હતું તે હું જાણતો નથી. આ પત્રિકાની સારી અભિવૃદ્ધિ માટે તેણે શું શું ન કર્યું હતું તે કેટલુંક અહિં જણાવું છું, ઉલ્લેખ કરું છું. ફક્ત આના માટે જ હું ટુંકમાં જ કહીશ કે રત્નાકર વૃક્ષનું પુત્રથી પણ વિશેષ માત્ર અવલોકન જ નથી કર્યું, પરંતુ પાલન અને પોષણ કર્યું છે.”^૩

આ પ્રકારે સ્પષ્ટપણે જાણવા મળે છે કે સંસ્કૃત પત્રોનાં પ્રકાશન અને સંપાદન માટે સર્વપ્રથમ આ વિદ્વાન દ્વારા મહાન પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. પત્રનાં માધ્યમથી સંસ્કૃતને સરળ કરવાનાં ઉપાયો પણ આમણે સૂચવ્યાં હતા. આ કમ ધીમે ધીમે આગળ ચાલ્યો.^૪

૨. ભદ્ર શ્રી મથુરાનાથશાસ્ત્રી :-

કવિશિરોમણિ ભદ્ર શ્રી મથુરાનાથશાસ્ત્રીનો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૮૯ માં અષાઠ મહિનાનાં કૃષ્ણપક્ષમાં સાતમને દિવસે શ્રી દ્વારકાનાથભદ્રનાં ઘરે થયો હતો. પિતામહ શ્રી લક્ષ્મીનાથ ભદ્રે આનાં અભ્યાસનો પ્રબંધ કર્યો હતો. કૂલ પરંપરા મુજબ આણે સંસ્કૃતનું

અધ્યયન કરવા માટે સંસ્કૃત કોલેજમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. ત્યાં પંડિત શ્રી કાશીનાથશાસ્ત્રી પાસેથી સાહિત્યશાસ્ત્રની સાથે જ એમણે વ્યાકરણશાસ્ત્ર પણ ભણ્યું હતું. ઉપાધ્યાય પરીક્ષા સાથે મધ્યમાપરીક્ષા પણ ઉત્તિર્ણ કરી હતી. આ પ્રમાણે શ્રી મથુરાનાથશાસ્ત્રીએ સાહિત્ય અને વ્યાકરણશાસ્ત્રનો પરિશ્રમપૂર્વક અભ્યાસ કરીને પ્રથમ શ્રેણીમાં વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં પરીક્ષા પાસ કરી હતી. આ ઉપરાંત ઇ.સ. ૧૯૦૬ માં પંજાબ વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી ચરમશાસ્ત્રી પરીક્ષા પણ પ્રથમ શ્રેણીમાં પાસ કરી. ઇ.સ. ૧૯૦૯ માં શ્રીકૃષ્ણ શાસ્ત્રીનાં શિષ્યપણા નીચે સાહિત્યાચાર્ય પરીક્ષા પણ પાસ કરી.^૫

ભદ્રશ્રી મથુરાનાથશાસ્ત્રીએ સંસ્કૃતપત્રકારિતાને નવો માર્ગ ખતાવ્યો. સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં પોષણ અને સંવર્ધનમાં આ મહોદયનું વિશિષ્ટ યોગદાન જોવા મળે છે. સંમેલનોમાં પણ આ મહોદય કહેતા હતા કે દેવવાણી એ મૃતભાષા નથી. સંસ્કૃત ભાષા આજે પણ જીવે છે. આનો આજે પણ જનજીવનમાં ઉપયોગ છે. આનાથી ભારતીય સંસ્કૃતિ સુરક્ષિત રહી શકી છે. વિદેશોમાં પણ આપણુ સન્માન સંસ્કૃત વાજ્ઞમયથી જ ગૌરવપૂર્ણ અને સુપ્રતિષ્ઠિત છે. સુરભારતી સેવામાં તત્પર એવા ભદ્રશ્રી દરરોજ સંસ્કૃતમાં નિયમિતરૂપે અવશ્ય લખતા હતા. હિન્દી, ઉર્દૂ, બંગાળી, ગુજરાતી વગેરે ભાષાઓનાં સાહિત્યનું અધ્યયન કરીને તે તે સાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓ તેઓશ્રી સંસ્કૃતમાં તેનું અવતરણ કરતા. સંસ્કૃત રચનાઓમાં દોનાક્ષરી, છપય્યા, દોહા, સોરઠા, સવૈય્યા, કુંડલિયા વગેરે જેવા છંદોમાં રચનાઓ કરીને નવીન પ્રયોગો કરતા. આનાથી અજાણ વિદ્વાનો આવા છંદોમાં રચાયેલી કવિતાઓ સાંભળી અધિકરસનો આસ્વાદ કરતા. શિખરિણી, શાર્દૂલવિકીડિત, મન્દાકાન્તા છંદોમાં અનેક કાવ્યો રચ્યાં હતા. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ એણે લેખનનો પ્રારંભ કર્યો હતો. સંસ્કૃત અને હિન્દીમાં પત્ર-પત્રિકાઓમાં મૌલિકરૂપે પોતાની રચનાઓ તેણે લખી હતી. પછીથી જ્યાં સુધી જીવ્યા જુદી જુદી પત્ર-પત્રિકાઓમાં આ મહોદયની રચના સતત પ્રકાશિત થતી રહી. ન કેવળ પદ્યકાવ્યો જ તેઓ લખતા હતા, પરંતુ કથા, આખ્યાયિકા, લઘૂકથા અને સંવાદોનાં સાતત્યથી

ચલાવતા હતા. માધુરી, સરસ્વતી, પ્રભા, સુધા, કલ્યાણી જેવી હિન્દી ભાષા પત્રિકાઓમાં પણ તેઓ સતત પોતાની રચનાઓ પ્રકાશન માટે મોકલતા હતા. સુપ્રભાત, સૂર્યોદય, અમરભારતી, શારદા, સંસ્કૃતરત્નાકર વગેરે સંસ્કૃતપત્રિકાઓમાં શ્રીમાનોની રચનાઓ અને નિબંધો સતત પ્રકાશિત થતા હતા. સંસ્કૃત રત્નાકર સાથે સંપાદકરૂપે પણ ભદ્રશ્રી મથુરાનાથશાસ્ત્રી કાર્ય કરતા હતા. તેઓશ્રીનાં સંપાદકપણા નીચે અનેક વિશેષ અંકો પણ તેનાં પ્રકાશિત થયા હતા. ભારતીય સંસ્કૃતપત્રિકાનું સંપાદન તેઓએ સ્વીકાર્યું હતું. તેમનાં સંપાદનપણા નીચે ભારતી પત્રિકાનાં સ્તમ્ભલેખોનો પ્રારંભ થયો હતો. જ્યારે તેઓ શ્રી એ સંપાદનકાર્યનો પ્રારંભ કર્યો ત્યારે એક સમસ્યા તેની સમક્ષ ઉપસ્થિત થઈ હતી કે વારંવાર પ્રાર્થના કરવા છતાં પણ વિદ્વાનો સમયે પત્રિકામાં પ્રકાશિત કરવા માટેનાં લેખો મોકલતા નહિ. ફરી ફરીને, વારંવાર પ્રાર્થના કર્યા પછી પણ લેખોનો અભાવ જ રહ્યો. આ સમસ્યાનાં નિરાકરણ માટે તથા તેને દૂર કરવા માટે સ્તમ્ભલેખો શરૂ કર્યાં.

લેખોનાં અભાવની સમસ્યાનું સમાધાન કરવા માટે પત્રકાર કર્મમાં કુશળ હોવો જોઈએ. તુરત જ નવા આયામ સ્વીકારનાર હોવો જોઈએ. જે વિદ્વાનો ભારતીપત્રિકા સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલા હતા, તે બધા દરેક મહિને પોતાની કૃતિ માટે નક્કી કરાયેલા સ્તમ્ભો માટે નિયમિતરૂપે લેખો લખીને મોકલતા હતા. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે દર મહિને યોગ્ય સમયે નિશ્ચિત સંખ્યામાં લેખો પ્રકાશન માટે ઉપલબ્ધ થવા લાગ્યા હતા. આ દરેક જ્યારે સંપાદકો હતા ત્યારે સહસંપાદકરૂપે દેવર્ષિકલાનાથશાસ્ત્રી સંપાદન કર્મમાં સહયોગ આપતા હતા.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જે સર્જન આપના દ્વારા કરવામાં આવ્યું તેનું સંપૂર્ણ વિવરણ અહિ હાજર કરવું શક્ય ન હતું. શ્રીમાન દ્વારા રચાયેલાં ગ્રંથોમાં સાહિત્યવૈભવમ્, જયપુરવૈભવમ્, ગોવિન્દવૈભવમ્, રસગંગાધરઃ (ટીકા), સંસ્કૃતગાથા સપ્તશતી (વ્યાખ્યા), ગાથારત્નસમુચ્ચયઃ, સંસ્કૃતસુબોધિની, સંસ્કૃતસુધા, આદર્શરમણિ, (લઘૂપન્યાસ) અને

સુલભસંસ્કૃતમ્ આ મુખ્ય ગ્રંથો હતા. સંસ્કૃતરત્નાકર અને ભારતી પત્રિકા આ બંને આપની રચના પર્યાયથી અધિક બે શતાબ્દી સુધીથી પણ અધિક સમયથી પ્રકાશિત થાય છે.

આ પ્રમાણે પોતાના સંપાદન કૌશલ્યથી પત્રિકામાં પણ કેટલીક નવીનતા સમાયોજિત કરવામાં આવી હતી. જેનાથી સહૃદયી પાઠકો પત્રિકાનો અભ્યાસ કરવા માટે ઉત્સુક બન્યા હતા. આ પ્રકારે પોતાના સંપાદન કૌશલ્ય અને અભિનવસાહિત્યસર્જનથી તેમણે દેવવાણીને મૃત ભાષા છે એ આરોપને અસત્ય ઠેરવ્યો હતો. કર્મઠ પત્રકાર રૂપે સંસ્કૃત ભાષાની પ્રગતિ કરવા માટે આમણે સતત પ્રયત્નો કર્યા હતા.

શ્રી ગણેશરામશર્મા એ ભટ્ટશ્રી મથુરાનાથશાસ્ત્રીનાં ગુણ ગૌરવને વર્ણવતા કહ્યું હતું કે -

વિદ્વદ્વૃન્દમધ્યે સત્પ્રતિષ્ઠો લોકનિષ્ઠો બુધઃ ।
 સંસ્થાપ્રતિષ્ઠાનેષ્વધિષ્ઠાતાસીદ્ધરિષ્ઠોઽયમ્ ॥
 સિદ્ધાસનો લેખકોતમોઽસૌ સિદ્ધસમ્પાદકો ।
 માર્મિકોક્તિ વ્યંગ્યધ્વન્યલઙ્કૃતિપટિષ્ઠોઽયમ્ ॥
 ‘સંસ્કૃત રત્નાકરં’ મમન્થ સુસ્વાદેચ્છયા ।
 ‘ભારતી’ સિષેવે મહામહિમમહિષ્ઠોઽમ્ ॥
 પ્રેષ્ઠો રસિકાનાં ભાવુકાત્મનાં વિદગ્ધહ્લદાં ।
 ગુણીનાં ગરિષ્ઠો મંજુનાથો વાગ્વિશિષ્ઠોઽયમ્ ॥^૬

૩. શ્રી સુરજનદાસ સ્વામી :-

રાજસ્થાનની સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસમાં શ્રીસ્વામીનું મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન જોવા મળે છે. દાદુ સંપ્રદાયનાં અનુયાયી એવા શ્રી સુરજનદાસસ્વામીનો જન્મ વિ.સં. ૧૯૬૪ માં રાજસ્થાન પ્રાન્તનાં ઝુંઝુનુનગરમાં થયો હતો. ઉદયપુરના રહેવાસી શ્રી ગોધારામગુરુ પાસેથી આમણે દીક્ષા મેળવી હતી. પછીથી તેની જ પાસેથી વિદ્યારંભ કર્યો હતો. ૧૯૪૭ માં દાદુમહાવિદ્યાલયમાં જયપુરમાં અધ્યયન માટે પ્રવેશ કર્યો. આ વિદ્યાલયમાંથી જ આ મહાશયે વિક્રમ સંવત ૧૯૮૫ માં

સાહિત્યશાસ્ત્રી પરીક્ષા ઉત્તિર્ણ કરી. પછીથી બે વર્ષ પછી વ્યાકરણશાસ્ત્રી પરીક્ષા પાસ કરી. સાહિત્ય, વેદાન્ત, સાંખ્યયોગ વિષયોમાં પ્રથમ શ્રેણીમાં આચાર્યની પરીક્ષા ઉત્તિર્ણ કરી. સાહિત્ય આચાર્યમાં સર્વપ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરીને સુવર્ણપદક પણ મેળવ્યું હતું. પછીથી સંસ્કૃત વિષયમાં એમ. એ. પરીક્ષામાં સર્વપ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આથી તેને કાસ્યસુવર્ણચંદ્રક પણ મળ્યું હતું. ઇ.સ. ૧૯૩૧ માં જૂન માસમાં શિક્ષકરૂપે કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો હતો. ઇ.સ. ૧૯૩૭ માં ખેતડીનગરની સંસ્કૃત વિદ્યાલયમાં પ્રધાન અધ્યાપકનું પદ શોભાવ્યું હતું. ઇ.સ. ૧૯૪૮ થી ઇ.સ. ૧૯૫૨ સુધી જયપુરમાં મહારાજ કોલેજનાં સંસ્કૃત વિભાગમાં અધ્યક્ષપદ સ્વીકાર્યું હતું. પછીથી જુદી જુદી મહાવિદ્યાલયોમાં સંસ્કૃત શિક્ષણ આપીને ઇ.સ. ૧૯૬૬ માં જોધપુર વિશ્વવિદ્યાલયમાં સંસ્કૃત વિભાગમાં રીડર પદે નિયુક્ત થયા હતા. જુદી જુદી સંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલા આ સ્વામીએ રાજસ્થાન સંસ્કૃત સાહિત્ય સંમેલનમાં ઉપાધ્યક્ષ તરીકે પદને શોભાવ્યું હતું. સ્વામીનાં પ્રધાનગુરુ મધુસૂદન ઓઝા હતા. ઇ.સ. ૧૯૯૦ માં ઓગસ્ટ મહિનાની ત્રીજી તારીખે આ ક્ષાની દુનિયાને છોડીને તેઓ સ્વર્ગે સીધાવ્યા હતા.^૭

ભારતી પત્રિકાનાં આ સર્વપ્રથમ સંપાદક હતા. પત્રિકાનાં પ્રથમ અંકમાં પોતાનાં સંપાદકીયમાં એમણે લખ્યું હતું -

“વર્તમાન દીપાવલી મહોત્સવ પ્રસંગે આપણે આ પત્રનાં પ્રથમ અંકને ઉપહારરૂપે સંસ્કૃત સેવાભાવીઓનાં કરકમલમાં સમર્પિત કરીએ.”^૮

આ મહાશય મોટેભાગે લખતા હતા કે સંસ્કૃતભાષા કિલ્લટ નથી. વ્યવહારનાં અભાવથી જ લોકો આને કિલ્લટ માને છે, અઘરી માને છે. સંસ્કૃતનાં જાણકારોએ સરળ ભાષામાં સંક્ષિપ્ત સ્વલેખોથી લોકોની આ ધારણાઓને ખોટી ઠેરવી હતી. ભારતી પત્રિકાનાં મૂળ ઉદ્દેશ્યને પણ આમણે સ્વસંપાદકીયમાં લખ્યું હતું કે, સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યે સર્વસાધારણ ભારતીયોની અભિરુચિ જગાવવા માટે સરળ ભાષા વડે સંસ્કૃતસાહિત્યનાં અનુપમ ભંડારનાં આસ્વાદનનો આનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે.

શ્રીમાનોનાં સંપાદનકાળમાં પત્રિકામાં સર્વવિધ સામગ્રી પ્રકાશિત થતી હતી. જો કે સંપાદન કાર્યનો આનો આ પ્રથમ અનુભવ હતો. પરંતુ પ્રથમ સંપાદકનાં રૂપમાં પત્રિકામાં સર્વવિધ વિશેષતાને સાથે યોજીને પત્રિકાને બધાથી ઉપયોગી બનાવી હતી. ત્યારે જ ભારતીપત્રિકામાં કાવ્ય, કથા, નાટક, વિદેશીવાર્તા, સમસ્યાપૂર્તિ, બાલસ્તમ્ભો વગેરે સમાવિષ્ટ થતાં હતાં. હાસ્ય-વિનોદ સામગ્રી સંબંધિત પાંચ નિબંધો ત્યારે પ્રકાશિત થયા હતા. ભારતીયવ્રતોત્સવોનો પરિચય પણ તેમણે આપ્યો હતો.

ત્રેપન વર્ષથી સતત પ્રકાશિત થતી ભારતી માસિક પત્રિકાનો શુભારંભ પણ તેનાં દ્વારા જ થયો હતો. નવમાસથી અધિક એક વર્ષ સુધી આ પત્રિકાનું સંપાદન કર્યું હતું. વેદવાચસ્પતિ પંડિત મધુસૂદન ઓઝા દ્વારા રચાયેલાં ગ્રંથોનાં પ્રકાશનમાં પણ શ્રી સ્વામી જોડાયેલાં હતા. મધુસૂદન ઓઝાનાં જ ગ્રંથ 'છંદસમીક્ષા' નું સંપાદન પણ શ્રી સુરજનદાસ સ્વામીએ જ કર્યું હતું. મધુસૂદન ઓઝાએ સ્થાપિત કરેલાં વેદવિજ્ઞાનમાં પંદર દિવસની શિબિરમાં શ્રીમાનોનાં ભાષણો અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ હતા.

રાજસ્થાન સંસ્કૃત અકાદમી દ્વારા રસસિદ્ધાંતની શાસ્ત્રીય સમીક્ષા ગ્રંથરત્નનો આધાર રાખીને ૧૯૮૪-૮૫ નાં વર્ષમાં તેમનું સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું. વૈદિકવિજ્ઞાન, દર્શનસાહિત્ય જેવા વિષયોમાં શ્રી સ્વામી નિરંતર લખતા હતા. શ્રી સ્વામીનાં શોધપૂર્ણ નિબંધો જુદી જુદી પત્ર-પત્રિકાઓમાં પ્રકાશિત થયા હતા. આવા લેખોથી પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રે શ્રી સ્વામીનું રચનાત્મક યોગદાન પ્રાપ્ત થયું હતું.

૪. આશુકવિ શ્રીહરિશાસ્ત્રી :-

શ્રી હરિરામશાસ્ત્રી જયપુરનાં પ્રતિભાસંપન્નોમાં વિદ્વતાથી જુદા હતા. આ એક જ એવા વિદ્વાન જોવા મળતા હતા કે જેણે ફક્ત શાસ્ત્રી પરીક્ષા પાસ કરી હોવા છતાં અને સામાન્ય શિક્ષક હોવા છતાં મોટા વિદ્વાનોમાં મહામહોપાધ્યાયમાં બહુમાન અને આદર મેળવ્યાં હતા. આશુકવિ શ્રીહરિરામશાસ્ત્રીનો જન્મ ૧૯૯૩ નાં વર્ષમાં વૈશાખ મહિનાનાં કૃષ્ણપક્ષની ચોથનાં દિવસે દાધીય પ્રાહ્મણકૂળમાં પંડિત શ્રી દામોદર

શર્માનાં ઘરે જયપુરમાં થયો હતો. મહારાજ સંસ્કૃત કોલેજ જયપુરમાં જ તેણે અધ્યયનનો પ્રારંભ કર્યો હતો. વેદકર્મકાણ્ડનાં અધ્યયન ઉપરાંત આ મહારાજ ઉપાધ્યાયશાસ્ત્રી પરીક્ષામાં પણ ઉત્તિર્ણ થયા હતા. મહારાજ સંસ્કૃત કોલેજ સાહિત્ય વિભાગનાં અધ્યક્ષ પંડિત શ્રી બિહારીલાલશર્મા પાસેથી સાહિત્યશાસ્ત્રનું સારી રીતે અધ્યયન કરીને પ્રથમ શ્રેણીમાં જ આમણે સાહિત્યશાસ્ત્રી પરીક્ષા ઉત્તિર્ણ કરી હતી. પ્રશ્નોનાં જવાબ આપવામાં આ મહારાજ હાજરજવાબી હતા. એક વખત એક સભામાં શાસ્ત્રાર્થ માટે તેમને બોલાવવામાં આવ્યાં. નિર્ણાયકપદ પ્રાપ્ત કરવા માટે કેટલાક સુપ્રતિષ્ઠિત શાસ્ત્રપારંગત, સંન્યાસીઓ તથા બીજા બે સુપ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો પણ આવ્યાં હતા. શાસ્ત્રાર્થનાં પ્રારંભકાળમાં પ્રથમ કોણ પ્રશ્ન કરે ત્યારે વિપક્ષીય વિદ્વાન પ્રથમ પ્રશ્ન કરે અને શાસ્ત્રી મહોદય આનો ઉત્તર આપે એમ નક્કી થયું. તે પ્રમાણે વિપક્ષીય પંડિતે પ્રશ્ન કર્યો. ભાગોત ગ્રંથમાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ દ્વારા ગોપીઓ સાથે શૃંગારમયી રાસલીલા કરી હતી જે વર્ણન તે શું કૃષ્ણના ભગવદ્ અવતારને અનુરૂપ અથવા યોગ્ય છે ? ત્યારે તેનાં જવાબમાં શ્રી હરિરામશાસ્ત્રીએ કહ્યું ‘સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં ભાગોત નામનો ગ્રંથ નથી.’ તે સાંભળીને દરેક સભાસદો અને સભાધ્યક્ષ અત્યંત વિસ્મય પામી ગયા હતા.

પ્રતિપક્ષીય વિદ્વાન ફરીને બોલ્યાં આ શાસ્ત્રી કહે છે તે સાચુ કહે છે ? શું ખરેખર સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં વ્યાસલિખિત ભાગોતગ્રંથ નથી ? ફરીને શાસ્ત્રીએ કહ્યું ભાગોત નામે કોઈ ગ્રંથ નથી. ત્યારે અધ્યક્ષશ્રી બોલ્યાં અરે ઓ ! શાસ્ત્રી શ્રીમદ્ભાગવત નામે ગ્રંથ વ્યાસરચિત છે તો તમે કેમ ના પાડો છો. ત્યારે શાસ્ત્રીએ સવિનય કહ્યું શ્રીમાન વ્યાસરચિત શ્રીમદ્ભાગવત નામનો ગ્રંથ છે પરંતુ ભાગોત નામનો ગ્રંથ નથી. જે પંડિત ગ્રંથનું શુદ્ધરૂપે નામોચ્ચારણ કરવા પણ સમર્થ નથી, અસમર્થ છે. તે શાસ્ત્રાર્થ કરવા માટે કેમ યોગ્ય બને ? હું આવા મૂર્ખ સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરીશ નહિં. સભામાં શાંતિ છવાઈ ગઈ. શ્રી હરિશાસ્ત્રી શાસ્ત્રાર્થમાં વિજયી થયા.

શ્રીહરિશાસ્ત્રી વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ સંસ્કૃતમાં કવિતા રચતા હતા.

‘રામચંદ્ર’ નામની તેની પ્રથમ કૃત્તિ જોવા મળે છે. આ રચના ત્યારે સંસ્કૃતરત્નાકરમાં પ્રકાશિત થઈ હતી. ‘પ્રેયસી ગીતિ’ નામની બીજી પણ એક રચના સંસ્કૃતરત્નાકરમાં નવમાં વર્ષે પ્રકાશિત થઈ હતી. આ કેવળ સંસ્કૃત છંદોમાં જ લખતા હતા એવું નથી, પરંતુ કવ્વાલી છંદમાં પણ સંસ્કૃતમાં ભગવતી સરસ્વતીનું સ્તવન કર્યું હતું. એમણે સ્તોત્રકાવ્યો પણ રચ્યા હતા. તેમાં સુવર્ણલક્ષ્મી, નક્ષત્રમાલા, લલિતા, સ્તોત્રસિદ્ધિ, વાણીલહરી, શકિતગીતા, અંજલિ વગેરે મુખ્ય કાવ્યો છે. આ કવિએ વિપુલ સાહિત્ય રચ્યું હતું. પરંતુ દુર્ભાગ્યવશ એનાં ઉત્તરાધિકારીઓમાં એક પણ એવો વિદ્વાન ન થયો, આથી આનું વિપુલ સાહિત્ય કયાંય પણ અદ્રશ્ય થઈ ગયું હતું. મોટા આનંદની વાત તો એ હતી કે જુદા જુદા સ્થાનોમાંથી સંગ્રહિત આચાર્ય ઉમેશ શાસ્ત્રીએ શ્રીહરિશાસ્ત્રીએ રચેલાં કાવ્યો હરિશાસ્ત્રી ગ્રંથમાલા રૂપે મુદ્રિત થયા. આ મુદ્રિત પત્રોની સંખ્યા પાંચસોથી લઈને હજારની આજુબાજુની જોવા મળે છે. આચાર્ય ઉમેશશાસ્ત્રી કે જેના પ્રયત્નથી ત્રણ ખંડોમાં જ આશુકવિ અને શ્રીહરિશાસ્ત્રીનાં સર્વ કાવ્યો હરિશાસ્ત્રી ગ્રંથમાલા રૂપે પ્રકાશિત થયા હતા. પત્રકારરૂપે શ્રી હરિશાસ્ત્રીએ અત્યંત સફળતા પ્રાપ્ત કરી હતી.

સંસ્કૃત માસિક પત્રિકા ‘ભારતી’નું સાડા દશ વર્ષ સુધી સંપાદનકાર્ય શ્રીહરિશાસ્ત્રીએ કર્યું હતું. ભારતી પત્રિકામાં નવીનતાનો સમાવેશ કરવા માટે અને પાઠકોને આકર્ષિત કરવા માટે તેમજ ભારતીય પરંપરાનું પાલન કરવા માટે શ્રીહરિરામશાસ્ત્રીએ આનાં પ્રત્યેક અંકમાં મંગલાચરણ અને માસાવતરણ સુંદર શ્લોકોથી પોતે જ રચ્યું હતું. ત્યારથી માંડીને આજ સુધી આ પત્રિકામાં મંગલાચરણ અને માસાવતરણ નિયમિત રૂપે પ્રકાશિત થાય છે. પત્રકારનું એ કર્તવ્ય બને છે કે તે પત્રનાં માધ્યમથી પોતાનાં પાઠકોને નવીન જ્ઞાન આપતો રહે એમ બુદ્ધિથી સરળ સંસ્કૃત માધ્યમથી પોતાનાં સંપાદકીયમાં સતત કાંઈક પણ નવીન પાઠકોને આપ્યું હતું. ‘ભારતી’ માં અને સંસ્કૃતરત્નાકરમાં અનેક નિબંધો અને કવિતા આ મહાશયે લખ્યાં હતા.

સાહિત્યશાસ્ત્ર ઉપરાંત આ હરિશાસ્ત્રી તંત્રશાસ્ત્રનો પણ અસાધારણ વિદ્વાન હતો. તંત્રશાસ્ત્ર સંબંધિત આમનાં એક પણ લેખો પત્રિકામાં પ્રકાશિત થયા ન હતા. વારાણસીમાં યોજવામાં આવેલ અખિલ ભારતીય તંત્રજ્ઞ સંમેલનમાં શ્રી હરિશાસ્ત્રીએ સભાપતિપદ શોભાવ્યું હતું. તાંત્રિકોનાં સંમેલનમાં તે જ સભાપતિપદને શોભાવવા માટે સક્ષમ હતા. કારણ કે તેણે બધી અતિશયોક્તિઓને પોતાની તંત્રશાસ્ત્ર વિશેષતાઓને ત્યાં જ બતાવી હતી. આથી ત્યાં જ સંમેલનમાં કોઈક તંત્રવિદ્વાને આવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો. તેણે પૂછ્યું કે શાસ્ત્રી તંત્રશાસ્ત્ર સંમેલનમાં નિયમ પ્રમાણે આપનામાં જે વિશેષતા હોય તે બતાવો જેથી કરીને ત્યારે જ કોઈપણ તંત્ર સંમેલનનાં અધ્યક્ષ બનવા શક્તિમાન બને. શ્રી શાસ્ત્રીએ તુરત જ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે તમે જોયું નથી કે મારામાં શું વિશેષતા છે ? તાંત્રિકોનાં આ અખિલ ભારતીય સંમેલનમાં સર્વસંમતિ થી હું સભાપતિપદે નિયુક્ત થયો છું. આ જ મારી વિશેષતા છે. આપનાં પ્રશ્નનો આ જવાબ છે. સંસ્કૃતમાં આમણે માત્ર કાવ્યો જ નથી લખ્યાં, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓનાં શિક્ષણ માટે કથાઓ પણ લખી હતી. ભારતી પત્રિકામાં તે બધી કથાઓ પ્રકાશિત થયેલી હતી. શ્રીમાનની વિશેષતા દર્શાવતાં રામગોપાલશાસ્ત્રીએ લખ્યું હતું કે -

યેષાં વાચિ સરસ્વતી પ્રમુદિતા નૃત્યં વિધત્તે સદા

યે ચામ્નાય ધુરંધરાઃ સુમનસસ્તન્ત્રે સ્વતંત્રાચય યે ॥

સંપાદકરૂપે શાસ્ત્રી હર્મેશા સફળ રહ્યા હતા. એમનાં સંપાદકપણાનીયે ભારતી પત્રિકાનો પ્રચાર અને પ્રસાર અધિક થયો હતો.^૯

ઈ.સ. ૧૯૭૦ માં એકવીસમી ફેબ્રુઆરીએ આ મહોદય સ્વર્ગે સિધાવ્યા હતા.^{૧૦} સંસ્કૃત જગતમાં શ્રીમાનનું ઉલ્લેખનીય યોગદાન હતું. તેમની સ્મૃતિમાં ભારતી પત્રિકાનાં વીસમા વર્ષનો પાંચમો અંક શ્રદ્ધાંજલિ અંક રૂપે તેમને સમર્પિત કરવામાં આવ્યો. મુખપૃષ્ઠમાં તેમના ચિત્ર સાથે આ શ્લોક પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો.

ધનદર્પ મહાપ્રાજ્ઞમત્તવારણકેસરી ।

કવિતાકામિનીશો યસ્તસ્મૈ શ્રી હરયે નમઃ ॥^{૧૧}

૫. પંડિત શ્રી ગણેશરામશર્મા :-

સુરભારતીનાં સેવકોમાં જેણે પોતાનું જીવન સમર્પિત કર્યું છે, તેઓમાં ગણેશરામશર્માનું નામ મુખ્યરૂપે સામે આવે છે. ગદ્યગુંફન વિશારદ શ્રી ગણેશરામશર્માનો જન્મ પંચદ્રાવિડ બ્રાહ્મણ વર્ગનાં ભદ્રમેવાડા નામની પેટાજ્ઞાતિ-ઉપવર્ગમાં ડુંગરપુરનગરમાં રાજપંડિત શ્રી કેદારલાલ શર્માનાં ઘરે ઇ.સ. ૧૯૦૮ માં સત્યાવીશમી માર્ચે થયો હતો. શ્રી ગણેશરામશર્માએ મહારાજ સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ મેળવીને પંડિત ગિરજાપ્રસાદ દ્વિવેદી, દુર્ગાદતશર્મા, કેદારનાથ શર્મા, ભદ્ર શ્રી મથુરાનાથશાસ્ત્રી જેવા વિદ્વાનો પાસેથી જયોતિષસાહિત્યશાસ્ત્રમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. પંડિત મધુસૂદન ઓઝા, પંડિત લક્ષ્મીરામસ્વામી, પંડિત વરેશ્વરશાસ્ત્રી જેવા વિદ્વાનો પાસેથી વિવિધશાસ્ત્રોનો શ્રીશર્માએ અભ્યાસ કર્યો હતો.

રાજસ્થાનનાં સંસ્કૃત લેખકો, કવિઓ અને સંપાદકોમાં શ્રીશર્મા મુખ્ય હતા. સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રે શ્રી શર્માનું ઉલ્લેખનીય યોગદાન જોવા મળતું હતું. જુદી જુદી પત્ર-પત્રિકાઓમાં ત્રણસો લેખો આ મહોદયે પ્રકાશિત કર્યા હતા. લક્ષ્મણપ્રશસ્તિ, મહર્ષિમર્દિની સ્તુતી, મોહનાભ્યુદય, સુશીલોદવાહ, મંગલમ, આશીકુસુમાંજલિ વગેરે કાવ્યો પણ તેણે રચ્યાં હતા. શ્રીમાને લઘૂકથાઓનું સંકલન ‘સંસ્કૃતકથાકુંજ’ એવા શીર્ષકથી રાજસ્થાન સાહિત્યઅકાદમી દ્વારા પ્રકાશિત થયું હતું. રાજસ્થાન સાહિત્ય અકાદમી એ સંસ્કૃત પત્રકારિતા માટે સંસ્કૃતભાષામાં સર્જનને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે મધુમતી પત્રિકાનો પ્રારંભ કર્યો હતો. મધુમતિનાં પ્રથમ સંપાદક પંડિતશ્રી ગણેશરામશર્મા જ હતા. સંસ્કૃત વિશેષ અંકનું સંપાદન પણ શ્રી શર્માએ જ કર્યું હતું. પછીથી સ્વરમંગલાનાં સર્વપ્રથમ સંપાદક પણ શ્રી શર્મા જ હતા. તેઓ શ્રી ન કેવળ સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રચલિત છંદોમાં જ રચના કરતા હતા, પરંતુ હિન્દી ભાષાની કવિતા ધનાક્ષરી, સવૈચ્યા, દોહા વગેરે છંદોમાં પણ રચના કરી હતી. ગજલ, રુવાઈ જેવી ઉર્દૂભાષાનાં છંદોમાં પણ સંસ્કૃતમાં તેણે લખ્યું હતું. પંડિત કમલાપતિત્રિપાઠી દ્વારા લખેલ ‘ભારતીય પત્રકારિતા કા ઇતિહાસ’ નામનાં પુસ્તકનાં ‘પત્રાણિ પત્રકારશ્ચ’

એ શીર્ષકનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કર્યો હતો. ભારતીપત્રિકાનાં વિકાસ માટે આ મહોદયે રચનાત્મક સહયોગ આપ્યો હતો. ચોવીસ વર્ષ સુધી ભારતી પત્રિકામાં પ્રકાશન માટે લેખો લખ્યાં હતા. અન્ય ભાષાઓમાંથી સંસ્કૃતમાં અનુવાદ પણ કરતા હતા. તેઓશ્રીનાં લેખોમાં પરિચયાત્મક, સામયિક, વિષય સંબંધિ, સામયિક સમસ્યાનો ખોધ કરાવે તેવા અને વર્ણનાત્મક લેખો મુખ્ય હતા. ગદ્યરચનાની પ્રધાનતા સ્વીકારીને આ મહાશયે ‘લેખનશૈલી’^{૧૨} નામનાં નિબંધમાં ગદ્યવિષયમાં લખ્યું હતું કે પદ્યરચનાની અપેક્ષાએ ગદ્યલેખન અત્યંત યોગ્યતા અને અપેક્ષાવાળું બને છે. આથી જ કહેવાય છે

“ગદ્યં કવીનાં નિકષં વદન્તિ” એમ હવે આધુનિક યુગ ખરેખર ગદ્યયુગ છે.

સામ્રાજ્ય સંચાલન, લોકવૃત્તસૂચન, ભાષણ, વ્યાખ્યાન, પત્રપત્રિકાનું પ્રકાશન આ બધું મુખ્યત્વે ગદ્યરુપ જ જોવા મળે છે.

કેવી ગદ્યશૈલી પ્રશંસનીય છે ? આ વિષયમાં શ્રીમાન કહે છે કે પ્રથમથી અંત સુધી તે જ લેખન પ્રશંસનીય બને જે બુદ્ધિમાં વૃદ્ધિ કરે, સરળમાં સરળ, સુસ્પષ્ટ અર્થ સ્ફુરિત કરે, મધુર અક્ષરોથી અને વાક્ય વિન્યાસોથી પોતાનાં અભિપ્રાય નિરુપણ કરવા માટે પ્રભાવક બને.

ગદ્યકૌશલ્યની સાથે શ્રીમાનમાં કવિત્વગુણો પણ શોભતાં હતા. તેમનાં દ્વારા રચાયેલી કવિતાઓ સંસ્કૃત રત્નાકરમાં અને ભારતીમાં પ્રકાશિત થઈ હતી. સંસ્કૃત રત્નાકરમાં વનશ્રી નામનાં વસંતવર્ણનનું એક ઉદાહરણ અહિં પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું છે.

સુરભિતસહકારૈર્માધવીભિર્લતાભિઃ

કિસલયકલિકાભિઃ પુષ્પપત્રૈઃ ‘પલાશૈઃ ।

મધુરમધુરકૂજત્કોકિલાનાં વિરાવૈ

વિલસતિ સુવસન્તે મોહિનીયં વનશ્રીઃ ॥^{૧૩}

શ્રી ગણેશશર્મા દ્વારા રચાયેલ ગદ્ય-પદ્ય મિશ્રિત રચનાઓ, પુસ્તકસમીક્ષા, સંગૃહીત સમાચારો, વિનોદપૂર્ણ કથાઓ અને સામાજિક

કથા પત્રિકાઓમાં સતત પ્રકાશિત થતી હતી. જીવનપર્યન્ત રચના કાર્ય દ્વારા ગીર્વાણવાણી દેવવાણીની સેવા કરતાં શ્રી શર્મા ઇ.સ. ૧૯૮૦ માં સતરમી જાન્યુઆરીએ મૃત્યુ પામ્યા હતા. ^{૧૪}

૬. પંડિતશ્રી જગદીશશર્મા :-

પંડિત શ્રી જગદીશશર્મા ઇ.સ. ૧૯૧૦ માં દાધીચખ્ખાણકૂળમાં જન્મ્યા હતા. શ્રી જગદીશશર્માનાં પિતૃ પંડિત શ્રી બિહારીલાલ શર્મા વેદાન્ત અને સાહિત્યવિષયનાં આચાર્ય હતા. તેઓ જેમ સાહિત્ય વિષયમાં વિલક્ષણ હતા તેવી રીતે વેદાન્ત વિષયમાં પણ વિદ્વાન હતા. જગદીશશર્માએ પોતાના પિતાનાં ચરણોમાંથી જ સાહિત્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. વિદ્વતામાં શ્રેષ્ઠ એવા વીરેશ્વરશાસ્ત્રી અને દ્રાવિડો પાસેથી વ્યાકરણ, સાંખ્ય, ન્યાય, ધર્મશાસ્ત્રો વગેરેનો અભ્યાસ કર્યો હતો. સાહિત્ય વિષયમાં સર્વપ્રથમ શ્રી જગદીશશર્માએ આચાર્યની પરીક્ષા પાસ કરી હતી. આથી સુવર્ણપદકથી તેમને સન્માનવામાં આવ્યાં હતા. આચાર્ય પરીક્ષા ઉત્તિર્ણ કર્યા પછી જયપુરમાં મહારાજ સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાં પ્રાચાર્યનાં અનુરોધથી પિતૃ ચરણોનાં ઋણથી તે જ સ્થાને થોડાંક સમય સુધી આચાર્ય કક્ષામાં અધ્યયન કરાવ્યું. પછીથી રૂટેહપુરનગરમાં આવેલ ચમડિયા સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાં આચાર્યનું પદ શોભાવ્યું હતું.

બે વર્ષ પછી ખેતડી સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાં આચાર્ય પદે નિયુક્ત થયા હતા. ત્યાં જ્યારે આમણે કાર્યની શરૂઆત કરી હતી, ત્યારે ત્યાંના કેટલાંક શિક્ષકો શ્રી શર્માની કસોટી કરવા માટે શાસ્ત્રી કક્ષાનાં વિદ્યાર્થીઓને વ્યાકરણ વિષય ભણાવવાની ઇચ્છા રાખતા હતા. તે બધા શિક્ષકોએ વિચાર્યું હતું કે આ સાહિત્ય આચાર્ય વ્યાકરણને ભણાવવા માટે કેવી રીતે સમર્થ બનશે. પરંતુ બીજા દિવસે શાસ્ત્રીકક્ષામાં શ્રીમાને પુસ્તક જોયા વિના જ કણ્ઠસ્થરૂપે જ સિદ્ધાંત કૌમુદીનાં પંદર પૃષ્ઠો ભણાવ્યા. પછીથી વિદ્યાર્થીઓની ઇચ્છાથી પાઠ સમાપ્ત કરવામાં આવ્યો. વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી આ બધું જાણીને તે શિક્ષકો શરમિંદા બની ગયા હતા.

ખેતડી મહાવિદ્યાલયમાંથી તેઓ જયપુરમાં મહારાજ સંસ્કૃત

મહાવિદ્યાલયનાં વિદ્યાલય વિભાગમાં શિક્ષકરૂપે નિયુક્ત થઈને ફરી પાછા આવ્યા હતા. થોડાંક સમય પછી અહિં જ સાહિત્ય વિષયમાં આચાર્યપદે નિયુક્ત થયા હતા. સેવાનિવૃત્તિ સુધી અહિં જ સાહિત્યવિષય ભણાવ્યો હતો. શ્રી જગદીશશર્માની વિદ્વતા સાંભળીને દૂર-સુદૂર પ્રાન્તોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ સાહિત્ય વિષયને ભણવા માટે જયપુરમાં આવતા હતા. જેમ શ્રી શર્મા શિક્ષણમાં કુશળ હતા તેમ પ્રશાસનમાં પણ સફળ થયા હતા. ઈ.સ. ૧૯૭૬ માં શિક્ષકદિને રાજસ્થાનનાં રાજ્યપાલે રાજ્યસ્તરીય શિક્ષક પુરસ્કારથી સન્નમાનિત કર્યા હતા. ત્યારપછી અનેક સંસ્થાઓ એ તેમને સમયે સમયે સન્નમાનિત કર્યા હતા. સંસ્કૃતની પ્રૌઢ વિદ્વત પરંપરામાં શ્રી શર્માને રાષ્ટ્રપતિ સન્નમાનથી સન્માનિત અને સત્કાર્યા હતા. સેવા નિવૃત્તિ પછી બાવીશ વર્ષ સુધી એશિયા મહાદ્વિપની કન્યાશિક્ષા માટે પ્રસિદ્ધ વનસ્થલી વિદ્યાપીઠમાં 'માનદ' આચાર્યરૂપે કાર્ય કર્યું હતું.^{૧૫} શ્રી શર્માએ મૌલિકરૂપે જે રચનાઓ કરી હતી તેમનો ટુંકો પરિચય અહિં પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે.

૧. બિહારી સ્મારિકા :-

આ સ્મરણિકામાં તેમનાં પોતાનાં પિતૃઓનું જીવનચરિત્ર લખવામાં આવ્યું છે. આ સ્મરણિકાનું સંપાદન શ્રી નવલકિશોરશર્માએ કર્યું હતું. શ્રી બિહારીલાલશર્મા દ્વારા જે રચનાઓ રચાઈ હતી તે પણ ત્યાં પ્રકાશિત થઈ હતી. શ્રી ખ્યારેમોહનશર્માએ આ સ્મરણિકામાં પરિવાર પરિચય આપ્યો હતો. સંપાદનમાં પણ મદદ કરી હતી.

૨. વીરેશ્વર - પ્રત્યભિજ્ઞાનમ્ :-

પોતાનાં ગુરુ શ્રી વીરેશ્વરશાસ્ત્રીદ્રાવીડનું જીવનચરિત્ર તેનાં ગ્રંથમાં શ્રીશર્મા દ્વારા લખાયેલું છે. વારાણસીથી જયપુરમાં ગુરુનાં આગમનને પોતાની આવૃત્તિનું કમલનાથનાં રાજકાર્યનું સંપાદન કર્યું હતું. પોતાની પ્રતિભા કૌશલ્યથી અધિકારીઓ, મંત્રીવર્યો અને કાન્તિચંદ્રમહોદયને મળીને તેનું કાર્ય શ્રી શાસ્ત્રીએ સંપાદન કર્યું હતું. ત્યારપછી જયપુર પ્રધાનમંત્રીનાં અનુરોધથી તેમણે અહિં જ મહારાજ કોલેજનાં આચાર્યપદે

સંસ્કૃત શિક્ષણનો પ્રારંભ કર્યો હતો. વ્યાકરણશાસ્ત્રનું અદ્ભૂત જ્ઞાન આ જીવનચરિત્રમાં લેખક દ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથમાં શ્રી દ્રાવીડની વંશપરંપરાનો પણ પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. વીરેશ્વર પ્રત્યભિજ્ઞાનની ભાષા અત્યંત પ્રૌઢ અને કિલ્લિત જોવા મળે છે. કેવળ પ્રૌઢ સંસ્કૃત વિદ્વાન જ આને સારી રીતે સમજવા માટે શક્તિમાન બની શકે. આનાં અધ્યયન પછી વારાણસીનાં કેટલાંક પ્રૌઢ વિદ્વાનોએ લખ્યું હતું કે આવું ગદ્ય બહુ લાંબા સમય પછી મેં જોયું છે. આનાથી શ્રી શર્માનાં પ્રૌઢ પાંડિત્યનો પરિચય મળે છે.

૩. શિવપ્રત્યભિજ્ઞાનમ્ :-

આ ગ્રંથમાં મહામહોપાધ્યાય પંડિત શિવદત્તશર્માનાં જીવનચરિત્રને લેખકે વિસ્તારપૂર્વક પ્રસ્તુત કર્યું છે. લેખકે લખ્યું હતું કે મહામહોપાધ્યાય શિવદત્તશર્માની અદ્ભૂત વિદ્વતા જાણીને શર્માનાં દેશનાં કેટલાંક વિદ્વાનોએ તેની સાથે સાક્ષાત્કાર કરવા માટે ભારતમાં બહુવિધ વિશેષતા અહિં ગ્રંથમાં બતાવવામાં આવી છે. આનું ગદ્ય પ્રૌઢ અને પ્રાંજલ જોવા મળે છે. સ્વાભાવિકરૂપે આ ગદ્યમાં નવીન શબ્દો દ્રષ્ટિપથ પર આવે છે. આ પ્રત્યભિજ્ઞાન દ્વારા મહાપુરૂષોનું જીવન અત્યંત સરળ અને પ્રદર્શનશૂન્ય હતું, એમ જાણવા મળે છે.

૪. આનન્દનન્દનમ્ :-

પંડિત ગોપીનાથદાધીચ વડે રચાયેલું આ મુક્તક કાવ્ય જોવા મળે છે. અહિં કવિએ પ્રત્યેક શ્લોકમાં નવીન શબ્દો પ્રયોજ્યાં છે. શબ્દકોષની મદદ વિના કોઈપણ આ કાવ્યને જાણવા માટે શક્તિમાન બની શકે તેમ નથી. શ્રી જગદીશશર્માએ અહિં બધા શ્લોકોનાં શબ્દોનો ઉલ્લેખ કરવા માટે સંક્ષિપ્ત ટીકા રચી છે. આ ટિપ્પણીઓથી વિદ્વાનો અને પાઠકો કાવ્યનો ભાવાર્થ જાણવા માટે સક્ષમ બને છે. આ મુક્તક કાવ્યમાં ભગવાન શ્રી રાધાકૃષ્ણની લીલાઓ સારી રીતે બતાવવામાં આવી છે.

લેખનકાર્યમાં તેઓશ્રીનાં વિલંબથી વિસ્તાર થયો હતો. આકાશવાણી પરથી પણ શ્રીમાનની વાર્તાઓ પ્રસારિત થતી હતી.

વ્યવહારમાં વિનમ્ર, કથનમાં સ્પષ્ટવકતા, સિદ્ધાંતમાં દ્રઢ, આચરણમાં નિષ્પક્ષ, દાનમાં ઉદાર અને અધ્યાપનમાં સદેવ તત્પર એવા શ્રી શર્માએ “વજ્રાદપિ કઠોરાણિ મૃદૂનિ કુસુમાદપિ” એ ઉકિતને પોતાનાં જીવનમાં ચરિતાર્થ કરી હતી. સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં શ્રીમાનનું વિશિષ્ટ યોગદાન અનેક રૂપોમાં જોવા મળતું હતું. અનેક પત્રિકાઓમાં શ્રીમાને પોતાનાં લેખોને પ્રકાશિત કરવા માટે મોકલ્યાં હતા. તેમાં મુખ્ય આ પ્રમાણે છે.

૧. સંમેલન પત્રિકા
૨. જ્ઞાનગંગા
૩. સ્વરમંગલા
૪. ભારતી
૫. સંસ્કૃત રત્નાકર:

સંસ્કૃત રત્નાકરમાં શ્રીમાને અન્યોકિતરૂપે અને સમસ્યાપૂર્તિ રૂપે પોતાનું યોગદાન કર્યું હતું. સ્વરમંગલામાં સાહિત્યવિષય સાથે સંબંધિત લેખો લખ્યાં હતા. સંમેલન પત્રિકામાં સાહિત્યનું શાસ્ત્રત્વમ્ સાધ્યું હતું. સમસામયિક લેખો પણ સમયે-સમયે તેઓ લખતાં હતા.

ભારતીપત્રિકાનું સંપાદનકાર્ય ઈ.સ. ૧૯૮૧ માં તેમનાં દ્વારા થયું હતું. તેમનાં સંપાદનકાળમાં પત્રિકામાં અનેક વિશેષતાઓ જોવા મળતી હતી. તેઓ પહેલાં પ્રકાશિત થયેલાં અંકોમાં સંપાદકે જ મંગલાચરણ અને માસાવતરણ લખ્યું હતું. પરંતુ શ્રીમાન સંપાદનકાર્ય સ્વીકાર્યાનાં થોડાં સમય સુધી જ સહસંપાદક શ્રીરામગોપાલશર્મા મહોદયે મંગલાચરણ અને માસાવતરણ લખ્યું હતું. પૂજ્ય જ ગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય, સ્વામી શ્રી જયેન્દ્રસરસ્વતીરાજ મહાભાગ્યશાળીઓ ‘કાચી કામકોટિપીઠાધિપતિઓ’ આ પત્રિકાનાં મુખ્ય સંરક્ષક તરીકે સ્વીકારાયા હતા.

ભારતીય સમુદાય દર્પણ નામનાં સ્તમ્ભમાં નાનક સંપ્રદાય, અધોરસંપ્રદાય અને અન્ય સંપ્રદાયોનો વિશિષ્ટ પરિચય અહિં આપવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રમાણે જ સંસ્કારદર્પણ નામનાં સ્તમ્ભમાં સંસ્કારોનો

પરિચય ‘સંઘે શક્તિ:’, દેશભક્તિ, સમાજસેવા વગેરે સાથે સંબંધિત વિચારાત્મક લેખો પ્રકાશિત થયા હતા. એક વિદ્યાર્થી ઉપયોગી લેખમાળા પણ શિક્ષાપ્રદાકથા પ્રકાશિત થઈ હતી. સરસંઘચાલક ગોલવલકર મહોદયનાં ભાષણોમાંથી પ્રતિદિન સાધનાયા: મહત્ત્વમ્, શબ્દબલમ્ અને સ્વલ્પોડપિદોષો નોપેક્ષણીય: વગેરે અંશો પ્રકાશિત થયા હતા. વ્યાકરણ સ્તમ્ભમાં કવિતાનાં માધ્યમથી કારકોનું પ્રયોગજ્ઞાન કર્યું હતું. વ્યાવહારિક સંસ્કૃત ખોલતાં, સંસ્કૃત ભણતાં અને સંસ્કૃત સંભાષણ વગેરે સ્તમ્ભોમાં સરળ વાક્યોથી સંસ્કૃત વ્યવહાર શિખાય છે. પરમાનંદ સંસ્કૃતપાઠશાળા નામનાં સ્તમ્ભમાં હિન્દીનું સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર વિષયમાં સરળ નિયમો પ્રકાશિત થયા છે.

રામકુમાર આચાર્યે ભારતી પત્રિકા પ્રત્યે પોતાની શુભકામના પ્રગટ કરતા લખ્યું હતું કે -

ભારતીયં સુરભારત્યા પૂતં રુપં ચ વિદ્યતે ।

સમ્પાદકા ભવન્તોડપિ સરસ્વતીપ્રપૂજકાઃ ॥

સંસ્કૃતસ્ય પ્રચારાય ભારતી ભારતે મુદા ।

સકલા પૂર્ણરુપેણ ભવેન્મે શુભકામના ॥^{૧૬}

આમ ભારતીનાં સંપાદનનો જે ભાર-જવાબદારી તેમના દ્વારા સ્વીકારાઈ તેનો નિર્વાહ શ્રીમાને સારી રીતે જીવનમાં કર્યો હતો.

૭. શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રશાસ્ત્રી :-

વ્યાકરણધર્મશાસ્ત્રાચાર્ય શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રશાસ્ત્રીની રાજસ્થાનનાં પ્રૌઢ પંડિતોમાં ગણના થતી હતી. શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રશાસ્ત્રીનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૯૬૧ માં ફાગણ મહિનાનાં કૃષ્ણપક્ષમાં ત્રીજાનાં દિવસે શ્રીમાલપ્રાહ્મણકૂળમાં વિદ્વાન શ્રી ગણેશલાલશર્માનાં ઘરે જયપુરમાં થયો હતો. શ્રી શાસ્ત્રીનાં પિતાજી શ્રી ગણેશલાલશર્મા સુપ્રસિદ્ધ જયોતિર્વિદ્ધ હતા. જયોતિષશાસ્ત્રનાં જાણકાર હતા. વર્ધાનગરમાં શ્રીમાનનો બાલ્યકાળ પસાર થયો હતો. ત્યાં જ પ્રથમ પરીક્ષાથી માંડીને ઉચ્ચશિક્ષણ. મેળવવા માટે જયપુરમાં મહારાજ સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ મેળવ્યો હતો. શ્રીમાનમાં રહેલી વિલક્ષણ પ્રતિભાને જોઈને પ્રાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય

ગિરિધરશર્મા ચતુર્વેદી મહાશયે વ્યાકરણ વિષયમાં ઉપાધ્યાયકક્ષામાં પ્રવેશ માટે અનુમતિ આપી હતી.

મહાશય ચંદ્રદત ઓઝા અને ચન્દ્રશેખરશાસ્ત્રી પાસેથી વ્યાકરણ વિષય શીખીને વિક્રમસંવત ૧૯૮૪ માં શાસ્ત્રી પરીક્ષા ઉત્તિર્ણ કરી હતી અને પછીથી વ્યાકરણ વિષયમાં જ વિક્રમસંવત ૧૯૮૭ માં વ્યાકરણચાર્યની પરીક્ષા પાસ કરી હતી. શ્રીમાનનાં ગુરુઓમાં મહામહોપાધ્યાય શ્રી ચતુર્વેદી મહાશય, વિદ્યાવાચસ્પતિ મધુસૂદન ઓઝા અને પંડિત શ્રીબદ્રીનારાયણજયોતિર્વિદ વગેરે જેવા મુખ્ય હતા. દર્શન, સાહિત્ય, વેદ અને જયોતિષશાસ્ત્રોનું સવિશેષ અધ્યયન તેમના ગુરુઓ પાસેથી મેળવ્યું હતું. તેમજ ખગોળશાસ્ત્રનાં પણ તેઓ વિશેષજ્ઞ હતા. ઇ.સ. ૧૯૩૬ માં ધર્મશાસ્ત્રવિષયમાં પ્રથમ શ્રેણીમાં આચાર્યની પરીક્ષા ઉત્તિર્ણ કરીને પછીથી શેખાવાટી પ્રાન્તની સુપ્રસિદ્ધ ચમાડિયા સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાં આચાર્યનું પદ શોભાયું હતું. ઇ.સ. ૧૯૩૩ માં જયપુરમાં મહારાજ સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયનાં વ્યાકરણનાં અધ્યાપક તરીકે નિયુક્ત થયા હતા. પછીથી કમ મુજબ પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે મહાવિદ્યાલયમાં ધર્મશાસ્ત્ર વિભાગનાં અધ્યક્ષનું પદ શોભાવ્યું હતું. પંચાવન વર્ષની ઉંમરમાં રાજ્યસેવાને સમાપ્ત કરીને ઇ.સ. ૧૯૬૧ માં વર્ષે રાજસેવામાંથી સેવાનિવૃત્ત થયા હતા.

શેખાવટી વિદ્વતસભા દ્વારા સાહિત્યાર્ણવ ઉપાધિથી અને અયોધ્યાની સંસ્કૃત પરિષદ દ્વારા સાહિત્યાલંકાર ઉપાધિથી શ્રીમાનને સન્માનિત કરવામાં આવ્યાં હતા. અખિલભારતીય સંસ્કૃત સાહિત્ય સંમેલનની કાર્યસમિતિમાં સભ્ય તરીકે અને રાજસ્થાન સંસ્કૃત સાહિત્ય સંમેલનમાં પ્રધાનમંત્રી રૂપે કાર્ય કર્યું હતું.

રાજસ્થાન સંસ્કૃત સલાહકાર મંડળનાં તેઓ સન્માનિત સભ્ય હતા. ઇ.સ. ૧૯૬૪ ની સાલમાં અઠાવીસમી જાન્યુઆરીએ તેઓ આ પૃથ્વીલોકને છોડીને સ્વર્ગે સિધાવ્યા હતા. તેમનાં શિષ્યોમાં ડૉ. પ્રવીણચંદ્રજૈન, ડૉ. મંડનમિશ્ર, દેવર્ષિ કલાનાથશાસ્ત્રી,

નારાયણશાસ્ત્રીકાંકર, રામચંદ્રસિંઘાનિયા, પ્રભાકરશાસ્ત્રી વગેરે મુખ્ય હતા. તેમનાં વ્યક્તિત્વથી પ્રભાવિત થયેલાં ભટ્ટમથુરાનાથશાસ્ત્રીએ લખ્યું હતું કે -

કૃતિ - સમૃદ્ધિ - પદશુદ્ધિ - સિદ્ધિષુ પટુમનુવિદ્વિયમ્ ।

બુદ્ધિષુ કો નિરુપણદિ વૃદ્ધિચન્દ્રવનવિદ્વિયમ્ ॥^{૧૭}

અખિલ ભારતીય સંસ્કૃત સંમેલનમાં પ્રમુખ પત્ર રત્નાકરનું બહુ લાંબા સમય સુધી શ્રીમાને પ્રકાશન અને સંપાદનમાં તેમજ દર્શન અંકનાં સંપાદનમાં પ્રમુખરૂપે કાર્ય કર્યું હતું. એક વર્ષ સુધી ભારતી પત્રિકાનું સંપાદન શ્રીમાને કર્યું હતું. સંપાદનકાર્ય ઉપરાંત મહત્ત્વપૂર્ણ અનેક શોધલેખો અને રચનાઓથી શ્રીમાને સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રે મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું હતું. તેમનાં લેખો ‘વિશ્વમ્ભરા’, ‘સંસ્કૃત રત્નાકર’, ‘ભારતી’, ‘જયભૂમિ’ વગેરે પત્રિકાઓમાં પ્રકાશિત થયા હતા.^{૧૮}

૮. ડૉ. બ્રહ્માનંદશર્મા :-

સાહિત્યશાસ્ત્રમર્મજ્ઞ ડૉ. બ્રહ્માનંદશર્માનો જન્મ શ્રી ગંગાનગર મંડલની પાસે બોહરમંડલના દુતાંરાવાલી ગામમાં ઈ.સ. ૧૯૨૩ માં અગીયારમી ફેબ્રુઆરીએ થયો હતો. પિતા શ્રી લાધૂરામપારીક અને માતા અમરીદેવી હતા. પ્રારંભનું શિક્ષણ ગામમાં જ મેળવ્યું હતું. અને પછી રાજસ્થાનનાં બિકાનેરમાં ડુંગર કોલેજમાંથી સ્નાતક અને અનુસ્નાતકની ઉપાધિ મેળવી હતી. સંસ્કૃતનાં મૂર્ધન્ય વિદ્વાન ડૉ. બ્રહ્માનંદશર્મા કાવ્યતત્ત્વનું વિવેચન કરતાં શોધપૂર્ણ લેખો લખતા હતા. તેમણે અલંકાર, દર્શન, અભિનવરસમીમાંસા, કાવ્યસત્યાલોક, રસાલોચન અને જમ્ભેશ્વરદર્શન જેવા ગ્રંથો રચ્યાં હતા. શોધપત્રિકાઓમાં તેમનાં લેખો સતત પ્રકાશિત થતા હતા. વિશ્વમ્ભરા, પરોપકારી, વિશ્વસંસ્કૃત, વેદજયોતિ, પરમાર્થસુતા જેવી પત્રિકાઓમાં શ્રીશર્માનાં શોધલેખો પ્રકાશિત થયા હતા.

‘પરોપકારી’ માસિક પત્રિકાનાં ‘વેદાર્થવિમર્શ’ એ નામનાં વિશેષઅંકનું અને ‘વેદાર્થપારિજાતખણ્ડનમ્’ એ વિશેષઅંકનું સંપાદન

ડૉ. બ્રહ્માનંદ શર્માએ કર્યું હતું. આ પત્રિકામાં બધા લેખો સંસ્કૃતમાં જ પ્રકાશિત થયા હતા. વિશ્વભારતી, હિન્દીપત્રિકા, વિદ્યાધરશાસ્ત્રી સ્મૃતિનાં વિશેષઅંકોનું સંપાદન પણ ડૉ. શ્રીશર્માએ કર્યું હતું. સ્વરમંગલાનું પણ આમણે જ સંપાદન કર્યું હતું. સ્વરમંગલા અને ભારતીમાં શ્રીશર્માનાં લેખો નિરંતર પ્રકાશિત થતા હતા. પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં શ્રીમાનનું રચનાત્મક અને ઉલ્લેખનીય યોગદાન જોવા મળતું હતું. ^{૧૯}

૯. શ્રી ગિરિરાજશાસ્ત્રી :-

રાજસ્થાનમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે જે વિદ્વાનો મુખ્યરૂપે જોવા મળતા હતા તેમાં શ્રી ગિરિરાજશાસ્ત્રી અજોડ હતા. જ્યારે જયપુરથી સંસ્કૃત રત્નાકરનું પ્રકાશન અવરોધાયું, ત્યારે શ્રી શાસ્ત્રીનાં પ્રયાસોથી ઇ.સ. ૧૯૫૦ ની સાલથી ભારતી પત્રિકાનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. છેલ્લાં ત્રેપન વર્ષથી શ્રીશાસ્ત્રીની પત્રિકાનું પ્રબંધ સંપાદનકાર્ય સુચારુરૂપે જોવા મળે છે. શ્રીશાસ્ત્રીનાં કુશળ પ્રબંધપણથી આ પત્રિકા અબ્યાધગતિથી પ્રકાશિત થાય છે. વિક્રમ સંવત ૧૯૭૮ માં ભાદરવા વદ - કૃષ્ણપક્ષમાં ચૌદશને દિવસે શ્રીશાસ્ત્રીનો જન્મ થયો હતો. શ્રી શાસ્ત્રીએ મહારાજસંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય જયપુરમાં શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. સાહિત્યવિષયમાં શ્રીશાસ્ત્રીએ શાસ્ત્રી પરીક્ષા ઉત્તિર્ણ કરી હતી. સાહિત્યની સાથે વેદનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો. અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યા પછી આ જ મહાવિદ્યાલયનાં વિદ્યાલયવિભાગમાં શ્રી શાસ્ત્રીની શિક્ષક તરીકે નિમણૂંક થઈ હતી. બીજી કેટલીક સ્થાનીય વિદ્યાલયોમાં શ્રીશાસ્ત્રી ભણાવતા હતા. ઇ.સ. ૧૯૪૭ ની સાલથી પહેલા અનેક સત્યાગ્રહ આંદોલનોમાં તેમણે ભાગ લીધો હતો. આને કારણે તેઓને જેલમાં પણ જવું પડ્યું હતું. રાષ્ટ્રીય સ્વયં સેવકસંઘનાં જુદા જુદા હોદ્દાઓ ઉપર વર્ષો સુધી દેશ ભકિતની ભાવનાથી શ્રી શાસ્ત્રીએ કાર્ય કર્યું હતું. અત્યારે પણ સર્વપ્રકારે સંઘ તેને જ આગળ ધરી કાર્ય કરે છે. પ્રબંધ સંપાદકની સાથે રચનાત્મક સહયોગ પણ હમેંશા શ્રીમાને આપ્યો હતો. તેમના દ્વારા લખાયેલા ચાલીશ નિબંધો અને સાંઈઠ કથાઓ ભારતી પત્રિકામાં પ્રકાશિત થયેલા હતા.

આનાં માધ્યમથી સ્વાભાવિક રૂપે, સરળ પ્રકારે બાળકો સંસ્કૃતભાષામાં ભણતા હતા. અત્યારે પણ શ્રીશાસ્ત્રીની પત્રિકા માટે રચનાઓ કરે છે. પત્રિકા પ્રગતિ માટે તેઓ સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યાં છે. ^{૨૦}

૧૦. શ્રી દીનાનાથ ત્રિવેદી મધુપ :-

ગુર્જર ગૌડ બ્રાહ્મણકૂળમાં શ્રી મધુપ ઈ.સ. ૧૯૧૪ માં પાંચમી ડિસેમ્બરે જયપુરની પાસે નીમાકાથાનાં ઉપખંડ અંતર્ગત ગુહાલાગામમાં જન્મ્યાં હતા. બાળપણથી જ પિતાનાં રક્ષણ વિનાના - છત્રછાયા વિનાનાં - તેમની શિક્ષા દીક્ષાનો અને પાલન-પોષણનો સમુચિત પ્રબંધ વિદ્વાનો એ માત્ર કર્યો હતો. તેમના અથાક પરિશ્રમથી સાહિત્યાચાર્ય, ન્યાયાચાર્ય, દર્શનશાસ્ત્રી, વ્યાકરણશાસ્ત્રી, કાવ્યતીર્થ વગેરે પરીક્ષાઓ સફળતાથી ઉત્તિર્ણા કરી હતી. ^{૨૧}

શ્રી હરિશાસ્ત્રી પછી તેમનાં જ ઉત્તમ શિષ્ય શ્રી દીનાનાથત્રિવેદી મધુપ મહોદયે ભારતીનું સંપાદન કર્યું હતું. આ મહાશય સાહિત્યશાસ્ત્રનાં મર્મજ્ઞ વિદ્વાન હતા. રસિક શિરોમણિ એવા શ્રી દીનાનાથ રસમયકાવ્યો અને કવિતાઓ સતત રચતા હતા. આનાં શૃંગારરસવર્ણનમાં સફળતા સદસ્યોએ હર્મેશા સ્વીકારી હતી. શૃંગારરસનાં વર્ણનમાં તેઓ માહિર હતા. પાઠકો તેનાથી અત્યંત પ્રભાવિત થયા હતા. ભારતી પત્રિકાનાં તેઓ અઢાર વર્ષ સુધી સહસંપાદક રહ્યા હતા. આથી જ પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રે તેની વિશિષ્ટ દક્ષતા હતી. પત્રકારરૂપે અને સંપાદકરૂપે આમણે કૌશલ્ય મેળવીને ભારતીપત્રિકાની પ્રતિષ્ઠા વધારી હતી. દૂર-સુદૂર પ્રાન્તોમાંથી વિદ્વાનો 'ભારતી' માં પ્રકાશન માટે જે લેખો મોકલતા હતા, તેનો સંપાદકરૂપે સારી રીતે અધ્યયન કરીને ભાષાસંબંધી અથવા તો વાણી સંબંધી ખામીઓ શોધીને પ્રકાશિત કરતા હતા. ઉત્કૃષ્ટગદ્ય લેખનમાં અને ધ્વનિકાવ્યરચનામાં શ્રીમધુપે પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. સંસ્કૃત પત્ર-પત્રકાઓમાં નિરંતર જ સુંદર સામગ્રી પ્રકાશિત થાય તે માટે આ મહોદય લેખો મોકલતા. પ્રમુખરૂપે સંસ્કૃત રત્નાકરમાં અને ભારતી પત્રિકામાં તથા કલ્યાણી પત્રિકામાં આમની રચનાઓ પ્રકાશિત થતી હતી.

મોટેભાગે સંસ્કૃતમાં વિનોદકણિકા લેખનનો અભાવ જોવા મળતો હતો. પરંતુ શ્રી મધુપે મનોવિનોદકણિકા નામનો સ્તંભલેખ ભારતીપત્રિકામાં પાઠકોનાં મનોરંજન માટે રચ્યો હતો. આવા લેખો બધી બાજુ એથી પ્રશંસા પામ્યાં હતા. મનોવિનોદકણિકાઓથી પત્રિકાની પાઠકસંખ્યા પણ વધી હતી. એક ઉદાહરણ અહિં પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું છે. મૂર્ખાઓનું બાહુલ્ય છે. કોઈ નાગરિક ગ્રામ્યજનનાં કોપથી નિંદા પામ્યો હતો, એમ બોલ્યો હતો. આમ પણ સંસારમાં મૂર્ખાઓની કમી નથી. ગામડીયો બને છે. વર્તમાનમાં પણ શું આ શક્ય નથી ? ભારતીપત્રિકામાં સ્વરચિતમંગલશ્લોકથી મંગલાચરણ અને માસવિશેષનાં વર્ણનથી ઋતુવર્ણન તેઓએ રચ્યું હતું. અહિં આ મહાશયની મૌલિકરચના પ્રતિભાનો પરિચય દર માસે સુસ્પષ્ટ રીતે જોવા મળતો હતો. તેમની કૃત્તિઓનાં અવલોકનથી જાણવા મળે છે કે જીવનચરિત્ર સંબંધી નિબંધો તેમણે સવિશેષ રચ્યા હતા. સમસ્યા પૂર્તિઓમાં તેઓ સિદ્ધહસ્ત હતા. સંસ્કૃતરત્નાકર અને ભારતી પત્રિકામાં તેમણે રચેલી સમસ્યા પૂર્તિઓ સહૃદય પાઠકોનાં મનમાં આનંદ ઉત્પન્ન કરતી હતી. ગદ્ય, પદ્ય, કથા, રૂપક વગેરે રીતોમાં લખેલા તેમનાં લેખો નિરંતર પ્રકાશિત થયા હતા. હિન્દી ભાષાનાં અનેક લેખોનો તેમણે સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કર્યો હતો. સંસ્કૃત ભારતી પત્રિકાનાં સંપાદનથી આમણે મનોયોગ સાધ્યો હતો.

તેમણે રચેલા ઇશ્વરસિદ્ધિ, કાવ્યલતિકા, સંસ્કૃત પદ્ય, પુષ્પાંજલિ, સંસ્કૃતપ્રભા વગેરે પુસ્તકોનો પ્રામાણિક અનુવાદ પણ કર્યો હતો. રાજસ્થાનની સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં શ્રીમધુપનો સહયોગ અવિસ્મરણીય છે. આ મહોદય ઇ.સ. ૧૯૮૧ માં અઢારમી ડિસેમ્બરે આ દુનિયાને છોડીને સ્વર્ગે સિધાવ્યા હતા.

૧૧. શ્રીરામગોપાલશાસ્ત્રી :-

શ્રીશાસ્ત્રી મહોદય સાહિત્ય અને ધર્મશાસ્ત્રનાં વિશેષજ્ઞ હતા. વિક્રમ સંવત ૧૯૭૮ માં કારતકસુદ દશમને દિવસે જયપુરમાં શ્રીશાસ્ત્રીનો જન્મ થયો હતો. શ્રીરામગોપાલશાસ્ત્રીનાં પિતા લાદુરામમહોદય સંગીતાચાર્ય

હતા. જયપુરની મહારાજ સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાંથી નિયમિત અધ્યયન કરીને ઇ.સ. ૧૯૪૮ માં સાહિત્યાચાર્યની પરીક્ષા ઉત્તિર્ણ કરી હતી. હિન્દીમાં પણ સાહિત્યરત્ન પરીક્ષા પ્રથમ શ્રેણીમાં ઉત્તિર્ણ કરી હતી. પછીથી શિક્ષાશાસ્ત્રી પરીક્ષા ઇ.સ. ૧૯૬૭ માં કેન્દ્રીય સંસ્કૃત વિદ્યાપીઠ દિલ્હીમાંથી નિયમિત અધ્યયન કરીને પાસ કરી હતી. સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય જયપુરમાં અધ્યાપન કરતાં ધર્મશાસ્ત્રાચાર્ય પરીક્ષા ઉત્તિર્ણ કરી. શ્રી શાસ્ત્રીએ સમગ્ર જીવન અધ્યયનમાં જ વ્યતિત કર્યું હતું. ભારતીય સાહિત્ય વિદ્યાલયમાં હિન્દી સાહિત્ય પણ તેમણે પાસ કર્યું હતું. સંસ્કૃત વિદ્યાલયોમાં પ્રધાન અધ્યાપક રૂપે કાર્ય કર્યું હતું. પછીથી મહારાજ સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાં ધર્મશાસ્ત્ર વિષયમાં વ્યાખ્યાતા પદ શોભાવ્યું હતું. સંસ્કૃત શિક્ષા નિર્દેશાલયમાં ઉપનિરીક્ષકપદે કાર્ય કરીને વિક્રમ સંવત ૨૦૩૩ માં સેવાનિવૃત્ત થયા હતા.

અધ્યાપન ઉપરાંત સમાજસેવાકાર્યમાં પણ તેઓ શ્રી પ્રારંભથી જ જોડાયેલા હતા. અનેક વિદ્યાલયોમાં તેમણે એકપણ પૈસો લીધા વિના મફતમાં જ સંસ્કૃત ભણાવ્યું હતું. અનેક સંસ્થાઓ સાથે તેઓ જોડાયેલ હતા અને તેને ખાસ સંબંધ હતો. નિમ્બાર્ક સંપ્રદાયનાં અનુયાયી એવા શ્રીશાસ્ત્રીએ નિમ્બાર્ક સત્સંગ મંડળનું મંત્રીપદ પણ શોભાવ્યું હતું. નિમ્બાર્ક સંપ્રદાય સાથે સંબંધિત 'જયન્તી મહોત્સવ પદાવલી' નિમ્બાર્ક વ્રતોત્સવદીપિકા, ભારતસાધુ સમાજ, આવહનપ્રતિભાદયા વગેરે ગ્રન્થો શ્રી ગોપાલ શાસ્ત્રીએ રચ્યાં હતા. અને સાથે સાથે પ્રકાશિત કર્યાં હતા. સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રે શ્રીશાસ્ત્રીનું રચનાત્મક યોગદાન જોવા મળ્યું હતું. ભારતી પત્રિકાનાં સહસંપાદકરૂપે તેમણે સોળ વર્ષ સુધી કાર્ય કર્યું હતું. સહસંપાદક હોવા છતાં દર મહિને મંગલાચરણ અને માસાવતરણ નિયમિતરૂપે તેઓશ્રી જ લખતા હતા. મંગલાચરણ પદ્યોમાં રાધા-કૃષ્ણને વંદન કરતા હતા. જેમ કે -

રાસે રાધિકયા પ્રિયસ્ય મુરલી સંચોરિતા કર્હિચિત્ ।

શ્યામાસ્તામસમીક્ષ્ય વક્તિ સદયે, રાધે દ્રુતં દેહિ મે ।

ક્વાડ્ડસ્તે કેન હતા ? ન વેદિમ કલયા પ્રત્યુત્તરન્તી તદા
શ્યામં મુગ્ધમવેક્ષ્ય સા વિજયતે વંશીપ્રિયા રાધિકા ॥ ૨૨

માસાવતરણપદ્યોમાં મહિનાની પ્રમુખ ઘટનાઓ અને વિશેષતાઓ દર્શાવતા હતા. પત્રિકાનાં મુખપૃષ્ઠમાં પ્રકાશિત થયેલ ચિત્રનાં પરિચયાત્મક શ્લોકો પણ નિયમિતરૂપે શ્રી ગોપાલશર્માશાસ્ત્રી જ લખતા હતા. પદ્યની ભાષા અત્યંત સરળ હતી. સંબંધિત ચિત્રનાં પરિચય માટે સક્ષમ એવું પદ્ય જેમકે - રાષ્ટ્રધ્વજનાં ગૌરવને દર્શાવતુ આ પદ્ય.

રક્ષાર્થ સ્નેહસૂત્રેણ સર્વાન્ ભારતવાસિનઃ ।

બધનન્ વૈદિકસંસ્કૃત્યા સંસ્કુર્વન્ ધ્વજ ઉડ્ડીયતામ્ ॥ ૨૩

શ્રીશાસ્ત્રીએ અનેક સ્તોત્રો રચ્યાં હતા અને એ દરેકને ભારતીમાં પ્રકાશિત કર્યાં હતા. જેમ તેઓ પદ્યરચનામાં નિપૂણ હતા તેવી રીતે ગદ્યલેખન, કથાસર્જન, વાર્તાલાપોમાં અને સંપાદકીયમાં પૂર્ણરૂપે સક્ષમ હતા. આવી રીતે શ્રીમાનનાં લેખો સમયે સમયે પત્રિકામાં પ્રકાશિત થયા હતા. પોતાનાં મૌલિક સાહિત્યસર્જનથી અને ચિંતનથી શ્રીરામગોપાલશાસ્ત્રીએ સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં રાજસ્થાનનું ગૌરવ વધાર્યું હતું. અભિનવ સામગ્રીનાં પ્રકાશનથી સંસ્કૃત ભાષાની લોકપ્રિયતા વધારતા તેમનાં લેખો જુદી જુદી પત્ર-પત્રકાઓમાં સમયે-સમયે પ્રકાશિત થયા હતા. ૨૪

૧૨. શ્રીનારાયણશાસ્ત્રી કાંકર :-

રાજસ્થાનમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં પોષકો, સંવર્ધકો અને વિદ્વાનોમાં શ્રીનારાયણશાસ્ત્રી કાંકરનું ઉલ્લેખનીય યોગદાન જોવા મળે છે. તેમની પાંડિત્યપૂર્ણ રચનાઓ ભારતીમાં, સંસ્કૃતરત્નાકરમાં અને સ્વરમંગલામાં પ્રકાશિત થઈ હતી. ગદ્યસમ્રાટ સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શ્રીનવલકિશોરકાંકરનાં મોટા પુત્ર રૂપે ઈ.સ. ૧૯૩૦ માં જુલાઈ મહિનાની તેરમી તારીખે તેમનો જન્મ થયો હતો. ૨૫ શ્રીકાંકરનો અભ્યાસ અને દિક્ષા પોતાનાં પિતાનાં સાનિધ્યમાં જ થયા હતા. મહારાજ સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાંથી સ્નાતકની પરીક્ષા પાસ કરી હતી. પછીથી પિતાપાસેથી

અધ્યયન કરીને વ્યાકરણ, સાહિત્ય, સાંખ્યયોગ, દર્શન વગેરે વિષયોમાં આચાર્યની પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. એમ.એ. ની પરીક્ષા પણ તેમણે પાસ કરી હતી. બધી પરીક્ષાઓ તેણે પ્રથમશ્રેણીમાં જ પાસ કરી હતી. પછીથી સુધીરકુમારગુપ્ત મહોદયનાં માર્ગદર્શન નીચે “તૈતરીય સંહિતાનું એક અધ્યયન” એ વિષયમાં તેણે પીએચ.ડી. ની ડિગ્રી મેળવી હતી. આયુર્વેદમહાવિદ્યાલયમાં તેઓ સંસ્કૃત ભણાવતા. પ્રૌઢ પરંપરાના સંસ્કૃત વિદ્વાનોમાં ભારતનાં રાષ્ટ્રપતિ મહોદય દ્વારા સર્વોચ્ચ સન્માનથી અને ભેટ પુરસ્કૃત કરીને તેઓને સન્માનવામાં આવ્યાં હતા. જુદી જુદી સંસ્થાઓ દ્વારા તેમને સન્માનવામાં તથા પુરસ્કાર આપવામાં આવ્યા હતા. કવિ સંમેલનોમાં પોતાની મૌલિક રચનાઓને સાંભળીને લોકો પાસેથી પ્રશંસા મેળવી હતી. મહામહોપાધ્યાય કાલિપ્રસાદશર્મા દ્વારા તેને વિદ્યાલંકાર ઉપાધિથી સન્માનવામાં આવ્યાં હતા. તેઓએ “સંસ્કૃતવાગ્વિવર્ધિની પરિષદ” સ્થાપી હતી. વિશ્વવિદ્યાલયોમાં નક્કી થયેલ પાઠ્યપુસ્તકોની સરળ ટીકાઓ પણ શ્રી નારાયણશાસ્ત્રીએ રચી હતી. કથાઓ, એકાંકી નાટકો, સમસ્યાપૂર્તિઓ, મુક્તકપદો, નિબંધો અને સમીક્ષાત્મક લેખો તેમનાં દ્વારા રચાયા હતા અને પત્રિકાઓમાં પ્રકાશિત થાય છે. સંસ્કૃત રત્નાકરમાં શ્રીમાનનાં “સ્વાતંત્ર્યજાહુતિ” નામનું એક એકાંકી નાટક પ્રકાશિત થયું હતું. ^{૨૬}

હિન્દી દૈનિકપત્ર અધિકારમાં શ્રી નારાયણશાસ્ત્રીનાં પ્રયાસથી સંસ્કૃતસ્તમ્ભ નિયમિતરૂપે પ્રકાશિત થતો હતો. આ સ્તમ્ભમાં શાસ્ત્રી નિયમિતરૂપે લખતા હતા. આ સ્તમ્ભમાં તેઓએ લેખનની નિયમિતતા જાળવી હતી. રાજનૈતિક, સામાજિક, રાષ્ટ્રીયતા અને નૈતિકતા સાથે સંબંધિત સમાચારો સંસ્કૃત ભાષામાં અહિં પ્રકાશિત થતા હતા. સામાન્ય લોકોમાં સંસ્કૃત ભાષાનાં પ્રસાર માટે તેમનાં આ પ્રકારનાં પ્રયત્નો ખરેખર પ્રશંસનીય છે. તેમણે અનેક ગ્રંથો પણ રચ્યાં હતા. તેમજ વિદ્યાર્થી ઉપયોગી પુસ્તકો પણ રચ્યાં હતા. માધ્યમિકશિક્ષા મંડળનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં શ્રી કાંકરનાં રચેલા પુસ્તકો નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યાં હતા. સંધિરહિત વાક્યો

પણ તેઓશ્રી લખતા. અહિં તેમનાં વિચારો છે જે જોઈએ.

“જો સંસ્કૃતને સરળ બનાવવું હશે અથવા તો જો તમે સરળ સંસ્કૃતની અભિલાષા રાખતા હોવ તો સૌથી પહેલાં નાનામાં નાનાં ગદ્યભાગને પદોમાં પરસ્પર સંધિરહિત કરીને દરેકે હમેંશા લખવું જોઈએ. એમ દરેક સંસ્કૃત લેખકોને સાદર અનુરોધ કરીને ચરણસ્પર્શ કરી પ્રાર્થના કરુ છું. પદો પણ જો તે આવી રીતે લખવા માટે કૃપા કરશે તો સંસ્કૃતશિક્ષાર્થીઓમાં તેઓનો આ મહાન ઉપકાર થશે. આનાથી સંસ્કૃતની કઠિનતાનું પ્રબળ પ્રથમ કારણ નાશ પામશે. સંધિરહિત પદો, સંસ્કૃત વાક્યો અન્ય ભાષાનાં વાક્યોની જેમ ભણવામાં અને સાંભળવામાં સુબોધ બનીને સરળતાથી જ ખરેખર જાણી શકાશે. આમ વ્યાકરણનાં નિયમોનું ઉલ્લંઘન થયા વિના જ સંસ્કૃત સરળ બની જશે.”^{૨૭}

શ્રીકાંકરના પદો પણ અત્યંત સરળ હોય છે. જનજીવનમાં સંસ્કૃતનાં પ્રચાર અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાનાં જાગરણ માટે તેમનું આવું યોગદાન પ્રશંસનીય છે. તેમનાં રચનાત્મક યોગદાનથી સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં એક નવો ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થયો છે.

૧૩. ડૉ. મંડનમિશ્ર :-

આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત વિદ્વાન ડૉ. મંડનમિશ્રનો જન્મ જયપુર મંડળ અંતર્ગત હણૂતિયા ગામમાં ઈ.સ. ૧૯૨૭ માં જૂન મહિનાની સાતમી તારીખે કન્હૈયાલામિશ્ર મહોદયનાં ઘરે થયો હતો. આનું પ્રારંભિક શિક્ષણ અમરસર ગામમાં અને ઉચ્ચશિક્ષણ જયપુરમાં પૂરૂ થયું હતું. મીમાંસા અને સાહિત્ય વિષયમાં સર્વોત્તમ શ્રેણીમાં આચાર્ય પરીક્ષા ઉત્તિર્ણ કરી હતી. પછીથી સંસ્કૃતમાં એમ.એ. ની પરીક્ષા પાસ કરીને “મીમાંસા દર્શનસ્ય સમાલોચનાત્મકે તિહાસ” વિષયમાં રાજસ્થાન વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી પીએચ.ડી. ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી હતી.

જયપુરની મહારાજ સંસ્કૃત વિદ્યાલયમાં શિક્ષકરૂપે રાજ્યસેવાનો પ્રારંભ કરીને, પદની ઉન્નતિ થતાં ક્રમશઃ વિભાગાધ્યક્ષનું પદ શોભાવ્યું હતું. ઈ.સ. ૧૯૪૭ માં તેમણે ભારતીય સાહિત્ય વિદ્યાલયની સ્થાપના

કરી હતી. ત્યારે જયપુરમાં ભારતીનાં વિભાજનથી વિપુલ સંખ્યામાં પુસ્તકો આવ્યાં હતા. ભારતીય સાહિત્યવિદ્યાલયનાં માધ્યમથી સિન્ધ પ્રાન્તમાંથી આવેલા પુસ્તકો હિન્દીભાષા ભણતા હતા. આ કાર્યથી જ સમાજસેવાનો પ્રારંભ થયો હતો. દિલ્હી મહાનગરમાં આવાસીયગૃહ સમૂહરૂપે આમણે સંસ્કૃત ભવન સંસ્થા રચી હતી. સમૂહસમાજસેવાનું આ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ છે. ભારત સેવા સમાજનાં સચિવરૂપે કાર્ય કર્યું હતું. ભારતસેવક સમાજનાં માધ્યમથી જવાહરલાલ નેહરુ જેવા નેતાઓ સાથે આનો સંપર્ક થયો હતો. માણેકલાલવર્માનાં સંરક્ષણપણા નીચે નાથદ્રારામાં અખિલ ભારતીય ભારત સેવક સમાજનું મહાઅધિવેશન પંડિત જવાહરલાલ નેહરુનાં સાંનિધ્યમાં યોજાયું હતું. આનાથી આ મહોદયની પ્રતિષ્ઠા વધી હતી. સંસ્કૃતની વિદ્યતાની સાથે સમાજસેવા માટે લોકોમાં તેનું નામ થયું હતું. સંઘટન કૌશલ્ય પણ વિકાસ પામ્યું હતું. રાજસ્થાન સંસ્કૃત સાહિત્ય સંમેલનનાં મહામંત્રી પણ બન્યા હતા અને પદ શોભાવ્યું હતું. પ્રારંભથી જ રાજનેતાઓનાં સહયોગથી સંસ્કૃતની સેવા માટે પ્રયત્નશીલ હતા. રાજસ્થાનનાં મુખ્યમંત્રી મોહનલાલ સુખાડિયા મહોદયનાં કાર્યકાળમાં શ્રી લક્ષ્મીલાલ જોષીનાં સહયોગથી રાજસ્થાનમાં જુદા સ્વરૂપે સંસ્કૃત નિર્દેશાલયની સ્થાપના કરી હતી. શ્રી મિશ્રનાં પ્રયાસોથી અનેક વિદ્યાલયોની સ્થાપના થઈ હતી. પંજાબ સમસ્યાનાં સમાધાન માટે શ્રીમતિ ઈન્દિરા ગાંધીની સૂચનાથી ડૉ. મિશ્રએ બુદ્ધિજીવીઓનું રાષ્ટ્રીય સંમેલન યોજાયું હતું. શ્રીમતિ ઈન્દિરાગાંધીએ આ સંમેલનનું મહામંત્રી પદ સ્વીકારીને સંઘટન કૌશલ્યથી સંમેલનનો દરેક પ્રદેશોમાં પ્રસાર કર્યો હતો. વિશ્વ સંસ્કૃત શતાબ્દી યોજનાને આમણે જ શરૂ કરી હતી. ઈ.સ. ૧૯૬૧ માં મિશ્ર મહોદયનાં પ્રયાસોથી કલકત્તા નગરમાં ઐતિહાસિક અખિલ ભારતીય સંસ્કૃત સંમેલનનું અધિવેશન સારી રીતે સંપન્ન થયું હતું. આ સંમેલનનું ઉદ્ઘાટન ભારતનાં માનનીય એવા પ્રથમ રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદે કર્યું હતું. સંસ્કૃત વિકાસની આધારશીલા અહિં જ રક્ષાયેલી છે. દિલ્હીમાં સંસ્કૃત વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાનો નિર્ણય

પણ અહિં જ લેવાયો હતો. ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ મહોદયની પ્રેરણાથી સંમેલનનાં પદાધિકારિઓમાં પાંચ પ્રદેશનાં રાજ્યપાલો શ્રી નરહરિવિષ્ણુ ગોડગિલ મહોદય, ભારતનાં ગૃહમંત્રી શ્રી બળવંતનાગેશ, દાનવીરો, પ્રસિદ્ધ ઉદ્યોગપતિઓ, શ્રીશાંતિપ્રસાદજૈન વગેરે મહોદયો એકઠાં થયા હતા. આ બધાનાં અનુરોધનથી શ્રીમંડનમિશ્ર મહોદય કેન્દ્રીય સંસ્કૃત વિદ્યાપીઠમાં નિયુક્ત થયા હતા.

ટુંકમાં આપણે એમ કહી શકીએ કે દિલ્હીગમન કર્યા પછીથી શ્રીમિશ્રમહોદયનાં પ્રયાસથી સંપૂર્ણ ભારતમાં કેન્દ્રીય સંસ્કૃત વિદ્યાપીઠોની સ્થાપના થઈ. યોગ્ય વિદ્વાનોઆ વિદ્યાપીઠમાં શાસ્ત્રો ભણાવતા હતા. આ પ્રાચીન પ્રણાલી દ્વારા સંસ્કૃતનું અધ્યયન-અધ્યાપન સુરક્ષિત થયું હતું. સામાન્યશિક્ષકરૂપે કાર્યનો પ્રારંભ કરીને સંપૂર્ણાંદ સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યાલયનાં કુલપતિપદથી સેવાનિવૃત્ત થયેલા શ્રીમિશ્રમહોદય સંસ્કૃત વિદ્વત પરંપરામાં પ્રમુખ અને અગ્રગણ્ય જોવા મળે છે. આ મહાશય દ્વારા અનેક ગ્રંથો લખાયેલા છે. પોતાનાં ગુરુ પદ્માભિરામશાસ્ત્રીની સ્મૃતિમાં વારાણસીમાં વેદમીમાંસા અનુસંધાન કેન્દ્ર શ્રી મિશ્રમહાશયે સ્થાપ્યું હતું. આ કેન્દ્રનાં તેઓ આજીવન સંસ્થાપક અને અધ્યક્ષ હતા. રાજસ્થાનમાં સ્થાપિત સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યાલયનાં પ્રથમ કુલપતિ ડૉ. મંડમિશ્ર મહોદય આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત વિદ્વાન હતા. અમેરિકા જેવા વિદેશોનાં દેશોમાં પણ વિશ્વસંસ્કૃત સંમેલનોમાં તેઓ ભાગીદાર હતા, જોડાયેલાં હતા. ભારતમાં પણ રાષ્ટ્રપતિ વડે સન્માન પામ્યા હતા. પછીથી સર્વોચ્ચ સન્માન “પદ્મશ્રી” એવી ઉપાધિથી શ્રીમિશ્ર સન્માન અને સત્કાર પામ્યા હતા.

સૌથી વધુ ગ્રંથો તેમનાં નિર્દેશનમાં સંપાદિત અને પ્રકાશિત થયા હતા. જુદી જુદી પત્ર-પત્રિકાઓમાં અનેક સારગર્ભિત લેખો લખ્યાં હતા અને પ્રકાશિત કર્યા હતા. રાજસ્થાન સંસ્કૃત અકાદમીમાં દર્શ વર્ષ સુધી અધ્યક્ષ તરીકે આમણે આ પદને શોભાવ્યું હતું. શ્રીમંડનમિશ્રનાં અધ્યક્ષપણા નીચે અકાદમી માટે ભવન બંધાવ્યું હતું. અને પુસ્તકાલયની સ્થાપના કરી હતી. ભારતી સરકારની જુદી જુદી યોજનાઓમાંથી પૈસા

મેળવીને રાજસ્થાન સંસ્કૃત અકાદમીને પ્રતિષ્ઠા અપાવી હતી. ૨૯

૧૪. ડૉ. ગંગાધરભટ્ટ :-

વ્યાકરણશાસ્ત્રનાં વિશિષ્ટ વિદ્વાનોમાં શ્રીગંગાધરભટ્ટનું નામ વિશેષરૂપે ઉલ્લેખનીય છે. કોઈપણ શબ્દની સાધુતા-સારાપણું કેવી રીતે જન્મે એ વિષયમાં શ્રીભટ્ટમહોદય વિશેષજ્ઞ હતા. પંડિત રામચંદ્રભટ્ટના ઘરે રાજસ્થાન પ્રદેશ અંતર્ગત અલવરનગરમાં ભાદરવા સુદ પાંચમનાં દિવસે તેઓ જન્મ્યાં હતા. શ્રી રામચંદ્રભટ્ટ વ્યાકરણશાસ્ત્રનાં પ્રૌઢ વિદ્વાન હતા. વ્યાકરણાચાર્ય શ્રી રામચંદ્રભટ્ટે અલવરનગરમાં સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાં વ્યાકરણવિષયમાં આચાર્યપદ શોભાવ્યું હતું. શ્રી ગંગાધરભટ્ટનાં માતાનું નામ વનદેવી હતું. પાંચ વર્ષની વયે જ પિતા યોગ્ય વિધારંભસંસ્કાર કરાવીને પછી સંસ્કૃતનો અભ્યાસ રુદ્રાષ્ટાધ્યાયી અને દંડકને ગુરુ દ્વારા અધ્યયન કરાવ્યું હતું. ત્યાં જ સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાં પિતાનાં સાંનિધ્યમાં જ વ્યાકરણોપાધ્યાય પરીક્ષા ઉત્તિર્ણ કરીને શાસ્ત્રીકક્ષામાં પ્રવેશ મેળવ્યો હતો. ત્યારે અંગ્રેજી ભાષાનું અધ્યયન વિકાસ માટે અત્યંત આવશ્યક છે એમ માનીને વિદ્યાર્થીરૂપે લાહોર નગરમાં આવેલ પંજાબ વિશ્વવિદ્યાલયની મેટ્રીક પરીક્ષા પ્રથમ શ્રેણીમાં પાસ કરી હતી. આ પરીક્ષામાં ડૉ. ભટ્ટને ૭૬% પ્રાપ્ત થયા હતા.

પછીથી અલવરમાં રાજર્ષિમહાવિદ્યાલયમાં નિયમિત વિદ્યાર્થીરૂપે અભ્યાસ કરીને સ્નાતકોત્તર પરીક્ષા પાસ કરી હતી. તેમાં પ્રથમ સ્થાન મેળવતા સુવર્ણપદક પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેજ વર્ષે રાજસ્થાન લોક સેવા આયોગમાંથી પસંદ થઈને રાજકીય મહાવિદ્યાલયમાં વ્યાખ્યાતાનું પદ પ્રાપ્ત થયું હતું. ત્યારપછી રાજસ્થાન વિશ્વવિદ્યાલયમાં સંસ્કૃત વિભાગમાં શ્રી ગંગાધરભટ્ટ વ્યાખ્યાતાપદે નિયુક્ત થયા હતા. છત્રીસ વર્ષ સુધી રાજ્યસેવા કરીને તેઓ સેવા નિવૃત્ત થયા હતા. શ્રી ભટ્ટનાં માર્ગદર્શનમાં ત્રીસ વિદ્યાર્થીઓ એ પીએચ.ડી. ની પદવી મેળવી હતી. ડૉ. ભટ્ટ પોતે પણ સતત શોધકાર્યમાં જોડાયેલા રહેતા. તેમજ સંમેલનોમાં શોધપત્રોનું વાંચન કરતા. અધ્યાપનમાં તેઓ હમેશાં કુશળ હતા. અનેક સંસ્થાઓ દ્વારા તેમનું

સન્માન થયું હતું. રાજસ્થાન સંસ્કૃત અકાદમીમાં અધ્યક્ષપદ પણ તેઓશ્રીએ શોભાવ્યું હતું. રાયબહાદુરચંપાલાલપ્રાર્ય શોધસંસ્થાનું નિર્દેશકપદ પણ તેમણે શોભાવ્યું હતું. તેમનાં ધર્મપત્નિ ડૉ. રાજેશ્વરીભટ્ટ મહોદયા પણ સંસ્કૃતનાં વિદ્વંષી જોવા મળતા હતા. લાલબહાદુરશાસ્ત્રી મહાવિદ્યાલયમાં સંસ્કૃત વિષયમાં વ્યાખ્યાતા પદે કાર્ય કરીને શ્રી રાજેશ્વરીભટ્ટ સેવાનિવૃત્ત થયા હતા. ડૉ. ભટ્ટ સ્વરમંગલા અને ભારતી પત્રિકામાં સતત શોધપૂર્ણ લેખો લખતા હતા. ભારતી પત્રિકામાં ચૌદ વર્ષથી સૂકિતસુધા તેમણે લખી હતી. જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતા વિષયોમાં સારગર્ભિત શ્લોકોને સૂકિતસુધામાં તેઓએ વર્ણવ્યા હતા. સ્વરમંગલાનું સંપાદન પણ શ્રીભટ્ટે જ કર્યું હતું. ^{૨૯}

૧૫. શ્રી મોહનલાલપાંડેય :-

વર્તમાન સમયમાં રાજસ્થાનનાં સંસ્કૃત વિદ્વાનોમાં પ્રૌઢપાંડિત્ય માટે જેનું નામ સર્વપ્રથમ લેવામાં આવે છે તે છે પંડિત શ્રીમોહનલાલશર્માપાંડેય. શ્રી પાંડેય સાહિત્ય વિષયમાં આચાર્ય અને વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં મધ્યમા પરીક્ષા ઉત્તિર્ણ કરી હતી. રાજસ્થાનના સંસ્કૃત વિદ્વાનોમાં પ્રૌઢ પાંડિત્ય માટે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત પંડિત મોહનલાલ પાંડેયએ વ્યાકરણમાં અને સાહિત્યમાં અત્યંત પરિશ્રમ કરીને સાહિત્ય વિલક્ષણ અને વિચક્ષણોનાં પંડિત શ્રી જગદીશશર્મા પાસે સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ગુણજી પિતાજી પંડિત દુર્ગાપ્રસાદશર્મા, ગુરુવર્ય પંડિત પટ્ટાભિરામ જેવાઓનો પ્રભાવ આનાં જીવનમાં સૌથી વધુ પડ્યો હતો. સંસ્કૃતનો સારી રીતે વિકાસ કરવાનાં આનાં સંકલ્પની સંસ્કૃત કવિતા પ્રણયમાં વિશેષ અભિરુચી જોવા મળે છે. આમનાં કાવ્યરત્નોમાં ‘પત્રદૂતમ્’ નામનું ખંડકાવ્ય રાજસ્થાન સંસ્કૃત અકાદમીનાં સર્વોચ્ચ પુરસ્કાર ‘માઘ’ પુરસ્કારથી પુરસ્કૃત કરવામાં આવ્યું હતું.

ગદ્ય રચનામાં પણ શ્રીપાંડેયએ પ્રૌઢપાંડિત્ય દર્શાવ્યું હતું. ‘સકપૂરમ્’ નામનાં શીર્ષક દ્વારા ઐતિહાસિક ગદ્ય કાવ્યનું સંકલન કાવ્ય સંકલન રચનાની ઉત્કૃષ્ટ કોટીને આંખી જાય છે. હિન્દી ભાષામાં અનુવાદિત

હોવા છતાં પણ સંસ્કૃતનાં ઉપન્યાસનાં રૂપમાં મૌલિક જ જોવા મળે છે. ગદ્યકાવ્ય સંકલન પરંપરામાં પદ્મિનીતિ ખતાવીને, ગદ્યકાવ્ય રચીને કવિપુરન્દરે આને સંસ્કૃત કાવ્યસૃષ્ટિનું અભિનવ સ્વરૂપ સ્થાપિત કર્યું છે. 'ગદ્ય કવિઓની કસોટીરૂપ મનાય છે' એ મુજબ કવિઓની ગદ્યલેખનમાં કસોટી થાય છે. શ્રી પાંડેય મહાશયનું ભાષામાં પૂર્ણ આધિપત્ય હતું. આમણે આવી અનેક રચનાઓ રચી હતી. સ્તુતિઓ, મુક્તકો, કાવ્યો વગેરે અનેક રચનાઓ કરી હતી. સાહિત્યશાસ્ત્રનાં અધ્યયન ઉપરાંત વૈદિક વાજ્ઞમય અને કર્મકાણ્ડનું ગૂઢ જ્ઞાન પણ તેમણે પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેઓ યજ્ઞોમાં આચાર્ય તરીકે પણ ખેસતા.

અરાજકીય, રાજકીય મહાવિદ્યાલયોમાં એકતાલીશ વર્ષ સુધી શિક્ષણ જગતની સેવા કરીને રાજકીય સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય અજમેરમાંથી પ્રાચાર્યપદથી નિવૃત્ત થયા હતા. સાંપ્રત સમયમાં પણ રાજસ્થાન સંસ્કૃત અકાદમીમાં ઉપાધ્યક્ષપદ શોભાવી રહ્યાં છે. સ્વરમંગલા પત્રિકાનું સંપાદન આમણે જ કર્યું હતું.

એકપણ એવો પુરસ્કાર નહિ હોય કે જેને ન મળ્યો હોય, અને તેનું સન્માન ન થયું હોય. માઘ પુરસ્કાર ઉપરાંત સંસ્કૃત દિવસે રાજ્ય સરકાર દ્વારા પુરસ્કૃત કરવામાં આવ્યાં હતા. આનાથી વૈદિક સંસ્કૃતિ પ્રચારક સંઘ દ્વારા શ્રી ગિરિધરશર્મા ચતુર્વેદીની સ્મૃતિમાં યોજવામાં આવેલ શાસ્ત્રમહોદયનાં વ્યાખ્યાનમાં તેનું સન્માન કરવામાં આવેલ હતું. ઈ.સ. ૧૯૯૯-૨૦૦૦ ની સાલમાં ચોવીસમી ફેબ્રુઆરી એ દિલ્હીમાં માનવસંશાધન મંત્રાલય દ્વારા અખિલ ભારતીય સંસ્કૃત વિદ્વત સંમાનથી શ્રી પાંડેયને સન્માનવામાં આવ્યા હતા. ઈ.સ. ૨૦૦૦ ની સાલમાંજ રાષ્ટ્રપતિ સન્માનથી તેને સત્કારવામાં આવેલ હતા. ^{૩૦}

૧૬. શ્રી કલાનાથશાસ્ત્રી :-

રાજસ્થાનનાં સંસ્કૃતવિદ્વાનોમાં શ્રીકલાનાથશાસ્ત્રીનું નામ પ્રથમથી જ સામે આવે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યસર્જનમાં અને સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં શ્રી કલાનાથશાસ્ત્રીનું ઉલ્લેખનીય યોગદાન છે. પ્રારંભમાં આઠ

વર્ષ સુધી શ્રીમાનશાસ્ત્રી ભારતી પત્રિકાનાં સહસંપાદક હતા. સંસ્કૃતની બધી પત્રિકાઓમાં શ્રીશાસ્ત્રીની રચનાઓ પ્રકાશિત થઈ હતી. સંસ્કૃત રત્નાકરમાં, ભારતીમાં અને સ્વરમંગલામાં તેમનાં શોધપૂર્ણ લેખો પ્રકાશિત થયા હતા, અને પ્રકાશિત થાય છે. પાશ્ચાત્યદેશો સાથે સંબંધિત નિબંધો પણ તેમણે રચેલાં હતા. કથા, ઉપન્યાસ, પુસ્તકસમીક્ષા અને પદ્ય રચનાઓ તેઓ સતત કરતા હતા. લોકોની અભિરુચિને અનુસરીને હૃદયસ્પર્શી લેખો પણ તેઓ રચતા અને પત્રિકાઓમાં નિરંતર પ્રકાશિત થતા હતા. સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રે અભિનવ પ્રવૃત્તિઓનો પ્રારંભ પણ શાસ્ત્રીએ જ કર્યો હતો. શ્રીશાસ્ત્રીએ બહુ લાંબા સમય સુધી ભાષાવિભાગનાં નિર્દેશકનું પદ શોભાવ્યું હતું. અંગ્રેજી ભાષામાંથી હિન્દીમાં શબ્દરચનાની ખરેખર જરૂરીયાત ફક્ત રાજસ્થાનમાં નહિ પરંતુ કેન્દ્ર સરકાર પણ તેમને આમંત્રિત કરતા હતા. શ્રી શાસ્ત્રી હિન્દી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, ગુજરાતી, વ્રજભાષા અને તામિલ વગેરે જુદી જુદી ભાષાઓમાં સમાનરૂપે નિષ્ણાંત હતા. આથી જ અંગ્રેજી ભાષામાંથી હિન્દી શબ્દ નિર્માણ માટે શ્રીશાસ્ત્રીનાં કથનને પ્રમાણરૂપે સરકાર સ્વીકાર કરતી. રાજસ્થાન સંસ્કૃત અકાદમીનાં તેઓ અધ્યક્ષ હતા. અત્યારે રાજસ્થાન સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યાલય સિન્ડિકેટ સંસ્થામાં સભ્ય તરીકે ચૂંટાયા હતા. સંસ્કૃતની પ્રૌઢ પરંપરામાં રાજસ્થાન પ્રદેશમાંથી શ્રીશાસ્ત્રીનું રાષ્ટ્રપતિ સન્માનથી સન્માનન થયું હતું. શ્રીશાસ્ત્રી અનેક સાહિત્ય સંસ્થાઓમાં સભ્ય હતા.

સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં શ્રીશાસ્ત્રીનું ઉલ્લેખનીય યોગદાન જોવા મળે છે. સંસ્કૃત પત્રકારિતા વિષયમાં તેમણે રચેલાં નિબંધો સંસ્કૃત પત્રકારોને માટે માર્ગદર્શન આપે છે. ‘સંસ્કૃત પત્રકારતાયા: કટાડ્ડરમ્ભોડભવત્’^{૩૧} ‘સંસ્કૃત પત્રાણામુપયોગિતાવાદ:’^{૩૨} આ બંને નિબંધો જયારે પ્રકાશિત થયા ત્યારે સંસ્કૃત પત્રકારોએ પોતાનાં વિકાસ માટે પ્રેરણા મેળવી હતી. સંસ્કૃત પત્રકારિતાને લોકપ્રિય બનાવવા માટે કેવી વિષયસામગ્રી પ્રકાશિત કરવી જોઈએ એ વિષયમાં સંસ્કૃત રત્નાકરમાં પ્રકાશિત થયેલા પોતાના નિબંધમાં શ્રી શાસ્ત્રીએ લખ્યું છે કે વર્તમાન

સમયમાં બધે સમાજમાં સામયિક સમસ્યાઓ સામે આવી છે . તેનાથી મનુષ્ય જીવનને વાકેફ કરવું જોઈએ. જો તેમના ઉપર કથાઓ, વ્યંગ્યચિત્રો અથવા નિબંધો પ્રકાશિત કરવામાં આવે તો ત્યારે જનતાહૃદય અપેક્ષિત જવાબ પ્રાપ્ત કરીને પ્રસન્ન થાય છે . આ પ્રમાણે લઘૂકથાઓમાં પણ લોકોની અભિરુચિ જોવા મળે છે . જો સંસ્કૃતનાં લેખકો અહિં ધ્યાન આપે તો તે અત્યંત સારુ અને શોભનીય ગણાય.

અત્યારે શ્રીશાસ્ત્રી ભારતી પત્રિકાનાં પ્રધાન સંપાદક છે . તેમનાં પ્રયાસથી અને પ્રભાવથી સુપ્રસિદ્ધ અભિરાજ રાજેન્દ્ર જેવા વિદ્વાનો ભારતી પત્રિકામાં પ્રકાશન માટે પોતાના લેખો મોકલે છે . તેમનાં જ પ્રયાસથી પત્રિકામાં નિયમિતરૂપે પુસ્તક સમીક્ષા, શબ્દવારિધિ જેવા સ્તમ્ભો શરૂ થયા છે . શ્રીમાન પ્રારંભથી જ લોકભાવનાને અનુકૂળ લેખો અને કવિતાઓ લખે છે . તેમણે અનેક કાવ્યો પણ રચ્યાં છે . તેમજ સમસ્યાપૂર્તિઓ સહિત અનેક કથાઓ અને નિબંધો લખ્યાં છે . આકાશવાણી અને દૂરદર્શનમાંથી શ્રીકલાનાથશાસ્ત્રીનાં વાર્તાલાપો અને કાવ્યો સમયે સમયે પ્રસારિત થાય છે . અનેક સંમેલનોમાં શ્રીમાનનાં શોધપૂર્ણ પત્રો પ્રસ્તુત થયા હતા. અને સંમેલનોમાં અને સંગોષ્ઠિમાં ઘણીવાર અધ્યક્ષપદ શોભાવ્યું હતું. તેમની વક્તૃત્વશૈલી સતત સાતત્યવાળી, સરલ, બોધગમ્ય અને સુરુચિપૂર્ણ જોવા મળે છે . શ્રીકલાનાથશાસ્ત્રી હિન્દીમાં લખવા માટે સમર્થ હતા, તેવી રીતે સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ભાષામાં પણ લખવા માટે સમર્થ હતા. સમાનરૂપે ત્રણેય ભાષાઓમાં બોલવા માટે પણ સમર્થ છે . તેમનાં દ્વારા લખાયેલા સો જેટલા લેખો પત્રિકાઓમાં પ્રકાશિત થયા હતા. સંસ્કૃત વિદ્વાનોની પ્રૌઢપરંપરામાં તેઓ રાષ્ટ્રપતિ સન્માનથી સન્નમાનિત થયા હતા. આમને દરેક વર્ષે જ્યાં સુધી જીવશે ત્યાં સુધી પરચાસ હજાર રૂપિયા આપવામાં આવતા રહેશે.

૧૭. ડૉ. પ્રભાકર શાસ્ત્રી :-

રાજસ્થાનનાં સંસ્કૃત વિદ્વાનોમાં ડૉ. પ્રભાકરશાસ્ત્રીનાં નામનો પ્રમુખરૂપે ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે . શ્રીશાસ્ત્રીએ અનેક ગ્રંથો સંપાદિત

કર્તા છે. ઇ.સ. ૧૯૩૯ માં તેરમી એપ્રિલે પંડિત વૃદ્ધિચંદ્રશાસ્ત્રીનાં ઘરે ડા. પ્રભાકરશાસ્ત્રીનો જન્મ થયો હતો. શ્રી પ્રભાકરશાસ્ત્રીનાં પિતા શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રશાસ્ત્રી મહારાજ સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાં ધર્મશાસ્ત્રવિભાગમાં આચાર્ય હતા. શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રશાસ્ત્રી રાજસ્થાન સંસ્કૃત સાહિત્ય સંમેલનનાં મહામંત્રી અને ભારતી પત્રિકાનાં સંપાદક હતા. શ્રીશાસ્ત્રીનાં પૂર્વજો જ્યોતિર્વિદ હતા. મહારાજ સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાં નિયમિતરૂપે અધ્યયન કરીને ધર્મશાસ્ત્ર વિષયમાં આચાર્ય પરીક્ષા ડા. પ્રભાકરશાસ્ત્રીએ ઉત્તિર્ણ કરી હતી. પછીથી ઇ.સ. ૧૯૬૧ ની સાલમાં પ્રથમ શ્રેણીમાં એમ.એ. ની પરીક્ષા પાસ કરી હતી. અને પછી ઇ.સ. ૧૯૬૫ ની સાલમાં પીએચ.ડી. ની ઉપાધિ મેળવી હતી. તેમજ ઇ.સ. ૧૯૭૦ માં તેઓને ડી.લિટ. ની ઉપાધિથી સન્માનવામાં આવ્યાં હતા. રાજસ્થાન સરકારે તેમને યોગ્યતા પુરસ્કાર આપીને ઇ.સ. ૧૯૬૧ ની સાલમાં કોટાનગરમાં રાજકીય મહાવિદ્યાલયમાં પ્રાધ્યાપકપદે નિયુક્ત કર્યા હતા. પછીથી જુદી જુદી મહાવિદ્યાલયોમાં શિક્ષણકાર્ય કરીને રાજસ્થાન વિશ્વવિદ્યાલયમાં સંસ્કૃત વિભાગમાં આચાર્યપદ શોભાવ્યું હતું.

સંસ્કૃતના પ્રચાર અને પ્રસાર માટે તેઓશ્રી સૈદ્ધવ પ્રયત્નશીલ હતા. જુદી જુદી સંસ્થાઓમાં અધ્યક્ષ, ઉપાધ્યક્ષ અને મંત્રીરૂપે કાર્ય કર્યું હતું. શ્રી પ્રભાકરશાસ્ત્રીનાં નિર્દેશનમાં અનેક વિદ્યાર્થીઓએ પીએચ.ડી. ની પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. રાજસ્થાનમાં સંસ્કૃત ભાષાનાં અને સંસ્કૃત સાહિત્યનાં વિકાસમાં જે ઓનું યોગદાન હતું તેવા વિદ્વાનોનાં કૃતિત્વ પ્રકાશનમાં શ્રી શાસ્ત્રીની વિશેષ અભિરુચિ હતી. “રાજસ્થાન પ્રાન્તની સંસ્કૃત વિભૂતિઓ” એ શીર્ષકવાળા નિબંધમાં શ્રીમતી મંજુશર્માએ લખ્યું હતું કે ‘ન કેવળ જયપુરનાં શાસકોએ, કર્ણવંશજોએ અને રાજપુત્રોએ પરંતુ અન્યોએ પણ - યોધપુર, વિક્રમપુર, અજમેર, ઉદયપુર, કોટા, ખૂંદી વગેરે રાજ્યોનાં શાસકોએ પણ સંસ્કૃતભાષાનાં અને તેનાં સાહિત્યની સમૃદ્ધિને માટે અનેક ઉપાયો કર્યા હતા. ફલતઃ આ મહર્ષિનાં નામથી સંસ્કૃત નામે દેવીવાણી રાજસ્થાન પ્રાન્તમાં આજે પણ

જીવે છે. ૩૩

સ્વરમંગલાનાં સંપાદક ડૉ. પ્રભાકરશાસ્ત્રી હતા. રાજસ્થાનનાં વિદ્વાનોની રચનાઓને સારી રીતે ગ્રહણ કરીને પરિશ્રમપૂર્વક તેણે સંપાદન કર્યું હતું. પત્રિકાનાં અંતિમ પૃષ્ઠમાં લેખકોને આપવામાં આવેલ માનદની પણ સૂચના પ્રકાશિત થતી જોવા મળતી હતી. ૩૪

શોધછાત્રોને અધ્યયન કરાવવા માટે શ્રીશાસ્ત્રી સૂચના મોકલવા માટે વિદ્વાનોને પ્રાર્થના કરતા. ૩૫ પોતાનાં સંપાદકીયમાં પત્રિકાનો ઉદ્દેશ્ય દર્શાવીને તેઓ લખતા. વર્તમાનસમયમાં નવા કાવ્યપ્રકારો, નવા નવા રૂપકો, મનોવિશ્લેષણાત્મક ઉપન્યાસો એમ જુદા-જુદા નવા પ્રયોગો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં થયા. તેમને પ્રેરણા આપવા માટે અને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે રાજસ્થાન સાહિત્ય અકાદમીમાં સ્વરમંગલાનો પ્રારંભ થયો. ધર્મશાસ્ત્ર વિષયમાં શ્રીશાસ્ત્રી દ્વારા કહેવાયું છે કે મારી વિચારણા પ્રમાણે ધર્મતત્વનાં વિષયમાં જોકે વર્તમાન સમયમાં આનો શબ્દાર્થ જ પરિવર્તન પામી ચૂક્યો છે. કળિયુગમાં ધર્મશબ્દનો અર્થ કર્તવ્ય છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ. ૩૬

સંપાદન કૌશલ્યથી ડૉ. પ્રભાકરશાસ્ત્રી પાઠકોને વૈવિધ્યપૂર્ણ અને ઉત્કૃષ્ટ સામગ્રી આપતા. પત્રિકાનાં પ્રસાર અને પ્રચારમાં શ્રીશાસ્ત્રીએ મહત્ત્વપૂર્ણ સહયોગ આપ્યો હતો. પત્રકારતારૂપે બીકાનેરથી પ્રકાશિત થતી વિશ્વમ્ભરાનું સંપાદન પણ શ્રીશાસ્ત્રીએ કર્યું હતું. આનાં પ્રબંધ સંપાદકરૂપે આમણે કાર્ય કર્યું હતું. સ્વરમંગલાનું સંપાદનપણ આમણે કર્યું હતું. સ્વરમંગલા, ભારતી, શોધસારસંગ્રહ વગેરે પત્રિકાઓમાં તેઓશ્રી નિરંતર લખતા હતા. જુદા જુદા અખિલ ભારતી સંમેલનોમાં તેઓએ શોધપત્રો પ્રસ્તુત કર્યા હતા. અનેક ગ્રંથોનું સંપાદન પણ તેમણે કર્યું હતું. તેમાં મુખ્ય આ પ્રમાણે છે.

યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિ (આચારાધ્યાય), ઈન્દુ મતિસ્વયંવર વર્ણન, મધ્યમવ્યાયોગ, પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ, સૌન્દર્યલહરી, કિરાતાર્જુનીયમ (બીજો સર્ગ), નૈષધચરિત (ત્રીજો સર્ગ), કઠોપનિષદ વગેરે. આકાશવાણી પરથી તેમનાં દ્વારા રચાયેલાં નાટકો અને વાર્તાઓ સમયે

સમયે પ્રસારિત થતા હતા. જુદી જુદી પત્રિકાઓમાં સૌથી પણ અધિક લેખો પ્રકાશિત થાય છે. મહત્ત્વપૂર્ણ શોધલેખો વડે સંસ્કૃત પત્રકારિતામાં શ્રી પ્રભાકરશાસ્ત્રીનું મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન જોવા મળે છે.

૧૮. ડૉ. બદ્રીપ્રસાદપંચોલી :-

ડૉ. બદ્રીપ્રસાદપંચોલી નો જન્મ ઝાલાવાડ જિલ્લા અંતર્ગત ખાનપુરમાં પંડિત શ્રી રાધાકૃષ્ણનાં ઘરે વિક્રમ સંવત ૧૯૯૨ માં થયો હતો. ડૉ. બદ્રીપ્રસાદપંચોલી સંસ્કૃતનાં પ્રથમ હરોળનાં વિદ્વાનો માંહેના એક છે. પંચોલી મહોદયે સંસ્કૃત અને હિન્દીમાં અનુસ્નાતક પરીક્ષા પાસ કરીને પીએચ.ડી. ની ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરી હતી. જુદી જુદી રાજકીય મહાવિદ્યાલયોમાં ચોત્રીસ વર્ષ સુધી સંસ્કૃત અને હિન્દી ભાષામાં અધ્યયન કરાવ્યું હતું. કાવ્ય, નાટક, એકાંકી, નિબંધ, ભાષાવિજ્ઞાન સાથે સંબંધિત એવા આઠસોથી પણ વધારે લેખો તેમણે લખ્યાં હતા. ડૉ. પંચોલીએ રચેલા ગ્રંથોમાં ઋગ્વેદમાં ગોતત્વ, શ્રુતિસંજીવની, વેદાનુચિંતનમ, ચિંતનનાં આયામો, રાષ્ટ્રધર્મજિજ્ઞાસા વગેરે પ્રમુખ છે. ડૉ. પંચોલીની ગણનાં કુશળશિક્ષક અને પારંગત લેખકની કોટિમાં થાય છે.

સંપાદનકાર્યમાં પણ તેમણે પોતાની પ્રતિભા બતાવી હતી. 'વેદસવિતા' પત્રિકાનું ત્રીસ વર્ષ સુધી આમણે સંપાદનકાર્ય કર્યું હતું. જુદા જુદા સંમેલનોમાં શોધપત્રો પ્રસ્તુત કરીને જુદી જુદી સંસ્થાઓ દ્વારા મહામંત્રી, ઉપાધ્યક્ષ, સભ્ય વગેરે રૂપે તેઓ જોડાયેલાં છે. વર્તમાન સમયમાં તેઓશ્રી રાજસ્થાન સંસ્કૃત અકાદમીનાં માનનીય સભ્ય છે. સંસ્કૃતનાં વિકાસ માટે પ્રયત્નશીલ જોવા મળે છે. ^{૩૭}

૧૯. ડૉ. રાજેશ્વરી ભટ્ટ :-

વૈદિક કર્મકાંડનાં અગ્નિહોત્રી આચાર્ય પંડિત ખ્યારેલાલ તિવારી મહોદયની પુત્રી ડૉ. રાજેશ્વરીભટ્ટ બાળપણથી જ બુદ્ધિશાળી, પ્રતિભાવાન અને પરિશ્રમી જોવા મળે છે. ડૉ. રાજેશ્વરીએ મેટ્રિક પરીક્ષાથી શરૂ કરીને એમ.એ. સંસ્કૃત સુધી બધી પરીક્ષાઓ ઉંચા ગુણો પ્રાપ્ત કરીને ઉત્તિર્ણ કરી હતી. વિદ્યાર્થીરૂપે હિન્દી વિષય રાખીને એમ.એ. પરીક્ષા પ્રથમ

શ્રેણીમાં પ્રથમસ્થાન સાથે પાસ કરી હતી. ‘કાંદબરીનું કાવ્યશાસ્ત્રીય અનુશીલન’ એ વિષયમાં કામ કરીને તેણીએ પીએચ.ડી. ની પદવી મેળવી હતી. શ્રી લાલબહાદુરશાસ્ત્રી અનુસ્નાતક મહાવિદ્યાલયમાં જયપુરમાં સંસ્કૃત વિષયનાં પ્રારંભકાળથી તેણી સંસ્કૃત પ્રવક્ત્ર પદે નિયુક્ત થયા હતા. ત્યાંથી શરૂ કરીને સંસ્કૃત વિભાગાધ્યક્ષપદ નો ભાર વહન કરતા સો જેટલાં વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત ભણાવ્યું હતું. ઈ.સ. ૨૦૦૧ માં તેણી સેવાનિવૃત્ત થયા હતા.

સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક ગતિવિધિઓમાં ડૉ. રાજેશ્વરીની વિશેષ અભિરુચિ જોવા મળે છે. રાયબહાદુર ચંપાલાલ પ્રાચ્યશોધ સંસ્થાનાં સચિવ તરીકે સક્ષ્મતાપૂર્વક કામગીરી કરી હતી. સંસ્કૃતનાં અને તેની સાથે સંબંધિત અનુસંધાનનાં વિકાસપથને અનુસરતી તેણી શોધકાર્ય સાથે પણ સારી રીતે જોડાયેલ હતી. તેણીએ વિશ્વવિદ્યાલયનાં અનુદાનથી ‘પોષણ કરાયેલ “સંસ્કૃત સાહિત્યેસાદૃશ્યમૂલકાલઙ્કારાણામધ્યયન” એ નામની એક શોધયોજના સક્ષ્મતાથી સંપાદિત કરી હતી.

ડૉ. શ્રીમતી ભદ્ર બાળકોને સંસ્કૃત શબ્દો શુદ્ધ ઉચ્ચારણ, નીતિપરક શ્લોકોનું, સૂક્તિઓનું અને અન્યોનું તેમજ સ્તુતિઓનું વાંચન શીખવાડતા હતા. પત્ર-પત્રિકાઓમાં પોતાનાં લેખો મોકલતા. ભારતી પત્રિકામાં નારીસ્તમ્ભનાં લેખનનો ભાર તેણી જ વહાવ્યો હતો. તેણીનું અનુસંધાન વૈશિષ્ટ્ય અને ઉત્કૃષ્ટ લેખન જોઈને રાજસ્થાન સંસ્કૃત અકાદમીએ ભારતી પુરસ્કારથી અલંકૃત કર્યા હતા. વૈદિક સંસ્કૃતિ પ્રચારક સંઘ દ્વારા દર વર્ષે યોજવામાં આવતા - સમ્માન સમારોહમાં ‘સાહિત્યવિચક્ષણ’ એ માનદ ઉપાધિથી અને વિદ્વત્સન્નમાનથી તેણીનું સન્નમાન કરવામાં આવ્યું હતું. વિશિષ્ટ વિદ્વતાથી સન્નમાન થયા પછી જયપુરનગર અને રાજ્ય સરકાર દ્વારા સંયુક્તરૂપે સમાયોજિત જયપુર સમારોહમાં નાગરિકો દ્વારા તેનું અભિવાદન કરવામાં આવ્યું હતું. શોધગોષ્ઠિમાં તેણીએ અનેકવાર શોધપત્રો પ્રસ્તુત કર્યા હતા. આકાશવાણી-દૂરદર્શન કાર્યક્રમોમાં પણ તેણી ભાગ લેતા હતા.

કાવ્યપ્રણયનમાં તેણી વિશેષ કુશળ હતા. ગદ્યપદ્ય લેખનમાં અને અધ્યયન-અધ્યાપનમાં તેણીની વિશેષ અભિરુચિ હતી. સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃતની સેવામાં સતત રત શ્રી રાજેશ્વરી ભટ્ટ સંસ્કૃત જગતની વિશિષ્ટ વિદ્વંષી છે અને અત્યારે રાજસ્થાન સંસ્કૃત અકાદમીનાં સભ્ય તરીકે જોવા મળે છે. ૩૮

૨૦. પ્રો. તારાશંકર શર્મા :-

શ્રી તારાશંકર શર્માનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૯૫૭ માં પંડિત મોહનલાલ પાંડેયનાં ઘરે જયપુરમાં થયો હતો. પંડિત તારાશંકરશર્માએ રાજસ્થાન વિશ્વ વિદ્યાલયમાંથી સાહિત્યાચાર્ય પરીક્ષા પ્રથમશ્રેણીમાં પ્રથમ સ્થાન મેળવીને સુવર્ણપદક પણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયોમાં અધ્યાપન કાર્યનો આરંભ કરીને રાજકીય મહારાજ સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાં જયપુરમાં આચાર્યપદે સુંદર કામગીરી કરી હતી અને પછીથી રાજકીય ધુલેશ્વર આચાર્ય સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય મનોહરપુરમાં પ્રાચાર્યપદે કાર્ય કર્યું હતું. અત્યારે રાજકીય આચાર્ય સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય ઉદયપુરમાં પ્રાચાર્યપદ શોભાવી રહ્યાં છે. તેમજ સાહિત્ય અને ખીજા શાસ્ત્રોનાં વિશિષ્ટ વિદ્વાન છે.

રાજસ્થાન વિશ્વવિદ્યાલય સંસ્કૃત સંકુલમાં અને શિક્ષામંડળમાં અનેક સમિતિઓનાં સભ્ય તરીકે જોડાયેલ છે. ઉપરાંત વૈદિક સંસ્કૃત પ્રચારક સંઘ અને રાજસ્થાન સંસ્કૃત સંસદ સાથે પણ જોડાયેલ છે. સંસ્કૃત નાટ્ય પ્રણેતા હરજીવનમિશ્રનાં વ્યક્તિત્વ અને કૃત્તિત્વની સમીક્ષા શ્રીશર્માએ જ કરી હતી. અન્ય પત્ર-પત્રિકાઓનું સંપાદન કાર્ય પણ તેમણે કર્યું હતું. ભારતી, સ્વરમંગલા, સંસ્કૃત મંજરી, અર્વાચીન સંસ્કૃત વગેરે પત્રિકાઓમાં પચાસ જેટલા લેખો પ્રકાશિત કર્યા હતા. દૂરદર્શન આકાશવાણીમાંથી સમયે-સમયે યોજવામાં આવતા કાર્યક્રમોમાં વાર્તાઓ, કાવ્યપાઠો વગેરે જોવા મળતા હતા. અખિલ ભારતીય રાજ્યસ્તરીય કવિ સંમેલનોમાં કાવ્યપાઠ કર્યો હતો.

પ્રો. તારાશંકરશર્માએ પ્રતિભા પુરસ્કાર ઉપરાંત સંસ્કૃત નિબંધ

પ્રતિયોગિતા અને પત્રવાંચન પ્રતિયોગિતામાં પુરસ્કારો મેળવ્યાં હતા. શ્રીશર્મા દ્વારા રચાયેલી પચ્યાસથી વધુ મૌલિક સંસ્કૃત કવિતાઓ જુદી જુદી પત્ર-પત્રિકાઓમાં પ્રકાશિત થઈ હતી. તેમાં 'મેધે માધે ગતં વયઃ' અને કોડયં તસ્યા અપરાધઃ એ મુખ્ય ગણાય છે. શ્રીશર્મા સંસ્કૃતનાં અભ્યુદય અને ઉત્થાન માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહેતા. અત્યારે તેઓશ્રી સ્વરમંગલા પત્રિકાનાં સહસંપાદકનું કાર્ય નિર્વહણ કરી રહ્યાં છે. ૩૯

રાજસ્થાનમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં પોષકો, સંવર્ધકો અને વિદ્વાનોમાં જે પ્રમુખ વિદ્વાનો હતા તેઓનાં વ્યક્તિત્વ અને કૃતિત્વ દ્વારા નિષ્કર્ષરૂપે એ તથ્ય સામે આવે છે કે સુરભારતીનાં અનન્ય ઉપાસકો અને વિલક્ષણ પ્રતિભાસંપન્ન આવા મનિષીઓએ ઉત્સાહપૂર્વક અને મનોયોગપૂર્વક પત્ર-પત્રિકાઓનું પ્રકાશન કરીને પોતાનો રચનાત્મક સહયોગ આપીને સંસ્કૃત જગતની મોટી સેવા કરી હતી. સંસ્કૃત પત્ર પત્રિકાઓનાં પ્રકાશન, સંપાદન, લેખો, પ્રચાર અને પ્રસાર વડે ન કેવળ રાજસ્થાનમાં પરંતુ સંપૂર્ણભારત વર્ષમાં આ વિદ્વાનો દ્વારા સંસ્કૃત પત્રકારો પ્રોત્સાહિત થયા છે. આકાશવાણીમાંથી અને દૂરદર્શનમાંથી સમયે સમયે વાર્તાઓ, કથાઓ અને નાટકો દ્વારા લોકોને બોધ મળે છે. અને સાથે સાથે પ્રેરણા પણ મળે છે. રાજસ્થાનમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં રક્ષણ અને સંવર્ધનમાં આ વિદ્વાનોનું અવિસ્મરણીય યોગદાન ભવિષ્યમાં પણ સંસ્કૃત પત્રકારોને પ્રોત્સાહિત કરશે.

★ पाठटिप्पणी ★

१. संस्कृत रत्नाकर - वर्ष - ४, अंक - १.
२. संस्कृत रत्नाकर - वर्ष - १३, अंक - १२.
३. संस्कृत रत्नाकर - वर्ष - १३, अंक - १२.
४. भवतः जीवन-परिचय - 'जयपुर की संस्कृत साहित्य को देन', पुस्तके आधारितोऽस्ति.
५. श्रीमतां परिचयः भारती - वर्ष - १४, अंक - ११, पृ. ३०६, प्रकाशिते लेखे आधारितः ।
६. भारतीः वर्ष - १४, अंक - १, पृ. ३२७.
७. स्वामिनः जीवनपरिचयः 'जयपुर की संस्कृत साहित्य को देन' पुस्तकाधातिः राजस्थान पत्रिकायां प्रकाशितलेखाधारितश्च ।
८. भारतीः वर्ष - १, अंक - १, पृ. २.
९. भारती पत्रिका वर्ष - २०, अंक - ५, पृ. २०५ प्रकाशिते लेखे श्रीमतां जीवनपरिचयाधारितः ।
१०. भारतीः वर्ष - १५, अंक - ४, पृ. २.
११. भारतीः वर्ष - २०, अंक - १.
१२. भारतीः वर्ष - १२, अंक - ७.
१३. संस्कृत रत्नाकरः - वर्ष - १३, अंक - २.
१४. श्रीमतां जीवनपरिचयः 'विद्वज्जनचरितामृतम्' इति पुस्तके प्रकाशितलेखाधारितः ।
१५. श्रीमतां जीवनपरिचयः भारती वर्ष - ३२, अंक - ११, पृ. ३८२ प्रकाशितलेखाधारितः ।
१६. भारती वर्ष - ३५, अंक - ५, पृ. १७८.
१७. जयपुर वैभवम् पद्य सं. १०० पृ. २७४.
१८. श्रीमतां जीवनपरिचयः भारती पत्रिकायाः चतुर्दशवर्षस्य चतुर्थाङ्कधारितः ।
भारती वर्ष - १४, अंक - ४, पृ. १२४.
१९. राजस्थान का संस्कृत पत्रकारिता को अवदानः डॉ. ज्योति शर्मा -
पृ. १६३.

२०. श्रीमतां जीवन परिचय: 'जयपुर की संस्कृत साहित्य को देन' -
पुस्तकाधारितः ।
२१. भारती: वर्ष - ३२, अंक - ४, पृ. ११५.
२२. भारती: वर्ष - ३८, अंक - ११.
२३. भारती: वर्ष - ३९, अंक - १०.
२४. राजस्थान का संस्कृत पत्रकारिता को अवदान: - डॉ. ज्योति शर्मा -
पृ. ३१७.
२५. 'जयपुर की संस्कृत साहित्य को देन' पुस्तकाधारितः श्रीमतां जीवनपरिचयः ।
२६. संस्कृतरत्नाकरः वर्ष - १८, अंक - १.
२७. स्वरमंगला - वर्ष - ३, अंक - १.
२८. महोदयस्यास्य परिचयः शोध-प्रभा (Research Journal) डॉ. मण्डन
मिश्राभिनन्दनाङ्के (अक्टूबर १९९४ तः मार्च १९९७ ईस्वीयपर्यन्तम्)
आधारितः ।
२९. 'राजस्थान - गौरवम्' - पृ. ३३.
३०. 'राजस्थान - गौरवम्' - पृ. ३६-३७.
३१. स्वरमंगला - वर्ष - ४, अंक - १.
३२. संस्कृतरत्नाकरः - वर्ष - १३, अंक - ११.
३३. स्वरमंगला - वर्ष - २, अंक - ३.
३४. स्वरमंगला - वर्ष - २, अंक - ४.
३५. स्वरमंगला - वर्ष - २, अंक - ४.
३६. स्वरमंगला - वर्ष - २, अंक - ४.
३७. 'राजस्थान - गौरवम्' - पृ. १२२.
३८. महोदयस्यास्य परिचयः 'राजस्थान गौरवम्' पुस्तके प्रकाशित वर्णनाधारिता
- पृ. ४८-४९.
३९. महोदयस्यास्य परिचयः 'राजस्थान गौरवम्' पुस्तके प्रकाशित वर्णनाधारिता
- पृ. ५३.

પ્રકરણ - ૯

મહારાષ્ટ્રની સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં સંવર્ધકો અને પોષકો

૧. કૃષ્ણશાસ્ત્રી ચિપળુણકર :-

શ્રીકૃષ્ણશાસ્ત્રી ચિપળુણકરનો જન્મ ઇ.સ. ૧૮૨૪ ની સાલમાં થયો હતો. તેઓ ચિપુળણનાં રહેવાસી હોવાથી ચિપળુણકર એવી અટક રૂઢ થઈ. અંગ્રેજીભાષાનાં જે કોઈ વિદ્વાનો હતા તેમાં શ્રીકૃષ્ણશાસ્ત્રી ચિપળુણકરનું નામ આગળ આવે છે. તેઓ અત્યંત પ્રભાવી વક્તા હતા. તેઓએ 'શાલાપત્રક' અને 'વિચારલહરી' એ બે સામયિકોનું સંપાદન કર્યું હતું. આ બંને સામયિકોનું ઘણા લાંબા સમય સુધી તેમણે સંપાદન કાર્ય કર્યું હતું. તેઓ આ સામયિકોમાં પોતાનાં લેખો પણ લખતા હતા. તેઓ ભારતીયતત્ત્વજ્ઞાનનાં ઉંડા અભ્યાસી હતા. તેઓએ અન્યશાસ્ત્રોમાં વ્યાકરણશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ ઉપર નિબંધો લખ્યાં છે. વિદ્યામૂલતત્ત્વસંગ્રહ અને પદ્યરત્નાવલી આ બે પુસ્તકો એમનાં ખૂબજ પ્રસિદ્ધ છે.

પત્ર-પત્રકાઓનું સંપાદન, પ્રકાશન વગેરે બાબતમાં મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં ઘણી સારી કામગીરી કરવામાં આવેલ છે. શ્રીકૃષ્ણશાસ્ત્રી ચિપળુણકર ઇ.સ. ૧૮૭૮ માં પુણે ખાતે અવસાન પામ્યાં હતા.

૨. રામકૃષ્ણગોપાળ ભંડારકર :-

મહારાષ્ટ્રમાં અંગ્રેજી વિદ્યાની ઉપાસના કરતાં સંસ્કૃતભાષાની અખંડપણે સેવા કરતાં જે વિદ્વાનો વિભૂષિત હતા તેમાં રામકૃષ્ણગોપાળ ભંડારકરનું સ્થાન અગ્રિમ હતું. રામકૃષ્ણગોપાળ ભંડારકરે સંસ્કૃતભાષાની ખૂબ સેવા કરી હતી.

શ્રી રામકૃષ્ણગોપાળ ભંડારકરનો જન્મ મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશનાં માલવણ ખાતે ૬ જુલાઈ ૧૮૩૭ નાં રોજ થયો હતો. તેમનાં પિતા ગોપાળરામ મામલતદારની કચેરીમાં કારકૂન હતા. તેઓ રત્નાગિરીમાં આવી ગયા પછી રામકૃષ્ણનો સંસ્કૃત અભ્યાસ શરૂ થયો હતો. આ અભ્યાસ પારંપારિક પદ્ધતિથી થયો હતો. સાથે સાથે તેઓ શ્રી અંગ્રેજી પણ ભણતા હતા.

સંસ્કૃતભણતરમાં વ્યાકરણ ઉપર તેનો વિશેષભાર હતો. ત્યારે સિદ્ધાંત

કૌમુદીની કઠિનતા દૂર કરીને વિદ્યાર્થીઓ કે વી રીતે સહેલાઈથી સંસ્કૃતવ્યાકરણ ભણશે તેનો વિચાર તેઓ કરતા હતા. ઇ.સ. ૧૮૫૩ ની સાલમાં તેઓ ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા માટે મુંબઈ મુકામે આવ્યાં હતા. મુંબઈમાં પંડિતબાળોબાપાધ્યે, પંડિત ગોવિંદશાસ્ત્રીદેવ, પંડિત અપ્પાશાસ્ત્રી ખાડીલકર એવા સંસ્કૃતનાં મૂર્ધન્ય વિદ્વાનો પાસે વ્યાકરણનો અભ્યાસ કર્યો હતો. દાદાભાઈનવરોજી કે જેઓ અંગ્રેજી ભાષાનાં મૂર્ધન્ય વિદ્વાન હતા, તેમની પાસેથી તેમણે અંગ્રેજીભાષા શીખી હતી. ઇ.સ. ૧૮૬૨ ની સાલમાં તેઓએ પ્રથમ શ્રેણીમાં બી.એ. ની પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. સંસ્કૃત ભણવા માટે વિદ્યાર્થીઓને જે કઠિનતા પડતી હતી તેને ધ્યાનમાં રાખીને એ કઠિનતા દૂર કરવા માટે ઇ.સ. ૧૮૬૪ ની સાલમાં 'સંસ્કૃત પ્રથમ પુસ્તક' પ્રસિદ્ધ કર્યું. વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસમાં પડતી મુશ્કેલીનો તેઓ હરહમેશાં ખ્યાલ રાખતા હતા. તેમણે પ્રસિદ્ધ કરેલ આ પુસ્તકનો ખૂબ પ્રચાર થયો હતો. આજે પણ તેમની આ બન્ને પુસ્તિકાઓ વિદ્યાર્થીઓમાં વપરાય છે. તેમનું બીજું પુસ્તક ઇ.સ. ૧૮૬૮ ની સાલમાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું.

સિદ્ધાંતકૌમુદી વ્યાકરણની અપેક્ષાએ ભંડારકર પ્રણીત સંસ્કૃત પુસ્તકનું વ્યાકરણ વધુ આત્મીય બન્યું હતું. આનાથી તેઓને ઘણો આદર પણ પ્રાપ્ત થયો હતો. બાળશાસ્ત્રી જાંભેકરે ભંડારકરનાં આ બન્ને પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવા બદલે તેમની ખૂબ પ્રશંસા કરી હતી. સંસ્કૃતભાષાનાં વ્યાકરણની કઠિનાઈ દૂર કરીને તેને સરળ બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

૩. શિવરામ મહાદેવ પરાંજપે :-

શિવરામ મહાદેવ પરાંજપેનો જન્મ કરાડ ગામે ઇ.સ. ૧૮૬૪ ની સાલમાં થયો હતો. શ્રી પરાંજપેએ પ્રાથમિક શિક્ષણ કરાડમાં જ લીધું હતું. તેઓ બાળપણથી જ અત્યંત બુદ્ધિશાળી હતા. શાલેયશિક્ષણની સાથે સાથે તેઓએ પ્રાચીન પરંપરા મુજબ સંસ્કૃતપંચમહાકાવ્યો અને શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓ એમ.એ. થયા ત્યાં સુધીમાં પૂર્વમીમાંસા, ધર્મશાસ્ત્ર અને શાંકરવેદાન્ત આ શાસ્ત્રોમાં પંડિત થયા હતા. ઇ.સ. ૧૮૯૬

ની સાલમાં તેઓશ્રીએ પ્રાધ્યાપક તરીકે કારકીર્દિની શરૂઆત કરી હતી. ઇ.સ. ૧૮૯૮ ની સાલમાં તેમણે 'કાળ' નામનું વૃત્તપત્ર શરૂ કર્યું હતું. આ રીતે પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રે તેમણે પદાર્પણ કર્યું હતું.

શિક્ષણશાસ્ત્રમાં તેઓ પારંગત હતા. આમ છતાં તેઓએ રાજકારણમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. તેમનામાં રાષ્ટ્ર પ્રત્યેનો પ્રેમ અને લગાવ ભારોભાર હતા. દેશને કાજે તેઓ કંઈપણ કરી છુટવા તૈયાર હતા. ભારત પરતંત્ર હતું એ દિશામાં ભારતને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થાય એ માટેનાં તેઓએ પ્રયત્ન શરૂ કર્યાં. ભારતને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થાય એ માટે તેઓ લેખો લખવા લાગ્યા. પોતનાં વૃત્તપત્રમાં - 'કાળ' માં રાષ્ટ્રને લગતા લેખો લખવાનું શરૂ કર્યું. આને પરિણામે ઇ.સ. ૧૯૦૮ ની સાલમાં તેમના પર રાજદ્રોહનો મુકદ્દમો થયો. તેના પર રાજદ્રોહનો કેઈસ કરવામાં આવ્યો. અને એનાં ભાગરૂપે તેમને કારાવાસમાં જવું પડ્યું હતું.

તેઓએ અનેક વિષયો પર લેખો લખ્યાં હતા. તેમનાં લેખોમાં વકોક્તિ અને વ્યાજોક્તિ આ બે અલંકારો વિશેષ જોવા મળતા હતા. કટાક્ષની ભાષા એમનાં લેખોમાં વિશેષ જોવા મળતી હતી. તેઓએ 'કાળ' નામે વૃત્તપત્ર શરૂ કર્યું હતું. તેમનું સંપાદન પણ પોતે જ કરતા હતા. આમ સંપાદન, લેખન વગેરે બાબતમાં તેઓ સતત પુરૂષાર્થ કરી લોકોની સેવા કરતા હતા. આમ પત્રકારિતાનું કામ કરતા તેઓ હમેશા રાષ્ટ્રને અગ્રિમ પ્રાધાન્ય આપતા હતા. આ બધું કરવા છતાં પણ તેઓએ પૂર્વમીમાંસાનું અધ્યયન ચાલુ જ રાખ્યું હતું. સંસ્કૃતભાષાને વરેલા અને સંસ્કૃત સમર્પિત એવા તેમને સંસ્કૃતભાષા આત્મા જેવી જ હતી. પૂર્વમીમાંસાશાસ્ત્ર ઉપર અર્થસંગ્રહ નામનો જે ગ્રંથ છે તેનું મરાઠી ભાષાંતર પણ તેમણે જ કર્યું છે. આ ગ્રંથો ભાષા માટે પ્રસિદ્ધ છે. ઇ.સ. ૧૯૨૯ ની સાલમાં શ્રી શિવરામ મહોદેવ પરાંજપે આ ક્ષાની દુનિયાને છોડીને સ્વર્ગે સિધાવ્યાં હતા.

૪. પંડિત સાતવળેકર દામોદર :-

પંડિત સાતવળેકર દામોદરનો જન્મ મહારાષ્ટ્રનાં કોંકણ પ્રાન્તમાં આવેલ કોલગાવ નામનાં ગામમાં ગુરવારને તા. ૧૯ - ૯ - ૧૮૬૭ માં થયો

હતો. ઈ.સ. ૧૮૭૫ માં તેમનો ઉપનયન સંસ્કાર થયો હતો. તે ઉપનયન સંસ્કાર પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેઓએ પંડિત ચિંતામણિશાસ્ત્રી કેલકર પાસે સંસ્કૃતભાષાનું અધ્યયન કર્યું હતું. સાથે સાથે વેદનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો. ચારેય વેદો ઉપર પણ ભાષ્યોનું અધ્યયન કર્યું હતું. વેદોનો મરાઠી અને હિન્દી ભાષામાં અનુવાદ કર્યો હતો. વેદો ઉપર હિન્દી અને મરાઠીભાષામાં ઘણાં પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે. તેઓ ઉત્તમ ચિત્રકાર પણ હતા. બાળગંગાધર લોકમાન્ય તિલકનાં તેઓ અનુયાયી હતા. આરંભમાં તેઓ હૈદરાબાદ ખાતે હતા. તે પછી તેઓ પુણે મુકામે આવ્યાં હતા. પુનામાં રહીને ઈ.સ. ૧૯૨૪ માં તેઓએ ‘પુરૂષાર્થ’ નામની માસિક પત્રિકા શરૂ કરી હતી. તેમજ પોતે તેનાં પ્રધાન સંપાદક હતા. તેઓનાં જુદા જુદા વિષયો ઉપર લેખો લખાયા હતા અને પત્રિકામાં પ્રકાશિત થયા હતા. તેમજ સંસ્કૃતભાષા શીખવા માટે તેમણે અનેક પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે. ખાસ કરીને વેદવિષયક લેખો લખતા હતા. પંડિત સાતવળેકરજી એ માત્ર મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશ કે ગુજરાત પ્રદેશ પુરતા જ પ્રસિદ્ધ નથી તેમની પ્રસિદ્ધિ સારાયે ભારતમાં જોવા મળે છે.

કેટલોક સમય વીત્યાં પછી પંડિત સાતવળેકરજી ગુજરાત રાજ્યનાં વલસાડ જિલ્લાનાં કિલ્લા પારડી નામનાં ગામમાં સ્થાયી થયા. અને સો વર્ષ જેટલું લાંબુ આયુષ્ય જીવ્યાં. ઈ.સ. ૧૯૫૯ માં રાષ્ટ્રપતિએ તેમનું બહુમાન કર્યું હતું. પંડિત શ્રી દામોદર સાતવળેકર સંસ્કૃતનાં વિદ્વાનોમાં મોટું નામ ધરાવે છે. તેઓએ સંસ્કૃતભાષાને જીવનમાં વણી લીધી હતી. તેઓ આજીવન સંસ્કૃત સેવામાં રચ્યાપરચ્યા રહ્યાં હતા. સંસ્કૃતભાષાનાં પ્રચાર, પ્રસાર અને વિકાસ માટે કિલ્લા પારડીમાં આવીને ‘સ્વાધ્યાયમંડળ’ નામે એક સંસ્થા શરૂ કરેલી. તેમણે વેદનાં પ્રચાર અને પ્રસાર માટે ‘વેદસંદેશ’ નામે એક માસિક પત્રિકા શરૂ કરી હતી. આ પત્રિકાનાં મુખ્યસંપાદક ડૉ. નરેશ ભટ્ટ જે આજે પણ પ્રધાન ભૂમિકા અદા કરી રહ્યાં છે.

પદ્મભૂષણપંડિત શ્રીપાદ સાતવળેકરજીએ જીવનમાં વેદનાં પ્રચાર અને પ્રસાર માટે ઘણું કામ કર્યું હતું. તેમણે આ ‘વેદસંદેશ’ માસિક પત્રિકા ઘણાં

વર્ષો સુધી ચલાવી હતી. પંડિતજીએ ચારેય વેદો ઉપર સ્વતંત્ર ભાષ્ય રચ્યું હતું. અને વિદ્વાનોએ તેમની વિદ્વતાનો સ્વીકારણ પણ કર્યો હતો. તેમણે વિચારેલું કે સામાન્ય લોકોને વેદનો પરિચય થાય એવા હેતુથી આ માસિકપત્રિકા શરૂ કરી હતી. સામાન્ય અને સરળભાષામાં લોકો સમજી શકે તે રીતે વેદવિષયોની છણાવટ તેઓ આ પત્રિકામાં કરતા હતા.

વેદસંદેશ: એ માસિકપત્રિકા વેદનો પ્રચાર સને પ્રસાર કરતી પત્રિકા હતી. પંડિત સાતવળેકરજી એ ૧૦૧ વર્ષ જેટલું લાંબુ આયુષ્ય ભોગવ્યું ત્યાં સુધી તેમની સતત પ્રેરણા નીચે આ પત્રિકા સતત પ્રગટ થતી રહી. જોકે આજે પણ ડૉ. નરેશભટ્ટનાં પ્રધાનસંપાદકપણા નીચે આ પત્રિકા નિયમિત રીતે પ્રગટ થાય છે. આ સ્વાધ્યાયમંડળ સંસ્થા સાથે ગૌશાળા, પ્રેસ તથા વેદનાં પ્રચાર સાથે જ ભારતીય વિચારધારાને વધુ પ્રકાશિત કરવાની તેમની નેમ હતી. જેથી ઉગતી પેઢીને તેનો સમ્યક પરિચય મળી રહે એવો એમનો આશય હતો. પંડિતજીની પ્રેરણા અને તેનાં માર્ગદર્શનથી સ્થાપિત આ 'સ્વાધ્યાયમંડળ' સંસ્થા પાસે ગૌશાળા, પ્રેસ, વ્યાખ્યાનમાળાઓ, જ્ઞાનગોષ્ઠિ, યોગવર્ગો, યુવાનોને નેતૃત્વ મળે તે માટેનાં વર્ગો, વિદ્વતગોષ્ઠિ, ગૌશાળા આધારિત દવાઓ, વેદપુસ્તકોનું પ્રકાશન, કાર્યશિબિરો જેવી અનેક પ્રવૃત્તિઓ આજે પણ ચલાવવામાં આવે છે. પંડિતજીએ સંસ્કૃત પરિક્ષા, યોગપ્રસાર અને ઉપનિષદ આદિ પર અનેક ગ્રંથો રચ્યાં છે. પંડિતજી આ પત્રિકાનાં કેન્દ્રમાં હતા.

પંડિતજીનું નિધન તા. ૩૧-૦૭-૧૯૬૮ નાં રોજ થયું હતું. તેઓ જ્યાં સુધી જીવ્યા ત્યાં સુધી સતત સંસ્કૃતની સેવા કરતા રહ્યા. જીવનનાં અંત સુધી કાર્ય કરતા રહ્યાં હતા. જીવનનાં છેલ્લા શ્વાસ સુધી એમણે સંસ્કૃતની સેવા કરી હતી. એમની પ્રેરણાથી શરૂ આ 'વેદસંદેશ:' એ માસિકપત્રિકા પંડિતજીનાં નિધન પછી થોડો સમય બંધ પડી ગયું હતું પરંતુ ફરીથી ટ્રસ્ટીઓ બદલાતા ફરીથી આ પત્રિકા પ્રકાશિત થવા લાગી છે.

૫. વિદ્યાવાચસ્પતિ અખ્યાશાસ્ત્રી :-

શ્રીમાનઅખ્યાશાસ્ત્રીનો જન્મ તા. ૦૨-૧૧-૧૮૭૩ નાં રોજ

કોલ્હાપુરથી બાર માઈલ દૂર રાશિવડે નામનાં ગામમાં થયો હતો. એમનાં પિતાનું નામ સદાશિવ અને માતાનું નામ પાર્વતી હતુ. પ્રારંભથી જ શાસ્ત્રીજીની પ્રતિભા પ્રખર હતી. છ વર્ષની ઉંમરે જ તેમણે પિતા પાસેથી વર્ણમાલા શીખી હતી. તેમજ દેવનગરી લિપિ તથા મોડીલિપી તેમણે આત્મસાત કરી હતી. અપ્પાશાસ્ત્રીને સંસ્કૃત ભાષામાં સારી રીતે પ્રવેશ અપાવવા માટે પિતાએ શબ્દરૂપાવલિ, સમાસચક્ર, ધાતુરૂપાવલિ વગેરે પ્રાથમિક ગ્રંથો શિખડાવ્યાં હતા. આઠમાં વર્ષે શ્રીઅપ્પાશાસ્ત્રીને જનોઈ આપવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ કોલ્હાપુરની કોઈ એક મહારાષ્ટ્રભાષા વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. બારમાં વર્ષે છઠ્ઠું ધોરણ પાસ કરીને શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રીએ પોતાનાં ઘરે જ પોતાનાં પિતા પાસે સ્વાધ્યાય શરૂ કર્યું હતુ.

જયચંદ્ર સિદ્ધાંતભૂષણનાં સંપાદનપણા નીચે સંસ્કૃતચંદ્રિકામાં માતૃભક્તિ વિષય પર કાવ્ય પ્રતિસ્પર્ધામાં અપ્પાશાસ્ત્રીએ પ્રથમ પુરસ્કાર મળ્યો હતો. સમયાન્તરમાં તેઓ પોતાની પ્રતિભાને કારણે સંસ્કૃતચંદ્રિકાનાં સંપાદક બની ગયા હતા. સંસ્કૃતચંદ્રિકાનું સંપાદકપણું સ્વીકાર્યા પહેલા સંસ્કૃતભાષામાં એક પત્રિકા પ્રકાશિત કરવાની અપ્પાશાસ્ત્રીની ઇચ્છા હતી.

સંસ્કૃતચંદ્રિકામાં અપ્પાશાસ્ત્રીનાં પ્રકાશિત થયેલા અદ્વિતીય પ્રબંધોને કારણે એમને વિદ્યાવાચસ્પતિની ઉપાધિ મળી હતી.^૧ ભારતરત્ન, ભારતોપદેશક વગેરે પદવીઓથી વિભૂષિત શાસ્ત્રીજી રાશિવડેકર નામથી અધિક પ્રસિદ્ધ થયા. શાસ્ત્રીજીની પ્રતિભા સર્વતોમુખી હતી. ગદ્યકાવ્યોમાં ઇન્દિરા, દેવીકુમુદવતી, દશાપરિણતિ, માતૃભક્તિ, લાવણ્યમયી વગેરે મુખ્યરૂપે ઉલ્લેખનીય છે. ધાર્મિકગ્રંથોમાં સામાન્યધર્મદીપ, માતૃગોત્રવર્જન નિર્ણય, પતિતોદ્ધાર, મીમાસાખંડનમ્ તથા સામાજિક ગ્રંથોમાં સમાજસંસ્કાર, ધર્મપીઠો, ધર્માચાર્યો અને પદ્યકાવ્યોમાં વલ્લભવિલાપ, પંચરબ્જશુક, નિર્ધનવિલાપ વગેરે મુખ્ય છે.

અધર્મવિપાકમ્ શાસ્ત્રીજીનું સામાજિક અને સરસ નાટક છે. વિજ્ઞાનનાં સંબંધમાં લખવાનો સર્વપ્રથમ પ્રયાસ એમણે કર્યો. અનેક ગ્રંથોની ટીકાઓ

પણ શાસ્ત્રીજીએ લખી. અપ્પાશાસ્ત્રી રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી ઓતપ્રોત મનીષી હતા. આ સંબંધમાં એમનાં કેટલાંય નિબંધો પત્ર-પત્રિકાઓમાં મળે છે. દ્રાક્ષાપાકનાં સમાન સરસ અને મનોહારિણી તેમની રચનાઓ સહૃદયોને આકર્ષિત કરવામાં સમર્થ છે. સહૃદયા મુજબ -

યઃ કિલ કાલિદાસ ઇવ મનોહરકવિતાનિર્માણનિષ્ણાંતઃ
બાણ ઇવ નાનાવિધસરસગદ્યપ્રબન્ધપ્રણેતા, મલ્લિનાથ ઇવ
સપ્રમાણમહાકાવ્યવ્યાખ્યાનચતુરઃ, વા ગીષ્પતિરિવ યથાર્થમનોહારિ
વચનવિન્યાસકુશલઃ, ચન્દ્ર ઇવ સમુત્કણ્ઠિતચકોરકુલસ્ય પ્રસાદંશ્ચેતાંસિ
રસિકમણ્ડલસ્ય ચન્દ્રિકાવિષ્કરણેન, સૌભાગ્યતિલક ઇવ ભગવત્યાઃ
સરસ્વત્યાઃ, નિધિરિવ વિદ્યાનાં, આદર્શ ઇવ ગુણાનાં, મિત્રમિવ ધર્મસ્ય,
જીવનમિવ સુહૃદાં યઃ નિજેન વિશુદ્ધેન યશસા યુવાઽપિ વિવેકવૃન્દઃ
ધવલીકૃતાનિ દિગન્તરાણિ ।^૨

સહૃદયા, મજ્જુષા વગેરે પત્રિકાઓમાં અપ્પાશાસ્ત્રીનાં જીવન પર પ્રકાશ ડાલવામાં આવ્યો છે.^૩ ૧૯ મી અને વીસમી સદીની અનેક પત્ર પત્રિકાઓમાં સંસ્કૃતચંદ્રિકા અને સૂનૃતવાદિનીમાં અપ્પાશાસ્ત્રીનાં નિબંધોમાં પ્રયોજાયેલ સરસભાષાસરણિ, વાગ્પ્રવાહ અને અર્થગાંભીર્ય તથા લલિતપદવિન્યાસની યથાર્થ સમીક્ષા મળે છે. જેમકે -

તત્ર હિ ચન્દ્રિકાયામર્થગામ્ભીર્યં પદલાલિત્યં વાઙ્મયમાધુર્યં સુમહતી
સંસ્કૃતેઃ વ્યુત્પત્તિઃ મનોરમા વિષયવિવેચનાસરણિઃ પ્રાચીનતત્વાનુસંધાનકૌશલં
પ્રાસાદગુણસુગ્રહા ચમત્કારિણી કવિતાશક્તિઃ તત્ત્ત્તભાવપ્રદર્શકં
રચનાચાતુર્યજ્વેત્યાદયો બહવો ગુણાઃ સમુલ્લસન્તિ સ્મ ।^૪

ગદ્ય અને પદ્યમાં અપ્પાશાસ્ત્રીનો સમાન અધિકાર હતો. અપ્પાશાસ્ત્રીની સમાલોચના યથાર્થ અને ગુણ-દોષને પ્રગટ કરે છે. એમની શૈલી સરસ, પરિમાર્જિત અને પ્રવાહમયી છે. માનવીય ભાવોને પ્રગટ કરવામાં એમની લેખિની વિશેષરૂપથી સમર્થ છે. અપ્પાશાસ્ત્રીમાં કારયિત્રી અને ભાવયિત્રી પ્રતિભાનો અદ્ભુત સમન્વય હતો. તેઓ શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર અને સમાલોચક હતા. અનેક ઉપન્યાસ, ટીકાઓ, આલોચના તથા ફૂટકર

ગીત અને નિબંધ એમની વિપુલજ્ઞાન-રાશિનો સંચિત કોષ છે. ઇન્દિરા, લાવણ્યમયી, કુમુદ્વતી, અધર્મવિપાકમ્ વગેરે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો છે. આલોચનામાં સુકવિ અપ્પાશાસ્ત્રીની સર્વત્ર સુક્ષ્મમાં સુક્ષ્મ અને તલસ્પર્શી દ્રષ્ટિનો પરિચય આરંભથી અંત સુધી જોવા મળે છે.

અપ્પાશાસ્ત્રી શિવનાં પરમભક્ત તથા શ્રેષ્ઠ ઉપાસક પણ હતા. ધર્મનાં વિરુદ્ધમાં કંઈ પણ સાંભળવા માટે તેઓ સમર્થ ન હતા. એમણે સંસ્કૃતભાષાની સેવા કરવાનું વ્રત લીધું હતું. અને એમણે અંત સુધી નિભાવ્યું. સંસ્કૃત પ્રત્યે એમનો જન્મજાત અનુરાગ હતો.

શ્રીમાન અપ્પાશાસ્ત્રી ઉચ્ચકોટિનાં સફળ પત્રકાર હતા. આચાર્ય મહાવીર પ્રસાદ દ્વિવેદીનાં મત મુજબ સાપ્તાહિક સમાચાર પત્રોમાં જે ગુણ હોવા જોઈએ, એ બધા સુનૃતવાદિની પત્રિકામાં છે. તથા સંસ્કૃતચંદ્રિકા અને સુનૃતવાદિનીનાં સંપાદક શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રી રાશિવડેકર મોટા વિદ્વાન અને કાવ્યશાસ્ત્રનાં પરમોત્કૃષ્ટ જ્ઞાતા છે. એમની કવિતા ખુબજ રસવતી છે.^૫ અપ્પાશાસ્ત્રી સાથે સંબંધિત સાહિત્ય વિપુલ છે. શારદાપત્રિકાનાં બે વિશેષઅંકો ખુબજ મહત્ત્વપૂર્ણ છે જે સાહિત્યિક સમીક્ષાને છોડીને અન્ય બધી બાબતો પર પૂરતો પ્રકાશ ડાલે છે.^૬

શ્રીમદઅપ્પાશાસ્ત્રી પ્લેગની બીમારીને કારણે તા. ૨૫-૧૦-૧૯૧૩ નાં રોજ સ્વર્ગવાસી થયા. તેમની બંને પત્રિકાઓ નિરાધાર બની ગઈ. એટલું જ નહિ પરંતુ સમસ્ત સંસ્કૃત જગત શોકસાગરમાં ડૂબી ગયું. કારણકે મહારાષ્ટ્રની સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ઉદભવ અને વિકાસમાં શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રીનું મુખ્ય યોગદાન હતું. તેમને મહારાષ્ટ્રની સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં ભીષ્મ પિતામહ ગણવામાં આવે છે.

૬. સ્વામી કેવલાનંદ સરસ્વતી :-

સ્વામિનં કેવલાનંદં વાઈ ક્ષેત્રે નિવાસિનમ્ ।

સદગુરું જ્ઞાનિનં ભક્ત્યા બ્રહ્મીભૂતં નમામ્યહમ્ ॥

મહારાષ્ટ્રનાં સાતારા જિલ્લામાં પવિત્ર કૃષ્ણાનદીનાં તીરે 'વાઈ' નામનું નિસર્ગ સૌન્દર્યથી સજેલું ગામ છે. કૃષ્ણા નદીનાં ઘાટ ઉપર અનેક મંદિરો

આવેલાં છે. છેલ્લા ૨૦૦ વર્ષ દરમિયાન સંસ્કૃતવિદ્યાનાં પવિત્ર સ્થાન તરીકે 'વાઈ' ગામનું મોટું સ્થાન છે. તેનું અનેક મહત્ત્વ છે. 'વાઈ' ને દક્ષિણકાશી પણ કહેવામાં આવે છે. શિવાજી મહારાજને લીધે હિન્દુ ધર્મનાં અનેક પ્રસંગો તેમજ રાજકીય હલચલને લીધે 'વાઈ' ને ઇતિહાસમાં એક વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત થયેલ છે. આવા કુદરતી સૌન્દર્યથી ભરપૂર એવા 'વાઈ' ગામમાં ગંગાપુરી ઘાટ ઉપર હનુમાનનાં મંદિર પાસે મહર્ષિ કેવલાનંદ સ્વામી રહેતા હતા. તેઓનાં પૂર્વાશ્રમનું નામ નારાયણશાસ્ત્રી મરાઠે હતું.

સ્વામી કેવલાનંદ સરસ્વતીનો જન્મ માગસર સુદ ૪ ને શનીવાર તા. ૦૮ - ૧૨ - ૧૮૭૭ નાં રોજ સુડકોલી નામનાં ગામમાં, તાલુકો રોહેમાં થયો હતો. ઉપનયન સંસ્કાર પછી અભ્યાસ માટે તેઓનું ભ્રમણ શરૂ થયું હતું. ૧૧ વર્ષની ઉંમરે તેઓ અલિબાગમાં ગયા. ત્યાં પંડિત કેશવશાસ્ત્રીદેવ પાસે સંસ્કૃતવિદ્યા ભણવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો. તે પછી તે જ ગામમાં પંડિત દામોદર શાસ્ત્રી લોન્ઢે એમની પાસે પંચમહાકાવ્યોનો અભ્યાસ કર્યો. તે પછી મિરજ મુકામે પંડિત વિષ્ણુશાસ્ત્રી દેવધર પાસે સિદ્ધાંત કૌમુદીનો અભ્યાસ કર્યો. શકે સવંત ૧૮૨૦ ની સાલમાં નારાયણશાસ્ત્રી પાછા 'વાઈ' માં આવ્યાં. તેઓ રોજ ભિક્ષા માગીને પોતાનો ઉદર નિર્વાહ કરતા હતા. અને વેદમૂર્તિ વિષ્ણુશાસ્ત્રીમેણવલીકર પાસે ઋગ્વેદનું અધ્યયન કરતા. યજુર્વેદનું અધ્યયન તેઓએ બાણભદ્રજી તાત્યારાનડે પાસે કર્યું હતું. તે પછી પંડિત વિષ્ણુશાસ્ત્રી કરંદીકર એમની પાસે ભાષ્યાની વ્યાકરણનું અધ્યયન કર્યું. અને શાંકરતત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ યતિવર્ય પરમહંસપ્રજ્ઞાનંદ સ્વામી પાસે કર્યો હતો. તથા પંડિત બાળશાસ્ત્રી ડેગ્વેકર પાસે ન્યાયશાસ્ત્રનું પઠન કર્યું હતું.

સ્વામી કેવલાનંદ સરસ્વતી સાથે અભ્યાસ કરનાર મિત્રોમાં દિનકરશાસ્ત્રી કાનડે, મહાદેવશાસ્ત્રી દિવેકર, ગંગાધરશાસ્ત્રી સોહની, વિષ્ણુશાસ્ત્રી પરાંજપે, ભાલચંદ્રશાસ્ત્રી નેને, અંજનવતી કેશવશાસ્ત્રી વિપ્ર, પાલી સિદ્ધેશ્વરથી કોનકર બંધુઓ, લક્ષ્મણશાસ્ત્રી રિજબૂડ, આચાર્ય ભકત પંડિત વિષ્ણુશાસ્ત્રી બાપટ, પારકરશાસ્ત્રી, પાવગીશાસ્ત્રી ઇત્યાદિ હતા.

પ્રજ્ઞાનંદ સ્વામી ખ્રીસ્તીભૂત થયા પછી પંડિત નારાયણશાસ્ત્રીએ ચતુર્થાશ્રમ એટલે કે સન્યાસનો સ્વીકાર કર્યો. અને સ્વામી કેવલાનંદ એવું નામ ધારણ કર્યું. પછી પોતાનાં ગુરૂ પ્રજ્ઞાનંદ સ્વામીનાં સ્મરણાર્થે વેદાન્તનાં પાઠ શરૂ કર્યાં. મહારાષ્ટ્રનાં દૂરદૂરનાં સ્થાનોમાંથી તેમની પાસે વિદ્યાર્થીઓ આવવા લાગ્યા. જેમાં તર્કતીર્થ લક્ષ્મણશાસ્ત્રી જોષી, તર્કસાંખ્ય તીર્થ રઘુનાથશાસ્ત્રી કોકજે, મહામહોપાધ્યાય પાંડુરંગશાસ્ત્રી ગોસ્વામી, દત્તાત્રેયશાસ્ત્રી તાંબે, ખાનદેશથી રામશાસ્ત્રી, વિઠ્ઠલશાસ્ત્રી જોષી, ભય્યાશાસ્ત્રી વાટવે, સત્યાષાઠ બાપટ, રંગનાથશાસ્ત્રી જોષી ઇત્યાદિ ઉત્તમ વિદ્યાર્થીઓ હતા. આ વિદ્યાર્થીઓમાંથી કેટલાંકે ધર્મસેવા, શાસ્ત્રસેવા અને દેશસેવા કરી છે. સ્વામી કેવલાનંદ સરસ્વતીએ સન ૧૯૧૬ નાં વર્ષમાં સપ્ટેમ્બર મહિનામાં પોતાનાં ગુરૂનાં નામે “પ્રાજ્ઞપાઠશાળા” નામની સંસ્થા સ્થાપિત કરી. આ પાઠશાળાનાં ઉદ્દેશ્યો તરફ દ્રષ્ટિ કરીએ તો તે આ મુજબ છે.

૧. આ પાઠશાળામાંથી નિકળેલો વિદ્યાર્થી સદાચારી અને ધર્મોપદેશક થાય.
૨. કીર્તન, પ્રવચન, ગ્રંથલેખન, રાષ્ટ્રીયકાર્ય ઇત્યાદિનાં સ્વરૂપે જનતાની સેવા કરનારો વિદ્યાર્થી થાય.
૩. વિદ્યાર્થીને પૌરોહિત્યની જાણકારી હોવી જોઈએ.

આ પાઠશાળાની સ્થાપના પછી આ પાઠશાળા અને સ્વામી કેવલાનંદ સરસ્વતીની કીર્તિ મહારાષ્ટ્રમાં પ્રસરી ગઈ હતી. ઇ.સ. ૧૯૨૫ ની સાલમાં સોનગીર પરિષદ અને ઇ.સ. ૧૯૨૭ ની સાલમાં અકોલા બ્રાહ્મણ પરિષદ સ્વામીનાં પરિવર્તનશીલ વિચારોને લીધે બહુ જ પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. ઇ.સ. ૧૯૫૧ ની સાલમાં જ્યારે સોરઠી સોમનાથની ફરીવાર પ્રતિષ્ઠા થઈ ત્યારે તે સમારંભમાં પ્રમુખ રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદ બાબુ હતા. ત્યારે તર્કતીર્થ લક્ષ્મણશાસ્ત્રી જોષીનાં નેજા હેઠળ સ્વામી કેવલાનંદે કાર્ય કરીને પ્રતિષ્ઠાનો કાર્યક્રમ ઉત્તમ રીતે પાર કર્યો હતો. તે સમયે સંપૂર્ણભારતમાંથી અનેક વિદ્વાનો ઉપસ્થિત રહ્યાં હતા.

ઇ.સ. ૧૯૨૫ ની સાલમાં ‘ધર્મકોષ’ નું પ્રચંડ કાર્ય સ્વામીજીએ શરૂ કર્યું હતું. આજ સુધીમાં ધર્મકોષનાં કેટલાંક ભાગો પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યાં છે.

ઘણા લાંબા સમય સુધી સ્વામીએ આ ધર્મકોષનું સંપાદનકાર્ય સંભાળેલ હતું. આજે પણ આ 'ધર્મકોષ' નું કાર્ય સારી રીતે થઈ રહ્યું છે. આ 'ધર્મકોષ'નાં સંપાદનનું કાર્ય વર્તમાન સમયમાં તર્કતીર્થ લક્ષ્મણશાસ્ત્રી જોષી કરી રહ્યાં છે. જે કાર્ય આજે પણ સતત ચાલુ છે.

આ ઉપરાંત મીમાંસાદર્શન, અદ્વૈતસિદ્ધિનું મરાઠી ભાષાંતર, ઐતરેય બ્રાહ્મણ વિષયસૂચિ, કૌષીતકી બ્રાહ્મણ વિષયસૂચિ, અદ્વૈતવેદાંતકોષ ઇત્યાદિ ગ્રંથો સ્વામીએ લખ્યાં હતા. આમ સ્વામી કેવલાનંદનું સંસ્કૃતભાષાને ખૂબ મોટું પ્રદાન હતું. તેમનું નિધન ઇ.સ. ૧૯૫૫ માં 'વાઈ' ગામમાં થયું હતું. તેમની સમાધિ તેમનાં ગામમાં જ "સ્વામી કેવલાનંદ સ્મૃતિમંદિર" થકી આજે પણ હૈયાત છે.

૭. પાંડુરંગ વામન કાણે :-

પાંડુરંગ વામન કાણેને ભારતનાં મહાપંડિત તરીકે માનવામાં આવે છે. તેને મહામહોપાધ્યાય કાણે તરીકે પણ ખિરદાવવામાં આવે છે. સંસ્કૃત ભાષા અને હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર તેમનો વિશેષ અધિકાર છે. તેઓનો જન્મ ઇ.સ. ૧૮૮૦ ની સાલમાં મહારાષ્ટ્રનાં રતનાગિરી જિલ્લાનાં દાપોલી મુકામે થયો હતો. મેટ્રિક સુધીમાં તેઓએ વૈદિકકર્મકાંડ અને સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તે પછી અગ્નિહોત્ર શીખવા માટે તેઓ 'વાઈ' મુકામે વેદશાસ્ત્રસંપન્ન નિળંભડજી પાસે ગયા હતા. તેઓશ્રી મુંબઈની વિલ્સન કોલેજમાંથી એમ.એ. થયા હતા. તેમને 'ઝાલાવેદાન્ત' પ્રાઈઝ મળ્યું હતું. થોડાંક સમય સુધી તેઓએ લેકચરર તરીકે કામ કર્યું હતું. તેમની સૌથી મોટી સિદ્ધિ અને કાર્ય એટલે ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ. તે ચાર ખંડોમાં છે. તદુપરાંત અંગ્રેજી અને મરાઠી ભાષામાં તેઓએ કેટલાંક ગ્રંથો લખ્યાં છે. અને તેમનાં ઘણાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. ભારત સરકારે તેમને 'મહામહોપાધ્યાય' એવી બહુમાનવાચક પદવી આપીને તેઓનું સન્નમાન કર્યું હતું. મહારાષ્ટ્રનાં વિદ્યાવિભૂષિતોનો ઇતિહાસ જોઈએ તો તેમાં પાંડુરંગ વામન કાણેનું નામ અગ્રિમ હરોળમાં આવે છે. સંસ્કૃતભાષાનાં બહુ મોટા વિદ્વાન તરીકેની તેમની પ્રસિદ્ધિ હતી. તેઓ ઇ.સ. ૧૯૪૬ ની સાલમાં

દિવંગત થયા હતા.

૮. લક્ષ્મણગોપાળ ઉર્ફે નાના દાતે :-

શ્રી લક્ષ્મણગોપાળ ઉર્ફે નાના દાતે એમને સંપૂર્ણ મહારાષ્ટ્રમાં જયોતિષી અને પંચાંગકર્તા તરીકે સૌ જાણે છે. શકે ૧૮૩૮ થી તેમનું પંચાંગ પ્રકાશિત થાય છે. તેઓ સ્વયમ જ તેનું સંપાદન અને પ્રકાશન કરતા હતા. અને તે સંપૂર્ણ મહારાષ્ટ્રમાં લોકપ્રિય છે. તે પંચાંગની પરંપરા તેમનાં સુપુત્ર પંડિત ધુંડિરાજશાસ્ત્રી દાતેએ આગળ ચલાવેલી છે. આ પંચાંગ સોલાપુરથી પ્રસિદ્ધ થતુ હતુ. સોલાપુરનાં આ પંચાંગમાં જે ગણિત આપવામાં આવે છે. તેથી આકાશની સ્થિતિ સ્પષ્ટ થવી જોઈએ તે હેતુથી પંડિત નાના દાતેએ ઘણી સુધારણા કરી અને દ્રક ગણિતનો પાયો નાખ્યો. તે પછી મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, ગુજરાતનાં પંચાંગકર્તાઓએ પણ તેમનું અનુકરણ કર્યું. દાતેનાં પંચાંગમાં ધર્મશાસ્ત્રીય નિર્ણયો અચૂક હોય છે. ધર્મશાસ્ત્રનાં અભ્યાસ માટે તેમનું માર્ગદર્શન મહારાષ્ટ્રનાં પુણે ખાતેનાં પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન મહામહોપાધ્યાય વાસુદેવશાસ્ત્રી અભ્યંકર અને પંડિત ભગવાનશાસ્ત્રી ધારૂરકરે કર્યું હતું. પંચાંગગણિતનાં તેમનાં માર્ગદર્શક શ્રીપંડિત ગોપાળશાસ્ત્રી મદભાવિકર અને પ્રા. રઘુનાથ નારાયણ આપટે હતા. આજે મહારાષ્ટ્રમાં રાજદેકર, પં. દેશીંગકર, નિર્ણયસાગર ઇત્યાદિનાં પંચાંગો પ્રસિદ્ધ થાય છે.

હિન્દીભાષાપંડિત જયોતિષી મણિરામશર્મા કૃત પંચાંગ પણ પ્રસિદ્ધ થતુ હતું. તે પહેલા દક્ષિણ હૈદરાબાદથી ભારતીય પંચાંગ પ્રસિદ્ધ થતુ હતું. તેની ભાષા મરાઠી હતી. મિરખેલકર કૃત ગ્રહલાઘવીય શ્રી સમર્થ દાજીમહારાજનાં પંચાંગે ઘણા વર્ષ પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી. મણિરામશર્માએ શરૂ કરેલુ પંચાંગ પણ સારી પ્રસિદ્ધિ ધરાવે છે. તેમજ હૈદરાબાદ અને ભારતીય પંચાંગ પણ છે. બધાં જ પંચાંગો છે છતાં પણ દાતેપંચાંગ સર્વોપરી છે અને સુપ્રસિદ્ધ પણ છે.

૯. રામાચાર્ય અવધાને :-

રામાચાર્ય અવધાને માધ્વસંપ્રદાયનાં બહુ મોટા ઉપાસક છે. તેઓ

ન્યાય અને વેદાન્તશાસ્ત્રનાં વિદ્વાન છે . તેઓએ મધ્વાચાર્યનાં અને જયતીર્થનાં સંસ્કૃતગ્રંથોનું મરાઠી ભાષાંતર કર્યું છે . શ્રીમદભગવદ્ગીતા ઉપર માદવસંપ્રદાયનાં અનુસાર ‘વિજયધ્વજી’ નામની ટીકા લખી છે . તે ટીકાનું મરાઠીભાષાંતર શ્રીરામાચાર્યએ કર્યું છે .

મહારાષ્ટ્રની સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં શ્રી રામાચાર્ય અવધાનેનું સવિશેષ યોગદાન રહ્યું છે . ‘અદ્વૈતસિદ્ધાંતકેસરી’ નામનું સામયિક તેઓ છેલ્લાં ચાલીશ વર્ષથી ચલાવે છે . તેઓ પોતાનાં શોધલેખો પણ આમાં પ્રગટ કરે છે . અન્ય સામયિકોમાં પણ તેઓનાં લેખો પ્રગટ થાય છે . આમ સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં વિકાસમાં શ્રી રામાચાર્યનું યોગદાન ઘણું આગળ પડતું છે . સતત ૪૦ વર્ષથી જેઓ નિયમિતપણે સામયિક પ્રગટ કરતા રહ્યા છે આમ સંપાદન અને પ્રકાશનનું તેમનું આ કાર્ય અત્યંત પુરૂષાર્થ અને નિષ્ઠા તેમજ નિયમિતતા માગી લે તેવું છે .

૧૦. શ્રૌતાચાર્ય ધુંડિરાજશાસ્ત્રી બાપટ :-

પંડિત ધુંડિરાજશાસ્ત્રી બાપટનો જન્મ સન ૧૮૮૨ ની સાલમાં સાતારા જિલ્લાનાં પાયવડ નામનાં ગામમાં થયો હતો . તેમનાં પિતાનું નામ ગણેશ હતું . તેમજ તેમની માતાનું નામ ગંગાબાઈ હતું . તેઓએ કૃષ્ણાયજુર્વેદનું અધ્યયન નીલકંઠભટ્ટ પાસે કર્યું હતું . માહુલીનાં કૃષ્ણશાસ્ત્રી ગોડબોલે પાસે સંસ્કૃતનું અધ્યયન કર્યું હતું . તેમજ સંસ્કૃતશિક્ષણનાં શ્રીગણેશ કર્યા હતા . પંચમહાકાવ્યોનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો . તે પછી તેઓ ‘વાઈ’ મુકામે આવી ગયા હતા . ત્યાં ‘વાઈ’ મુકામે તેમણે વાસુદેવશાસ્ત્રી પટવર્ધનની પાસે શાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું હતું . શ્રૌત અને સ્માર્ત કર્મકાંડનું જ્ઞાન તેમણે પંડિત અનંત દીક્ષિત પાસેથી મેળવ્યું હતું .

શક ૧૮૪૪ માં તેમણે અગ્નિહોત્રની દીક્ષા લીધી હતી . તે પહેલા તેમણે ‘સ્વાધ્યાય’ નામની એક માસિક પત્રિકા શરૂ કરી હતી . આ માસિકપત્રિકા બહુ ટુંકાગાળામાં લોકપ્રિય બની ગઈ હતી . ડૉ. કેતકરે તૈયાર કરેલાં જ્ઞાનકોષમાં વેદવિદ્યા નામનો ખંડ ધુંડિરાજશાસ્ત્રી બાપટનાં પરિશ્રમનું ફળ છે . તેઓએ સોમયાગ કર્યો હતો . તેથી તેમને શ્રૌતાચાર્ય

એવી પદવી મળેલી હતી. સંગીતકલામાં પણ તેમની ગત્તિ હતી. અર્થાત્ સંગીતકલાનાં પણ તેઓ સારા જાણકાર હતા. શ્રૌતકોષનું સંપાદન શ્રી ધુંડિરાજશાસ્ત્રીએ કર્યું હતું. તેઓએ ઐતરેયબ્રાહ્મણનું મરાઠી ભાષાંતર પણ કર્યું હતું. અને શુકલયજુર્વેદીય માદ્યંદિન શાખાનાં ૪૦ અધ્યાયોનું મરાઠી ભાષાંતર કર્યું છે. તેમજ આર્યોનાં સંસ્કાર, વૈદિકસંગીત ઇત્યાદિ ગ્રંથો તેઓએ લખ્યા છે. સંગીતશાસ્ત્રી ઉપર ઘણા વ્યાખ્યાનો તેઓએ આપ્યાં છે. શ્રી ધુંડિરાજશાસ્ત્રીએ ‘સ્વાધ્યાય’ નામની પત્રિકા શરૂ કરી હતી. અને તેનું સંપાદન પણ તેઓ પોતે કરતા હતા. તેમજ તેઓ શોધલેખો પણ લખતા હતા. તેમનાં શોધલેખો અન્ય પત્ર-પત્રિકાઓમાં પણ પ્રગટ થતા હતા. આમ શ્રી ધુંડિરાજશાસ્ત્રી લેખન અને સંપાદનનું કાર્ય કરીને તેણે સંસ્કૃતની સેવા કરી હતી. ઇ.સ. ૧૯૫૬ માં તેઓ પુણે ખાતે દિવંગત થયા હતા.

૧૧. પંડિત મહાદેવશાસ્ત્રી દિવેકર :-

સ્વામી કેવલાનંદ સરસ્વતીનાં શિષ્યોમાં પંડિત દિવેકર મહાદેવશાસ્ત્રી હતા. તેઓએ પ્રાજ્ઞપાઠશાળામંડળની સ્થાપના કરી હતી. પ્રાજ્ઞપાઠશાળા મંડળનાં સંસ્થાપક અને પ્રચારક થઈને ઉત્તમ વક્તા તરીકે પણ તેમની પ્રસિદ્ધિ હતી. પંડિતદિવેકરનો જન્મ ઉગારખુર્દ નામનાં ગામમાં તા. ૦૫-૦૨-૧૮૮૯ માં થયો હતો. તેમનું બધું જ શાસ્ત્રીયશિક્ષણ ‘વાઈ’ નામનાં ગામમાં થયું હતું. તેઓનો ધર્મશાસ્ત્રનો બહુ જ સારો અભ્યાસ હતો. તેઓ ધર્મપ્રિય હોવાને કારણે ધર્મ માટે, ધર્મનાં પ્રચાર માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહેતા. ધર્મસુધારણા માટે તેઓએ કેટલાંક ઉગ્ર લેખો લખ્યા હતા. “ધર્મપરિવર્તનશીલ છે.” એવું તેઓ માનતા હતા. તેમની સાહિત્યસેવા તરીકે તેમણે ૧૧ પુસ્તકો લખ્યાં છે. આર્યસંસ્કૃતિનો ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ, બ્રાહ્મણોની જુદી જુદી શાખાઓનાં વિવાહ, બ્રહ્મજ્ઞાન, ગીતાપ્રતોષ, હિન્દુ સંસ્કૃતિપ્રદીપ, ધર્મશાસ્ત્રમંથન, વિદ્યાર્થીધર્મ, હિન્દુવિધવાધર્મ, નવા હિન્દુધર્મ, હિન્દુસમાજ સમર્થકેમ બને ?, બ્રાહ્મણોની પેટાજાતિઓનું એકીકરણ ઇત્યાદિ ૧૧ જેટલાં પુસ્તકો લખીને સંસ્કૃતની સારે એવી સેવા કરી છે.

‘કિર્લોસ્કર’ નામનાં માસિકપત્રમાં તેઓએ પ્રાસંગિક લેખો લખેલા છે. આ માસિકપત્રનાં પ્રકાશનમાં પણ તેઓ સહયોગ આપતા હતા. આ ઉપરાંત તેઓએ અનેક સામયિકોમાં શોધલેખો લખેલા છે. શ્રી પંડિત દિવેકરનું નિધન ઇ.સ. ૧૯૭૦ માં થયું હતું.

૧૨. પંડિત ઉદ્ધવશાસ્ત્રી રૂઠકર :-

મહારાષ્ટ્રમાં રૂઠકર પંચાંગ પ્રસિદ્ધ છે. આ રૂઠકર પંચાંગ શરૂ કરનાર ઉદ્ધવવિષ્ણુ રૂઠકર છે. એમનો જન્મ મહારાષ્ટ્રનાં કોલ્હાપુર જિલ્લામાં ‘રૂઠ’ નામનાં ગામમાં ઇ.સ. ૧૯૦૦ માં થયો હતો. તેઓ પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષાચાર્ય પણ હતા. આ રૂઠકર પંચાંગ ચલાવવાનો આ વારસો તેમનાં ઘરમાં તેમને સાત પેઢીઓથી પ્રાપ્ત થયો હતો. ઉદ્ધવશાસ્ત્રીને ઉમરમાં ૧૪ માં વર્ષે ‘‘ગણિતભાસ્કર’’ એવી પદવી પ્રાપ્ત થઈ હતી. તેમનાં ગુરૂ પંડિત વિઠ્ઠલશાસ્ત્રી આષ્ટેકર અને કેશવશાસ્ત્રી આષ્ટેકર હતા. ગુરૂની આજ્ઞાથી જ ઇ.સ. ૧૯૨૨ માં સાલથી રૂઠકર પંચાંગ સાંગલીથી શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. ઇ.સ. ૧૯૩૪ ની સાલમાં તેઓ કરાડ મુકામે સ્થાયી થયા હતા અને ત્યાંથી પંચાંગનું પ્રકાશન થવા લાગ્યું હતું. ખગોળશાસ્ત્રનો તેમનો બહુ સારો અભ્યાસ હતો. પંચાંગ પ્રકાશનનું તેમનું આ કાર્ય ખૂબ બહોળા પ્રમાણમાં ચાલતું હતું. તેઓ એક સારા જ્યોતિષશાસ્ત્રી, ખગોળશાસ્ત્રી અને ગણિતશાસ્ત્રી હતા. તેઓએ ઘરનાં ધાબા ઉપર ચલયંત્ર, તુરીયંત્ર, ચક્રયંત્ર, શંકુયંત્ર, ચષ્ટિયંત્ર, ગોલયંત્ર અને ધરીયંત્ર ઇત્યાદિયંત્રોની સ્થાપના કરી હતી. જ્યોતિષવિષયક તેઓએ અનેક પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેઓનું નિધન તા. ૨૨-૦૫-૧૯૮૬ નાં રોજ કરાડ મુકામે થયું હતું.

૧૩. પંડિત શ્રીધરશાસ્ત્રી વારે :-

પંડિત શ્રીધરશાસ્ત્રી વારેની સર્વભારતમાં પ્રકાંડપંડિત તરીકે તેમની પ્રસિદ્ધિ હતી. તેઓ એક સારા વક્તા હતા. તેમની વક્તૃત્વશક્તિને કારણે સામેનાં વિદ્વાનો અંજાઈ જતા હતા. તેઓ એક પ્રભાવી વક્તા તરીકેની છાપ ધરાવતા હતા. તેમનામાં રહેલી વિદ્વતા અને પાંડિત્યને લીધે તેઓ સભામાં છવાઈ જતા હતા.

તર્કતીર્થ લક્ષ્મણશાસ્ત્રી જોષીએ તેમનાં વિશે લખ્યું છે કે “શ્રીધરશાસ્ત્રીએ સંસ્કૃતમાં લેખન અને સંપાદન કરીને વારે કુટુમ્બની પરંપરા જાળવી છે. તેમજ કીર્તિમાન સ્થાપિત કર્યાં છે. શ્રૌત અને સ્માર્તવિધિમાં જે કંઈ સંદેહ હોય તે માટે શ્રીધરશાસ્ત્રી અચૂક નિર્ણય આપી શકતા હતા. તેમજ શુકલયજુર્વેદ અને કૃષ્ણયજુર્વેદ આ બંને વિભાગોનું સુક્ષ્મ અને ઐતિહાસિક વિવેચન તેઓએ કર્યું છે.”

તેઓનો જન્મ તા. ૧૬ - ૦૯ - ૧૯૦૩ નાં રોજ મહારાષ્ટ્રનાં નાસિક ખાતે થયો હતો. તેમના પિતા વૈદિક તિલક અન્નાશાસ્ત્રી વારે અત્યંત વિદ્વાન હતા. ઉપનયન સંસ્કાર પછી વૈદિકભાષકરનારાયણકેશવદેવ એમની વેદપાઠશાળામાં શ્રીધરશાસ્ત્રીએ ઘનાન્ત સુધી અધ્યયન કર્યું હતું. કૈલાસમઠમાં સ્વામી હૃદયાનંદ સરસ્વતી પાસે પૂર્વમીમાંસાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. પંડિત શિવાનંદ સરસ્વતી પાસે પ્રસ્થાનત્રયીનું અધ્યયન કર્યું હતું. કાશીનાથશૌચે, કૃષ્ણશાસ્ત્રી પદ્મનાભી, વૈયાકરણી સખારામશાસ્ત્રી દીક્ષિત, પંડિત ત્ર્યંબક કુલકર્ણી, ગણેશશાસ્ત્રી મેડકે ઇત્યાદિ ગુરૂઓ પાસે કાવ્ય, વ્યાકરણ, નાટક, ચંપૂ, છંદશાસ્ત્ર, અલંકાર, ધર્મશાસ્ત્ર ઇત્યાદિનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓ અત્યંત કુશાગ્ર બુદ્ધિનાં હતા. તેઓ અભ્યાસની સાથે સાથે કર્મકાળી અને ધર્મશાસ્ત્રી પણ હતા. તેમને મહામહોપાધ્યાયની પદવી પણ પ્રાપ્ત થઈ હતી. તેઓ જ્યારે વિદ્વાનોની કે ધર્મશાસ્ત્રીઓની સભા સંબોધતા ત્યારે જાણે કે સિંહગર્જના કરતા હોય તેવી તેમની વક્તૃત્વશૈલી હતી. તેમની કીર્તિની પરાગ ચારેબાજુ પ્રસરી ગઈ હતી.

૧૪. ડૉ. ગો. કે. ભટ્ટ :-

ડૉ. ગો. કે. ભટ્ટ અંગ્રેજી વિદ્યા તેમજ સંસ્કૃત ભાષાનાં ઉચ્ચ પ્રકારનાં વિદ્વાન હતા. સંસ્કૃતભાષાનાં વિદ્વાનોમાં તેમનું નામ આગળનાં ક્રમે આવે છે. તેમનો જન્મ ઇ.સ. ૧૯૧૪ ની સાલમાં થયો હતો.

ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર અને રસસિદ્ધાંત આ બંને વિષયનાં તેઓ અત્યંત કુશળ વ્યાખ્યાતા તરીકે તેમની ખ્યાતિ હતી. પોતાનું શિક્ષણ પૂર્ણ થયા પછી ગુજરાત રાજ્યનાં અમદાવાદ ખાતે ગુજરાત કોલેજમાં થોડાંક વર્ષો તેઓએ સંસ્કૃતનાં વ્યાખ્યાતા તરીકે સેવા આપી હતી. તે પછી કોલ્હાપુરની

રાજરામ કોલેજમાં થોડો સમય વ્યાખ્યાતા તરીકે કાર્ય કર્યું હતું. ત્યારબાદ ઔરંગાબાદની સરકારી મહાવિદ્યાલયમાં અને તે પછી મુંબઈની એલ્ફિસ્ટન કોલેજમાં સંસ્કૃત વિષયનાં વ્યાખ્યાતા તરીકે સેવા આપી હતી. ઇ.સ. ૧૯૭૨ ની સાલમાં તેઓ સેવાનિવૃત્ત થયા હતા. નિવૃત્ત થયા પછી પુણે ખાતે ભાંડારકર પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધન મંદિરનાં નિયામક બનીને છ વર્ષ સુધી સેવાઓ આપી હતી.

ડૉ. ભદ્ર મરાઠી, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતભાષામાં અત્યંત પ્રવીણ હતા. આ ત્રણેય ભાષાઓમાં મળીને તેઓએ ૭૫ જેટલા પુસ્તકો લખ્યાં હતા. અને પ્રકાશિત પણ થયા હતા. પુણેની ભાંડારકર પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધન સંસ્થાનાં મુખપત્રમાં તેઓનાં લેખો છપાતા હતા. આ મુખપત્રમાં. છ વર્ષ સુધી સંપાદક તરીકે રહીને સંશોધન અને લેખનનું કાર્ય સુંદર રીતે કર્યું હતું. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સંશોધન કરવું એ તેમનો ગમતો વિષય હતો. તેમાં પણ ભરતમુનિનું નાટ્યશાસ્ત્ર અને રસવિચાર ઉપર તેમના મનમાં વિશેષ લાગણી હતી. જ્યારે તેઓ વર્ગખંડમાં ભણાવતા ત્યારે વિષયને અત્યંત સરળ કરીને ભણાવતા હતા. મહાકવિ કાલિદાસનું અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ તેમનો વિશેષ પ્રેમનો વિષય હતો.

તેમનું લેખન અને સંશોધન ઘણું વિશાળ હતું. તેમણે લખેલાં પુસ્તકોમાં ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર, મંજિરી, કાલિદાસદર્શન વાગીશ્વરી, સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના, ટ્રેજેડી એન્ડ સંસ્કૃતવૈદિક થીમ્સ, ગૃહદાહ, પારકુંધન, ૬ વિદિશા ઇત્યાદિ શ્રેષ્ઠ સાહિત્યસર્જન તેઓએ કર્યું હતું. તેઓ સાચા અર્થમાં સંસ્કૃતજ્ઞ વ્યાસંગી હતા. નાસિકમાંથી “કાળ” નામે વૃત્તપત્ર પ્રગટ થતું હતું. તેમાં તેમની સેવા અને સહયોગ અપાર હતો. આ વૃત્તપત્રમાં તેઓ શોધલેખો પણ લખતા હતા. સંશોધન અને લેખન એ તો તેમનો મનગમતો વિષય હતો. તેઓશ્રી ૭૫ વર્ષ સુધી આયુષ્ય ભોગવીને તા. ૧૮-૦૭-૮૯ નાં રોજ સ્વર્ગે સિધાવ્યાં હતા.

૧૫. પંડિત વિ. કે. છત્રે :-

પંડિત વિ. કે. છત્રે સંસ્કૃતભાષાનાં પંડિત અને રસિક કવિ હતા.

સાથે સાથે અંગ્રેજી ભાષાનો પણ તેમનો સારો અભ્યાસ હતો. તેઓ ભારતીય રેલ્વેમાં કામ કરતા હતા, છતાં સંસ્કૃતભાષામાં તેઓએ અનેક સુંદર પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેમનું સંસ્કૃતભાષા પ્રત્યેનું અભિમાન અને આદર અત્યંત હતા.

તેમનાં સાહિત્યસર્જન તરફ દ્રષ્ટિ કરીએ તો તેમાં (૧) એકનાથચરિતમ્ (૨) ભારતીય રત્નમાલા (૩) વાસુદેવબળવંત કડકેચરિતમ્ (૪) સુભાષચરિતમ્ ઇત્યાદિ પુસ્તકો લખ્યાં હતા.

આ ઉપરાંત કેટલાંક પુસ્તકોનો તેઓએ સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કર્યો છે. તે જેમ કે કેકાવલી, મનોબોધ, અભંગાવલી, મૂર્ખલક્ષણાનિ, સ્કૂટશ્લોક, સંગીતસ્વયંવરમ્ ઇત્યાદિ છે. તેઓ કલ્યાણ ખાતે ઇ.સ. ૧૯૮૦-૮૧ ની સાલમાં દિવંગત થયા હતા.

૧૬. પંડિત હ. રા. મહાજની :-

પંડિત મહાજનીએ સનાતનધર્મમાં જન્મ લીધો હતો, અને પારંપારિક પદ્ધતિથી વેદશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું હતું. તેમનું શિક્ષણ ધારવાડ ખાતે શંકરાચાર્યસંસ્કૃતપાઠશાળામાં થયું હતું. તેઓનાં અધ્યયન ગુરુ પંડિત નાગેશશાસ્ત્રી ઉદિપન ખેટગિરી હતા. પંડિત નાગેશશાસ્ત્રી ન્યાય, વેદાન્ત, મીમાંસા, વ્યાકરણ અને ધર્મશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ વિષયોમાં નિષ્ણાંત હતા.

પંડિત મહાજનીએ અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ પણ ઉત્તમ રીતે કર્યો હતો. તેઓએ મહાત્મા ગાંધીજીથી પ્રભાવિત થઈને સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ભાગ લીધો હતો.

ત્યારબાદ મુંબઈમાં 'લોકસત્તા' નામનું મરાઠીદૈનિકપત્ર શરૂ કર્યું હતું. તેઓની લેખિની શુદ્ધ હતી. તેઓ શાસ્ત્રશુદ્ધ સંપાદકીય લેખો લખતા હતા. તેમનાં લેખોમાં અતિવ્યાપ્તિ કે અવ્યાપ્તિ દોષો પ્રવેશતા ન હતા. તેઓ લેખન અને સંપાદન કાર્યમાં સતત રચ્યાપચ્યાં રહેતા હતા. તેઓ એ.બી.એ., એમ.એ. ની પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. એક વખત તેઓએ ન્યાય-વેદાન્ત વગેરે શાસ્ત્રો ઉપર સુંદરલેખ લખ્યો હતો, તો કેટલાંક ખૌદ્રિકોને કષ્ટ પડ્યું હતું. પરંતુ તેઓ સતત અભ્યાસમાં લાગ્યાં રહેતા હતા. તેઓ વેદશાસ્ત્ર સંપન્ન વિદ્વાન હતા. તેઓને સંગીતશાસ્ત્રનું પણ ઉત્તમજ્ઞાન હતું. પંડિત

મહાજની તા. ૧૮-૦૮-૧૯૬૦ નાં રોજ દિવંગત થયા હતા.

૧૭. શ્રી ભિ. વેલણકર :-

શ્રી ભિ. વેલણકરની સંસ્કૃતભાષાનાં પંડિત તરીકે ખ્યાતિ છે . ઈ.સ. ૧૯૩૮ માં તેઓ I.C.S. ની પરિક્ષામાં પ્રથમક્રમાંકે ઉત્તિર્ણ થયા હતા. પરંતુ તેમને સંસ્કૃતભાષા માટે અત્યંત પ્રેમ હોવાથી સંસ્કૃતની સેવામાં તેઓએ પુષ્કળ કામ કર્યું હતું. સંસ્કૃતમાં તેઓએ ૪૦ ની ઉપર પુસ્તકો લખ્યાં હતા. સંસ્કૃતભાષાને પોતાનાં જીવનમાં જાણે કે ઉતારી દીધું હોય એમ જોવા મળે છે .

શ્રી વેલણકરનો જન્મ રત્નાગિરી જિલ્લાનાં સારંદ નામનાં ગામમાં તા. ૨૨-૦૬-૧૯૧૫ નાં રોજ થયો હતો. તેમને પ્રેરણા આપનાર સાહિત્યસમ્રાટ ન. ચિ. કેલકર હતા. તેમનો વ્યવસાય તદ્દન વિરુદ્ધનો હોવા છતાં તેમણે કરેલી સંસ્કૃતની સેવા આ વિશેષ છે. શ્રી વેલણકરને પ્રેરણા આપનાર તેમના ગુરૂ શ્રી ન. ચિ. કેલકરની આજ્ઞાથી તેમણે સંસ્કૃતની બહુ મોટી સેવા કરી છે .

શ્રી વેલણકર સાહેબે લખેલાં પુસ્તકોમાં કાલિદાસચરિત્રમ્, છત્રપતિ શિવાજી તથા લોકમાન્યસ્મૃતિ ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ છે . તદુપરાંત તેઓએ અનેક સંસ્કૃત નાટકો પણ લખ્યાં છે . તેમનું અંગ્રેજી ભાષા પર પણ પ્રભુત્વ હતું. તેઓ 'કાળ' નામનાં વૃત્તપત્રમાં પોતાનાં શોધલેખો મોકલતા હતા. અનેક સંશોધન લેખો તેમણે લખેલાં છે અને તેમનાં આ લેખો પ્રકાશિત પણ થયાં છે .

મુંબઈમાં 'દેવવાણીમંદિરમ્' નામની એક પ્રસિદ્ધ સંસ્થા છે . સંસ્કૃતભાષાનું પુજન આ સંસ્થામાં કલામાધ્યમ દ્વારા કરવામાં આવે છે . આ સંસ્થાની સ્થાપના શ્રીદાદાસાહેબ વેલણકરે ઈ.સ. ૧૯૭૪ માં કરી હતી. ઈ.સ. ૧૯૭૯ માં 'ગીવાર્ણસુધા' નામનાં સંસ્કૃત સામયિકનો પ્રારંભ થયો. આ સંસ્થાનાં મુખ્યપત્ર સ્વરૂપે આ માસિકપત્રિકાનો પ્રારંભ થયો. આ સંસ્થાના સ્થાપક પંડિત વેલણકર સાહેબ જ આ માસિકપત્રિકાનાં પ્રધાન સંપાદક છે. આ સંસ્થા સંસ્કૃત ભાષાનાં પ્રચાર અને પ્રસાર માટે સતત

કાર્યશીલ છે. શ્રી વેલણકરે એ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે નાટક અને સંગીતનાં માધ્યમથી લોકોને સંસ્કૃત તરફ આકર્ષિત કરી શકાય છે. સંપાદકની વિદ્વતા અને એમની દીર્ઘદ્રષ્ટિ જોઈ શકીએ છીએ. શ્રી વેલણકર અત્યંત શિસ્તપ્રિય હોવાથી પત્રિકા વાંચકોને સમયસર મળે છે.

૧૮. પંડિત બાળાચાર્ય વરખેડકર :-

પંડિત પ્રદ્યુમ્નાચાર્યના સુપુત્ર પંડિત બાળાચાર્ય હતા. તેમની અટક વરખેડકર હતી. તેમનો જન્મ 'ગયા' મુકામે ઈ.સ. ૧૯૧૬ ની સાલમાં થયો હતો. તેઓ ચાર વર્ષની ઉંમરનાં હતા ત્યારે પંઢરપુર મુકામે લાવવામાં આવ્યાં હતા. નાની ઉંમરમાં જ તેઓ ઘરમાં સંસ્કૃતમાં સંભાષણ કરતા હતા. તેમની માતાનું નામ ગોદાવરી હતું. અને તેમનું શિક્ષણ પિતા પ્રદ્યુમ્નાચાર્ય અને તેમનાં કાકા નરસિંહાચાર્યની પાસે થયું હતું. તેઓ પ્રખર બુદ્ધિ ધરાવતા હતા. તેમને નાનપણથી જ સંસ્કૃતભાષા પર લગાવ હતો. તેઓએ ન્યાયાચાર્ય, વેદાન્તાચાર્ય, તર્કતીર્થ, મીમાંસાતીર્થ એવી અનેકશાસ્ત્રોમાં પદવીઓ મેળવી હતી. તેઓએ અનેક વિષયોમાં પરિક્ષા આપીને પદવીઓ પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમને ઈશ્વરમાં અતુટ શ્રદ્ધા હતી. તેઓ અખંડવિદ્યાવ્યાસંગી હતા.

પંડિત બાળાચાર્ય વરખેડકરે સંસ્કૃતભાષાને અનેક યોગદાન આપેલ છે. સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં વિકાસમાં પણ શ્રીબાળાચાર્યનું યોગદાન વિશેષ રહેલું છે. તેઓએ "સંસ્કૃતિ" નામનું સંસ્કૃત દૈનિક વૃત્તપત્ર ચલાવ્યું હતું. તેમનું સંપાદન અને પ્રકાશન પણ તેઓ જ કરતા. આ સંસ્કૃત દૈનિક વૃત્તપત્રમાં તેમનાં પોતાનાં શોધલેખો પ્રગટ થતા હતા. સંશોધન અને લેખનની બાબતમાં શ્રી બાળાચાર્યની ભૂમિકા હમેશાં અગ્રેસર રહી છે. તેઓ સાચા અર્થમાં સંસ્કૃતભાષાને વરેલા વિદ્વાન જોવા મળે છે. હાલ તેઓ મહારાષ્ટ્રનાં પંઢરપુર મુકામે રહે છે.

૧૯. ડૉ. શ્રીધરભાસ્કર વર્ણેકર :-

મહારાષ્ટ્રમાં અનેક સંસ્કૃતભાષાનાં વિદ્વાનો થઈ ગયા. જેઓએ પોતે અંગ્રેજી વિદ્યાથી વિભૂષિત હોવા છતાં ભારતીય વૈદિકસંસ્કૃતિ માટે અને

સંસ્કૃતભાષાનાં પ્રચાર, પ્રસાર અને વિકાસ માટે અથાક પ્રયત્નો કર્યા છે તેમજ સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનું પ્રકાશન કરીને તેમજ લેખો લખીને સંસ્કૃત પત્રકારિતાને વિકાસનાં માર્ગે લઈ જવામાં જેમનું નામ છે તેવા નાગપુરનાં એક વિદ્વાન એટલે ડૉ. શ્રીધરભાસ્કર વર્ણોકર. આજે પણ સંસ્કૃતના વિદ્વાનોમાં પ્રતિભાસંપન્ન વિદ્વાન તરીકે તેમનું નામ આગળ છે.

ડૉ. વર્ણોકર અત્યંત સાદાઈથી રહેતા હતા. પરંતુ તેઓ સતત વિદ્યાવ્યાસંગ કરતા હતા. આવા ઉચ્ચકોટિનાં મૂર્ધન્ય વિદ્વાન ડૉ. વર્ણોકરનો જન્મ મહારાષ્ટ્રનાં નાગપુર ખાતે તા. ૩૧-૦૭-૧૯૧૯ નાં રોજ થયો હતો. તેમની માતાનું નામ અન્નપુર્ણા અને પિતાનું નામ ભાસ્કર વામન વર્ણોકર હતું. નાનપણથી જ તેમનાં મનમાં વૈદિક સંસ્કૃતિનાં સંસ્કાર થયેલા. તેમનું જીવન સાદું અને વિચારસરણી ઉચ્ચ હતી. સાદું જીવન, ઉચ્ચવિચારસરણી અને અખંડ વિદ્યાવ્યાસંગ-આનો ત્રિવેણીસંગમ તેમનામાં હતો.

તેમનો યજ્ઞોપવિત સંસ્કાર થયા પછી સંસ્કૃતનાં શિક્ષણનો પ્રારંભ થયો હતો. તેમનાં ગુરુઓમાં પંડિત હનુમંતશાસ્ત્રી કેવલે, પ્રા. દા. વિ. વરાડપાંડે, પંડિત શંકરશાસ્ત્રી સહસ્રબુદ્ધે, મહામહોપાધ્યાય વા. વિ. મિરાશી, આચાર્ય સરસ્વતીપ્રસાદ ચતુર્વેદી ઇત્યાદિ શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિઓ હતી. કોલકત્તામાંથી થનારી કાવ્યતીર્થ પરિક્ષામાં તેઓએ ઉત્તમ યશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. બધી જ શાલેય પરિક્ષામાં પણ તેઓએ ઉત્તમ યશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. સંસ્કૃત વિષય લઈને તેઓ એમ.એ. પરિક્ષા ઉત્તિર્ણ થયા. સંગીતશાસ્ત્રમાં પણ તેઓએ ઉત્તમજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. નાગપુર વિદ્યાપીઠમાંથી પીએચ.ડી. અને ડિ.લિટ. ની પદવીઓ પ્રાપ્ત કરી હતી. તેઓ ઉત્તમ સંસ્કૃત વક્તા અને પ્રસન્ન ભાષાશૈલીવાળા ઉત્તમ લેખક પણ હતા. અંગ્રેજી ભાષા પર પણ તેમનું પ્રભુત્વ હતું. સંસ્કૃત વ્યાખ્યાનો આપવા માટે તેઓએ સંપૂર્ણભારતમાં પ્રવાસ કર્યો હતો.

પ્રસન્નચહેરો, સુકોમળહૃદય, ગોડવાણી, સંસ્કૃતભાષાનાં પ્રચાર-પ્રસારમાં રત, શુદ્ધ જ્ઞાન, શ્રોતાઓનાં મનને પ્રસન્ન રાખનારા શ્રેષ્ઠ

સંસ્કૃત વક્તા, પ્રસન્ન ભાષાશૈલીથી ઉત્કૃષ્ટ લેખક, રાષ્ટ્રભાષાનાં પંડિત, શ્રેષ્ઠ અંગ્રેજી ભાષાનાં જાણકાર, શ્રેષ્ઠ પ્રચારક ઇત્યાદિ ગુણોથી સુશોભિત ડૉ. વર્ણેકર ભારતીય વિદ્વાનોની સામે બે હાથ જોડીને નમ્રતાથી ઉભેલા જોવા મળે છે. ઇ.સ. ૧૯૩૮ ની સાલમાં ભારતનાં પ્રતિનિધિ તરીકે તેઓશ્રી અમેરિકામાં યોજાયેલાં સંસ્કૃત સંમેલનમાં ગયા હતા. ચાર મહિના અમેરિકામાં રહીને પોતાનાં વ્યાખ્યાનો દ્વારા ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃતનો પ્રચાર કર્યો હતો.

નાગપુરમાં તા. ૨૦-૧૧-૧૯૫૦ નાં રોજ સંસ્કૃતભાષા પ્રચારણીસભાની સ્થાપના થઈ હતી. આ સંસ્થાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય સંસ્કૃતભાષા લોકભોગ્ય અને લોકાભિમુખ થાય તેવો હતો. આ સભાનાં મુખપત્રરૂપે 'સંસ્કૃતભવિતવ્યમ્' નામની સાપ્તાહિક પત્રિકાનું પ્રકાશન ઇ.સ. ૧૯૫૧ માં થયું હતું. ડૉ. શ્રીધરભાસ્કર વર્ણેકરે આ સાપ્તાહિકનાં પ્રથમ સંપાદક હતા. શ્રી વર્ણેકરે સતત ચાર વર્ષ સુધી સંપાદન કાર્ય કર્યું હતું. વચ્ચેનાં સમયમાં એટલે કે ઇ.સ. ૧૯૫૬ અને ૬૦ એમ બે વર્ષ ફરી પાછું સંપાદનકાર્ય સંભાળેલ હતું. હાલમાં આ સાપ્તાહિકનું સંપાદન કાર્ય ડૉ. વર્ણેકરનાં પુત્ર ડૉ. ચંદ્રગુપ્ત વર્ણેકર સંપાદન કરી રહ્યાં છે.

ડૉ. વર્ણેકરે બે ખંડોમાં હિન્દીકોષનું સંપાદન કર્યું હતું. સંસ્કૃત, મરાઠી, હિન્દી અને અંગ્રેજી ભાષાઓમાં ગદ્ય-પદ્યાત્મક અનેક પુસ્તકો લખ્યાં છે. શિવરાજયોદયમ્, વિવેકાનંદવિજયમ્, રામકૃષ્ણપરમહંસીયમ્, કાલિદાસરહસ્યમ્, વિનાયકવૈજયન્તી (સ્વાતંત્ર્યવીર સાવરકર), જવાહરતરંગિણી, મહાભારતકથા, અભગધર્મપર, સુબોધજ્ઞાનેશ્વરી, ભારતીયવિદ્યા, તીર્થભારતમ્, શ્રીરામસંગીતિકા, તીર્થભારત ઇત્યાદિ પુસ્તકોનો સમાવેશ થાય છે.

આમ ડૉ. શ્રીધરભાસ્કર વર્ણેકર સાહેબ સાચા અર્થમાં સંસ્કૃતભાષાનાં સેવક છે. ડૉ. વર્ણેકર દ્વારા શરૂ થયેલું 'સંસ્કૃતભવિતવ્યમ્' નામનું સાપ્તાહિક આજે પણ નિયમિત રીતે પ્રકાશિત થાય છે. આમ મહારાષ્ટ્રપ્રદેશમાં સંસ્કૃત ભાષામાં જે રીતે પત્ર-પત્રિકાઓનું પ્રકાશન થાય

છે તેમાં ડૉ. વર્ણેકર જેવાં ઉત્તમ વિદ્વાનોનો જ્ઞાનો અમૂલ્ય રહ્યો છે . તેમણે પત્રકારિતાની જે જ્યોત પ્રગટાવી છે તે આજે પણ પ્રજ્જ્વલિત છે .

૨૦. રાષ્ટ્રીય પંડિત ગજનન બાળકૃષ્ણ પળસુલે :-

મહારાષ્ટ્રનું સાતારા શહેર ઐતિહાસિક અથવા તો સાંસ્કૃતિક દ્રષ્ટિથી ઉત્તમ છે એવી ગણના થાય છે . આ સાતારા શહેરમાં મ. મ. વાસુદેવશાસ્ત્રી અભ્યંકર, રઘુનાથશાસ્ત્રી અભ્યંકર, ડૉ. રા. ના. દાંડેકર, ડૉ. ચિં. ગ. કાશીકર ઇત્યાદિ પંડિત, મહાપંડિત અને દિગંતપંડિત એ મૂળ રીતે સાતારાનાં હતા. આવા સંસ્કૃત મહાપંડિતની પરંપરામાં રાષ્ટ્રીય પંડિત શ્રી ગ. બા. પળસુલેનું નામ આવે છે .

શ્રી પળસુલે સાહેબનો જન્મ તા. ૦૧-૧૧-૧૯૨૧ ની સાલમાં સાતારા મુકામે થયો હતો. તેમનાં પિતા નાનપણમાં જ દિવગંત થયા હતા. તેમની આર્થિક સ્થિતિ નબળી હતી. તેથી તેમને ખબર ન હતી કે ક્યાં ક્ષેત્રમાં કામ કરવું ? સાતારાની ન્યુ અંગ્રેજી સ્કૂલમાં તેમનું માધ્યમિક શિક્ષણ થયું હતું. સંસ્કૃત તેમનો મનગમતો વિષય હતો. શાલાંત પરિક્ષા પછી તેમને યોગ્ય શિષ્યવૃત્તિ મળી હતી. તેથી તેઓ પુણે ખાતે સરપરશુરામ ભાઉ કોલેજમાં ભણવા માટે આવી ગયા. ઇ.સ. ૧૯૪૩ ની સાલમાં તેઓ બી.એ. થયા. બી.એ. માં સંસ્કૃત વિષય લઈને પ્રથમ શ્રેણીમાં ઉત્તિર્ણ થયા. તેમને ભાઉદાજી એવોર્ડ મળ્યો હતો. અર્થશાસ્ત્ર વિષય લઈને એમ.એ. કર્યું. એમ.એ. કર્યા પછી તેમને એમ થયું કે મારો મનગમતો વિષય તો સંસ્કૃત છે. અને મેં એમ.એ. અન્ય વિષયમાં કર્યું. તેથી તેમનાં આત્મામાં દુઃખ થયું. અને લાગ્યું કે આ હું તો અન્યાય કરી રહ્યો છું. તેથી ફરીથી સંસ્કૃત વિષય સાથે એમ.એ. કર્યું અને પૈસાની જરૂરીયાત હોવાથી અનેક સ્થાનોમાં સેવા પણ આપી. પછી તેઓએ વૈયાકરણ મહાપંડિત રઘુનાથશાસ્ત્રી અભ્યંકરની પાસે વ્યાકરણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. અને સાંગલીનાં વિલિંગ્ડન મહાવિદ્યાલયમાંથી એમ.એ. પરિક્ષા ઉત્તિર્ણ થયા. તે માટે તેમનું ગૌરવ પણ કરવામાં આવ્યું હતું.

ત્યારપછી પુણેની ભાંડારકર પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધન સંસ્થાએ

શ્રી પળસુલે સાહેબને બોલાવીને સંસ્થામાં સ્થાન આપ્યું. અર્થાત એમને નોકરી આપી. ઈ.સ. ૧૯૪૯ માં તેઓ આ સંસ્થામાં નોકરીમાં જોડાયા. પુણેમાં પ્રાધ્યાપક ડૉ. બેલવેલકર સાથે તેમનો ઘણો પરિચય થયો. અને તેમનાં મનમાં પીએચ.ડી. કરવા માટેનાં વિચારો શરૂ થયા. ત્યારે ડૉ. બેલવેલકરે કહ્યું કે સંસ્કૃત ભાષામાં ઉચ્ચઅધ્યયન માટે જર્મન અને ફ્રેન્ચ આ બંને ભાષા જરૂરી છે. તે માટે ડૉ. પળસુલેએ પુણે વિદ્યાપીઠમાં જર્મનભાષાનું અધ્યયન શરૂ કર્યું. પીએચ.ડી. માટે તેઓએ ‘‘ધાતુપાઠનો અભ્યાસ’’ એવો વિષય પસંદ કર્યો. અને તે જ સમયે પુણે સ્થિત ડેકનકોલેજનાં ડિક્શનરી વિભાગમાં ઉપસંપાદક તરીકે સેવા આપવાનું શરૂ કર્યું. ઈ.સ. ૧૯૪૯ થી ઈ.સ. ૧૯૮૧ સુધી સંસ્કૃતનાં અભ્યાસ માટે તેઓએ અનેક મુશ્કેલીઓ સહન કરી છે.

પુના સ્થિત સંસ્કૃતસભા સંસ્થા દ્વારા ‘ભારતવાણી’ નામે મુખપત્રનો પ્રારંભ તા. ૧૪-૦૧-૧૯૫૮ નાં રોજ પ્રારંભ થયો હતો. ગ. બા. પળસુલેએ આ સામયિકનો પ્રારંભ કર્યો હતો. બે વર્ષ સુધી તેઓએ સંપાદનકાર્ય કરીને ઉત્તમ રીતે ચલાવ્યું હતું. તેમજ સંપાદનમંડળમાં રહીને ઉત્તમ સેવાઓ આપી હતી. સંસ્કૃતપ્રચારનાં એક માધ્યમ તરીકે આ ‘ભારતવાણી’ પાક્ષિકનો પ્રારંભ થયો હતો.

શ્રી ગજાનન બાળકૃષ્ણ પળસુલેનું ‘વયનાયક’ નામનું સંસ્કૃત મહાકાવ્ય દેશભક્ત અને સ્વાતંત્ર્યવીર વિનાયક દામોદર સાવરકરનાં જીવન ઉપરનું મહાકાવ્ય છે. તેમનો "Vaidik Verb Forms" નામનો સંસ્કૃતગ્રંથ જગપ્રસિદ્ધ છે. તેમજ ૬૦ ઉપનિષદોનો જર્મન ભાષા ઉપરથી અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો હતો. તદુપરાંત અનેક સંસ્કૃત પુસ્તકો, નાટકો અને કાવ્યો તેમનાં નામે પ્રસિદ્ધ છે. સંસ્કૃતભાષા સર્વતોમુખી બને એ માટે પળસુલે સાહેબે ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ બધી ઉત્તમ સેવાને કારણે તેમને ‘રાષ્ટ્રીય પંડિત’ એવી બહુમાન પદવી મળેલ હતી. તેઓ સંસ્કૃતપંડિતોમાં આભૂષણ હતા.

૨૧. ડૉ. પ્રભાકર નારાયણ કવઠેકર :-

મધ્યભારતમાં ઇન્દોર મુકામે મહારાષ્ટ્રીય સમાજમાં અનેક સંસ્કૃતનાં વિદ્વાનો થયા છે અને આજે પણ અનેક વિદ્વાનો ત્યાં છે. તેમાં ડૉ. પ્રભાકર નારાયણ કવઠેકરનો ઉલ્લેખ વિશેષ રીતે કરવો જોઈએ. તેમનો જન્મ તા. ૧૯-૦૯-૧૯૨૩ નાં રોજ હોળકર રાજોપાધ્યાય કુટુંબમાં થયો હતો. તેમનાં ઘરમાં વૈદિક સંસ્કૃતિનાં સંસ્કાર ઉત્તમ રીતે થયા હતા. તેથી તેઓએ સંસ્કૃતની ઉત્તમ સેવા કરી છે. ઇ.સ. ૧૯૫૨ ની સાલમાં તેઓએ આગ્રાવિદ્યાપીઠમાંથી સંસ્કૃતવિષયમાં એમ.એ. ની પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. ઇ.સ. ૧૯૫૮ માં તેઓએ પીએચ.ડી. ની પદવી એ જ વિદ્યાપીઠમાંથી પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમજ કાવ્યતીર્થ, સાહિત્યશાસ્ત્રી અને સાહિત્યાચાર્ય ઇત્યાદિ પદવીઓ પણ તેઓએ પ્રાપ્ત કરેલી છે. કેટલાંક સમય સુધી તેઓ ઉજ્જૈનના વિક્રમ વિશ્વવિદ્યાલયનાં કુલપતિપદે હતા.

શ્રી કવઠેકર ઉત્તમ લેખક, સંશોધક અને ઉત્તમ કવિ છે. તેમજ સંગીતશાસ્ત્રનાં પણ જ્ઞાતા છે. હિન્દીભાષાની પણ ઉચ્ચપદવીઓ તેઓએ પ્રાપ્ત કરી છે. તત્કાલીન સમયનાં વડાપ્રધાન શ્રીમતી ઈંદિરાગાંધી સાથે તેઓએ વેદવિદ્યા અને સંસ્કૃતવિષયની ચર્ચા કરી હતી. ભારતસરકારે તેમજ મહારાષ્ટ્ર સરકારે માનધન (ગૌરવ) આપીને તેઓનો સત્કાર કરેલ હતો.

ભારતીય વેદવિદ્યા અને સંસ્કૃતવિદ્યા પ્રત્યે તેમને અપારપ્રેમ અને આદર હતો. કાલિદાસ અકાદમી અને ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટની સ્થાપનામાં તેઓનો મોટો ફાળો હતો. અનેક સંશોધનસંસ્થાઓ સાથે જોડાઈને સંશોધન અને લેખનકાર્યને પ્રગતિમાન બનાવેલ છે. આ ઉપરાંત શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓ સાથે તેઓનો નિકટ સંબંધ છે. સંસ્કૃતભાષાનાં પ્રચાર અને પ્રસારમાં તેમનું મહત્ત્વનું યોગદાન રહેલું છે. સંસ્કૃતનાં પ્રચાર માટે તેઓએ અનેકવાર પરદેશયાત્રાઓ કરી છે. સંસ્કૃતસભા સંમેલનોમાં ડૉ. કવઠેકરનું પ્રતિનિધિત્વ હર્મેશા રહેતુ હતુ. અનેક સંસ્થાઓ સાથે જોડાઈને સંશોધન અને લેખનકાર્યને વેગ આપેલો.

ઈન્દોર મહાવિદ્યાલયમાં તેઓનું શિક્ષણ થયું હતું. તે મહાવિદ્યાલયનાં પંડિત વિનાયકશાસ્ત્રી ટિલ્લૂ, પંડિત ગજનનશાસ્ત્રી કરમકર, પંડિત નેનેશાસ્ત્રી, વૈદિક ચૂડામણિ વાજપેયી ઇત્યાદિ વિદ્વાનો સાથેનાં માર્ગદર્શનમાં તેઓએ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો છે.

૨૨. કેશવરામારાવ જોષી :-

ડૉ. કેશવરામારાવ જોષી સંસ્કૃતભાષાનાં શ્રેષ્ઠ અધ્યાપક અને અભ્યાસુ હતા. સાહિત્યાચાર્ય એવી શ્રેષ્ઠ પદવી તેમણે પ્રાપ્ત કરી હતી. તેઓનો જન્મ તા. ૦૭-૦૪-૧૯૨૮ નાં રોજ મધ્યપ્રદેશનાં ઇંદવાડા જિલ્લામાં 'રંગારી' ગામે થયો હતો. ઘરમાં પરંપરાગત સંસ્કૃતવિદ્યા હોવાથી નાનપણથી જ તેઓને સંસ્કૃત ભણવા માટે અત્યંત પ્રેમ હતો. તેઓએ ન્યાય, વેદાન્ત અને સાહિત્ય આ ત્રણેય શાસ્ત્રોમાં પારંપારિક પદ્ધતિ દ્વારા અભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓએ ન્યાયસિદ્ધાંત મુક્તાવલી-આ ગ્રંથનો મરાઠી ભાષામાં અનુવાદ કર્યો છે.

શ્રી જોષી સાહેબે સંસ્કૃતભાષામાં પુષ્કળ સાહિત્ય સર્જન કર્યું હતું. તેમની ભાષા સરળ અને સહેલી હોય છે. શ્રી જોષી સંસ્કૃતપ્રેમી અધ્યાપક હતા. અને સાથે સાથે લેખન અને સર્જન તેમજ સંશોધનપ્રિય વિદ્વાન હતા. અનેક મહત્વનાં સામાજિક પ્રશ્નો માટે પણ તેઓએ સરળ સંસ્કૃતભાષામાં લેખો લખ્યાં છે. તેમનું અધ્યયન નાગપુર ખાતે આવેલ ભોસલા વેદશાસ્ત્ર મહાવિદ્યાલય અને કાશી મુકામે આવેલ સાંગવેદવિદ્યાલયમાં થયું હતું. નાગપુર વિદ્યાપીઠમાં તેઓએ થોડાંક સમય સુધી અધ્યાપન કાર્ય કર્યું હતું. નાગપુર સ્થિત સંસ્કૃતભાષા પ્રચારિણી સભામાંથી ઇ.સ. ૧૯૫૧ માં 'સંસ્કૃતભવિતવ્યમ્' નામના સાપ્તાહિકનો પ્રારંભ થયો હતો. આ સાપ્તાહિક પત્ર આજે પણ પ્રકાશિત થાય છે. ઇ.સ. ૧૯૬૨ થી ઇ.સ. ૧૯૬૫ સુધી શ્રી કેશવરામારાવ જોષીએ તેનું સંપાદન કાર્ય કરેલ હતું. તેઓશ્રી આ સાપ્તાહિકનાં સંપાદનમંડળમાં પણ હતા. વચ્ચેનાં સમયમાં સંપાદકો બદલતા રહ્યાં હતા. નવેમ્બર ૧૯૭૯ થી ફરીથી ડૉ. જોષીએ સંપાદનકાર્ય સંભાળીને પ્રધાન સંપાદક તરીકે સુંદર કામગીરી કરેલ. આમ સંશોધન,

લેખનનાં ક્ષેત્રમાં શ્રી જોષી હર્મેશા અગ્રિમ હરોળમાં રહેતા હતા. તેમનાં મુખ્ય ગ્રંથોમાં (૧) સંસ્કૃતત્રિદલમ્ (૨) ન્યાયસિદ્ધાંત મુક્તાવલીનો મરાઠી અનુવાદ (૩) નીલકંઠદિક્ષિત અને તેની કાવ્યસંપદા ઇત્યાદિ ગ્રંથો છે.

આમ શ્રી જોષીએ સંસ્કૃતમાં અનેક પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે. તેઓ સંશોધનલેખો પણ લખતા હતા. તેમનાં લેખો અનેક પત્ર-પત્રિકાઓમાં પ્રગટ પણ થતા હતા. તેમનું નિધન નાગપુર મુકામે મે ૨૦૧૨ માં થયું છે.

૨૨. અવધૂતશાસ્ત્રી :-

આજે મહારાષ્ટ્રમાં જે કોઈ સંસ્કૃતભાષાનાં વિદ્વાનો અને વિદ્યોપાસકો છે તેમાં પ્રા. અવધૂતશાસ્ત્રીનું નામ ઘણું જ ઉપર આવે છે. એમની રહેણીકરણી અત્યંત સાદગી ભરેલી તેમજ તેમનાં વિચારો ઉચ્ચ હતા. તથા તેમની અખંડવિદ્યાની ઉપાસના ચાલે છે. તેઓ પોતાનાં ‘ધર્મભાસ્કર’ ને લીધે અનેક લોકોને જ્ઞાનામૃત આપે છે.

શ્રી અવધૂતશાસ્ત્રીએ ઇન્દોરનાં હોળકર સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયનાં પંડિત વિનાયકશાસ્ત્રી ટીલ્લૂની પાસેથી સાહિત્ય, વ્યાકરણ, ન્યાય, મીમાંસા ઇત્યાદિશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ પારંપારિક પદ્ધતિથી કર્યો છે. ‘વિદ્વત્પરિમલ’ પુસ્તકનાં લેખક શ્રી મોરેશ્વર જોષી સાથે ઇ.સ. ૧૯૪૭ માં તેમની મિત્રતા થઈ. જે મિત્રતા લાંબો સમય ટકી શકી. શ્રી અવધૂતશાસ્ત્રીને ચંદ્રનાં પ્રકાશમાં ફરવું ખૂબજ ગમતુ હતુ. જ્યારે તેઓ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે જ તેઓએ અંગ્રેજી ભણવાનો પ્રારંભ કર્યો. તે પછી સંસ્કૃતવિષયમાં એમ.એ. પદવી પણ પ્રાપ્ત કરી છે.

પંડિત અવધૂતશાસ્ત્રીનો જન્મ તા. ૨૨-૦૨-૧૯૨૯ નાં રોજ મધ્યપ્રદેશનાં નર્મદાકિનારા ઉપર વસેલા મંડલેશ્વર ગામે થયો હતો. તેમનાં ઘરમાં વૈદિકવિદ્યાની પરંપરા હતી. પરમપૂજ્ય આદ્ય શંકરાચાર્ય અને મહાપંડિત મંડનમિશ્ર એમનો વાદ આ ગામમાં થયો, તેથી પણ આ ગામને મંડલેશ્વર કહેવામાં આવે છે. આદ્યશંકરાચાર્ય પવિત્ર પદકમળોથી અને નર્મદાનાં જળથી પવિત્ર એવા મંડલેશ્વર ગામમાં પંડિત અવધૂતશાસ્ત્રીનો

જન્મ થયો હતો. ઘણીવાર તેમનાં ગુરૂ પંડિત વિનાયકશાસ્ત્રી ટિલ્લૂરમુજમાં કહેતા કે મંડનમિશ્રનો જન્મ અવધૂતનાં ઘરમાં થયો. અવધૂતશાસ્ત્રીનાં પિતાનું નામ ગંગાધરપંત અને માતાનું નામ પાર્વતીદેવી હતું. એમની અટક તુળાપુરકર છે. ગંગાધરપંત સરકારી નોકરીમાં હતા. ધર્મનિષ્ઠ અને ભારતીય સંસ્કૃતિ માટે તેમને ઘણોજ આદર હતો. તેમનાં મોટા દિકરા વિશ્વનાથ મહારાજ એટલે અવધૂતશાસ્ત્રીનાં મોટાભાઈ થાય છે. તેઓએ હિન્દુ ધર્મભૂષણ મસુરકર મહારાજનું શિષ્યત્વ સ્વીકારીને હિન્દુ ધર્મ માટે ઘણું જ કામ કર્યું છે.

અવધૂતશાસ્ત્રીનું પ્રાથમિકશિક્ષણ મંડલેશ્વર ગામમાં જ થયું હતું. ત્યાં જ તેમનો ઉપનયન સંસ્કાર થયો હતો. શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ધુળે અને ઈન્દોર મુકામે થયો હતો. એમ.એ. કરવા માટે તેઓ ઉજ્જૈનમાં ગયા હતા. ઉજ્જૈનનગરી મહાકાળેશ્વરનાં સ્થાન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ભારતમાં જે બાર જયોતિર્લિંગ આવેલા છે તેમાંનું આ ઉજ્જૈનનું મહાકાળેશ્વર એ એક જયોતિર્લિંગ છે. અવધૂતશાસ્ત્રીને બનારસની (કાશી) સાહિત્યશાસ્ત્રી પદવી મળેલ છે. તેમજ કાવ્યતીર્થ પણ છે. તેઓએ સંસ્કૃત, હિન્દી અને મરાઠીભાષામાં અનેક લેખો લખ્યાં છે.

શ્રી અવધૂતશાસ્ત્રી ઈ.સ. ૧૯૬૨ ની સાલમાં મુંબઈમાં આવ્યા. અને દયાનંદ સ્વામી મહાવિદ્યાલયમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે જોડાયા. કોલેજ કે શાળાનાં શિક્ષણ ઉપરાંત બહારનાં શિક્ષણ માટે તેઓએ ‘‘ધર્મભાસ્કર’’ નામની માસિકપત્રિકા શરૂ કરી હતી. શ્રી શાસ્ત્રીએ અનેક સંશોધનલેખો પણ લખ્યાં છે. તેમનાં કેટલાંક લેખો ધર્મયુગ, નવભારત, દીપલક્ષ્મી, સંવિદ્ ઇત્યાદિ માસિક કે દૈનિક પત્ર-પત્રિકાઓમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે. આમ શ્રી અવધૂતશાસ્ત્રી સંપાદન, લેખન અને સંશોધનમાં સતત રચ્યા-પચ્યાં છે. તેઓને પોતાનાં સંશોધન અને સંપાદનકાર્યમાં પંડિત શ્રી પાદધુંડિરાજ કવીશ્વર, મુકુન્દભંડારી ઇત્યાદિ વિદ્વાનોનો સહકાર મળ્યો હતો. ‘ધર્મભાસ્કર’ માસિકપત્રિકામાં તેમનાં પોતાનાં અગ્રલેખો ઉત્તમ માહિતીથી ભરેલાં છે. તેઓ હમેશાં પોતાનાં લખાણમાં અતિવ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ અને

અસંભવ આ ત્રણેય પ્રકારનાં સાહિત્યદોષોને દૂર રાખતા હતા. કોઈપણ મુદ્દો અત્યંત સરળ ભાષામાં તેઓ સ્પષ્ટ કરતા. વાર્તાઓ પણ સંસ્કૃતિ સાથે જોડાયેલી હતી. તેઓ શુદ્ધ લખાણ લખવામાં માનતા હતા.

શ્રી અવધૂતશાસ્ત્રીનાં જ્ઞાનપ્રસારનાં કાર્યમાં તેમના પત્નિ સૌ. ઋતાવરીદેવી એમનો પણ સિંહફાળો ગણાય છે. તેમનાં કુટુંબનાં બધીજ વ્યક્તિઓ એમને એમનાં આ કામમાં સહકાર આપતા હતા. તેમજ તેમનું કુટુંબ આ રીતે ગુણવાન તથા સંસ્કારયુક્ત હતું.

શ્રી અવધૂતશાસ્ત્રીનું મિત્રમંડળ પણ ઘણું સંસ્કારી અને બહુગુણી હતું. શ્રી અવધૂતશાસ્ત્રી સાચા અર્થમાં જ્ઞાનપ્રસારક હતા. તેમનાં કુટુંબીજનો જ્ઞાનોપાસક હતા.

તુળાપુરકુલોત્પન્નં જ્ઞાનદાને ચ તત્પરમ્ ।

ગંગાધરસુતં વન્દે ચાવધૂતં હિ શાસ્ત્રિણમ્ ॥

૨૪. પંડિત વસંત અનંત ગાડગીલ :-

પંડિત વસંતરાવ અનંત ગાડગીલ સાહેબનો જન્મ કોલહાપૂર મુકામે તા. ૦૮-૦૯-૧૯૩૦ નાં રોજ થયો હતો. તેઓએ પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શિક્ષણ કોલહાપૂરમાં જ લીધું હતું. ઈ.સ. ૧૯૪૪ માં કરાચી સિંધમાં પ્રયાણ કરીને પછી તેઓ ઈ.સ. ૧૯૪૭ માં ભારત આવી ગયા હતા. તેઓએ શાલાંત પરિક્ષા ઈ.સ. ૧૯૪૯ માં પાસ કરી હતી. તેઓએ રાષ્ટ્રીય સ્વયં સેવક સંઘ પ્રથમ સત્યાગ્રહમાં સહભાગી થયા હતા. તેથી હિંડલગા (બેલગાંવ) નાં મધ્યવર્તી કારાગૃહમાં કારાવાસ થયો હતો. કારાવાસમાંથી મુક્ત થઈને તેઓ સીધા ઈ.સ. ૧૯૪૯ માં પુના મુકામે આવી ગયા હતા. શ્રી ટિળક મહારાષ્ટ્ર વિદ્યાપીઠમાંથી સંસ્કૃત સાહિત્ય વિશારદની પદવી તેમને પ્રાપ્ત થઈ હતી. શ્રી બાલમુકુન્દ સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયનાં તેઓ પ્રથમ વિદ્યાર્થી હતા. સાહિત્યનાં થોર-મોટા ઉપાસક અને વિદ્વાન એવા શ્રી મ. માટે તેમના ગુરુ હતા.

પ્રસિદ્ધ પંડિત વસંતરાવ અનંત ગાડગીલે સંસ્કૃત ભાષા માટે ગયા ૬૩ વર્ષથી મૌલિક કાર્ય કર્યું છે. તેઓએ ૧૧ મી મે ૧૯૫૧ માં

ગુજરાત રાજ્યનાં પ્રસિદ્ધ બાર જયોતિર્લિંગ માહે નુ એક એવા સોમનાથમાં પ્રત્યક્ષ આવીને સંસ્કૃત માટે જીવન અર્પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. મહારાષ્ટ્રનાં સંસ્કૃતભાષાનાં પ્રમુખ પ્રચારક તરીકે આજે તેમની પ્રસિદ્ધિ છે. સરળ સંસ્કૃતભાષામાં અસ્ખલિત વક્તૃત્વ કરીને શ્રોતાજનોમાં ઉત્કૃષ્ટ કલાની છાપ પાડી છે.

ઈ.સ. ૧૯૫૪ માં ટિળક વિદ્યાપીઠ તરફથી પૂર્ણવેલ માનદ સંસ્કૃત પ્રચારકની પદવી આપવામાં આવી હતી. ઈ.સ. ૧૯૫૪ માં સંસ્કૃત વિશ્વપરિષદ તરફથી સન્નમાનનીય પ્રાધ્યાપક તરીકેનું બિરુદ આપવામાં આવેલ. ઈ.સ. ૧૯૫૪ થી ૧૯૫૮ સુધી ડેકન કોલેજમાં સંસ્કૃત કોષવિભાગમાં સેવા કરેલી. ઈ.સ. ૧૯૫૯ થી ૧૯૬૪ સુધી નૂ.મ.વિ. પ્રશાળામાં પ્રમુખ સંસ્કૃત અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કરેલ. પુણે મુદ્રક સંઘ, સંપાદક મુદ્રા (મહારાષ્ટ્ર મુદ્રણ પરિષદ મુખપત્ર) નાં તેઓ પૂર્વ અધ્યક્ષ હતા. તેમજ પુણે જિલ્લા મુદ્રક સંઘનાં તેઓ સંસ્થાપક અધ્યક્ષ છે. આ ઉપરાંત ભારતવાણી નામનાં સંસ્કૃતપાક્ષિક - જેનો પ્રારંભ તા. ૧૪ - ૦૧ - ૧૯૫૮ નાં રોજ થયો હતો. તેનાં તેઓશ્રી સંસ્થાપક કાર્યકારી સંપાદક છે. ઈ.સ. ૧૯૭૬ માં શારદા-જ્ઞાન-પીઠની સ્થાપના પણ તેમણે કરી હતી.

જુલાઈ - ૨૦૦૯ માં જગદ્ગુરુશંકરાચાર્ય સ્વામી સ્વરૂપાનંદ સરસ્વતીજીની તપઃસ્થલી પરમહંસી ગંગાશ્રમમાં “પ્રદીપ” નાં સંપાદક પ્રો. જે. પી. એન. દ્વિવેદીનાં પરામર્શનાં પરિણામરૂપે અને કાલિદાસ સંસ્કૃત એકેડેમીનાં આર્થિક સહયોગથી અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતપત્રકારિતાસંઘની દિલ્હીમાં સ્થાપના થઈ. જેનાં સંરક્ષક પંડિત વસંત અનંતરાવ ગાડગીલ છે. તેમજ અધ્યક્ષ ડૉ. રમાકાન્ત શુક્લ છે. જ્યારે મહાસચિવ ડૉ. બલદેવાનંદ સાગર છે. ઉપાધ્યક્ષો તરીકે ડૉ. જે. પી. એન. દ્વિવેદી, ડૉ. લીના રસ્તોગી, ડૉ. ઓમ જોશી, ડૉ. હરિપ્રસાદ અધિકારી, ડૉ. હરિગોપાલશાસ્ત્રી તેમજ કોષાધ્યક્ષ ડૉ. ચંદ્રભૂષણ ઝા અને સચિવ તરીકે ડૉ. લાલાશંકર ગયાવાલ જેવા વિદ્વાનો સેવા આપી રહ્યાં છે. આકાશવાણી સંસ્કૃતવાર્તાપત્રનાં ગાડગીલ જનકમાર્ગદર્શક છે. ભારત વિશ્વજ્ઞાનપીઠ,

પુણેમાં તેઓ સન્નમાનનીય પ્રાધ્યાપક રહી ચૂક્યાં છે. વિશ્વશાંતિ ગુરુકુળ (રાજબાગ) એમ. આય. ટી. પુણેનાં તેઓ કુલાચાર્ય છે. જેનાં અધ્યક્ષ ડૉ. વિશ્વનાથ કરાડ છે. શ્રીમંત દગડૂશેઠ હલવાઈ ગણપતિ ટ્રસ્ટ, અખિલ મંડઈ ગણપતિ મંડળનાં તેઓ પ્રમુખ માર્ગદર્શક છે. આ ઉપરાંત અખિલ ભારતીય બ્રાહ્મણ મહાસંઘનાં તેઓ કુલગુરુ છે. તેમજ અખિલ બ્રાહ્મણ મહાસંઘનાં તેઓ પૂર્વ અધ્યક્ષ છે. આમશ્રી વસંત ગાડગીલ માત્ર મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય પૂરતાં જ નહિ પરંતુ દેશલેવલનાં સંસ્કૃતનાં શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન અને સંસ્કૃતનાં સારા પત્રકાર પણ છે. તેઓ અનેક સંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલા છે. ક્યાંક અધ્યક્ષ તો ક્યાંક ઉપાધ્યક્ષ તો વળી ક્યાંક કુલગુરુની ભૂમિકા નિભાવી રહ્યાં છે.

મહારાષ્ટ્રનાં પુણેમાં ભારતવિશ્વજ્ઞાનપીઠ જે માન્યતા પ્રાપ્ત ગુરુકુલ નામે સંસ્થા આવેલી છે. જેમાં તેણે વર્ષો સુધી સંસ્કૃતની સેવા કરી છે. ‘શારદા’ નામની વાર્ષિક પત્રિકા એ જ્ઞાનપીઠ સંસ્કૃત પત્રિકા છે. તા. ૧૪-૧૧-૧૯૫૯ નાં રોજ આ પત્રિકાનાં પ્રકાશનનો પ્રારંભ થયો હતો. આ શારદા પત્રિકાનાં પ્રકાશનની પહેલાં પુણેનગરમાં પંડિત ગાડગીલ કાર્યકારી સંપાદક તેમજ ડૉ. ગ. બા. પળસુલેનાં પ્રધાનસંપાદકપણા નીચે ‘ભારતવાણી’ નામની પાક્ષિક પત્રિકાનો પ્રારંભ થયો હતો. દુર્ભાગ્યવશ આ પત્રિકા લાંબો સમય સુધી ચાલી નહિં. ત્યારપછી ગાડગીલ સાહેબે પદનો ત્યાગ કર્યો. પછીથી પોતાની નવીન પત્રિકા શારદાનો સ્વતંત્ર રીતે પ્રારંભ કર્યો. આ એ જ પત્રિકા છે જે વર્તમાન સમયમાં શ્રીભગવદ્ પ્રસાદથી પ. પુ. શૃંગેરી શારદાપીઠાધીશ્વરની પ્રેરણા અને કૃપાથી ત્રેપનમાં વર્ષમાં પ્રવેશી ચૂકી છે. સંસ્કૃતચંદ્રિકા અને સૂનૃતવાદિની આ બંને પત્રિકાઓ અને શ્રીમદ્ અપ્પાશાસ્ત્રીનાં પુણ્યસ્મરણથી શ્રી ગાડગીલ સાહેબે પોતાનાં પ્રધાન સંપાદકપણા નીચે તા. ૧૪-૧૧-૧૯૫૯ નાં રોજ આ શારદા પત્રિકાનાં પ્રકાશન, સંપાદન અને પ્રસારણનો શુભારંભ કર્યો. ભારતવાણી હોય અથવા શારદા હોય પંડિત ગાડગીલની સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં સાહસનાં મૂળપ્રેરણા સ્થાન હતા, પ્રાતઃ સ્મરણીય કીર્તિમાન વિદ્યાવાચસ્પતિ રાશિવેડકર શ્રીમદ્ અપ્પાશાસ્ત્રી.

શ્રી ગાડગીલ સાહેબની ઉંમર આજે ૮૨ વર્ષની થઈ છે. આમ છતાં

તેઓ સતત કામ કરે છે. તેઓએ શરૂ કરેલી 'શારદા' પત્રિકાને ૫૩ વર્ષ પૂર્ણ થયા છે. તેઓએ શારદા પ્રકાશન હેઠળ ૧૦૦ થી વધુ પુસ્તકો પ્રકાશિત કર્યા છે. જે શારદાગૌરવ-ગ્રંથમાલા નામે પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં પાંચ મહાકાવ્યો પણ છે. દર વર્ષે તેઓ ૭ અથવા ૯ પંડિતોનો સત્કાર કરે છે. તેવા સત્કારને ઋષિપૂજન કહે છે. આજ સુધીમાં તેઓએ ૩૬૦ જેટલા વિદ્વાનોનું પૂજન કર્યું છે. સંસ્કૃતવિષયક કાર્ય કરનાર અનેક સંસ્થાઓ માટે તેઓ પિતાની ભૂમિકા ભજવે છે.

રોજબરોજનાં વિષયો માટે શ્રીગાડગીલ સાહેબ નવા નવા શબ્દો શોધી કાઢે છે. એમનાં મતે દરેક ભાવના, દરેક વિચાર અને આજનાં આધુનિક યુગમાં જે જે વસ્તુઓ છે તે બધાને સંસ્કૃતભાષામાં વ્યક્ત કરી શકાય છે. જ્યાં જ્યાં પણ વિશ્વસંસ્કૃતસંમેલન થયા છે ત્યાં જઈને પંડિત ગાડગીલ શારદાનો દૈનિક અંક પ્રકાશિત કરે છે. ગાડગીલ સ્વયમ પણ સંસ્કૃતના સારા કવિ છે. તેમનાં પ્રધાન સંપાદકપણા નીચે આ પત્રિકા સતત વિકાસ પામતી ચાલી છે. આ પત્રિકાનું પ્રકાશન આજે પણ સતત થાય છે. દર વર્ષે દિવાળી ઉપર આમનો અંક પ્રગટ થાય છે. શારદા પત્રિકા સિવાય પુણેથી પ્રકાશિત થનાર દૈનિક પત્રિકા 'સકાળ' માટે ગયા ૬૫ વર્ષથી તેઓ વાર્તાહર છે. શ્રૃંગેરી શંકરાચાર્યપીઠનાં તેઓશ્રી અધિકૃત પ્રતિનિધિ છે. આ ઉપરાંત ભારત, તરુણભારત દૈનિકના તેઓ ઈ.સ. ૧૯૫૨ થી ૧૯૭૨ સુધી વાર્તાહર રહ્યાં છે.

સંસ્કૃત પત્રકારિતાને ઉજાગર કરનાર, તેઓ પ્રચાર-પ્રસાર કરનાર અને સાચા પત્રકારની ભૂમિકા નિભાવનાર ગાડગીલ સાહેબને આપણે બે હાથ જોડી વંદન કરીએ, અને તેની જેટલી પ્રશંસા કરીએ એટલી ઓછી છે. આવા સંનિષ્ઠ સંસ્કૃત પત્રકાર શ્રી ગાડગીલ સાહેબનું તા. ૦૯-૦૭-૨૦૧૨ નાં રોજ પુના ખાતે ગુજરાત રાજ્યનાં મુખ્યમંત્રી શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદીનાં વરદ હસ્તે સન્નમાન કરવામાં આવ્યું હતું. આજે તેઓ શ્રી ૮૨ વર્ષનાં હોવા છતાં યુવાનોને શરમાવે એવું એનું જોમ અને જુસ્સો છે. સંસ્કૃત માટે પોતાનું સંપૂર્ણ જીવન સમર્પિત કરનાર શ્રી ગાડગીલ

સાહેબ આજે છેલ્લા ૬૩ વર્ષથી સતત જ્યોત જગાવીને મૌલિક કાર્ય કરી રહ્યાં છે. તેમને આપણે શત શત કોટિ વંદન કરીએ.

૨૫. શ્રી ભાઉશાસ્ત્રી :-

પંડિત ભાઉશાસ્ત્રી યજુર્વેદીય બ્રાહ્મણ હતા. તેઓનાં ગુરૂ કૃષ્ણભદ્ર ભીમભદ્ર લેલે હતા. ભાઉશાસ્ત્રી ઉત્તમ વિદ્વાનની સાથે સાથે ઉત્તમ વક્તા પણ હતા. જ્યારે ભાઉશાસ્ત્રીનું વ્યાખ્યાન શહેરમાં થતું, ત્યારે શહેરનાં સિનેમાઓ પણ બંધ થઈ જતા હતા. એમનું વ્યાખ્યાન એટલું પ્રભાવશાળી હતું કે લોકો સાંભળવા માટે એકઠા થઈ જતા. ન્યાય, મીમાંસા, વેદાન્ત, વ્યાકરણ અને ધર્મશાસ્ત્રમાં તેમની ઉત્તમ ગતિ હતી. અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન પણ તેઓએ ન્યુઈગ્લિશસ્કૂલમાં મેટ્રિક સુધી ભણીને પ્રાપ્ત કર્યું હતું. મુંબઈ ખાતે રાજરામશાસ્ત્રી બોડસ પાસે શાસ્ત્રોનું ઉચ્ચશિક્ષણ લીધું હતું. તેમને લોકમાન્યબાળગંગાધરતિલક ઉપર અત્યંત શ્રદ્ધા અને પ્રેમ હતો.

પોતાનું શિક્ષણ પૂર્ણ થયા પછી 'વાઈ' માં આવીને 'મોદવૃત્ત' નામનું દૈનિક વર્તમાનપત્ર શરૂ કર્યું હતું. તેમનું સંપાદનપણ તેઓ પોતે કરતા હતા. તેઓ રાજકીય વિષયો ઉપર વ્યંગ્યલેખો લખતા હતા. આવા વ્યંગ્યલેખો રાજકીય વિષયો ઉપર લખવાને કારણે તેમજ ટીકાત્મક લેખો લખવાને માટે તેમના ઉપર કેઈસ થયો હતો. આનાં પરિણામ સ્વરૂપ ઈ.સ. ૧૮૯૭ માં તેમને દોઢ વર્ષની તુરંગવાસની સજા થઈ હતી. સજા પૂર્ણ થયા પછી તેઓ ફરી 'વાઈ' માં રહેવા આવી ગયા હતા.

'વાઈ' માં આવીને તેમણે 'ધર્મ' નામની માસિકપત્રિકા શરૂ કરી હતી. તેઓ અનેક સભાઓમાં પોતાનાં વિચારો અત્યંત નિર્ભયતાથી તેમજ શાસ્ત્રોનાં આધાર સાથે રજૂ કરતા હતા. તેઓ પોતાની આ 'ધર્મ' નામની માસિકપત્રિકામાં અત્યંત જ્ઞાનસભર લેખો લખતા હતા. તેમને 'ધર્મમાર્તન્ડ' એવી પદવી પણ પ્રાપ્ત થઈ હતી. તેઓએ અગ્નિહોત્ર દીક્ષા લઈને સોમયાગ કર્યો હતો. રામાયણ, ગીતાભાષ્ય, દેવીભાગવદ, યોગવસિષ્ઠ, ઋગ્વેદ, કૃષ્ણયજુર્વેદ અને કેટલાંક ઉપનિષદોનું મરાઠીભાષામાં ભાષાંતર કર્યું છે. શ્રી ભાઉશાસ્ત્રી સંસ્કૃતભાષાનાં એક સારા વિદ્વાન હતા. તેમનું લેખન,

સંપાદન અને સંશોધનનું કામ પણ ઘણું હતું. તેઓએ દૈનિક પત્રનું પણ સંપાદન કાર્ય કર્યું હતું અને માસિક પત્રિકા પણ ચલાવી હતી. આમ શ્રી ભાઉશાસ્ત્રી સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસમાં તેમનું યોગદાન ઘણું હતું. અહમદનગર સ્થિત સનાતન ધર્મસભા દ્વારા ઈ.સ. ૧૯૬૬ નાં ફેબ્રુઆરી મહિનામાંથી સંસ્થાના મુખપત્રરૂપે ગુંજારવ નામે સંસ્કૃત ત્રૈમાસિક પત્રિકાનાં પ્રકાશનનો આરંભ થયો હતો. આ સભાનું એક સ્વપ્ન હતું કે સંસ્કૃતભાષામાં કોઈ એક પત્ર-પત્રિકાનું પ્રકાશન થાય. સંસ્કૃત અને સંસ્કૃતિનાં પ્રચાર માટે સભા દ્વારા મુખપત્રનાં રૂપમાં કોઈ એક નિયતકાલિનનું પ્રકાશન થાય, એવો સંકલ્પ પદાધિકારિઓ દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો. આ સ્વપ્નને પૂર્ણ કરવામાં શ્રી ભાઉશાસ્ત્રીનો ફાળો મોટો હતો. ગુંજારવનાં પ્રકાશન માટે તેણે સવિશેષ પ્રયત્ન કર્યો હતો. આમ ભાઉશાસ્ત્રી મુળેએ રોપેલ ગુંજારવનું ખીજ આજે સંવર્ધિત થઈને મોટા વૃક્ષરૂપે ફળ આપતું થયું છે. ગુંજારવને માટે ભાઉશાસ્ત્રીનાં કરેલા પ્રયત્નો અવશ્ય યાદ કરવા જોઈએ. સંસ્કૃત પત્રકારિતા એ ખરેખર તલવારની ધાર પર ચાલવા જેવું વ્રત છે. માત્ર અર્થલાભ માટે કે લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવા માટે પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશન થતા નથી. માત્ર સંસ્કૃત, સંસ્કૃતિનાં પ્રચાર માટે ભાઉશાસ્ત્રી સાહેબ જેવા વિદ્વાનોનો ફાળો રહેલો હોય છે. તેમનું નિધન સન ૧૯૧૮ માં 'વાઈ' ખાતે થયું હતું.

૨૬. પંડિત ગુલામદસ્તીર અ. ખિરાજદાર :-

ભારતમાં અથવા તો સંપૂર્ણ જગતમાં મુસ્લિમકોમમાં જન્મ લઈને જે થોડાં લોકો સંસ્કૃતપંડિત થયા અને જેઓએ આખી જિંદગી સંસ્કૃતની સેવા કરી છે એવા કદાચ બે-ચાર નામો મળી શકે. તેમાં સૌથી મહત્ત્વનું અને સૌથી આગળ પડતું નામ પંડિત ગુલામદસ્તગીર અ. ખિરાજદારનું છે. જન્મે મુસ્લિમ હોવા છતાં સંસ્કૃતભાષા પ્રત્યે તેમને અપાર લગાવ અને શ્રદ્ધા હતી. સંપૂર્ણ ભારતમાં સરળ સંસ્કૃતમાં વ્યાખ્યાનો આપીને તેઓએ સંસ્કૃતનો ખૂબ પ્રચાર કર્યો છે. એમનું વ્યક્તિત્વ એવું પ્રભાવી હતું કે તેઓ અનેક સ્થાનોમાં અધ્યક્ષ હોય કાં તો ઉપાધ્યક્ષ હોય કાં સલાહકાર હોય.

આ એમનામાં રહેલી વિદ્વતા અને પાંડિત્યનો પ્રભાવ હતો. સંસ્કૃતભાષાનો પ્રચાર આ જ તેમનું આજીવન કાર્ય છે. સંસ્કૃતની સેવા કરવી એ જાણે કે એમનો જીવનમંત્ર હોય એમ લાગે છે.

પંડિત ગુલામદસ્તગીરનો જન્મ તા. ૨૪ - ૦૮ - ૧૯૩૫ નાં રોજ મુંબઈ મુકામે થયો હતો. તેમનું શાળાનું શિક્ષણ પણ મુંબઈનાં મરાઠામંદિર હાઈસ્કૂલમાં થયું હતું. ત્યાંથી માંડીને સંસ્કૃતભાષાનું અધ્યયન તેઓ સતત કરતા. તેઓ માત્ર સંસ્કૃતમાં જ વ્યાખ્યાન આપતા. સંસ્કૃતનાં જાણનાર શ્રોતાઓ પણ તેમનું વ્યાખ્યાન સમજી શકે છે. મુંબઈનાં વરળી ખાતેની માધ્યમિક શાળામાં તેઓએ અનેક વર્ષો સુધી શિક્ષક તરીકે સેવાઓ આપી છે.

પંડિત ગુલામદસ્તગીરની સંસ્કૃત સેવા, એમનો સંસ્કૃતપ્રેમ જોઈને કાશીમાં પંડિતસભાએ તેમનું ગૌરવ કરીને ‘‘પંડિતેન્દ્ર’’ એવી પદવી એનાયત કરી છે. તેમજ સોલાપુર ખાતે રોજીલમતિશ્રાવિકા નામની સંસ્થાએ ‘સંસ્કૃતરત્નમ્’ એવી પદવી એનાયત કરી છે. તેઓ ‘‘વિશ્વભાષાસંસ્કૃત’’ નામની માસિકપત્રિકાનાં સંપાદક છે. આ ઉપરાંત ‘ગીર્વાણસુધા’ નામની સંસ્કૃત માસિકપત્રિકા જે મુંબઈથી પ્રસિદ્ધ થાય છે તેનાં તેઓ સહસંપાદક છે. આમ પત્ર-પત્રિકાઓનું સંપાદન, લેખન અને અને સંશોધન તેઓ સતત કરે છે. તેઓનાં શોધલેખો પણ પત્ર-પત્રિકાઓમાં પ્રગટ થાય છે.

સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રે તેમનું આ યોગદાન સંસ્કૃત જગત માટે અવિસ્મરણીય છે. પત્ર-પત્રિકાઓનું સંપાદનકાર્ય કરીને તેમજ શોધલેખો લખીને તેમણે સંસ્કૃતની અનેરી સેવા કરી છે.

૨૭. ડૉ. દેવીપ્રસાદ ખેડરાવ ખરવંડીકર :-

ડૉ. ખરવંડીકરનો જન્મ તા. ૦૧ - ૧૦ - ૧૯૩૫ નાં રોજ મહારાષ્ટ્રનાં અહમદનગરમાં થયો હતો. તેમનું પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શિક્ષણ અહમદનગરમાં થયું હતું. તેમજ પી. એ. પણ અહમદનગરમાં કર્યું હતું. તેઓએ સંસ્કૃત અને અર્ધમાગધી વિષય તથા પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષય લઈને એમ. એ. ની પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમણે સંસ્કૃત વ્યાકરણ

ઉપર પીએચ.ડી. કરેલ છે.

શ્રી ખરવંડીકર સાહેબે અહમદનગર કોલેજમાં ઈ.સ. ૧૯૫૮ માં અધ્યાપક તરીકે જોડાઈને કારકીર્દિનો પ્રારંભ કર્યો હતો. ઈ.સ. ૧૯૯૫ માં તેઓ સેવાનિવૃત્ત થયા છે. હાલમાં તેઓશ્રી અહમદનગરમાં નિવૃત્તજીવન ગાળી રહ્યાં છે. સંસ્કૃત, અર્ધમાગધી અને પ્રાચીન ભારતીયસંસ્કૃતિનાં વિભાગાધ્યક્ષ તરીકે કામગીરી કરેલ છે. તેમને કાવ્યતીર્થની પદવી પણ પ્રાપ્ત થયેલ છે. ખગોળ, સંગીત, અલંકારમાં પ્રથમ શ્રેણીમાં આવતાં તેમને સંસ્કૃત એસોસિએશન તરફથી ઈનામ પ્રાપ્ત થયેલ હતું.

તેઓશ્રી કોલેજ કક્ષાએ સંસ્કૃત, અર્ધમાગધી, પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ અને શાસ્ત્રીય સંગીતમાં અધ્યયન કરાવતા હતા. ઈન્ટર આર્ટસ બી.એ. તથા એમ.એ. પરિક્ષાઓમાં સંસ્કૃત વિષયમાં પ્રથમ શ્રેણીમાં પ્રથમ આવેલ. આથી યુનિવર્સિટીનાં બધા પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયા હતાં. આની સાથે દક્ષિણાફેલોશીપ અને યુ.જી.સી. ની સ્કોલરશીપ પણ પ્રાપ્ત થયેલ છે. સંગીત વિષયનું યુનિવર્સિટી (પુણે) નું ઈનામ પ્રાપ્ત થયેલ છે. તેઓ પીએચ.ડી. નાં માર્ગદર્શક પણ છે તેમની નીચે ઈ.સ. ૨૦૦૯ માં એક વિદ્યાર્થીનીએ પીએચ.ડી. કરેલ છે.

શ્રી દેવીપ્રસાદ ખરવંડીકરને વિશેષ ઉલ્લેખનીય સન્નમાન પણ પ્રાપ્ત થયેલ છે. N.C.E.R.T. નામની નવી દિલ્હી સ્થિત સંસ્થાએ “સંસ્કૃતમેં બાલસાહિત્ય” એ સંદર્ભમાં બે વખત ઈનામ આપેલ છે. સંસ્કૃત નાટ્યલેખનને માટે આકાશવાણીનાં બે વખત પ્રથમ ઈનામ મળેલ છે. નાસિકમાં ઓપન યુનિવર્સિટી- મહારાષ્ટ્ર ઓપન યુનિવર્સિટી- નાસિકમાં વાક્યસુઝાવ માટે સ્પર્ધા થયેલી. સ્પર્ધાનું નામ “જ્ઞાનગંગા ગૃહે ગૃહે” હતું. એમાં પણ તેમને ઈનામ મળ્યું હતું. મહારાષ્ટ્ર સરકાર શાલત દ્વારા તેમને સંસ્કૃતપંડિત પુરસ્કાર ઈ.સ. ૧૯૯૮ માં મળ્યો હતો. તેમજ એ પેટે રોકડ ઈનામ રૂા. ૨૫૦૦૦ / - અંકે પચીસ હજાર મળેલ હતું. દિલ્હી સંસ્કૃત અકાદમી, દિલ્હી તરફથી તેમને પાંચ વખત જુદા જુદા ઈનામો પ્રાપ્ત થયેલ છે.

અહમદનગરમાં સનાતનધર્મસભા નામની સંસ્થાનાં મુખપત્રરૂપે 'ગુજ્જરવ' નામે ત્રૈમાસિક પત્રિકા પ્રગટ થાય છે. ઇ.સ. ૧૯૬૦ માં સ્થાપિત આ સંસ્થાનું લક્ષ્ય ભારતીય સંસ્કૃતિનું રક્ષણ અને સંવર્ધન એ હતું. આ સંસ્થા હેઠળ શારદીય વ્યાખ્યાનમાળા ચાલે છે. ગીતાપઠનમંડળ અને સંસ્કૃતઅધ્યાપન કેન્દ્ર પણ ચાલે છે. ઇ.સ. ૧૯૬૬ નાં ફેબ્રુઆરી મહિનામાં આ પત્રિકાનો પ્રારંભ થયેલ છે. આ પત્રિકાનાં સહકારી સંપાદક મંડળમાં શ્રી ખરવંડીકર પત્રિકાનાં પ્રારંભથી પોતાની સેવાઓ આપી રહ્યાં છે. વર્તમાન સમયમાં ડૉ. દેવીપ્રસાદ ખરવંડીકર પ્રધાન સંપાદક તરીકે પોતાની સેવા આપી રહ્યાં છે. તેમજ સંસ્કૃત શોધલેખો તથા ઘણી સારી સંસ્કૃત કવિતાઓ પ્રકાશિત થયેલી છે. શ્રી દેવીપ્રસાદજીએ સંસ્કૃત, સંસ્કૃતિ અને સંગીતવિષયક અનેક શોધલેખો પ્રકાશિત કર્યા છે. આ લેખો અંગ્રેજી, મરાઠી, હિન્દી વગેરે ભાષાઓમાં લખ્યાં છે.

તેમણે (૧) સંસ્કૃત સુવચનસંદોહો સમાનમસ્તુ વો મનઃ પ્રભવતિ ધર્મોધર્માતિતઃ પઞ્ચરુપકમ્ (એકાંકીસંગ્રહ) (૨) પ્રસાદભારતી સંસ્કૃત કવિતા સંગ્રહ આ બે પુસ્તકોનું સંપાદન કાર્ય તથા પ્રકાશન થયું છે. આ ઉપરાંત યુનિવર્સિટી તથા માધ્યમિક શાળાનાં પરિક્ષા મંડળ તરફથી પ્રકાશિત થતા પાઠ્યપુસ્તકોનું સંપાદન કાર્ય કરેલ છે. આકાશવાણી ઉપરથી સંસ્કૃત, ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંગીતવિષયક અનેક કાર્યક્રમોની પ્રસ્તુતી કરેલ છે. તેમજ સંગીતવિષયક કાર્યક્રમની વાત કરીએ તો કેન્દ્ર વ્યવસ્થાપકની રૂએ અખિલ ભારતીય ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલયનું કેન્દ્ર સંચાલન ૨૫ વર્ષ જેટલાં લાંબા સમય સુધી કર્યું છે. સંગીત અલંકાર પરિક્ષા તથા S.N.D.T. મહિલા વિશ્વવિદ્યાલયનાં એમ.એ. (સંગીતજ્ઞ) સુધીનાં વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન આપ્યું છે.

શ્રી ખરવંડીકર સાહેબને હાલમાં જ - ઇ.સ. ૨૦૦૯ માં તક્ષશીલા શિક્ષણ સંસ્થા દિલ્હી તરફથી શાસ્ત્રીય સંગીતનાં કાર્ય માટે ઇનામ તથા એકવીશ હજાર રૂપિયાનો રોકડ પુરસ્કાર મળેલ છે. આ ઉપરાંત ઇ.સ. ૨૦૧૦ માં ઉત્તરપ્રદેશ સંસ્કૃત અકાદમી તરફથી મહર્ષિ નારદ સંસ્કૃત

પત્રકારિતા પુરસ્કાર રૂપિયા એકાવન હજાર રોકડા મળેલ છે. આ ઉપરાંત શ્રી ખરવંડીકર સાહેબની સંસ્કૃત સેવા, પત્ર-પત્રિકાઓમાં લેખન તથા સંપાદન અને સંશોધનને ધ્યાનમાં રાખીને તા. ૧૫-૦૮-૨૦૧૦ નાં રોજ રાષ્ટ્રપતિ પુરસ્કાર તથા પ્રમાણપત્ર મળેલ છે. તથા રૂપિયા પાંચ લાખ રોકડ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયેલ છે.

‘ગુજ્જરવ’ નામનું ત્રૈમાસિક પત્ર ઇ.સ. ૧૯૬૬ નાં ફેબ્રુઆરી મહિનાથી સતત પ્રગટ થાય છે. શ્રી ખરવંડીકર ઇ.સ. ૧૯૬૬ થી આ પત્રિકાનાં સંપાદનમંડળમાં જોડાઈને સતત સંસ્કૃતની સેવા કરતા આવ્યાં છે. હાલમાં તેઓશ્રી નિવૃત્તજીવન ગાળી રહ્યાં હોવા છતાં આ ત્રૈમાસિક પત્રિકાનાં પ્રધાન સંપાદક છે. અને સતત સંપાદન અને લેખનકાર્યમાં રત રહીને સંસ્કૃતની સેવા કરી રહ્યાં છે. સંસ્કૃતભાષાનાં પ્રચાર-પ્રસારમાં અને પત્ર-પત્રિકાઓનાં વિકાસમાં તેમનું યોગદાન અનેરૂ છે.

૨૮. ડૉ. શ્રીમતી ઇન્દુચંદ્રશેખરદેશપાડે :-

શ્રીમતી ઇન્દુ દેશપાડેનો જન્મ તા. ૦૭-૦૩-૧૯૩૭ નાં રોજ મહારાષ્ટ્રનાં નાગપુર મુકામે થયો હતો. તેઓનું પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને બી.એ. નું શિક્ષણ નાગપુરમાં થયું હતું. તેઓએ એમ.એ. માં સંસ્કૃત વિષય લઈને શાસ્ત્રીની પદવી (સંસ્કૃત સાહિત્ય) નાગપુર મહાવિદ્યાલય, નાગપુર યુનિવર્સિટી, નાગપુરમાં પ્રથમ વર્ગ સાથે પ્રાપ્ત કરી હતી.

સુશ્રી દેશપાડેએ કારકીર્દિની શરૂઆત આર્ટ્સ, કોમર્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજકૈંજાપુરમાં જોડાઈને, જિલ્લો જલગાંવ, કરી હતી. તેણી કોલેજ કક્ષાએ સંસ્કૃત, પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ વિષયનું અધ્યાપન કરાવતા. તેણીને ઇ.સ. ૧૯૬૭-૬૯ માં જુનિયર રિસર્ચ ફેલોશીપ "Centre of Advanced Study in Sanskrit, Pune University, Pune-7. આ ઉપરાંત તેમને Senior Research Fellowship 1979-1981 in the same Institute, Pune University મળેલ છે. આ ઉપરાંત સંશોધન સહાયક તરીકે ઇ.સ. ૧૯૮૧ થી ૧૯૮૫ સુધી 'Centre of Advanced Study in Sanskrit, Pune University માં જોડાઈને સંશોધનની ઉત્તમ કામગીરી

કરેલ છે. તેમજ પુણે યુનિવર્સિટીનાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતભાષા વિભાગમાં ઈ.સ. ૧૯૮૫ થી ૧૯૯૨ એ સમય દરમિયાન વ્યાખ્યાતા તરીકે કાર્ય કરેલ છે. તથા પુણે યુનિવર્સિટી, પુણે-૭ નાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતભાષા વિભાગમાં ઈ.સ. ૧૯૯૨ થી ૧૯૯૭ સુધી રીડર તરીકે જોડાઈને કામગીરી કરેલ છે.

તેમનું પુસ્તક "The Aranyakas a Critical Study" જેનું પ્રકાશન આદર્શશોભા સંસ્થાન (વૈદિક સંશોધન મંડળ, પુના-૪૧.૧.૦૩૭) દ્વારા ઈ.સ. ૨૦૦૮ માં થયું છે.

સંપાદન, લેખન અને પ્રકાશનની વ્યાપ્તમાં પણ સુશ્રી ઇન્દુદેશપાડિનું યોગદાન વિશિષ્ટપણે જોવા મળે છે. વર્તમાન સમયમાં તેઓ શ્રી વેદવાર્તા, ઘૈસીસ, ગુરુજી નામની પત્ર-પત્રિકાઓમાં કાર્યકારી સંપાદક તરીકે ભૂમિકા ભજવી રહ્યાં છે. આ પત્રિકાઓ વેદપાઠશાળા, પુણેમાંથી પ્રકાશિત થાય છે. 'અક્ષરગંધ' નામે મરાઠી ભાષામાં પ્રગટ થતું સામયિક છે. તેમાં તેમનાં સંપાદકીય લેખો - છ પેપરો સંસ્કૃતભાષામાં પ્રકાશિત થયાં છે. મનોગત એ શીર્ષક અંતર્ગત 'વેદવાર્તા' માં પોતાનાં સંપાદકીય લેખો પ્રસિદ્ધ થયા છે.

'વેદવાર્તા' એ માસિક સ્વરૂપે પ્રગટ થતું સમાચારપત્ર - જે પત્ર વેદભવન, પુણે માર્ચ-૨૦૧૦ ઉમા પ્રકાશન દ્વારા પ્રગટ થતું માસિક પત્ર છે. આ સમાચારપત્રમાં પણ તેમનાં સંપાદકીય લેખો પ્રગટ થાય છે. 'અક્ષરગંધ' નામની પત્રિકામાં તેઓ સંપાદકીય લેખોનું કલેક્શન કરીને પછી પ્રકાશિત કરે છે. આ પત્રિકામાં તેમનાં છ આર્ટિકલ સંસ્કૃતભાષામાં પ્રકાશિત થયા છે. તેમની એક અન્ય બુક પણ હાલમાં પ્રકાશન હેઠળ છે. "A Comparative Study of Aesthetics: Indian and Western" જે આ છે.

આમ શ્રીમતી ઇન્દુદેશપાડિ વર્તમાન સમયમાં જુદી જુદી ત્રણથી ચાર પત્ર-પત્રિકાઓમાં સંપાદન કાર્ય સંભાળી રહ્યાં છે. અને તેમનાં શોધલેખો પણ તેમાં પ્રગટ થાય છે. મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશનું પુના શહેર વિદ્યાનાં ધામ તરીકે આજે પ્રસિદ્ધ છે. પુના શહેરમાં સંસ્કૃતભાષાને લગતા અનેક સંશોધનો આજે

પણ વિદ્વાનો દ્વારા સારી રીતે થઈ રહ્યાં છે. અનેક પત્ર-પત્રિકાઓનું પ્રકાશન આજે પણ પુનામાંથી થઈ રહ્યું છે. ભાંડારકર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ સંસ્થા, વૈદિકસંશોધન મંડળ સંસ્થા જેવી ઘણી સંસ્થાઓ આજે પણ સંશોધનનાં ક્ષેત્રે હરણફાળ ભરેલ છે. સંશોધન, સંપાદન અને લેખનનું કાર્ય પુનામાં જે રીતે થાય છે એટલું કદાચ બીજે નહીં થતું હોય. આવી શ્રેષ્ઠ સંસ્થાઓ કે જે સંશોધન અને લેખનમાં અગ્રેસર છે તેમજ આવા શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોને કારણે - કે જેઓ સતત સંશોધન, લેખન, સંપાદનનાં કાર્યમાં રચ્યાં-પરચ્યાં રહીને સંસ્કૃત પત્રકારિતાનો વિકાસ ઘણો કર્યો છે. 'શારદા' નામની પત્રિકા આજે પણ પુનામાંથી સતત પ્રકાશિત થાય છે. આવા સંસ્કૃતનાં શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનો, પંડિતોને કારણે સંસ્કૃત પત્રકારિતા દિનપ્રતિદિન વિકાસ પામતી આપણે જોઈએ છીએ.

૨૯. શ્રીકાન્ત મધુકર કેલકર :-

શ્રી શ્રીકાન્ત કેલકરનો જન્મ મહારાષ્ટ્રનાં પુના મુકામે તા. ૨૫-૧૨-૧૯૪૧ નાં રોજ થયો હતો. તેઓએ પ્રાથમિક શિક્ષણ પુનામાં નૂ. મ. વિદ્યાલયમાં લીધું હતું. ઈ.સ. ૧૯૫૮ માં તેમણે S.S.C. પાસ કર્યું હતું. ૧૯૫૧ થી ૧૯૫૮ સુધી તેઓ સ્કૂલમાં હતા. પુણે સ્થિત સરપરશુરામ કોલેજમાં ઈ.સ. ૧૯૫૮ થી ૧૯૬૨ સુધી અધ્યયન કર્યું હતું. કોલેજ કક્ષાએ મુખ્ય વિષય સંસ્કૃત, પાલિ તથા તત્ત્વદર્શન લઈને બી.એ. ની પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. ત્યારબાદ પુણે વિશ્વવિદ્યાલયમાં ઈ.સ. ૧૯૬૨ થી ૧૯૬૪ સુધી એમ.એ. નો અભ્યાસ કર્યો હતો. એમ.એ. માં મુખ્ય વિષય સંસ્કૃત (સંસ્કૃતવેદાંત તથા પાલિ) લઈને એમ.એ. ની પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી.

ઈ.સ. ૧૯૬૨ માં હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન સંસ્થાન, પ્રયાગ પરિસરમાં તેમને સાહિત્યવિશારદની પદવી પ્રાપ્ત થઈ હતી. તેમજ ઈ.સ. ૧૯૬૫ માં સાહિત્યરત્નની પદવી તેમને પ્રાપ્ત થઈ હતી. ત્યારબાદ હિન્દી વિષય લઈને ઈ.સ. ૧૯૭૬ માં પુણે વિશ્વવિદ્યાલયમાં એમ.એ. ની પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. જેમાં તેમને દ્વિતીય વર્ગ મળ્યો હતો. ફરીને તેમણે ઈતિહાસ વિષય

પસંદ કરીને શિવાજી યુનિવર્સિટી, કોલ્હાપુરમાં ઇ.સ. ૧૯૭૮ માં દ્વિતીય વર્ગ સાથે એમ.એ. ની પદવી મેળવી હતી. પુનાથી ટિળક મહાવિદ્યાપીઠમાંથી તેમને ઇ.સ. ૧૯૬૩ માં વેદાન્ત વિશારદની પદવી આપવામાં આવી હતી. ૧૯૮૮ માં પુણે વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી હિન્દી વિષયમાં પીએચ.ડી. કર્યું. તેમનાં નિર્દેશક ડૉ. સ. મો. પરલીકર પુના છે. તેમના શોધપ્રબંધનું શીર્ષક આ મુજબ છે. “ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃતરામવિષયક નાટ્યકાવ્યોં કા મધ્યયુગીન હિન્દી રામવિષયક કાવ્યો પર પ્રભાવ” - એક તુલનાત્મક અધ્યયન ઇ.સ. ૧૯૮૮.

ઇ.સ. ૧૯૬૪ - ૬૫ મુંબઈમાં મારવાડી વિદ્યાલય ગીરગાંધીમાં હિન્દી માધ્યમમાં સંસ્કૃત, મરાઠીનું અધ્યયન કર્યું. પ્રેમરાજશાળા મહાવિદ્યાલયમાં ઇ.સ. ૧૯૬૫ થી લઈને તા. ૩૧-૧૨-૨૦૦૧ સુધી સતત ૩૬૧૧ વર્ષ સુધી સંસ્કૃત અધ્યાપક તરીકે કાર્યરત રહ્યાં હતા. ઇ.સ. ૧૯૬૫ થી ઇ.સ. ૧૯૭૮ સુધી પ્રથમ વર્ષ બી.એ. થી માંડીને તૃતીય વર્ષ બી.એ. સુધી - એમ ત્રણેય વર્ષમાં જનરલ વિષય અને મુખ્ય વિષયમાં અધ્યાપન કરાવ્યું. આ ઉપરાંત ઇ.સ. ૧૯૭૧ થી ૧૯૭૮ સુધી એમ.એ. માં અધ્યયન કરાવ્યું. આ ઉપરાંત ઇ.સ. ૧૯૭૬ થી લઈને ઇ.સ. ૨૦૦૧ ડીસેમ્બર સુધી હિન્દી વિષયમાં મુખ્ય લેવલે અધ્યાપન કરાવ્યું. ઇ.સ. ૧૯૭૮ થી લઈને ઇ.સ. ૨૦૦૧ સુધી ઇતિહાસ - જનરલ તથા મુખ્ય સ્વરૂપે બી.એ. માં અધ્યયન કરાવ્યું. આ ઉપરાંત અર્ધમાગધીભાષાનું ૩૦ વર્ષ સુધી બી.એ. નાં ત્રણેય વર્ષોમાં અધ્યાપન કાર્ય કરાવ્યું. સમય સમય પર પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ તથા પુરાતત્વ ભણાવ્યું. મહાવિદ્યાલયની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં રસપૂર્વક, સક્રિયપણે ભાગ લીધો.

અહમદનગરસ્થિત પ્રેમરાજ શારદા મહાવિદ્યાલયમાંથી ‘શારદા’ નામે પત્રિકા પ્રગટ થાય છે. તેનું સંપાદન શ્રીકાન્ત કેલકરે કરેલ છે. આ પત્રિકા વાર્ષિક સ્વરૂપે પ્રકાશિત થાય છે. ઇ.સ. ૧૯૬૨ થી આ પત્રિકા પ્રગટ થાય છે. આ પત્રિકાનાં પ્રકાશનમાં નિયમિતતા જળવાયેલી નથી. ક્યારેક નિયમિત તો ક્યારેક અનિયમિત એમ બહાર પડે છે. અહમદનગરમાં અનેક

સામજિક ક્ષેત્રો જેમ કે - 'સનાતનધર્મસભા અહમદનગર' તેમજ અન્ય સંસ્થાઓમાં કામ કર્યું છે. ગ્રંથાલનાં સંદર્ભમાં કાર્યમાં અનેરૂ યોગદાન આપ્યું છે. સંસ્કૃતવિષયક ગતિવિધિઓમાં શાળાથી માંડીને કોલેજ કક્ષા સુધી પૂર્ણ યોગદાન આપ્યું છે.

અહમદનગરમાં આવેલ 'સનાતનધર્મસભા' આ સંસ્થાનાં મુખપત્રનાં રૂપમાં ગુજ્જરવ નામે ત્રૈમાસિક પત્રિકા ઇ.સ. ૧૯૬૬ થી સતત પ્રકાશિત થાય છે. ઇ.સ. ૧૯૬૬ થી લઈને આજસુધી આ ગુજ્જરવ પત્રિકાનાં સંપાદકમંડળમાં સક્રિય સભ્ય છે. આ સામયિકનાં પ્રારંભકાળથી તેના સંપાદકમંડળમાં તેઓશ્રી મહત્ત્વની ભૂમિકા અદા કરી રહ્યાં છે. ગુજ્જરવનાં દરેક અંકમાં તેમનું સંસ્કૃતલેખન વિવિધ વિષયો પર પ્રકાશિત થાય છે. તેમજ શોધલેખો લખીને પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. તેમજ સંસ્કૃતની અનેરી સેવા કરવામાં હમેશા વ્યસ્ત શ્રીકાન્ત કેલકર પ્રચાર-પ્રસારનું કામ સારી રીતે કરે છે. સંપાદનમંડળમાં રહીને સહસંપાદકનું કાર્ય તેઓએ સારી રીતે નિભાવ્યું છે.

શ્રી કેલકર સાહેબ સંસ્કૃતપ્રેમી વિદ્વાન છે. ઇ.સ. ૨૦૦૦ ની સાલથી સતત એમનાં ઘરમાં સંસ્કૃતવિષયક કાર્ય અખંડરૂપથી સપ્તાહમાં બે વાર કરવામાં આવે છે. જેમાં કાવ્યપરિચય, દર્શન, તત્ત્વજ્ઞાન, ગીતા વગેરે. એમનાં ઘરમાં ગીતાપાઠ કરવામાં આવે છે. શ્રી કેલકર સાહેબની એક ખાસ વિશેષતા એ છે કે તેઓશ્રી જે પત્ર-વ્યવહાર કરે છે તે સંસ્કૃતભાષામાં જ કરે છે. એ એમની સિદ્ધિ છે. તેમની પ્રતિક્રિયા હમેશા સકારાત્મક રહી છે.

મધ્યપ્રદેશની ઉજ્જૈન નગરીમાં દર વર્ષે કાલિદાસ સમારોહ થાય છે. ઇ.સ. ૧૯૬૨ અને ઇ.સ. ૧૯૬૩ માં એમ બે વખત વિદ્યાર્થી તરીકે તેઓ ગયા હતા. અને વકતૃત્વ સ્પર્ધામાં ભાગ લીધો હતો. વારાણસી તથા દિલ્હીમાં વિશ્વસંમેલનમાં પણ ભાગ લીધો હતો. આમ શ્રી શ્રીકાન્ત કેલકર સાહેબ આજે અહમદનગરમાં નિવૃત્ત જીવન જીવતા હોવા છતાં તે નિવૃત્ત નથી. સતત પ્રવૃત્તિઓથી વીંટળાયેલું છે એમનું જીવન અને એમનું વ્યક્તિત્વ. આજે પણ તેઓ સહસંપાદન, લેખન અને સંશોધનનાં કાર્યમાં

વ્યસ્ત રહેલા જોવા મળે છે .

૩૦. કુલકર્ણી સૌ. નિરૂપમાતાઈ :-

ગોદાવરી માતાનાં જલતુષારો વડે અને સીતાપતિ પ્રભુરામચંદ્રજીનાં પદકમળોથી પવિત્ર થયેલા નાસિક ક્ષેત્રમાં જે કોઈ વિદ્યાવિભૂષિત બહેનો છે તેમાં ડૉ. પ્રા. સૌ. નિરૂપમા કુલકર્ણીનું નામ મોખરે છે . પુણે વિદ્યાપીઠમાંથી તેઓએ બી.એ. તથા એમ.એ. ની પરિક્ષાઓ ઉત્તિર્ણ કરી હતી. પછી તેણીનું સન્નમાન કરવામાં આવ્યું હતું. કુલકર્ણી નિરૂપા બહેને પીએચ.ડી. નાં પ્રબંધ માટે ભાષોદ્ધાર: એવા ભાસનાં સંસ્કૃત ૧૪ નાટકોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. પીએચ.ડી. પદવી પ્રાપ્ત થયા પછી નાગપુરવિદ્યાપીઠે નિરૂપમાબહેનનું સન્નમાન કર્યું હતું. તેમનાં સંસ્કૃતવિષયનાં ગુરૂ તરીકે પંડિત મો. ડી. પરાડકર કે જેમનું નામ લેવું પડશે. તેમનાં પીએચ.ડી. પ્રબંધનાં માર્ગદર્શક શ્રી ડૉ. મધુકર આષ્ટીકર હતા. આ પીએચ.ડી. નાં પ્રબંધે શ્રી નિરૂપમાબહેનને શારદાદેવીનાં આશીર્વાદ મળ્યાં છે .

સૌ. નિરૂપમાબેન કુલકર્ણીનો જન્મ તા. ૧૬ - ૦૧ - ૧૯૪૧ નાં રોજ સોલાપુર મુકામે થયો હતો. એમનાં પિતાનું નામ રામચંદ્રપંત હતું. અને એમની માતાનું નામ સૌ. પ્રમીલાદેવી હતું. ઘરમાં પરંપરાગત વૈદિકસંસ્કૃતિને અનુકૂળ વાતાવરણ હતું. તેમને વારસામાં વૈદિકસંસ્કૃતિનું વાતાવરણ પ્રાપ્ત થયું હતું. ઘરમાં આવા સંસ્કારયુક્ત વાતાવરણને લીધે સંસ્કૃત વિષે તેમનાં મનમાં અપારપ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હતો. તેમનાં પિતા સંસ્કૃતનાં સારા કવિ હતા. અને નિરૂપમાબહેને તેમનાં પિતા પાસેથી મેઘદૂત, શાકુન્તલ, ભાસનાટકચક ઇત્યાદિનો અભ્યાસ કર્યો હતો. અને આગળ જતાં આકાશવાણી ઉપર આ વિષયો ઉપર ઘણાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતા. અનેક સંસ્કૃત પાઠ ભણાવ્યાં.

તત્કાલિન પ્રસિદ્ધ માસિકપત્રિકા 'અમૃત' નામની માસિક પત્રિકામાં તેમનાં ઘણાં લેખો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. આ ઉપરાંત 'ગાવકરી' નામનાં માસિકમાં પણ અનેક લેખો પ્રસિદ્ધ કર્યાં. તેઓશ્રી જુદી જુદી પત્રિકાઓમાં પોતાનાં શોધલેખો લખીને મોકલતા હતા. અને એ રીતે તેઓ લેખન અને સંશોધનમાં

રસ દાખવીને સંસ્કૃતની સેવા કરતા. નાસિકની એચ. પી. ટી. મહાવિદ્યાલયમાં સંસ્કૃતનાં પ્રાધ્યાપિકા તરીકે સેવા કરી છે. હાલ તેઓ નિવૃત્ત જીવન ગાળી રહ્યાં છે. શ્રી નિરૂપમાતાઈએ સંસ્કૃતની ખૂબ સેવા કરી છે.

૩૧. ડૉ. ગણેશઉમાકાન્ત થિટે :-

ડૉ. ગણેશઉમાકાન્ત થિટેનો જન્મ તા. ૦૨-૦૫-૧૯૪૪ નાં રોજ પુના મુકામે, જિલ્લો-પુના, મહારાષ્ટ્રમાં થયો હતો. શ્રી થિટે સાહેબે પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શિક્ષણ ટિળક મહારાષ્ટ્ર વિદ્યાપીઠમાં લીધું હતું. તથા પી.એ. તથા એમ.એ. નો અભ્યાસ પુના વિશ્વવિદ્યાલયમાં કર્યો હતો.

સંસ્કૃતભાષાનાં પ્રચાર-પ્રસારમાં અને પત્ર-પત્રિકાઓનાં સંપાદન અને પ્રકાશનનાં ક્ષેત્રમાં પુનાનું યોગદાન ઘણું મોટું છે. આજે પણ ઘણી પત્ર પત્રિકાઓ પુના શહેરમાંથી પ્રગટ થાય છે. આ બધી સંસ્કૃતભાષાની પ્રવૃત્તિઓમાં થિટે સાહેબનું યોગદાન ઘણું મોટું છે. શારદા, ગુજ્જરવ, સંવિદ્, ભારતવાણી જેવી પ્રસિદ્ધ પત્રિકાઓમાં શ્રી થિટે સાહેબે અનેક લેખો લખ્યાં છે. અને એમનાં લેખો પ્રસિદ્ધ પણ થયેલાં છે. દિલ્હી સ્થિત દિલ્હીસંસ્કૃતસાહિત્યઅકાદમીમાંથી સંસ્કૃતની જે પત્રિકાઓ પ્રસિદ્ધ થાય છે તેમાં તેઓ લેખો મોકલે છે.

પુના વિશ્વવિદ્યાલયમાં સંસ્કૃત વિભાગાધ્યક્ષ તરીકે તેઓ સેવા કરી ચુક્યા છે. હાલ તેઓ પુનામાં નિવૃત્ત જીવન ગાળે છે. તેઓશ્રી હાલમાં નિવૃત્ત જીવન ગાળતા હોવા છતાં હાલ તેઓ ભાંડારકર પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધન સંસ્થામાં સંગ્રહાધ્યક્ષ (ક્યુરેટર) છે. તેમણે જર્મન તથા ફ્રેન્ચ આ બંને ભાષાનું અધ્યયન કર્યું છે. આ બંને ભાષાઓમાં જે સંસ્કૃતનાં પુસ્તકો છે તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ તેમણે કર્યો છે. જર્મની, ફ્રાન્સ, હોલેન્ડ, સ્વીટ્ઝરલેન્ડ, અમેરિકા, રોમાનિયા આ બધા દેશોમાં અધ્યાપન કાર્ય તથા સેમીનારો તથા કોન્ફરન્સોમાં જઈને નિબંધવાંચન પઠન કરેલ છે. શ્રી થિટે સાહેબ “અખિલભારતીયપ્રાચ્યવિદ્યાપરિષદ” શ્રીનગરમાં જે ઓક્ટોબર-૨૦૧૨ માં અધિવેશન થવાનું છે ત્યાં તેઓ તેમાં ભાગ લેવા માટે જવાનાં છે. પુનાવિશ્વવિદ્યાલયમાં “આધુનિકસંસ્કૃતસાહિત્ય”

વિભાગનાં હાલમાં તેઓ અધ્યક્ષ છે.

શ્રી થિટે સાહેબ એક અનોખા પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ છે. કે જેણે વર્ષો સુધી સંસ્કૃતભાષા અને સંસ્કૃત પત્રકારિતા માટે કામ કર્યું છે. (૧) સંસ્કૃતનાં ક્ષેત્રમાં પત્રકારિતા તેમજ (૨) સંસ્કૃતભાષાનો પ્રચાર-પ્રસાર. આ બંને ક્ષેત્રોમાં શ્રી થિટે સાહેબે ઘનિષ્ટ કાર્ય કર્યું છે. છેલ્લા ૫૦ વર્ષથી તેઓ આ બંને ક્ષેત્રમાં અધ્યયન કરે છે. સંસ્કૃતભાષાનાં પ્રચાર-પ્રસારનું પુષ્કળ કાર્ય કરેલ છે અને સાથે સાથે લેખન પણ કર્યું છે. પત્રકારિતાનાં વિષયમાં પુષ્કળ અધ્યયન કર્યું છે તેમજ પત્રકારિતાનાં વિષયનો ઉંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો છે. ઘણા બધા લેખો પણ લખ્યાં છે. લગભગ તેમની આખી જિંદગી સંસ્કૃતની સેવા કરવામાં વ્યસ્ત રહી છે.

ભોજપ્રબંધ, વિવેકાનંદ, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતની વિદ્યાનાં અભિજાત સંસ્કૃતકાવ્ય તથા આધુનિક કાવ્ય જેવા પુસ્તકો તેમણે લખ્યા છે. “સંસ્કૃત પ્રચાર કાર્યનું મૂલ્યમાપન” ઉપર તેમણે લેખ લખેલ છે. તથા “સંસ્કૃતનાં પંડિત અને પાંડિત્ય પરંપરા” આ વિષયનું પણ અધ્યયન કર્યું છે. અને લેખો લખ્યાં છે. પંડિત પરિષદ, શાસ્ત્રચર્ચા, સંભાષણવર્ગ આ કેવી રીતે થાય છે ? આ કરવા માટે શું શું કરવું જોઈએ ? આ બાબતમાં લેખો લખ્યાં છે. “સંસ્કૃતપ્રતિભા” નામની એક સંસ્કૃત પત્રિકા દિલ્હી સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા પ્રગટ થાય છે તેમાં પણ થિટે સાહેબ લેખો લખે છે. અને તેમનાં શોધલેખો પ્રકાશિત પણ થાય છે.

ઉજ્જૈન સ્થિત મહર્ષિસાંઘીપની વેદપ્રતિષ્ઠાન સંસ્થા તરફથી “વેદવેદાંગ પુરસ્કાર” મળેલ છે. આ ઉપરાંત મહારાષ્ટ્રરાજ્ય તરફથી ‘આદર્શશિક્ષક’ નો પુરસ્કાર તેમને મળેલ છે. તેમજ ઋગ્વેદ પુરસ્કાર, જગન્નાથ શંકરશેઠ શિષ્યવૃત્તિ વગેરે પુરસ્કાર તેમને મળેલાં છે.

વર્તમાનસમયમાં શ્રી થિટે સાહેબ પુનામાં નિવૃત્તજીવન પસાર કરી રહ્યાં હોવા છતાં અનેક સંસ્થાઓ સાથે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે જોડાયેલા જોવા મળે છે.

Annals of B.O.R.I. - પુનાનું પોતનું એક મુખપત્ર જે વાર્ષિક સ્વરૂપે

પ્રગટ થાય છે. આ નિયતકાલિક સંસ્કૃત અને સંસ્કૃતસંલગ્ન વિષયો પર સંશોધન પર લેખન કરે છે. આ જર્નલ્સ નિયમિતપણે પ્રકાશિત થાય છે. ઇ.સ. ૨૦૦૪ થી શ્રી થિટે સાહેબ આ પત્રિકાનું સંપાદનકાર્ય કરી રહ્યાં છે. સંપાદક હોવાની રૂએ (૧) સેક્રેટરી અને સંગ્રહાધ્યક્ષ હોય છે. આમ શ્રી થિટે સાહેબે આજે પણ સંપાદન, લેખન, પ્રકાશનની પ્રવૃત્તિમાં સતત વ્યસ્ત રહી સંસ્કૃતનો પ્રચાર અને પ્રસાર કરી રહ્યાં છે. સંસ્કૃતપત્રકારિતાનો વિકાસ આજે જે રીતે થઈ રહ્યો છે તેમાં થિટે સાહેબ જેવા વિદ્વાનોનો ફાળો અમૂલ્ય રહ્યો છે.

૩૨. કવિ સૌ. માધવીતાઈ :-

મરાઠાવાડામાં જે કોઈ વિદ્યાવિભૂષિત પ્રાધ્યાપિકાઓ છે, અને વિદ્યાદેવીની ઉપાસના કરનાર જે કોઈ બહેનો અને વિદ્વંષીઓ છે તેમાં સૌ. માધવીતાઈ ઘનશ્યામ કવિ, એમનું નામ ઘણું જ ઉપર આવી શકે તેમ છે. તેણી લાતુરનાં બસવેશ્વરમહાવિદ્યાલયમાં પ્રાધ્યાપિકા તરીકે સેવાઓ આપે છે. તેણીએ પુણેની ફર્ગ્યુસન મહાવિદ્યાલયમાં તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગ પ્રાધ્યાપિકા તરીકે ઘણાં વર્ષો સુધી સેવાઓ આપી છે. માધવીબેનનાં વિદ્યાગુરુ એવા શ્રી, ડૉ. શ્રી. ર. કાળે અને પ્રો. ડૉ. લીલાગોળે - સ.પ. મહાવિદ્યાલય પુણે આ બંને વિભૂતિઓ પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કરવો પડશે. એવા સદ્ગુરુનાં શિષ્યા એવા ગુણી માધવીબેનનો જન્મ તા. ૦૭-૧૨-૧૯૪૬ નાં રોજ મુંબઈ મુકામે થયો હતો. તેમનાં પિતાનું નામ રામચંદ્ર દિનકર રાઈકલ ચૌલ હતું. અને તેણીનાં માતાનું નામ દ્રોપદીબાઈ હતું. માધવીબેનનું પ્રાથમિક શિક્ષણ અને માધ્યમિકશિક્ષણ અનેક સ્થળોમાં થયું છે. તેમણે એમ.એ. ની પદવી પણ પ્રાપ્ત કરી છે.

સૌ. માધવીતાઈ શૈક્ષણિકક્ષેત્રમાં રહીને ૩૦૦ ઉપર વિવિધ વિષયો ઉપર જાહેર વ્યાખ્યાનો આપેલાં છે. એમનાં વ્યાખ્યાનો લોકપ્રિય થયાં છે. એમનાં સાહિત્યસર્જન તરફ દ્રષ્ટિ કરીએ તો તેમણે સાત પુસ્તકો લખ્યાં છે. વિદ્યાર્થીપ્રિય એવા શ્રી માધવીતાઈ વિદ્યાર્થીઓમાં સામાન્યજ્ઞાન વધે તે માટે તેણીએ અનેક શૈક્ષણિક પ્રયોગો કર્યા છે. સામાન્યજ્ઞાનમાં જગતનાં

પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ, નદીઓ, પર્વતો, કલા, વિજ્ઞાન, કથન તેમજ શારીરિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રયોગોનો અંતર્ભાવ છે .

વેદકાળથી માંડીને આધુનિકકાળનાં સ્ત્રીઓનાં જીવનમાં જે જે બદલાવ આવેલાં છે તે ઉપર કવિ સૌ. માધવીબેન સુંદર વક્તવ્ય આપી શકે છે . લાતુર મુકામે તેણીએ અનેક સપ્રયોગ વ્યાખ્યાનો આપેલાં છે . બાળકો માટે સંસ્કાર કેન્દ્રો ચલાવેલાં છે . આ સંસ્કારકેન્દ્રોમાં સંસ્કૃત સુભાષિતો, સ્તોત્રો અને પૌરાણિક કથાઓ ઉપર ભાર મુકવામાં આવે છે . ખાસ કરીને લાતુર મુકામે અષ્ટવિનાયકમંદિરમાં મહિલાઓ માટે ગીતાપઠનપ્રવચનનો ઉપક્રમ તેણીએ શરૂ કર્યો છે . તેણીએ બાળગુનેગારી ન્યાયાલયમાં લાતુર મુકામે ઓનરરી મેજિસ્ટ્રેટ તરીકે ઉત્તમ સેવાઓ આપી છે .

સૌ. માધવીતાઈ મહારાષ્ટ્રશાસન તરફથી મહિલા અને બાળકલ્યાણ કેન્દ્રનાં સદસ્ય છે . નાંદેડનાં સ્વામીરામાનંદતીર્થવિદ્યાપીઠમાં તત્ત્વજ્ઞાન અભ્યાસમંડળનાં તેણી સદસ્ય છે .

ટુંકમાં સૌ. માધવીતાઈનો શૈક્ષણિક દાયરો - વિસ્તાર ઘણો જ મોટો છે . તેમનાં વ્યાખ્યાનોનાં વિષયોમાં કેટલાંક વિષયો નીચે મુજબ છે .
(૧) પ્રૌઢશિક્ષણ (૨) તત્ત્વજ્ઞાન અને ગ્રામીણ પરિવર્તન (૩) સ્વામી વિવેકાનંદનું જીવનકાર્ય વગેરે.

૩૩. પ્રાચાર્ય ડૉ. મધુસૂદન બોપડીકર :-

ડૉ. મધુસૂદન બોપડીકરનું અધ્યયન એમ.એ. સંસ્કૃત તથા મરાઠીમાં થયું હતું. તથા અર્ધમાગધી અને પાલિમાં એમ.એ. કર્યું હતું. ત્રીજી વખત એમ.એ. પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર કર્યું હતું. અને ચોથી વખત સંગીત અલંકાર વિષય લઈને એમ.એ. કર્યું હતું. તેમણે પીએચ.ડી. સંસ્કૃતવિષયમાં કર્યું હતું. છ વિષયમાં એમ.એ. નો અભ્યાસ કરનાર વિદ્વાન કદાચ બહુ ઓછા જોવા મળે છે જ્યારે અભ્યાસરત એવા બોપડીકરસાહેબે છ વિષયમાં માસ્ટર ડિગ્રીનો અભ્યાસ કરેલ છે . તેમણે ૩૪ વર્ષ સુધી સતત પ્રાધ્યાપક તરીકે સેવા આપેલ છે જેમાં ૧૨ વર્ષ સુધી પ્રાચાર્યનો હોદ્દો સંભાળી કામ કરેલ છે .

તેમણે ઘણા બધા પુસ્તકો લખ્યાં છે તેમાંના કેટલાંકનું તેમણે પોતે સંપાદન કરેલું છે. તેમનાં લખેલા પુસ્તકોમાં (૧) પ્રાચીનભારતનો રાજકીય ઇતિહાસ - એમનો અનુવાદ કરેલ છે. (૨) શ્રીવિષ્ણુસહસ્રવચનામૃત (શ્રી વિષ્ણુ મહારાજનાં ૧૦૦૧ સુવચનો (૩) ખિડકયા (લલિતલેખ) (૪) યુગેયુગની અગસ્ત્ય પરંપરા (૫) ચાહુલ (મરાઠીકાવ્યસંગ્રહ) (૬) ગીતા-સુગીતા કર્તવ્યા. (૬૧ શ્લોકોનો નવ અનુવાદ) (૭) શ્રી ગોપાલકૃષ્ણસહસ્રનામસ્તોત્ર (અનુવાદ) (૮) સામગીતા - ગીતાનો સાંગીતિક આવિષ્કાર (૯) શ્રીસૂક્ત (સંપાદન) (૧૦) અમૃતકલશ (કાવ્યસંગ્રહ) (૧૧) મન કરો રે પ્રસન્ન (ચિંતન) (૩ આવૃત્તિ).

ડૉ. મધુસૂદન બોપડીકરને જુદા જુદા પુરસ્કારો પણ પ્રાપ્ત થયેલ છે. જેમાં દેશસ્થ ઋગ્વેદીમંડળ, નગરવાંચન મંદિર, જ્ઞાનપ્રબોધિની-પુણે, જ્ઞાન પ્રબોધિની-નિગડી, મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યપરિષદ, સ્વર્ગીય આચાર્ય ર. ગ. હર્ડીકર જિલ્લાનાં કારભારી, દૈનિક સકાળ, ખંડાગલે કુટુમ્બવત્સલ પુરસ્કાર તેમજ સ્વ. લ. રા. પતકી પુરસ્કાર ઇત્યાદિ પુરસ્કારો પ્રાપ્ત થયેલ છે.

શ્રી બોપડીકરનું સંસ્થાત્મક કાર્ય ઘણું વિશાળ છે. તેમણે ૨૮ જેટલી જુદી જુદી સંસ્થાઓમાં કાર્ય કરેલ છે. તેનો ઉલ્લેખ કરીએ તો તેઓ પુણેવિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસમંડળ સેનેટસભ્ય, બંદિશ સાંગીતિક કલા પ્રતિષ્ઠાનનાં સંસ્થાપક અધ્યક્ષ, હિંદસેવામંડળ અગર કાર્યકારિણીનાં સભ્ય તથા સહસચિવ, પ્રેમરાજ સારડા મહાવિદ્યાલયમાં ૧૨ વર્ષ પ્રાચાર્ય તરીકે જયેષ્ઠ નાગરિક મંચ, સાવેડીનગરનાં સંસ્થાપક અધ્યક્ષ, કલાદર્શન નગર સંસ્થાપક અને માર્ગદર્શક, સરગમપ્રેમી મિત્રમંડળ નગર માર્ગદર્શક, સ્વરાનંદપ્રબોધિની નગર-સંસ્થાપક અને માર્ગદર્શક, સેન્ટ્રલ સ્કૂલ, નગર કાર્યકારિણી સભ્ય, સનાતન ધર્મસભા, નગર-સલાહકાર, સુયોગ ગૃહનિર્માણ સંસ્થા - સચિવ, જૈન સ્થાનક - શૈક્ષણિક માર્ગદર્શન, આકાશવાણી - પુણેનાં માન્યતા પ્રાપ્ત કલાકાર, જિલ્લા ગ્રાહકમંચ-સભ્ય અથવા અધ્યક્ષ. દૂરદર્શન સહ્યાદ્રિ અથવા ઇ.ટી.વી.નાં નિમંત્રિત કલાકાર. આમ આવી અનેક સંસ્થાઓમાં સભ્ય, અધ્યક્ષ, ઉપાધ્યક્ષ રહીને

સંસ્કૃતભાષાની અનેરી સેવા કરી છે. સંસ્કૃતનાં પ્રચાર-પ્રસાર માટે તેમણે આપેલુ યોગદાન ભૂલી શકાય તેમ નથી. આ ઉપરાંત અહમદનગર સ્થિત મૂકબધીરવિદ્યાલયમાં તેઓએ ઉપાધ્યક્ષ તરીકે સેવા આપી છે. ઇ.સ. ૨૦૧૦ માં તેમને મહારાષ્ટ્રશાસન તરફથી સંસ્કૃત-સાધના પુરસ્કાર પણ મળેલ છે. તેમજ ઇ.સ. ૨૦૧૨ માં શ્રીરામવિદ્યાલય ઝાલના, સંસ્કૃતસાધના પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયેલ છે. આમ શ્રી બોપડીકરને અનેક સંસ્થાઓ દ્વારા અનેક પુરસ્કારો તેમની અનેરી સંસ્કૃતસેવા બદલ મળેલાં છે.

શ્રી મધુસૂદન બોપડીકરે કુલ ૨૮ જેટલી જુદી જુદી સંસ્થાઓમાં કામ કર્યું છે. ૨૫૦ જેટલા સંશોધન લેખો લખ્યાં છે અને એમનાં એ લેખો જુદી જુદી પત્રિકાઓમાં પ્રકાશિત પણ થયા છે. તેમણે છ વર્ષ સુધી 'ભારતીય દિનદર્શિકા' નામની પત્રિકા પણ ચલાવી છે. તેમજ સંસ્કૃતમાં શ્રીસૂકતનું સંપાદન કર્યું છે.

હાલ તેઓશ્રી અમહમદનગરમાં નિવૃત્ત જીવન ગાળી રહ્યાં છે. અહમદનગર સ્થિત સનાતનધર્મસભા દ્વારા સંસ્કૃતભાષામાં એક ત્રૈમાસિક ગુજ્જરવ નામે ઇ.સ. ૧૯૬૬ થી પ્રકાશિત થાય છે. આ પત્રિકાનાં સંપાદકમંડળમાં તેઓશ્રી ઇ.સ. ૧૯૬૬ થી સતત સેવા આપી રહ્યાં છે. અહમદનગરમાં આ સનાતનધર્મસભાની સ્થાપના ઇ.સ. ૧૯૬૦ માં કરવામાં આવી હતી.

☆ पाठटिप्पणी ☆

१. संस्कृतयंत्रिका - ७-३.
२. सहृदया - १८-१.
३. मंजूषा - १५-७, सहृदया - १८-१.
४. मधुरवाणी (गद्ग) ७-५-७.
५. सरस्वती, भार्य - १५१०.
६. शारदा (पूणे) शारदा गौरव ग्रंथमाणा - ७, ३०.

પ્રકરણ - ૧૦

સંસ્કૃત પત્રકારિતાની વર્તમાન સ્થિતિ અને ભવિષ્ય

“સરસ્વતીશ્રુતિમહતીમહીયતામ્” એ ભાવનાથી પ્રેરાઈને સંસ્કૃત વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતપત્રપત્રિકાઓનાં માધ્યમથી અનેક પ્રકારનાં સંસ્કૃત સાહિત્યને પ્રકાશિત કર્યું હતું. દેવવાણીને પુનઃ પ્રસ્થાપિત કરવા માટે ભારતનાં જુદા જુદા પ્રાન્તોમાંથી સંસ્કૃતની શ્રેષ્ઠ પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થાય છે. કોઈકે લખ્યું પણ છે કે -

"Journals were and are published in sanskrit in different parts of the country to win popularity for the language and to restore it to its pristine position of glory as the language of the people at least the cultured people."^૧

ઈ.સ. ૧૮૬૬ થી સંસ્કૃત પત્રકાર્યાત્રા શરૂ થઈ છે. આ યાત્રામાં અનેક બાધાઓ, મુશ્કેલીઓ આવી હતી. અહિં અનેક કાંટા પથરાયેલા માર્ગે વિકાસયાત્રા અત્યંત મંદ ગતિએ ચાલી, પરંતુ આ વિષયનું સૌભાગ્ય એ છે કે અનેક બાધાઓમાં પણ આ યાત્રા સતત વધતી ચાલી. યાત્રાનાં આ કમાનુશીલનથી સ્પષ્ટ પ્રતિત થાય છે કે સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓની લાંબા સમયથી શરૂ થયેલી આ યાત્રા કમશઃ વિકાસનાં માર્ગે ચાલી. સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં આયામો વિશાળ અને વ્યાપક છે. ભારતની બધી ભાષાઓ આમાંથી જ - સંસ્કૃત ભાષામાંથી જ ઉદભવી છે. આથી જ તેને સર્વભાષાઓની જનની કહેવાય છે. ચારેય દિશાઓ જોતાં કયાંયથી પણ સંસ્કૃતનાં વિરોધમાં કોઈપણ અવાજ ઉદભવ્યો નથી. સંસ્કૃતભાષાનાં સંપર્કથી બધી ભારતીય ભાષાઓએ પણ ઉત્તરોત્તર વિકાસ સાધ્યો છે. એનું એ જ કારણ છે કે મોટે ભાગે દ્વિભાષી પત્રિકાઓમાં અને ત્રિભાષી પત્રિકાઓમાં સંસ્કૃત રચના જરૂર પ્રકાશિત થાય છે.

★ સંસ્કૃત પત્રકારિતાની વર્તમાન સ્થિતિ :-

સંસ્કૃત પત્રકારિતાની વિકાસયાત્રાનાં પરિશીલનથી એ પ્રતિત થાય છે કે સંસ્કૃત પત્રિકાઓમાં વિશાળરૂપે સાહિત્યિક રચનાઓ અને સાંસ્કૃતિક

લેખોનું ગુંફન છે, લખાયેલા છે. જેમ જેમ સમય પસાર થતો ગયો તેમ તેમ સંસ્કૃત પત્રિકાઓમાં સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યનો પારસ્પરિક સંબંધ દ્રઢ થતો ગયો. સૌથી પ્રથમ સંસ્કૃત ભાષામાં જ સાહિત્યનું સર્જન થયું હતું. લૌકિક સાહિત્ય સર્જનનાં પ્રવર્તક આદિકવિ વાલ્મીકિએ આ ભાષામાં જ આદિકાવ્ય રચ્યું હતું. પત્રકારિતા એ માણસની જિજ્ઞાસા અને સાહિત્યિક પિપાસાને શાંત કરે છે. ડૉ. સંજીવ ભાણાવતનાં શબ્દોમાં કહીએ તો -

“રાજનીતિનાં સંકુચિત વાતાવરણને છોડીને સાહિત્યિક પત્ર પત્રિકાઓ પાઠકોને સંસ્કૃતિનાં સાગરમાં નવડાવે છે. સાહિત્યિક પત્ર અને સમાચારપત્ર આ બંનેમાં દરેકને પોતાનું સ્વતંત્ર મહત્ત્વ છે. એકનું ઉચ્ચ મૂલ્ય છે અને બીજાનું સામાન્ય મૂલ્ય છે. એક સમુદ્રનાં મોઝાની માફક ઉછળીને અંતઃસ્તરમાં પ્રવેશીને માનસમાં શાન્ત થાય છે. બીજું શાંતિ આપીને સંતુષ્ટ કરે છે.”^૨

અત્યારે દોડધામનાં વ્યસ્ત સમયમાં માણસ થોડાં સમયમાં વિપુલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છા રાખે છે. આજનાં માનવ પાસે સમયનો ઘણો અભાવ છે. તેથી આ જ્ઞાન પત્ર-પત્રિકાઓમાંથી જ પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ છે. આથી સાહિત્યનાં અધ્યેતાઓની જિજ્ઞાસા શાન્ત કરવા માટે સાહિત્ય પત્ર-પત્રિકાઓનું અધિક મહત્ત્વ છે. અથવા તો અધિક મહત્ત્વ મેળવે છે. જીવનસંગ્રામમાં જો મનુષ્ય નિરુત્સાહી બની જાય ત્યારે કલાસાહિત્ય જ તેને ઉત્સાહ અને વ્યક્તિત્વની પૂર્તિ કરે છે.

સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કર્યા પહેલા તથા સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી સંસ્કૃતમાં અનેક પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થઈ હતી. તેમાં સમયે સમયે ઉચ્ચકોટિની સામગ્રી પ્રકાશિત થતી હતી. સંસ્કૃતભાષા સામાન્યજનની ભાષા બને તથા તેનો પ્રચાર અને પ્રસાર કરવા માટે આ પત્રિકાઓમાં તેને અનુકૂળ સામગ્રી સંકલિત કરવામાં આવતી. આ સમયની શ્રેષ્ઠત્તમ પત્રિકાઓમાં વિદ્યોદય, ઉષા, સંસ્કૃત ચંદ્રિકા, સહૃદયા, સંસ્કૃતચિંતામણિ, મગ્જુ ભાષિણી, કલ્યાણી, ભારતી, કાવ્યકાદમ્બિની, સંસ્કૃતરત્નાકર, સ્વરમંગલા, સૂક્તિસુધા, શારદા, સુનૃતવાદિની, મંજૂષા, સંસ્કૃતસાકેત,

સાગરિકા વગેરે જેવી મુખ્ય મુખ્ય હતી. આ બધી પત્ર-પત્રિકાઓથી યુગાનુરૂપ સંદેશ પાઠકો મેળવતા હતા. રાષ્ટ્રમાં ઘાત, પ્રતિઘાત, અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ હતી. આવા કઠિન સમયમાં આવી પત્રિકાઓનું દિશાબોધમાં અક્ષુણ્ણ મહત્ત્વ જોવા મળતુ હતુ. દિશા ભૂલેલાઓને દિશા બતાવવામાં આવી. પત્રિકાઓની ભૂમિકા અત્યંત મહત્ત્વની હતી. સંસ્કૃત પત્રપત્રિકાઓ ઉપરાંત અનેક એવી પત્રિકાઓ પણ વીસમી શતાબ્દીનાં પૂર્વાર્ધમાં શરૂ થઈ હતી, જેમાં સંસ્કૃત ભાષા ઉપરાંત અન્ય ભાષાઓમાં પણ રચનાઓ પ્રકાશિત થઈ હતી. આવી પત્ર-પત્રિકાઓમાં સંસ્કૃતમાં સુભાષિતોનાં ઉપદેશમૂલક શ્લોકો મોટા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. દ્વિભાષી પત્ર-પત્રિકાઓ ત્યારે અધિક સંખ્યામાં પ્રકાશિત થઈ હતી. બધી ભારતીય ભાષાઓની જનની સંસ્કૃત જ છે. આથી જ તેવી ભાષી પત્રિકાઓમાં સંસ્કૃતનું સુનિશ્ચિત સ્થાન જોવા મળતુ હતુ. સંસ્કૃતમાં અને હિન્દીમાં, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીમાં, સંસ્કૃત અને મરાઠી ભાષામાં, સંસ્કૃત અને તેલુગુમાં, સંસ્કૃત અને કન્નડ ભાષામાં એક પણ પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થઈ ન હતી. પરિશિષ્ટમાં પ્રાદેશિક ભાષા આમાં સમ્મિલિત હતી. આ ઉપરાંત વિદ્યાલયો, મહાવિદ્યાલયો, વિશ્વવિદ્યાલયો, સંમેલનો અને સંસ્થાઓમાંથી સંસ્કૃત પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થતી હતી. આવી પત્રિકાઓમાં લેખકો મૌલિક સાહિત્યનું સર્જન કરતા હતા.

માસિક પત્રિકાઓમાં શાશ્વત સાહિત્ય પણ સ્થાન પામ્યું હતુ. પ્રતિમાસ આ પત્રિકાઓ પાઠકોને ચિરકાળ સુધી સ્થિર રહે તેવું સાહિત્ય આપતી હતી. સાહિત્ય સર્જનની દ્રષ્ટિથી આ પત્રિકાઓની ભૂમિકા મહત્ત્વપૂર્ણ હતી. આ પત્રિકાઓ દ્વારા માત્ર સાહિત્ય જ પ્રકાશિત થતુ હતુ એમ નહિ, પરંતુ આ સંસ્કૃત પત્રિકાઓ લોકોને જાગૃત કરતી હતી. રાષ્ટ્રભક્તિભાવનાપૂર્ણસાહિત્ય વડે સંસ્કૃતની આ પત્રિકાઓ રાષ્ટ્રીય ઐક્ય અને રાષ્ટ્રભક્તિ ભાવનાનું સ્થાપન કરે છે. સંસ્કૃત પત્ર પત્રિકાઓની આ દીર્ઘ પરંપરા છે. તે પરંપરાનું અનુસરણ કરતી સંસ્કૃત પત્રકારિતા નિરંતર વિકાસમાર્ગમાં આગળ વધી હતી. આ જ કમમાં

દૈનિકપત્રો પણ પ્રકાશિત થતાં હતા. સંસ્કૃત ભાષાનું પ્રથમ દૈનિકપત્ર 'જયન્તી' નામે જોવા મળતું હતું. માસિક પત્રિકાઓમાં મોટેભાગે સાહિત્યિક ભાષાનો પ્રયોગ થાય છે. 'સરળ, પ્રવાહમયી અને પ્રભાવોત્પાદક ભાષાનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ' એ આ પત્રિકાઓમાં લક્ષ્યસિદ્ધ થયું છે. સાકેત પત્રિકામાં ધાર્મિક સમાચારો સંકલિત થતા હતા. ધાર્મિક ઉત્સવો પણ અહિં સૂચવવામાં આવતા હતા. ઉત્સવો સાથે સંબંધિત લઘુ નિબંધો અને કવિતાઓ અહિં પ્રકાશિત થતા હતા. હાસ્યકથા પણ સમાવિષ્ટ થતી હતી. સંસ્કૃત શિક્ષણ પ્રણાલી વિષયક નિબંધો પણ આ પત્રિકાઓમાં મુદ્રિત થતા હતા. પ્રમુખરૂપે રામાયણ, મહાભારતનાં શિક્ષાપ્રદ અંશો, મહાકાવ્યોનાં આદર્શો, સ્થાપકો અને નૈતિક શિક્ષા આપતા કેટલાંક અંશો આ સંસ્કૃત પત્રિકાઓમાં મુદ્રિત થયા હતા. આનાથી જનમાનસમાં સાંસ્કૃતિક ચેતના જાગૃત થતી હતી. આમાં પત્ર-પત્રિકાઓનો આદર્શ હતો -

યાવદેવ પ્રતિષ્ઠા સ્યાત્ ભારતસ્ય મહીતલે ।

જ્ઞાનામૃતમયી તાવત્ સેવ્યતે સુરભારતી ॥

વર્તમાન સમયમાં સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓમાં સરળ, સંધિરહિત, સંસ્કૃતભાષા પ્રયોજવામાં આવે છે. ધર્મ, સાહિત્ય, સમાજ, રાજનીતિ વિષયક સરળ નિબંધો અહિં લખવામાં આવે છે. આધુનિક સમસ્યાઓ વર્ણવવામાં આવે છે. સુંદર અને રસયુક્ત રચનાઓનું સર્જન કરવામાં આવે છે. અર્વાચીન સંસ્કૃત પુસ્તકોની સમાલોચના કરવામાં આવે છે. પુસ્તકસમીક્ષાનાં માધ્યમથી નવાસાહિત્ય સર્જન માટે સૂચવવામાં આવે છે. જેમ કે વૈજયન્તી પત્રિકામાં વિમર્શવેદિકા સ્તમ્ભમાં પુસ્તકોની સમાલોચના કરવામાં આવી છે. સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓની લોકપ્રિયતા માટે નવીન ઉપાયો તેમાં યોજવામાં આવ્યાં છે. વિદ્યોદય પત્રિકામાં ભટ્ટાચાર્યનાં સામાજિક, સમસ્યામૂલક, સરળ અને વિનોદપૂર્ણ શૈલીમાં લખેલા લેખો પ્રકાશિત થયા છે. સંસ્કૃત પત્રિકાઓમાં વ્યંગ્યશૈલીનો પ્રથમ પ્રાદુર્ભાવ વિદ્યોદય પત્રિકામાં પ્રકાશિત થયેલાં નિબંધોમાં જોવા મળે છે. ^૩

સહ્યદયા નામની પત્રિકામાં ઉત્કૃષ્ટ વૈજ્ઞાનિક નિબંધો પ્રકાશિત થયા છે. આ પત્રિકામાં અર્વાચીન વિષય સંબંધિત લેખોને અધિક મહત્ત્વ મળ્યું હતું. આ પત્રિકામાં ભાષાવિજ્ઞાનનાં તુલનાત્મક અધ્યયનવાળા નિબંધો પ્રચુર માત્રામાં પ્રકાશિત થયાં હતા. સંપાદકોની ધારણા એ જોવા મળતી હતી કે આધુનિક વિષયો અને વિજ્ઞાન વિષયોમાં સંસ્કૃત ભાષાની પ્રકાશનક્ષમતા અપૂર્વ હતી.^૪

‘કાવ્યકાદમ્બિની’ પત્રિકામાં પણ આધુનિક વૈજ્ઞાનિક આવિષ્કારોનું આકર્ષક વર્ણન લેખકે કર્યું છે. વર્તમાન સમયમાં સંસ્કૃત પત્રિકાઓમાં કથાઓ, કવિતાઓ, નિબંધો તેમજ નહિં ઉગેલુ સાહિત્ય પ્રકાશિત થાય છે. આકાશવાણી સમાચાર, નાટકચિત્ર, ઉત્સવ વિવરણ, જીવનચરિત્ર, સંસ્કૃત વિશ્વવાર્તા વગેરે પણ સંસ્કૃત પત્રિકાઓમાં સમાવેશ પામે છે. વેદ, ઉપનિષદ અને બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં આપેલી ટીકાઓ પણ પત્રિકાઓમાં પ્રકાશિત થતી હતી.

‘મિત્રગોષ્ઠિ’ નામની પત્રિકામાં જયોતિષધર્મ, ઇતિહાસદર્શન, સાહિત્ય, કૃષિ, વિજ્ઞાન, ભૂગોળ વગેરે વિષય સાથે સંબંધિત રચનાઓ સરળભાષામાં પાઠકોનું જ્ઞાન વધારવા માટે સમયે સમયે પ્રકાશિત થતી હતી. વિવિધ વિષયોથી સભર આ શ્રેષ્ઠ પત્રિકા છે.^૫ ‘આર્યપ્રભા’ પત્રિકામાં આર્યસંસ્કૃતિનું સુંદર વિવેચન, સતીપ્રથા સંબંધિત નિબંધો આકર્ષક સુંદર મુદ્રણ સાથે પ્રકાશિત થયા હતા.

ઉપર્યુક્ત વિવરણથી સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે કે સંસ્કૃત પત્રિકાઓ સ્વાધ્યાત્મિક, વૈજ્ઞાનિક, રાજનૈતિક અને સામાજિક વિષયોમાં વિશ્લેષણાત્મક નિબંધો સમયે સમયે પ્રકાશિત કરતી હતી. બાળકોને ઉપયોગ થાય તેવા બાલસ્તમ્ભો, સ્ત્રીઓ ને માટે નારી સ્તમ્ભો વર્તમાનસંસ્કૃતપત્રિકાઓમાં શરૂ થયા છે. ત્યાં ભાષા પણ તેવી જ સરળ પ્રયોજવામાં આવે છે. સમાજનાં દરેક વર્ગનાં લોકો અથવા પાઠકો આકર્ષિત થાય એવો પ્રયત્ન પણ કરવામાં આવે છે. એટલા માટે હાસ્યવિનોદકણિકાઓ, દાર્શનિક, આયુર્વેદ, નારી, સરળ વ્યાકરણશિક્ષા

જે વા સ્તમ્ભો સંસ્કૃતપત્રિકાઓમાં રચાવા લાગ્યા. આવા સ્તમ્ભોથી પાઠકોની અભિરુચિ પણ વધે છે. ઉચ્ચસ્તરીય, સામાન્ય સ્તરીય અને નિમ્નસ્તરીય - આમ ત્રણેય વર્ગનાં લોકોને ધ્યાનમાં રાખીને નવી નવી રીતો દ્વારા સામગ્રી પ્રકાશિત કરવાની બાબતમાં સંસ્કૃત પત્રિકાઓ જોડાયેલી હતી. આનાથી પત્રિકાઓની લોકપ્રિયતા પણ વધે છે. અને સાથે સાથે ઉપયોગિતા પણ વધે છે. અને આની સીધી અસર પાઠકોની સંખ્યા પર પણ પડે છે. પાઠકોની સંખ્યામાં વધારો થાય છે.

સંસ્કૃત પત્રપત્રિકાઓથી સામાન્યજનમાં સંસ્કૃતભાષાનો પ્રચાર અને પ્રસારનો પ્રયત્ન સફળ થતો જોવા મળે છે. વર્તમાન સમયમાં સામાજિક સમસ્યાઓ, વિવિધ ઘટનાઓ અને પ્રસંગોથી પાઠકોને પરિચિત કરવા માટે સંસ્કૃત પત્રિકાઓમાં જે સરળ ભાષા પ્રયોજવામાં આવે છે તે ખરેખર સફળતા દ્વારા સંપ્રેષણનું કાર્ય કરે છે. આ પ્રકારે સંસ્કૃતપત્રકારિતાને સર્વસામાન્ય લોકો સાથે જોડવાનો શ્રેષ્ઠ પ્રયાસ અત્યારે જોવા મળે છે, શ્રેષ્ઠ પ્રયાસ અત્યારે કરવામાં આવે છે. સરળ ભાષાનાં પ્રયોગો, વાક્યોની સ્પષ્ટતા, શૈલીમાં સરળતા, પદોમાં લયાત્મકતા, ગદ્યોમાં ગયાત્મકતા - વર્તમાનસંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં શ્રેષ્ઠ ગુણો છે. સંસ્કૃત પત્રકારિતામાં ભાષાશૈલી સુબોધ અને સુગમ્ય જોવા મળે છે. સુબોધ અને સુગમ શૈલીનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. જે એક ઉપલબ્ધિ છે, જે વર્તમાનપત્રકારિતાની મુખ્ય ઉપલબ્ધિ છે. આપણે વિશ્વાસ સાથે કહી શકીએ છીએ કે અત્યારે સંસ્કૃતની દિશા પ્રગતિનાં માર્ગે ચાલનારી છે. અહિં પંડિત જવાહરલાલનેહરુનું કથન ઉલ્લેખનીય છે.

“સંસ્કૃતમાં ન કે વળ શ્રેષ્ઠત્તમ વિચારોની અભિવ્યક્તિ અને સાહિત્યસૌન્દર્ય છે, પરંતુ રાજનીતિક વિભાજનોમાં પણ ભારતનું સંઘટનકારક તત્ત્વ સાબિત થયું છે.”

સંસ્કૃત પત્રપત્રિકાઓનાં પ્રકાશનમાં પાશ્ચાત્યોનો પ્રભાવ મૂળકારણ જોવા મળે છે. ઓગણીસમી સદીનાં મધ્યભાગમાં સાહિત્યસર્જનનો અભિનવ માર્ગ સ્વીકારીને સંસ્કૃતનાં વિદ્વાનો સંસ્કૃતભાષાની અભિવૃદ્ધિ

માટે પ્રયત્નશીલ હતા. જોકે રાજસ્થાન પ્રદેશમાંથી સંસ્કૃતની એકપણ પત્રિકા પ્રકાશિત થતી ન હતી, પરંતુ અત્યારે રાજસ્થાન પ્રદેશમાંથી બે પત્રિકા જ પ્રકાશિત થાય છે. ભારતી અને સ્વરમંગલા. ફરીને વળી આપણે કહેવું પડે કે સંસ્કૃતનાં પ્રચાર અને પ્રસાર માટે રાજસ્થાનનું યોગદાન પ્રશંસનીય છે. સંસ્કૃતને સર્વસામાન્ય અને આમજનની ભાષા બનાવવામાં રાજસ્થાનની ભૂમિકા મહત્ત્વપૂર્ણ છે. અહિં આપણે એ નોંધવું પડે કે સમગ્ર ભારતમાં રાજસ્થાન પ્રદેશ જ એક એવો પ્રદેશ છે કે જ્યાં સંસ્કૃતનો પ્રચાર અને પ્રસાર કરવા માટે રાજસ્થાન શાસન દ્વારા જુદા રૂપે ઇ.સ. ૧૯૫૮ ની સાલમાં સંસ્કૃતશિક્ષા નિર્દેશાલય સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું. આ જ પ્રદેશમાં મંત્રીમંડળમાં સંસ્કૃતને માટે જુદા સ્વરૂપે સંસ્કૃત શિક્ષા મંત્રીનું પદ રચવામાં આવ્યું. ઇ.સ. ૧૯૫૮ થી શરૂ કરીને ઇ.સ. ૨૦૦૭ ની સાલ સુધી - સુદીર્ઘકાળ સુધી સંસ્કૃત વિકાસયાત્રા ચાલી, નાણાસાધનો સીમિત હતા, છતાં તેની વિકાસગતિ ક્યારેય અવરોધાઈ નથી. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે રાજસ્થાનમાં સર્વ મંડલોમાં સંસ્કૃત વિદ્યાલયોની સ્થાપનાઓ થઈ. અત્યારે રાજસ્થાન પ્રદેશમાં ૧૫૨૩ (એક હજાર પાંચસો ત્રેવીસ) શિક્ષણ સંસ્થાઓ કાર્યરત છે. આ શિક્ષણસંસ્થાઓમાં બે લાખની સંખ્યાની આજુબાજુમાં વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે. વર્તમાન સમયમાં આચાર્યકક્ષાની ૨૧, શાસ્ત્રીયસ્તરની ૨૩, શિક્ષાશાસ્ત્રી પ્રશિક્ષણ આપતી ૫ મહાવિદ્યાલયો છે.

રાજસ્થાનમાં સંસ્કૃતનાં પ્રચાર, પ્રસાર અને વિકાસ માટે વિશિષ્ટ પ્રયાસો કરવામાં આવ્યાં છે. તે જ ક્રમથી ઇ.સ. ૨૦૦૦ ની સાલમાં રાજસ્થાનમાં સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના કરવામાં આવી. જેનાં પ્રથમ કુલપતિ તરીકે ભારતનાં પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ડૉ. મણ્ડન મિશ્રની નિમણૂક કરવામાં આવી. પ્રકાંડપંડિત અને વિદ્વાન એવા ડૉ. મણ્ડનમિશ્ર ભારતમાં જ નહિં પરંતુ વિદેશમાં પ્રસિદ્ધ અને મૂર્ધન્ય વિદ્વાન હતા. શ્રી મણ્ડનમિશ્ર નાં પ્રયાસોથી જ સંપૂર્ણ ભારતમાં કેન્દ્રીય સંસ્કૃત વિદ્યાપીઠોની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. પોતાનું સંપૂર્ણજીવન તેમણે સુરભારતી માટે

સમર્પિત કર્યું હતું. તેમણે વારાણસીમાં સંપૂર્ણાનંદ સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યાલયનાં કુલપતિનું પદ શોભાવ્યું હતું. શ્રી મિશ્રે સફળતાથી ત્રણ વર્ષ સુધી આ વિશ્વવિદ્યાલયની પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવ વધાર્યું હતું. ડૉ. મણ્ડનમિશ્રનાં અવસાન પછી પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ડૉ. સત્યદેવમિશ્ર મહાશય સંસ્કૃતવિશ્વવિદ્યાલયનાં કુલપતિપદે આરુઢ થયા હતા. તેમનાં નેતૃત્વમાં આ સત્રથી જ વેદ, જયોતિષ, વ્યાકરણ, સાહિત્ય વિષયોમાં અધ્યાપન શરૂ થયું.

ભારત સરકારનાં માનવસંશોધન વિકાસ મંત્રાલયે પણ સમગ્ર દેશમાં સંસ્કૃતનાં પ્રચાર અને પ્રસાર માટે ઈ.સ. ૧૯૯૯-૨૦૦૦ વર્ષને સંસ્કૃત વર્ષરૂપે મનાવવા માટે આદેશ કર્યો હતો. સંસ્કૃત વર્ષ માટે વીસ કરોડ રૂપિયા ફાળવવામાં આવ્યાં હતા. ભારતનાં સર્વ પ્રાન્તોમાં સંસ્કૃત વર્ષ માટે સંસ્કૃતમાં જુદા જુદા કાર્યક્રમો યોજવામાં આવ્યાં હતા. રાજસ્થાન પ્રદેશમાં પણ મોટા સમારોહ દ્વારા રાજસ્થાનનાં મુખ્યમંત્રીને મુખ્ય અતિથિનાં રૂપમાં તથા સંસ્કૃત શિક્ષામંત્રી ડૉ. શ્રીમતી કમલા દ્વારા સંસ્કૃત વર્ષ શુભારંભ સમારોહ યોજવામાં આવ્યો હતો. ત્યારપછીથી સંપૂર્ણ વર્ષમાં રાજસ્થાનનાં સર્વ મંડલોમાં અને ગામોમાં સંસ્કૃતનાં પ્રચાર અને પ્રસાર માટે જુદા જુદા કાર્યક્રમો યોજવામાં આવ્યાં હતા. તે કાર્યક્રમોમાં સંસ્કૃત સંભાષણ શિબિરો, વાદવિવાદ પ્રતિયોગિતા, પુરોહિત પ્રશિક્ષણ શિબિરો, કર્મકાંડ પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમો, સંમેલનો, કથા પ્રતિયોગિતા, નાટકો વગેરે જુદા જુદા કાર્યક્રમો સંસ્કૃતમાં યોજવામાં આવ્યાં હતા. આવા કાર્યક્રમોથી ગામોમાં નુકડનાટ્યમંચ દ્વારા સર્વસાધારણજન સંસ્કૃત ખોલતા થયા હતા. આ વર્ષે પણ ભારત સરકારનાં નિર્દેશથી શ્રાવણી પૂનમનાં અવસરે સંપૂર્ણ ભારત વર્ષમાં સંસ્કૃત સપ્તાહનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. આ બધા ઉપાયોથી સંસ્કૃત પત્રકારિતાનું ક્ષેત્ર પણ વિસ્તૃત થયું હતું. એટલે જ સંસ્કૃત અનુરાગીઓ અને સંસ્કૃતનાં વિદ્વાનોની સંખ્યા જ્યારે વધે છે ત્યારે પત્રકારિતાનું ક્ષેત્ર પણ આપોઆપ જ વધે છે. વિશ્વવિદ્યાલય અનુદાનયોગે પણ સંસ્કૃતનું મહત્વ જાણીને સંપૂર્ણ ભારતમાં સંસ્કૃતમાં સંભાષણ શિક્ષણ

માટે હજારની સંખ્યામાં શિક્ષકોને સાત હજાર પાંચસો રૂપિયાનાં માનદેવેતનથી નિમણૂક કરવામાં આવી. આવા શિક્ષકોને પ્રશિક્ષણ આપવા માટે સંસ્કૃત ભારતી સંસ્થા દ્વારા પંદર દિવસની શિક્ષક પ્રશિક્ષણ શિબિરોનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું, ત્યાં ત્રણસો સ્નાતક ડિગ્રીધારીઓએ પ્રશિક્ષણ મેળવ્યું હતું.

આવા પ્રશિક્ષિતો માટે ઈન્ટરવ્યુ લેવામાં આવ્યાં તેમાં જેઓ લાયક બન્યા તેને પ્રશિક્ષકરૂપે કાર્ય કરવા માટે નિમવામાં આવ્યા. રાજસ્થાન પ્રાન્તમાંથી ચાલીસ પ્રશિક્ષકો સંસ્કૃત સંભાષણ પ્રશિક્ષણ માટે નિમણૂક પામ્યા હતા. એક વર્ષ સુધી આ પ્રશિક્ષકો જુદી જુદી મહાવિદ્યાલયો, વિશ્વવિદ્યાલયો, વિદ્યાલયો અને સંસ્થાઓમાં જઈને દરરોજ બે કલાક સુધી સંસ્કૃતમાં સંભાષણ કરશે. માનવામાં આવે છે કે આવા પ્રયાસોથી સંસ્કૃતની વ્યવહારુ ઉપયોગિતા વધશે. એક અનુસંધાનથી-એક સર્વેથી જાણવા મળ્યું હતું કે સંપૂર્ણ ભારત વર્ષમાં દર વર્ષે બે કરોડની સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃત ભણે છે. આથી સંસ્કૃત પત્રકારિતાનો વિકાસ સુનિશ્ચિત રૂપે થશે એમ આપણે માનીએ છીએ.

વર્તમાન સમય કોમ્પ્યુટરનો સમય છે. સંસ્કૃત કોમ્પ્યુટર કાર્ય માટે સર્વશ્રેષ્ઠ અને યોગ્યત્તમ ભાષા છે, એમ વિશેષજ્ઞો કહે છે. જો કે અંગ્રેજી ભાષાની જેમ કોમ્પ્યુટરનાં ક્ષેત્રમાં સંસ્કૃત ભાષા અત્યારે સુપ્રતિષ્ઠિત નથી, તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે, સંસ્કૃત જ્ઞાનનો અભાવ. જ્યારે સંસ્કૃતને કોમ્પ્યુટરમાં પ્રયોજવાનું જ સારી રીતે ન જાણીએ ત્યારે નવીન પ્રયોગો કેવી રીતે કરવા ? સંસ્કૃતનાં વિદ્વાનો કોમ્પ્યુટરનો પ્રયોગ અને પ્રવિધિથી અજાણ હોય છે. અને કોમ્પ્યુટરનાં વિશેષજ્ઞો સંસ્કૃત જાણતા નથી હોતા. આ એક મોટી મુશ્કેલી છે. પરંતુ વળી મદ્રાસમાં અને ચેન્નઈનગરમાં સંસ્કૃતના જાણકારો પણ કોમ્પ્યુટરનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણ સાથે સંબંધિત સોફ્ટવેરો રચે છે. નિર્માણ પ્રશિક્ષણ પણ ત્યાં કેટલાંક આપે છે. વર્તમાન સમયમાં સંસ્કૃતનો વ્યવહાર માટે થોડો પણ પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે એ ખરેખર પ્રશંસનીય છે. આવા પ્રકારનાં પ્રયાસોથી જ સંસ્કૃત

પત્રકારિતા નિશ્ચિતરૂપે તીવ્રગતિથી પ્રસાર પામશે.

સંસ્કૃતને ઉપયોગી થાય તે માટે ઇન્ટરનેટ ક્ષેત્રમાં પણ કેટલાંક કાર્યક્રમો અમેરિકા સ્થિત શૃંગેરી વિદ્યાપીઠ દ્વારા થઈ રહ્યાં છે. ઇન્ટરનેટ માધ્યમથી સંસ્કૃત પ્રશિક્ષણનો આ સર્વોત્તમ ઉપાય છે. અહિં સંસ્કૃતનાં પ્રારંભિકજ્ઞાન દ્વારા વ્યાકરણ શિક્ષણનો પ્રયાસ સરળ રીતે કરવામાં આવે છે. ભારતમાં પણ વિદ્વાનો ઇન્ટરનેટનાં માધ્યમથી સંસ્કૃતનાં વિકાસ માટે પ્રયત્નશીલ હોય એમ જોવા મળે છે. અંતમાં હું એટલું જરૂર કહી શકીશ કે સંસ્કૃત પત્રકારિતા અત્યારે વ્યસ્ત જીવનમાં આપણી સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃતની સુરક્ષા કરે છે, જે નવીન ઉપાયો અથવા નવા મૂલ્યો પ્રતિત થાય છે, તે તેમાં જ નિર્ધારિત થાય છે. સંકુચિતતાને છોડીને સર્વજનનાં હિત માટે સંસ્કૃત જોવા મળે છે. સંસ્કૃતનાં વિદ્વાનોએ અને તેનાં જાણકારો એ સિદ્ધ કર્યું છે કે સંસ્કૃત ન કેવળ ભૂતકાળનું રક્ષણ કરે છે પરંતુ વર્તમાનનું પણ વિશ્લેષણ કરે છે અને ભવિષ્યકાળનું નિયમન પણ કરે છે.

★ સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનમાં વિષમતા :-

સર્વ રીતે પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ વિશ્વની શ્રેષ્ઠત્તમ ભાષા સંસ્કૃત ભાષા પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં શા માટે તે સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકી નથી, જે સ્થાન અંગ્રેજી, ઉર્દૂ, તામિલ, કન્નડ વગેરે ભાષાઓએ પ્રાપ્ત કર્યું છે. શા માટે આ સંસ્કૃતભાષા તે સોપાનો સિદ્ધ કરી શકી નથી અથવા તો સોપાનો ચઢવા માટે અશક્યવત જણાય છે. જે ભાષાઓમાં કોઈ નિશ્ચિત વ્યાકરણ અને કોઈ વ્યવસ્થિત નિયમો નથી અથવા તો શુદ્ધ આચરણ પણ નથી છતાં પણ તે ભાષાઓ પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રે દરરોજ વિકાસ પામે છે, વધે છે અને સમાજમાં પણ સ્થાન મેળવે છે. તેવી ભાષાઓનું ભવિષ્ય પણ ઉજળું છે. આનાથી વિપરિત સંસ્કૃતને પોતાનાં અસ્તિત્વનાં રક્ષણની પણ ચિંતા છે. જોકે સંસ્કૃત પત્રકારિતા ક્ષેત્રે પ્રગતિ થયેલી જોઈ શકાય છે. પરંતુ જ્યારે કોઈપણ ભાષા વ્યવહારમાં પ્રયોજવામાં ન આવે ત્યારે તેનો પત્રકારિતારૂપે ભવિષ્યકાળ કેવો હોય ? એ આપણે કહી શકીએ નહિં. માત્ર પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનમાત્રથી પત્રકારિતા સમૃદ્ધ થઈ જાય એમ

આપણે ન કહી શકીએ. કારણ કે ભાષાવિદો - ભાષાનાં જાણકારોની સંખ્યા જ મર્યાદિત છે. આ ભાષા જનસામાન્યની ભાષા નથી. સંસ્કૃતનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ એ બાબતનો અભાવ જ જોવા મળે છે. આવી સ્થિતિમાં ભાષાનાં અસ્તિત્વની જ જ્યાં ચિંતા હોય ત્યાં પત્રકારિતાની વાત જ ક્યાં કરવી ?

અત્યારે અન્ય ભાષાઓમાં પત્રકારિતાનો વિકાસ જોવા મળે છે, પરંતુ વિકાસમાર્ગે જતી હોવા છતાં પણ સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં કદમ પાછળ પડતાં હોય એમ લાગે છે. ત્યાં શુદ્ધમુદ્રણનો અભાવ, આંખોને ગમે તેવા ચિત્રાંકનોનો અભાવ, મનોરંજન સામગ્રીનો અભાવ વગેરે સમસ્યાઓ છે. આ ઉપરાંત ધનનો અભાવ સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં મૂળમાં છે. જોકે આમ છતાં સંસ્કૃત પત્રપત્રિકાઓમાં શ્રેષ્ઠ વિષયો, ઉત્કૃષ્ટ લેખો અને સાહિત્ય પોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. પરંતુ ધનનો અભાવ, ગ્રાહકોનો અભાવ અને પાઠકોના અભાવથી આ બધું નિર્થક છે. એકપણ પત્રિકા પ્રકાશિત થયા પછી સંપાદકકાર્યાલયની શોભા વધારી હોય એમ બન્યું નથી. ત્યાં જ જીર્ણ થઈ જાય છે. સંપાદકવિશેષની ગેરહાજરી પછી કેટલીક પત્રિકા અદ્રશ્ય થઈ જાય છે. આવી બધી વિષમતાઓ સંસ્કૃત પત્રકારિતા સમક્ષ ઉભી થઈ છે. આથી જ સંસ્કૃતપત્રકારિતા અત્યારે યથેષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકી નથી.

૧. સંપાદનકલાનો અભાવ :-

આખરે તો પત્રિકા સંપાદક ઉપર આધાર રાખે છે, સંપાદક પર નિર્ભર છે. જો સંપાદક સંપાદનકલાનો જાણકાર, પ્રતિભાસંપન્ન, શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન ન હોય તો આર્થિક સમસ્યાઓનો અભાવ ન હોય તો પણ પત્રિકા લાંબા સમય સુધી જીવતી નથી, લાંબા સમય સુધી ચાલતી નથી. અહિં એ તથ્ય સ્વીકારવું જોઈએ કે સંસ્કૃત પત્રિકાઓનાં સંપાદકો મોટેભાગે સંપાદનકલામાં અનભિજ્ઞ જોવા મળે છે. સંપાદકો પાસેથી પ્રશિક્ષણની આવશ્યકતાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. સંપાદન કલામાં કુશળ સંપાદકો જ્યાં સુધી નહિં આવે ત્યાં સુધી સંસ્કૃતપત્રકારિતાનો વિકાસ

અસંભવ છે. સંપાદન કાર્યમાં નિપુણ સંપાદકોની ભૂમિકા અત્યંત મહત્વની છે.

૨. લોકવ્યવહાર પૂર્ણ ભાષાનો અભાવ :-

સંસ્કૃત વ્યવહારની ભાષા જોવા મળતી નથી. તેથી આ ભાષા જનસાધારણની ભાષા નથી. પત્રકારિતાનાં વિકાસમાં આ પણ એક બાધા છે. સાચે જ શ્રેષ્ઠ સામગ્રીમાં પરંતુ વ્યવહારનાં અભાવને કારણે સંસ્કૃત પત્રિકાઓ લોકપ્રિય બની નથી. તેમજ જનચેતના જાગૃત કરવામાં સફળ બની શકી નથી. કેટલીક હિન્દી-સંસ્કૃત મિશ્રિત પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થાય છે. પરંતુ તેઓ પણ મર્યાદિત સંખ્યામાં જ પાઠકોને મેળવી શકી છે. ઉત્કૃષ્ટ સામગ્રી ગ્રથિત થયેલ હોવાથી સામાન્યજનોને આકર્ષિત કરી શકતી નથી. આથી સૌથી પહેલાં તો સંસ્કૃતમાં અધિકમાં અધિક વ્યવહાર થાય તેવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

૩. પ્રોત્સાહનનો અભાવ :-

પ્રેરણા કે પ્રોત્સાહન માણસને અંદરથી બળ પૂરૂં પાડે છે. સંસ્કૃતનું મહત્ત્વ અને તેની શ્રેષ્ઠતા જાણવા છતાં ન કોઈ સંસ્થાએ, ન સમાજે કે ન સરકારે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કર્યા પછીથી આજ સુધી સંસ્કૃતને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે અને તેનું રક્ષણ કરવા માટે સમૂચિત રૂપે પ્રયત્ન કર્યો નથી. જો કે પ્રોત્સાહનની અપેક્ષા પ્રમાણેનાં ઉપાયો થયા નથી. પરંતુ આમ છતાં સંસ્કૃતજ્ઞોનાં પ્રયાસોથી પત્રકારિતા ક્ષેત્રમાં સંસ્કૃત ભાષા હમ્મેશા આગળ પ્રસાર પામી છે. જુદી જુદી માસિક, ત્રિમાસિક અને છમાસિક પત્રિકાઓ સંસ્કૃતમાં પ્રકાશિત થાય છે. જો યોગ્યરૂપે પ્રોત્સાહન અને પ્રેરણા મળે તો નિશ્ચિતરૂપે સંસ્કૃતમાં પત્રકારિતાનું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ બની શકે.

૪. સંકીર્ણતા - સંકુચિતતા :-

હજારો વર્ષોથી ભારત પરતંત્ર હતું. આ પરતંત્રકાળમાં સંસ્કૃતને રક્ષવા માટે જે પ્રયત્ન કરતા હતા તે સંસ્કૃતના રક્ષણ માટે ધીમે ધીમે સંસ્કૃતને સંકુચિતતાના ક્ષેત્રમાં સીમિત કરી દીધું. આથી જ ધીમે ધીમે આવો એક વાદ પ્રચલિત થયો કે સંસ્કૃતભાષા કેવળ એક વર્ગ વિશેષની ભાષા જોવા

મળે છે. કેટલાંક એવા નિયમો પણ મધ્યયુગમાં સંસ્કૃતજ્ઞોએ બનાવ્યાં હતા. આવા બધા કારણોથી સંસ્કૃતમાં સંકુચિતતા આવી હતી. પછીથી અંગ્રેજોના શાસનકાળમાં કૂટનીતિવાળા અંગ્રેજોએ સંસ્કૃતની સંકુચિતતાને આગળ ધરીને સંસ્કૃતનો અપપ્રચાર કર્યો. આવી સ્થિતિમાં સંસ્કૃતનાં પ્રચાર અને પ્રસારમાં પત્રકારિતા એ એક મોટી બાધા હતી. ખરેખર તો આવી સંકુચિતતાને દૂર કરવી જોઈએ. કહેવાયું પણ છે કે -

“અપૂર્વઃ કોઽપિ કોષોઽયં વિદ્યતે તવ ભારતિ ।

વ્યયતો વૃદ્ધિમાયાતિ ક્ષયમાયાતિ સંચયાત્ ॥”

૫. ભાષાકિલ્બટતા :-

સંસ્કૃતભાષાનો શબ્દભંડાર જો કે વિશાળત્તમ છે. સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ પણ પૂર્ણરૂપે વૈજ્ઞાનિક છે. પરંતુ સંસ્કૃત ભાષા કઠિન છે. સંસ્કૃતભાષા કિલ્બટ છે એવો જનાપવાદ પ્રચલિત થયો હતો. અહિં તેનું કારણ મધ્યયુગનાં કાવ્યો જોવા મળે છે. જેમ કે બાણભટ્ટ, સુબન્ધુ, દંડી વગેરેનાં ગદ્યો કિલ્બટત્તમ છે. મહાકાવ્યોમાં પણ નૈષધચરિત, શિશુપાલવધ, ભટ્ટીકાવ્ય વગેરે પાંડિત્યપૂર્ણ અને કિલ્બટ જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત પણ સંસ્કૃતમાં કાળવિભાગ પણ - સામાન્ય ભૂતકાળ, પરોક્ષ ભૂતકાળ, અદ્યતન ભૂતકાળ વગેરે રૂપે જટિલ જોવા મળે છે. લિંગજ્ઞાન પણ કઠિનતા ઉપજાવે છે. શબ્દબાહુલ્યથી શબ્દોનાં રૂપો જુદા જુદા અને કિલ્બટ જોવા મળે છે. આ બધા કારણોથી સંસ્કૃતભાષા કઠિન છે, એવો વાદ જનમ્યો હતો. પરંતુ ખરેખર સંસ્કૃતભાષા કઠિન નથી. લોકોના માનસમાં એક ગ્રંથી ઘર કરી ગઈ છે કે સંસ્કૃત ભાષા કઠિન છે. સંસ્કૃતભાષા અઘરી ભાષા છે. પણ વાસ્તવમાં એવું નથી. કારણ કે એક જ ભૂતકાળથી સામાન્ય અધ્યેતા પોતાનું કાર્ય સાધી શકે છે. આ પ્રમાણે આવશ્યક શબ્દોનાં જ રૂપો તેનાં માટે ઉપયોગી છે. વ્યાકરણનાં કઠિન નિયમો પણ સામાન્ય પાઠકોને શિક્ષણ ઉપયોગી નથી. આથી આ કિલ્બટ ભાષાને જો સરળરૂપે પ્રયોજવામાં આવે તો સામાન્ય પાઠકોને ઉપયોગી થાય. અને પત્રકારિતાનાં વિકાસમાં સરળ સંસ્કૃતભાષાનો પ્રયોગ જ અપેક્ષિત જોવા મળે છે. સંસ્કૃત પત્રિકાઓમાં

સરળ ભાષા પ્રયોજવી જોઈએ જેથી કિલ્બટતા જેવા દોષો દૂર થાય.

૬. અંતઃપ્રેરણાનો અભાવ :-

સંસારમાં બધા રાષ્ટ્રોમાં પોતાની ભાષા પ્રત્યે અનુરાગ, પ્રેમ સારી રીતે જોવા મળે છે. આપણા રાષ્ટ્રમાં સંસ્કૃતભાષા પ્રત્યે સ્વાભાવિકરૂપે અંતઃકરણની પ્રેરણાનો અભાવ જોવા મળે છે. ભારતવાસીઓને સ્વભાષા પ્રત્યે દિલમાં લાગણી કે સ્થાન નથી. ભારતીયો અંતઃપ્રેરણા અનુભવતા નથી. જ્યાં સુધી સ્વભાષા પ્રત્યે રાષ્ટ્રવાસીઓને સ્વાભાવિક પ્રેમનો અનુભવ નહિં થાય અથવા નહિં અનુભવે ત્યાં સુધી સંસ્કૃતનો અને સંસ્કૃત પત્રકારિતાનો પૂર્ણરૂપે વિકાસ અસંભવ છે. એટલા માટે સરકાર અને સ્વયંસેવી સંસ્થાઓએ લોકોને પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ. જ્યારે અંતઃકરણની પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન મળતા થશે ત્યારે ચોક્કસપણે સંસ્કૃતનો વિકાસ થશે તેમાં શંકાને કોઈ સ્થાન નથી.

૭. લેખકોનો અભાવ :-

તેવી ભાષાની જ પત્રકારિતા વધે છે, વિકાસ પામે જે ભાષામાં શ્રેષ્ઠકક્ષાનાં લેખકો બહુ મોટે પાયે ઉપલબ્ધ હોય. સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસમાં શ્રેષ્ઠ લેખકોનો ફાળો અમૂલ્ય છે. અને તેનાં વિકાસનું એક કારણ છે. શ્રેષ્ઠ લેખકોનાં અભાવમાં પત્રકારિતાનો વિકાસ રૂંધાઈ છે. જે કેટલાંક પ્રૌઢ વિદ્વાનો શરૂઆતથી માંડીને અંત સુધી લખતા જ નથી. અને કદાચ જો તેઓ લખે તો કિલ્બટભાષાનો પ્રયોગ કરે છે. નૈયાયિકશૈલીનો સ્વીકાર કરીને કેટલાંક વિદ્વાનોએ દાર્શનિકલેખો લખ્યાં હતા. પરંતુ તેવા લેખોથી પત્રિકાની લોકપ્રિયતા વધતી નથી. અને તેવા લેખોને સમજવા માટે સામાન્ય પાઠકો સમર્થ નથી બનતા. અને બીજું કે સરળ સંસ્કૃતમાં એ સ્તરનાં લેખકો ઘણું કરીને ઉપલબ્ધ નથી. સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસમાં લેખકોનો અભાવ પણ પ્રમુખ કારણ છે.

૮. પરિવેશનો અભાવ :-

કોઈપણ ભાષાની પત્રકારિતા પરિવેશથી પ્રભાવિત થાય છે. જો યોગ્ય અને ઉચિત પરિવેશ પ્રાપ્ત થાય તો તેવી ભાષાની પત્રકારિતા

તીવ્રગતિથી આગળ વધે છે. સંસ્કૃતભાષામાં પરિવેશનો અભાવ જોવા મળે છે એમાં અહિં કોઈ શંકા નથી. જેમ હિન્દી ભાષાનાં પત્રકારો અથવા તો અંગ્રેજી ભાષાનાં પત્રકારો સમાજ અથવા સરકાર દ્વારા જે સન્માન પામે છે તેવી રીતે સંસ્કૃત પત્રકારોનું સમાજ અથવા તો સરકાર દ્વારા સન્માન થતું નથી. આ ઉપરાંત ભાષા વિશેષજ્ઞોનું જુદા જુદા સમાજ દ્વારા સત્કાર અને સન્માન થાય છે. પરંતુ સંસ્કૃતનાં પ્રૌઢ વિદ્વાનો હોવા છતાં પણ તેનું સન્માન થતું નથી. જેમ ધનવાનો અથવા અન્ય નેતાઓનું સન્માન થાય છે તેવી રીતે સંસ્કૃતમાં થતું નથી.

સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓની સમસ્યાનું ચિંતન કરતા એ જાણવા મળ્યું છે કે બધી સમસ્યાઓનું મૂળ કારણ સંસ્કૃતનો વ્યવહારમાં અભાવ અને ધનનો અભાવ છે. જોકે અન્ય અભાવો પણ છે. જેમ કે લેખકો, ગ્રાહકો, વિજ્ઞાપનોનો અભાવ તેમજ પ્રોત્સાહનનો અભાવ વગેરે. પરંતુ બધાનાં મૂળમાં સંસ્કૃતભાષાનો વ્યવહાર ભાષારૂપે પ્રયોગનાં અભાવમાં જ સમાયેલાં છે. જોકે આમ છતાં પણ આધુનિક વિષયોની વિવેચનક્ષમતા સંસ્કૃતમાં જોવા મળે છે. કોમ્પ્યુટર કરતાં પણ સૌથી વધુ ઉપયોગી અને વૈજ્ઞાનિક ભાષા સંસ્કૃત જ છે એમ વિશેષજ્ઞો કહે છે. પરંતુ આ ભાષા કોઈપણ પ્રદેશની બહુસંખ્યજનોની વ્યવહાર ભાષા નથી. તેમજ સંસ્કૃતનાં જ્ઞાનીઓની વ્યવહાર ભાષા નથી. આથી જ સંસ્કૃતમાં પત્રકારિતાનો વિકાસ જોઈએ એટલા પ્રમાણમાં થયો નથી. આનું કારણ એક એ પણ છે કે સંસ્કૃતજ્ઞો પોતે પણ ઉપેક્ષાનાં ભાવથી જ જુએ છે. જેમકે પ્રકાશિત થયેલી પત્રિકાઓ બધા સંસ્કૃતજ્ઞો ખરીદતા નથી. તેમજ અધ્યયનની ટેવવાળા નથી. અને બીજું કે સમય પર પ્રકાશનનો અભાવ, જુદા જુદા રંગ સંયોજનથી હૃદયને આકર્ષિત કરે તેવા મુદ્રણનો અભાવ તેમજ સંપાદન કૌશલ્યનો અભાવ, આકર્ષક ચિત્રોનો અભાવ, સંશોધનનો અભાવ આ બધા કારણો સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં વિષમ સમસ્યારૂપે જોવા મળે છે. આ બધી સમસ્યાઓ અને અભાવોની પૂર્તિ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

★ સંસ્કૃત પત્રકારિતામાં બાધાઓ અને તેમનું સમાધાન :-

બીજી ભાષાઓમાં પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનનાં ઘણાં ઉદ્દેશ્યો હોય છે. કેટલીક ધન મેળવવા માટે, વ્યવસાયરૂપે હિન્દી ભાષામાં અને અંગ્રેજી ભાષામાં તથા અન્ય કેટલીક ભાષામાં પણ પત્રો પ્રકાશિત થાય છે. કેટલાંક પોતાની પ્રસિદ્ધિને પ્રસ્થાપિત કરવા માટે પત્રોનું પ્રકાશન કરે છે. પત્રોનાં માધ્યમ દ્વારા પોતાની વિશિષ્ટતા સમાજસમક્ષ સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને બીજા કેટલાંક પોતાની રચનાઓ પ્રકાશિત કરવા માટે મિત્રોનાં લેખો પ્રકાશિત કરીને પત્રો મુદ્રિત કરે છે. તો વળી બીજા જાતિવિશેષ અથવા તો વર્ગવિશેષને ઉંચે લઈ જવા માટે તથા સંઘટનને સુદૃઢ કરવા માટે જાતિપત્રો અથવા વર્ગ વિશેષપત્રો પ્રકાશિત કરે છે. તો કેટલાંક સમાજને ઉર્ધ્વગતિ તરફ લઈ જવા માટે તથા ઘટનાઓ દ્વારા સમાજને સૂચિત કરવા માટે, પોતાની ઇચ્છિત સમાજ રચના માટે પત્રો પ્રકાશિત કરે છે. આમ અત્યારે પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનમાં અનેક ઉદ્દેશ્યો સમાયેલાં જોવા મળે છે. માત્ર સેવાભાવનાનો સ્વીકાર કરીને પત્ર પત્રિકાઓનું પ્રકાશન કરવાવાળા કોઈ વિરલજનો જ જોવા મળે છે. ત્યાં કારણ સ્પષ્ટ જ છે કે આવી ભાષાઓનાં જ્ઞાનવાંચ્છુઓની સંખ્યા વિપુલ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. તેવી ભાષાઓમાં પ્રકાશિત થયેલાં પત્રોથી પ્રકાશકો પોતાનું ઇચ્છિત (વસ્તુ, ધ્યેય) પ્રાપ્ત કરે છે. આથી જ હિન્દીમાં, અંગ્રેજીમાં અને બીજી પ્રાન્તીય ભાષાઓમાં દરરોજ પત્રિકાઓ વધે છે.

લોકતંત્ર સરકારે પણ ‘સૂચનાનું સશક્ત સાધન પત્રો છે’ એમ સ્વીકાર્યું છે. આથી સરકાર પણ તેમને આર્થિક સહાય આપે છે. કેટલાંક લોકો ઘણા સાપ્તાહિક પત્રો માત્ર આર્થિક લાભ મેળવવા માટે જ પ્રકાશિત કરે છે. સીમિત સંખ્યામાં મુદ્રણ કાર્ય કરીને સરકાર પાસેથી સહયોગરૂપે ધન પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ સંસ્કૃતમાં પત્રકારિતાનું ઉદ્દેશ્ય આ બધાથી જુદું જ જોવા મળે છે. શુદ્ધરૂપે સુરભારતીની સેવા માટે તથા સંસ્કૃતનાં પ્રચાર, પ્રસાર અને સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ કરવા માટે સંસ્કૃતમાં પત્ર-પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થાય છે. સંસ્કૃત પત્રકારિતાનો આવિર્ભાવ જ ત્યારે સેવાભાવનાથી

થયો હતો.

ઓગણસીમી સદીનાં પૂર્વાર્ધમાં ભારતમાં જ્યારે બીજી ભાષાઓમાં ધીમી ગતિથી પત્ર-પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થતી હતી, ત્યારે સંસ્કૃત ભાષામાં સમસામયિક સાહિત્યનો અભાવ હતો. વ્યાવસાયિક દ્રષ્ટિકોણને ધ્યાનમાં રાખીને ત્યારે પણ કયાંય પણ સંસ્કૃત પત્ર પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થતી ન હતી. કે તેવી દ્રષ્ટિ પણ જોવા મળતી ન હતી. પરંતુ સંસ્કૃતજ્ઞોએ એ સ્પષ્ટરૂપે જોયું છે કે અત્યારે સંસ્કૃતભાષાનું રક્ષણ કરવા માટે તેમજ સામાન્યજન સંસ્કૃતને શિખવા તત્પર બને તથા તેનું અધ્યયન કરનારાઓની સંખ્યામાં અભિવૃદ્ધિ થાય તે માટે સંસ્કૃતમાં પત્ર પત્રિકાઓનું પ્રકાશન અત્યંત આવશ્યક છે. આમ નક્કી કરીને કેટલાંક વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતમાં પણ પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનનો પ્રારંભ કર્યો. પરંતુ અનેક સમસ્યાઓથી પોતાનાં અસ્તિત્વનાં રક્ષણ માટે તેઓએ સતત સંઘર્ષ કર્યો, તથા મુશ્કેલીઓથી સતત વિંટળાયેલા સંપાદકો વચ્ચે વચ્ચે પત્રિકાઓનું પ્રકાશન અવરોધતા હતા. કેટલીક પત્રિકાઓ તેનાં જન્મનાં - પ્રારંભ થયા પછી થોડા સમયમાં જ કાળની ગર્તામાં ધકેલાઈ જતી હતી. તો વળી કેટલીક તેનાં શૈશવકાળ સુધી જ પ્રકાશિત થઈ હતી. પરંતુ આમ છતાં સુરભારતી સેવકો હતોત્સાહ થયા ન હતા. આ જ સમયમાં રાજસ્થાન પ્રદેશમાંથી સંસ્કૃત રત્નાકરનો જન્મ થયો હતો. આનાં બીજા સંપાદક ભદ્રશ્રી મથુરાનાથશાસ્ત્રી પોતાનાં સંપાદનમાં લખે છે કે -

“પરંતુ શું આ સંઘટનમાં સંસ્કૃત ભાષાપક્ષે, આમાં આ ભાષામાં ખરેખર પહેલાં જ સો અથવા હજાર પત્રો હતા નહિ. એમાં પણ ખરેખર મુઠ્ઠીભર હતી તેમાં પણ, સમર્થ અદ્રશ્ય અને વિલીન થઈ ગઈ. કયાં તે અને અત્યારે વારાણસીથી પ્રકાશિત થતી સૂકિતસુધા લલિત લેખોને પ્રકાશિત કરતી મિત્રગોષ્ઠી પત્રિકાનું નામોનિશાન પણ નથી જોવા મળતુ. નવા નવા સ્થાનોમાંથી આવિર્ભાવ પામતી સંસ્કૃત ચંદ્રિકાનો પ્રકાશ પણ ક્યારેય પણ જોવા મળતો નથી. અરે રે ! મથુરા છોડીને મોહમય બનેલી, પરમપવિત્ર સુનૃતવાદિનીનો શબ્દ પણ કાને સંભળાતો નથી. સદ્ધર્મા પણ અદ્રશ્ય થઈ

ગઈ છે. આમ ખરેખર સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રવેશેલી શૂન્યપ્રાય અને ખિન્ન મનવાળી પત્રિકા સંસ્કૃત રત્નાકર છે.”^૬

આ પ્રમાણે સંસ્કૃતમાં અનેક પત્રો પ્રકાશિત થયાં હતા પરંતુ તે બધા મોટેભાગે મધ્યભાગમાં જ અટકી ગયા હતા. રાજસ્થાન પ્રદેશમાંથી પ્રકાશિત થતો આ સંસ્કૃત રત્નાકર પત્ર પણ મહામુશ્કેલીથી પાંચ વર્ષ સુધી રાજસ્થાનથી પ્રકાશિત થયો હતો. પછીથી અન્ય પ્રાન્તોમાંથી કદાચ પ્રકાશિત થઈ હોય અને એ પણ કદાચ વર્ષ સુધી પ્રકાશિત થઈ હતી. અહિં સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનમાં જે બાધાઓ આવી છે તે વિષયમાં પણ આપણે ટુંકમાં વિચાર કરીએ.

૧. ધનનો અભાવ :-

આપણે જાણીએ જ છીએ કે દરેક કાર્ય પૈસાથી જ થાય છે એનો અર્થ એ થયો કે પૈસો એ માનવનાં જીવનની મૂળભૂત જરૂરીયાત છે. કોઈકે કહ્યું પણ છે કે અર્થ-પૈસાની ઉણપ વિના પુરૂષ જીવી શકતો નથી. દરિદ્રની સમાજ પણ ઉપેક્ષા કરે છે. નિર્ધનતા દરેક રીતે આપત્તિ લઈ આવે છે. અત્યંત ઉત્સાહી, એવા સંસ્કૃતનાં અનુરાગીઓએ તથા સંસ્કૃતનાં મૂર્ધન્ય વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતનો પ્રચાર અને પ્રસાર કરવા માટે સર્વ રીતે સંસ્કૃત રત્નાકર પત્રનો પ્રારંભ કર્યો, પરંતુ થોડાંક સમય પછી ત્યાં આવું આર્થિક સંકટ ઉપસ્થિત થયું. જેનાથી રત્નાકરનાં પ્રકાશનમાં બાધા ઉત્પન્ન થઈ. ભદ્ર મથુરાનાથશાસ્ત્રી પોતે લખે છે કે - “પૈસા વિના રત્નાકર પોતાને યોગ્ય સમયે કેવી રીતે પ્રકાશિત કરશે. આર્થિક સહાય વિના અમે કંઈ પણ કરવા માટે રોકાઈ ગયા છીએ.”^૭

આર્થિક સહયોગ આપવાવાળા તેને જ સહયોગ આપે છે કે જેનાથી તેઓનો કોઈપણ સ્વાર્થ સિદ્ધ થતો હોય. સંસ્કૃતરત્નાકરની જ આવી વ્યથા છે એવું નથી, પરંતુ સ્વરમંગલા પત્રિકાનાં સંપાદક શ્રી ગણેશરામે પણ પોતાનાં સંપાદકીયમાં લખ્યું હતું કે - “સંસ્કૃતપત્રો પોતાનાં અધિકારથી ધન અને વૈભવ સંપન્ન નથી બની શકતા. પછી તે વિદ્વાન હોવા છતાં સુરભારતીની સેવા કરવામાં પરમ ઉત્સાહી હોવા છતાં સહાય, સરળ,

વિચક્ષણ અને સચેત હોવા છતાં તેમજ ઘણો ધનખર્ચ અને પરિશ્રમ કરતા હોવા છતાં પોતાનાં પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશન માટે પરાજ્ઞમુખ અને ઉપેક્ષાને પાત્ર બની જાય છે.”^૯ આમ છતાં પણ જોકે વિદ્વાનો અથવા સંપાદકોએ આર્થિક નુકશાન ભોગવીને પણ પત્રિકાઓ પ્રકાશિત કરી હતી. બધા સંપાદકોએ પણ વિના મૂલ્યે જ સંપાદનકાર્ય સંપાદિત કર્યું હતું.

“અત્યારે ‘ભારતી’ નાં સર્વ કાર્યકર્તાઓ વિનામૂલ્યે જ સુરભારતીની સેવા કરે છે. કાર્યકર્તાઓનાં વિના મૂલ્યે કાર્ય કરવા છતાં ‘ભારતી’ આર્થિક દ્રષ્ટિએ સ્વાવલંબી બની નથી.” બીજા બધા સંપાદકો પણ પોતપોતાની પત્રિકાઓમાં ધનનાં અભાવે યેનકેન પ્રકારે પત્રિકા પ્રકાશનમાં બાધારૂપે પ્રગટ કરી રહ્યાં છે. સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનમાં ધનનો અભાવ જ મુખ્ય બાધા છે એમ સ્પષ્ટપણે કહી શકીએ છીએ.

૨. મુદ્રકોનો અભાવ :-

આધુનિક યુગમાં બધા પત્રો અથવા પુસ્તકો મુદ્રણાલયોમાં મુદ્રિત થાય છે. મુદ્રણાલયોમાં જે મુદ્રકો મુદ્રણકાર્ય અથવા અક્ષર ગોઠવણ કરે છે તે સંસ્કૃત જાણકાર નથી હોતા. અત્યંત આધુનિક પ્રવિધિઓ દ્વારા કોમ્પ્યુટરમાં અક્ષરોની ગોઠવણ કરવામાં આવે છે. અક્ષર યોજવાનું કાર્ય કોમ્પ્યુટર કરે છે. કોમ્પ્યુટર ચંત્રનાં ચાલકો સંસ્કૃતનાં જાણકારો સારી રીતે મળતા નથી. કોમ્પ્યુટરમાં સંસ્કૃત વર્ણમાલાનાં કેટલાંક અક્ષરો પણ હોતા નથી. વેદમંત્રોમાં જેમાં સ્વરબોધકચિહ્નો હોય છે તે પણ મોટેભાગે કોમ્પ્યુટરોમાં ઉપલબ્ધ નથી. કોમ્પ્યુટરમાં અક્ષર સંયોજકો સંસ્કૃત જાણતા નથી. આથી તે સંસ્કૃતમાં લખે છે પણ પરંતુ ભણવા માટે સમર્થ બનતા નથી. અહિં પહેલી બાધા-મુશ્કેલી તે એ અક્ષર ગોઠવણમાં આવે છે. અહિં એક વિચિત્રતા અથવા તો કરુણતા કહી શકાય એ એ છે કે જે સંસ્કૃતનાં જાણકારો છે તે કોમ્પ્યુટરનું કાર્ય જાણતા નથી. અને જેઓ કોમ્પ્યુટરનાં જાણકારો છે તેઓ સંસ્કૃત જાણતા નથી. આ એક મોટી બાધા અત્યારે સંસ્કૃતપત્રોનાં પ્રકાશનમાં આવી છે. જેથી કોઈપણ પ્રકારે અક્ષરોની ગોઠવણ થઈ જાય, આધુનિકચંત્ર દ્વારા જ્યાં પત્રિકાઓ મુદ્રિત

થાય છે ત્યાં પણ સંસ્કૃતનો કોઈ જાણકાર હોતો નથી. ફલતઃ અક્ષરયોજન-અક્ષરોની ગોઠવણ પછી પણ મુદ્રણમાં મોટી કઠિનાઈ આવી પડે છે. આથી સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનમાં આ પણ એક મોટી બાધા જોવા મળે છે.

૩. કાગળોનો અભાવ :-

પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશન માટે કાગળ એ પ્રથમ સાધન જોવા મળે છે. કોઈપણ ભાષા હોય, તેની પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનમાં કાગળ એ પ્રાથમિક જરૂરીયાત છે. અને કાગળની કિંમતમાં દિનપ્રતિદિન વધારો થઈ રહ્યો છે. જેવા કાગળની આવશ્યકતા પત્રિકાઓ માટે જોવા મળે છે તેવો શ્રેષ્ઠ કાગળ તો ઘણું કરીને સંસ્કૃત પત્રિકાઓને ક્યારેય પણ મળ્યો નથી. આથી જ સંસ્કૃત પત્રિકાઓનાં મુખપત્રો મોટેભાગે આકર્ષણશૂન્ય બને છે. જો સુસ્નિગ્ધ આકર્ષક (કાગળો) નો સંસ્કૃત પત્રિકામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેનું મૂલ્ય વધે. પછી ખરીદારો પણ મળતા નથી, તેમજ સરકાર દૈનિક સમાચારપત્રોને, સાપ્તાહિક સમાચારપત્રોને ઓછી કિંમતે કાગળ મેળવવાની વ્યવસ્થા કરી આપે છે. પરંતુ સરકાર સંસ્કૃત પત્રિકાઓને આવી સહાય કરતી નથી. આથી કાગળોનો અભાવ પણ સંસ્કૃત પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનમાં એક બાધા જોવા મળે છે. અને અત્યારે જેમ દિનપ્રતિદિન વસ્તુઓની કિંમત વધે છે તેવી જ રીતે સંસ્કૃત પત્રિકાઓનાં પ્રકાશન પ્રારંભમાં પણ મોંઘાઈ વધી હતી. આથી જ ભદ્રમથુરાનાથશાસ્ત્રીએ ‘મહર્ષતાપિશાચી’ એ નામનાં નિબંધમાં પત્રોની (કાગળો) દુર્લભતા વર્ણવી છે. સંસ્કૃતરત્નાકરમાં મુદ્રણની મુશ્કેલીને વર્ણવતા સંપાદક લખે છે -

“સુસજ્જિત પત્રની પ્રકાશનકથા દૂરથી મુદ્રણાલયોનો ત્રાસ દરેક પર ઉભો છે. પ્રથમથી અંત સુધી સંસ્કૃત મુદ્રણમાં કઠિનાઈનો અનુભવ કરીને તેનાં મુદ્રણને જ સ્વીકારતા નથી. પ્રચુરધનલાભનાં લોભથી વિંટળાયેલા અને બીજુકે કાર્ય વ્યસતતાથી તે કાર્યની ઉપેક્ષા કરે છે. તથા તેને યોગ્ય સમયે પ્રકાશન કરવામાં અસહ્ય કલેશ થાય છે. મુદ્રણ

વગેરે કાર્ય પણ જેમ જેમ ઉતાવળથી થાય છે , ત્યારે અશુદ્ધ થાય છે . ધન, પરિશ્રમ, શરીરનો વ્યાયામ વગેરે કરવા છતાં પણ વેદના જ અનુભવવા મળે છે .''

૪. લેખકોનો અભાવ :-

પત્રિકા પ્રકાશન માટે તેની સાથે જોડાયેલા સંપાદકો ફરી ફરીને લેખકોને લેખો મોકલવા માટે નિવેદન કરતા હોય છે . પરંતુ માત્ર પાંચ ટકા વિદ્વાનો જ લેખો મોકલે છે . અને જેઓ લેખો મોકલે છે તે પણ મોટી સંખ્યામાં અશુદ્ધ લખેલા હોય છે . કેટલાંક માત્ર નામ કમાવવા માટે જ કાંઈપણ લખીને મોકલે છે . કેટલાંક શોધકર્તાઓ શોધગ્રંથમાંથી જ અંશ વિશેષને લઈને પત્રિકાનાં માધ્યમથી પ્રાધ્યાપકપદની ચૂંટણીમાં લાભને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા રાખતા હોય છે . સંસ્કૃત ભાષાનાં વ્યાકરણજ્ઞાનનાં અભાવમાં મોટેભાગે શુદ્ધ લેખકો મળતા નથી . જેઓ નવીન છે તેઓ ઉચ્ચપદ પ્રાપ્ત કરવા છતાં પણ સંસ્કૃતમાં લખવા માટે ઘણું કરીને અસમર્થ છે . ભારતીનાં પૂર્વ સંપાદકોએ પણ આ બાધા અનુભવી હતી . શુદ્ધ લેખન સામર્થ્યનાં અભાવથી, નિવેદન કર્યા પછી પણ કોઈ એકે પણ પોતાનાં લેખો મોકલ્યા નથી . વ્યાકરણનાં જ્ઞાનનાં અભાવથી તેમજ શુદ્ધ સંશોધનનો અભાવ (Proof-Reading) પણ સમસ્યારૂપે સંસ્કૃત પત્ર પત્રિકાઓની સામે આવે છે . પ્રથમ તો લેખકો શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સંસ્કૃત લખવા સમર્થ નથી બનતા . અને બીજું કે અશુદ્ધિ સંશોધકો - પ્રુફ વાંચનારાઓ પણ તેને સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં શુદ્ધ કરવામાં અસમર્થ બને છે . અને પરિણામે આ એક બાધા સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓમાં જોવા મળે છે .

૫. પાઠકોનો અભાવ :-

એક વાત સ્પષ્ટ છે કે જેમ ગુજરાતી, હિન્દી અને બીજી ભાષાઓ વ્યવહારની ભાષાઓ બની છે તેમ સંસ્કૃત ભાષાનો વ્યવહારમાં જોઈએ તેટલો ઉપયોગ થતો નથી . આનું કારણ એ છે કે બહુ ઓછી સંખ્યામાં લોકો સંસ્કૃતને જાણે છે . અને સંસ્કૃતજ્ઞાનનાં અભાવે સંસ્કૃત પત્ર

પત્રિકાઓનાં ગ્રાહકોનો પણ અભાવ જ છે. અને ખીજુ કે સંસ્કૃત ભાષાવિદો છે તેઓ પણ તેનાં નિયમિત ગ્રાહકો બનતા નથી. અને મોટેભાગે ભારતીયો એ પોતે પત્ર-પત્રિકાઓ ખરીદતા નથી. કેટલાંક તો અરસપરસ મિત્રો પાસેથી લઈને જ વાંચે છે. સંસ્કૃતનાં જાણકારો તો વિશેષરૂપે પત્ર પત્રિકાઓ ખરીદવામાં જ કંજુસાઈ કરતા જોવા મળે છે. સંસ્કૃત પત્ર પત્રિકાઓનાં વાંચનમાં વિદ્યાર્થીઓની અભિરુચિ પણ જોવા મળતી નથી. આમ સામાન્ય લોકો, વિદ્વાનો અને સંસ્કૃતનાં અનુરાગીઓ અથવા તો વિદ્યાર્થીઓ સ્વેચ્છાએ ગ્રાહકો બનતા નથી. અન્ય ભાષાની તુલનામાં સંસ્કૃતભાષામાં આ એક મોટી બાધા કહી શકાય. ક્યારેક એવું પણ બને કે કોઈનાં પ્રભાવથી અથવા તો શેહશરમને કારણે ગ્રાહકો માટે કાંઈ પણ પ્રયત્ન કરતા નથી. સરકાર પણ સંસ્કૃત પ્રત્યે ઉદાસીન જ છે. રાજકીય વિદ્યાલયોમાં પત્રિકાઓ મોકલવા માટે વિનંતિ કર્યા પછી પણ સરકારે એક પણ આદેશ કર્યો નથી. ગ્રાહકોનો અભાવ પર્યાસ વર્ષથી લઈને આજ સુધી વધઘટ સ્વરૂપે તેવો જ રહ્યો છે. ગ્રાહકોનાં અભાવે સંસ્કૃત પત્ર પત્રિકાઓનાં સંચાલનમાં જોકે જે મુશ્કેલી જોવા મળે છે તે વિષયમાં સંસ્કૃતરત્નાકરમાં સંપાદકે લખ્યું છે કે - “પરંતુ સુરભારતીનાં દુર્ભાગ્યથી સંસ્કૃતપત્રનાં પાઠકોનાં દારિદ્ર્યને લીધે સાધારણ પત્રોનાં સંચાલનમાં પણ મુશ્કેલી થાય છે.” સુરજનદાસ સ્વામીએ પણ ગ્રાહક વૃદ્ધિની આવશ્યકતા પર ભાર મૂક્યો હતો.

૬. વિજ્ઞાપનોનો અભાવ :-

કોમ્પ્યુટરનાં યુગમાં જાહેરાતોનું મહત્ત્વ દિનપ્રતિદિન વધતુ જાય છે. જાહેરાત એ પૈસા પ્રાપ્તિ માટેનું એક અગત્યનું સાધન બનતુ જાય છે. વર્તમાન સમયમાં સંસ્કૃત પત્રિકાઓમાંથી અર્થવ્યવસ્થા કરવા માટે વિજ્ઞાપન એક મુખ્ય સાધન છે. પરંતુ જાહેરાત આપવાવાળાઓ તેવી પત્રિકાઓને જ જાહેરાત આપે છે જેમાં ગ્રાહકસંખ્યા સૌથી વધુ હોય. અને ખીજુ કે જુદા જુદા રંગોમાં, સિનગ્ધપત્રોમાં આકર્ષક જાહેરાતો લોકોને આકર્ષિત કરે છે. તે કાર્ય મોંઘવારીથી સંસ્કૃત પત્રકારો કરવા શક્તિમાન

બનતા નથી. સંસ્કૃતપત્રોનાં અભ્યાસુઓ સંસ્કૃતજ્ઞો જ હોય છે. એ કારણે પણ અહિં વિજ્ઞાપનોનો અભાવ મોટેભાગે જોવા મળે છે. આર્થિક સંકટને દૂર કરવા માટે પત્રિકાનાં માધ્યમથી જાહેરાતદાતાઓ એક પણ જાહેરાત આપતા નથી. જેમકે 'ભારતી' માં પાછલા દિવસોમાં આવી પડેલા આર્થિક સંકટને જોઈને તેમજ આ પત્રને સુંદર, સચિત્ર અને હૃદયસ્પર્શી બનાવવા માટે ભારતીમાં 'જાહેરાત આપવાવાળાઓની અમે ચિંતા કરીએ છીએ તથા જાહેરાતો મોકલીને અમોને બનાવ્યાં છે.' આવો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ મોટેભાગે જેમાં કેટલાંક સંપાદક અથવા પ્રબંધસંપાદકનાં સંબંધથી અને તેના પ્રભાવથી વ્યાપારી ધોરણે જ તેનાં ઉપર ઉપકાર કરવા માટે જાહેરાતો આપતા. સરકાર અને અન્ય સંસ્થાઓ પણ સંસ્કૃત પત્રિકાઓને ઉદારતાથી જાહેરાતો આપતી ન હતી. સાંપ્રતસમયમાં રાજનીતિનો પ્રભાવ પણ વિજ્ઞાપનદાનમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. જો પત્રિકા કોઈ પક્ષ વિશેષ સાથે જોડાયેલ હોય તો સરકાર દલવિશેષને જાહેરાતો આપે છે. અન્યથા તેને સહાય પણ કરતી નથી. આમ યોગ્ય અર્થવ્યવસ્થા જાળવવામાં જાહેરાતની અગત્યતા ઘણી ઉંચી છે. આથી ધનનો અભાવ પણ સંસ્કૃત પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનમાં બાધક બને છે.

૭. પ્રોત્સાહનનો અભાવ :-

કોઈપણ વસ્તુનાં પ્રચાર અને પ્રસાર માટે પ્રેરણા અથવા તો પ્રોત્સાહનની જરૂરીયાત બને છે. જે ભાષા હજાર વર્ષોથી વિદેશીશાસકો વડે પ્રભાવિત હતી, જેનાં ગ્રંથો વર્ષો સુધી અદ્રશ્ય રહ્યાં હતા તેમજ જેનું અધ્યયન-અધ્યાપન છળકપટથી બાધિત હતું, તેવી ભાષાની પત્રિકાઓનું પ્રકાશનકાર્ય પ્રોત્સાહન વિના સંભવ જ નથી. સાંભળ્યું છે કે અંગ્રેજો ભારતમાં અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રચાર કરવા માટે પ્રથમ અંગ્રેજી ભાષાનાં સ્નાતકને હાથી ઉપર બેસાડીને શોભાયાત્રાને નગરમાં ફેરવી હતી. પ્રોત્સાહનથી ખરેખર તેને જોવાવાળાઓમાં ભાષાનો અભ્યાસ કરવા માટે તત્પરતા જાગી હતી. અહિં જયપુરમાં જ રાજાએ સ્થાપિત કરેલ વિદ્યાલયમાં જ્યારે પર્યાપ્ત સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ ન આવતાં ત્યારે અહિં જ એક ઉપાય

નક્કી કર્યો તે મુજબ જે બાળકો વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરવા માટે આવતાં તેઓને દરરોજ એક લાડુ આપવામાં આવતો હતો. લાડુનાં લોભથી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધી હતી. પરંતુ સંસ્કૃત પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે સરકારે પણ કોઈ પ્રયત્ન કર્યો નથી. તેની સાથે જોડાયેલા લોકો પણ પ્રોત્સાહનથી અગ્રેસર થયા ન હતા. અને જે વિદ્વાનોએ પરસ્પર મળીને પત્રપત્રિકાઓનું પ્રકાશન શરૂ કર્યું હતું. તેઓ પણ ન તો ગ્રાહકો દ્વારા, ન પાઠકો દ્વારા, ન સમાજ દ્વારા કે ન સરકાર દ્વારા પ્રોત્સાહન પામ્યા હતા. પ્રોત્સાહન માણસને આગળનું કાર્ય કરવા માટે માનસિક રીતે તત્પર બનાવે છે. પરંતુ જ્યાં આવી પ્રેરણા કે પ્રોત્સાહનનો અભાવ જોવા મળતો હોય ત્યાં કાર્યમાં કાંઈ ભલીવાર થતી નથી. આથી મોટી મુશ્કેલીને પણ ગણકાર્યા વિના કઠિનાઈથી બુદ્ધજનો સંસ્કૃતપત્રિકાઓ પ્રકાશિત કરતાં હતા. કોઈપણ ક્ષેત્રમાં વિકાસ કરવા માટે વ્યક્તિને નૈતિકબળ અને માનસિક હૂંફની આવશ્યકતા રહે છે. જો આવું પ્રોત્સાહન પૂરતી માત્રામાં અને યોગ્ય વ્યક્તિ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય તો કાર્ય ઝડપથી આગળ વધે છે.

૮. સંરક્ષણનો અભાવ :-

સ્વકર્તવ્યબુદ્ધિથી, સ્વસંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરવા માટે અને ભારતીયજ્ઞાનને રક્ષિત કરવા માટે પરતંત્ર ભારતમાં ધનાઢયો સંસ્કૃતનું રક્ષણ કરવામાં તત્પર હતા. વિદ્વાનો પણ પોતાનું બધું જ સુખ ત્યજીને શાસ્ત્રોનું રક્ષણ કરતા હતા. કંઠસ્થ પ્રણાલીએ નગરોમાં, ગામોમાં, પાઠશાળાઓમાં શાસ્ત્રોનું રક્ષણ કર્યું હતું. રાજસ્થાનનાં શેખાવાટીક્ષેત્રમાં ઉત્તમ સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ ચાલતી હતી. તે પાઠશાળાઓમાં આદર સાથે તે ધનાઢયો તેમનું રક્ષણ કરતા હતા. અને સંસ્કૃતને ભણાવવા માટે પંડિતોની નિમણૂક કરતા હતા. આમ ત્યારે સમાજ દ્વારા સંસ્કૃતનું રક્ષણ થતું હતું. પરંતુ સ્વતંત્ર ભારતમાં સંસ્કૃત પત્ર પત્રિકાઓનાં સંરક્ષણ માટે કોઈપણ આગળ આવ્યું ન હતું. ધનાઢયો પણ સંસ્કૃતથી વિમુખ થયા હતા. તેમજ પત્રપત્રિકાઓનાં રક્ષણ માટે તત્પર ન હતા. જો જુદા જુદા સંપ્રદાયનાં આચાર્યો સંસ્કૃત

પત્રિકાનું રક્ષણ કરશે તો તેઓનું રક્ષણ પ્રાપ્ત કરીને નિશ્ચિતરૂપે નાણાનાં અભાવની ચિંતાથી મુક્ત બની આ પત્રિકાઓ અબાધગતિથી પ્રકાશિત થશે.

૯. સરકારની ઉપેક્ષા :-

રાજયાશ્રય પ્રાપ્ત કરીને કોઈપણ ભાષા સહજરૂપે વિકાસ પામે છે. એમ રાજયાશ્રયથી - રાજ્ય સરકારનાં સહકારથી જ પુરી અંગ્રેજી ભાષા વિકાસ પામી હતી. અને આગળ વધી હતી. ત્યારપછીથી સામાન્ય એવા રાજ્યસરકારનાં સહયોગથી હિન્દીભાષા પણ વિકાસ પામી હતી. સંસ્કૃત માટે ન તો રાજ્ય સરકારે કોઈ સહકાર આપ્યો હતો કે ન કોઈ અન્ય સંસ્થાઓએ. આથી એ સ્પષ્ટ જ છે કે સંસ્કૃતમાં પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનમાં રાજ્ય સરકારનો સહયોગ જ શુષ્કમાત્રામાં જોવા મળ્યો હતો. આજે પણ સંસ્કૃત પત્રપત્રિકાઓ ગ્રાહકોની સંખ્યામાં અભિવૃદ્ધિ કરવા માટે રાજ્યને મુખ્ય પરિબળ તરીકે જુએ છે. જો સરકાર સ્વાધીન સંસ્થાઓમાં સંસ્કૃત પત્રિકાઓ નિયમિતરૂપે ખરીદે તો રાજયાશ્રમ પ્રાપ્ત કરીને સંસ્કૃતપત્રિકા નિયમિતરૂપે પ્રકાશિત થવા માટે શક્તિમાન બની શકે. આથી આપણે પરિલોચના કરીએ કે સંસ્કૃત પત્રિકાઓનાં પ્રકાશમાં રાજયાશ્રયનો અભાવ પણ એક પ્રમુખ કારણ જોવા મળે છે.

આમ સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યે આમજનતાનું મનોવલણ, વ્યવહારુ ભાષા તરીકેનાં ઉપયોગનો અભાવ, સરકારનો જોઈએ એટલા પ્રમાણમાં સહકારનો અભાવ આ ઉપરાંત પણ આપણે આગળ જોયું તેમ ઘણાં બધાં એવાં કારણો કે બાધાઓ છે જેનાં પરિણામે સંસ્કૃતભાષાનો પ્રચાર, પ્રસાર અને વિકાસ જોઈએ એ પ્રમાણમાં થયો નથી. તેમજ તેને પરિણામે સંસ્કૃત પત્રપત્રિકાઓનાં વિકાસમાં અને તેનાં પ્રકાશનમાં જોઈએ એવી ગતિ મળી નથી. તેમજ કેટલીક મહત્ત્વની બાધાઓ સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનનાં માર્ગમાં ઉભેલી જોવા મળે છે. જો આ બાધાઓનું યોગ્ય નિરાકરણ કરવામાં આવે તો ચોક્કસપણે પત્રિકાઓનાં પ્રકાશન માટેનો માર્ગ મોકળો બની જાય. ઉપર્યુક્ત બાધાઓ કે સમસ્યાઓનાં સમાધાન

માટે અહિં કેટલાક ઉપાયો સૂચવવામાં આવ્ય છે જે હવે આપણે જોઈએ.

★ બાધાઓનું સમાધાન :-

૧. ધનનો અભાવ :-

ધનનાં અભાવમાં માત્ર કોઈ એક ઘટક સહયોગ આપે તેનાંથી તે પુરતુ નથી પરંતુ સરકાર, સમાજ, શ્રેષ્ઠ જાહેરાત દાતાઓ, ગ્રાહકો, સંસ્કૃત પંડિતો અને વિદ્યાર્થી આ બધાએ સાથે મળીને સહયોગ કરવો જોઈએ.

૨. મુદ્રણોનો અભાવ અને કાગળોનો અભાવ :-

આ બાધાનાં નિવારણ માટે સંસ્કૃત મુદ્રણાલયો સ્થાપવા જોઈએ. તેમજ સરકારે સામાન્યભાવે કાગળ આપવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. સંસ્કૃત પત્રિકાઓ માટે કોટા નક્કી કરવો જોઈએ.

૩. લેખકોનો અભાવ :-

લેખકોને શ્રમિક ભથ્થું આપવું જોઈએ. તેમજ શ્રેષ્ઠ લેખકોને પુરસ્કાર આપી તેમને સન્નમાનવા જોઈએ. ચૂંટણીઓમાં લેખોનું મહત્ત્વ નિયત અંકો વડે આપવું જોઈએ.

૪. પાઠકોનો અભાવ :-

સંગઠનો, સંમેલનો, સંસ્થાઓ અને પંડિતોએ પાઠકોને પ્રેરણા આપવી જોઈએ. સરકારે વિદ્યાલયોમાં અને મહાવિદ્યાલયોમાં ખરીદીનો આદેશ પ્રસારિત કરવો જોઈએ.

૫. વિજ્ઞાપનોનો અભાવ :-

સરકારે જ સૌ પ્રથમ તો સંસ્થાઓ અને સંસ્કૃતભાષાની સેવા માટે જાતે જ જાહેરાતો આપવી જોઈએ. અને છતાં જો જરૂરીયાત ઉભી થાય તો રોકડ સ્વરૂપે મદદ કરવી જોઈએ.

૬. પ્રોત્સાહનનો અભાવ :-

સમારોહમાં સંસ્કૃત પત્રિકાનાં પ્રકાશકો, શ્રેષ્ઠ પાઠકો અને પ્રતિભાવ મોકલનારાઓનું સરકાર દ્વારા સન્માન થવું જોઈએ, તેમને સત્કારવા જોઈએ.

૭. સંરક્ષણનો અભાવ :-

મઠાધિશો, નેતાઓ અને ધનવાનો વગેરેએ પોતાની પ્રેરણાથી

પોતાના મૂલ્ય ખજાનાને રક્ષવો જોઈએ. મૂલ્યનાં ખજાનાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.

૮. સરકારની ઉપેક્ષા :-

સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનાં વિકાસમાં અને તેનાં પ્રકાશનમાં સરકારની ઉપેક્ષા વિકાસમાં બાધારૂપ બને છે. આ માટે સંસ્થાઓ દ્વારા, સંમેલનો દ્વારા અને સંગઠનો વડે સરકારની ઉપેક્ષાને દૂર કરવી જોઈએ. સંસ્કૃત ભાષા અને તેની પત્ર-પત્રિકાઓ પ્રત્યેનો સરકારનો અભિગમ બદલવો જોઈએ.

સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં આવેલી બાધાનાં સમાધાન માટે સંસ્કૃત વિદ્વાનો જ સમર્થ છે. સૌથી પ્રથમ તો સંસ્કૃત પત્ર પત્રિકાઓનાં પ્રકાશકો અને સંપાદકો કર્તવ્યપરાયણ અને સંસ્કૃત પ્રત્યે નિષ્ઠાવાન અને શ્રદ્ધાવાન હોવા જોઈએ. સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓમાં સમયને અનુકૂળ સામગ્રી પ્રકાશિત થાય. અથવા તો સમયની માંગ મુજબ સામગ્રી પ્રકાશિત થવી જોઈએ. પત્ર પત્રિકાઓમાં સરળ, સહજ અને બોધગમ્ય સંસ્કૃતભાષા પ્રયોજવી જોઈએ. જેથી કરીને સાધારણ પાઠકો પણ સંસ્કૃતપત્રો વાંચી શકે અથવા તેનું પઠન કરી શકે. આર્થિક સ્થિતિને સુદ્રઢ કરવા માટે ધનિકો પાસેથી અને સરકાર પાસેથી સહયોગ પ્રાપ્ત કરવા માટેનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

અને જેઓ સંસ્કૃતનાં જાણકારો કે સંસ્કૃતનાં પંડિતો છે તેમની સાથે વ્યક્તિગત સંપર્ક કરીને તેઓ દરેક પત્રિકાઓનાં ગ્રાહકો થાય એવો પ્રયત્ન પણ કરવો જોઈએ. અને જે વિદ્વાનો જ્યોતિર્વિદ અને આર્યુવિજ્ઞાનનાં જાણકારો હોય છે. તેમનાં સંપર્કમાં ધનિકો આવતાં હોય છે. અને આવા ધનાઢયો ચિકિત્સા અને જ્યોતિષજ્ઞાન દ્વારા હમેશા પ્રભાવિત થતા હોય છે. તેઓનાં આદેશને તેઓ ચોક્કસપણે પાલન કરતાં હોય છે. આથી સંસ્કૃત સંપાદકોએ તેવા વિદ્વાન સાથે સંપર્ક કરીને તેઓનાં પ્રભાવથી આર્થિક સહયોગ પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. આ બધામાં સૌથી કોઈ વસ્તુ દુઃખદાયક હોય તો તેમાં જોવા મળે છે સંસ્કૃત વિદ્વાનોની ઉદાસીનતા.

આથી વિદ્વાનોની ઉદાસીનતાને દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કારણ કે જો ખુદ સંસ્કૃત વિદ્વાનો જ ઉદાસિન જોવા મળતા હોય તો તેવી સ્થિતિમાં સંસ્કૃતભાષાનો વિકાસ અને પત્ર-પત્રિકાઓનું ભવિષ્ય કેવું હોય એ સમજી શકાય એવી વાત છે. વિદ્વાનો પરસ્પર સંસ્કૃતમાં જ્યારે બોલવા લાગશે ત્યારે સંસ્કૃતભાષા વ્યવહારુ ભાષા બનશે તેમજ ત્યારે આપોઆપ જ ગ્રાહક સંખ્યા અથવા તો પાઠકોની સંખ્યા વધશે. પત્રિકાઓમાં આકર્ષક વિષય સામગ્રી પણ પ્રકાશિત કરવી જોઈએ. પત્રિકાની સાજસજજ - ટામકટિમક પણ પાઠકોને પ્રભાવિત કરે છે. આથી સુંદર, આકર્ષક, મુખપૃષ્ઠ અને શુદ્ધ અને સુસ્પષ્ટ મુદ્રણ થાય એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આમ એવી કોઈપણ સમસ્યા જોવા નથી મળતી કે જેનું સમાધાન શક્ય ન હોય.

★ સંસ્કૃત પત્રકારિતાનું ભવિષ્ય :-

સંવિધાનનાં ઘડતર દ્વારા આપણા પૂર્વજોએ સંસ્કૃતભાષા પ્રત્યે પૂર્ણ સન્માન દર્શાવ્યું હતું. તેઓની આ ભાવના સંવિધાનની ૩૫૧ મી કલમમાં - પરિચ્છેદમાં સ્પષ્ટ રીતે જોવા મળે છે. ત્યાં તેઓએ રાજભાષા પૂરકરૂપે અને સહાયકરૂપે સંસ્કૃત ભાષાને આઠમી અનુસૂચિમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવી છે. અઢાર ભાષાઓમાં સર્વોચ્ચ સ્થાન સંસ્કૃતને આપવામાં આવ્યું છે. ૩૫૧ માં અનુચ્છેદમાં લખવામાં આવ્યું છે કે -

“સંઘ કા યહ કર્તવ્ય હોગા કિ વહ હિન્દી ભાષા કા પ્રસાર બઢાયે, ઉસકા વિકાસ કરે, તાકિ વહ ભારત કી સંસ્કૃતિ કે સમી તત્ત્વોં મી અભિવ્યક્તિ કા માધ્યમ બન સકે ઓર ઉસકી પ્રકૃતિ મેં હસ્તક્ષેપ કિએ બિના હિન્દુસ્તાની કે આઠવીં અનુસૂચી મેં વિનિર્દિષ્ટ ભારત કી અન્ય ભાષાઓં કે પ્રયુક્તરૂપ, શૈલી ઓર પદોં કો આત્મસાત્ કરતે હુએ ઓર જહાં આવશ્યક યા વાંછનીય હો વહાં ઉસકે શબ્દભંડાર કે લિએ મુખ્યતઃ સંસ્કૃત સે ઓર ગૌણતઃ અન્યભાષાઓં સે શબ્દગ્રહણ કરતે હુએ ઉસકી સમૃદ્ધિ સુનિશ્ચિત કરે ।”

એટલાં માટે જ આ ભાષા આ સાહિત્યમાં આજે પણ વિશ્વગુરુસિંહાસન પર બેઠી છે. અત્યારે આ વિશ્વમાં પણ સંસ્કૃતભાષામાં

સમાયેલા જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા અને સન્માનભાવ સર્વત્ર સારી રીતે જોવા મળે છે. સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રમાં સંસ્કૃત શોધાર્થીઓની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધે છે. આ જ ક્રમે સંસ્કૃતભાષાનાં વિકાસની સાથે ઓગણીસમી સદીમાં સંસ્કૃતમાં પત્રકારિતાનો વિકાસ પણ થયો હતો.

સંસ્કૃત પત્રકારિતાનું ભવિષ્ય જ અદ્રષ્ટ અને અવ્યક્ત છે. પરંતુ તત્કાલીન સામાજિક વ્યવસ્થાને અનુસરીને જ ભવિષ્યનું નિર્ધારણ થાય છે. એમાં કોઈ વિપતિ નથી. સમાજમાં રહેલા સર્વ તત્ત્વોનું ભવિષ્ય હોય જ છે. આ દ્રષ્ટિથી સંસ્કૃત પત્રકારિતાનું ભવિષ્ય પણ નિશ્ચિત જોવા મળે છે. આ નિશ્ચિતતા માટે દેશ, કાળ અને પાત્રોનું સાયુજ્ય આવશ્યક છે. દેશ, કાળ, સ્થાન પરિવેશ અને કર્તવ્યોન્મુખ - આ બધા પરિબળો જો બાધારહિત હોય તો આનાં ઉજ્જવળ ભવિષ્ય માટે કોઈ શંકા કે સંદેહ નથી. પરંતુ ઉજ્જવળ ભવિષ્ય નક્કી કર્યા પહેલાં આમાં કઈ કઈ બાધાઓ છે અને તેનું નિરાકરણ કઈ રીતે કરવું એની પહેલા ચર્ચા કરવી જોઈએ.

સંસ્કૃત પત્રિકાઓની સમસ્યા જ્યારે સામે આવે છે ત્યારે સમસ્યાઓનું મૂળ કારણ વ્યવહારુ ભાષા તરીકેનાં પ્રયોગનો અભાવ જ મૂળરૂપે સામે આવે છે. લેખકો, ગ્રાહકો, ધન, મુદ્રણ, વિજ્ઞાપનો, પ્રોત્સાહનો વગેરેના અભાવનાં મૂળમાં પણ સંસ્કૃતનો વ્યવહારભાષા તરીકેનો અભાવ જ છે. સંસ્કૃતમાં આધુનિક વિષયની અભિવ્યક્તિની ક્ષમતા જોવા મળે છે. અને એટલા માટે જ સંસ્કૃત નથી વ્યવહારની ભાષા બની શકી કે નથી કોઈપણ પ્રદેશની દૈનિક સંભાષણભાષા કે નથી બહુ સંખ્યાનાં લોકોની ભાષા બની શકી. આ પ્રમાણે સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓની દૈનિક સ્થિતિનું મુખ્ય કારણ મુઠ્ઠીભર લોકોની આ ભાષા છે એ જ.

અને બીજું એ છે કે સંસ્કૃતનાં જે કોઈપણ જાણકારો છે તેઓ પણ સંસ્કૃત પત્રિકાઓ ખરીદતા નથી અને વાંચતા પણ નથી તેમજ નિયમિત ગ્રાહકો પણ હોતા નથી. આ ભાષા પ્રથમ તો વ્યવહારુ ભાષા નથી અને બીજું એટલું જ જવાબદાર પરિબળ સંસ્કૃતના જાણકારો અથવા સંસ્કૃતનાં પંડિતોનો ઉપેક્ષાભાવ. આથી જ સંસ્કૃત પત્રિકાઓ સમયસર પ્રકાશિત

થતી નથી તેમજ નથી સુંદર, આકર્ષક મુદ્રણ, સંપાદન, લલિત સાજથી સજ્જ અથવા સજીકરણ સંભવતુ નથી. પરિણામે એકપણ પત્રિકા લાંબુ આયુષ્ય ભોગવતી નથી. પરંતુ ટુંકા આયુષ્યમાં સંસ્કૃત પત્રિકાઓ લુપ્ત થઈ જાય છે.

વર્તમાન સમયમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાની સામે મોટી કઠીનાઈ જોવા મળે છે. રાજનીતિક, આર્થિક, સામાજિક વ્યવસ્થાઓની પ્રતિકૂળતા, સારા કાગળોનો મોંઘવારીને કારણે અભાવ, પ્રશિક્ષિત પત્રકારોનો અભાવ, અન્ય ભાષાઓની પત્રિકાઓની પ્રતિસ્પર્ધા વગેરે જેવી જુદી જુદી સમસ્યાઓ સંસ્કૃત પત્રકારોની સમક્ષ વિસ્તાર પામીને ઉભી છે. આમ છતાં પણ ફરી સંસ્કૃત પત્રિકાઓ વિકાસમાર્ગે અગ્રેસર જોવા મળે છે. જોકે તુલનાત્મક વિશ્લેષણથી અન્ય ભાષાઓની પત્રિકાઓની અપેક્ષા સંસ્કૃત પત્રિકાઓની વિકાસગતિ મન્થર જેવી - કાયબા જેવી જોવા મળે છે. પરંતુ તે અવરોધાઈ નથી. આથી જ કહેવાયું છે કે

Slow and Steady wins the Race.

આપણને એ વિશ્વાસ છે કે ભવિષ્યમાં સંસ્કૃતપત્રકારિતા કોઈક વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે. અત્યારે સંસ્કૃતભાષા પ્રત્યે લોકોની અભિરુચિ વધેલી જોવા મળે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે સંસ્કૃતજ્ઞાન પ્રત્યે જિજ્ઞાસા જોવા મળે છે. ભૌતિકવાદથી અસંતુષ્ટ લોકો આધ્યાત્મિકતા અને શાંતિ મેળવવા માટે સંસ્કૃતનો આશ્રય લે છે.

રાજસ્થાનમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાની વિકાસયાત્રા ઈ.સ. ૧૮૮૦ ની સાલથી 'વિદ્યાર્થી' નામનાં પત્રથી શરૂ થઈ હતી. અને એ સતત ચાલતી જોવા મળે છે. વિશુદ્ધ સંસ્કૃત પત્રિકાઓ અને મિશ્રિત પત્રિકાઓ છપાતી મુદ્રિત થતી જોવા મળે છે. રાજસ્થાનમાં પણ જુદી જુદી સમસ્યાઓ અને બાધાઓ સંસ્કૃત પત્રકારો સામે આવેલી જોવા મળે છે. પરંતુ અહિંનાં વિદ્વાનો અને પત્રકારોએ તેની સામે સતત સંઘર્ષ કર્યો હતો. પરંતુ સમયે સમયે એકપણ સંસ્કૃત પત્રિકા પ્રકાશિત થઈ ન હતી. તેમાં કેટલીક વચ્ચે જ બંધ થઈ ગઈ હતી. પરંતુ પ્રકાશનનો કમ આજે પણ ચાલુ છે.

રાજસ્થાનમાંથી 'ભારતી' માસિક પત્રિકા અને 'સ્વરમંગલા' ત્રિમાસિક પત્રિકા અબાધગતિથી પ્રકાશિત થાય છે. આથી જ પૂર્ણરૂપે વિશ્વાસ છે કે રાજસ્થાનમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાનું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ અને વિકાસોન્મુખ છે. એટલા માટે જ વર્તમાન સમયમાં રાજસ્થાન સરકારે અને સંસ્કૃત વિદ્વાનોએ સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસ માટે જે પ્રયત્નો કર્યા છે તે પ્રશંસનીય અને લાભપ્રદ છે.

સંસ્કૃત પત્રકારિતાની વિકાસયાત્રા કેવી રીતે ગતિશીલ થાય ? એ એક વિચારણીય પ્રશ્ન છે. ગંભીર વિચાર કરતાં સૌથી પહેલા તો આ ભાષા વ્યવહારભાષા બને - એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સંપૂર્ણ ભારતમાં આના વ્યવહારો વધારવા માટે કેટલાંક ઉપાયો અહિં વર્ણવવામાં આવ્યા છે.

૧. પ્રાચીન અને અર્વાચીન આ બંનેનું સામંજસ્ય કરીને આધુનિક વિચારધારાનો પણ સ્વીકાર કરવો જોઈએ.
૨. સંસ્કૃત પત્ર પત્રિકાઓમાં નવીનતાનો સમાવેશ કરવો જોઈએ.
૩. પાઠકોની અભિરુચિને અનુકૂળ સામગ્રી ગોઠવવી જોઈએ.
૪. પ્રસ્તુતીકરણ આકર્ષક હોવું જોઈએ.
૫. મનોરંજન સામગ્રી પૂર્ણરૂપે યોજવી જોઈએ.
૬. કાન્તાની જેમ શિક્ષાપ્રદ સામગ્રી સ્વીકારવી જોઈએ.
૭. દૂરદર્શનમાં સંસ્કૃત નાટકોને પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ.
૮. પ્રતિયોગિતા પરીક્ષાઓ અને પ્રશાસનિક સેવા પરીક્ષાઓમાં સંસ્કૃત ફરજિયાત હોવું જોઈએ.
૯. સંસ્કૃત એ ત્રીજી ભાષા નથી, પરંતુ મુખ્ય ભાષા હોવી જોઈએ.
૧૦. સંસ્કૃતના અભ્યાસુઓ માટે આજીવિકા મેળવવા માટેનાં સાધનો વધારવા જોઈએ.
૧૧. સંસ્કૃતથી દૂર ભાગતા હોય તેવાને રોકવા જોઈએ.
૧૨. સંસ્કૃતનાં પંડિતોએ પોતે જ સંસ્કૃતને સન્માનવું જોઈએ. સંસ્કૃતનાં જાણકારોએ સંસ્કૃતને આત્મસાત કરી પરસ્પર સંસ્કૃતમાં બોલવું

જોઈએ.

૧૩. લોકોની અભિરુચિને જાગૃત કરી વૈદિકજ્ઞાનને સરળ સંસ્કૃતમાં પ્રસ્તુત કરવું જોઈએ.

૧૪. સંસ્કૃત રાષ્ટ્રભાષા થાય, સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રમાં આનો વિરોધ નથી.

ભૂતકાળને ન જોતાં, ભવિષ્યકાળ અજ્ઞાત હોય છે આમ છતાં ફરી દ્રઢતાથી ભવિષ્યનિર્માણ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સ્વયં પત્રકારિતા પોતાના ભવિષ્યનાં નિર્માણમાં ત્યારે જ સક્ષમ બનશે જ્યારે કલાત્મકતા તેમાં સમાયેલી હશે. સાંસ્કૃતિ અભિરુચિ વિકસિત કરવી જોઈએ. સારી રીતે તથ્યોનું ઉદઘાટન કરવું જોઈએ. વૈજ્ઞાનિક શિલ્પને લઈને સતત સત્ય શોધવું જોઈએ. જોકે વિકાસગતિ ધીમી છે તોપણ સંસ્કૃત પત્રકારિતાનું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ છે એમાં અહિં કોઈ શંકા નથી. ટુંકમાં આપણે એટલું જરૂર કહી શકીએ કે સંસ્કૃત પત્રકારિતાનો ભૂતકાળ ભલે અભાવગ્રસ્ત રહ્યો હોય, પરંતુ વર્તમાન સમયમાં કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્યસરકાર દ્વારા જે પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યાં છે તેનાથી આનું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ છે જ. અત્યારે જે પ્રયત્નો થઈ રહ્યાં છે તે સાર્થક અને કીર્તિસ્તમ્ભનાં સ્થાપકો છે એવો મારો દ્રઢ વિશ્વાસ છે. એકવીસમી સદી ચોક્કસરૂપે સંસ્કૃત શતાબ્દી બનશે. આના માટે સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં ઉત્થાનનું માર્ગદર્શક શ્રેષ્ઠ સાહિત્ય તેમજ પત્રકારોનું સમ્યક પ્રશિક્ષણ જરૂરી છે. આ ઉપરાંત પણ અધિક નિષ્ઠાવાન સંસ્કૃતનાં પંડિતો સંસ્કૃત પ્રત્યે લોકઅભિરુચિ જાગૃત કરવા માટે પૂર્ણનિષ્ઠાથી, સત્ય મનથી પ્રયત્નશીલ થાય એ આવશ્યક છે.

વર્તમાન સમયમાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાની સ્થિતિ વિકાસપથગામિની જોવા મળે છે. આમ છતાં જેવાં વિકાસની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે તેવું જોવા મળતું નથી. અન્ય ભાષાઓની તુલનામાં સંસ્કૃત પત્રકારિતાની સ્થિતિ શ્રેષ્ઠ નથી. જેમ કે પહેલાં જ મેં વિવેચન કર્યું હતું કે ઓગણીસમી સદીનાં મધ્યભાગમાં જ સંસ્કૃત પત્રકારિતાનો પ્રારંભ થયો હતો ત્યારથી લઈને વિદ્વાનો દ્વારા પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં એવો એકપણ પ્રયાસ થયો નથી પરંતુ જેમ અન્ય ભાષાઓની પત્રિકાઓ અથવા પત્રકારિતાનો જે ઝડપથી

વિકાસ થયો છે તે ગતિથી સંસ્કૃતમાં પત્રકારિતાનો વિકાસ થયો નથી. સમાલોચના કરતા કેટલાંક કારણો સ્પષ્ટ રીતે જ સામે આવે છે. તેમાં મુખ્ય કારણ સંસ્કૃત જનસામાન્યની વ્યવહારભાષા નથી એ જોવા મળે છે. જે ભાષા લોકો દ્વારા વ્યવહારમાં ન પ્રયોજાય તેમાં પત્રકારિતાનો વિકાસ કેવી રીતે શક્ય બને ? આથી જ વચ્ચે-વચ્ચે સંસ્કૃતમાં પત્રકારિતા ધીમી પડી ગઈ હતી. પરંતુ ફરીને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થયા પછી સંસ્કૃતમાં પત્રકારિતાને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે ઉચ્ચસ્તરીય પ્રયત્નો શરૂ કરવામાં આવ્યા હતા. ખાસ કરીને રાજસ્થાન પ્રદેશમાં સંસ્કૃત શિક્ષણનાં પ્રચાર અને પ્રસાર માટે ઈ.સ. ૧૯૫૮ માં સ્વતંત્ર સંસ્કૃત શિક્ષણ નિર્દેશાલયો રાજસ્થાન સરકાર દ્વારા સ્થાપવામાં આવ્યા. પરિણામે આજે વર્તમાન સમયમાં બે લાખ જેટલાં વિદ્યાર્થીઓ જુદી જુદી વિદ્યાલયો, વિશ્વવિદ્યાલયો અને મહાવિદ્યાલયોમાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરે છે. પાછલા વર્ષમાં જ આ પ્રદેશમાં સંસ્કૃતને ઉંચે લઈ જવા માટે - સંસ્કૃતની ઉન્નતિ કરવા માટે સંસ્કૃતમાં સમાયેલાં જ્ઞાનનું જોડાણ કરવા માટે સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના કરવામાં આવી. આવા પ્રયાસોથી પત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં પણ વિકાસ થશે. સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના જેવા સુસ્થિર પ્રયાસોથી ભવિષ્યમાં પત્રકારિતાનો વિકાસ થશે એમાં કોઈ શંકા નથી.

વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં સ્પષ્ટ અનુમાન કરી શકાય છે કે સંસ્કૃત અને સંસ્કૃત પત્રકારિતા ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામે છે. જેમકે આપણે બધા જાણીએ જ છીએ કે સંસ્કૃત અત્યારે કોઈ એક વર્ગ વિશેષની ભાષા રહી નથી. આપણે જોઈએ છીએ કે સંસ્કૃત શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં હરિજન બાળકો, યવનો, જૈનો અને બીજાઓ નિમ્નવર્ગનાં બાળકો પણ સમાનરૂપે પ્રવેશ મેળવીને અન્ય વિદ્યાર્થીઓ સાથે સંસ્કૃત ભણે છે. પરિણામે અત્યારે સંકુચિતતા છોડીને સંસ્કૃત જનસામાન્યમાં પ્રસાર પામી છે. સરકાર અને સંસ્કૃતનાં પંડિતોનાં પ્રયાસોથી સંસ્કૃત ભાષા અને સંસ્કૃત પત્રકારિતાનું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ અને સમૃદ્ધ છે.

☆ पाठशिल्लुषुी ☆

१. Journal of Ganganath Jha Research institute vol XIII P. 162.
२. समाचार लेखन के सिद्धांत और तकनीक : डॉ. संजीव भानावत.
३. संस्कृत साहित्य की रूपरेखा - पृ. २६४.
४. History of Classical Sanskrit Literature : M. Krishna Machari, P. 483.
५. संस्कृत चन्द्रिका - ११/१-४ १३/१ उद्धृत संस्कृत पत्रकारिता का इतिहास - पृ. ७५.
६. संस्कृत रत्नाकरः - वर्ष - १, अंक - ७.
७. संस्कृत रत्नाकरः - वर्ष - १, अंक - ७.
८. स्वरमंगला - वर्ष - १, अंक - २.

પ્રકરણ - ૧૧

ઉપસંહાર

ઈ.સ. ૧૮૬૬ થી સંસ્કૃતમાં પત્ર-પત્રિકાઓનાં વિકાસનો ઇતિહાસ ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્યની સ્થાપના પછી શરૂ થયો છે. દેશમાં યુરોપીયશિક્ષાનો પ્રચાર, મુદ્રણયંત્રોનો આવિષ્કાર તથા અર્વાચીન ગદ્યનાં વિકાસની સાથે સાથે પાશ્ચાત્ય વિકાસક્રમથી પરિચિત કેટલાંક વિદ્વાનોનું ધ્યાન પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનની તરફ આકૃષ્ટ થયું હતું. સંસ્કૃતનો પ્રથમ પત્ર કાશીવિદ્યાસુધાનિધિ છે. આ પત્ર ઈ.સ. ૧૮૬૬ માં વારાણસીથી પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો હતો. ઈ.સ. ૧૮૬૬ થી લઈને આજ સુધી સંસ્કૃતપત્રિકા સાહિત્ય ક્રમશઃ અભ્યુદયશીલ રહ્યું છે.

સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનાં ક્રમિક ઇતિહાસમાં 'કાશીવિદ્યાસુધાનિધિ' સંસ્કૃતપત્રની પહેલા હિન્દી, ઉર્દૂ, બંગલા, મરાઠી આદિ અન્ય ભારતીયભાષાઓમાં અનેક પત્ર-પત્રિકાઓનાં પ્રકાશનનો આરંભ થઈ ચૂક્યો હતો. જોકે આ પત્રિકાનું કોઈ વિશેષ યોગદાન સંસ્કૃતપત્રકારિતામાં નથી, છતાં પણ અનેક સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓ આ પત્રિકાનું અનુસરણ કરતી આગળ પ્રકાશિત થઈ. ઈ.સ. ૧૮૭૧ માં વિદ્યોદય પત્રનાં પ્રકાશનથી સંસ્કૃતપત્રકારિતાની દિશામાં પ્રગતિ થઈ. વાસ્તવમાં સંસ્કૃતગદ્યની નૂતન અને મૌલિક પ્રણાલીનો પ્રાદુર્ભાવ આ પત્રથી જ થયો છે. આનાં સંપાદક ઋષિકેશ ભટ્ટાચાર્યએ ગદ્યની જે શૈલીને અપનાવી એ હમેશાં નૂતન અને હૃદયગ્રાહી હતી. આધુનિક સંસ્કૃતગદ્યનો વિકાસ અને પરિષ્કાર એમની જ લેખનીથી આરંભ થયો છે. વિદ્યોદયનાં પ્રકાશનથી વ્યંગ્યાત્મક નિબંધોનો ઉદય થયો અને એક નવી વિદ્યાનો પ્રારંભ થયો.

આનાં પછી કેટલાંય પત્ર-પત્રિકાઓનું પ્રકાશન થયું. પરંતુ ધનનાં અભાવે લાંબા સમય સુધી પ્રકાશિત ન થઈ શકી. વિદ્યાર્થી, આર્ષવિદ્યાસુધાનિધિ, બ્રહ્મવિદ્યા અને શ્રુતિપ્રકાશ વગેરે ઈ.સ. ૧૮૮૭ નાં પહેલાંની પત્ર-પત્રિકાઓ છે. ઈ.સ. ૧૮૮૮ માં 'વિજ્ઞાનચિંતામણિ' પત્રનો પ્રારંભ થયો. એ સમાચારપ્રધાનપત્ર ઉચ્ચકોટિનાં પત્રોમાં પ્રથમ છે.

આ પત્રની મુખ્ય વિશેષતા ભાષાની સરળતા અને સુગમતા છે. સંસ્કૃતને જન-જન સુધી લઈ જવા માટે એના સંપાદક નીલકण्ठ પુન્નશેરિ સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યાં છે. ઇ.સ. ૧૮૯૯ માં ઉષા, વેદ-વેદાંગ વિષય મુખ્ય પત્રિકા પ્રકાશિત થઈ. એમાં પ્રકાશિત નિબંધોમાં પ્રૌઢતા અને વિષયની પરિપક્વતા જોવા મળે છે. સત્યવ્રત સામશ્રમી એ આની પહેલાં પ્રયત્નકમનંદિની પત્રિકા પ્રકાશિત થઈ હતી. આ બંને પત્રિકાઓએ સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં વિકાસમાં થયાયોગ્ય સહયોગ આપ્યો હતો.

ઇ.સ. ૧૮૯૩ માં સંસ્કૃતપત્રકારિતાએ અભિનવ સંપનતા પ્રાપ્ત કરી. સંસ્કૃતચંદ્રિકાની અધિકમાં અધિક ઉન્નતિ થવાનું મુખ્ય કારણ શ્રીમાનઅપ્પાશાસ્ત્રીનો મહાન ત્યાગ હતો. શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રીનાં મૃત્યુ પહેલાં જ ધનાભાવ અને રાજનૈતિક કારણોને લીધે તેનું પ્રકાશન બંધ થયું હતું.

સંસ્કૃતપત્રકારિતાનાં ક્ષેત્રમાં શ્રીમાનઅપ્પાશાસ્ત્રીનો પ્રવેશ ખરેખર એક યુગાન્તર અને કાન્તિકારી ઘટના છે. એમની વિદ્વતા અને સંપાદનથી અનેક સંસ્કૃતેત્તર સંપાદકોને પણ પુરતા પ્રભાવિત કર્યા હતા. શ્રી અપ્પાશાસ્ત્રીએ સંસ્કૃત પત્રકારિતાને સુદ્રઢ આધાર અથવા મેડ્ડંડ આપ્યો હતો. એમનાં કર્મઠ કાર્ય-કૌશલ્યએ સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં સ્તરને ઉત્તરોત્તર અગ્રગામી બનાવ્યું. આથી પત્રકારિતાનું સ્તર, સંપાદકીય કૌશલ્ય તેમજ ઉતરદાયિત્વ અને વિષયોનો સંગ્રહ તથા સંપાદન અને સંયોજન ખૂબ જ નિપુણતા અને સુઝબુઝ સાથે કરવામાં આવ્યું. અપ્પાશાસ્ત્રી જ્યાં સુધી જીવ્યા ત્યાં સુધી તેમની સાધના સતત ચાલુ જ રહી. અપ્પાશાસ્ત્રી જેવા સંપાદનકર્મમાં પરમ ચતુર અને વિદ્વતાથી ભરપુર અન્ય સંપાદકો નથી થયા. સંસ્કૃતચંદ્રિકા અને સૂનૃતવાદિની એમની પવિત્ર કીર્તિપતાકા હતી. અપ્પાશાસ્ત્રીમાં કારયિત્રી અને ભાવયિત્રી એમ બંને પ્રતિભાઓ જોવા મળતી હતી.

‘ઉષા’ પછી ઇ.સ. ૧૮૯૩ માં કોલકતાથી જયચંદ્ર સિદ્ધાંત ભૂષણએ સંસ્કૃતચંદ્રિકાનાં પ્રકાશનનો પ્રારંભ કર્યો. સિદ્ધાંતભૂષણે એક નવી પ્રણાલી અપનાવી. વિદ્યોદય અને સંસ્કૃતચંદ્રિકામાં દેશનાં બધા વિશિષ્ટ વિદ્વાનોની

રચનાઓ પ્રકાશિત થતી હતી. એમાં વિભિન્ન વિષયો ઉપર લેખ પ્રકાશિત થતા હતા. સંસ્કૃતચંદ્રિકા પ્રારંભથી જ વિવિધ વિષયોની પત્રિકા બનીને પ્રકાશિત કરવામાં આવી. અને પ્રકાશિત થયા પછી સંસ્કૃત જગતમાં એમણે અદ્વિતીય કાર્ય પ્રારંભ કર્યો. અપ્પાશાસ્ત્રીનાં સંચાલનમાં એમાં નિષ્પક્ષ વિચારો અને આલોચનાનું પ્રકાશન થયું. સરસ અને સરલભાષાનાં માધ્યમથી જે કહેવું યોગ્ય હતું એ એમાં કહેવામાં આવ્યું. આમાં અસાધારણ અને મહત્ત્વપૂર્ણ સમાચારોનું પ્રકાશન પણ થતું હતું. આ ઉપરાંત સાહિત્ય, હાસ્ય, વ્યંગ્ય, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન, સમાલોચના, પત્ર વગેરે વિવિધ વિષયો પર ગંભીર અને જ્ઞાનવર્ધક સામગ્રી પ્રકાશિત કરવામાં આવતી હતી. એમાં વિદ્યા હતી પરંતુ તેનું પ્રદર્શન જરાપણ ન હતું. સંપાદકનો કઠિન પરિશ્રમ હતો પરંતુ ઉપાલંભ ન હતો. શ્રીમાનઅપ્પાશાસ્ત્રી ઉચ્ચકોટિનાં સાહિત્યકાર હતા.

સંસ્કૃતચંદ્રિકા પછી સહૃદયા (ઇ.સ. ૧૮૯૫) નું નામ વિશેષ રીતે ઉલ્લેખનીય છે . સમાલોચનામાં આ પત્રિકા ઉત્તમ હતી. પાશ્ચાત્યશૈલીમાં સર્વપ્રથમ સંસ્કૃતગ્રંથોની આલોચના પત્રિકામાં સતત પ્રકાશિત થઈ. સમકાલીન સાહિત્યનાં પ્રકાશનમાં આ પત્રિકા અદ્વિતીય હતી. એમાં સરસ કવિતા તથા સુંદર ગદ્યલેખ જોવા મળતા હતા. ૧૯ મી સદીનાં અંતિમ સમયમાં મંજુભાષિણી પત્રિકાનું પ્રકાશન થયું. આ પત્રિકા પોતાની લોકપ્રિયતાને કારણે સતત પ્રગતિ કરતી રહી. એને કારણે આ પત્રિકા માસિકમાંથી પાક્ષિક અને થોડાં જ દિવસોમાં સાપ્તાહિક થઈ ગઈ હતી. એનું મહત્ત્વ સમાચારોનાં પ્રકાશનની દ્રષ્ટિથી અધિક રહ્યું હતું.

આ સમયની અન્ય પત્ર-પત્રિકાઓમાં કાવ્યકાદમ્બિની, સંસ્કૃતપત્રિકા, સાહિત્યરતનાવલી, વિદ્વત્કલા અને સમસ્યાપૂર્તિ મુખ્ય છે. કાવ્યકાદમ્બિની, વિદ્વત્કલા અને સમસ્યાપૂર્તિ પત્ર-પત્રિકાઓથી નવીન લેખકોને વિશેષ પ્રોત્સાહન મળ્યું. આમાં ફક્ત સમસ્યાપૂરક શ્લોકોનું જ પ્રકાશન થયું છે. આનાથી નવા નવા કવિઓ સામે આવ્યાં અને રચનાઓમાં પ્રવૃત્ત થયા.

૧૯ મી સદીની સંસ્કૃતપત્રકારિતાનો અધિકાંશ ભાગ કષ્ટ, સાધના

તેમજ ત્યાગથી આગળ વધ્યો છે. સંસ્કૃતપત્રકારિતાએ તપ અને ત્યાગ તથા સંઘર્ષની કથા પોતાનામાં સમાવિષ્ટ કરી છે. સંસ્કૃતની રક્ષા અને એની વૃદ્ધિ કરવામાં જીવન સમર્પિત કરવાવાળાઓએ જ આ માર્ગનું નિર્માણ કર્યું છે. સાહિત્યિક અભિવૃદ્ધિ ઉપરાંત રાજનૈતિક ચેતનાનું ઉત્થાન અને પ્રકાશન પત્ર-પત્રિકાઓમાં થયું છે. એની સૌથી મોટી વિશેષતા એનાં સંપાદકીય લેખ હોય છે. જે ઓજ, વિનય, પ્રબુદ્ધ અને સરસભાષામાં એ સમયે અતુલનીય હતા.

વીશમી સદીનાં પ્રથમ દસકામાં અનેક પત્ર-પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થઈ, જેમાં સૂનૃતવાદિની સાપ્તાહિક પત્રિકા તથા માસિક મિત્રગોષ્ઠી પ્રધાન છે. સૂનૃતવાદિની સમાચારપ્રધાન રાજનૈતિક પત્રિકા હતી. એમાં રાજનૈતિક સમસ્યાઓ પર વ્યંગ્ય નિબંધોનું પ્રકાશન થયું. જેના પરિણામે પત્રિકાનું પ્રકાશન સ્થગિત થયું. મિત્રગોષ્ઠીમાં સાહિત્યિક, સામાજિક, ઐતિહાસિક અને વૈજ્ઞાનિક લેખ પ્રકાશિત થતા હતા. આ બંને પત્રિકાઓ તત્કાલીન પરિસ્થિતિમાં પત્રકાર-કલાનો સુંદર આદર્શ ઉપસ્થિત કરવામાં સમર્થ બની. વીશમી સદીનો આરંભ જાગરણનો યુગ હતો. આ સમયે બધા પ્રકારની રાજનૈતિક, સામાજિક, ધાર્મિક અને સાહિત્યિક પત્ર-પત્રિકાઓનું પ્રકાશન શરૂ થયું. આ સમયે અનેક પત્ર-પત્રિકાઓનું પ્રકાશન તથા યોગ્ય સંપાદકો તેમજ લેખકોનાં સહયોગથી પત્રકારિતા અને પત્રકાર-કલાની પુરતા પ્રમાણમાં પ્રગતિ થઈ. ભવાનીદત્તશર્મા દ્વારા પ્રકાશિત સૂકિતસુધા માસિક પત્રિકામાં સમસ્યાપૂર્તિ, દાર્શનિકલેખ, કવિતાઓ તથા અન્ય સામગ્રી પ્રકાશિત થતી હતી.

અખિલ ભારતીય સંસ્કૃત સંમેલન જયપુરથી સંસ્કૃત રત્નાકર નામનું પત્ર ઈ.સ. ૧૯૦૪ માં પ્રગટ થયું હતું. એમાં પ્રારંભમાં મુખ્યતઃ મનોરંજન વાર્તાઓ પ્રકાશિત થતી હતી. તેમજ તેમાં સરસ રચનાઓનું પ્રકાશન થયું છે. ગિરિધર શર્મા ચતુર્વેદી તથા મથુરાનાથશાસ્ત્રી વગેરેની રચનાઓ એમાં પ્રકાશિત થઈ છે.

ભારતધર્મ, વૈષ્ણવસંદર્ભ, સદ્ધર્મ, ભારતદિવાકર, વિદ્યારત્નાકર જેવી

પત્રિકાઓ ગ્રાહક તથા ધનનાં અભાવે લાંબા સમય સુધી ન ચાલી.

ઈ.સ. ૧૯૦૯ માં કોલકત્તાથી 'આર્યપ્રભા' પત્રિકા પ્રકાશિત થઈ. એમાં ભારતીય સંસ્કૃતિવિષયક ઉચ્ચકોટિનાં નિબંધ પ્રકાશિત થતા હતા. ત્યારપછી ઈ.સ. ૧૯૧૩ માં ચંદ્રશેખરશાસ્ત્રીએ 'શારદા' નામની સર્વાંગ સુંદર પત્રિકાનું પ્રકાશન કર્યું. એનું સંપાદન ખૂબ જ યોગ્યતાથી કરવામાં આવતું હતું. એમાં રામાવતાર શર્મા, વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્ય વગેરે વિદ્વાનોની કૃત્તિઓ પ્રકાશિત થઈ. આ પોતાનાં સમયની સર્વાધિક શ્રેષ્ઠ અને લોકપ્રિય પત્રિકા હતી. આજ સુધી પ્રકાશિત પત્ર-પત્રિકાઓમાં એ પોતાની રીતે નિરાલી પત્રિકા હતી. એમાં મોટેભાગે ઉપયોગી વિષયો પર નિબંધ પ્રકાશિત કરવામાં આવતા હતા. સામયિક સાહિત્યનું પ્રકાશન એમાં થયું છે.

સન ૧૯૧૮-૧૯ માં કોલકત્તાથી બે પત્ર પ્રકાશિત થયા. સંસ્કૃત સાહિત્યપરિષત્પત્રિકા અને સંસ્કૃતમહામણ્ડલમ્ - આ બન્નેમાં તત્કાલિન પરિસ્થિતિનું ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. એમાં સ્ત્રીશિક્ષા, સમાજસુધાર, સંસ્કૃતભાષા વગેરે વિષયો પર લેખ પ્રગટ થતા. સંસ્કૃતસાહિત્ય પરિષત્પત્રિકા આજે પણ પ્રકાશિત થાય છે. ત્યારબાદ બે પત્રિકા-સંસ્કૃતમ્ અને સંસ્કૃતસાકેત પ્રકાશિત થઈ. જે ગાંધીજીનાં આંદોલનને સખળ બનાવવા માટે પ્રકાશિત કરવામાં આવી હતી. આ સમયે પત્ર-પત્રિકાઓ અને વ્યાખ્યાનોમાં કેટલાંય પ્રકારનાં પ્રતિબંધ હતા. સરકારની નીતિઓની આલોચના પર મનાઈ હતી. આવા સમયે હાસ્ય અને વ્યંગ્યનાં સહારે ઉપર્યુક્ત વિષયોનું નિરુપણ કરવામાં આવતું હતું. આ બન્ને પત્ર મુખ્ય રીતે સમાચારપ્રધાન અને ધાર્મિક હતા.

વારાણસીમાંથી ઈ.સ. ૧૯૨૩-૨૪ માં સુપ્રભાતમ્ અને સૂર્યોદય પત્ર પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા. કેદારનાથશર્મા દ્વારા પ્રકાશિત સુપ્રભાતમ્ પ્રગતિશીલ પત્ર હતું. અને એમાં ગવેષણાત્મક નિબંધો પ્રકાશિત કરવામાં આવતા હતા. અન્નદાયરણ તર્કચુડામણિ દ્વારા પ્રકાશિત સૂર્યોદય પત્રનો વિકાસ સારો થયો હતો અને એ સમયનો એ શ્રેષ્ઠપત્ર હતો. ત્યારપછી ઈ.સ. ૧૯૨૫-૨૬ માં શ્રીમન્મહારાજકોલેજ પત્રિકા (મૈસુર),

સંસ્કૃતપદ્યગોષ્ઠી, ઉદ્યાનપત્રિકા અને સહસ્રાંશુ વગેરે પત્રિકાઓનું પ્રકાશન શરૂ થયું હતું. શ્રીમન્મહારાજકોલેજ પત્રિકામાં કાવ્ય, નાટક, ચંપૂ વગેરે વિવિધ પ્રકારનાં કાવ્યાંગોનું પ્રકાશન ધારાવાહિક ક્રમથી થતું હતું. સંસ્કૃતપદ્યગોષ્ઠી કોલકત્તાથી પ્રગટ થતી હતી. એમાં માત્ર પદ્યાત્મક પ્રબંધોનું પ્રકાશન થતું હતું. ઉદ્યાનપત્રિકાનું પ્રકાશન સહદયાનાં બંધ થયા પછી થયું હતું. સહસ્રાંશુ વિનોદપ્રધાન પત્ર હતો. એમાં બાળકો માટે સરળભાષામાં સામગ્રી પ્રગટ થતી હતી. સહસ્રાંશુ, બાલસંસ્કૃતમ્ વગેરે બાળોપયોગી પત્ર પ્રકાશિત થયા. જેનો ઉદ્દેશ્ય સંસ્કૃતમાં બધા વિષયોનું પ્રાથમિકજ્ઞાન કરાવવાનો હતો. બાલસંસ્કૃતમ્માં સચિત્ર સુંદર, સરલ અને સરસ વિષયોનું સંપાદન થયું છે.

બ્રાહ્મણમહાસંમેલન ધાર્મિક પત્રિકા હતી. એમાં ધર્મનાં સંબંધમાં બધા પ્રકારની સામગ્રી પ્રકાશિત થતી હતી. ઉદ્યોત, ભારતસુધા અને પિયુષપત્રિકા થોડાં સમય માટે પ્રગટ થઈ હતી. પિયુષપત્રિકા દાર્શનિક હતી. સન ૧૯૩૩-૩૪ માં શ્રી: અને અમરભારતી નિબંધપ્રધાન પત્રિકા પ્રગટ થઈ. આ સમયે કોલકત્તાથી ચિત્રકાવ્યોને પ્રગટ કરવા માટે સંસ્કૃતપદ્યવાણીનાં પ્રકાશનનો પ્રારંભ થયો. એનાં અવલોકનથી એ પ્રતીત થાય છે કે ભારતિ, માઘ, હર્ષ વગેરેની પરંપરામાં કાવ્યરચના કરવાવાળા કવિઓની કમી ન હતી. આ વૈચિત્ર્યમાર્ગમાં આજે પણ સાહિત્યનું નિર્માણ થઈ રહ્યું છે.

ઈ.સ. ૧૯૩૬ માં બ્રહ્મવિદ્યા અને કાલિન્દી પત્રિકાઓનું પ્રકાશન થયું હતું. બ્રહ્મવિદ્યા દર્શનપ્રધાન પત્રિકા હતી. જ્યારે કાલિન્દી સાહિત્યપ્રધાન પત્રિકા હતી. ઈ.સ. ૧૯૪૦ પહેલાં જયોતિષ્મતી, શ્રીશંકરગુરુકુલમ્, સંસ્કૃતસંજીવનમ્, સંસ્કૃતસંદેશ (વારાણસી) વગેરે પત્રિકાઓ થોડાં સમય માટે પ્રકાશિત થઈ હતી. શ્રીશંકરગુરુકુલમ્માં ગ્રંથોનું પ્રકાશન થતું હતું. અન્ય પત્રિકાઓ સાધારણ કોટિની હતી. ત્યારપછી ઉચ્છૃંખલમ્ નામે હાસ્યપ્રધાન પત્રિકા પ્રકાશિત થઈ. ઈ.સ. ૧૯૪૨ માં સારસ્વતીસુષ્મા ગવેષણાત્મક નિબંધપ્રધાન ઉચ્ચકોટિની પત્રિકાનું પ્રકાશન વારાણસીથી

થયુ હતુ. એમાં વારાણસીનાં બધા વિદ્વાનોનાં નિબંધો પ્રગટ થતા હતા. આનાં પછી શ્રીચિત્રા, અમરભારતી, કૌમુદી, સુરભારતી, માલવમયૂર વગેરે પત્રિકાઓ પ્રગટ થઈ. આમાં સામયિક સાહિત્ય પ્રગટ થયુ.

ઈ.સ. ૧૯૪૭ પછી સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓની સ્થિતિમાં જો કે કોઈ વિશેષ પરિવર્તન ન થયુ. આમ છતાં એના પર સ્વતંત્રતાનો પ્રભાવ સ્પષ્ટરૂપથી પડ્યો. ઈ.સ. ૧૯૨૦ પછી મહાત્માગાંધીનાં નેતૃત્વમાં રાષ્ટ્રીય આંદોલને અધિક વ્યાપકરૂપ ધારણ કર્યુ. જેનાં ફળસ્વરૂપે જ સંસ્કૃતમ્ અને સંસ્કૃતસાકેતનું પ્રકાશન થયુ હતુ. દેશની એ ચેતના પત્ર-પત્રિકાઓ ઉપરાંત સાહિત્યમાં પણ પ્રતિબિંબિત થઈ. રાષ્ટ્રીય આંદોલનને જે પત્રિકાઓએ અધિક મહત્ત્વ આપ્યું, એનું પ્રકાશન સ્થગિત કરવામાં આવ્યુ. આ સમયમાં રાષ્ટ્રીય ચેતના અને સાહિત્યિક નવચેતનાને ઉજાગર કરતી અનેક પત્ર પત્રિકાઓનું પ્રકાશન થયુ.

મનોરમા, ભારતી, વૈદિકમનોહરા, સંસ્કૃત ભવિતવ્યમ્, સંસ્કૃતસંદેશ, પંડિતપત્રિકા, વૈજયન્તી, ભાષા વગેરે પત્ર-પત્રિકાઓમાં વિવિધ સામગ્રી જોવા મળે છે. એમાં સંસ્કૃતભવિતવ્યમ્નું વિશેષ મહત્ત્વ છે. આ પત્રિકા સંસ્કૃતમાં નવી વિચારધારાને લઈને પ્રગટ થઈ હતી. કેટલીક પત્રિકાઓ મુખ્યતયા સાહિત્યિક સાધનાને પોતાનું લક્ષ્ય માનીને પ્રગટ થતી હતી. તેમાં દિવ્યજયોતિ, વિદ્યા, પ્રણવપારિજાત, ભારતવાણી, મધુરવાણી, સંસ્કૃતપ્રતિભા, શારદા, જયતુસંસ્કૃતમ્ વગેરે આ પ્રકારની પત્રિકાઓ હતી.

સંસ્કૃતભાષામાં સાહિત્યિક પત્ર-પત્રિકાઓ અધિક પ્રમાણમાં પ્રકાશિત થઈ. સંસ્કૃતસાહિત્યની વિવિધ ગતિવિધિઓનું પર્યાપ્ત જ્ઞાન આવી પત્ર-પત્રિકાઓનાં માધ્યમથી થાય છે. માસિક પત્ર-પત્રિકાઓ ઉપરાંત સાપ્તાહિક તેમજ દૈનિકપત્રોનું પ્રકાશનકાર્ય પણ સંસ્કૃતમાં થયું છે. વીસમી સદીમાં પ્રગટ થયેલ બધી પત્રિકાઓ મોટેભાગે સમાચારપ્રધાન રહી છે. સાથે સાથે વિભિન્ન વિષયો પર નિબંધ તથા અન્ય સાહિત્યિક સામગ્રી પણ પ્રગટ થતી રહી છે. કેટલાંક સાપ્તાહિકપત્રોનાં વિશેષઅંક પણ પ્રકાશિત થયા છે. આ સમયે પ્રગટ થતા સાપ્તાહિકપત્રોમાં

સંસ્કૃતભવિતવ્યમ્ શ્રેષ્ઠ છે .

સંસ્કૃતપત્રકારિતાને ત્રણ યુગોમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે .

૧. ઓગણીસમી સદી
૨. સ્વતંત્રતાની પહેલા
૩. સ્વતંત્રતા પછી

૧૯ મી સદીમાં ખાસ કરીને ઉચ્ચકોટિની માસિક પત્ર-પત્રિકાઓનું પ્રકાશન થયું. એનાથી સંસ્કૃતભાષા પ્રત્યે જન-જાગૃતિનું મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય થયું. સાહિત્યિક, સામાજિક અને રાજનૈતિક વગેરે ક્ષેત્રોમાં આના દ્વારા લેખકો અને પાઠકોનું ધ્યાન આકર્ષિત કરવાનો પ્રયાસ સફળતાપૂર્વક સંપન્ન થયો. અપ્પાશાસ્ત્રી એ યુગનાં અદ્વિતીય રત્ન હતા. એ યુગ સંસ્કૃત પત્ર પત્રિકાનાં વિકાસની દ્રષ્ટિએ વિશેષ મહત્ત્વપૂર્ણ રહ્યો છે. વાસ્તવમાં એ યુગમાં સંસ્કૃતપત્રકારિતાનો આરંભ થયો અને અંતિમ સમયમાં પોતાની ચરમસીમા સુધી પહોંચી ગઈ. વિદ્યોદય, ઉષા, સંસ્કૃતચંદ્રિકા, સહૃદયા વગેરે આ યુગની શ્રેષ્ઠ પત્રિકાઓ હતી. સંસ્કૃતચંદ્રિકામાં અર્વાચીન સંસ્કૃતસાહિત્ય વિશેષ સંવર્ધિત થયું. તો સહૃદયામાં આલોચનાનાં સંબંધમાં નવા માપદંડ સ્થાપિત થયા. વિદ્યોદય તથા ઉષામાં કમશઃ વ્યંગાત્મક ગદ્યનો વિકાસ અને વૈદિક અનુસંધાન થયું.

દ્વિતીયયુગ (ઈ.સ. ૧૯૦૧-૧૯૪૭) માં સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજનૈતિક આંદોલનોનો સળવળાટ થયો. સૂનૃતવાદિની રાજનૈતિક તત્ત્વોનો પરિચય કરાવવામાં સમર્થ સાબિત થઈ. રાજનૈતિક આંદોલન ધીમે-ધીમે વધવા લાગ્યું. અને કેટલીક પત્રિકાઓ આ રાષ્ટ્રીય આંદોલનની અગ્રદૂત બનીને પ્રકાશિત થઈ. આ પ્રકારની પત્રિકાઓમાં વિજ્ઞાનચિંતામણિ, સંસ્કૃતસાંકેત, જયોતિષ્મતી વગેરેનું અધિક મહત્ત્વ છે. મંજુભાષિણી, વિજ્ઞાનચિંતામણિ વગેરે સાપ્તાહિક પત્રિકાઓમાં રાજનૈતિક વિષયો ઉપર અધિક સંખ્યામાં લેખો લખાયા હતા.

દ્વિતીય યુગ નવજાગરણનો કાળ હતો. આ યુગમાં અનેક પ્રકારની પત્ર-પત્રિકાઓનું પ્રકાશન થયું. મિત્રગોષ્ઠી, શારદા, સુપ્રભાતમ્, શ્રીઃ,

મંજુષા, સંસ્કૃતપદ્યવાણી, મધુરવાણી, સારસ્વતીસુષમા, કૌમુદી વગેરે એ યુગની મુખ્ય પત્રિકાઓ હતી.

એ યુગમાં અર્વાચીન ગ્રંથોને પ્રકાશિત કરવા માટે કેટલીક પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થઈ. શ્રીશંકરગુરૂકૂલમ્, સૂકિતસુધા, સંસ્કૃતપદ્યવાણી, શ્રીચિત્રા, ઉદ્યાનપત્રિકા, સંસ્કૃતભારતી, ભારતસુધા વગેરે મુખ્યરૂપે ઉલ્લેખનીય છે. અત્યંત આધુનિક પત્ર-પત્રિકાઓમાં શારદા, અમૃતલતા, સંવિદ, વિશ્વસંસ્કૃતમ્, સંગમિની, પાટલશ્રી, સંસ્કૃતપ્રતિભા, માગધમ્, વિમર્શ વગેરે વિશેષરૂપે ઉલ્લેખનીય છે. સંસ્કૃતભાષાનાં પ્રચાર અને પ્રસારની દિશામાં આ પત્ર-પત્રિકાઓનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. ધાર્મિક અને દાર્શનિક પત્રિકાઓમાં બ્રાહ્મણમહાસંમેલનમ્, પીયુષપત્રિકા, બ્રહ્મવિદ્યા વગેરેનું ઉચ્ચ સ્થાન છે.

સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી જોકે મોટાભાગની સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓમાં કોઈ વિશેષ પરિવર્તન ન થયું, છતાં પણ એમાં સ્વતંત્રતાની ભાવના વિશેષરૂપે જોવા મળે છે. એમાં દેશને માટે બલિદાન આપેલ વીરપુરૂષોની ગાથા ગાવામાં આવી. રાષ્ટ્રનાં અભ્યુત્થાનની કામના અને રાષ્ટ્રધ્વજ સંબંધી સાહિત્યનું પ્રકાશન થયું. ગાંધીવાદનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ પડ્યો અને એ વિષયમાં અનેક કવિતાઓ લખવામાં આવી. ભારત તથા ભારતી અને દેશની વિભૂતિઓનાં વર્ણનોનો પ્રારંભ થયો. એ યુગમાં પદ્યગીત, સ્ફૂર્તિદાયક દેશભક્તિપૂર્ણ કવિતાઓ અને ઓજસ્વી વર્ણનાત્મક કવિતાઓ પત્ર-પત્રિકાઓમાં પ્રકાશિત થઈ. વિવિધવિષયસંબંધી લેખ, કહાનિઓ, નાટક અને ઉપન્યાસ તથા ઐતિહાસિક ગવેષણા, અનુવાદ વગેરે પ્રકારનું સાહિત્ય એ યુગમાં વિશેષરૂપે મળતું હતું. સમાચારોનાં અભાવની પૂર્તિ સંસ્કૃતિ અને સુધર્મા દૈનિકપત્રનાં પ્રકાશનથી થઈ ગઈ.

કોઈપણ ભાષાની પત્રકારિતા નવીન વિચારોને સ્વીકારવામાં પૂર્ણ સહયોગ આપે છે. એનાથી અનેક રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો વિકાસ થાય છે. આજનું સંસ્કૃતસાહિત્ય વિભિન્ન દિશાઓમાં પ્રગતિ કરીને ઉન્નમુખ થઈ રહ્યું છે. પત્ર-પત્રિકાઓનાં ક્ષેત્રમાં પણ આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યની

પર્યાપ્ત ઉન્નતિ થઈ છે. કોઈપણ ભાષાની વિવિધ પત્ર-પત્રિકાઓ જનજીવનથી ઘનિષ્ઠ સંબંધ રાખે છે. તેઓ યુગવિશેષને વાણીપ્રદાન કરે છે. સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓ સંસ્કૃત સાહિત્યનાં સંવર્ધનમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષરૂપથી સહાયતા પ્રદાન કરે છે. પત્ર-પત્રિકાઓ દ્વારા અનેક સાહિત્યકારો અને ઉગતા લેખકોને સાહિત્યસેવાનું પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓ દ્વારા સાહિત્યમાં નૂતનભાવો તેમજ વિચારોનો પ્રસાર થયો છે. અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગીત, ચલચિત્રગીત, સમાલોચના, પ્રેમગીત, સ્કુટગીત વગેરેનો વિકાસ પત્ર-પત્રિકાઓ દ્વારા થયો. સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનાં સંપાદક ફક્ત પત્રકાર જ ન હતા, પરંતુ સાહિત્યનાં વિભિન્ન અંગોની રચના કરવામાં સમર્થ હતા. એમની રચનાઓનું પ્રકાશન એ પત્ર-પત્રિકાઓમાં થયું છે.

કોઈપણ ભાષાની પત્રકારિતાનું લક્ષ્ય વિવિધસામગ્રી દ્વારા પાઠકોને અધિકમાં અધિક આનંદ આપવો એ હોય છે. એ આનંદ ભૌતિક ધરાતલનો ન હોવાને કારણે સ્વસ્થ અને અતીન્દ્રિય હોય છે. આથી સોપંદેશ પ્રધાન આનંદ જ શ્રેયસ્કર છે. આથી સંસ્કૃત પત્રકારિતા આનંદગૃહ છે. જેવી રીતે આધિ-વ્યાધિથી સંતપ્ત માણસ પોતાનાં ઘરે જઈને આનંદનો અનુભવ કરે છે એ જ પ્રકારે ભૌતિકતાથી ત્રસ્ત વ્યક્તિ પત્ર-પત્રિકાઓને પ્રાપ્ત કરીને એનું સમ્યક અધ્યયન કરીને આત્મસંતોષ પ્રાપ્ત કરે છે. નવા નવા ભાવોની અભિવ્યક્તિનું માધ્યમ પત્ર-પત્રિકાઓ છે.

સાહિત્યિક પત્ર-પત્રિકાઓમાં ચિરસાહિત્યનું પ્રકાશન સતત થતુ રહે છે. સંસ્કૃતપત્રકારિતા સાહિત્યિક પત્ર-પત્રિકાઓથી બાહુલ્યમયી છે. એમાં મહાકાવ્ય, ખંડકાવ્ય, ઉપન્યાસ, કથા, ચમ્પૂકાવ્ય તેમજ નાટ્યસાહિત્ય, લઘુગીત, લઘુકહાનિઓ વગેરે પ્રકાશિત થાય છે. એ યુગનું અધિકાંશસાહિત્ય સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓમાં જ પ્રકાશિત થયું છે. કારણ કે એ એ ગ્રંથોનું સ્વતંત્ર પ્રકાશન થયું ન હતું. આથી સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનું પ્રબંધની દ્રષ્ટિથી વિશેષ મહત્ત્વ છે. મંજુભાષિણી પત્રિકામાં સંસ્કૃત પત્રિકાની પરિભાષા કરતા કહેવામાં આવ્યું છે

“પત્રિકા હિ નામ સુહદામા દરમેકમેવ શરણાયન્તી નરપતિરિવ જનાનુરાગં વિભિન્નરુચિષુ સર્વેષુ કાન્તમાત્મીયં પશ્યત્સુ ગ્રાહકેષ્વાવલમ્બનમ્” ।^૧

આ પ્રકારે સાહિત્ય પત્ર-પત્રિકાઓનું અનેક દ્રષ્ટિએ મહત્ત્વ છે . જો કે સમય પર સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનું પ્રકાશન ન થાય તો પણ એનું મહત્ત્વ ઓછું નથી.

યથાકાલપ્રકાશો સંસ્કૃતભાષામયીનાં સામ્પ્રતિકીનાં માસિકપત્રિકાણાં દોષઃ ।^૨ આથી એનું મહત્ત્વ અનેક પ્રકારે છે . મંજુભાષિણીમાં પત્રિકાનું વિશેષ મહત્ત્વ પ્રતિપાદિત કર્યું છે . એનાથી વિભિન્નરુચિની તૃપ્તિ થાય છે . મહાકવિ કાલિદાસનું નાટક પ્રત્યેનું કથન પત્ર-પત્રિકાઓ પ્રત્યે પણ સાર્થક છે . પત્રં ભિન્નરુચેર્જનસ્ય બહુઘાપ્યેકં સમારાધનમ્ । અર્થાત્ પત્ર પત્રિકાઓથી ભિન્ન ભિન્ન રૂચિવાળા લોકોનું સમારાધન-આનંદ-સંતોષ થાય છે . કારણ કે એમાં વિવિધ પ્રકારનું સાહિત્ય સતત પ્રકાશિત થતુ રહેતુ હોય છે . પત્રકારિતાનું મહત્ત્વ અચત્નવિહિત છે . આ એક સર્વશ્રેષ્ઠ જનસેવા છે . રસિકોને આનંદિત કરવાવાળી સંસ્કૃત પત્રકારિતા શ્રેયસ્કરી છે .

સમાચારપ્રધાન પત્રકારિતાનું મહત્ત્વ ઓછું નથી . એમાં ભલે ચિરસાહિત્યનું પ્રકાશન અતિઅલ્પ હોવા છતાં નિર્બળને સખળ, ઉદાસીનને ઉત્સાહી, લઘુને ગુરુ અને અજ્ઞને વિદ્વાન બનાવવામાં એનું મહત્ત્વ છે .

જેમ કે

સમાચારપત્રાણ્યેવ નિર્બલાન્ સબલયન્તિ નિરુત્સાહાનુત્સાહયન્તિ લઘૂનૂગરયન્તિ અજ્ઞાંશ્ચ વિદ્વદયન્તિ ।^૩

જો કે સંસ્કૃતમાં સમાચારપત્રોનું મહત્ત્વ બહુ નથી કારણકે પાઠક દૈનિક અથવા સાપ્તાહિકપત્રની અપેક્ષાએ સંસ્કૃતની માસિક પત્ર-પત્રિકાઓ ને જ વધુ ઉપયોગી સમજે છે . આ તથ્ય અનેક સંપાદકોને ભલીભાનિત ખ્યાલમાં રહ્યું છે . ગ્રાહકૈઃ સાપ્તાહિકપત્રાપેક્ષયા માસપત્રાણ્યેવ ભાવસમ્પદા “અર્થગૌરવેણ આકારસૌન્દર્યેણ ભાષામાધુર્યેણ ચ સાધીયાંસિ સ્વાદીયાંસિ ગરીયાંસિ ચેતિ ।”^૪ આથી સમાચારપ્રધાનપત્રોની અપેક્ષાએ સંસ્કૃતમાં માસિક પત્રિકાઓનું અધિક મહત્ત્વ છે .

આજે પણ અનેક તપસ્વી સંપાદકોનાં હાથે સંસ્કૃતપત્રકારિતા યથાયોગ્ય રીતે સુરભારતીની સેવા કરી રહી છે . અપ્પાશાસ્ત્રીએ સંસ્કૃતચંદ્રિકામાં પાઠકોને નમ્ર નિવેદન કરતા કહ્યું હતું કે પત્રિકાનુ બાલિકાની જેમ લાલન, કીર્તિની જેમ પાલન અને પત્નિની જેમ સંરક્ષણ કરવું જોઈએ. જેમ કે

બાલેવ લાલ્યતામેષા પાલ્યતાં નિજકીર્તિવત્ ।

કાન્તેવ રક્ષ્યતાં ધીરાઃ સતતં નિજસન્નિધૌ ॥

સંસ્કૃતની રાષ્ટ્રભાષા યોગ્યતા, સંસ્કૃતનું સરળીકરણ, સંસ્કૃતશિક્ષાની પદ્ધતિઓ, સંસ્કૃતની મહત્તા, સંસ્કૃતની વર્તમાન દુર્દશા, સંસ્કૃતવિદ્યાલય વગેરે વિષયોનાં સંબંધમાં એમાં ઘણી વખત લખવામાં આવ્યું છે .

આ પત્ર-પત્રિકાઓની ઉપયોગિતા એમાં પ્રકાશિત સાહિત્યનાં કારણે અધિક છે . સંસ્કૃતભાષામાં રચનાનો પ્રવાહ એ પ્રકારે આજે પણ ઉપલબ્ધ છે જેવો કે આજથી હજારો વર્ષ પૂર્વે હતો. આધુનિક યુગમાં સંસ્કૃતસાહિત્યની અનેક વિકાસમયી પ્રવૃત્તિઓનો પરિચય પત્ર-પત્રિકાઓ દ્વારા પ્રતીત થાય છે .

સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓમાં વિભિન્ન પ્રકારની રચનાઓનું પ્રકાશન થતુ રહે છે . આ પત્ર-પત્રિકાઓમાં લઘુ કવિતાઓ, લઘુવાર્તા તથા ઉપન્યાસ વગેરે પ્રકાશિત થયેલ છે . સાથે જ નિબંધો અને સંપાદકીય ટિપ્પણીઓમાં સમકાલીન ઘટનાઓ, સામાજિક પ્રશ્નો, નવા પરિવર્તનો પર પણ પ્રકાશ ફેકવામાં આવ્યો છે . વિભિન્ન પ્રકારની આધુનિક પ્રવૃત્તિઓ એનાથી પદલલિત થઈ છે . મહાકાવ્ય, કથા, ઉપન્યાસ, નાટક, ચમ્પૂ, ખંડકાવ્ય, ઇતિહાસ અને જીવન, વ્યંગ્ય અને વિનોદ, ભ્રમણવૃત્તાંત, સ્તુતિ, અનુવાદ અને રૂપાંતર, વ્યાકરણ, સૂત્ર, અન્યોક્તિ, સમસ્યાપૂર્તિ, શોધ-નિબંધ, સમાલોચના, બાલસાહિત્ય, ટીકા, નીતિ અને ઉપદેશ, દાર્શનિક અને ધાર્મિક ગ્રંથ, કરુણગીત, લહરી, પ્રહેલિકા વગેરે પ્રકારની રચનાઓ સંસ્કૃત પત્ર પત્રિકાઓમાં પ્રકાશિત થઈ છે . ડૉ. રાઘવને પત્ર-પત્રિકાઓમાં પ્રકાશિત સાહિત્યનું વિવેચન કરતા એના વિવિધ સ્વરૂપનું દિગ્દર્શન અને ઉપયોગિતા

નીચે પ્રમાણે બતાવી છે .

“સંસ્કૃત-પત્ર-પત્રિકાઓમાં વિવિધ પ્રકારનાં વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે . એનું અનુમાન આ નમુનાથી કરવામાં આવે છે . જર્મનીમાં શિક્ષા, રિક્ષા અને રિક્ષાવાળાઓની દયનીય સ્થિતિમાં સુધાર, ભારતમાં પશુધનની વૃદ્ધિ, સંતતિનિરોધ, ભાવિ અકાલનો ભય, ખેડૂતનાં નસીબ, અણુશક્તિનો શાંતિપૂર્ણ ઉપયોગ, રાષ્ટ્રીય અને અન્ત:મૈત્રી સંવર્ધન વગેરે વિષયોની પૂર્ણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે .”^૫

સંસ્કૃત માત્ર પૂજાપાઠ અથવા શ્રાદ્ધપક્ષની ભાષા ન રહેતા લોક વ્યવહારની ભાષા બનવામાં દરેક દ્રષ્ટિએ સમર્થ અને મહત્ત્વપૂર્ણ છે . આ મહત્ત્વપૂર્ણ તથ્યની અભિવ્યક્તિ વિદ્યોદય, સંસ્કૃતચંદ્રિકા, સૂનૃતવાદિની, મંજુભાષિણી વગેરે પત્ર-પત્રિકાઓમાં થઈ છે . આ તત્ત્વોનું વિવેચન અસાધારણ પ્રતિભાસંપન્ન સંપાદકોએ અનેકવાર કર્યું છે . અને ભરપુર પ્રયત્ન સંસ્કૃતનાં સંવર્ધનમાં લગાવ્યો છે .

પ્રારંભથી જ સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓની દ્રઢધારણા રહી છે કે જે પ્રકારે સંસ્કૃતને “મૃતભાષા” કહેવું વ્યર્થ છે એ જ રીતે એની ઉપયોગિતા ન માનવી ગજ નિમીલિત છે . આ રીતે સંસ્કૃતને ધર્મવિશેષનાં પાંજરામાં બાંધી રાખવી એ કોરી અજ્ઞાનતા છે . સંસ્કૃત માત્ર ધાર્મિક કાર્ય-કલાપો અથવા પુરોહિતની પોતાની અથવા શ્રાદ્ધ સુધી સિમિત ભાષા નથી . પરંતુ ધાર્મિક વ્યવહાર વગેરેની ભાષા હોવા છતાં પણ લૌકિક વ્યવહારની ભાષા છે . એમાં ક્ષમતા છે , અનંત શબ્દરાશિ છે અને અસીમિત પ્રયોગક્ષેત્ર છે . સંસ્કૃતની ઉપયોગિતા તથા વ્યવહારક્ષમતાનો જ આધાર લઈને સો થી પણ વધુ પત્ર પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થઈ છે .

નવીનવિચારધારાનો પ્રથમ પ્રવાહ સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનાં માધ્યમથી આવ્યો . અર્થનાશ અને મનસ્તાપ રહેવા છતાં પણ વૈચારિક સંઘર્ષનાં યુગમાં સંસ્કૃતનાં મનીષિઓએ સુવ્યવસ્થિત પ્રાચીન પરંપરાનું તથ્યાન્વેષણ કર્યું . નવીન વિચારોથી પ્રભાવિત થવા છતાં પણ અતીતનું ગાન સર્વત્ર મળે છે . આ નવીન વિચારધારાથી દ્રઢ વિવિધ-સાહિત્યનું

નિર્માણ અને પ્રકાશન પત્ર-પત્રિકાઓમાં છે. આથી સંસ્કૃતમાં નવચેતના કુંકવાનું કાર્ય પત્ર-પત્રિકાઓ દ્વારા જ થયું છે. એટલા માટે એનું એમાં પ્રકાશિત વિવિધ સાહિત્યની દ્રષ્ટિથી મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. ઉત્તમશૈલી, ઉદાત્તવિષય, સમુચિત તેમજ સમયોચિત સદુપદેશ તથા ઐક્ય-સ્થાપનની દ્રષ્ટિથી પણ સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનું મહત્ત્વ છે.

આથી સંસ્કૃત પત્રકારિતા બહુજનહિતાય અને બહુજનસુખાય છે. કોઈપણભાષાની પ્રગતિ માટે પત્ર-પત્રિકાઓ બહુ ઉપયોગી છે. જો કે સંસ્કૃતનાં વિકાસનો પ્રશ્ન નથી કારણ કે એ સમૃદ્ધતમ ભાષા છે. છતાં એનાં પ્રચાર અને પ્રસાર માટે પત્ર-પત્રિકાઓ સર્વશ્રેષ્ઠ સાધન છે. આજે જેટલી પણ સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓ પ્રકાશિત થઈ રહી છે એ આ વાતનું પુષ્કળ પ્રમાણ પ્રસ્તુત કરે છે કે સંસ્કૃતનું પઠન-પાઠન અને લેખન પૂર્વવત્ વિદ્યમાન છે. ભલે કાલિદાસ, ભવભૂતિનાં જેવું મહાન સાહિત્ય સર્જન ન થતું હોય પરંતુ અજસ્રપ્રવાહ આજે પણ પ્રવાહિત થઈ રહ્યો છે.

કેટલીક પત્રિકાઓ પ્રથમઅંક પ્રકાશિત થયા પછી પ્રકાશન સ્થગિત થઈ ગયું હોય એમ બને છે. એમાં આર્થિક કષ્ટની સાથે સંપાદકની દૂરદેશી પ્રતિભા ન હોય એવું પ્રતીત થાય છે. કારણકે પત્રિકાની સફળતા સંપાદક પર નિર્ભર હોય છે. સંપાદન સંપાદકની બહુવિધપ્રતિભા પર આધારિત છે. આથી સામાન્યકોટિનાં સંપાદકોને કારણે પણ પત્ર-પત્રિકાઓનું પ્રકાશન બંધ થયું છે. સફળ અને શ્રેષ્ઠ સંપાદકોનાં સહયોગથી પત્ર પત્રિકાઓની પ્રગતિમાં અનેક બાધાઓ આવવા છતાં પણ એનું પ્રકાશન સ્થગિત થયું નથી. સંપાદકને ભૂતકાળનો અનુભવ, ભવિષ્યકાળનો આભાસ અને વર્તમાનનું જ્ઞાન હોય છે.

સંસ્કૃતનાં અનેક એવાપણ સંપાદકો રહ્યાં છે જેઓએ જીવ્યાં ત્યાં સુધી અનેક કષ્ટ સહન કરીને સ્વીકારેલા કાર્યનો ત્યાગ નથી કર્યો. સંસ્કૃતભાષાનાં પુનર્જીવન અને એની સમૃદ્ધિ માટે હજારો કષ્ટો સહન કર્યાં છે. આ પ્રકારે શ્રેષ્ઠ સંપાદકોએ સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓ અને સંસ્કૃતભાષાનાં પ્રચાર, પ્રસાર અને પુનર્જીવન માટે સતત પ્રયત્ન કર્યો છે. 'રાત્રિર્ગમિષ્યતિ ભવિષ્યતિ

સુપ્રભાતમ્' ની ભાવના અને સંસ્કૃતનો અતીત આદર્શ એની સમક્ષ હતો. યુગીન ભાવનાનો સમાવેશ રહેવા છતાં પણ એ લેખકો, પાઠકોને હમેશાં પોતાનાં અતીતનું સ્મરણ કરાવીને સંસ્કૃતભાષાની ઉન્નત્તિ માટે તત્પર રહ્યાં છે.

સુખ્યાત કવિ અને વિદ્વાન આચાર્ય અભિરાજ-રાજેન્દ્ર કહે છે કે સંસ્કૃત પત્રકારિતા ગહન ગવેષણાનો વિષય છે. પત્રકારિતાનું વ્યવસ્થિત રૂપ જો કે ૧૮૬૬ થી શરૂ થયું. પરંતુ વૈદિક સંવાદસૂક્ત વગેરેમાં પત્રકારિતાનું સંસ્કૃતને જીવંત બનાવી રાખવામાં મહાન યોગદાન છે.^૬

રામાયણ મહાકાવ્યમાં ભગવાન હનુમાનનું દૂતત્વ, મહાભારતમાં શ્રીકૃષ્ણનું વિષ્ટિકર્મ, શ્રીમદ્-ભગવદ્ગીતામાં સંજય દ્વારા ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ મહાભારત-યુદ્ધનું સાક્ષાત વર્ણન, શ્રીમદ્ ભાગવત - મહાપુરાણમાં વર્ણિત શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે મોકલેલ દેવી રૂક્ષમણિનો પત્ર વગેરે અનેક ઉદાહરણો ભારતીય-પત્રકારિતાનાં સ્વીકારીને સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં પવિત્ર બીજ નખાયેલાં જોવા મળે છે.

અહીં વિશેષ રીતે જોઈએ તો ઈ.સ. ૧૯૦૭ માં જૂન મહિનાની પ્રથમ તારીખે ત્રિવેન્દ્રમથી 'જયન્તી' નામનું પ્રથમ સંસ્કૃત દૈનિકપત્ર પ્રકાશિત થયું હતું. ત્યારબાદ ઈ.સ. ૧૯૬૯ માં મૈસુરથી 'સુધર્મા' નામનું દૈનિક સંસ્કૃત વાર્તાપત્ર પ્રગટ થયું હતું. આ પત્રથી આધુનિક સંસ્કૃત પત્રકારિતાનો શુભારંભ થયેલ જોવા મળે છે. આ પરંપરાને અનુસરીને સંચાર માધ્યમમાં સંસ્કૃતપત્રકારિતાએ પદાર્પણ કર્યું. ઈ.સ. ૧૯૭૪ નાં જૂન મહિનાની ૩૦ મી તારીખથી દરરોજ સવારે આકાશવાણી પરથી સંસ્કૃત સમાચારનો પ્રારંભ થયો. સંસ્કૃત-વાર્તા-પ્રસારણનો પ્રારંભ થયો. જેનાં વાચક હતા વિજયશ્રી. અને અત્યારે ઈ.સ. ૨૦૧૦-૧૧ માં સાંભળવા મળે છે પ્રવાચક બલદેવાનંદ સાગર. એમ નિશ્ચિત કરેલ પાંચ મિનિટનું સંસ્કૃત વાર્તા પ્રસારણ શરૂ થયું.

આમ સંસ્કૃત પત્રકારિતાની આ વિકાસયાત્રા આજે પણ વણથંભી આગળ વધી રહી છે. મેં મારા આ શોધનિબંધમાં પશ્ચિમભારતની

સંસ્કૃતપત્રકારિતા ઉપર અધ્યયન કર્યું છે. મારા આ શોધપ્રબંધમાં મેં ત્રણ રાજ્યોની સંસ્કૃતપત્રકારિતા ઉપર મેં મૌલિક સંશોધન કર્યું છે. જેમાં ગુજરાત, રાજસ્થાન અને મહારાષ્ટ્ર. આ ત્રણ રાજ્યોમાંથી પ્રગટ થતી સંસ્કૃત પત્ર-પત્રિકાઓનું અધ્યયન કર્યું છે. સંસ્કૃતભાષાનાં પ્રચાર, પ્રસાર અને વિકાસ માટે આજે અનેક મહાપ્રયત્નો થઈ રહ્યાં છે. તેનું વિવરણ મેં મારા આ શોધપ્રબંધમાં કર્યું છે. આ ત્રણેય રાજ્યોમાં સંશોધન, લેખન અને સંપાદનનાં ક્ષેત્રમાં આજે પણ વિશિષ્ટ કામગીરી થઈ રહી છે. કેટલીય એવી પત્રિકાઓ છે જે ઘણા લાંબા સમયથી પ્રકાશિત થઈ રહી છે અને આજે પણ અવિરતપણે પ્રગટ થાય છે. આમાં સંસ્કૃતનાં શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનો, સંપાદકો અને સંસ્કૃતભાષાનાં શ્રેષ્ઠીઓ સતત એની સાથે જોડાઈને આ કાર્ય કરી રહ્યાં છે.

મારા આ સંશોધનનાં કાર્યમાં મારા માર્ગદર્શક અને સંસ્કૃતભાષાનાં વિદ્વાન શ્રેષ્ઠી ગુરૂવર્ય એવા શ્રી દ્વિવેદીસાહેબનું માર્ગદર્શન મને હરકદમ મળતું રહ્યું છે. એમનાં માર્ગદર્શન અને સલાહ-સૂચનો પ્રમાણે મેં મારુ આ સંશોધન કાર્ય કર્યું છે. શ્રી દ્વિવેદીસાહેબની હૂંફ મને સતત મળતી રહી છે. અને એ કારણે જ મેં મારા આ કાર્યને અંતિમ ઓપ આપ્યો છે. મેં મારા શોધકાર્યમાં ગુરૂજીની ક્યાંક રૂબરૂ જઈને તો ક્યાંક ટેલિફોનિક વાતચીતથી મારુ કાર્ય આગળ વધાર્યું છે. મારા આ સંશોધનકાર્યમાં મને અનેક વિદ્વત વ્યક્તિઓનો સહકાર મળ્યો છે. સંસ્કૃતનાં શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોનાં સૂચનો, એમનું સૌજન્ય, એમની સલાહ તેમજ એમની છત્રછાયાનાં આધારે મને કાર્ય પુરુ કરવામાં વેગ મળેલ છે. આવી વિદ્વત વ્યક્તિઓમાં અમદાવાદનાં સુશ્રી સુનંદાબહેન શાસ્ત્રી, ડૉ. મિહિરભાઈ ઉપાધ્યાય, ડૉ. ભારતીબેન શેલત, વડોદરાનાં ડૉ. પ્રફુલભાઈ પુરોહિત. આ ઉપરાંત મહારાષ્ટ્ર રાજ્યની સંસ્કૃત પત્રકારિતાનાં કાર્યમાં જેણે મને મદદ કરવામાં પ્રધાન ભૂમિકા ભજવી છે એવા ડૉ. ધિટે સાહેબનો હું ઋણી છું. પુનામાં રૂબરૂ જઈને સતત છ થી સાત દિવસ સુધી મને સંશોધનનાં કાર્યમાં સતત મદદ કરી મારા આ કાર્યમાં અત્યંત સહાય કરી મારુ આ કાર્ય આગળ વધાર્યું હતું. એમની આજ્ઞા પ્રમાણે એમના

ફોનના સહારે અનેક વિદ્વાનો જોડે પરિચિત થયો અને ત્યાં મારી ઓળખાણ પણ થઈ તથા લોકોએ એમના છાત્ર થવાના કારણે મારી મદદ પણ કરી છે. ડૉ. થિટે સાહેબ હાલ ભાંડારકર પ્રાચ્ય સંશોધન સંસ્થામાં સંગ્રહાધ્યક્ષ તરીકે સેવા આપે છે. આ સંસ્થામાંથી પ્રગટ થતા સામયિકનાં તેઓ ઈ.સ. ૨૦૦૪ થી સંપાદક છે. તેમજ અહમદનગરનાં વિદ્વાન ડૉ. દેવીપ્રસાદ ખરવંડીકર, ડૉ. શ્રીકાન્ત કેલકર વગેરે એ મને આ કાર્યમાં ખૂબજ મદદ કરેલી છે.

હું આ બધા મહાનુભાવો પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરૂં છું. અને તેમને પ્રણામ પણ કરૂં છું.

★ पाठटिप्पणी ★

१. मंजुभाषिणी - १.१.
२. मित्रगोष्ठी - ३.८.
३. सूर्योदय - ८.२.३.
४. मधुरवाणी - १२.१.
५. आज का भारतीय साहित्य - पृ. ३३.
६. दृक्पत्रिका, जनवरी-जून-२०१०, पृ.सं. - १८७.

:: संदर्भ ग्रंथ सूचि ::

हिन्दी

क्रम	पुस्तकका नाम	लेखक/संपादक	प्रकाशक
१.	पत्रकारिता का इतिहास एवं जनसंचार माध्यम	डॉ. संजीव भानावत	युनिवर्सिटी पब्लिकेशन जयपुर - २००७.
२.	हिन्दी पत्रकारिता गद्य विद्यार्ण और पंडित बनारसीदास चतुर्वेदी	डॉ. सुरेन्द्र जोषी	सरिता बुक हाउस न्यु दिल्ली - १९९०.
३.	हिन्दी पत्रकारिता का बृहद् इतिहास	अर्जुन तिवारी	वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली. प्रथम संस्करण - १९९७.
४.	हिन्दी पत्रकारिता और गद्यशैली का विकास	डॉ. गंगानारायण त्रिपाठी	शान्ति प्रकाशन इलाहाबाद - १९८७.
५.	हिन्दी पत्रकारिता, विकास और विविध आयाम (१९८६)	डॉ. सुशील जोषी	राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी, जयपुर - १९८६.
६.	हिन्दी पत्रकारिता : इतिहास और स्वरूप (१९९२)	डॉ. शिवकुमार दुबे	परिमल प्रकाशन इलाहाबाद - १९९२.
७.	हिन्दी पत्रकारिता का आलोचनात्मक इतिहास	डॉ. रमेशकुमार जैन	हंसा प्रकाशन जयपुर - १९८७.
८.	राजस्थान में हिन्दी पत्रकारिता-१९८१.	डॉ. मनोहर प्रभाकर	पंचशील प्रकाशन जयपुर - १९८१.
९.	हिन्दी पत्रकारिता प्रेमचंद और हंस (१९८८)	डॉ. रत्नाकर पाण्डेय	प्रवीण प्रकाशन महरोली, नई दिल्ली - १९८८.

१०.	आधुनिक पत्रकारिता	डॉ. अर्जुन तिवारी	वाणी प्रकाशन नई दिल्ली - १९९१.
११.	पत्रकारिता : संकट और संत्रास	हेरम्ब मिश्र	अनादि प्रकाशन इलाहाबाद - १९७३.
१२.	पत्रकारिता के अनुभव	इन्द्रविद्यावाचस्पति	नेशनल पब्लिसिंग हाउस, नई दिल्ली.
१३.	गोमती - सुरभि पत्रिका	डॉ. संजीव भाणावत	युनिवर्सिटी पब्लिकेशन जयपुर.
१४.	संस्कृत पत्रकारिता का इतिहास	डॉ. रामगोपाल मिश्र	विवेक प्रकाशन नई दिल्ली - १९७४.
१५.	जयपुर की संस्कृत साहित्य को देन	डॉ. प्रभाकर शास्त्री	शरण बुक डिपो जयपुर - १९६५.
१६.	राजस्थान गौरवम्	पं. प्यारेमोहन शर्मा व श्रीमोहनलाल पाण्डे	राजस्थान संस्कृत अकादमी, जयपुर - १९९८-९९.
१७.	राजस्थान का संस्कृत पत्रकारिता को अवदान	डॉ. ज्योतिशर्मा	शोधग्रन्थ १९९१.
१८.	संपादन के सिद्धांत	डॉ. संजीव भाणावत	युनिवर्सिटी पब्लिकेशन जयपुर.
१९.	जनसंचार एवं पत्रकारिता	सुषमा चतुर्वेदी	ज्योति प्रकाशन, जयपुर. प्रथम संस्करण - २००४.
२०.	भारतीय मीडिया : अंतरंग पहचान	डॉ. स्मिता मिश्र	भारत पुस्तक भण्डार, दिल्ली. प्रथम संस्करण - २००२.
२१.	आज की हिन्दी पत्रकारिता	डॉ. सुरेश निर्मल	अमित प्रकाशन गाजियाबाद (उ. प्र.). प्रथम संस्करण - २००३.

२२.	पत्रकारिता और साहित्य	डॉ. मु. ब. शहा	विद्या प्रकाशन कानपुर - ६. प्रथम संस्करण - १९९८.
२३.	हिन्दी पत्रकारिता के विविध आयाम	डॉ. वेदप्रताप वैदिक संपादक	--
२४.	हिन्दी पत्रकारिता	कृष्णबिहारीमिश्र	--

:: સંદર્ભ ગ્રંથ સૂચિ ::			
ગુજરાતી			
ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	લેખક/સંપાદક	પ્રકાશક
૧.	પત્રકારિતા, જનસંચાર અને વિજ્ઞાપન	ડૉ. ગુલાબ કોઠારી	રાજસ્થાનપત્રિકા, જયપુર - ૧૯૯૫.
૨.	સંપાદનકલા	ડૉ. સંજીવ ભાણાવત	યુનિવર્સિટી પબ્લિકેશન જયપુર - ૧૯૮૮.
૩.	પત્રકારિતા સિદ્ધાંત અને સ્વરૂપ	ડૉ. રમેશચંદ્ર ત્રિપાઠી	આલોખ પ્રકાશન નવી દિલ્હી.
૪.	પત્રકાર અને પત્રકારિતા (૧૯૯૫)	ડૉ. રમેશકુમાર જૈન	રાજસ્થાન પ્રકાશન જયપુર - ૧૯૯૫.
૫.	આધુનિક પત્રકારિતા એક નજર	બેલારાની શર્મા	રાધા પબ્લિકેશન નવી દિલ્હી - ૧૯૯૬.
૬.	આધુનિક પત્રકારકલા	શ્રી રામકૃષ્ણ રઘુનાથ ખાંડિલકર	જ્ઞાનમંડળી લી. બનારસ.
૭.	પત્રકાર કલા:	વિષ્ણુદત્ત શુક્લ	શુક્લ સદન, ઉન્નાવ ઉત્તરપ્રદેશ.
૮.	ભારતીય પત્રકારકલા	શૈલેષ ઇ. વૂત્સલે	જ્ઞાનમંડળી લી. બનારસ.
૯.	સંપાદનકલા (૧૯૮૪)	કે. પી. નારાયણન	મધ્યપ્રદેશ હિન્દી ગ્રન્થ અકાદમી, ભોપાલ - ૧૯૮૪.
૧૦.	પત્ર અને પત્રકાર	ડૉ. કમલાપતિ ત્રિપાઠી	--

:: संदर्भ ग्रंथ सूचि ::			
संस्कृत			
क्रम	पुस्तकनुं नाम	लेखक/संपादक	प्रकाशक
१.	संस्कृत साहित्यनो इतिहास (१९७३)	डॉ. पुष्करदत्त शास्त्री	अजमेरा बूक डिपो जयपुर - १९७३.
२.	संस्कृत वाङ्मयनो भूतत् इतिहास अं १ थी १८ (२०००)	आचार्य जलदेव उपाध्याय	उत्तरप्रदेश संस्कृत संस्थान, लखनऊ - २०००.
३.	पत्रिका संपादनकला	डॉ. रामचन्द्र तिवारी	आलोचन प्रकाशन नवी दिल्ली.
४.	संस्कृत पत्रकारितानो इतिहास (१९७४)	डॉ. रामगोपाल मिश्र	विवेक प्रकाशन नवी दिल्ली - १९७४.
५.	वीसमी सदीनुं संस्कृत साहित्य	डॉ. वी. एन. आ.	दिल्ली संस्कृत अकादमी, दिल्ली.
६.	अप्पाशास्त्रीचरितम्	पं. वासुदेव शास्त्री औदुम्बरकरः	शारदा-गौरव-ग्रन्थमाला ४२५, सदाशिवपेठ, पुना. प्रकाशन वर्ष - ८-११-१९७३.
७.	संस्कृत-पत्र-पत्रिकाए	निबंधकार आचार्यमहेशचंद्र शर्मा	शारदा-गौरव-ग्रन्थमाला ४२५, सदाशिवपेठ, पुना. प्रकाशन वर्ष - ८-११-१९७३.
८.	स्वातंत्र्योत्तर संस्कृत पत्रकारिता	निबंधकार डॉ. लालाशंकर गयावाल	संपादक : डॉ. वी. एन. झा दिल्ली संस्कृत अकादमी
९.	संस्कृत साहित्य वीसमी शताब्दी	डॉ. राधावल्लभ त्रिपाठी	संपादक : डॉ. वी. एन. झा दिल्ली संस्कृत अकादमी

१०.	देववाणी सुवासः (द्वितीय खण्डः)	संपादक डॉ. राजेन्द्र मिश्र अभिराज	शारदा-गौरव-ग्रन्थमाला ४२५, सदाशिवपेठ, पुना. प्रकाशन वर्ष - ८-११-१९७३.
११.	समाचारपत्रकला	पं. अंबिकाप्रसाद वाजपेयी	शारदा-गौरव-ग्रन्थमाला ४२५, सदाशिवपेठ, पुना. प्रकाशन वर्ष - ८-११-१९७३.
१२.	संस्कृत पत्राणां साधारणतिहासः	पंडित दीनानाथ शास्त्री	आगरा.
१३.	राजस्थाने संस्कृत पत्रकारिता	डॉ. चेतना	२००७.

:: कोषग्रन्थो ::

१. New Webster's Dictionary
२. अमरकोष - श्री अमरसिंहकृत - मुंज्ज
३. संस्कृत-हिन्दीकोष - वामनशिवराम आम्टे -
मोतीलाल जनारसी
४. संस्कृत वाङ्मय कोष - सं. श्रीधरभास्कर वार्डेकर